



ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 3(107)/2022

97ISSN 2518-7236

(Print)

ISSN 2663-5100 (Online)

Индексі 74621

Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК

**КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

BULLETIN

**OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY**

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 3(107)/2022

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2022 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2022 г.

July–August–September
September 30th, 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2022
Караганда, 2022
Karaganda, 2022

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры
З.Г. Сактаганова

Жауапты хатшы
PhD
С.Б. Стамбулов

Редакция алқасы

Пол Верт,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани,	PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов,	филол. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Жанбосова

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.09.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 54,12 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 102.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2022

Главный редактор

д-р ист. наук

З.Г. Сактаганова

Ответственный секретарь

PhD

С.Б. Стамбулов

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томассо Тревисани, PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- А.К. Жолдубаева,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
- Г.Т. Телебаев,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- Д.К. Кусбеков,** канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD, Карагандинский технический университет (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерная верстка

Г.К. Жанбосова

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.09.2022 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 54,12 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 102.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2022

Main Editor

Doctor of Historical sciences

Z.G. Saktaganova

Responsible secretary

PhD

S.B. Stambulov

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov University (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramzanova

Computer layout

G.K. Zhanbossova

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.09.2022. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 54,12 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 102.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2022

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдрахманова К.К.</i> История колхозного крестьянства в 1945–1953 гг.: реалии и проблемы.....	7
<i>Алишкенова А.Т., Асанова С.С.</i> XX ғасырдың 30-80 жылдарындағы Оңтүстік Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің қалыптасуы мен даму тарихы	16
<i>Андиржанова Г.А., Истафлетова Ә.Б.</i> Место и роль средств массовой информации в политике	22
<i>Abdrzakova L.N., Zhabina Zh.R.</i> The EU foreign policy elite in the context of migration process: the case of Ukrainian refugees.....	35
<i>Әлімбаев А., Бюжеева Б., Балаубаева Б.</i> XXI ғасырдың басындағы Түркия мен Ресей арасындағы әскери қатынастардың кейбір астарлары.....	42
<i>Yeulekhanova S.V., Dzhumabekov Zh.A., Utebayeva A.D.</i> Everyday life of teachers in the cities of Central Kazakhstan in 1946-1970s.....	51
<i>Жаркынбаева Р.С., Абдирайымова А.С., Сарсенбаев А.Б.</i> Изменения количественного и качественного состава работников оборонных предприятий в военные годы (1941–1945 гг.).....	57
<i>Жуматай, С., Ташағұл А., Кабылтаева С.К., Муканова, Г.К.</i> I және II Мемлекеттік думаға сайлау кампаниясы - Дала өлкесі халықтарының қоғамдық белсенділігінің көрінісі ретінде: мәселелері және маңыздылығы.....	68
<i>Иманғалиев А.Т., Дүкенбаева З.О.</i> Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің «Табиғат матбуғат» (طبيعة مطبوعه) қолжазбасы хақында	74
<i>Ильясова Г.С., Садыков Т.С., Кабылтаева С.К.</i> Солтүстік Қазақстандағы демографиялық саясат: оң және кері жақтары	84
<i>Камалов А.К., Юсупов Р.К.</i> Устная история миграции из Китая в Казахстан в период «культурной революции» (1966–1976 гг.)	91
<i>Капышев А.К., Селиверстов С.В.</i> «Открыть в г. Караганде Горный институт»: становление Карагандинского политехнического института в 1950–1960-е годы (по архивным документам).....	100
<i>Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А.</i> Могильник Котыртас — новый памятник эпохи бронзы Центрального Казахстана	112
<i>Козина В.В., Джумабеков Д.А., Жуманова А.З.</i> К вопросу о насильственных переселениях (депортациях) на территорию Центрального Казахстана.....	122
<i>Құдайбергенова А.И.</i> Қазақстандағы 1928-1932 жж. шаруалар көтерілістері және казактардың ауа көшуі (халық жадында).....	134
<i>Lapin N.S., Akanov K.G.</i> Relations of the Kazakhs and Russian Empire in the first half of the 18th century in the inventories of fund 248 “Senate and its institutions” RGADA	145
<i>Nurbayev Zh. Y., Kiyubek Zh.Zh.</i> Concepts of historical memory and the politics of memory in the context of social and historical-humanitarian studies (historiographic analysis)	152
<i>Нарымбет Г.Б., Кабылтаева С.К., Мұратбекқызы Б., Ерденбекова Ж.С.</i> Қазақ батырлар жырының тарихи дерек ретіндегі рөлі және маңызы.....	163
<i>Рамаданова Ж.Д.</i> Өнер генетикалық мәдени кодтың көрінісі ретінде (қазақ халық биі мысалында)	169
<i>Сактаганова З.Г., Гладышева А.Г.</i> Дети Карлага: условия содержания по материалам архивов и воспоминаний.....	182
<i>Смағұлов Д. С., Ташағұл А.</i> Академик В. В. Бартольд еңбектеріндегі Қазақстан көлдерінің гидронимиясы мен гидрографиясының мәселелері.....	193
<i>Стамбулов С.Б., Сақабай, Т.Қ., Сердхан А., Кенжеғали Ж.М.</i> Халықаралық қауіпсіздік түсінігінің қалыптасуы және оның мәні: теориялық аспект	202
<i>Sultangazy G., Mukataeva L.</i> Urban issues in Kazakhstan and foreign historiography (historiographical overview).....	215
<i>Khabdulina M.K., Bonora G.L., Bilyalova G.D.</i> The architecture of the Early Iron age funerary barrows in Central Kazakhstan.....	222

<i>Khlebnikov I.D., Donetskaia N.A. Army of Hellenistic Egypt: organizational and historical-philosophical aspect.....</i>	233
--	-----

**ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

<i>Abikenov Zh.O., Kudaibergenov S.E. The study of modern culture through semiotic analysis</i>	240
<i>Akhmetova I. A., Galy Zh. O. Mediation in Kazakh customs as an institute of volunteerism</i>	247
<i>Батурын В.С., Сағатова А.С., Степкин А.П. Взаимоотношения гражданина и государства: между должным и сущим</i>	253
<i>Zhakin S.M. The essence and value of augmented and virtual reality</i>	263
<i>Жаксыбаева Б.Б. Специфика постановки проблемы личности в казахской философской традиции</i>	270
<i>Жусупова Б.Ж. К вопросу о социальной онтологии.....</i>	280
<i>Жусупова Б.Ж. Современный социум в свете социальной гетерологии.....</i>	288
<i>Ziyazetdinov R.M., Kim R.O., Soloschenko P.P. Zen Buddhism as a stratagem of self-realization from the perspective of modern civilizational transformations</i>	299
<i>Карабаева А.Г., Исмагамбетова З.Н., Мирзабекова А.Ш. Дискурс о теоретико-методологических подходах в современной философии искусства.....</i>	306
<i>Карипбаев Б.И., Манасова М.М., Аубакирова С.С. XIX–XX ғасырлардағы постклассикалық философия: жана пәндік мағыналарды іздеу</i>	315
<i>Карстина С.Г., Словакова В.Э., Аринова О.Т. Прогностический анализ религиозной ситуации в современном Казахстане с позиции сосуществования традиционной религии и религиозных меньшинств</i>	326
<i>Кемербай Р.А., Тутинова Н.Е. Әл-Фараби және ғылымдар тізбесі</i>	335
<i>Кудайбергенова А.А. Философская концептуализация «memory studies» в рамках социогуманитарных наук.....</i>	342
<i>Kasbayeva G., Imanjussip R., Bülent Şenay. Some aspects of the creative industry development in Kazakhstan</i>	349
<i>Ломан Н.Ф., Алипбекова Г.Б., Никифорова С.А., Ламанова А.С., Рысбекова Б.Б. Медициналық жоғарғы оқу орнында қазіргі студент жастардың рухани бағдарын қалыптастыру әдісі ретінде философияны зерттеу</i>	357
<i>Manassova M.M., Karipbaev B.I. Socio-philosophical analysis of trends in the development of urban culture.....</i>	366
<i>Salimova R.S., Nurmanbetova D.N., Kozhamzharova M.Zh., Aubakirova S.S. Philosophical discourse of cognitive meanings of education.....</i>	373
<i>Сейфуллина Г.Р., Клишина М.В., Тутинова Н.Е., Джабаева Г.Н. Ақпараттық қоғамдағы коммуникативті әрекеттің аксиологиялық аспектісі.....</i>	380
<i>Тасымова А.К. Миф как ключ к пониманию современной правовой культуры.....</i>	388
<i>Тасымова А.К. Особенности реализации правовой культуры современного Казахстана в контексте социальной модернизации</i>	399
<i>Темиргалиев К.А., Джамалиева Ф.Ж., Оразғалиева Г.З. Қазақ ұлтының тарихи-философиялық тұрғыда тарихи кодтың сақталуы мен орнығуы</i>	408
<i>Уралбаева Ш.Қ., Рақимжанова С.К., Дронзина Т.А. Тілдің қалыптасуындағы сабақтастықтың ұғымының мәні.....</i>	415
<i>Sharipova R.M., Shormanbayeva D.G., Ivleva Ye.N., Khmel'nitskaya O.M. Freedom as Social and Philosophical Category (Comparative Analysis of Alash Intellectuals' Ideas and Philosophy of French Existentialists J.P. Sartre and A. Camus.....</i>	422

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	429
---	------------

К.К. Абдрахманова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)*

История колхозного крестьянства в 1945–1953 гг.: реалии и проблемы

Исследование проблем колхозного крестьянства в послевоенное десятилетие в современной отечественной историографии стало одним из актуальных аспектов. Несмотря на то, что сельское хозяйство в советской экономике занимало особое место, государство совершенно не уделяло должного внимания. В основном, сельское хозяйство было главным источником пополнения материальных и людских ресурсов. Безусловно, власти проявляли «заботу» об улучшении сельской жизни, но в действительности загоняли деревню (аул) под пресс различных высоких налогов и сборов. К сожалению, аграрная политика послевоенного периода была далека от действительности и имела исключительно политическую направленность. Сельское население активно вовлекалось партийно-политическим руководством страны в реализацию по сути неподготовленных масштабных экономических мероприятий. И как следствие — столкнулось с массой проблем, которые освещаются в данной статье.

Ключевые слова: история сельской повседневности, Казахстан, сельское хозяйство, колхозное производство, колхозы, трудодни, налоги.

Введение

Аграрные преобразования в Советском Союзе изначально были направлены на то, чтобы всецело поставить сельскохозяйственное производство исключительно под контроль государства. Государственные нововведения способствовали складыванию неравноправных заготовительно-распределительных отношений между крестьянством (производителями) сельскохозяйственной продукции и государством, которое в итоге стало полновластным гегемоном всей производимой колхозами сельскохозяйственной продукции. Это позволяло государству диктовать главные условия: изымать продукцию за бесценок и продавать по выгодной цене. Данная мера вводила в полный тупик производителя, так как затраты на производимую продукцию практически себя не оправдывали. Введенные государством трудодни с каждым годом обесценивались, а крестьянство голодало. Сельскохозяйственная продукция, изымаемая государством, стала дешевой сырьевой базой промышленности. Вырученные средства направлялись не на развитие сельского хозяйства, а на продвижение индустриализации и на укрепление военной промышленности. Как в годы Великой Отечественной войны, так и после, государство, с помощью жестких репрессивных административных методов, подавляло любые недовольства со стороны крестьянства. К сожалению, мы до сих пор полноценно не имеем представления о жизни «колхозника», «сельчанина» с его повседневными заботами, надеждами, ожиданиями и страхами, который находился под большим влиянием со стороны государства и его политики.

* Автор-корреспондент. E-mail: kimbat_abd@mail.ru

Методология и методы исследования

При написании научной статьи методологической базой послужили теоретические работы как советских, так и современных исследователей. В советские годы история послевоенного села была одной из наиболее идеологизированных тем. Однако это нам не дает право исключать всю советскую историческую и экономическую литературу из методологии исследования. В данных трудах были разработаны теоретические и методологические инструменты для анализа вопросов, касающихся уровня жизни, социально-бытовых условий, колхозной системы, заработной платы и налогов, государственного снабжения, питания и здоровья населения (П.С. Мстиславский, В.Ф. Майер, А.Г. Аганбегян, А.Х. Карапетян, В.И. Гурьев и другие) [1–4]. Исследуя уровень жизни советского народа, авторы затрагивают проблемы питания, жилья, здравоохранения, обеспеченность одеждой и бытовыми принадлежностями. В трудах экономистов были изучены вопросы организации и оплаты труда колхозников, социалистического соревнования в деревне, организационно-хозяйственного укрепления колхозов и т.д. [5–7]. С середины 1960-х по 1980-е гг. в советской историографии по проблемам крестьянства были опубликованы новые фундаментальные труды, где впервые началось изучение социальных изменений в составе и структуре колхозного крестьянства, а также анализ социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни крестьянства [8–10]. Весомыми теоретическими разработками занимались представители западной советологии. Благодаря их высокому академическому уровню, труды многих англо-американских ученых не только создали фундамент для будущих исследований, но и получили широкое признание в научных кругах мира [11–13]. Значительные шаги были сделаны в современной российской историографии. За последние тридцать лет были опубликованы труды, которые отличаются большим разнообразием исследовательских методов и подходов, интерпретаций и оценок, расширением источниковой базы, деидеологизацией и преобладанием конкретного исторического анализа [14–21]. Исходя из изложенного выше следует, что в изучении советской крестьянской повседневности значительных успехов добились представители современной англо-американской и российской историографии. Ими были разработаны и внедрены в научный оборот новые методологические подходы, которые дали нам возможность «по-другому» изучить и понять крестьянскую повседневность.

Обсуждение

Несмотря на победу в Великой Отечественной войне, послевоенное общество оказалось в крайне тяжелом социально-экономическом положении. Сильный удар на себя взяло сельское хозяйство. Чрезвычайная государственная комиссия определила общий ущерб: колхозам — 181 миллиардов рублей, сельским и городским жителям — 192 миллиардов рублей [22; 430]. Объем валовой продукции сельского хозяйства в 1945 г. был на 40 % меньше довоенного [23; 30]. Численность наличного населения колхозов была меньше в сравнении с предвоенной на 11,4 млн чел., число трудоспособных сократилось на 32,5 %, а трудоспособных мужчин — на 60 % [24; 21]. Такие людские потери были связаны с тем, что многие погибли на фронтах войны, партизанских отрядах. Значительная часть сельского населения в эти годы перешла работать в промышленность. К началу 1946 г. немало сельских тружеников находилось в рядах Красной Армии. Поэтому в колхозах на тяжелых полевых работах трудились женщины и дети.

Начиная с 1946 г. сельское население страны заметно увеличилось за счет возвращения из армии демобилизованных. Согласно данным И.М. Волкова, за 1946 г. число трудоспособных мужчин в колхозах увеличилось на 25 %, в 1947 г. — на 17,6 % [25; 5]. Однако из-за бурного развития промышленности деревня стала важным источником пополнения рабочей силы промышленности. Кроме того, сельская молодежь активно призывалась в училища и школы профессионально-технического обучения, ремесленные училища, школы ФЗО, что тоже сокращало ряды сельского населения. В связи с этим с 1948 г. численность колхозного населения ежегодно стала сокращаться: в 1948 г. — на 500 тыс., в 1949 г. — на 1,6 млн, в 1950 г. — на 1,5 млн чел. [25; 6]. В абсолютных числах численность наличного населения колхозов составила: в 1945 г. — 64,4 млн чел., в 1948 г. — 65,4 млн чел., в 1950 г. — 62,3 млн чел. [25; 7]. В то же время увеличилось количество рабочих и служащих среди городского населения. В целом, по СССР процесс урбанизации возрос с 33 % в 1940 г. до 39 % в 1950 г. [26; 557].

Необходимо отметить, что происходящие тенденции оказали существенное влияние на возрастную структуру колхозного населения. Если после войны из-за массовой демобилизации процент

трудоспособного населения возрос, то к началу 1950-х гг. спал из-за ряда причин. Во-первых, вследствие увеличения численности престарелых и инвалидов. Тысячи участников войны из-за тяжелых ранений, инвалидности потеряли свою трудоспособность. Колхозное население стало менее дееспособной. Во-вторых — бегства трудоспособного колхозного населения из села в город из-за ухудшения материального положения крестьянства, в том числе «хлебной проблемы». Только с 1949 по 1953 гг. количество трудоспособных колхозников в колхозах СССР (без учета западных областей) уменьшилось на 3,3 млн чел. [27; 104]. Тогда как за период с 1946 по 1953 гг., в целом, по СССР деревню покинуло 8 млн чел. [28; 300]. На каждого трудоспособного колхозника приходилось больше нетрудоспособных едоков. Также изменился состав колхозной семьи. Если до войны он в среднем составлял 4–5 человек и почти в каждой семье был трудоспособный мужчина, то к началу 1950-х гг. на семью приходилось уже 3–4 человека, где половина семей не имела в составе трудоспособных мужчин. Сокращение трудовых ресурсов отрицательно сказалось на процессе восстановления колхозного производства.

В течение второй половины 1940-х — начале 1950-х гг. власти приняли ряд мер, направленных на профессиональную подготовку механизаторов, председателей колхозов, бригадиров и др.

В послевоенное время изменилась роль женщин в колхозном производстве. После демобилизации мужчин удельный вес женщин в таких должностях, как председатель колхоза, бригадир начинает снижаться. К примеру, в 1945 г. удельный вес женщин в должности председателя колхоза по стране составил 8,1 %, а к концу 1950-х гг. — 1,8 %. В 1945 г. женщины бригадиры составляли 27 %, тогда как к концу 1950-х гг. — 9 %. Аналогично сократилось количество женщин в таких должностях, как механизаторы, заведующие ферм и др. [25; 12]. Но, в целом, трудоспособность женщины-колхозницы во всем общественном хозяйстве колхоза с каждым годом возрастала: 1940 г. — 45,1 %, 1946 г. — 68,2 %, 1950 г. — 65,1 % [25; 12]. Поэтому женщины, как в годы войны, так и после, занимали ключевую роль в колхозном производстве.

В послевоенные годы со стороны власти были предприняты меры, направленные на подъем уровня жизни населения страны, в том числе сельского. В марте 1946 г. на первой сессии Верховного Совета СССР был принят пятилетний план на 1946–1950 гг., который предусматривал скорейшее восстановление и достижение довоенного уровня развития сельского хозяйства и промышленности. По плану предстояло увеличить уровень народного дохода и народного потребления, повысить натуральные и денежные выдачи на трудодень колхозникам в сравнении с 1940-м г., увеличить расходы на культурно-бытовое обслуживание населения, обеспечить рост механизации сельскохозяйственных работ [29; 36, 45]. Основная часть денежных средств была направлена на техническое оснащение, создание и укрепление МТС. Это подтверждается решением февральского Пленума ЦК ВКП (б) 1947 г., где было четко прописано: «Считать обеспечение сельского хозяйства тракторами и сельскохозяйственными машинами первоочередной и важнейшей государственной задачей» [30; 542.]

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 6 июля 1945 г. с 1 января 1946 г. отменялся военный налог [31; 458.].

Кроме того, в колхозах была увеличена оплата трудодня. Как правило, по трудодням распределялась та часть продукции и денежных средств, которая оставалась после выполнения обязательств и платежей государству, расчетом МТС и создания различных общественных фондов. Следует отметить, что в 1941–1945 гг. эта часть колхозных доходов была резко сокращена, так как все уходило на фронт. В годы войны Постановлением СНК СССР был установлен минимум трудодней крестьян в колхозе: 150 трудодней в хлопковых районах; 100 — в нечерноземной полосе и северных районах и 120 трудодней в остальных регионах страны, в том числе и Казахстане [32; 135]. За невыполнение количества трудодней колхозников могли привлечь к судебной ответственности и приговорить к исправительно-трудовым работам на срок до шести месяцев с удержанием 25 % заработка в пользу колхоза.

После окончания войны, согласно данным статистики, в 1945 г. на трудодни было распределено 13,8 % валового производства зерна, 28,5 % — денежных доходов [25; 12]. Однако, по мнению И.М. Волкова, эти условия не были выполнены из-за начавшейся засухи и голода в ряде районов СССР (РСФСР, Украина, Молдавия). Колхозы, не охваченные засухой, были вынуждены сдать государству все зерно, оставляя себе лишь семенной фонд. В 1946 г. более 10 % колхозов не распределяло зерна, а 14,2 % выдало на трудодень менее 100 г [25; 13]. Положение было настолько удручающим, что власти были вынуждены оказывать продовольственную помощь. Контингент населения, снабжаемого хлебом, был сокращен до 60 млн чел., тогда как в январе 1945 г. он составлял 77 млн чел.

В 1946 г. валовой сбор зерновых составил 39,6 млн т, тогда как в 1940 г. — 95,6 млн т. Средняя урожайность по СССР — всего 4,6 ц/га [33; 36]. В Казахстане в 1946–1950 гг. среднегодовая урожайность зерновых культур составляла всего лишь 4–6 ц/га (это уровень 1913 г.), меньше, чем в доколхозном 1928 г. [34; 13]. По мнению профессора З.Г. Сактагановой, неурожай был обусловлен отчасти засухой, а отчасти катастрофическим провалом опыта «дробного управления» (каждый колхоз, подчиненный с начала 1946 г. одновременно трем министерствам, должен был выращивать многие сельскохозяйственные культуры, что не всегда соответствовало местным возможностям) [35; 83].

Из-за голода и засухи властями были приняты меры по ужесточению контроля над крестьянством. В 1946 г. Совет Министров СССР принял два Постановления: «О мерах по обеспечению сохранности хлеба, недопущению его разбазаривания, хищения и порчи» (27 июня) и «Об обеспечении сохранности государственного хлеба» (25 октября). Согласно этим документам суды рассматривали дела «о хищении хлеба» в десятидневный срок. За хищения колхозного и кооперативного имущества допускался расстрел с заменой при смягчающих обстоятельствах на лишение свободы на срок не менее десяти лет [29; 105–108].

В июне 1947 г. Президиум Верховного Совета СССР принял Указы «Об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества» и «Об усилении охраны личной собственности граждан». За посягательство на государственную или колхозную собственность предусматривалось наказание от пяти до пятнадцати лет исправительно-трудовых лагерей [33; 38].

Все принятые постановления и указы должны были заставить «замолчать» население о просчетах и последствиях проводимой властью политики в сфере сельского хозяйства. И как следствие — на практике они привели к массовым репрессиям против крестьянства.

В сложившейся ситуации распространились нарушения законности партийными и советскими работниками, проявившиеся по отношению к колхозной собственности. Были зафиксированы факты, которые свидетельствуют, что руководители произвольно распоряжались колхозным имуществом, продукцией и денежными средствами. В частности, в Шауельдерском районе Южно-Казахстанской области по указанию Первого Секретаря райкома КП (б) Казахстана Даулова для проведения слета животноводов было взято в колхозах 16 баранов, часть которых прирезали для угощения участников слета, а часть — продали по рыночным ценам. На вырученные деньги закупили водку и рис, оставшиеся деньги внесли в колхозные кассы в счет уплаты за изъятый скот, но уже по государственным ценам [36; 4–5].

Самоснабжение представителей власти на местах за счет колхозов стало обычным явлением. В Ключевом районе Актюбинской области районный прокурор Дошаев взял 80 кг пшеницы. Об этом факте узнали колхозники, которые обратились с жалобой в райком и обком КП (б) Казахстана. Но реакции с их стороны не было [37; 4].

В сводке на заседании партколлекции при ЦК КП (б) Казахстана за 1949 г. сообщалось, что в ходе проверки 24 районов Акмолинской, Карагандинской, Костанайской, Павлодарской и Талды-Курганской областей было выявлено участие 786 ответственных работников районных организаций в нарушении Устава сельхозартели (райкомов партии, райисполкомов, райсельхозотделов, прокуратуры и суда, МТС) [38; 25, 26].

После голода и засухи доля зерна, картофеля, денежных доходов колхозов, распределяемых по трудодням, постепенно увеличивалась. Учитывая тяжелое послевоенное положение, государство пока не торопилось отменять налог на заготовки сельскохозяйственной продукции. По-прежнему, колхозы сдавали в виде обязательных поставок и натуроплаты МТС примерно половину валового сбора зерновых, более половины производства молока и мяса. Только к концу 1950-х гг. удельный вес госпоставок в расходах колхозного производства стал сокращаться.

Заготовительные цены на зерно, картофель, продукцию животноводства были низкими, не возмещавшими затраты на их производство. К примеру, средняя цена за 1 ц зерновых культур в 1948 г. составлял 7,5 руб., мяса — 29 руб. Тогда как розничные цены на сельскохозяйственную продукцию были в разы выше. Так, в 1950 г. молоко сдавалось крестьянами по цене 25 коп. за литр при государственной розничной цене 2,7 руб., мясо по 14 коп. за килограмм при государственной рыночной цене 11,4 руб. [35; 111].

В итоге, прибыль имело только государство. Вырученные средства направлялись на восстановление и развитие промышленности, укрепление обороноспособности страны и другие нужды. Такая государственная политика отрицательно сказывалась не только на экономическом положении колхо-

зов (оплата труда, обеспечение и т.д.), но и, в целом, на общественном настроении сельского населения.

Разница в оплате труда колхозников по регионам СССР была существенной и зависела от заготовительной политики. К примеру, заготовительные цены на технические культуры (хлопок, чай, цитрусовые) были высокие. Цены на картофель, зерновую продукцию, продукцию животноводства были значительно ниже. Стоимость валового сбора продукции на один трудодень, в целом, по стране в 1950 г. в среднем составил 5 руб., тогда как по регионам были существенные различия: в Узбекской ССР — 22,5 руб., в Туркменской ССР — 18,3 руб., в Закавказье — 35,2 руб. и т.д. [25; 14]. В передовых колхозах оплата труда была значительно выше. Отрадно, что их количество из года в год возрастало. В частности, если в 1945 г. колхозы с выдачей зерновых на трудодень свыше 2 кг составляли всего 6,3 %, то в 1950 г. — 20,6 %. Одновременно удельный вес колхозов с низкой оплатой трудодня уменьшился. Если в 1945 г. меньше 1 кг хлеба на трудодень выдавали 76,2 %, то в 1950 г. — 48,9 %. Согласно данным ЦСУ СССР, в целом, по стране в среднем выдача на один трудодень колхозникам и рабочих тракторных бригад в колхозах составили: хлеба — с 600 г, в 1945 г. до 1,8 кг в 1952 г.; картофеля — 200–300 г с 1945 г. по 1952 г. [39; 266].

Весьма показательным является письмо от 1952 г. одного из председателей колхоза, адресованное лично И. Сталину. Автор пишет, что на протяжении 7 лет с 1946 г. не может обеспечить своих колхозников хлебом: «Наш коллектив из года в год снимает неплохой урожай, колхозники прикладывают все усилия. На деле получается все иначе. Сняв урожай, в первую очередь рассчитываемся с государственными поставками, потом рассчитываемся с МТС за машины, так называемая натурплата, засыпали семена, как будто все хорошо, но беда в том, что самим колхозникам, которые этот хлеб вырастили, выходили, остается не более как по 200 г на трудодень» [39; 263].

Приведем данные по Казахстану. В 1940–1950-е гг. выдача зерна по трудодням практически не увеличилась. Выдача зерна на один трудодень составляла: в 1940 г. — 1,3 кг; в 1945 — 0,7; в 1946 — 1,0; в 1947 — 1,0; 1948 — 0,7; 1949 — 1,3; 1950 — 2,1; 1951 — 0,9 кг [35; 109]. В 1951 г. в 310 колхозах (9,7 % от их общего количества) выдача зерна на трудодни не производилась; в 5,1 % всех колхозов было выдано на трудодень менее 100 г зерна; в 27,2 % — от 100 до 500 г и лишь в 6,7 % коллективных хозяйств — более 2 кг зерна. На один колхозный двор в 1951 г. было выдано в среднем 510 кг зерна [35; 109]. Как отмечает ученый Ж.Б. Абылхожин, в 1950 г. около 50 % колхозов страны выдавали за 1 трудодень менее 1 кг зерна. В сельхозартелях Казахстана в расчете на 1 трудодень в среднем приходилось 0,4 кг картофеля, 0,95 кг овощей. [34; 14].

Выдача деньгами на один трудодень в Казахстане составляла: 1940 г. — 0,93 руб.; 1945 — 1,15; 1946 — 1,17; 1947 — 1,37; 1948 — 1,05; 1949 — 1,16; 1950 — 1,15; 1951 г. — 0,94 руб. [35; 109]. Таким образом, труд колхозников был бесплатным.

Таким образом, заработная плата никак не обеспечивала членов колхозной семьи жизненно важными потребностями. Люди трудились ударно, запасались впрок. Основная причина — очень низкие заготовительные цены на сельскохозяйственную продукцию. Не имея никакой прибыли, колхозники были не заинтересованы в развитии общественного хозяйства. Все это подрывало развитие и укрепление колхозов. А сами сельчане были лишены необходимых продуктов питания, являясь их непосредственными производителями.

30 мая 1950 г. Центральный Комитет ВКП (б) принял Постановление «Об укрупнении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом деле», которое положило начало широкомасштабной кампании по укрупнению мелких колхозов. В Казахстане вместо 6860 колхозов, существовавших до Постановления Совета Министров СССР, стало 3324 колхоза. По данным Госплана Казахской ССР, были существенно увеличены размеры общественного хозяйства колхозов. В 1952 г. на один колхоз в среднем приходилось: посевных площадей — 2189 гектаров; крупного рогатого скота — 788 голов; овец и коз — 4335 голов; свиней — 72 головы; лошадей — 362 головы. На январь 1952 г. в данных 3324 колхозах числилось 581 тысяча дворов и 893 тысяча трудоспособных колхозников [35; 90]. К 1953 г. число сельхозартелей в республике уменьшилось до 2966. Колхозы Казахской ССР имели к 1953 г. в среднем 2400–2500 гектаров и по 8–9 тысяч голов скота в переводе на овец [35; 91].

Особую прибыль для колхозной семьи приносили приусадебный участок и подсобное хозяйство. Картофель и овощную продукцию колхозные семьи получали из приусадебных участков, а продукцию животноводства — из подсобного хозяйства. К сожалению, колхозная семья не могла себе позволить полноценно потреблять продукцию из своего приусадебного и подсобного хозяйства. Часть ее сдавали государству в виде обязательных поставок, часть продавали на колхозных рынках по

очень высоким ценам, чтобы иметь возможность оплатить налоги государству (сельхозналог и страхование). Личные хозяйства обязаны были сдавать: зерновые и картофель с площади сева, установленного государственными планами для личных хозяйств; яйца и животноводческую продукцию (мясо, молоко, шерсть, кожевенное сырье, овчины и т.д.) по установленным зональным нормам. В зависимости от зональных условий каждая семья сдавала в среднем от 40 до 60 кг мяса, 120–280 л молока, 30–150 шт. яиц в год [40; 178]. Мясо и яйца сдавались независимо от наличия в хозяйствах скота и птицы; шерсть и овчины — с каждой козы, овцы и верблюда. В связи с этим многим хозяйствам приходилось взамен одних продуктов сдавать другие, или государство взимало их рыночную стоимость.

В послевоенное время государство неоднократно снижало цены на продукты питания. Но, к сожалению, все это делалось за счет изъятия продукции сельского хозяйства по очень низким заготовительным ценам через систему обязательных поставок колхозов и личных хозяйств населения. В целом, укрупнение колхозов с целью повышения прибыльности и эффективности не дало положительных результатов. Сельское хозяйство СССР, в том числе и КазССР, находилось в состоянии кризиса, а уровень жизни сельского населения был крайне низким.

Выводы

Руководство сельским хозяйством в послевоенные годы оставалось жестким и централизованным. Послевоенное восстановление экономики практически не затронуло деревню (аул). Приоритетное развитие тяжелой промышленности, как и в прежние годы, проводилось за счет ресурсов села. Сельское хозяйство на протяжении всего советского периода финансировалось по остаточному принципу. Из-за этого деревня (село) испытывала огромные потери материальных и человеческих ресурсов. Аграрный сектор экономики продолжал рассматриваться руководством страны как второстепенный. Интересы крестьянства постоянно игнорировались. Попытки укрупнения колхозов с целью повышения их эффективности также не дали результата. Более того, в укрупненных колхозах растворились остатки крестьянской демократии, поскольку был утрачен механизм демократического принятия решений на общем собрании хозяйства.

Рекомендации

Изучение истории колхозного крестьянства в послевоенное десятилетие должно иметь место в современной исторической науке. Исследования по данной проблеме должны лечь в основу при разработке истории повседневности советского крестьянства в отечественной историографии. Данные материалы могут быть использованы для образовательных курсов, научных исследований и проектов по проблеме повседневной жизни советского крестьянства.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта AP08052897 «Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Майер В.Ф. Доходы населения и рост благосостояния народа / В.Ф. Майер. — М.: Мысль, 1968. — 220 с.
- 2 Майер В.Ф. Уровень жизни населения в СССР / В.Ф. Майер. — М.: Наука, 1977. — 263 с.
- 3 Мстиславский П.С. Народное потребление при социализме / П.С. Мстиславский. — М.: Госиздат, 1961. — 311 с.
- 4 Карапетян А.Х. Доходы и потребление населения СССР. Избранные труды / А.Х. Карапетян; под ред. проф. Н.М. Римашевской. — М.: Статистика, 1980. — 272 с.
- 5 Анисимов Н.И. Советское крестьянство / Н.И. Анисимов. — М.: Молодая гвардия, 1947. — 250 с.
- 6 Бенедиктов И.А. Развитие сельского хозяйства в послевоенный период / И.А. Бенедиктов. — М.: Госполитиздат, 1953. — 148 с.
- 7 Сергеев С.С. Организационно-хозяйственное укрепление колхозов и укрепление системы мелких сельскохозяйственных факторов артелей / С.С. Сергеев. — М.: Сельхозгиз, 1951. — 170 с.
- 8 Островский В.Б. Колхозное крестьянство СССР. Политика партии в деревне и ее результаты / В.Б. Островский. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1967. — 258 с.
- 9 Арутюнян Ю.В. Социальная структура сельского населения СССР / Ю.В. Арутюнян. — М.: Мысль, 1971. — 376 с.
- 10 Левыкин И.Т. Теоретические и методологические проблемы психологии колхозного крестьянства / И.Т. Левыкин. — М.: Мысль, 1975. — 186 с.

- 11 Jasny N. The socialized agriculture of the USSR: Plans and performance / N. Jasny. — Stanford. — 1949. — 837 p.
- 12 Mace D. The Soviet family / D. Mace, V. Mace. — New York: Doubleday, 1963. — 368 p.
- 13 Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик [пер. с англ. Л.Ю. Пантиной]. — М.: РОССПЭН, 2001. — 422 с.
- 14 Попов В.П. Крестьянство и государство (1945–1953) / В.П. Попов. — Париж: YMCA-Press, 1992. — 298 с.
- 15 Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность (1945–1953 гг.) / Е.Ю. Зубкова. — М.: РОССПЭН, 1999. — 229 с.
- 16 Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов / О.М. Вербицкая. — М.: Наука, 1992. — 224 с.
- 17 Зима В.Ф. «Второе раскулачивание» / В.Ф. Зима // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 45–59.
- 18 Бугай Н.Ф. 20–40-е гг.: депортация населения с территории Европейской России / Н.Ф. Бугай // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 118–147.
- 19 Волков И.М. Деревня СССР в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х–1990-е годы) / И.М. Волков // Отечественная история. — 2000. — № 6. — С. 115–124.
- 20 Хисамутдинова Р.Р. Аграрная политика Советского государства и ее осуществление на Урале: 1940–март 1953 гг.: дис. ... д-ра ист. наук. Спец. 07.00.02 — «Отечественная история». / Р.Р. Хисамутдинова. — Оренбург, 2004. — 729 с.
- 21 Хасянов О.Р. Повседневная жизнь советского крестьянства периода позднего сталинизма. 1945–1953 гг.: на материалах Куйбышевской и Ульяновской областей / О. Хасянов. — М.: Полит. энцикл., 2018. — 359 с.
- 22 Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. — М.: ОГИЗ, Гос. изд-во полит. лит., 1946. — 459 с.
- 23 Страна Советов за 50 лет: сб. стат. материалов. — М.: Статистика, 1967. — 351 с.
- 24 Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946–1950 гг. / И.М. Волков. — М.: Мысль, 1972. — 293 с.
- 25 Волков И.М. Колхозное крестьянство СССР в первые послевоенные годы (1946–1950 гг.) / И.М. Волков // Вопросы истории. — 1970. — № 6. — С. 3–20.
- 26 Народное хозяйство СССР в 1965 году: стат. сб. ЦСУ СССР. — М.: Госстандарт, 1966. — 910 с.
- 27 Зубкова Е.Ю. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства / Е.Ю. Зубкова // Отечественная история. — 1995. — № 4. — С. 103–115.
- 28 Верт Н. История советского государства, 1990–1991 гг.: учеб. пос. / Н. Верт. — М.: Весь мир, 1998. — 542 с.
- 29 Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам: сб. док. — Т. 3 (1946–1952 гг.): — М.: Госполитиздат, 1958. — 704 с.
- 30 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1953). Ч. 2 (1925–1953). — Изд. 7. — М.: Гос. изд-во полит. лит., 1953. — 1202 с.
- 31 Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1967 / сост. Ф.И. Калинычев, М.И. Юмашев и А. В. Калитеевская. — Т.2. — М.: Известия, 1968. — 896 с.
- 32 Важнейшие Постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) по сельскому хозяйству за 1942–1944 годы. — М.: Сельхозгиз, 1944. — 235 с.
- 33 Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. — Т.4. — Алма-Ата: Казахстан, 1986. — 404 с.
- 34 Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории Советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: КБТУ, 2019. — 468 с.
- 35 Сактаганова З.Г. История осуществления советского опыта экономической модернизации в Казахстане. 1946–1970 гг. / З.Г. Сактаганова. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2004. — 301 с.
- 36 АП РК. — Ф. 725. — Оп. 4. — Д. 949.
- 37 АП РК. — Ф. 725. — Оп. 4. — Д. 1038.
- 38 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 14. — Д. 10.
- 39 Советская жизнь. 1945–1953 / сост. Ю.Е. Зубкова, Л.П. Кошелева и др. — М.: РОССПЭН, 2003 — 720 с.
- 40 Крестьянство в годы упрочнения и развития социалистического общества, 1945–конец 1950-х гг. — Т.4 / отв. ред. И.М. Волков. — М.: Наука, 1988. — 499 с.

Қ.Қ. Абдрахманова

1945–1953 жылдардағы колхоз шаруаларының тарихы: шындық пен мәселелері

Қазіргі отандық тарихнамада соғыстан кейінгі онжылдықтағы колхоз шаруаларының мәселелерін зерттеу өзекті аспектілердің біріне айналды. Кеңестік экономикада ауыл шаруашылығы ерекше орын алғанымен, мемлекет тарапынан мүлде тиісті көңіл бөлінбеді. Негізінен ауыл шаруашылығы материалдық және адами ресурстарды толықтырудың негізгі көзі болды. Әрине, билік ауыл өмірін жақсартуға «камкорлық» көрсетті, бірақ іс жүзінде ауылды әртүрлі жоғары салықтар мен алымдардың қысымына ұшыратты. Өкінішке орай, соғыстан кейінгі кезеңдегі аграрлық саясат шындықтан алыс

болды және тек саяси бағытқа ие болды. Ауыл халқы елдің партиялық-саяси басшылығымен дайындалмаған ауқымды экономикалық іс-шараларды іске асыруға белсенді түрде қатылды. Соның салдарынан бұқара көптеген мәселелерге тап болды, ол осы мақалада айтылған.

Кілт сөздер: ауыл өмірінің тарихы, Қазақстан, ауыл шаруашылығы, колхоз өндірісі, колхоздар, жұмыс күндері, салықтар.

К.К. Abdrakhmanova

The history of collective peasant farmers in 1945–1953: realities and problems

The study of the problems of collective peasant farmers in the post-war decade in modern national historiography has become one of the relevant aspects. Agriculture was the main source of replenishment of material and human sources. Thus agriculture occupied a special place in the Soviet economy, but the state did not pay due attention at all. The authorities showed “concern” about improving rural life, but in reality, they drove the village (aul) under the pressure of various high taxes and fees. Unfortunately, the agrarian policy of the post-war period was far from reality and had an exclusively political orientation. The rural population was actively involved by the party and political leadership of the country in the implementation of essentially unprepared large-scale economic measures. As a result, it faced a lot of problems that are covered in this article.

Keywords: history of rural everyday life, Kazakhstan, agriculture, collective farm production, collective farms, workdays, taxes.

References

- 1 Maier, V.F. (1968). Dokhody naseleniia i rost blagosostoianiiia naroda [Incomes of the population and the growth of the welfare of the people]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Maier, V.F. (1977). Uroven zhizni naseleniia v SSSR [The standard of living of the population in the USSR]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Mstislavskii, P.S. (1961). Narodnoe potreblenie pri sotsializme [Popular consumption under socialism]. Moscow: Gosizdat [in Russian].
- 4 Karapetian, A.Kh. (1980). Dokhody i potreblenie naseleniia SSSR. Izbrannye trudy [Income and consumption of the population of the USSR. Selected works]. N.M. Rimashevskaiia (Ed.). Moscow: Statistika [in Russian].
- 5 Anisimov, N.I. (1947). Sovetskoe krestianstvo [Soviet peasantry]. Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 6 Benediktov, I.A. (1953). Razvitie selskogo khoziaistva v poslevoenni period [Development of agriculture in the post-war period]. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 7 Sergeev, S.S. (1951). Organizatsionno-khoziaistvennoe ukreplenie kolkhozov i ukreplenie sistemy melkikh sel'skokhoziaistvennykh faktorov artelei [Organizational and economic strengthening of collective farms and strengthening of the system of small agricultural factors of artels]. Moscow: Selkhozgiz [in Russian].
- 8 Ostrovskii, V.B. (1967). Kolkhoznoe krestianstvo SSSR. Politika partii v derevne i ee rezultaty [Kolkhoz peasantry of the USSR. Party policy in the countryside and its results]. Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta [in Russian].
- 9 Arutiunian, Yu.V. (1971). Sotsialnaia struktura selskogo naseleniia SSSR [Social structure of the rural population of the USSR]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 10 Levykin, I.T. (1975). Teoreticheskie i metodologicheskie problemy psikhologi kolkhoznoego krestianstva [Theoretical and methodological problems of psychology of the collective peasant farmers]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 Jasny, N. (1949). The socialized agriculture of the USSR: Plans and performance. Stanford.
- 12 Meis, D., & Meis, V. (1963). The Soviet family. New-York: Doubleday.
- 13 Fitspatrik, Sh. (2001). Stalinskie krestiane. Sotsialnaia istoriia Sovetskoi Rossii v 30-e gody: derevnia [Stalin's peasants. The Social History of Soviet Russia in the 30s: the village]. (L.Yu. Pantina, Transl.). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 14 Popov, V.P. (1992). Krestianstvo i gosudarstvo (1945–1953) [Peasantry and state (1945–1953)]. Paris: YMCA-Press [in Russian].
- 15 Zubkova, E.Yu. (1999). Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost (1945–1953 gg.) [Post-war Soviet society: politics and everyday life (1945–1953)]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 16 Verbitskaia, O.M. (1992). Rossiiskoe krestianstvo: ot Stalina k Khrushchevu. Seredina 40-kh–nachalo 60-kh godov [Russian peasantry: from Stalin to Khrushchev. Mid-40s–early 60s]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 17 Zima, V.F. (1995). Vtoroe raskulachivanie [Second Dispossession]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic History*, 5, 45–59 [in Russian].
- 18 Bugai, N.F. (1994). 20–40-e gg.: deportatsiia naseleniia s territorii Evropeiskoi Rossii [20–40 s.: deportation of the population from the territory of European Russia]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic History*, 1, 118–147 [in Russian].
- 19 Volkov, I.M. (2000). Derevnia SSSR v 1945–1953 godakh v noveishikh issledovaniikh istorikov (konets 1980-kh–1990-e gody) [The village of the USSR in 1945–1953 in the latest studies of historians (late 1980s — 1990s)]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic History*, 6, 115–124 [in Russian].

- 20 Hisamutdinova, R.R. (2004). Agrarnaia politika Sovetskogo gosudarstva i ee osushchestvlenie na Urale: 1940–mart 1953 gg. [Agrarian policy of the Soviet state and its implementation in the Urals: 1940–March 1953]. *Doctor's thesis*. Orenburg [in Russian].
- 21 Khasianov, O.R. (2018). Povsednevnaia zhizn sovetskogo krestianstva perioda pozdnego stalinizma. 1945–1953 gg.: na materialakh Kuibyshevskoi i Ulianovskoi oblasti [Daily life of the Soviet peasantry during the late Stalinism period. 1945–1953: on the materials of the Kuibyshev and Ulyanovsk regions]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 22 (1946). Sbornik soobshchenii Chrezvychainoi gosudarstvennoi komissii o zlodeiianiiakh nemetsko-fashistskikh zakhvatnikov [Collection of reports of the Extraordinary State Commission on the atrocities of the Nazi invaders]. Moscow: OGIZ; Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 23 (1967). Strana Sovetov za 50 let: sbornik statisticheskikh materialov [The country of the Soviets for 50 years. Collection of statistical materials]. Moscow: Statistika [in Russian].
- 24 Volkov, I.M. (1972). Trudovoi podvig sovetskogo krestianstva v poslevoennye gody. Kolkhozy SSSR v 1946–1950 gg. [Labor feat of the Soviet peasantry in the post-war years: collective Farms of the USSR in 1946–1950]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 25 Volkov, I.M. (1970). Kolkhoznoe krestianstvo SSSR v pervye poslevoennye gody (1946–1950 gg.) [The collective farm peasantry of the USSR in the first postwar years (1946–1950)]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 6, 3–20 [in Russian].
- 26 (1966). Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1965 godu: statisticheskii sbornik TsSU SSSR [The National Economy of the USSR in 1965: Statistical collection of the CSU of the USSR]. Moscow: Gosstandart [in Russian].
- 27 Zubkova, E.Yu. (1995). Malenkov i Khrushchev: lichnyi faktor v politike poslestalinskogo rukovodstva [Malenkov and Khrushchev: a personal factor in the policy of the post-Stalin leadership]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic History*, 4, 103–115 [in Russian].
- 28 Vert, N. (1998). Istoriia sovetskogo gosudarstva, 1990–1991 gg.: uchebnoe posobie [The History of the Soviet state, 1990–1991: textbook]. Moscow: Ves mir [in Russian].
- 29 (1958). Direktivy KPSS i Sovetskogo Pravitelstva po khoziaistvennym voprosam. Sbornik dokumentov. — T. 3 (1946–1952 gg.) [Directives of the CPSU and the Soviet Government on economic issues. Collection of documents: Vol. 3 (1946–1952)]. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 30 (1953). Kommunisticheskaia partiia Sovetskogo Soiuz v rezoliutsiakh i resheniakh seezdov, konferentsii i plenumov TsK (1898–1953). Chast 2 (1925–1953), izdanie 7 [The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898–1953). Part 2 (1925–1953), edition 7]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 31 Kalinychev, F.I., Iumashev, M.I., & Kaliteevskaia, A.V. (1968). Sbornik Zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. 1938–1967 [Collection of laws of the USSR and decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR. 1938–1967]. Moscow: Izvestiia [in Russian].
- 32 (1944). Vazhneishie Postanovleniia SNK SSSR i TsK VKP (b) po selskomu khoziaistvu za 1942–1944 gody [The most important resolutions of the SNK of the USSR and the Central Committee of the CPSU (b) on agriculture for 1942–1944]. Moscow: Selkhozgiz [in Russian].
- 33 (1986). Kommunisticheskaia partiia Kazakhstana v rezoliutsiakh i resheniakh seezdov i plenumov TsK. — T. 4 [The Communist Party of Kazakhstan in resolutions and decisions of congresses and plenums of the Central Committee, Vol. 4]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 34 Abylkhozhin, Zh.B. (2019). Poststalinskii period v istorii sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoiavshikh deklaratsii (1953–1991 gg.) [The post-Stalinist period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953–1991)]. Almaty: Kazakhstansko-Britanskii tekhnicheskii universitet [in Russian].
- 35 Saktaganova, Z.G. (2004). Istoriia osushchestvleniia sovetskogo opyta ekonomicheskoi modernizatsii v Kazakhstane. 1946–1970 gg. [The history of the implementation of the Soviet experience of economic modernization in Kazakhstan. 1946–1970]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 36 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 725. — Op.4. — D. 949 [in Russian].
- 37 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 725. — Op.4. — D. 1038 [in Russian].
- 38 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op.14. — D. 10 [in Russian].
- 39 Zubkova, Yu.Ye., & Kosheleva, L.P. (Compilers). (2003). Sovetskaia zhizn. 1945–1953 [Soviet life. 1945–1953]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 40 Volkov, I.M. (Ed.). (1988). Krestianstvo v gody uprochneniia i razvitiia sotsialisticheskogo obshchestva, 1945–konets 1950-kh gg. [The peasantry in the years of consolidation and development of socialist society, 1945 — the end of the 1950s]. Moscow: Nauka [in Russian].

А.Т. Алшыкенова^{1*}, С.С. Асанова²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: aigul_alshkenova@mail.ru; saltanat_dake@mail.ru)

XX ғасырдың 30-80 жылдарындағы Оңтүстік Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің қалыптасуы мен даму тарихы

Кеңес үкіметінің орнауы кезеңінен бастап саясаттың негізгі басымдықтарының бірі ретінде кеңестік денсаулық сақтау жүйесін қалыптастыру қойылды. Бағдарламалық құжаттарда аурулардың дамуының алдын алу мақсатында сауықтыру және санитарлық іс-шараларға үлкен мән берілді. Елдегі эпидемияның орын алуына байланысты денсаулық сақтау ісі үлкен маңызға ие болды. Мақалада кеңес үкіметі кезеңіндегі Оңтүстік Қазақстан территориясындағы медициналық қызмет көрсету, денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы және оның даму ерекшеліктері зерттелген. Сонымен бірге, авторлар денсаулық сақтау ісінің тенденцияларын: медициналық мекемелер мен медицина қызметкерлерінің қызметін, халыққа медициналық қызмет көрсету саласындағы жетістіктер мен мәселелерді, халықтың дәрі-дәрмектермен қамтылу деңгейін қарастырған.

Кілт сөздер: Оңтүстік Қазақстан, денсаулық сақтау, денсаулық сақтау мекемелері, медициналық қызмет көрсету, тарих, медициналық кадрлар.

Кіріспе

Өзімізге белгілі, денсаулық сақтау ісі әлеуметтік өмірдің, соның ішінде халыққа медициналық қызмет көрсетудің маңызды саласы болып табылады. Денсаулық сақтау ісінің даму мәселесін зерттеу пәнаралық сипатқа ие, атап айтқанда денсаулық сақтау ісінің тарихи, әлеуметтік-саяси, экологиялық, медициналық, экологиялық, демографиялық және мәдени-өнегелік аспектілері бар. Осы себептен, денсаулық сақтау ісін зерттеу тек қана дәрігерлердің емес, сонымен бірге тарихшылардың, әлеуметтанушылардың, философтар мен саясаттанушылардың тарабынан үлкен қызығушылық тудырады. Денсаулық сақтау жүйесінің өзі елдің ұлттық қауіпсіздігін және еңбекке жарамдылық қуатын қамтамасыз ететін мемлекеттік саясаттың маңызды элементтерінің бірі болып саналады.

Сол себептен, денсаулық сақтау ісінің тарихын зерттеудің өзі денсаулық сақтау саласындағы жинақталған тәжірибені түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді. Сондықтан, әрбір адамның өмірінде денсаулық мәселесі маңызды болғандықтан, кеңес дәуіріндегі денсаулық сақтау ісінің даму деңгейін және адамдардың денсаулық жағдайын зерттеудің өзектілігі күмән тудырмайды.

Кеңес кезеңіндегі Оңтүстік Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесі Кеңес Одағының денсаулық сақтау жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде мақсатты пен жоспарға сәйкес дамыды. Халыққа емдеу-профилактикалық көмек жалпыға қолжетімді және тегін түрінде жүзеге асырылды. Отандық тарихнамада Оңтүстік Қазақстан халықтарының медициналық қызметпен қамтылуының сапасы және денсаулық сақтау ісі жүйесінің дамуы жөнінде кешенді зерттеу жұмыстары жоқтың қасы. Сондықтан Кеңес Одағы кезеңіндегі Оңтүстік Қазақстан территориясындағы денсаулық сақтау ісін зерттеудің қажеттілігі мен маңызы жоғары.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік пен жүйелілік принциптері құрайды. Алға қойған міндеттерге қол жеткізу үшін жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер қолданылды. Жалпы ғылыми әдістердің ішінен талдау, синтездеу әдістері пайдаланылды. Тарихи танымның арнайы әдістерінен — тарихи салыстыру, контент-талдау, тарихи-салыстырмалы әдістері қолданылған.

Пікір-талас

Кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы денсаулық ісінің басты мәселелерінің бірі медицина кадрларының жетіспеуімен байланысты болды. Сондықтан, медициналық оқу орындарына жұмысшылар мен шаруалардың балаларын тарту арқылы дәрігерлер мен медицина кадрларының

санын ұлғайту көзделген. Мысалы, 1918-1922 жылдары Қазақстан территориясында 16 медицина факультеті ұйымдастырылса, ал 1925-1932 жылдары 7 ғылыми-зерттеу институты және ірі қалалардағы алғашқы медициналық училищелер болды. 1931 ж. Алматы қаласында құрылған медицина институтында бастапқыда 121 студент [1], ал 1940 жылдары ҚазКСР-ғы жалғыз болып саналған бұл институтта білім алушылардың саны 1337 адамды құраған, дегенмен, училищелер саны 288 және ондағы студенттердің жалпы саны 338940 адам болған [2; 18].

1933 жылы 23 желтоқсандағы КСРО ОАК мен ХКК-нің «Мемлекеттік санитарлық инспекциясын ұйымдастыру туралы» қаулысы бойынша одақтас республикалардың Денсаулық сақтау халкоматтары құрамынан мемлекеттік санитарлық инспекцияларды ұйымдастыру қажет деп табылды. 1935 жылы Денсаулық сақтау халкоматының жұмыс аппараты төмендегідей басқармалар мен секторлардан құралды: іс басқару, кадрлар, емдеу-профилактикалық, қаржы, құрылыс, аурухана жанындағы шаруашылық, эпидемиялық, балалар мен жасөспірімдерді сауықтыру, балалар ауруханалары, қаржы-жоспарлау, ана мен баланы қорғау, мемлекеттік санитарлық инспекциясы, статистикалық және безгек топтары. Халкомат осындай жұмыс аппаратымен 1936 жылдың желтоқсанында ҚКСР Денсаулық сақтау халкоматы болып қайта құрылғанға дейін жұмыс істеді [3].

1934 жылы 29 қаңтарда ҚАКСР ХКК-нің қаулысы бойынша Қазкуртрест жойылып, оның қызметі ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматы жанынан қайта ұйымдастырылған Курорт басқармасына берілді. Басқармаға ҚАКСР курорттарын жоспарлау, бақылау және оларға басшылық жасау міндеті жүктелді. Басқарма курорттардың жоспарлы жұмыстарына әдістемелік жағынан басшылық жасап, емдеу және санитарлық жағдайын бақылауда ұстады. Сонымен қатар, курорттарды абаттандырумен, іргелі құрылыстарды басқарумен, курорттарды қайта құрумен және тиімділігін арттырумен, оларды білікті мамандармен қамтамасыз ету ісімен айналысты [3].

Қазақстан территориясындағы тәжірибелік және ғылыми медицинаның қалыптасуында бірқатар тарихи оқиғалар, атап айтқанда, XX ғасырдың 1930 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін және халықтарды депортациялау, Ұлы Отан соғысы, 1950 жылдардағы тың және тыңайған жерлерді игеру сияқты тарихи оқиғаларда өзіндік рөл атқарды.

Қайта қалпына келтіру кезеңінің аяқталуынан соң, 1950 жылдардан бастап денсаулық сақтау ісіне бөлінетін қаражаттың өсуіне қарамастан, оның бюджеттегі үлесі бірден азайған. Мысалы, 1950 ж. ҚазКСР-да денсаулықты қорғауды қаржыландыру барлық мемлекеттік бюджеттің 15 пайызын құраса, ал 1953 ж. 5,3 пайызды құраған. Зерттеуші Г.Ф. Галинаның пікірінше, денсаулық сақтау ісіндегі мемлекеттік саясаттың әлсіздігі шектелген қаржыландыру жағдайында мақсаттылық пен сапаға кері әсерін тигізген медицина мекемелері мен дәрігерлерді даярлаудың санының өсуін талап етуде көрінді. 1950 жылдардың аяғы мен 60 жылдардың басындағы Қазақстандағы салынған құрылыстар көптеген облыстық, қалалық көппрофилді және мамандандырылған емханалардың жұмыс жасауына алып келді. Дегенмен, жекелеген ауылдық жерлерде медицина мамандары жетіспеді және материалдық-техникалық қамту, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету мәселелері толық шешімін таппады [2; 18].

Кеңестік денсаулық сақтаудың негізгі принциптері 1961 ж. XXII съезде бекітілген КОКП-ның Бағдарламасында көрсетілген. Осымен бірге, денсаулық сақтау және медицина мәселелеріне қатысты КОКП ОК-нің және Кеңес үкіметінің бірқатар қаулылары, соның ішінде 1960 ж. 14 қаңтардағы «КСРО халқының денсаулығын сақтау және медициналық қызмет көрсетуді жетілдіру» жөніндегі және 1968 ж. 5 шілдедегі «Елдегі медицина ғылымын дамыту және денсаулық сақтау ісін жақсарту» жөніндегі қаулылары денсаулық сақтау мен медицина мәселелеріне арналған. Кеңестік дәуірдегі денсаулық сақтау ісі дамуының жалпы тенденциялары ретінде медициналық мекемелер мен ауруханалар жанындағы мамандандырылған бөлімшелердің санын ұлғайтумен белгілі болды.

Кеңестік кезеңде осы аталған құқықтық актілер ондаған жылдар бойы қолданыста болып, негізінен денсаулық сақтау жүйесі КСРО-ның Денсаулық сақтау министрлігінің нұсқаулықтары мен бұйрықтары бойынша жұмыс істеді. Тоқтала өтерлік жайт, осы министрлікпен құрылған нормативтік базасы кеңестер одағындағы денсаулық сақтау аясының барлық жақтарын, яғни денсаулық сақтау саласын жоспарлау және қаржыландыруды, халыққа медициналық көмек көрсетуді ұйымдастырудың мәселелерін, сала мамандарын даярлауды, медицина ғылымын дамытуды қатаң түрде реттеді. Және бұл жүйе қатаң вертикалды басқарудан тұратын мемлекеттік денсаулық сақтау жүйесін қалыптастырды.

Қазақ КСР-ғы жағдай да осы қағидаларды ұстанғандығы белгілі: мемлекеттік сипат, медициналық қызметтің тегіндігі, профилактикалық бағыт, қолжетімділік, жоспарлылық, ғылым мен тәжірибенің байланыстылығы. Алайда, елімізде бұл салада қол жеткен жетістіктерді де жоққа шығаруға болмайды, көптеген жұқпалы аурулардың санын төмендетуге, диспансеризацияға, мамандар даярлауға, ауылды жерлердегі денсаулық сақтау мәселелерін шешуде бірқатар мәселелер шешілді.

Денсаулық сақтау ісін дамыту Оңтүстік Қазақстанда жақсы жолға қойылды. Айта кету қажет, соғыстан кейінгі кезеңде, Оңтүстік Қазақстандағы медициналық қызмет ерекше даму деңгейіне ие болған жоқ. Емдеу мекемелері мен ондағы төсек орындар саны аймақ халықтарының мұқтаждықтарын қанағаттандыра алмады. Медициналық мекемелердің жетіспеуі әсіресе ауылдық жерлерде байқалды. Мысалы, Алматымен салыстырғанда Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстық орталықтарындағы жалпы төсек орынының саны бес есеге аз болған. Аталған кезеңде емханалардағы төсек орындарының ең төмен көрсеткіші Жамбылда орын алған. Ал, Жамбылдағы қызметтегі дәрігерлердің саны 11,25 мыңды құраса, Шымкентте — 55,75, Алматыда — 188,25 мың дәрігерді құраған. Осындай күрделі жағдайда, Оңтүстік Қазақстан қалаларында, әсіресе ауылдық жерлерде емханалардың аса жетіспеушілігі байқалады, жаңа емханаларды құру баяу және шектеулі көлемде жүрген [4].

Дегенмен, 1950 жылдардың басында Оңтүстік Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайы ескеріліп, сауықтыру кешендері мен курорттық шипажайлар салына бастады. Мысалы, 1951 ж. №7 ұңғыма жанында Сарыағаш аймақтық денсаулық сақтау бөлімінің тарабынан көлемі жағынан 200 шаршы м., ал тереңдігі жағынан 1,5-2,0 м. құрайтын цементтен істелген бассейн құрылған. Ал, 1953 ж. бұл жерде денсаулық сақтау ісінің Оңтүстік Қазақстан облыстық бөлімі бальнеологиялық емхананы ашқан [5].

Осымен бірге, ауылдық жерлердегі медициналық қызмет көрсетуді жақсартудың шаралары қабылданған. 1964 ж. Оңтүстік Қазақстан облысының ауылдарына қосымша 57 дәрігер жіберілген. 1965 ж. 100 төсек орыны бар Түркістан аудандық емханасы, Темір ауылында 35 төсек орны бар емхана және Бөген селосында 50 төсек орны бар емхана іске қосылған [5].

Осымен бірге, 1960 ж. Тараз қаласында аурухана құрылды. Қазіргі уақытта Тараз қаласы мен облыс тұрғындарына көпбейінді мамандандырылған медициналық көмек көрсететін облыстың ең ірі емдеу мекемелерінің бірі болып табылады. 1960 ж. оның төсек сыйымдылығы 200 төсек орынды құраған (қазіргі уақытта 948 төсек), оның құрамында мына бөлімдер жұмыс жасаған: терапиялық, инфаркт, емханалық. 1962 ж. қосымша: перзентхана, гинекологиялық бөлім, жұқпалы аурулар бөлімшесі ашылды. 1964 ж. оның құрамында хирургиялық бөлім ашылды. Бұдан әрі аталған емхананың құрамында келесідей бөлімшелер: терапиялық, инфекциялық (1985 ж. облыстық инфекциялық ауруханаға ауыстырылды), емханалық (1978 ж. дербес мекеме ретінде бөлінді), физиотерапиялық, әйелдер консультациясы (1966 ж. бастап), травматологиялық (1967 ж. бастап), неврологиялық (1967 ж.), реанимациялық (1969 ж.), жүкті әйелдердің патологиясы (1970 ж.), отоларингологиялық (1970 ж. бастап), кардиологиялық (1970 ж. бастап жұмыс істейді, ал 1986 ж. облыстық ауруханаға берілген), гастроэнтерологиялық (1974 ж. бастап), нейрохирургиялық (1974 ж. бастап), ортопедиялық (1974 ж. бастап), травматологиялық пункт (1975 ж. бастап), патологиялық-анатомиялық (1976 ж. бастап), рентгенологиялық (1980 ж.) жұмыс жасаған [6].

Осымен бірге, Алматы көпсалалы клиникалық ауруханасының өзіндік тарихи орны бар. Облыстық аурухана 1952 ж. 10 қаңтарындағы Алматы облыстық халық депутаттар кеңесінің және 12.07.1952 ж. №457 шешіммен Алматы қаласындағы Малая Станица ауруханасының базасында 75 орындық мекеме ретінде құрылды. Облыс ауруханасында жұртшылықтың медициналық санитарлық тексерістен өту үшін Малая Станица, «Таулы қырат», «Восток», «Түркісіб» секілді елді мекендер бекітілді. 1952 ж. соңына дейін терапевтік, хирургиялық, балалар және перзентхана бөлімі 200 орындық болып толықты. 1968 жылы облыстық аурухана ретінде 250 орындық емдеу және күніне 500 кісі қабылдайтын емханасы бар 3 бокстан тұратын, жергілікті радиотелефон қызметімен қамтылған 3 қабатты ғимарат берілді. Уақыт өте келе урологиялық (30 орын), неврологиялық (30 орын), онкологиялық (30 орын), травматологиялық (40 орын) бөлімдер ашылып, аурухана тағы да 355 орынға үлкейтілді. 1986 жылы 2 қабатты жаңа акушер-гинекологиялық корпус іске қосылып, аурухана базасы

610 орынға ұлғайды. 150 орындық перинаталды орталық, 30 орындық пульманология, 30 орындық нейрохирургия, 6 орындық реанимация бөлімдері ашылды [7].

1969 ж. «Денсаулық сақтау жөніндегі КСРО және одақтас республикалар заңдарының негізінің» қабылдануы Оңтүстік Қазақстан халықтарын медициналық қызметпен қамтылуының дамуына өз ықпалын тигізді. Осы құжаттың шеңберінде жүзеге асырылған іс-шаралардың негізінде Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы халыққа медициналық көмек беру жағдайы жақсарды. Мысалы, 1970 ж. Жамбыл облысында 10 аудандық, 53 учаскелік емханалар, 15 туберкулезге қарсы диспансерлер мен емханалар, 303 фельдшер және фельдшер-акушер пункттері жұмыс жасаған. 1970 ж. 1 наурызындағы мәліметтер бойынша медицина саласында 912 дәрігер және 4273 орта медицина қызметкерлері жұмыс жасаған. 1969 ж. Оңтүстік Қазақстан облысында дәрігерлер мен орта медицина қызметкерлерінің саны 558 адамды құраған, соның ішінде 49 дәрігер, 19 тіс дәрігері және 490 орта медицина қызметкерлері болған [4].

1980 жылдардың басында медицина саласы бойынша білім беруді дамыту, медицина кадрларын іріктеу мен тағайындау, біліктілікті арттыру бойынша шаралар жүзеге асырылды. Осындай мақсатта, Оңтүстік Қазақстанда Алматы медициналық институтының Шымкенттегі филиалы ашылды. Ауылдық жерлердегі денсаулық сақтау мекемелеріне назар аударылды және ол жерлерге жылына 1700 дәрігерлер мен 7000 орта медицина қызметкерлері жіберілген. Осының нәтижесінде, емханалар мен амбулаториялар дәрігерлермен толықты. 1982 ж. 1 шілдесіне қарай емханалардың 32 пайызы 2 дәрігерден, 33 пайызы 3 дәрігерден тұрған [4].

Осымен бірге, өзімізге белгілі, халықты қауіпсіз, тиімді әрі сапалы және қолжетімді дәрі-дәрмектермен қамтамасыз етудің денсаулық сақтау ісінде маңызы жоғары. Сондықтан, қарастырылып отырған кезеңдегі Оңтүстік Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің дамуында дәрімен қамту мәселелері маңызды орын алды.

1917-1940 жж. Оңтүстік Қазақстандағы дәріхана санының өсуін мына кестеден көруге болады (кесте 1). [8; 23]:

К е с т е 1

Оңтүстік Қазақстандағы дәріхана санының өсуі

Жылдар	1917	1925	1928	1930	1935	1937	1939	1940
Дәріханалар саны	3	6	10	12	22	34	28	30
Өсу қарқыны		+3	+4	+2	+10	+2	+4	+2

1934-1940 жылдар арасында қалада 61 дәріхана, ауылдық жерлерде — 86 дәріхана ашылды. Тек 1939 жылдың өзінде, облыстарда 30 дәріхана, 99 дәріхана пункттері, 4 дәріхана дүкені, 3 жаңа дәріхана басқармасы мен 3 дәріхана қоймасы болған. 1940 жылы түнгі кезекшілікпен 32 дәріхана жұмыс істеген [9; 33].

1973 жылғы 2 наурыздағы № 139 КСРО Кеңесі Министрлерінің Қаулысына және 1976 жылғы 14 қаңтардағы Кеңес Министрлерінің Қаулысына сәйкес, синтетикалық дәрілік заттарды өндіру бойынша бас басқарманы жабу негізінде, синтетикалық дәрілік заттарды өндіру бойынша Бүкілкеңестік өнеркәсіп бірлестігі құрылды. Ф.Э. Дзержинский атындағы Шымкент химия-фармацевтикалық зауыты КСРО Медициналық өнеркәсіп министрлігінің синтетикалық дәрілік заттар өндірісі бойынша Бүкілкеңестік өнеркәсіптік бірлестік қарамағына өтеді [10; 56]. Бұл уақытта Шымкент Химфарм зауыты мынадай жұмыстарды атқарған: морфин алу мақсатында опииді өңдеу, эфедрин гидрохлоридін өндіру, бөлшекті пасленадан соласодинді алу, 14 дәрілік препараттарды шығару. Дайын зауыт өнімдерінің тұтынушылары — «Союзлекарств» Бүкілкеңестік өнеркәсіптік бірлестіктің химиялық-фармацевтикалық зауыттары, медициналық өнеркәсіп министрлігі, дәріхана басқармасы, әскери бөлімдер, басты зооветеринарлық жабдықтау және басқалары [8; 36].

Бірақ 1986 жылғы 22 тамыздағы № 691 Медициналық және микробиологиялық өнеркәсіп министрлігінің бұйрығымен, өндірістің мамандандырылуы мен шоғырлануы мақсатында және 1986 жылғы 8 қаңтардағы № 29 «Медициналық және микробиологиялық өнеркәсіпті басқарудың басты схемасы туралы» КСРО Кеңес Министрлері Қаулысының талаптарына сәйкес, басқару нысандарын қысқарту және ҚазКСР Кеңес министрлерінің келісімін ескере отырып, Қазақстанда «Шымкентбиофарм» Шымкент өндірістік биофармацевтикалық бірлестігі құрылды. «Шымкентбиофарм» құрамына Шымкент Еңбек Қызыл Ту орденді, Ф.Э. Дзержинский атындағы

химиялық-фармацевтикалық зауыты (бірлестіктің басты бірлігі ретінде), Шымкент гидролиз зауыты және Түркістан антибиотиктер зауыты (занды құқықтары бар, өзіндік кәсіпорын ретінде) кірді.

Қорытынды

Осылайша, қарастырылған кезеңдегі Оңтүстік Қазақстандағы денсаулық сақтау ісі жүйесінің дамуы денсаулық сақтау мекемелерінің материалдық базасын нығайту, аурулардың алдын алу, дәрігерлер мен медициналық кадрларды даярлау бағытында жүрген. Медицина мамандығын тереңдетудің нәтижесінде көрсетілетін медициналық қызметтің сапасы пайда болды және жоғары білікті дәрігерлердің корпусы қалыптасты. Осылардың барлығы медициналық мекемелерді құрумен қатар, аурулардың алдын алу үшін мүмкіндік жасады. Дегенмен, мемлекеттің денсаулық сақтау мекемелерінің жүйесін кеңейтуге қатысты саясатының белсенділігіне қарамастан, қарастырылған кезеңде денсаулықты жақсартудағы алға жылжулар қарқыны өте баяу болды және дәл осы кезеңде болашақта айқын көрінген кері құбылыстардың негізі қаланды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 История университета [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://kaznmu.edu.kz/rus/ob-universitete/history-universiteta/>
- 2 Галина Г.Ф. Становление национальной системы здравоохранения Республики Казахстан в 1990-е годы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.03 — «Всеобщая история (Новейшее время)» / Г.Ф. Галина. — Казань, 2021. — 32 с.
- 3 Шілдебай С.Қ. Қазақ АКСР Денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу тарихынан [Электрондық ресурс]. / С.Қ. Шілдебай. — Қолжетімділік тәртібі: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1446>.
- 4 Таштанов Ж. Состояние и динамика развития здравоохранения в Южном Казахстане как основного показателя социального уровня (1950–1970-е гг.) [Электронный ресурс]. / Ж. Таштанов // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. ист. — 2011. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/7268>.
- 5 Сайт санатория «Ақниет» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://visit-kazakhstan.kz/akniyet>.
- 6 Официальный сайт Городской многопрофильной больницы г. Тараза [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://gmb.zhambyl.kz/kaz/tarihy/>.
- 7 Официальный сайт Алматинской многопрофильной клинической больницы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://amkb.kz/ru/about_us/history.html.
- 8 Ботабаева Р.Е. Қазақстан Республикасының тұрғындарын отандық өндірістегі дәрілік препараттармен қамтамасыз етуді жетілдіру / Р.Е. Ботабаева. — Алматы, 2016. — 190 б.
- 9 Беркман А.А. Особенности развития фармацевтической промышленности в Республике Казахстан / А.А. Беркман // Фармация Казахстана. — 2001. — № 6. — С. 31–34.
- 10 Измаков А.И. Республиканский центр народной медицины / А.И. Измаков // Здравоохранение Казахстана. — 1992. — № 2. — С. 56.

А.Т. Алшыкенова, С.С. Асанова

История становления и развития здравоохранения в Южном Казахстане в 30–80 годы XX века

С установлением Советской власти одним из основных приоритетов политики стала организация советской системы здравоохранения. В программных документах открыто было заявлено, что в области народного образования во главу угла ставится проведение широких оздоровительных и санитарных мер, имеющих целью предупреждение развития заболеваний. Проблемы здравоохранения были первоочередными и острыми, так как в стране свирепствовали эпидемии. В статье проанализированы история развития медицинского обслуживания на территории Южного Казахстана, формирование системы здравоохранения в советский период, ее предпосылки, становление, особенности развития. Авторами освещены тенденции развития здравоохранения: работа медицинских учреждений и медперсонала, а также успехи и проблемы качества обслуживания населения, уровень обеспечения медикаментами населения Южного Казахстана в рассматриваемый период.

Ключевые слова: Южный Казахстан, здравоохранение, учреждения здравоохранения, медицинское обслуживание, история, медицинские кадры.

A.T. Alshykenova, S.S. Assanova

History of the establishment and development of health care in South Kazakhstan in the 30-80s of the 20th century

With the establishment of Soviet power, one of the main political priorities was the organization of the Soviet health care system. In the program documents, it was openly stated that in the field of public education, the implementation of wide-ranging health and sanitary measures aimed at preventing the development of diseases is a priority. Healthcare problems were urgent and acute because the epidemic was raging in the country. The article analyzes the history of the development of medical services in the territory of South Kazakhstan, the formation of the health care system in the Soviet period, its prerequisites, establishment, and development features. The authors highlight the trends of health care development: the work of medical institutions and medical personnel, as well as successes and problems of the quality in service to the population, the level of provision of medicines to the population of South Kazakhstan in the considered period.

Keywords: Southern Kazakhstan, health care, health care facilities, medical care, history, medical personnel.

References

- 1 Istoriia universiteta [History of University]. Retrieved from <https://kaznmu.edu.kz/rus/ob-universitete/history-universiteta/> [in Russian].
- 2 Galina, G.F. (2021). Stanovlenie natsionalnoi sistemy zdavookhraneniia Respubliki Kazakhstan v 1990-e gody [The formation of the national health care system of the Republic of Kazakhstan in the 1990s]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
- 3 Shildebai, S.O. Ozaq AKSR densaulыq saqtau zhuiesinin qalyptasu tarikhynan [From the history of the health care system of the Kazakh SSR]. Retrieved from <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1446> [in Kazakh].
- 4 Tashtanov, Zh. (2011). Sostoianie i dinamika razvitiia zdavookhraneniia v Yuzhnom Kazakhstane kak osnovnogo pokazatelia sotsialnogo urovnia (1950–1970-e gg.) [The state and dynamics of health care development in South Kazakhstan as the main indicator of the social level (1950-1970s)]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya iztoricheskaiia – Bulletin of the Kazakh National University. History series*. Retrieved from <https://articlekz.com/article/7268> [in Russian].
- 5 Sait sanatoriia «Aqniet» [Website Sanatorium “Ak niet”]. Retrieved from <https://visit-kazakhstan.kz/akniet>. [in Russian].
- 6 Ofitsialnyi sait Gorodskoi mnogoprofilnoi bolnitsy g. Taraza [Official website of the city multidisciplinary hospital in Taraz]. Received from <http://gmb.zhambyl.kz/kaz/tarihy/> [in Russian].
- 7 Ofitsialnyi sait Almatinskoi mnogoprofilnoi klinicheskoi bolnitsy [Official website of the Almaty Multidisciplinary Clinical Hospital]. Retrieved from http://amkb.kz/ru/about_us/history.html [in Russian].
- 8 Botabaeva, R.E. (2016). Qazaqstan Respublikasynyn turgyndaryn otandyq ondiristegi darilik preparattarmen qamtamasyz etudi zhetildiru [Improving the supply of domestically produced medicinal products to the residents of the Republic of Kazakhstan]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Berkman, A.A. (2001). Osobennosti razvitiia farmatsevticheskoi promyshlennosti v Respublike Kazakhstan [Features of the development of the pharmaceutical industry in the Republic of Kazakhstan]. *Farmatsiia Kazakhstana — Pharmacy of Kazakhstan*, 6 [in Russian].
- 10 Izmakov, A.I. (1992). Respublikanskii tsentr narodnoi meditsiny [Republican center of folk medicine]. *Zdavookhranenie Kazakhstana – Healthcare of Kazakhstan*, 2 [in Russian].

Г. А. Андиржанова*, Э. Б. Иставлетова

Университет Нархоз, Алматы, Казахстан
(E-mail: andirzhan@mail.ru; istavletova.a.b@gmail.com)

Место и роль средств массовой информации в политике

Современные средства массовой информации (СМИ) играют важную роль в политике — от обзора крупных политических событий до воздействия на предвыборную кампанию. Они имеют влияние на жизнь любого человека, предоставляя необходимую информацию, возможности для саморазвития и развлечения. Мы живем в обществе, которое зависит от информации и общения. СМИ могут потенциально влиять на мнение и поведение людей, их взаимоотношения и отношение ко многим вопросам. Целью данной статьи является выявление характера и степени влияния СМИ на формирование политики и всего мирового политического процесса. В статье рассмотрена эволюция СМИ и концептуальные подходы к их изучению; раскрыта их политико-идеологическая ориентация; проанализированы понятия «цензура», «пропаганда» и «информационная война»; с помощью SWOT-анализа были выявлены сильные и слабые стороны деятельности СМИ, их возможности и потенциальные угрозы; определен положительный и отрицательный характер воздействия СМИ; определены роль и перспективы их развития в политическом процессе. Научная новизна работы заключается в том, что данная статья является попыткой комплексного анализа места и роли СМИ в контексте формирования и осуществления политики. Авторы пришли к выводу, что в настоящее время формируется информационное пространство в глобальном масштабе, в связи с чем роль СМИ неимоверно возросла: они стали главным каналом передачи информации, который может, в конечном итоге, повлиять как на общественное мнение, так и на политику в целом.

Ключевые слова: средства массовой информации, мировая политика, международные отношения, пропаганда, цензура, информационная война, правительство, общество.

Введение

В настоящее время средства массовой информации могут играть положительную роль, к примеру, в просветлении или обучении аудитории, но также их можно использовать в качестве орудия для пропаганды, насаждения идеологии и политических идей. С развитием технологий начали разворачиваться информационные войны и получил развитие кибертерроризм. Благодаря научно-техническим открытиям, информация передается за секунды, а сам пользователь любого гаджета может стать создателем и распространителем информации. Человечество стоит на пороге создания информационного общества, в котором СМИ отдается далеко не второстепенная роль.

Актуальность темы обусловлена необходимостью анализа особенностей воздействия СМИ на формирование и реализацию политики и определению роли СМИ и перспектив их развития в мировом политическом процессе. Так как сегодня формируется информационное пространство в глобальном масштабе, то роль СМИ неимоверно возросла, они стали главным каналом передачи информации, который может, в конечном итоге, повлиять как на общественное мнение, так и на политику, в целом.

Таким образом, актуальность темы данного исследования определяется следующими причинами:

1. Усложнилась сама система средств массовой информации.
2. Повысилась эффективность воздействия СМИ на мнение всего общества.
3. Возникла необходимость теоретически обосновать и проанализировать современный процесс развития политики посредством СМИ.

Проблема исследования заключается в том, что, несмотря на то, что на сегодняшний день изучению СМИ посвящено большое количество работ отечественных и зарубежных авторов, важности роли СМИ в политическом процессе уделено достаточно мало внимания.

Объектом исследования выступают средства массовой информации.

Предметом исследования является процесс формирования места и роли СМИ в политике.

* Автор-корреспондент. E-mail: andirzhan@mail.ru

Целью данного проекта является выявление характера и степени влияния СМИ на формирование политики и всего мирового политического процесса.

Для достижения поставленной цели данного исследования были определены следующие задачи:

1. Охарактеризовать эволюцию средств массовой информации, определить функции и направления их деятельности.
2. Описать концептуальные подходы к изучению СМИ в политике.
3. Раскрыть политико-идеологическую ориентацию СМИ в мировом информационном пространстве.
4. Проанализировать понятия «цензура», «пропаганда» и «информационная война».
5. Проанализировать роль СМИ и перспективы их развития в политическом процессе.

В работе рассмотрены эволюция средств массовой информации, функции и направления их деятельности; концептуальные подходы к изучению СМИ; их политико-идеологическая ориентация; роль и перспективы их развития в политическом процессе.

Методы и материалы

Методологической и теоретической основой исследования послужили труды отечественных и зарубежных авторов по изучению СМИ. В работе использовали также такие практические методы, как непосредственное наблюдение, экспертные оценки, контент-анализ, ивент-анализ, метод стратегического менеджмента (SWOT-анализ).

Результаты и их обсуждение

На сегодняшний день сложившуюся мировую политическую систему называют «многополярной». Действительно, современные международные отношения — это совокупность связей в области политики, экономики, культуры, права и социальной жизни, которые формируются между различными субъектами глобального сообщества. На роль акторов мировой политики сегодня претендуют не только государства и международные организации, но и многие негосударственные институты, в том числе и ТНК. По мнению М.М. Лебедевой, новыми субъектами международных отношений также становятся средства массовой информации (СМИ), целевая аудитория которых разбросана по всему миру. СМИ имеют возможность воздействовать на политику государства и формировать общественное мнение, путем отбора и предоставления необходимой информации [1; 86].

Эволюция средств массовой информации тесно связана с развитием средств массовой коммуникации (СМК). Понятие «массовая коммуникация» было введено в США в 1930-х гг. в целях обобщения деятельности печатной прессы, когда в СССР данное понятие получило огласку лишь в 1960-х гг. В обиход советского народа заимствованный с французского языка термин «средство массовой информации» стали внедрять в 1970-х гг. [2; 10]. Несмотря на то, что во Франции настоящее понятие стало анархизмом, на постсоветском пространстве оно продолжает существовать и сегодня. В чем же отличие этих понятий? Можно ли считать их разграничение ошибкой советских исследователей? На наш взгляд — нет. СМК имеет более обширное определение, нежели СМИ. К массовой коммуникации относят не только прессу, радио, телевидение и Интернет, но и школу, театр, кино, телефон, а также аудио- и видеозаписи, рекламную афишу и мн. др. Исходя из того, что коммуникация, ко всему прочему, это еще путь сообщения и линии связи, к СМК также относятся наземные, подземные, воздушные и водные коммуникации, то есть железные дороги, метро, авиалинии и т.п. СМИ, в свою очередь, выполняют функции сбора, анализа, хранения и передачи актуальной информации с помощью средств периодического распространения данных. Следовательно, СМИ стоит рассматривать как составляющее СМК, а вовсе не тождество.

Испокон веков существование человечества связано с потребностью в передаче информации, которая по мере развития человека постоянно увеличивалась в объеме. Рассмотрим эволюцию способов её передачи и хранения:

1. Язык. Первобытный человек нуждался в передаче информации сначала путем языка жестов, затем языка как средства общения. Нужда в распространении информации росла, появлялись гонцы и глашатаи, которые могли доставлять сообщения в самые дальние пункты назначения. Ораторы имели возможность воздействовать на целую аудиторию, но, за отсутствием технических средств, они не могли похвастаться большим количеством слушателей. С появлением первых телеграфов, телефонов и других средств связи, аудитория и объем информации значительно увеличились.

II. Разделение труда. Охота, земледелие, скотоводство, ремесла и прочие виды деятельности человека повлияли на возникновение потребности в товарообмене. На сегодняшний день насчитывается тысячи востребованных профессий. Специалисты производят всевозможную продукцию: товары, услуги, интеллектуальная собственность, которые являются частью всемирного обмена. Все это повлияло не только на количество информации, но и на повышение потребности в ее передаче.

III. Письменность. Информация, которая записывается в виде знаков, появилась ещё в давние времена. Это происходило по всему земному шару и осуществлялось в различных формах: иероглифы, знаковое письмо, алфавит. Для хранения и передачи информации использовались разнообразные носители: камень, металл, папирус, пергамент, дощечки и т.д. К сожалению, сообщения, передаваемые подобным способом, были малы по объёму.

IV. Научно-технический прогресс. Открытия в области науки и техники повлияли на сбор, хранение и передачу информации. В Китае во II в. н.э. была изобретена бумага — носитель информации. В XI–XII вв. она появилась и в Европе, тем самым заменив животный пергамент. Настоящая революция произошла в 1450 г., когда И. Гутенберг изобрел печатный станок, благодаря чему изобретатель стал первым типографом Европы. Вследствие этого открытия появилась периодическая печать [3; 30].

Изобретение телеграфа, телефона, радио позволило увеличить расстояние передачи информации. Появление фотоаппарата в XIX в. дало возможность печатной прессе сделать свои издания более информативными. С тех пор наука развивалась семимильными шагами. Сегодня, в XXI в., мы имеем различные инструменты передачи информации от персональных компьютеров до сотовых телефонов. Благодаря появлению Интернета актуальная информация распространяется за считанные секунды. Эти и многие другие достижения науки стали основой для создания информационного общества.

V. Грамотность. Отсутствие образованности у населения никак не повышает спроса на печатные издания. К примеру, на Руси, где большинство населения были крепостными крестьянами, интерес к газетам отсутствовал. Лишь образованное дворянство способствовало развитию и распространению журналов. Отмена крепостного права и открытие церковно-приходских школ во второй половине XIX в. дали народу возможность обучиться грамоте.

VI. Экономика. Начиная с XV в., в Венеции информационные листы с торговыми новостями или сообщениями с других городов продавались за одну итальянскую монету «газетту». Это один из примеров того, когда информацию начали использовать в качестве товара. С увеличением покупательской способности людей выпуск печатных изданий становится настоящим бизнесом. На сегодняшний день СМИ в экономических целях используют не только предприниматели, но и государства.

VII. Политика. Именно она стала основной причиной появления и развития журналистики в качестве инструмента борьбы за власть. Многие газеты в Европе печатались в целях донести до людей политические мотивы действий государства, а порой и вовсе дезинформировать народ. К примеру, газета «Ведомости», по указу Петра Великого выпущенная в 1702 г., потребовалась, чтобы донести цели Северной войны (1700–1721 гг.) со шведами.

Сегодня политика является главным фактором в установлении целей и задач СМИ, предмета их деятельности и даже объёма и инструмента влияния на аудиторию.

VIII. Идеология. Идеологическая ценность СМИ настолько велика, преимущественно в формировании общественного мнения, что средства массовой информации становятся сильнейшим орудием власти и капитала.

Тем самым СМИ являются неотъемлемой частью развития человеческого сообщества. Они затронули все сферы жизни социума, но самое активное применение средств массовой информации наблюдается в политике.

В настоящее время СМИ размывают государственные границы и исполняют роль актора международных отношений. RT, CNN, Euronews, BBC, Al-Jazeera выступают не только в качестве средства влияния стран их базирования, но и оказывают значимое воздействие на мировоззрение общества, национальную и мировую политику. К функциям СМИ в мировой политике можно отнести:

- информирование общества;
- манипулирование и воздействие на людей (создание стереотипов, насаждение идеологии, влияние на сознание, формирование облика «врага» в лице иного государства или этноса, психологическое давление на целевую аудиторию);

- социально-культурное развитие населения (внедрение этнокультурных норм поведения, образование национальной общности);
- абстрагирование внимания людей от кризисных явлений во внешней или внутренней политике путем развлечения аудитории. В целях снижения социальной напряженности во время политической нестабильности применяется формула «хлеба и зрелищ», которая актуальна по сей день;
- поддержка и координирование взаимоотношений институтов власти и общества;
- привлечение населения для разрешения социально значимых вопросов;
- прогноз и предсказание возможных действий властей, а также их инициирование и корректировка.

Таким образом, можно выделить три ключевых направления деятельности СМИ в мировой политике:

1. СМИ как государственный институт политического влияния. С их помощью реализуется пропаганда идеологии, насаждение ценностей, формирование общественного мнения в угоду политике государства и т.п.

2. СМИ как «голос народа». Одной из задач средств массовой информации является отражение общественного мнения в отношении политических действий властей. Причем, их точка зрения может кардинально отличаться от правительственной. Влияние СМИ на принятие политических решений имеет свои названия — «эффект CNN» и «эффект Аль-Джазира». Первый термин используется в отношении традиционных средств передачи информации (новостные телеканалы), второй же относится к более новым инструментам — социальные сети, блоги журналистов, возникших с появлением сети Интернет.

3. СМИ как «корпорация влияния». Рядовой гражданин привык получать информацию от СМИ, руководствуясь собственными методами отбора новостей. Тем не менее многие телеканалы, радио и Интернет-сайты функционируют в угоду интересам медиакратов.

Среди множества имеющихся концепций исследования СМИ преобладают учения западных исследователей. В странах Запада не принято разделять понятия СМИ и СМК, поэтому они используют термин «масс-медиа», как сокращение от «media of mass communication». Ниже будут рассмотрены теории американских и британских ученых, которые прошли испытание временем и приобрели звание классических.

Первая попытка описать фундаментальные теории прессы принадлежит Ф. Сиберту, Т. Питерсону и У. Шрамму. Распределение учений на авторитарную, либертарианскую, советскую коммунистическую и теорию социальной ответственности в 1956 г. до сегодняшнего дня является наиболее полной классификацией. В любой статье, которая касается истории журналистики, обязательно ссылаются именно на неё [4; 8].

Важность данных теорий заключается не в том, как точно они описывают ту или иную политическую систему, а в том, насколько верно они указывают на роль, которую играют масс-медиа в различных обществах. Допустим, советскую теорию Ф. Сиберта нельзя считать бесполезной, только лишь потому, что она не соответствует модели функционирования современных российских СМИ.

После распада СССР советская коммунистическая теория потеряла свою актуальность, но, тем не менее, она в определенной степени отражает положение СМИ в Китае, Северной Корее или на Кубе. Оставшиеся три модели (авторитарная, либертарианская, социальная) также имеют непосредственное отношение к политическим идеологиям. Слабость подобного подхода всплывает на поверхность, когда роль политической системы понижается. Еще одним недостатком учения является пренебрежение ключевым участником обмена политической информацией — аудиторией. В своих концепциях социологи рассматривают две стороны: СМИ и правительство.

Слабые стороны типологии «четырёх теорий», которые исключили различия между разными системами СМИ, стали явными к концу 1960-х гг. В эти годы Э. Роджерс и ряд других исследователей начали изучать систему массовой коммуникации стран «третьего мира». Вследствие чего, в докладе Международной комиссии по изучению проблем информации ЮНЕСКО «Много голосов — один мир» была представлена модель системы масс-медиа в развивающихся странах [5].

Еще одним камнем в огороде «четырёх теорий» является отсутствие гибкости у концепции. Ф. Сиберт рассматривает страны, где СМИ находятся под правительственным контролем, поэтому классификация требует модернизации под современные реалии. В связи с этим Д. Маккуэйл предложил еще две теории — для медиа периода развития и демократического участия [4].

Авторитарная теория описывает деятельность СМИ в государствах, где они находятся под контролем правительства и подчиняются их интересам. Пресса в данных странах используется как инструмент государственной власти. Характерная черта проявления данной теории — отсутствие независимости журналистов и полное подчинение власти.

Теория свободной прессы, или либертарианская теория, возникла в XVI в. как антипод авторитарной. В XVII в. возник новый вариант данной концепции, когда пресса отошла от правительственного контроля. В общем виде эта теория полагает, что человек имеет право публиковать все, что считает нужным. Тем самым подтверждая такие права, как право на собственное мнение, самовыражение, объединение с другими людьми и вступление в сообщества. Данная теория базируется на основном правиле либерализма — непоколебимости прав и свобод человека.

Свободную прессу часто отождествляют со свободным обществом. При наличии нескольких вариантов освещения одной проблемы аудитория может сама выбрать «правильную» точку зрения. Тем не менее, у свободы коммуникации тоже есть свои ограничения, к примеру, нераспространение клеветы, ложной рекламы, непристойных материалов и запрет на использование ненормативной лексики.

Действительно, принцип свободной прессы осуществлялся не так прямолинейно. Если этой «свободой» злоупотребляют так, что это может подорвать конституционный строй государства, угрожать имиджу правительства, то можно ли ее ограничить? Государство не станет мириться с пресой, которая пытается открыть дверь для критики в адрес законно избранного правительства.

В странах, где имеется свобода прессы, разрешили эту проблему весьма простым способом. Пресса отправилась в свободное плавание, но за все последствия своей деятельности она должна отвечать сама перед законом. То есть, если какой-то телеканал распространяет неподтвержденную информацию или вторгается в чью-то личную жизнь, он рискует не только своей репутацией, но и частной собственностью, так как сейчас пресса — это бизнес.

Но теперь встречается другая проблема. Если медиа — это бизнес, то получается, информация превратилась в товар. В этом случае СМИ требуется финансирование, а это уже подразумевает участие чужих интересов. Так чем же влияние медиакратов отличается от контроля правительства? Медиакратия перенесла коммуникацию из политической плоскости в СМИ. Получается, люди, обладающие крупными медиакорпорациями или финансирующие их, имеют в руках сильнейший инструмент политической власти.

Затрагивая тему либертарианской теории, нельзя обойти стороной концепцию «свободного потока информации» США. Её основная идея заключалась в том, что ничто не должно мешать течению информации между странами. Соединенные Штаты уверяют, что настоящая доктрина является почвой для установления мира и формирования международной безопасности. Но не все согласны с подобной формулировкой. К примеру, бывший президент Финляндии Урхо Кекконен назвал свободный поток информации улицей с односторонним и несбалансированным движением. Он также попыток, что либералистская свобода прессы является предлогом, чтобы крупные корпорации утвердили свою гегемонию [6].

В начале XX в., а точнее, после Революции 1917 г., российская система массовой коммуникации была изменена в соответствии с положениями марксизма-ленинизма. Данное событие дало основу для образования советской коммунистической теории. К основным положениям данной концепции можно отнести:

- 1) в связи с тем, что в социалистическом обществе власть принадлежит рабочему классу, СМИ должны находиться под их надзором, а вернее, под контролем Коммунистической партии;
- 2) пресса не должна фокусироваться на политических проблемах, а также освещать то, что выходит за диапазон дозволенного;
- 3) роль средств массовой информации заключается в социализации и мобилизации общества для достижения запланированных социальных и экономических целей, а, в конечном счете, для установления коммунизма;
- 4) пресса должна отражать объективную реальность, что ограничивает личную интерпретацию, которая характерна для либертарианской теории.

В целом, советские медиа должны были следовать правилам профессионального поведения, а также отвечать на желания и потребности общества. Сходства между авторитарной и коммунистической теориями наблюдаются лишь в контроле, а также поддержании общественного строя. В соответствии с советской концепцией, СМИ функционируют в рамках добровольно установленных границ,

обслуживают аудиторию и реагируют на их требования. Как правило, они выражают разное мнение и интересы.

Теория социальной ответственности является компромиссом между мнением сторонников либертарианской теории, с одной стороны, и контроля СМИ — с другой. Своим существованием она обязана «Комиссии по свободе прессы» (1949 г.) США, включающей политиков, ученых и общественных деятелей [7; 292]. Свободной прессе не удалось удовлетворить общество теми благами, которые от нее ожидали. Технологическое развитие СМИ повлияло на то, что не все граждане имели к ним доступ, тем самым изменив стандарты деятельности медиа. Из-за этого разрыва произошло усиление власти более зажиточного класса. В это время возникла острая необходимость в некоей форме общественного контроля по отношению к СМИ.

Социальная теория признает свободу прессы без цензуры, но ее содержание должно быть под надзором общественности. Основные положения этой теории:

- 1) на медиа возложены важные функции, в особенности, касательно демократической политики;
- 2) главным образом, их деятельность должна быть направлена на сферу информации и обеспечение среды для выражения разных мнений;
- 3) независимость СМИ должна взаимодействовать с обязательствами перед обществом;
- 4) в своей деятельности медиа должны опираться на определенные стандарты.

Эта теория является совокупностью разных принципов: личной свободы, свободы СМИ и обязательства медиа перед общественностью. Возможные разногласия касательно этой теории можно преодолеть следующими способами:

1. Формирование общественных независимых организаций координации вещания. Подобное действие значительно укрепит политическую значимость данной концепции.
2. Повышения уровня профессионализма медиа. Тем самым СМИ смогут разработать собственный кодекс и следовать ему.

Репутация социальной теории на Западе колоссально упала. Её считают неосновательной и безрезультатной. Группы меньшинств все еще подвергались дискриминации, а радикальные группировки получали все больше поддержки. Эту проблему не решить предоставлением меньшинству контроля над СМИ. К примеру, в 1972 г. Федеральная комиссия США запросила у местных кабельных компаний предоставление каналов плюралистическим группам, к сожалению, основную цель данное решение не выполнило [4].

Теория для медиа периода развития встает на защиту поддержки СМИ действующего политического режима и их усилий для развития экономического роста страны. В соответствии с данной концепцией медиа должны поддерживать, а не критиковать правительство, пока государство не достигнет установленной стадии политического и экономического развития.

Концепция демократического участия недавно дополнила перечень нормативных теорий. Её трудно сформулировать, так как она еще не стала звеном медиаинститутов, а также некоторые положения теории содержатся в уже перечисленных концепциях. Тем не менее она имеет право на существование.

Данная теория, в основном, касается развитых стран с либеральными взглядами. Основные идеи концепции — отрицание превращения медиа в бизнес и монополию, а также создание централизованных институтов общественного вещания. Последнее поможет СМИ участвовать в процессе социального развития и реализации демократических реформ. Теория демократического участия против монолитных, дорогостоящих и излишне профессиональных медиа, нейтральных или находящихся под контролем государства. Она на стороне многообразия, горизонтальности связей в обществе, взаимодействия всех участников передачи информации, и, конечно же, их заинтересованность.

Таким образом, средства массовой информации эволюционировали вместе с человечеством. На сегодняшний день они активно используются как инструмент во внутренней и внешней политике. СМИ выполняют и положительные функции, к примеру, информирование и просвещение общества, и отрицательные — дезинформация, отвлечение от реальных проблем, пропаганда, насаждение идеологии. Они могут находиться под влиянием власти имущих, а также доносить желание народа до «верхушки». Функции и направления деятельности СМИ настолько разнообразны и действенны, что их роль никак нельзя назвать неприметной в современных реалиях.

Политическая цензура имеет место быть в тех случаях, когда государство пытается скрыть, подделать, исказить или фальсифицировать информацию, подавляя или вытесняя политические новости не в угоду правительству. При отсутствии нейтральной и объективной информации людям ничего не

остаётся, кроме как согласиться с правительством или политической партией. Этот термин также распространяется на систематическое подавление мнения, противоречащего взглядам правительства. Власти имеют силу, способную обеспечить соблюдение журналистами их воли.

Власть, как стержень или мотив появления и развития цензуры, обеспечивает осуществление ее основных функций:

- контроль (систематический мониторинг, оценка, сортировка и отбор информации согласно принятым стандартам);
- установление правил, критериев и порядка обращения информации с помощью различных рекомендаций, указов, запретов, замечаний и прочих документов;
- охрана (содержание в тайне государственных, военных и иных секретов);
- манипуляция (влияние на восприятие действительности и принятие решений);
- профилактика (предупреждение конфликтов);
- санкции (обеспечение прохождения в социальное пространство релевантной информации);
- создание эталонов в социокультурном плане (к примеру, образцов произведений искусства, художественных направлений и стилей, научных теорий и т.д.);
- стимуляции общественного интереса [7].

К примеру, в СССР цензура носила идеологический характер. Политическая цензура включала в себя всевозможные формы и методы политического контроля — вместе с прямыми методами (запрет на публикацию, цензорское вмешательство, отклонение работ) применялись различные косвенные методы, имеющие отношение к кадровой и издательской политике, а также гонорарам [8; 8].

Функции цензуры выполняли специальные государственные ведомства. К примеру, Главлит контролировал печатную продукцию, Госкино цензурировал кинофильмы, а Гостелерадио телевидение и радио. Также широко была распространена и самоцензура, когда сами журналисты решают не публиковать какой-либо материал, так как его запрещено публично демонстрировать.

В XXI в. цензура присутствует и в демократических странах. Даже те СМИ, которые ныне являются частной собственностью, придерживаются определенных рамок, так как их основная аудитория — общество. Каждое сообщество имеет свои устои, культуру, и именно люди порождают спрос на ту или иную информацию. СМИ должны соблюдать границы, установленные законом и обществом, дабы сохранить свою репутацию и бизнес. Средства массовой информации, находящиеся под правительственным контролем, имеют большую ответственность, так как на их плечах лежит имидж государства и действующей власти.

Встревает вопрос: «Какая же роль у цензуры в СМИ?» Можно выявить две главных группы задач, выполняемых государством при внедрении цензуры на передаваемую информацию. Первая группа определяет политику сдерживания распространения информации в манипулятивных целях, куда можно отнести:

- ввод ограничений на обсуждение в СМИ тем, «проигранных» для государства;
- запрет на монополизацию информационного поля, иначе говоря, освещение только государственной точки зрения;
- предоставление аудитории неполных данных, что отягощает их выбор и формирование собственного мнения и т.п.

Во второй группе делается на акцент на положительных составляющих отношений «правительство—СМИ—общество», которые включают:

- сохранение преимущества мнения социума над частным;
- создание общественного консенсуса и предотвращение конфликтных ситуаций;
- недопущение использования медиа как инструмента манипулирования общественным сознанием;
- поддержка политической стабильности, устранение несанкционированных действий, протестов и т.п.

Отрицательным примером отсутствия цензуры может послужить медиа Дании, где публикация карикатур на пророка Мухаммеда привела к межцивилизационному конфликту. Предоставление разносторонней информации затрудняет аудитории выбор более важных тем и достоверного освещения политических событий, препятствует формированию политической позиции. Происходит перенасыщение политического пространства большим количеством информации, которое может привести к политико-информационной апатии.

Пропаганда и цензура в самых явных проявлениях формируют целое информационное пространство. В более «мягких» формах они присутствуют даже в демократических государствах, так как правительство всегда усиливает свои коммуникации, дабы его услышало все население.

Определение термина «пропаганда» имеет множество вариаций, но многие сходятся на том, что «пропаганда — это предвзятая и вводящая в заблуждение информация, которая используется для продвижения определенной политической идеи или точки зрения». В настоящее время СМИ являются основным каналом для проведения пропагандистской деятельности.

Современная пропаганда использует различные средства массовой информации: пресса, радио, телевидение, кино, компьютеры, факс, плакаты, агитация от двери к двери, листовки, рекламные щиты, выступления, флаги, названия улиц, памятники, монеты, марки, книги, пьесы, комиксы, поэзия, музыка, спортивные события, культурные мероприятия, отчеты компаний, библиотеки и т.п.

На протяжении истории пропаганда проявлялась во время борьбы за независимость, революций и, в особенности, во время войн. В военное время пропаганда требуется для формирования общественного мнения, чтобы привлечь больше союзников на международном уровне, а также призвать граждан вносить свой вклад в «общее дело». Она используется для создания ненависти к предполагаемому врагу, внутреннему или внешнему, путем создания ложного образа в сознании солдат и граждан. Пропагандистская деятельность в военное время заставляет народ почувствовать, что мотивы врага абсолютно беспочвенны, что может быть фиктивным или основано на фактах (например, потопление пассажирского лайнера Lusitania немецким флотом в Первую мировую войну настроило западный мир против Германии). Свое же население должно быть уверено, что причина их страны в войне вполне основательна.

Пропаганда имеет много хитрых путей. К примеру, дезинформация о собственной истории или об истории зарубежных стран может допускаться в системе образования. Поскольку практически все люди доверяют тому, что учат в школе, подобная дезинформация будет повторяться и в будущем уже как общепризнанный факт. Данные искажения будут распространяться через СМИ и присутствовать в образовательной системе, даже не требуя ссылки на авторитетный источник. Теперь правительству не придется вмешиваться в этот вопрос, так как он уже укоренился в сознании общества. Это довольно коварный, но действенный способ.

Предвыборные кампании также используют методику пропаганды. Она может начинаться с простой рекламы или брошюр (к примеру, сброшенных с самолета, для привлечения внимания). Как правило, эти сообщения будут содержать указания о том, как получить дополнительную информацию, через веб-сайт, горячую линию, радиопрограмму и т. п. Данной стратегией инициатор кампании пытается из получателя информации сформировать человека, ищущего информацию. Тем самым, пропаганда не становится явной, ведь человек по собственному желанию решил получить дополнительную информацию. Затем начинается настоящая борьба между кандидатами. В этих целях используются различные СМИ, дабы охватить все возрастные категории граждан.

В XXI в. привычная форма ведения войны, в которой задействованы вооруженные силы противников устаревают. Вместо этого государства все чаще начинают атаки против информационных систем противника, что приводит к информационной войне.

Информационная война представляет собой концепцию использования боевого пространства и управления ИКТ (информационно-коммуникационными технологиями) в целях достижения конкурентного преимущества над соперником. Формы информационной войны могут быть следующими:

- захват телевидения, Интернет-сетей и радиопередач для кампании дезинформации;
- отключение или подделка коммуникационных сетей противника;
- использование дронов и других наблюдательных роботов или веб-камер;
- манипулирование биржевыми операциями с помощью электронного вмешательства, путём утечки конфиденциальной информации или дезинформации.

Существуют две крупные категории мероприятий, относящихся к информационной войне:

1. Влияние на гражданских и военнослужащих врага в целях введения в коллективное сознание каких-либо определенных установок («психологическая война», пропаганда).

2. Поражение процессов обмена информацией и информационных систем врага.

Примером информационной войны может послужить арабо-израильский конфликт. Конфликтующие стороны используют в своих интересах всевозможные информационные ресурсы. Активно используются и хакерские взломы. СМИ Палестины используют различные сфабрикованные видео и

фотографии, благодаря чему получила ироническое название «Палливуд» (Палестина и Голливуд). Некоторые из подобных материалов вызывают широкий общественный резонанс.

Таким образом, в современном мире присутствует и пропаганда, и цензура. Государства винят друг друга в излишней пропаганде на телевидении или в сети Интернет, хотя абсолютно все правительства прибегают к ней. Она может быть абсолютно незаметна, в виде «мягкой силы», человек и не заметит ее влияния. Она может быть и явной, в форме плакатов, лозунгов и социальной рекламы. Но какая пропаганда страшнее? Та, которая незаметно проникает в ваше сознание, или та, которая окружает человека повсюду, что ему попросту невозможно сбежать?

В нашем информационном веке концепция ведения войны терпит изменения. Хакерские кибератаки, шантаж, кража, внедрение ложной информации и другие меры, характерные для ведения информационной войны, могут значительно подорвать силы врага или же разгромить его без шансов на реабилитацию.

Несомненно, цензура и пропаганда присутствовали на всех этапах истории, особенно ярко проявляя себя во время революций и войн. В некоторых случаях пропаганда дезинформирует общество, но в других она пытается сплотить общество во имя единой цели. Цензура, с одной стороны, лишает СМИ свободы слова, но с другой — предотвращает конфликтные ситуации и иные проблемные вопросы.

Глобализация и информатизация превратили нас в свидетелей того, как индустриальное общество сменяется на информационное, которое модернизирует мировую политику, экономику, характер межгосударственных отношений, взаимосвязь власти и народа. Государство в процессе становления информационного общества берет на себя роль координатора функций всех элементов социума, дабы способствовать интеграции в информационное пространство каждого субъекта общества.

Развитие информационных технологий и их внедрение в различные сферы жизнедеятельности можно с уверенностью назвать благом, которое дает толчок экономическому росту, а также повышает благосостояние общества. Тем не менее следует помнить об отрицательных последствиях, к которым могут привести научные достижения.

Средства массовой информации занимают важное место в обществе. По этой причине должны быть разработаны внутринациональные и глобальные инструменты, которые гарантируют препятствие использованию свободы слова, а также внедрению новых технологий в сфере информации и коммуникации для разжигания межнациональной розни, экстремизма, терроризма, развития ксенофобии и других антиобщественных явлений. СМИ должны стать механизмом предупреждения и разрешения кризисов.

Равновесие интересов государства и СМИ — признак стабильности демократических институтов, зрелости социума, соблюдения прав и свобод человека.

Благодаря той мощи и влиянию, которыми ныне обладают СМИ, их по праву можно назвать «четвертой ветвью власти». Но у каждой власти есть свои сильные и слабые стороны, а также возможности и потенциальные угрозы, что и рассмотрено в таблице ниже по методике SWOT-анализа.

Т а б л и ц а

SWOT-анализ деятельности СМИ

Сильные стороны	Слабые стороны
1) информирование общества; 2) социально-культурное развитие; 3) поддержка и координирование взаимоотношений власти и общества; 4) привлечение населения для разрешения социально значимых вопросов; 5) построение положительного имиджа	1) подверженность цензуре; 2) действие в чужих интересах (правительство, медиакраты); 3) цифровые СМИ подвергаются хакерским атакам; 4) СМИ — орудие политического влияния
Возможности	Угрозы
1) просвещение общества; 2) связь власти и общества; 3) разносторонность мнений	1) насаждение идеологии, веры и ценностей; 2) развитие кибертерроризма; 3) развязывание информационных войн; 4) разжигание межнациональной розни; 5) развитие ксенофобии, экстремизма и других антиобщественных явлений

СМИ должны стать настоящим инструментом взаимоотношений власти и общества. До народа должна доходить информация от правительства, и власть должна прислушиваться к обществу. На масс-медиа возложена огромная ответственность. Они должны не только развлекать и информировать аудиторию, но также и просвещать, делая акцент на научно-просветительскую деятельность. Ведь именно общество, народ, оказывают воздействие на все процессы жизнедеятельности государства.

Таким образом, СМИ представляют собой орудие, которое в умелых руках является инструментом культурного просвещения, построения имиджа, информирования общества, и мостом между народом и властью. В руках людей, которыми движут корыстные цели, СМИ представляют собой страшное оружие, которое грозит нам информационной войной, кибертерроризмом, созданием различных антиобщественных явлений, а также насаждением идеологии и чужого мнения.

На сегодняшний день информация является инструментом формирования государственного и международного общественного мнения. Уровень воздействия средств массовой информации в политическом пространстве расширяется, благодаря Интернету, который предоставляет возможность всесторонне влиять на мировую общественность, которая включает обширную аудиторию разных государств в решении актуальных политических проблем. Несмотря на все сильные стороны и возможности, информационное пространство остается областью, которая несет в себе потенциальные угрозы миру и безопасности.

Заключение

Исследование роли и места СМИ в мировой политике и полученные при этом результаты позволяют сделать следующие выводы:

1. Охарактеризована эволюция СМИ, которая прошла долгий путь от зарождения человечества до нынешних времен. Речь, разделение труда, письменность, научно-технический прогресс, грамотность, экономика, политика и идеология — всё это повлияло на становление средств массовой информации.

2. Были изучены и описаны основные концепции и теории о роли СМИ в политике. Ф. Сиберт, Т. Питерсон и У. Шрамм распределили учения на авторитарную, либертарианскую, советскую коммунистическую и теорию социальной ответственности. Хотя их теории не раз подвергались критике, их с уверенностью можно назвать классическими и обязательными к изучению. Предложенные Д. Маккуэйлом две теории — для медиа периода развития и демократического участия выступают как ответ на отсутствие гибкости «четырёх теорий». Данные концепции вполне соответствуют современным реалиям.

3. Раскрыта политико-идеологическая ориентация средств массовой информации в мировом информационном пространстве. Именно политика стала причиной появления и развития СМИ в качестве инструмента борьбы за власть. С их помощью формируется общественное мнение, насаждение идеологии, ценностей и политических идей.

4. Проанализированы понятия «цензура», «пропаганда» и «информационная война». Они присутствуют и функционируют даже в самых либеральных странах мира. Порой данные термины ассоциируются с негативными явлениями, но без цензуры в СМИ государствам не избежать конфликтных ситуаций. Пропаганда же пронизывает абсолютно все — от листовок до детских мультипликационных фильмов. Даже сознательному и образованному человеку трудно понять, подвержен ли он этому явлению.

5. С помощью SWOT-анализа были выявлены сильные и слабые стороны деятельности СМИ, а также их возможности и угрозы. Сильные стороны заключаются в их роли информатора и просветителя, слабые — подверженности СМИ влиянию власти имущих. Главными угрозами являются информационная война, насаждение идеологии, разжигание конфликтов, развитие кибертерроризма, ксенофобии, а также иных антиобщественных явлений. Основными возможностями средств массовой информации можно назвать установление связи между обществом и властью, равно как и просветительские аудитории. Сообщения от правительства всегда должны быть услышаны, так же, как и голос народа. Само же общество должно уметь анализировать получаемую информацию, умело оценивать ее и не подвергаться дезинформации.

Можно выделить три основных направления деятельности средств массовой информации в политике:

1. «СМИ и государство». Благодаря им осуществляется пропаганда идеологии, насаждение культурных ценностей, шаблонов поведения, образа мышления, формирование общественного мнения в угоду государственной политике и т.п.

2. «Медиа и общество». Одна из функций средств массовой информации — высказывание общественного мнения в адрес действий властей. Даже при том, если мнение народа значительно отличается с правительственной точкой зрения. Влияние медиа на решение политических вопросов имеет свои общеизвестные названия — «эффект CNN», а также «эффект Аль-Джазира». Первый термин имеет отношение к традиционным СМИ (новостные телеканалы), второй — к более современным, таким как социальные сети, блоги, которые возникли с появлением всемирной сети Интернет.

3. «Средства массовой информации и крупные медиакорпорации». Любому человеку привык получать интересующие его новости от СМИ, руководствуясь своими методами отбора информации. Несмотря на это, многие телеканалы, радио и Интернет-сайты функционируют в угоду интересам медиакратов. Как правило, это состоятельные люди, которые финансируют медиакорпорации. Тогда кто мешает бизнесменам влиять на политические процессы путем дезинформации или же, наоборот, информирования общества о важных политических событиях? По сути, они также могут косвенно участвовать в национальной или даже мировой политике, имея в руках такой сильный инструмент, как СМИ.

Влиять на политику посредством СМИ могут не только государства, общество и сами медиакорпорации, но и враждебно настроенные страны, террористы, и многие другие элементы мирового сообщества, которые имеют преступный умысел.

Можно выделить положительный и отрицательный характер воздействия СМИ на политику. СМИ помогают скоординировать связь между народом и властью, тем самым любой гражданин может стать частью политического процесса, вносит коррективы, делится мнением. С другой, негативной, стороны медиа легко могут стать орудием, того, кто заполучил над ними власть, будь то иное государство или преступная группировка.

В связи с этим роль СМИ в политике заключается в следующем:

- пропаганда политической власти;
- продвижение или осуждение правительственных идей в сфере политики;
- реализация имиджевой политики государства в мире;
- выявление глобальных проблем и методов их разрешения;
- сглаживание конфликтов во внешней политике;
- укрепление или ослабление стабильности государства или политического режима;
- разжигание конфликтов, вражды и войн.

В настоящее время степень влияния СМИ в политике расширяется, дополняясь Интернет-сообществами и социальными сетями, что дает возможность всесторонне воздействовать на мировую общественность, включая широкую аудиторию разных стран в разрешении актуальных проблем политики. Подобное сопряженное воздействие, бесспорно, в силах оказывать существенное воздействие на формирование политики и всего мирового политического процесса.

Данное исследование представляет собой комплексный анализ места и роли СМИ в контексте формирования и осуществления политики, что подтверждает научную новизну работы.

Результаты, полученные в ходе исследования, могут быть использованы в дальнейшем изучении роли СМИ в политике, международных отношениях и дипломатии.

Список литературы

- 1 Лебедева М.М. Мировая политика: учеб. для вузов / М.М. Лебедева. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2007. — 365 с.
- 2 Терин В.П. Массовая коммуникация (исследование опыта Запада) / В.П. Терин. — М.: Ин-т социол. РАН, 2002. — 145 с.
- 3 Немировский Е.Л. Изобретение Иоганна Гутенберга. Из истории книгопечатания. Технические аспекты / отв. ред. В.И. Васильев. — М.: Наука, 2000. — 659 с.
- 4 Бакулев Г.П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции / Г.П. Бакулев. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 176 с.
- 5 ЮНЕСКО в действии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ru.unesco.org/70years/unesco_making
- 6 Larson J.F. Television's window on the world: International affairs coverage on the US network / J.F. Larson. — Ablex Publishing Corporation, 1984. — 195 p.

7 Садчикова А.С. Теоретические основания изучения корреляции между характеристиками информационного пространства и степенью развитости гражданского общества / А.С. Садчикова // Вестн. Саратов. гос. техн. ун-та. — 2009. — Т. 4, № 1. — С. 292–296.

8 Медушевский А.Н. Сталинизм как модель социального конструирования [Электронный ресурс] / А.Н. Медушевский // Вестн. Европы. — 2011. — № 30. — Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/vestnik/2011/30/stalinizm-kak-model-obozrenie-izdatelskogo-proekta-rosspen-istoriya-stalinizma.html>

Г.А. Андиржанова, Ә.Б. Иставлетова

Бұқаралық ақпарат құралдарының саясаттағы орны мен рөлі

Заманауи бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) саясатта маңызды рөл атқарады, яғни ірі саяси оқиғаларды шолудан сайлау алдынауқанға дейін. Олар кез келген адамның өміріне әсер етіп, қажетті ақпаратты, өзін-өзі дамыту және көңіл көтеру мүмкіндіктерін береді. Біз ақпарат пен коммуникацияға тәуелді қоғамда өмір сүріп жатырмыз. Бұқаралық ақпарат құралдары адамдардың пікірі мен мінез-құлқына, олардың қарым-қатынасына және көптеген мәселелерге көзқарасына әсер етуі мүмкін. Мақаланың мақсаты — саясаттың және бүкіләлемдік саяси процестің қалыптасуына бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалының сипаты мен дәрежесін анықтау. Сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдарының эволюциясы және оларды зерттеудің тұжырымдамалық тәсілдері қарастырылған; олардың саяси-идеологиялық бағыты ашылған; «цензура», «насихат» және «ақпараттық соғыс» ұғымдарына талдау жасалған; SWOT-талдау көмегімен БАҚ қызметінің күшті және әлсіз жақтары, олардың мүмкіндіктері мен ықтимал қауіптері анықталған; БАҚ әсерінің оң және теріс сипаты айтылған; олардың саяси үдерістегі рөлі мен даму перспективалары айқындалған. Жұмыстың ғылыми жаңалығы — мақаланың саясатты қалыптастыруы мен жүзеге асыру контексіндегі БАҚ-тың орны мен рөлін жан-жақты талдауға талпыныс болғанында. Авторлар ақпарат кеңістігі қазіргі уақытта жаһандық ауқымда қалыптасып жатыр деген қорытындыға келген, соған байланысты бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі орасан зор өсті: олар ақпарат таратудың негізгі арнасына айналды, ол сайып келгенде, жалпы саясатқа да, қоғамдық пікірге де әсер етуі мүмкін.

Кілт сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, әлемдік саясат, халықаралық қатынастар, насихат, цензура, ақпараттық соғыс, үкімет, қоғам.

G.A. Andirzhanova, A.B. Istavletova

The place and role of mass media in politics

Mass Media is an important aspect of the life of any person providing the necessary information, opportunities for self-development and entertainment. They can potentially influence people's opinions and behavior, relationships, and attitudes toward many issues. Thus, Mass Media play an important role in politics, from reviewing major political events to influencing an election campaign. The purpose of this article is to identify the nature and extent of the influence of the media on the formation of politics and the entire global political process. The authors of this article consider the evolution of the media and conceptual approaches to study; reveal their political and ideological orientation; analyze the concepts of "censorship", "propaganda", and "information warfare"; using the SWOT analysis, identify the strengths and weaknesses of the media activities, as well as their opportunities and potential threats; determine the positive and negative nature of the media's impact and the role and prospects of media's development in the political process. The scientific novelty of the work lies in the fact that this article is an attempt to comprehensively analyze the place and role of the media in the context of policy formation and implementation. The authors conclude that the information space is currently being formed on a global scale, in connection with which the role of the media has increased enormously: they have become the main channel for transmitting information, which can ultimately affect both public opinion and politics in general.

Keywords: mass media, world politics, international relations, propaganda, censorship, information warfare, government, society.

References

- 1 Lebedeva, M.M. (2007). *Mirovaia politika: Uchebnik dlia vuzov* [World Politics: Textbook for Universities]. 2nd ed. amended and supplemented. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 2 Terin, V.P. (2002). *Massovaia kommunikatsiia (issledovanie opyta Zapada)* [Mass communication (a study of the experience of the West)]. Moscow: Institut sotsiologii Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 3 Nemirovskii, E.L. (2000). *Izobretenie Ioganna Gutenberga. Iz istorii knigopечатaniia. Tekhnicheskie aspekty* [Invented by Johannes Gutenberg. From the history of printing. Technical aspects]. Moscow: Nauka [in Russian].

- 4 Bakulev, G.P. (2005). *Massovaia kommunikatsiia: Zapadnye teorii i kontseptsii* [Mass Communication: Western Theories and Concepts]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 5 (n.d.). YUNESKO v deistvii [UNESCO in action]. Retrieved from https://ru.unesco.org/70years/unesco_making [in Russian].
- 6 Larson, J. (1984). *Television's window on the world: International affairs coverage on the US network*. Ablex Publishing Corp.
- 7 Sadchikova, A.S. (2009). Teoreticheskie osnovaniia izucheniia korreliatsii mezhdu kharakteristikami informatsionnogo prostranstva i stepeniu razvitosti grazhdanskogo obshchestva [Theoretical grounds for studying the correlation between the characteristics of the information space and the degree of development of civil society]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta – Bulletin of Saratov State Technical University*, 4, 1, 292–296 [in Russian].
- 8 Medushevskii, A. (2011). Stalinizm kak model sotsialnogo konstruirovaniia [Stalinism as a model of social construction]. *Vestnik Evropy*, 30. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/vestnik/2011/30/stalinizm-kak-model-obozrenie-izdatelskogo-proekta-rosspen-istoriya-stalinizma.html> [in Russian].

L.N. Abdrazakova*, Zh.R. Zhabina

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations & World Languages, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: leyla.ab310595@gmail.com; zhansayazh@list.ru)*

The EU foreign policy elite in the context of migration process: the case of Ukrainian refugees

The article provides an analysis of the long-term difficult migration situation in the European Union in the era of a pandemic around the world. The main factors influencing the growth of migration flows are substantiated, namely, such reasons as the military-political situation, the example of the conflict between Russia and Ukraine, which contributed to the growth of Ukrainian refugees in European countries, destructive migration policy, shortcomings in the foreign policy of the European Union, economic problems of neighboring states. The article indicates the positions and decisions of the EU foreign policy elite on the issue of complex migration. Based on the analysis of the decisions made by the EU foreign policy elite, it can be argued that the migration situation at this stage is only the beginning of further reforms that should and will take place both in the migration system of the European Union and in the sphere of international relations.

Keywords: European Union, foreign policy elite, migration process, Ukrainian refugees, consequences, military conflict, suggestions, pandemic.

Introduction

The given topic is relevant today as it is connected with human relations and rights accordingly to foreign political decisions and in some cases with cultural and religious features too. Also, the migration issue, being one of the significant issues in European countries and a problem in the current system of international relations, attracted our attention. Thus, we would like to introduce several reasons why we chose this topic:

- a deeper understanding of the EU migration policy;
- causes of migration trends;
- solutions by the EU foreign policy elite to migration policy issues;
- further prospects of the EU migration policy.

The COVID-19 pandemic has affected not only the global economy as a whole but also its most valuable asset, human capital. In particular, one of the most important consequences of the pandemic was its large-scale impact on migration flows and the volume of remittances.

The dramatic decline in remittances exacerbates the imbalances in the world economy associated with the gap between developed and emerging economies. This, in turn, requires concerted action on the part of the global community, primarily multilateral international organizations, as well as regional development institutions, which must provide priority assistance to economies affected by the adverse effects of the pandemic.

For all segments of the world economy, the most disproportionate impact of the crisis and quarantine was the area of movement of people and remittances. Cross-border flows of capital and goods and international trade were affected. However, the damage caused by quarantine measures to human capital and migration seems much more significant. According to the World Bank, in 2020, the volume of remittances in the world economy will decrease by 20%, with the most significant drop observed in Europe and Central Asia (27.5%), as well as in Sub-Saharan Africa (23.1%), South Asia (22.1%), Middle East and North Africa (19.6%). This is the largest global recession in recent years.

The decline in remittances is not the only blow to developing countries during the current crisis. Another consequence of the quarantine and the return of migrants to their countries of origin has been increased unemployment and pressure on the budget to expand social support and fight poverty. Low labor mobility and a stagnant labor market can exacerbate social unrest and increase crime. In some cases, the terms of quarantine measures are extended due to the second wave of the pandemic. In developing countries, they are causing further deterioration in the labor market, lower incomes and increased poverty.

*Corresponding author's e-mail: leyla.ab310595@gmail.com

At present, the main factor of increasing the migration flow in Europe is a politico-military reason, which provides geopolitical shifts as we can see in the example of the Ukraine-Russian conflict.

Experimental

This research aims to analyze the main reasons for the failing migration policy in the EU and decision-making process by foreign policy elite of the EU. We used the following methods: content analysis, statistical and secondary databases, systemic, historical and structural, and functional methods.

Results

EU migration policy: expert opinions, causes and consequences

Let us consider the different viewpoints about the Euroscepticism of migration policy, what is the position of migration policy in the EU as the main weapon of solidarity and unity in the system of international relations.

Stefano Stefanini, who is a former permanent representative of Italy at NATO and senior adviser to the Podesta Group, in his article, notes the settlement of the situation in the Eastern Mediterranean. The secretary general of NATO made it clear to Greece and Turkey that they must resolve the contradictions that have arisen as soon as possible, using the recently created mechanism to prevent a military conflict, only then, they can count on the full participation of the Alliance support in the field of security. For Athens, this may be an aid to counteract illegal migration and, in the case of Ankara, it is most likely expressed in Brussels' policy of non-interference in Turkish affairs in Syria and Nagorno-Karabakh [1].

Thus, we can say that at the moment there is a normalization of the situation in the Eastern Mediterranean. However, it should be noted that the absence of a complete agreement between all parties to the conflict and an effective mechanism to prevent crises in this region at any time can lead to an escalation of tension. NATO and Secretary General Jens Stoltenberg contributed personally to the resolution of the crisis, however, it is clear that the Alliance did not play a leading role in this process, rather, a positive intermediate result was achieved owing to a combination of factors and the efforts of various actors. At the same time, in the NATO framework, dividing lines reappear in history. As an example, the latent Greco-Turkish conflict, escalated more severely in the mid-1970s and 1990s, is already a traditional internal Alliance problem. Thus, the joining of France, Spain, and Italy to this dispute seriously undermines the inter-allied solidarity and raises the question of the unity of the Organization in the future.

James Kanter, correspondent for The International Herald Tribune and The New York Times, mentions that since 2015, a new era of Euroscepticism has begun in Poland. With the arrival of PiS to power, nationalist programs began to be carried out, the level of aggression in society towards the left and the liberals increased. One of the points was the negative impact of the refugees, as well as the fight against them, which added political points to the conservatives, but worsened relations with the EU. Little by little, Kaczynski shows himself as an authoritarian ruler with conservative opinions. Soon, Poland joins with Hungary in confrontation with the EU; they take a particularly tough stance on refugees. The anti-Russian rhetoric gradually escalated. However, in this context, the Polish economy showed good indicators, which only strengthened the authority of both the PiS party and the entire conservative wing in particular. Gradually, the contradictions between the Polish government and the EU began to intensify. The peak was the election of Tusk to the presidency of the European Council, despite Warsaw's demand to postpone the elections, Brussels probably decided in this way to balance Poland, electing an unpopular politician for a second term. The contradictions with the EU gave rise to three postulates of Poland [2]:

1. Introduction to the rules of the provision on the impossibility of such a nomination (on the situation with Tusk), which means an increase in the subjectivity of the EU members.
2. Strengthening the role of governments and national parliaments in the EU.
3. The need to change agreements related to migration.

According to Simas Grigonis, who is a Professor at Mykolas Romeris University, Lithuania, Institute of International and European Union Law, few countries appreciated oppositional party's speech which concentrated on the migration policy position of Poland and Hungary at its true value, although it introduced a slight disagreement with the idea of the European Union. In the context of these events and the deterioration of relations with the EU, the PiS opposition has already managed to play the European card, raising the alarm about the future of Poland in the EU. Summoning their own and not just their supporters to the rally, the collective opposition declared that society should not allow the current leadership of Poland to withdraw the

country from the EU. This shows once again that even at that time, despite PiS declaring its intention to leave the EU, many citizens and political scientists began to worry about this. However, there are other views on this situation, one of which is that Kochin's Euroscepticism is ostentatious since Poland has chosen a balancing act between three geopolitical centers: the United States, Germany, and Russia, to which it is assigned the role of a global enemy. At the same time, the liberal agenda is being replaced by a conservative one, not only in the chambers of sessions but also on the screens and tabloids of the media, which are gradually violating their rights. In this context, Poland was demoted in Freedom House's ranking and now cannot be a full-blown democracy. Some predict the fate of Hungary, which has become a full-blown autocracy within the European Union [3].

The Observer's award-winning chief political commentator of The Guardian, Andrew Rawnsley described the positions of migrants on the example of the member of British Parliament Nadhim Zahawi, his origin is an ethnic Kurd who fled from Iraq to Europe. His story is identical to any story of any migrants seeking a better life in Europe. All challenges related to migrants happen because of the noise of information around migrants, and all of this would not have happened, even for technological reasons. Today any "jamb" of law enforcement agencies in relation to migrants is studied under the microscope of the public eye and put on information radars. Time itself carries the wind of change. The problem is that immigration officials are clumsy. The level of activity and literacy of migrants is low. Migrants are divided into different groups: active, weak-willed, uneducated, religious. However, there is another problem. The current generation of migrants, compared to previous years, is closer to new technologies, is capable of listening and hearing. Migrants have a kind of naive feeling, an almost childlike joy, when they find work, send money home for the best welfare. Attitudes towards migration will change for the better only if the economy rings and rings the bells, and business leaders ask their rulers to take concrete steps to support migrant workers. In any case, policymakers suggest different schemes for migrant's position but the implementation has some drawbacks, for instance, Boris Johnson offered the individual scheme for Afghan migrants, for whom the British government made a commitment, but it did not work out [4].

Now migration as a world, in general, is facing a serious crisis. The leaders of the EU member states have instructed the Eurogroup and the European Commission to develop a financial plan for the recovery of the EU economy after the COVID-19 coronavirus pandemic. "These proposals must take into account the unprecedented nature of the impact of the coronavirus that has affected all our countries, and our response will intensify as necessary", said the head of the Council of Europe at a press conference. After the coronavirus, the world economy will face great challenges. On March 26, 2020, the G20 promised to inject more than \$ 5 trillion into the global economy and increase overall cooperation. Falling oil prices and the global coronavirus pandemic will certainly affect us. To be honest, a sense of anxiety about the future prevails, especially for those migrants who live and work far from their homeland. There is still hope. Because there are processes that no longer depend on anyone, including presidents and kings. These are historical and technological processes: migrants do not live in a vacuum. Given the modern means of communication, when information spreads at lightning speed around the world, it is difficult to keep anything secret. People's conscience is a great advantage [4].

According to A. İçduygu and D. Şimşek, accusing the EU of non-compliance with the 2016 agreement (i.e., non-payment of the 6 billion euros owed) and lack of solidarity with the Syrian issue, Turkish President R.T. Erdogan announced the opening of borders for all who want to move to Europe. Tens of thousands of refugees immediately rushed to seize this opportunity. However, on the other side of the border, they were not so well received. From the Greek side, they were able to observe border closures, barbed wire at checkpoints, freezing of asylum applications, use of tear gas by border guards, fire on boats with refugees and extremely disapproving local residents. During the first four days of the crisis, President R.T. Erdogan announced: "hundreds of thousands who crossed the border" and promised that it would soon be "millions". The Greek leadership promised to use all forces and means to protect the borders, involving both the police and the armed forces. In less than a week, around 35 thousand cases of illegal border crossing were prevented, detained illegal immigrants were sent back to Turkey. Nevertheless, Ankara was in no rush to get them back and sent 1,000 police to the Greek border (although, to minimize casualties, Turkey prohibited refugees from crossing the Aegean Sea). The EU Council expressed solidarity with the Greek authorities, accused Turkey of blackmail and the use of "migratory pressure", and the External Border Security Agency Frontex announced its readiness to begin deploying rapid reaction teams. Brussels also outlined support measures for Athens [5]: € 700 million (350 of which is allocated immediately).

Ukrainian refugees flow in European countries

Several European countries have faced financial and reputational problems due to the admission of refugees from Ukraine. Some countries are running out of promised money for Ukrainian immigrants, some are having a hard time moving them. Politicians say that the European Union was not prepared for the influx of refugees, which was discussed even before the start of Russia's special operation.

Refugees from Ukraine continue to move toward Europe because of the situation in their homeland, where a Russian special military operation is taking place. Already on March 15, the UN reported nearly 3 million refugees who had left the country since February 24. Europe is preparing for the number of refugees to reach 4 million people. According to French President Emmanuel Macron, the influx of Ukrainian refugees in the near future will become the most serious challenge for Europe in recent decades. Meanwhile, European countries have already started to experience problems due to increased migration. Marlene Chiappy, acting deputy minister for citizenship in the French government, said that 10,077 people have been under border police control in the country since February 25. A day earlier, around 7,500 Ukrainian refugees were reported to have arrived in France, but their numbers soon increased considerably. According to the country's Interior Minister Gerald Darmanin, some 2,000 refugees from Ukraine have arrived in France in recent days. Most of them travel to Paris and the Île-de-France metropolitan region. It was also noted that the country cannot accept more than 25 thousand people [6].

On March 14, 2022, Germany appealed to Poland with a request to suspend the departure of trains with Ukrainian refugees. The "bottleneck" is the limited bandwidth. According to Schaefermaker, 28,000 people left for Germany in three days by special trains from Warsaw, Krakow, and Katowice. At the same time, he expressed hope that other EU countries would continue to accept Ukrainian refugees. The federal states of Germany are also experiencing difficulties with the reception of people. Burgomaster of Berlin Franziska Giffel noted that the capital cannot cope with the reception on its own and expect help from both the federal government and the Bundeswehr [7].

Poland took over the main flow of Ukrainian refugees. It was in this country, which has more than 500 km of a common border with Ukraine, that on the morning of March 18, the border service recorded the two millionth refugee from a neighboring country. This situation requires significant expenses from the republic. Against the backdrop of a large influx of refugees, on March 8, Warsaw decided to create a trust fund for targeted assistance to Ukrainians who arrived in the country for a total of 8 billion zlotys (\$ 1.75 billion). The head of the Standing Committee of the Council of Ministers of Poland, Lukasz Schreiber, expressed the opinion that this amount should be enough to ensure the stay of Ukrainian refugees in the country for the first weeks. Subsequently, the amount of the fund can be increased. Ukrainians are now guaranteed a two-month stay in the country, housing and food, and Schreiber says Poland is well prepared to receive people. Polish Prime Minister Mateusz Morawiecki said that at the same time, the European Union is already preparing to allocate more than € 1 billion to Poland to receive people from Ukraine [8].

However, in Estonia, in the financial matter, everything is not as good as in Poland. As Minister of Social Affairs Signe Riisalo said in an interview with Delphi, the country will soon run out of € 1.3 million allocated for the accommodation of Ukrainian refugees in the republic. According to her, now it is impossible to say exactly how much money Estonia has spent on events related to the reception of migrants. At the meeting of relevant EU ministers on March 14, according to Riisalo, it was already decided that an additional financial mechanism should be created in addition to existing funds against the backdrop of an increase in the number of refugees [9].

Czech Prime Minister Petr Fiala said on March 17 that about 270,000 refugees from Ukraine had arrived in the republic, and the authorities were already running out of resources to accept everyone who wanted to stay there without any problems. According to him, the Czech Republic needs to continue to take measures to cope with a further increase in the number of incoming refugees. He also announced changes to the laws that govern visa issues, security, education, and employment of people. According to the Associated Press, the Czech government is making efforts to grant refugees long-term residence permits, access to health care and education. In addition, the parliament is discussing the possibility of allowing refugees to be hired even without documents authorizing the performance of work [10].

Great Britain also found itself in a difficult situation due to the influx of refugees. The government of the United Kingdom is under constant criticism due to problems with issuing visas to Ukrainian refugees, wrote Politico. According to him, the bureaucracy of the British Ministry of Internal Affairs made the whole situation with the help of migrants from Ukraine chaotic, the migration crisis showed London's unprepared-

ness for such conditions. From February 24, not too many people managed to get into the UK. Initially, the British Home Office only issued visas to Ukrainians who had close relatives in the United Kingdom, while the European Union announced that it would abolish the visa regime for refugees for three years. London, in response to criticism, decided to take several steps to alleviate the situation: to allow Ukrainians to issue other types of visas, as well as to enter the country for those refugees whom British families agree to shelter - they promise to pay a monthly allowance of 350 pounds for the placement of migrants. At the same time, the British government assures that up to 200,000 Ukrainians will be able to receive asylum in the country in the coming months [11].

London, according to Politico sources, is facing security problems, for example, with the threat of "Russian agents" entering the country under the guise of refugees from Ukraine. In addition, the UK Home Office, as the newspaper notes, is facing a lack of funds and resources to process visa applications. This explains the fact that by the time only 3,000 Ukrainians received permission to enter the United Kingdom, the EU had already received hundreds of thousands of migrants.

The position of EU foreign policy elite in terms of Ukrainian migration flow

German Foreign Minister Burbock called on all European countries to accept Ukrainian refugees. In addition, Burbock said that compared to the Hannover refugee center, where there are just under a thousand Ukrainians, the situation at the external borders of the European Union, the pressure is much higher. The minister stressed that in the coming weeks Europe will need even more cohesion to give many children, adolescents, adults, and the elderly the protection they need [12].

The Czech Republic expects that the costs associated with the accommodation of Ukrainian refugees will be reimbursed from the funds of the European Union. This was stated by the Czech Foreign Minister Jan Lipavsky. According to Lipavsky, the Czech Ministry of Finance is already drawing up an estimate of operating expenses. The arrival of almost 300,000 refugees places a burden on the health system and school education, stressed the Czech Foreign Minister [13].

The number of Ukrainian refugees arriving has become the biggest challenge for Europe in recent decades. This was announced on March 17 by the French president, Emmanuel Macron, during a large press conference during the presentation of his electoral program. He noted that the country will face and is already facing a large influx of women and men who have fled Ukraine. For Europe, this is one of the greatest challenges of recent decades. The French president pointed out the need to develop a plan to control immigration. In particular, he proposes to speed up deportation proceedings. Macron suggested that a refusal to grant asylum would mean a person is forced to leave the country. The multiplicity of legal remedies reduces the effectiveness of our eviction procedures [14].

British Prime Minister Boris Johnson said that refugees from Ukraine arriving in the country will help solve the problem of labor shortages. According to him, the economy is experiencing difficulties due to a shortage of workers, and Ukrainian specialists will contribute to further growth of the economy. There were just under 1.25 million job openings in the UK at the end of December 2021, 462,000 more than pre-pandemic levels, according to the Office for National Statistics (ONS). The pandemic and Brexit have become the reasons for the departure of foreign personnel, and in addition, people over 50 years of age are beginning to leave the labor market. Now refugees from Ukraine are arriving in the UK under two new programmes: family (for those with relatives in the country) and sponsorship (for those ready to be taken in by friends or strangers). Under the family member program, a visa is issued immediately for three years [15]. Within the framework of the Homes for Ukraine program, for six months with the possibility of a subsequent extension of up to three years. By the end of March, the Home Office had approved some 25,000 visas. At the same time, according to government estimates, up to 200,000 people could arrive in the country.

Discussion

The current wave of refugees from the territory of Ukraine in the first two weeks has already overcome the migration crisis of 2015-2016; then some 3 million refugees entered the EU in two years. In 2015 alone, the EU received a record 1.3 million asylum applications from Syrians. The influx of refugees from the Middle East to Europe as part of the previous crisis revealed the existence of problems with the reception of migrants and disagreements between member countries on this issue. During the current wave of refugees from Ukraine, EU countries are more prepared to welcome people on their territory, which, as the newspaper points out, is due to several factors. The factor of racism plays into this issue: it is easier for Europeans to

accept Ukrainians, who are perceived as neighbors, than Afghans or Syrians. Also during the previous crisis, the main flow of refugees was made up of young men, but now it is women and children.

However, problems with receiving Ukrainians may soon come to light. Therefore, most of the refugees settled in Poland, a significant number of people remained in Hungary. At the same time, it was these two countries that previously opposed the admission of immigrants to the European Union and criticized the current system of distribution of people by country. In addition, the politicians of the host countries are counting on the fact that the refugees will return to Ukraine after the end of the military conflict. However, a similar calculation was already made during the conflict in Yugoslavia, and then most of the refugees did not return to their homeland, but settled in the host countries.

Now, in response to the influx of refugees from Ukraine, the European Union has for the first time enacted a Temporary Protection Directive (TPD) aimed at providing immediate protection to people fleeing conflict. While welcoming this decision, Amnesty International noted several shortcomings and problems with it and continues to call for the following actions:

- EU member states should apply for temporary protected status under the TPD directive as quickly and widely as possible, including those who are not citizens of Ukraine.

- Member States must quickly grant asylum or another temporary status to those who are not entitled to temporary protection status. People fleeing Ukraine should be given a secure status that allows them to enjoy the same rights and services that citizens of Ukraine and other temporary protected status holders can expect.

- Member States must help those who can safely return to their country of origin to travel and provide them with financial assistance when necessary.

Share the responsibility to protect people fleeing Ukraine and help them. No country can take responsibility for so many people in need of protection. While neighboring countries must ensure rapid access to their territories and priority humanitarian needs, long-term protection needs and durable solutions depend on the support and solidarity of other states in the region and beyond.

Conclusions

In conclusion, we can say that migration is a complicated process. To our mind, the main problem of this process is that no well-organized migration policy of the EU as we can see from the case of Ukrainian refugees flow, especially the EU's policy is a failure in getting out of control migrants and refugees. As a result, it means that European countries have contradictions and challenges in solving this issue. In this sense, European values that are interpreted in the statutes of the European Union cannot exceed the national interests of each individual European country. It means that one or two countries should not dictate their terms and not give proper attention to such concepts as interests, security and stability as we can see from decisions of foreign policy elite of the EU.

Analyzing the EU migration policy we can say that the above-mentioned authors/experts submitted facts and their arguments about this process. It should also be noted that all the authors suggest that the long-term solutions are not for this problem, as the scale of problem is global and it is difficult to find a solution that would suit all countries and attract to the problem. The reason for this is the security problem of terrorism, religious contradictions, and economic expenses on migrants.

Additionally, it should be noted that in a pandemic in developing countries, the migratory factor negatively affects the balance of payments, the budget, the labor market and the development of human capital. The situation requires the intervention of the global community, which must support countries especially affected by the reduction of migratory flows and the volume of remittances. Global and regional development institutions must develop a comprehensive strategy to help developing countries cope with financial and budgetary constraints caused by declining remittance inflow.

References

- 1 Stefanini, S. (2017). The EU can't solve Italy's migration crisis. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/eu-cant-solve-italy-migration-crisis-refugees-mediterranean-sea/>
- 2 Kanter, J. (2017). E.U. Countries Must Accept Their Share of Migrants, Court Rules. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/09/06/world/europe/eu-migrants-hungary-slovakia.html>
- 3 Grigonis, S. (2016). EU in the face of migrant crisis: Reasons for ineffective human rights protection. *International Comparative Jurisprudence*, 2(2), 93–98. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2351667416300439#!>
- 4 Rawnsley, A. (2017). The Guardian view on EU migration: economically and culturally vital. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/sep/06/the-guardian-view-on-eu-migration-economically-and-culturally-vital>

- 5 İçduygu, A., & Şimşek, D. (2016). Syrian Refugees In Turkey: towards integration policies. *Turkish policy Quarterly*. <http://turkishpolicy.com/article/828/syrian-refugees-in-turkey-towards-integration-policies>.
- 6 Euronews (2022). Ukrainian refugees continue to arrive in France. <https://www.euronews.com/2022/03/23/ukrainian-refugees-continue-to-arrive-in-france>
- 7 Richtmann, M. (2022). Ukrainian refugees face bureaucratic hurdles in Germany. *dw.com*. <https://www.dw.com/en/ukrainian-refugees-face-bureaucratic-hurdles-in-germany/a-61261691>
- 8 Stengel, R. (2022). Ukrainian Refugees Try to Find Their Way in Poland. *Time*. <https://time.com/6167995/poland-ukraine-refugees/>
- 9 Martinez, A., & McLaughlin, J. (2022). A cruise ship in Tallinn, Estonia, is housing Ukrainian refugees. *NPR*. <https://www.npr.org/2022/04/22/1094240435/a-cruise-ship-in-tallinn-estonia-is-housing-ukrainian-refugees>
- 10 Expats.cz Staff (2022). Ukraine crisis in Czechia: What's happening now (April 14). *Expats.cz*. <https://www.expats.cz/czech-news/article/ukraine-crisis-in-czechia-what-s-happening-now-march-28>
- 11 Reality Check (2022). How do the UK's schemes for Ukrainian refugees work? *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/60555166>
- 12 Simsek, A. (2022). EU will accept all refugees from Ukraine, says German foreign minister. *aa.com*. <https://www.aa.com.tr/en/europe/eu-will-accept-all-refugees-from-ukraine-says-german-foreign-minister/2518603>
- 13 Expats.cz Staff (2022). Ukraine crisis in Czechia: What's happening now (April 22). *Expats.cz*. <https://www.expats.cz/czech-news/article/czech-security-services-warn-russian-spies-could-target-refugees>
- 14 The Guardian (2022). Macron says UK failing to live up to its 'grand statements' on Ukraine refugees. <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/11/macron-condemns-uk-grand-statements-ukraine-refugee-crisis>
- 15 Wright, B. (2022). Ukraine war: Boris Johnson defends refugee response after visa criticism. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/uk-60645711>

Л.Н. Абдразакова, Ж.Р. Жабина

Көші-қон үдерісі аясындағы Европалық одақтағы сыртқы саяси элита: украин босқындарының кейсі

Мақалада бүкіләлемдегі пандемия дәуіріндегі Еуропалық одақтағы (ЕО) көпжылдық күрделі көші-қон жағдайына талдау жасалған. Көші-қон ағындарының өсуіне әсер ететін негізгі факторлар негізделген, атап айтқанда, Украина босқындарының өсуіне ықпал еткен Ресей мен Украина арасындағы қақтығыс мысалындағы әскери-саяси жағдай, Еуропа елдеріндегі себептер, көші-қон саясатын бүлдіруші, Еуроодақтың сыртқы саясатындағы кемшіліктер, көрші мемлекеттердің экономикалық мәселелері. Сонымен қатар күрделі көші-қон мәселелері бойынша ЕО сыртқы саяси элитасының ұстанымдары мен шешімдері көрсетілген. ЕО сыртқы саяси элитасы қабылдаған шешімдерді талдау негізінде, қазіргі кезеңдегі көші-қон жағдайы ЕО көші-қон жүйесінде де, сондай-ақ халықаралық қатынастар саласында орын алуы тиіс және жүзеге асырылатын әрі қарайғы реформалардың бастамасы ғана деп айтуға болады.

Кілт сөздер: Еуроодақ, сыртқы саяси элита, көші-қон процесі, украин босқындары, салдары, әскери жанжал, қолдау, пандемия.

Л.Н. Абдразакова, Ж.Р. Жабина

Внешнеполитическая элита Европейского союза в контексте миграционного процесса: кейс украинские беженцы

В статье проведен анализ многолетней сложной миграционной ситуации в Европейском союзе (ЕС) в эпоху пандемии во всем мире. Обоснованы основные факторы, влияющие на рост миграционных потоков, а именно такие, как военно-политическая обстановка, на примере конфликта между Россией и Украиной, которые способствовали росту украинских беженцев, причины в странах Европы, разрушительная миграционная политика, недостатки во внешней политике Евросоюза, экономические проблемы соседних государств. В статье указаны позиции и решения внешнеполитической элиты ЕС по проблеме сложной миграции. На основе анализа решений, принимаемых внешнеполитической элитой ЕС, можно утверждать, что миграционная ситуация на данном этапе является лишь началом дальнейших реформ, которые должны и будут происходить как в миграционной системе Евросоюза, так и в сфере международных отношений.

Ключевые слова: Евросоюз, внешнеполитическая элита, миграционный процесс, украинские беженцы, последствия, военный конфликт, поддержка, пандемия.

А. Әліпбаев*, Б. Бюжеева, Б. Балаубаева

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: alipbayev19@gmail.com; bbuzeeva@gmail.com; binur77@mail.ru)*

XXI ғасырдың басындағы Түркия мен Ресей арасындағы әскери қатынастардың кейбір астарлары

Бүгінгі күні Түрік Республикасы мен Ресей Федерациясы Еуразиядағы, сондай-ақ Таяу Шығыстағы халықаралық қатынастардың ықпалды акторларына айналғаны айқын. Соңғы онжылдықта Түркия да, Ресей де 90-жылдармен салыстырғанда екі елдің өзара тәуелділік дәрежесін күшейтетін салыстырмалы түрдегі саяси тұрақтылық пен экономикалық өркендеулерге қол жеткізді. Сонымен бірге Түркия бірқатар экономикалық және саяси дағдарыстарға тап болып жатқан кезде, Ресей нарықтық қатынастарға өту кезіндегі қиындықтарды бастан өткізіп жатты. Дегенмен өсіп келе жатқан экономикалық күш екіжақты байланыстардың нығайуына ықпал етіп қана қоймай, екі елдің де халықаралық алаңда белсенді рөл атқаруына деген ұмтылысын арттыра түскен еді. Осы орайда мақалада Түркия мен Ресей арасындағы әскери-саяси саладағы қарым-қатынастардың соңғы кезеңдегі деңгейінің арта түсуінің мәні мен салдары жан-жақты қарастырылған. Екі елдің әскери саладағы қатынастарына деген кейбір жетекші мемлекеттердің саяси ұстанымы, НАТО-ның өз мүшесі болып табылатын Түркияның іс-әрекеттеріне деген көзқарастары да мақалада назардан тыс қалмайды.

Кілт сөздер: Түркия, Ресей, халықаралық қатынастар, әскери-саяси сала, НАТО, қару-жарақ, геосаясат, келісім.

Kipicne

Әлемдік саясаттағы түрік-ресейлік қарым-қатынастар әрқилы десе болады. Біріншіден, бұлардың арасындағы екіжақты қатынастарда аймақтық интеграцияның әр түрлі деңгейіне орай мемлекеттер арасында айтарлықтай экономикалық өзара тәуелділік байқалады. Екіншіден, өсіп келе жатқан экономикалық өзара тәуелділік жалғасып жатқан саяси қақтығыстар мен геосаяси бәсекелестіктермен қатар өмір сүруде. Түркия мен Ресей елдерінің XXI ғасырдың басындағы серпінді экономикалық серіктестік құруға ұмтылысы және өсіп келе жатқан өзара тәуелділігі, бірнеше ғасырлар бойғы екі елдің арасындағы қарама-қайшылықты қатынастар үрдісіне қайшы келді [1]. Өйткені Түркия мен Ресей геосаяси тұрғыдан алғанда ежелден бері мықты қарсыластар және әлемдік саясаттың негізгі акторларының бірі. Бұл екі қатысушы екіжақты қатынастардың бүкіл тарихында бір-бірімен бақталасып келді, сондай-ақ өздері ықпал ететін өңір деп санайтын аймақтардағы әр түрлі субъектілерді нығайту үшін тепе-теңдік ролінде болды.

Екі мемлекет батыстық мемлекеттер тарапынан ұлттық мүдделеріне елеулі қауіп төнген жағдайда, бір-бірімен жақындасу арқылы Батыстың күшін теңестіруге тырысты. Бұл XX ғасырдағы екі дүниежүзілік соғыс аралығындағы кезеңде ерекше маңызға ие болған еді. Тарихтың сол дәуірінде Түркия Ресеймен ішкі және сыртқы саясат саласында көптеген мәселелер мен серіктестіктер бойынша жұмыс жасап, ынтымақтастықты нығайтқаны белгілі [2].

Түрік-орыс әскери-саяси байланыстары 1920 жылы сәуірде Түрік Республикасының негізін қалаушы Мұстафа Кемал Ататүрік Ресеймен дипломатиялық қатынастар орнатып, Анкараға әскери көмек көрсету туралы өтінішпен жүгінген кезінде басталды. Түркияға жасалған сол кездегі ресейлік көмек Ататүріктің ұлт-азаттық соғыста жеңіске жетуінде өзіндік рөл атқарған еді. Алайда Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде саяси жағдай өзгерген болатын. Атап айтқанда, Түркияның коммунистік ағымға қарсы бағыттың алдыңғы қатарына шығуы, оның Батысты қолдаған сыртқы саясатының айнасы еді.

Ол 1947 жылғы Трумэн доктринасының сипатымен, Корей соғысы кезіндегі Кеңестер Одағы мен Түркияның қарама-қайшы тараптарда болуымен дәйектеледі [3]. Яғни Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуынан бастап 1991 жылғы дейін Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы мен Түрік Республикасының арасында әскери-саяси салада тығыз байланыстар іс-жүзінде жүргізілмеді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: alipbayev19@gmail.com

Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы ыдырағаннан кейін ғана түрік-орыс екіжақты ынтымақтастық жалғасын тапты. Осы кезеңнен бастап ынтымақтасып келе жатқан түрік-орыс қатынастары шиеленіссіз болса да, геосаяси бәсекелестіктері әрдайым байқалып қалады.

Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін Түркия үкіметі Ресей Федерациясымен энергетика, сауда, экономика және әскери салаларда кең және тұрақты қатынастар орнатуға көп күш салды. Осы орайда 1998-2002 жылдары Түркияның Мәскеудегі елшісі болған Наби Шенсой өзінің басылымда берген сұхбатында: «1990 жылдардың басында әлемде болған тарихи өзгерістер нәтижесінде екі елдің қарым-қатынасы мүлде жаңа деңгейге көтерілді және екі елдің бес ғасырлық тарихында болмаған дипломатиялық қатынас негізінде достық пен ынтымақтастық дами түсті», - дейді [4].

Дегенмен де түрік-орыс қатынастарындағы өсіп келе жатқан сауда қатынастары мен батысқа қарсы «өзара дос» негізінде қалыптасқан байланыстар жалпы геосаяси күрестің алдын ала алмады. Мұның ең айқын мысалы Сириядағы дағдарыс кезіндегі түрік-орыс ұстанымдары. Сириядағы азаматтық соғыс кезінде Түркия мен Ресей әртүрлі жағдайларға тап болды, тіпті олардың сенімді күштерінің әскери қақтығыстарына дейін баруы. Геосаяси дүниетанымындағы айырмашылықтар екі мемлекеттің араб революцияларына, атап айтқанда Сирия дағдарысына деген саяси көзқарастарынан көрінді [5]. Түркия өзін араб әлемінде «демократия құралы» ретінде көрсетуге тырысқанымен, Түркияның ішкі демократиялық әлсіз жақтары және Сирия істеріне шамадан тыс қатысуы Таяу Шығыстағы сыртқы саясатына елеулі шектеулік тудырды. Ал Ресей болса бұл аймақтағы дағдарыста Сириядағы Башар Асад билігін ашық қолдады. Ал Қара теңіздегі әскери тепе-теңдікті қорғау тұрғысынан Түркияның ұлттық мүдделері әрдайым басымдық ретінде қарастырылмаса да, Ресейдің әскери қатысуын шектеу үшін маңызды қадам ретінде қарастырылды. Анкара бірнеше рет Ресей тарапынан Украинаның Қырым аумағын қосып алғанын айыптады, сондай-ақ ол аумақтық тұтастықты атап өтсе де, Ресейге қарсы батыстық санкцияларға қатыспады.

Сондықтан да екі елдің саяси бағыттарындағы айырмашылықтар олардың сауда және инвестициялық байланыстар негізінде құрылған экономикалық серіктестігіне тежеу бола қойған жоқ. Сонымен бірге Түркия-Ресей қатынастарында энергетикалық ресурстар да өзекті салалардың қатарында. Соңғы жылдары Түркия мен Ресей кейбір қайшылықтарына қарамастан, стратегиялық маңызы бар мәселелер бойынша, нақты айтқанда «Түрік ағыны» газ құбырының құрылысы, ресейлік С-400 әуе қорғаныс жүйелерін сатып алу және басқа да келісімдерге келген сияқты болды.

Теориялық-әдістемелік негізі

Түркия мен Ресей арасындағы әскери-саяси саладағы қарым-қатынастарды зерделеу барысында бихевиоризм, институционализм, сондай-ақ статистикалық, саяси-құқықтық және әртүрлі сараптамалық бағалау технологиялары кеңінен пайдаланылды. Сонымен бірге екі ел мүдделерінің арасындағы қарама-қайшылықтары мен тоғысуларын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік туғызған аналитикалық тәсілді де атап өтуге болады. Ал Түркия мен Ресейдің әрқилы әскери-саяси, экономикалық бағыттары мен басымдықтарын бір-бірімен салыстырмайынша, оларды толыққанды түсіну және олардың ұстанымдарының ішкі мәнін ұғына қою мүмкін емес десе болады. Сондықтан да мәселені теоретикалық және әдістемелік тұрғыдан зерттеудің негізін ең алдымен салыстырмалы сараптамалар құрады. Салыстырмалы сараптама өз кезегінде тарихи шолумен толықтырылды. Оның қажеттілігі екі елдің қазіргі кезеңдегі саяси басымдықтарын жақсырақ түсіну үшін нақтылы тарихына үнілумен дәйектеледі. Сол себепті мәселені талдау барысында тарихи әдістеме кеңінен қолданылды.

Бүгінгі Түркия мен Ресей қатынастарының халықаралық қатынастар жүйесіндегі алатын орны мен рөлін зерттеудің әдістемелік негізі ретінде сондай-ақ диалектикалық әдістермен бірге жүйелі сараптау әдісі де қолданылды. Бұл жерде сарапталынатын жаһандану жағдайындағы бір-біріне деген қызығушылық танытуы негізінен өзіне тән қарқындылығымен және өзара тәуелділігімен ерекшеленді.

Пікірсапан

Түркия Ресеймен әскери-техникалық салада қарым-қатынас бастаған алғашқы НАТО елі десе болады. Түркияның Ресеймен әскери-техникалық саладағы қарым-қатынастарының бастауы НАТО елдері тарапынан қолдау таппады. Қырғи-қабақ соғысы кезінде қалыптасқан саяси ұстанымнан бір сәтте арыла қою да оңай емес еді. Ал Түркия болса өзінің қауіпсіздігін жан-жақты қамтамасыз ету мақсатында бұған дейін де НАТО-ға қатысты емес қорғаныс қажеттіліктеріне көшуде. Бұл тұрғыда ең жақын мысалдар Израиль мен Оңтүстік Корея болды. Бүгінгі күні Оңтүстік Корея Түркияның

қорғаныс өнеркәсібінің негізгі серіктестерінің бірі. Дегенмен олар Батыс әлеміне жақын елдер болып табылады. Ал Ресей Батыс үшін ең көкейкесті мәселе және бәсекелес ел екендігі белгілі. Ресейдің осы жылдың ақпан айының соңынан бастап Украина еліне жасап жатқан әскери басқыншылық әрекеттері Батыс пен Ресей арасының жігін тіпті ажырата түсуде. Олай болса бұған дейін қалыптасқан Анкараның Мәскеумен қорғаныс серіктестігі трансатлантикалық қоғамдастықтың көзқарасы бойынша НАТО-дан тыс нұсқа ретінде ғана емес, НАТО-ға қарсы бағытталған нұсқа ретінде қарастырылуы әбден ықтимал.

Жалпы әскери-техникалық саладағы түрік-ресейлік қатынастар 1990 жылдардың басында басталған дедік. Өйткені 1992 жылы Түркия-Ресей әскери-техникалық ынтымақтастығы екі мемлекеттің сол кездегі президенттері Б. Ельцин мен Т. Озалдың Мәскеу мен Ыстамбұлдағы кездесулерінде жаңа серпін алды, онда Түркияны 300 миллион америкалық долларын құрайтын қару-жарақ пен әскери техникамен қамтамасыз ету туралы келісім жасалды. Олардың қатарында тікұшақтармен бірге бронды транспортерлер, пулеметтер, гранатометтер мен мылтықтар болды [6]. 1993 жылы мамыр айында тараптар Әскери-техникалық ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойды.

Әскери-техникалық ынтымақтастық туралы түрік-орыс меморандумының аясында Түркия танктердің бронды қорғанысын жақсарту және олардың өрттен шығу сипаттамаларын күшейту, оқ-дәрілер мен қару-жарақтарды, әскери техникалық құрал-жабдықтар өндірісі, ескірген қаруларды жаңарту технологияларын қамтамасыз етуге ниетті болған еді. Сол ретте 1994 жылы «Әскери-техникалық және қорғаныс өнеркәсібі саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге» қол қояды [7]. Ал 2000 жылдың мамыр айында Анкарада түрік-орыс әскери-техникалық ынтымақтастық туралы екіжақты келіссөздер өтті. Келіссөздің негізгі мақсаты Түркия мен Ресей 145 шабуыл тікұшақтарын бірлесіп өндіру туралы келісімге келу болатын. Осындай келіссөздердің нәтижесінде ресейлік тарап жерүсті, жердегі және әуе нысандарына жоғары дәлдікте тигізе алатын «Вихр» қару-жарақ жүйесін өндіруге Түркияға лицензия беруге дайын болды [8].

1992-1993 жылдардағы келісімдерге және үкіметаралық хаттамаларға сәйкес Жандармерия Әскерлерінің Бас басқармасы мен Ұлттық қорғаныс министрлігі түрік тарапына жалпы сомасы шамамен 190 миллион америкалық долларды құрайтын БТР-60 және БТР-80 әскери техникаларын, Ми-17 тікұшақтарын, 4 көмекші кемелерді, пулеметтерді, мергендік мылтықтарды, оқ-дәрілерді жеткізді [9]. Бұл Ресей тарапынан Түркия алдындағы мемлекеттік қарызын өтеу мақсатында жасалған іс-әрекеттері еді. Сонымен бірге қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағыты бойынша Түркия мен Ресей арасында лаңкестікке қарсы күреске қатысты бірнеше құжаттарға қол қойылған болатын.

1992 жылғы 30 қазанда «Ресейдің Ішкі істер министрлігі мен Түркияның Ішкі істер министрлігі арасындағы ынтымақтастық туралы келісім», 1996 жылғы 18 желтоқсандағы «Екі елдің үкіметтері арасындағы лаңкестікке қарсы күрестегі ынтымақтастық туралы меморандум», сонымен бірге 1999 жылғы 5 қарашадағы «Лаңкестікке қарсы тұру туралы Түркия-Ресей декларациясын» атап өтуге болады [10]. Осы бағыттың жалғасы ретінде 2021 жылдың шілдесінде Түркия мен Ресей 2021-2022 жылдарға арналған лаңкестікке қарсы және ақпараттық технологиялар саласындағы қылмысқа қарсы тұру туралы келісімге қол қойды. Осылайша, Түркия мен Ресей халықаралық лаңкестікке қарсы тұрудың қажетті заңнамалық негізімен бірге әскери саладағы ынтымақтастығын да қалыптастырды. Бұл екі ел арасындағы қатынастардың кең ауқымының өте маңызды саласының бірі болды.

2001 жылғы 11 қыркүйектегі АҚШ-тағы лаңкестік әрекеттерден кейін қалыптасқан жаңа халықаралық жағдайда лаңкестікке қарсы күрес маңызды орынға шыққанын білеміз. 11 қыркүйектегі оқиғалар Түркия мен Ресейдің де осы мәселе бойынша ұстанымдарын жақындастырды.

Ресей Федерациясы президентінің көмекшісі және Ресей Федерациясының Түркиядағы әкімшілігінің ақпарат бөлімі басшысының айтуынша, 11 қыркүйектен кейін олар Ресейдің халықаралық лаңкестікке қатысты ұстанымына жаңа көзқараспен қарай бастаған [11]. Соған орай 2002 жылы 24 қаңтарда Мәскеуде лаңкестікке қарсы мәселелер бойынша түрік-ресей пікірталасулары өтті. Лаңкестікке қарсы күрестегі ынтымақтастықтың кеңеюі екі ел арасындағы қатынастарды дамытудың жаңа бағытына жол ашты.

Жалпы Түркия мен Ресейдің ортақ мүдделері екі елді де саяси қатынастармен бірге экономикалық ынтымақтастыққа да итермеледі. ХХІ ғасырдың басында Түрік Республикасы мен Ресей Федерациясы арасында достық және жан-жақты серіктестікті тереңдету туралы Бірлескен декларациясы қабылданды. Бұл саяси және экономикалық байланыстардың жаңа кезеңдегі қарқынды дамуына себепші болды. Осыған орай әскери және қауіпсіздік салаларындағы байланыстардың

айтарлықтай қарқын алуы байқалды. Қара теңіздегі Түркия мен Ресей әскери-теңіз күштері аймақтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ынтымақтастық орнатты. 2009 жылдың қаңтарында түрік-ресей әскери-теңіз жаттығуларының өткізілуі де екіжақты тығыз қатынастардың деңгейін көрсетті. Байланыстың нығая түсуінің нәтижесінде Түркияға Ресей әскери кәсіпорындары қару-жарақ жеткізе бастады, өйткені бұл Батыс ұсына алмайтын ресейлік жаңа әскери технологиялары болатын. Мұның бәрі түрік-ресейлік саяси және әскери ынтымақтастықтың нақты даму үстінде болғандығының айғағы еді.

Сонымен қатар Түркия Кавказ аймағындағы шиеленістерге қатысты бітімгершілік рөлін атқаруға тырысып, 2008 жылдың тамызында барлық Кавказ аймағының мемлекеттерінің қатысуымен «Кавказдағы тұрақтылық пен ынтымақтастық платформасын» құруды ұсынды. Түрік Республикасы мен Ресей Федерациясы арасында 2009 жылдың 6 тамыз күні бес келісім мен хаттамаға қол қойылды. Соның ішінде Атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдалану саласындағы ынтымақтастық туралы келісім де болды [12]. Түркия мен Ресей энергияның осы түрін пайдалану бойынша техникалық, ғылыми және экономикалық ынтымақтастықты, соның ішінде ғылыми әзірлемелер мен зерттеулерді, термоядролық синтезді, ғылыми-зерттеу және энергетикалық реакторларды салуды, бірлескен жобалар арқылы ядролық материалдармен қамтамасыз етуді, сарапшылармен алмасуды дамытуға талпынды.

Осы мақсатта «Ядролық апат туралы жедел хабарлау және ядролық қондырғылар туралы ақпарат алмасу жөнінде келісімге» қол қойылды [13]. Тараптар келісімге жататын ядролық қондырғылар тізімін анықтауға; радиациялық қауіпсіздікке қауіп төндіретін ядролық апаттар туралы ескерту; осы нысаналардың қауіпсіздікке ықтимал теріс әсерін бағалау үшін жылына бір рет ақпарат алмасу туралы, оны үшінші елдерге беруге болмайтындығын ескеруге келісті. Федералды кеден қызмет (Ресей Федерациясы) және Түрік Республикасының Кедендік департаменті арасындағы кедендік рәсімдер туралы меморандум жасалды [14]. Екіжақты жасалынған келісімдердің нәтижесінде жоғары деңгейдегі Ынтымақтастық кеңесі 2010 жылғы 12 мамыр күні құрылды.

Ресейлік «Атомэнергопроект» ААҚ 2010 жылы «Аккую» түрік атом электр стансасының құрылысын бастау туралы келісімге қол қойылғанымен, екіжақты қатынастардағы кейбір күрделі саяси жағдайларының әсерінен құрылыс жұмыстары 2018 жылы басталды. Оның төрт қондырғысының біріншісі 2023 жылы пайдалануға берілуі тиіс, ал қалған үшеуі 2024, 2025, 2026 жылдары осы кезектілікте толық аяқталуы керек. Алайда Ресейдің бүгінгі Украина еліне қатысты әскери басқыншылығының салдарынан, оның экономикалық қиыншылықтарға тап болуы, бұл белгіленген межеге де өзіндік өзгеріс енгізуі ықтимал. Жалпы атом энергетикасы саласындағы ынтымақтастық ресейлік мамандардың «Аккую» түрік атом электр стансасын салу жөніндегі ең ірі бірлескен жобасы аясында дами түсуде.

Ресей мен Батыс арасындағы қарама-қайшылықтардың тереңдей түсуі 2014 жылы Украинадағы саяси төңкерістің салдарынан Қырымды Ресейдің өзіне қосып алуы мен Донбасстағы ішкі саяси дағдарыстардан кейін басталды. Ал Түркия мен Ресей осы кезеңдерде бір-біріне деген қажеттіліктерді ескере отырып, АҚШ пен Еуропалық Одаққа қатысты саяси ұстанымдарының негізінде өзара ынтымақтастықтарын кеңейте түсуге ұмтылды.

2015 жылғы 16 қарашада екі ел басшылары Анталияда G20 саммиті аясында екіжақты кездесу өткізген болатын. Алайда, Түркия мен Ресейдің қарым-қатынасы 2015 жылғы 24 қарашада, Сириядағы саяси дағдарыс кезінде, ресейлік әскери әуе ұшағын түріктік әуе кеңістігін бұзды деп түрік тарапынан жойып жіберуі, екіжақты қатынастардың күрт төмендеп кетуіне себепші болды. Бұл жеті ай бойы екі ел арасындағы байланыстың іс жүзінде «тоқтатылуына» әкелді. Арада бір жылдай уақыт өткеннен соң, нақты 2016 жылдың маусым айында Түрік Республикасының президенті Ресей Федерациясының президентіне жіберген жеке жолдауында екіжақты қатынастарды қалпына келтіруге қызығушылық білдіріп, апатқа тап болған ресейлік ұшқыштың қазасы үшін өкінішін білдірген болатын. Осы байланыстан кейін ғана екіжақты қарым-қатынастар кезең-кезеңімен қайтадан қалпына келтіру үрдісін бастан өткерді. Соның нәтижесінде соңғы жылдары Түркия Ресейдің негізгі сыртқы экономикалық серіктестерінің біріне айналуда.

2017 жылдың қыркүйегінде Ресеймен қол қойылған әуе шабуылына қарсы қорғаныс жүйелері туралы келісім екі ел арасындағы әскери ынтымақтастықтағы маңызды кезең ретінде қарастырылады. Түркия Ресейден С-400 жүйелерін сатып алуы мүмкін екенін жариялаған болатын. С-400 жүйелері өте қабілетті екендігі әлемге әйгілі еді. С-400 Триумф — бұл қазіргі заманғы әуе күштері қаруларының барлық түрлерін, оның ішінде бесінші буынды ұшақтарды, сондай-ақ максималды 250

шақырымдағы баллистикалық зымырандарды қабылдауға қабілетті зымыранға қарсы қорғаныс жүйесі. Сегіз батальоннан тұратын кешен ресми түрде 80 нысанаға жетуі мүмкін. С-400 төрт түрлі снарядтармен жабдықталған, олардың ішінде өте ұзақ қашықтық 40N6, олар 400 км-ге дейін созылған. Сондай-ақ ұзақ қашықтықтағы 48N6 (250 км), орташа қашықтықтағы 9M96E2 (120 км) және 9M96E (40 км) қысқа қашықтықтағы зымырандар бар [15]. Бұл НАТО үшін қолайсыз қадам еді, өйткені бұл НАТО-ның қауіпсіздік жүйесінде айтарлықтай алшақтықты тудырады.

Сонымен қатар Түрік Республикасы мен Ресей Федерациясының қорғаныс саласындағы әлеуетті ынтымақтастығы лаңкестікке қарсы бірлескен күреске немесе ақпарат алмасуға және екі елдегі лаңкестік шабуылдарының алдын алуға негізделеді.

Әрине, ең маңызды қадам түріктік шенеуніктердің С-400 қорғаныс жүйесін сатып алуы туралы хабарлауы болды. С-400-нің ықтимал сатып алынуы, әрине Түркия мен НАТО арасындағы қатынастардың салқындауын білдіреді. Бірақ, сонымен бірге Түрік Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы қатынастардың жақсара түскендігінің белгісі еді [16].

Аймақтағы саяси тұрақсыздықтарға орай Түркияның ұлттық әуе қорғаныс жүйесін дамыту технологиялық жағынан да, экономикалық жағынан да маңызды болатын. Осы себептерге байланысты Анкара бұл жүйеге ие болғаннан кейін, оның автономды түрде қолданылатынын мәлімдеді. Алайда, мұндай зымырандарға қарсы жүйелер бөлек қолданылған кезде олардың мүмкіндіктері айтарлықтай төмендейді [17]. Түркияның зымыранға қарсы ресейлік қорғаныс жүйесін пайдалану мүмкіндігі Түркиядағы батыстық сарапшылардың пікірінше НАТО-ға қарсы Ресейдің маңызды стратегиялық сәті деп түсіндірілді, бұл Батыс тарапынан алаңдаушылық пен айыптауларға қуат берді [18]. Түркияның ресейлік С-400 әуе қорғаныс жүйесін сатып алуы саяси таңқаларлық жағдай еді. Түркиянің бұған дейін Ресейден біраз қару-жарақ сатып алғанын айттық, бірақ «Триумфты» сатып алуы екі ел арасындағы әскери-техникалық ынтымақтастық саласындағы нақты жетістік десе болады. Түрік-ресейлік қорғаныс ынтымақтастығының болашақтағы бағыттары мен Су-57 және Су-35 ұшақтарын сатып алудан бастап С-500 бірлескен өндірісіне дейінгі ынтымақтастығы туралы көптеген идеялар айтылған. Кейбір сарапшылардың пікірінше С-400 қысқа және орта қашықтықтағы әуе шабуылына қарсы қорғаныс жүйелері келісімі толыққанды іске асырылса, көп деңгейлі әуе қорғаныс құрылымы толықтай қамтамасыз етіледі [19]. Алайда, Америка Құрама Штаттары Түркияны алдымен осы әскери кешендерді жеткізуді тоқтатуға, содан кейін олар ресейлік әуе шабуылына қарсы қорғаныс жүйелерін «НАТО әуе шабуылына қарсы қорғаныс жүйелерімен біріктіруге болмайды» деп ескертті. Мұндай ескертулерге Анкара НАТО-ның мүшесі болып табылатын Грекияда да «НАТО-ның бірыңғай Әуе қорғаныс жүйелеріне кедергі жасамайтын» С-400 ресейлік басқа да кешендер бар екенін еске салып, С-300-ден бас тартпайтынын мәлімдеген болатын. АҚШ бұл ынтымақтастыққа жауап ретінде Ресейге қарсы санкциялар енгізіп, Түркияны F-35 бағдарламасынан шығарып, түріктік қорғаныс өнеркәсібі басшылығының шоттарын бұғаттады [20].

Дегенмен де, жалпы Түркияның қорғаныс өнеркәсібі ұлттық қару-жарақ жүйесін дамыту мен өндіруде айтарлықтай жетістіктерге жетуде. Түркияның ұлттық қорғаныс өнеркәсібі бүгінде жоғары дәрежелі қару-жарақ шығарады, сәтті экспорттауда, әрі кейбір салаларда тіпті артып та кетуде. Сондықтан Анкараның қорғаныс модернизациясының басты қажеттілігі — бұл озық технологиялар мен стратегиялық қару жүйелері болып саналады. Алайда дамып келе жатқан ұлттық әскери-өнеркәсіптік кешенде стратегиялық ұзақ қашықтықтағы жерүсті жүйелері тапшы. Мәскеудің С-400 туралы ұсынысы осы жетіспеушілікті ескеріп, Анкараның әдеттегі НАТО одақтастарымен орын алған кейбір келіспеушіліктерін пайдаланып қалуға бағытталғандығы белгілі. Түркия үшін Ресей тарапының талаптары, соның ішінде тиісті технологиялардың түрік тарапына берілуі, үшінші елдердің нарығы, көлік құралдарын пайдалануға шектеулердің болмауы және баға өлшемдері америкалықтарға қарағанда анағұрлым тиімді болуында. Өз кезегінде Түркия үшін де Ресеймен қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы өте маңызды болып саналады.

2020 жылдың 14 қаңтары әскери саладағы екіжақты қарым-қатынастардың жаңа кезеңінің бастамасы болды. Бұл күні екі елдің әскери ведомстволары арасындағы екіжақты ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Дегенмен Түркия мен Ресей арасындағы әскери-техникалық ынтымақтастықтың болашағы объективті шектеулерге де ие. Оларға НАТО стандарттарын Түркияда қолдану және тараптардың қаржылық қиындықтары жатады. Сонымен бірге бұған Түркияның әскери және саяси шеңберлерінде мықты ұстанымдары бар АҚШ-тың және Батыс елдерінің басым бәсекелестігін қосса болады.

Қорытынды

XXI ғасырдың басындағы түрік-орыс қатынастарын «нақты жақындасу» деп атауға болады, яғни күдік пен достықтың үйлесімі іспеттес. «Нақты жақындасу» үдерісі екі маңызды, бірақ диаметралды карама-қарсы бағыттар арқылы қолданылды: бір жағынан, бақыланатын геосаяси бәсекелестік, екінші жағынан өзара тәуелділікпен шектесетін ерекше экономикалық ынтымақтастық.

Өткен ғасырдың 90-жылдарының басында Ресей үшін күрделі кезеңдерде Түркияның Эксимбанкі Ресей Федерациясына азық-түлік және басқа да қажетті тауарлар жетізуге, сондай-ақ өнеркәсіптік және басқа объектілерді салуға Ресей тарапына айтарлықтай несиелер берген болатын. Бұл кейіннен Ресейде маңызды инвестициялық қызметке ауысқан ресейлік құрылыс қызметтері нарығындағы түрік компанияларының белсенді қызмет атқаруына негіз болды. Алайда осы кезеңдегі Түркияның Кавказ және Орталық Азиядағы белсенді сыртқы саясаты Ресейді алаңдата бастаған еді. Өйткені Мәскеу өзінің стратегиялық мүдделері тұрғысынан Кавказ және Орталық Азияны өзінің дәстүрлі ықпал ету аймағы деп санап келді. Соған орай 1993 жылдан бастап Түркия мен Ресей арасындағы геосаяси бәсекелестік ерекше байқалады. Кавказдағы ұлтаралық немесе этникалық қақтығыстарға қатысты мәселелерде түрік және орыс көзқарастары да әртүрлі болды. Мұндай айырмашылықтар Таулы Қарабах пен Абхазиядағы қақтығыстардың көрінісінде де байқалды. С-300 әуе шабуылына қарсы қорғаныс жүйесі, Қара теңіз жағалауындағы мәселелер, Каспий мұнайын тасымалдауға арналған құбырлар туралы түсініспеушіліктер және шешен мен күрд мәселелері карама-қайшылықтардың күрделі мәселелеріне айналғаны белгілі. Ал 1990 жылдардың соңына таяу екі ел арасындағы қарым-қатынастар «жақындасумен» сипатталады.

Екі ел де саяси қатынастарды қалпына келтіру үшін бірқатар шаралар қабылдады. Бұл кезеңде өзара тиімді мүдделер мен ауқымды экономикалық қатынастар үлкен рөл атқара бастады. Түркия мен Ресей шиеленісті саяси қатынастарды реттеу үшін экономикалық байланыстарды дамыту жолын таңдады десе болады. Энергетика, сауда және лаңкестікке қарсы ынтымақтастық — екі ел арасындағы қарым-қатынастардағы ең сындарлы бағыттар болып табылды. Анкара мен Мәскеу арасындағы жақындастырудың объективті факторлары әлі де елеулі әсер етуде. Таяу Шығыста маңызды стратегиялық позицияға ие және Қара теңіз бұғаздарын бақылайтын Түркияның саяси ұстанымын Ресей ескеруге мәжбүр. Қарым-қатынастарды дамыту үшін екіжақты диалог пен ресми сапарларға тиісті мән беруі қажет. Сонымен қатар, қарым-қатынастардың жақсаруы екі жақтың да өзара ынтымақтастықтарының айқын екендігін дәлелдеуге тікелей байланысты.

Түркия мен Ресей арасындағы әскери-техникалық ынтымақтастықтың болашағы зор сала — ғарыш саласындағы ынтымақтастық болуы ықтимал. Әскери-техникалық ынтымақтастық жөніндегі бірлескен комиссияның жұмысы аясында Түркия Әуе күштері қолбасшылығы, сондай-ақ Түркияның Аэроғарыш өнеркәсібі кәсіпорны осы саладағы ынтымақтастыққа қызығушылық танытуда.

XXI ғасырдың басында екі ел арасындағы қатынастарды стратегиялық ынтымақтастық деңгейіне көшіру идеясы Батыспен қарым-қатынастардың салдары болып табылады. Еуропалық одақтың Түркияны Одаққа қабылдаудан бас тартулары және Ресейдің халықаралық қатынастардың көпполярлы үлгісін жасауға алаңдауы екі елдің арасындағы экономикалық, сонымен бірге саяси қатынастардың одан әрі жақындаса түсуіне түрткі болды. Ал енді бүгінгі таңдағы Ресей Федерациясының Украина еліне қарсы жасап жатқан әскери басқыншылық іс-әрекеттері кезіндегі қару-жарақтарының сынақтан өтіп жатқан сапасы Түркия мемлекеті үшін өте маңызды деп есептеуге де болады. Сонымен бірге Ресейдің аймақтық саясатындағы ұмтылыстары да нақты айқындала түсті. Бұл екі ел арасындағы болашақтағы әскери-саяси қатынастарға өзіндік өзгеріс енгізуіне әкелері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Mustava A. Europe's New Region: The Black Sea in the Wider European Neighborhood / A. Mustava // South East European and Black Sea Studies. — 2005. — No. 2. — P. 257–283.
- 2 Samuel J.H. Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s / J.H. Samuel // Slavic Review. — 2013. — No. 72.1. — P. 32–53.
- 3 Onis Z. The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era / Z. Onis // Turkish Studies. — 2012. — No. 2. — P. 135–152.
- 4 M. Meyer'n Turkiye'nin Moskova Buyukelcisi N. Sensoy ile yaptigi roportaj: Eski Dostuklar Yeniden Calaniyor // Dialog Avrasya. — 2002. — No. 6. — S.86.

- 5 Akturk S. Toward a Turkish Russian Axis? Conflicts in Georgia, Syria, and Ukraine, and Cooperation over Nuclear Energy / S. Akturk // *Insight Turkey*. — 2014. — No. 4. — P. 13–22.
- 6 Российско-турецкое военно-техническое сотрудничество [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://allturkey.narod.ru/armyusturk.htm>
- 7 Куртов А. Турция и тюркоязычные государства Центральной Азии: любовь по расчету / А. Куртов // *Россия и Турция на пороге XXI века*. — М., 1997. — С. 27.
- 8 Виноградов Б. Турецкий марш Ильи Клебанова / Б. Виноградов // *Известия*. — 2000. — 2 марта.
- 9 Коротченко И. Спрос на российское оружие будет расти / И. Коротченко // *Независимое военное обозрение*. — 2001. — 12 окт.
- 10 О динамике отношений между Российской Федерацией и Турецкой Республикой. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://web.archive.org/web/201111008150224/http://www.turkey.mid.ru/hron2_u.html
- 11 Заявления для прессы по итогам российско-турецких переговоров. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/23674>.
- 12 Соглашение между правительством Российской Федерации и правительством Турецкой Республики о сотрудничестве в области использования атомной энергии в мирных целях. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md/nsf.
- 13 Соглашение между правительством Российской Федерации и правительством Турецкой Республики об оперативном оповещении о ядерной аварии и об обмене информацией о ядерных установках. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md/nsf.
- 14 Меморандум между Федеральной таможенной службой России и Таможенным департаментом Турецкой Республики по таможенным процедурам. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md/nsf.
- 15 Turkey and Russia cozy up over missiles. *The Economist*. Retrieved from <https://www.economist.com/news/europe/21721665-their-friendship-should-worry-nato-turkey-and-russia-cozy-up-over-missiles>
- 16 Kasapoglu C. Why Turkey might buy Russia's S-400 defense system / C. Kasapoglu // *Al Jazeera*. — 2017. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2017/03/turkey-buy-russia-s400-missile-defense-system-170323131537509.html>
- 17 Sitki Egili. S-400 alimi, hava savunmasi, fuze savunmasi, NATO: Mitler ve Gercekler [Elektronik kaynak]. Erişim modu: <https://www.kokpit.aero/s400-sitki-egeli>
- 18 Daniels J. US relays concern to Turkey after NATO ally makes deposit to buy Russian defense system / J. Daniels // *CNBC*. — 2017. Retrieved from <https://www.cnbc.com/2017/09/12/us-turkish-ties-continue-to-deteriorate>
- 19 EDAM BLOG.13.05.2019. Turk-Rus Savunma Isbirliği: Sieasi-Askeri Kapsam, Beklentiler ve Limitler. [Elektronik kaynak]. Erişim modu: <https://edam.org.tr/turk-rus-savunma-isbirligi-sieasi-askeri-kapsam-beklentiler-ve-limitler/>.
- 20 Turkiye. S-400 hava savunma sisteminin isletilmesi icin eve Rus uzmanegitmen gonderecek [Elektronik kaynak]. Erişim modu: <https://tr.topwar.ru/183572-zarubezhnaja-pressa-turcija-sobiraetsja-otpravit-domoj-rossijskih-specialistov-instruktorov-pojekspluatacii-zrk-s-400.html>.

А. Алипбаев, Б. Бюжеева, Б. Балаубаева

Некоторые аспекты военных отношений между Турцией и Россией в начале XXI века

Сегодня очевидно, что Турецкая Республика и Российская Федерация стали влиятельными акторами международных отношений в Евразии, а также на Ближнем Востоке. За последнее десятилетие и Турция, и Россия достигли относительной политической стабильности и экономического процветания, что усилило степень взаимозависимости двух стран по сравнению с 90-м годом. В то же время, когда Россия испытывала трудности при переходе к рыночным отношениям, Турция столкнулась с рядом экономических и политических кризисов. Однако растущая экономическая сила не только способствовала укреплению двусторонних связей, но и усилила стремление обеих стран к активной роли на международном арене. В этой связи в статье подробно рассмотрены значение и последствия повышения уровня отношений между Турцией и Россией в военно-политической сфере за последние годы. Не остались без внимания и политическая позиция некоторых ведущих государств по отношению к отношениям двух стран в военной сфере, взгляды НАТО на действия Турции, членом которой она является.

Ключевые слова: Турция, Россия, международные отношения, военно-политическая сфера, НАТО, вооружение, геополитика, договор.

A. Alipbayev, B. Byuzheyeva, B. Balaubayeva

Byuzheyeva B. Some aspects of military relations between Turkey and Russia at the beginning of the XXI century

Today the Republic of Turkey and the Russian Federation have become influential actors in international relations in Eurasia and the Middle East. Over the past decade, both Turkey and Russia have achieved relative political stability and economic prosperity, which has increased the degree of interdependence between the two countries compared to the 90th year. At the same time, when Russia was experiencing difficulties in the transition to market relations, Turkey faced a number of economic and political crises. However, the growing economic strength not only contributed to the strengthening of bilateral ties, but also strengthened the desire of both countries to play an active role in the international arena. In this regard, the article examines in detail the significance and consequences of the increase in the level of relations between Turkey and Russia in the military-political sphere in recent years. The article does not ignore the political position of some leading states in relation to the relations of the two countries in the military sphere, the views of NATO on the actions of Turkey, of which it is a member.

Keywords: Turkey, Russia, International relations, military-political sphere, NATO, armament, geopolitics, treaty.

References

- 1 Mustava, A. (2005). Europe's New Region: The Black Sea in the Wider European Neighborhood. *South East European and Black Sea Studies*, 5.
- 2 Samuel, J.H. (2013). Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s. *Slavic Review* 72.1.
- 3 Öniş, Z. (2012). The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era. *Turkish Studies* 13, 2.
- 4 M. Meyer'n Turkiye'nin Moskova Buyukelcisi N.Sensoy ile yaptigi roportaj: Eski Dostuklar Yeniden Calaniyor. [M.Meyer's interview with the Turkish Ambassador to Moscow N.Sensoy: Old friendships are being renewed]. *Dialog Avrasya – Dialogue Eurasia*, 6 [in Turkish].
- 5 Akturk, S. (2014). Toward a Turkish Russian Axis? Conflicts in Georgia, Syria, and Ukraine, and Cooperation over Nuclear Energy. *Insight Turkey* 16, 4.
- 6 Rossiisko-turetskoe voenno-tehnicheskoe sotrudnichestvo [Russian-Turkish Military-technical cooperation]. Retrieved from <http://allturkey.narod.ru/armyrusturk.htm> [in Russian].
- 7 Kurtov, A. (1997). Turtsiia i turkioazychnye gosudarstva Tsentralnoi Azii: liubov po raschetu [Turkey and the Turkic-speaking states of Central Asia: A Love of Settlement]. *Rossiia i Turtsiia na poroge XXI veka — Russia and Turkey on the Threshold of the 21st Century*, 27 [in Russian].
- 8 Vinogradov, B. (2000). Turetskii marsh Ili Klebanova [Ilya Klebanov's Turkish March]. *Izvestiia – News*, 2 [in Russian].
- 9 Korotchenko, I. (2001). Spros na rossiiskoe oruzhie budet rasti [The demand for Russian weapons will grow]. *Nezavisimoe voennoe obozrenie — Independent military review*, 12 [in Russian].
- 10 O dinamike otnoshenii mezhdu Rossiiskoi Federatsiei i Turetskoi Respublikoi [On the dynamics of relations between the Russian Federation and the Republic of Turkey]. Retrieved from http://web.archive.org/web/201111008150224/http://www.turkey.mid.ru/hron2_u.html [in Russian].
- 11 Zaiavleniia dlia pressy po itogam rossiisko-turetskikh peregovorov [Press statements on the results of the Russian-Turkish talks]. Retrieved from <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/23674> [in Russian].
- 12 Soglashenie mezhdu pravitelstvom Rossiiskoi Federatsii i pravitelstvom Turetskoi Respubliki o sotrudnichestve v oblasti ispolzovaniia atomnoi energii v mirnykh tseliakh [Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Turkey on cooperation in the Field of Peaceful Uses of Atomic Energy]. Retrieved from http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md/nsf [in Russian].
- 13 Soglashenie mezhdu pravitelstvom Rossiiskoi Federatsii i pravitelstvom Turetskoi Respubliki ob operativnom opoveshchenii o yadernoi avarii i ob otmene informatsiei o yadernykh ustanovkakh [Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Turkey on Prompt Notification of a Nuclear Accident and on the Exchange of Information on Nuclear Installations]. Retrieved from http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md/nsf [in Russian].
- 14 Memorandum mezhdu Federalnoi tamozhennoi sluzhboi Rossii i Tamozhennym departamentom Turetskoi Respubliki po tamozhennym protseduram [Memorandum between the Federal Customs Service of Russia and Customs Department of the Republic of Turkey on customs procedures]. Retrieved from http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md/nsf [in Russian].
- 15 Turkey and Russia cozy up over missiles. *The Economist*. <https://www.economist.com/news/europe/21721665-their-relationship-should-worry-nato-turkey-and-russia-cozy-up-over-missiles>
- 16 Kasapoglu, C. (2017). Why Turkey might buy Russia's S-400 defense system. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2017/03/turkey-buy-russia-s400-missile-defense-system-170323131537509.html>.
- 17 Sitki Egeli. S-400 alimi, hava savunmasi, fuze savunmasi, NATO: Mitler ve Gercekler. [S-400 scholar, air defense, fuze defense, NATO: Myths and Realities] Retrieved from <https://www.kokpit.aero/s400-sitki-egeli> (erişim tarihi 27 Eylül 2017) [in Turkish].

18 Daniel, J. (2017). US relays concern to Turkey after NATO ally makes deposit to buy Russian defense system. <https://www.cnn.com/2017/09/12/us-turkish-ties-continue-to-deteriorate>

19 EDAM BLOG.13.05.2019. Turk-Rus Savunma Isbirliği: Siyasi-Askeri Kapsam, Beklentiler ve Limitler. [Turkish-Russian defense cooperation: Political-Military Scope, Expectations and Limits]. Retrieved from <https://edam.org.tr/turk-rus-savunma-isbirligi-siyasi-askeri-kapsam-beklentiler-ve-limitler/> [in Turkish].

20 Türkiye. S-400 hava savunma sisteminin işletilmesi için eve Rus uzman eğitmen gönderecek. [Turkey will send home a Russian expert-instructor for the operation of the S-400 air defense system] Retrieved from <https://tr.topwar.ru/183572-zarubezhnaja-pressa-turcija-> [in Turkish].

S.V. Yeleukhanova*, Zh.A. Dzhumabekov, A.D. Utebayeva*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: eleuxanova62@mail.ru; azmukhan@mail.ru; arik309@mail.ru)*

Everyday life of teachers in the cities of Central Kazakhstan in 1946–1970s

The article is devoted to the study of the daily life of teachers in the cities of Central Kazakhstan in 1946–1970s. It is an attempt to assess the role and position of teachers in the social and cultural development of the region's cities. At the same time, cities had a significant impact on the life of citizens. The relevance of the research topic is due to the fact that in national historiography, the plots devoted to the diversity of citizens types of Central Kazakhstan, their everyday life in the designated period have not been sufficiently studied. The study is based on a comparison of reference images and everyday practices, the public life of urban teachers in the region. Materials of teachers' memoirs, interviews of former students, townspeople of different professions about teachers of the period 1946–1970s are analyzed according to such parameters as appearance, including clothes, hairstyle, behavior, the language of everyday communication, professional qualities, living conditions, and the influence of the ideological factor. The social status, nature and working conditions, the ideological guidelines of the state singled out teachers from the urban environment, formed their special psychology and self-awareness. The article is written within the framework of one of the modern trends in historical science - the history of everyday life. The authors conclude that teachers, in comparison with the diverse types of citizens of Central Kazakhstan (1946–1970s), had both common and specific features and characteristics. Their analysis has not only cognitive, but also theoretical value. The materials of the article can become a conceptual basis for studying the daily life of citizens belonging to different professional or social groups.

Keywords: townspeople, teachers, urban space, urban everyday life, city, everyday practices, memories, Central Kazakhstan, USSR.

Introduction

The subjects of urban space are defined by different markers: social, national, confessional, economic, demographic, and others. An important indicator belongs to a specific professional type of citizen. As the largest group of citizens distinguished by the professional factor, we focus on the study of the daily life of teachers. The relevance of the study of the daily life of teachers in Central Kazakhstan in the 1946–1970s is due to the fact that the main source of modern city development is social resources. Teachers have an important role in the development of culture, education, as well as in improving the quality of life in the cities of the region. Soviet teachers were not only translators of knowledge, educators of moral values for the new generation, but also conductors of state policy and ideology. Soviet historiography was characterized by the idea of the everyday life of a person or a group of people as a secondary issue.

The purpose of our study is to reconstruct the daily life of teachers in Central Kazakhstan in the period 1946–1970s based on the memories of teachers and interviews of former students. Accordingly, the following tasks were set: to trace the changes in the content of the work of teachers and to identify the common and special in the daily life of this professional group of citizens in different historical periods. Our study helps to understand the life strategies of teachers in the context of the evolution and transformation of the Soviet system and ideology during the period of Stalinism in the post-war years, the “Khrushchev thaw”, and the period of stagnation in the cities of Central Kazakhstan. Appeal to this topic testifies to the expansion of the perspective of studying the historical past, allowing us to identify the prospects for the development of cities in Central Kazakhstan. Interest in the study of everyday life in Central Kazakhstan is because in the Soviet period it was a large industrial center of union significance, and was distinguished by a high level of urbanization. In the work, close attention is paid to both the individual and the urban lifestyle, his everyday life. The concepts of “everyday life” and “history of everyday life” are reflected in various ways in modern foreign and national historiography and do not have a single definition. One can support the point of view that everyday life is considered as human life, the sphere of direct consumption, the satisfaction of material and spiritual needs, the associated forms of behavior, ideas and features of people's consciousness, as well as the transformation of these forms as a result of changes taking place in society [1; 5].

*Corresponding author e-mail: Arik309@mail.ru

The history of everyday life is a new direction for Kazakhstan's historical science. The first works in line with this scientific direction appeared only in the 2000s. Nevertheless, in the Soviet Kazakh historiography, historical, historical-demographic, and historical-cultural trends in the urban studies of Central Kazakhstan have developed. The works of Kazakh authors showed a multifaceted approach to the study of cities in the region. The research was devoted to the development of science and the formation of the scientific potential of Central Kazakhstan, the problems of strengthening the material and technical base of educational institutions, improving the professional level of urban teachers in Kazakhstan as a whole. The works were written in the ideological paradigm, the scientists did not refer in their research to the everyday life of teachers in the cities of Central Kazakhstan.

In publications of modern Kazakh authors, there is specific historical and socio-demographic material on the formation and development of higher education in Central Kazakhstan. In one way or another, they address the contribution of prominent teachers - scientists to the development of the region, through qualitative and quantitative changes in the teaching staff of higher educational institutions in Central Kazakhstan.

In the second decade of the 2000s, there are works devoted to urban everyday life in the regional context. Citizens are understood by researchers as active participants in the process, who change the surrounding space with their actions and ideas. The founders of the study of the everyday life of the cities of Central Kazakhstan in the Soviet and modern periods were the historians of the Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov. Here, under the guidance of a Kazakh scientist, Professor Z.G. Saktaganova, a scientific school was formed that deals with this issue, a scientific project was developed under the grant of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan "The history of urban everyday life in Central Kazakhstan as a factor of social tension and deviant behavior in the second half of the twentieth century (1946–1991). The result of the study of the problem was the publication of collections of documents and materials, collective monographs of Karaganda researchers dedicated to the history of urban everyday life in Central Kazakhstan in 1946–1991. They covered various aspects of the life of the citizens of the region based on Kazakhstan and Russian archives and interview materials.

Thus, as a brief excursion into the study of the everyday life of the cities of Central Kazakhstan in the Soviet period shows, Kazakh historians have developed a certain historiographical base. The everyday life of teachers in the cities of Central Kazakhstan in 1946–1970 did not become the subject of a special study.

Experimental

The methodological basis of the study was general scientific and special historical methods, which contributed to a comprehensive examination of the daily life of teachers in the cities of Central Kazakhstan in the 1946–1970s. The use of an interdisciplinary approach made it possible to comprehensively analyze the daily life of Soviet teachers, considering specific historical conditions. The comparative-historical method provided an opportunity to study the life of teachers in the cities of Central Kazakhstan in the period under study in chronological and regional comparison. Using the problem-chronological method, difficulties in the everyday life of Soviet teachers in the region and their solutions were identified.

The topic of the article actualized the use of the anthropologically oriented scientific approach "history of everyday life". The main methodological basis for studying the city was the concept of M. Weber, suitable for assessing the Soviet city. Citizens are considered to be residents of urban settlements, although it is not possible to determine them strictly scientifically. A tangible factor is also important since a person's living in an "urban area" does not automatically make him a city dweller in terms of form and self-identification [2; 318]. The article deals with the daily life of Soviet citizens belonging to the professional group of teachers. The official ideology formed an ideal portrait of a teacher based on the heroes of films or literature. Such a propaganda model of the Soviet teacher of the late 1940s - mid-1950s was the famous film "The Village Teacher" of 1948 directed by M. Donskoy. In 1956, the cult film "Spring on Zarechnaya Street" was released, directed by F. Mironer and M. Khutsiev. According to many experts, the Soviet teacher in this film is close to reality. It shows the life values of the Soviet teacher, his daily practices and life problems.

The method of interviewing was used in the work. The interviews were taken from former students who lived in the cities of Central Kazakhstan in 1946–1970s. In the course of the study, we compared the reference and real images of Soviet teachers in historical dynamics and in the context of the social space of the cities of Central Kazakhstan. Based on system analysis, conclusions were made.

Results and Discussion

The daily life of teachers in the cities of Central Kazakhstan in 1946–1970s was analyzed with the help of informants - townspeople. Some people talked with the teacher in the classroom, others talked with him outside of school hours. Men and women worked in the public education system of the region. All informants noted that the overwhelming majority of Soviet citizens belonging to the professional group of teachers were female. Post-war Soviet society was predominantly female. This created serious problems - not only demographic, but also psychological, developing into the problem of personal disorder, female loneliness. Moreover, according to many social scientists, after the Great Patriotic War, the number of working women in all areas of production in the Karaganda region reached high levels. However, the industrial specialization of the region has led to their decline, the growth of male employment. The trend of the predominance of women in the teaching staff of schools in the cities of Central Kazakhstan continued. Despite all the hardships and losses, it was owing to women that the post-war society turned out to be viable. The formation of the teaching corps mainly from women is explained by a number of reasons. The increase in the number of students, caused by the introduction of compulsory education, led to an increased need for qualified women in the field of education. The Soviet leadership, based on ideological guidelines, the Marxist paradigm of equality between men and women, stimulated the involvement of the latter in educational institutions. The economic potential of the region allowed men to work not only in the field of education, but also in other areas of activity and receive high wages. As a result, the role of women in urban educational institutions is noticeably increasing. The pedagogical staff of the city schools of the region was multinational.

A characteristic feature of socio-political development in the post-war period was the exorbitant growth of the role of ideology in it. The strengthening of political censorship was reflected in the external appearance of the teacher. The study showed that the appearance of teachers had to comply with strict rules. After the war, the traditional hairstyle of the teacher was hair gathered in a strict bun. The characteristic elements of the wardrobe of a woman teacher include a dark-colored skirt that covers the knee and a light blouse. The fashionable costume of that time consisted of a jacket that had a male style with padded cotton shoulders and a blue or black skirt. The main decoration was a watch. Male teachers cared less about the presentation of their appearance and the content of their wardrobe. They were not embarrassed by the presence of one suit, or a pair of leather shoes for more than one year. Neat clothes and neat hair were the priority. At that time, teachers - former front-line soldiers still wore military uniforms - tunics, uniforms, tunics without shoulder straps, as well as tarpaulin boots. The consequences of the war affected: strict financial discipline and limited resources set various kinds of “ceilings”, including wages. The lack of material incentives was compensated by the action of psychological and ideological factors. It should be clarified that the majority of Soviet people primarily attached importance to practicality, appreciated the durability of clothes and shoes. By the mid-1950s in the cities of Central Kazakhstan, teachers could afford not one, but 3-4 dresses or suits, 4-5 pairs of shoes, which included not only boots, but also 2-3 pairs of shoes for different seasons. Mandatory footwear for work was shoes [3]. A briefcase and a pointer became an external attribute of the Soviet teacher. Asceticism and conservatism in the clothes of teachers in the Stalinist period of the post-war years were explained both by financial difficulties and by professional and social responsibility to the school and society as a whole. The labor upsurge, the spiritual pathos of the pedagogical community - an undoubted reality of the post-war years - had a source of inspiration other than material interest. So, the appearance of the teacher was supposed to have an educational effect on the younger generation. It was the school that was responsible for the communist education of children and youth. Teachers were allowed to appear in public places in clothes of a restrained and discreet appearance. Those who, with their appearance, did not fit into the standard formed by Soviet propaganda, could be classified as imitators of Western culture or accused of anti-Sovietism. Thus, rayon stockings were classified as “ideologically harmful consumer goods. Consequently, ideological and political devotion to the Soviet regime outweighed professional competence. It must be admitted that the mythologized image differed from the real teacher with an irregular working day, the material needs of a living person. Nevertheless, the given parameters had an impact on his behavior and value orientations in everyday life. Thus, teachers actively participated in the socio-political and cultural life of the cities of Central Kazakhstan. All teachers were members of trade unions, most of them were in the ranks of the Communist Party or Komsomol. A person moved up or down the social ladder depending on ideological loyalty and partisanship. Teachers without fail participated in events dedicated to Soviet holidays, elections of local and central authorities. The city pedagogical corps was involved in carrying out mass cultural, political, and ideological education of the population. For this, a wide variety of forms of work were widely used:

round-table discussions, political information, reports, oral journals, disputes, conferences, radio broadcasts, scientific circles, literary evenings and readings. Significant methodological assistance was provided by the teaching staff of schools to libraries, the literature of which was regularly updated. In addition to school libraries, teachers, together with students, constantly visited city libraries. Reading educational, scientific and fiction literature, cultural trips to theatrical performances, concerts, exhibitions, film premieres, conducting excursions broadened the horizons, developed the aesthetic taste of class mentors and students. Teachers, together with schoolchildren, actively participated in the movement for the transformation of the cities of the Karaganda region into settlements of high culture and exemplary order. Subbotniks and Sundays were held to clean up and plant greenery and improve their own and assigned to schools in urban areas. Despite the strong politicization of society and the existing ideological canons, teachers positively influenced the dynamics of the urban culture of Central Kazakhstan. At the same time, they experienced all the trends of everyday life in cities.

In the early 1960s, a special situation began to take shape in the society. Purposefulness, vital activity, optimism, backed up by “everyday work for the communist ideal”, were most often named as the most characteristic features of the pedagogical community. At the same time, the faith of Soviet teachers in the communist ideal, the optimism of the perception of the present and the future, did not obscure the shortcomings of reality. The informants noticed obvious changes in the presentation of the appearance of teachers during the “Khrushchev thaw”. This is because of the democratization of society as a whole, as well as the emergence of new materials for making outfits: knitwear, bologna raincoats, nylon shirts, turtlenecks. As in the old days, teachers sought to update their wardrobes for the new school year or the holidays [4]. Due to an acute shortage or a meager assortment of clothes in stores, suits, dresses, skirts were sewn in the atelier. Low wages, the unresolved housing issue and everyday problems of the teacher led to the fact that when purchasing new clothes, he was forced to save on the most necessary, including food. The attitude of teachers and society towards the use of cosmetics has changed. If in the 1960s some teachers dared to just tint their hair and lips, then in the 1970s this procedure has become the order of the day. Almost all teachers used lipstick. In the 1970s, it was fashionable to wear a wig, including among teachers [5]. At this time, the financial situation of teachers improved somewhat, which affected their appearance. We must pay tribute to the fact that the restrained style of the outfits of teachers favorably differed from the clothes of the majority of citizens of Central Kazakhstan and, to a certain extent, was a model of elegance.

The teaching staff of city schools in Central Kazakhstan was heterogeneous in terms of their professional qualities. Some teachers strictly followed the orders of higher authorities and worked according to the party scenario. Thus, many issues of teaching and upbringing methods in schools were resolved at the level of education authorities, while they required an integrated approach in developing recommendations with the participation of teachers. Real teachers are masters of their craft, seeking to convey to students all their knowledge, instill in them high moral qualities. These included most of the teachers in the region. The content of educational work carried out by city teachers in the schools of the Karaganda region did not differ from other schools in the Soviet Union. Thus, teachers were constantly among their students, attentive to their interests, needs, and were always in touch with the parents of the wards. Teachers tried to propagate Soviet socio-cultural values and attitudes, pedagogical ideas among parents. The informants recalled an important story from the everyday life of teachers - about their division according to their position: director, head teacher, class teacher, teacher of lower grades, and teacher of higher grades. The subject teachers are especially remembered - the teacher of physical education, mathematics, physics, history, and others. Among themselves, the students called teachers a little differently. For example, a teacher of the Russian language was called a “philologist”, and a historian was called a “historian” [6].

Informants noted the distinctive features of teachers from other professional categories of citizens of Central Kazakhstan: intelligence, rigor, discipline, exactingness, and justice [7]. Pupils recall the desire of teachers for self-education and the desire to work with children [5]. In the 1970s, most of the young teachers who graduated from pedagogical colleges rushed to universities. This was due to the fact that higher education was of high importance. Teachers had the opportunity to improve their skills through courses organized by the Karaganda Institute for the Improvement of Teachers, as well as ongoing subject city and regional seminars. Free education, accessible to all layers, opened wide opportunities for professional growth for each teacher.

Conclusions

Thus, when analyzing the memoirs and interviews of the citizens of Central Kazakhstan, the features of the everyday life of Soviet teachers in the 1946–1970s were determined. The industrial specialization of the region contributed to the feminization of the teaching profession. The state ideology created an ideal portrait of a teacher, who had to fully comply with the norms of the socialist state. The informants exposed the discrepancy between the mythologized and real image of the teacher, recognizing the impact of the ideal on his life. Changes in the political course and ideology of the Soviet state, the social space of Central Kazakhstan during the period of Stalinism in the post-war years, the “Khrushchev thaw” and the period of stagnation, influenced the life strategies of teachers, as well as their appearance. The transformation affected clothing, hairstyle, demeanor, language of everyday communication, living conditions. The appearance of teachers favorably differed from the wardrobe of other townspeople, testified to their social status and served as a model for the urban intellectuals. Pedagogical activity went beyond classes, homework checks, parent-teacher meetings. The teachers were involved in the socio-political and cultural life of the cities of the region. The cultural, educational and educational activities of teachers testified to their high level of responsibility, their readiness to participate to the extent possible in solving the pressing problems of urban educational institutions and citizens. According to the recollections of the informants, in their professional activities, in everyday life, teachers showed themselves only on the positive side. At the time under review, the profession of a teacher was considered prestigious, the townspeople treated them with deep respect and gratitude.

References

- 1 Винниченко И. В. Советская повседневность 50-х– середине 60-х годов XX века: женский костюм в моделях одежды и бытовой практике: дис. ... канд. ист. наук. Спец.07.00.07. — «Отечественная история» / И. В. Винниченко. — Омск, 2009 — 299 с.
- 2 Рафикова С. А. Сибирские горожане шестидесятых: социодемографический портрет / С. А. Рафикова // Региональные аспекты цивилизационного развития российского общества в XX столетии: проблемы индустриализации и урбанизации: материалы Межрегион. науч. конф. (6–7 июня 2013 г.). — Новосибирск: Параллель, 2013. — С. 318–330.
- 3 Интервью с Т.Г. Волошиной. Записано С.В. Елеухановой в Караганде 15.11.2017 г. — Караганда, 2017.
- 4 Интервью с С.В. Кулешовым. Записано С.В. Елеухановой в Караганде 17.05.2017 г. — Караганда, 2017.
- 5 Интервью с С.Н. Пилюк. Записано С.В. Елеухановой в г. Караганде 12.02.2017 г. — Караганда, 2017.
- 6 Интервью с М.Н. Пилюк. Записано С.В. Елеухановой в г. Темиртау 15.03.2017 г. — Темиртау, 2017.
- 7 Интервью с Н.И. Кацюба. Записано С.В. Елеухановой в г. Абае 11.04.2017 г. — Абае, 2017.

С.В. Елеуханова, Ж.А. Жұмабеков, А.Д. Утебаева

1946-1970 жж. Орталық Қазақстан қалаларының ұстаздарының күнделікті өмірі

Мақала 1946-1970 жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларындағы ұстаздардың күнделікті өмірін зерттеуге арналған. Облыс қалаларының әлеуметтік-мәдени дамуындағы ұстаздардың рөлі мен орнын бағалауға талпыныс жасалынған. Сонымен қатар, қалалар азаматтардың өміріне айтарлықтай әсер етті. Зерттеу тақырыбының өзектілігі отандық тарихнамада Орталық Қазақстан азаматтарының алуан түрлілігіне, олардың белгіленген кезеңдегі күнделікті тұрмыс-тіршілігіне арналған сюжеттердің жеткілікті зерттелмегенімен байланысты. Зерттеу аймақтағы қала ұстаздарының өмірін, күнделікті тәжірибелері мен қоғамдық өмірін салыстыруға негізделген. 1946–1970 жылдардағы ұстаздар туралы мұғалімдердің естеліктері, бұрынғы студенттердің, әртүрлі мамандықтағы қала тұрғындарының сұхбаттары мына параметрлер бойынша талданған: сыртқы түрі, оның ішінде киім-кешегі, шаш үлгісі, жүріс-тұрысы, күнделікті қарым-қатынас тілі, кәсіби қасиеттері, өмір сүру жағдайы, идеологиялық фактордың әсері. Әлеуметтік жағдайы, еңбек шарты мен сипаты, мемлекеттің идеологиялық нұсқаулары қалалық ұстаздарды ерекшелеп, олардың ерекше психологиясын, өзіндік санасын қалыптастырды. Мақала тарих ғылымындағы заманауи бағыттардың бірі — күнделікті өмір тарихы аясында жазылған. Авторлар Орталық Қазақстан азаматтарының алуан түрімен (1946–1970 жж.) салыстырғанда ұстаздардың ортақ және ерекше белгілері мен сипаттамалары бар деген қорытындыға келді. Оларды талдаудың тек танымдық емес, теориялық мәні де бар. Сонымен қатар мақаланың материалдары әртүрлі кәсіптік немесе әлеуметтік топтарға жататын азаматтардың күнделікті өмірін зерттеу үшін тұжырымдамалық негіз бола алады.

Кілт сөздер: қала азаматтары, ұстаздар, мұғалімдер, қала кеңістігі, қалалық күнделікті өмір, қала, күнделікті тәжірибе, естеліктер, Орталық Қазақстан, КСРО.

С.В. Елеуханова, Д.А. Джумабеков, А.Д. Утебаева

Повседневная жизнь педагогов городов Центрального Казахстана в 1946 – 1970-е годы

Статья посвящена исследованию повседневной жизни педагогов городов Центрального Казахстана в 1946–1970-е гг. Предпринята попытка оценить роль и место педагогов в социокультурном развитии городов региона. В то же время города оказывали значительное влияние на жизнедеятельность горожан. Актуальность темы исследования обусловлена тем, что в отечественной историографии недостаточно изучены сюжеты, посвящённые многообразию типов горожан Центрального Казахстана, их повседневным будням в обозначенный период. Исследование основано на сравнении эталонных образов и повседневных практик, публичной жизни городских педагогов региона. Проанализированы материалы воспоминаний учителей, интервьюирования бывших учеников, горожан разных профессий о педагогах периода 1946–1970-х гг. по таким параметрам, как внешний облик, включающий одежду, причёску, манеры поведения, язык повседневного общения, профессиональные качества, условия жизни, влияние идеологического фактора. Социальный статус, характер и условия труда, идеологические установки государства выделяли педагогов из городского окружения, формировали у них особую психологию и самосознание. Статья написана в рамках одного из современных направлений в исторической науке — истории повседневности. Авторы пришли к выводу, что педагоги в сравнении с многообразными типами горожан Центрального Казахстана (1946–1970-е гг.) имели как общие, так и специфические черты и характеристики. Их анализ имеет не только познавательное, но и теоретическое значение. Материалы статьи могут стать концептуальной основой для изучения повседневной жизни горожан, принадлежащим к разным профессиональным или социальным группам.

Ключевые слова: горожане, педагоги, учителя, городское пространство, городская повседневность, город, повседневные практики, воспоминания, Центральный Казахстан, СССР.

References

- 1 Vinnichenko, I.V. (2009). Sovetskaia povsednevnost 50-kh–seredine 60-kh godov XX veka: zhenskii kostium v modeliakh odezhdы i bytovoi praktike [Soviet everyday life of the 50s–mid-60s of the twentieth century: women's costume in clothing models and household practice]. *Candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
- 2 Rafikova, S.A. (2013). Sibirskie gorozhane shestidesiatykh: sotsiodemograficheskii portret [Siberian townspeople of the sixties: a socio-demographic portrait]. Proceedings from Regional aspects of the civilizational development of Russian society in the 20th century: problems of industrialization and urbanization: *Mezhregionalnaia nauchnaia konferentsiia (6–7 iiumia 2013 goda) — Interregional Scientific Conference*. (pp. 318–330). Novosibirsk, Parallel [in Russian].
- 3 Interviu s T.G. Voloshinoi. Zapisano S.V. Eleukhanovoi v Karagande 15.11.2017 g. [Interview with T.G. Voloshin recorded by S.V. Eleukhanova in Karaganda on November 15, 2017]. Karaganda [in Russian].
- 4 Interviu s S.V. Kuleshovym. Zapisano S.V. Eleukhanovoi v Karagande 17.05.2017 g. [Interview with Kuleshov S.V. recorded by S.V. Eleukhanova in Karaganda on May 17, 2017]. Karaganda [in Russian].
- 5 Interviu s S.N. Piliuk. Zapisano S.V. Eleukhanovoi v g. Karagande 12.02.2017 g. [Interview with Pilyuk S.N. recorded by S.V. Eleukhanova in Karaganda on February 12, 2017]. Karaganda [in Russian].
- 6 Interviu s V.N. Piliuk M.N. Zapisano S.V. Eleukhanovoi v g. Temirtau 15.03.2017 g. [Interview with M.N. Pilyuk was recorded by S.V. Eleukhanova in Temirtau on March 15, 2017]. Temirtau [in Russian].
- 7 Interviu s N.I. Katsiuba. Zapisano S.V. Eleukhanovoi v g. Abae 11.04.2017 g. [Interview with Katsyuba N.I. was recorded by S.V. Eleukhanova in Abay on April 11, 2017]. Abai [in Russian].

Р.С. Жаркынбаева¹, А.С. Абдирайымова^{2*}, А.Б. Сарсенбаев²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Академия логистики и транспорта, Алматы, Казахстан

(E-mail: r_seidali@mail.ru; ardak.abdiraimova@gmail.com; zhigit1991@mail.ru)

Изменения количественного и качественного состава работников оборонных предприятий в военные годы (1941–1945 гг.)

Оборонная промышленность республики начала развиваться в годы войны на базе эвакуированных предприятий. До войны производство боеприпасов на территории республики не осуществлялось. Оборонные предприятия республики производили минно-тральное вооружение, торпеды, артиллерийские снаряды, мины, авиабомбы, порох, полевые радиостанции, рентген-аппаратуру и изоляционные материалы. Несмотря на значительные трудности, эвакуированные предприятия быстро восстановились на новых местах и стали выпускать продукцию. В статье проанализированы изменения количественного и качественного состава работников оборонных предприятий СССР в годы войны на примере Казахской ССР. Показаны основные количественные и качественные изменения, специфика формирования трудовых коллективов с учетом гендерного, национального и миграционного фактора. Обращение к проблеме комплектования трудовыми ресурсами оборонных предприятий позволяет реконструировать особенности мобилизационной политики государства, источники пополнения рабочих кадров, которые в невероятно тяжелых условиях внесли свой значительный трудовой вклад в повышение обороноспособности СССР.

Ключевые слова: война, эвакуация, оборонные предприятия, мобилизация, рабочие, ИТР, женщины, дети, Казахстан, СССР.

Введение

Вследствие оккупации значительной части СССР возросла роль восточных районов. В целях скорейшего развёртывания и материального обеспечения военного производства в районах Поволжья, Урала, Западной Сибири, Казахстана и Средней Азии военно-хозяйственный план предусматривал перевод в восточные районы сотен промышленных предприятий машиностроения, по производству боеприпасов, вооружения, танков, самолётов с передачей им строок и предприятий других отраслей народного хозяйства [1; 38]. Благодаря помощи, оказанной прибывшим предприятиям местными организациями Казахстана, отдельные заводы (№317, АЗТМ и др.) через 1,5 месяца, а большинство заводов через 3 месяца начали выпускать продукцию в 1942 г. [2; 56]. Отдел оборонной промышленности ЦК КП (б)К относил к данной категории 20 предприятий — 17 заводов и 3 спецтеха, организованных на основе Чимкентского, Лениногорского свинцовых заводов и мехзавода Карлаг НКВД [3; 1]. В число 17 заводов входили: Завод № 231 НКСП, завод № 347 НКСП, завод № 239 НКСП, завод № 175 НКСП, завод № 675 НКЭП, завод № 641 НКЭП, завод № 692 НКЭП, Завод МЛД НКСМ, завод им. XX-летия Октября, завод № 507 НКТП, завод № 222 НКТП, завод № 621 НКЛП, завод № 234 НКСС, завод № 317 НКБ, завод № 3 НКЭС, завод НКТМ, АРБ 405 ГВФ [4; 40]. Как видим, в основном, это были предприятия наркоматов боеприпасов, судостроительной, легкой, тяжелой, станкостроения, электростанций и электропромышленности, среднего и тяжелого машиностроения, авиаремонтные базы и др. В этой связи назрела острая необходимость по обеспечению этих предприятий рабочей силой.

Следует отметить, что, в целом, по СССР были следующие формы комплектования трудовых ресурсов:

1) мобилизация для работы на производстве и строительстве всего трудоспособного городского населения из числа неработающих в государственных учреждениях и предприятиях для работы по месту жительства на производстве и строительстве: мужчины в возрасте от 16 до 55 лет и женщины от 16 до 45 лет (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 февраля 1942 г.). Впоследствии

* Автор-корреспондент. E-mail: ardak.abdiraimova@gmail.com

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 19 сентября 1942 г. были изменены возрастные границы лиц, подлежащих мобилизации: мужчины, от 14 до 55 лет, женщины — от 14 до 50 лет;

2) призыв молодёжи до 18 лет на производство через систему государственных трудовых резервов (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 г. «О государственных трудовых резервах СССР»).

Наряду с данными видами обязательного трудоустройства формами комплектования трудовых ресурсов из Средней Азии и Казахстана стала мобилизация военнообязанных, негодных к службе в Красной Армии, в составе строительных батальонов и рабочих колонн для работы в промышленности и строительстве (Постановление ГКО № 2414с от 14 октября 1942 г.). Таким образом, в годы войны, помимо общегражданских трудовых мобилизаций, имела место мобилизация в трудовую армию.

Вместе с тем, как отмечал М.К. Козыбаев, понятие «оборонные заводы» было в известной мере относительным. Поскольку большинство так называемых оборонных заводов до войны выпускало продукцию мирного народнохозяйственного назначения. Среди оборонных заводов были паровозостроительный, кузнечно-механический, рентгеновский заводы, предприятия по выпуску электроизоляционных материалов, радиоприборов, весов, швейных машин и т. д. [5; 66].

Задача данной статьи заключается в анализе количественного и качественного состава работников оборонных предприятий в 1941–1945 гг. и обозначении специфики формирования трудовых коллективов с учетом гендерного, национального и миграционного фактора. В этой связи будет проведена попытка исследовать удельный вес национальных, местных и эвакуированных кадров, соотношение рабочих и ИТР, мужчин и женщин в структуре трудовых коллективов, а также проблемы подготовки квалифицированных рабочих на примере пяти оборонных заводов (№ 231, № 317, № 175, АЗТМ и Чимкентского свинцового завода).

Так, из 5 рассматриваемых нами предприятий, 4 – возникли на базе эвакуированных предприятий, а на территории Чимкентского свинцового завода были размещены эвакуированный с Воронежа оборонный завод № 234 им. М.И. Калинина; станкостроительный завод, выпускавший прессы-автоматы. Один завод прибыл из Ленинграда (завод № 231 им. К.Е. Ворошилова, размещен в г. Уральске). Остальные три были эвакуированы из Украины — г. Мелитополя (завод № 317 им. ОГПУ, размещен в г. Акмолинске), Ворошиловграда (Алма-Атинский машиностроительный завод), Большого Токмака и частично Махачкалы завод № 182 (Машиностроительный завод им. С. М. Кирова, завод № 175) в г. Алма-Ате. Часть завода № 182 из г. Махачкалы волилась в завод № 231 им. К.Е. Ворошилова.

Материалы и методы

Реализация поставленной задачи будет достигнута путем анализа архивных документов, отложившихся в Архиве Президента Республики Казахстан (АП РК), Центральном государственном архиве Республики Казахстан (ЦГА РК), Государственном архиве общественно-политической истории Туркестанской области (ГАОПИТО), Государственном архиве Туркестанской области (ГАТО).

Для изучения динамики изменения количественных и качественных показателей рабочей силы большую ценность имеют статистические данные, представляемые Отделом оборонной промышленности ЦК КП (б)К. В данных документах отражена поквартальная информация об общей численности работников предприятий оборонной промышленности республики, в целом, по отдельным предприятиям, количеству казахов, рабочих и ИТР, мужчин и женщин.

Изучение проблем изменений в структуре рабочего класса, в целом, достаточно активно прорабатывается в русле истории труда, или «рабочей истории». «Рабочая история» — это направление, изучающее человеческую обыденность, рассматривающее трудовую жизнь, модели поведения и отношения, возникающие на рабочем месте. Среди ученых, которые оказали значительное влияние на становление и развитие рабочей истории могут быть выделены Крис и Чарльз Тилли, Марсель Вандер Линден, Ян Лукасен [6; 91–98].

Результаты и обсуждение

Большая часть предприятий, заложивших основу оборонной промышленности республики, была эвакуирована, в основном, в IV квартале 1941 г. и I квартале 1942 г. С заводами прибыли 8000 рабочих и 1589 человек инженерно-технических работников. Количество рабочих и ИТР, занятых к 1944 г. на производстве и оборонной промышленности, возросло по сравнению с 1942 г.: рабочих с 8000

чел. до 26127 чел., ИТР с 1589 чел. до 3603 чел. К 1945 г. количество рабочих изменилось по отношению к 1942 г.: с 8000 до 21302 чел., ИТР с 1589 чел. до 3230 [2; 91]

Национальные кадры, занятые в оборонной промышленности

Несмотря на то, что в годы Советской власти, в целом, по республике проводилась политика «коренизации», следует отметить то, что ситуация с подготовкой и выдвижением национальных кадров в большинстве отраслей промышленности была достаточно сложной. Основным костяком на оборонных заводах состоял из высококвалифицированных рабочих, прибывших в основном, с эвакуированными предприятиями.

К примеру, на производстве оборонной промышленности в I квартале 1942 г. всего было задействовано 7653 работников, из них казахов — 61, во II квартале соответственно — 11749/596, в III — 15518/654, в IV — 18648/915. В I квартале 1943 г. всего было 24462 работников, из них казахов — 1155, во II квартале соответственно — 25964/1272, в III — 28676/2053. Из 2053 казахов работали на производстве 1153 человека, 898 человек были заняты исключительно на строительстве [7; 7–9]. В 1945 г. количество казахов, занятых на производстве, составляло 8 % от общего количества работающих [2; 91].

Таким образом, если в III-м квартале 1942 г. число казахов, работающих на оборонных предприятиях, составляло 654 чел, то к указанному периоду 1943 г. уже 2053 чел., то есть повысилось более чем в 3 раза. Приведенные выше цифры демонстрируют рост количества работников, в целом, и повышение в них удельного веса казахов.

По рассматриваемым предприятиям ситуация была следующая. На заводе № 231 в I-м квартале 1942 г. всего было 1049 работников, из них казахов — 7, во II-м квартале соответственно — 1491/11, в III — 1806/3, в IV — 2096/11. В I-м квартале 1943 г. всего работников — 2321, из них казахов — 20, во II квартале соответственно — 2516/62, в III — 2524/115 [7; 7–9].

По заводу НКТМ: в I-м квартале 1942 г. соответственно — 742/0, во II-м — 1230/12, в III-м — 1478/51, в IV-м — 1493/125. В I-м квартале 1943 г. соответственно — 1645/136, во II-м — 1760/143, в III-м — 1932/229 [7; 7–9].

Такие же данные отражены по заводу № 317. В частности, в I-м квартале 1942 г. работало 424 чел., во II-м — 450, в III-м — 466, в IV-м — 487, где не было ни одного рабочего коренной национальности. И только в конце 1943 г. приступают к работе национальные кадры, что можно проследить по приведенным цифрам: всего в I-м квартале работало — 520 чел., во II-м — 527, в III-м — 489, из которых 125 — казахи. Численный состав завода № 317 на 1 января 1943 г. был такой: рабочих 410 чел., ИТР — 68, служащих — 87, учеников — 113. Обеспеченность завода рабочей силой была удовлетворительной [8; 6, 7].

По заводу № 175 не представляется возможности сравнить изменения за 1942 и 1943 гг., поскольку указанный завод был эвакуирован осенью 1942 г. Однако можно показать динамику численного состава рабочих и ИТР за 1943 г. Если в I-м квартале всего насчитывалось 4236 чел., из них казахов — 13, то во II-м квартале соответственно — 4742/105, а в III-м — 4579/105 [7; 7–9]. По заводу № 175 имела информация о том, что хотя 1943 г. и был годом комплектования рабочей силы, «из всего контингента есть незначительная прослойка местных кадров. Из 1787 человек всего лишь 16 казахов. Из районов были мобилизованы несколько человек, но они направлены были на подсобные работы. Тем не менее, исходя из представленных данных, можно отметить, что на конец 1943 г., несмотря на незначительное повышение общего количества рабочих, число рабочих казахов увеличилось на 80 %.

Вопросу комплектования рабочих кадров, в том числе и местными работниками, партийными органами и руководством заводов уделялось большое внимание. К примеру, на заседании партбюро АЗТМ в январе 1944 г. подчёркивалась слабая подготовка кадров из местного населения. Отмечалось, что завод не гарантирован от неожиданностей и будут и дальше забирать рабочих. Следовательно, отделу кадров и руководству необходимо сделать основной упор на подготовку кадров из местного населения, при этом «не обязательно казахов, но чтобы эти люди были местные. Это будет гарантией, что эти люди закрепятся на производстве» [9; 17 об.].

Секретарь Алма-Атинского обкома партии Джангозин на закрытом партийном собрании АЗТМ в мае 1945 г. поднял вопрос о работе с национальными кадрами: «У вас на заводе работают 1300 человек русских, около 300 украинцев и 230 человек узбеков, казахов и уйгуров. Мы с вами прекрасно говорим на русском и друг друга прекрасно понимаем, а эти 200 человек не понимают то, о чем вы

говорите. Могут ли эти 200 задержать выполнение производственной программы, испортить дело всех остальных? Нужно было людям разъяснить стоящие перед заводом задачи. А у вас были на заводе доклады на родном языке? Абрамов сказал, что не было....» [10; 213].

Таким образом, следует отметить, что количество рабочих казахов на оборонных предприятиях было, в целом, незначительное, и возникали проблемы с проведением агитационно-пропагандистской работы и технического инструктажа на родном языке.

Невысокий удельный вес казахов можно объяснить тем, что большая часть казахского населения проживала в селах и была занята в сельском хозяйстве. Несмотря на советскую индустриализацию, коренные жители в массе своей не отрывались от своих семей и аулов. Часть из них, кто был мобилизован на работы в промышленность, как в самой республике, так и за ее пределами, нередко не владела русским языком и столкнулись впоследствии с определёнными трудностями в освоении рабочих специальностей. В этой связи некоторые из них выполняли либо низкоквалифицированную работу, либо были заняты на подсобных работах и строительстве.

Соотношение рабочих и ИТР

В целом, необходимо отметить увеличение численности рабочих и ИТР, занятых в оборонной промышленности Казахстана. Так, если взять для сравнения данные за III квартал 1942 и 1943 гг., то ситуация выглядит следующим образом: общее количество рабочих оборонных предприятий в 1942 г. составляло — 12 298 чел, ИТР — 2240. К обозначенному периоду 1943 г. происходит увеличение количества рабочих до 22627 чел. и ИТР до 3387 соответственно [7; 8], то есть количество рабочих возросло почти на 84 %, ИТР на 51 % (табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Динамика изменения численного состава рабочих и ИТР в разрезе заводов*

Наименование предприятий	1942 г., III квартал		1943 г., III квартал	
	Рабочие	ИТР	Рабочие	ИТР
Уральский завод № 231	910	216	1482	233
А-Атинский завод № 175	Завода не было		4036	543
Акмолинский завод № 317	403	63	416	73
Алма-Атинский завод НКТМ	1267	211	1693	239

*Примечание. Составлено авторами.

Инженерно-техническими работниками Чимкентский свинцовый завод в 1943 г. был не полностью укомплектован. В частности, в 1944 г. инженерно-технических работников было меньше по сравнению с планом и с ситуацией на 01.01.1943 г. Так, по состоянию на 01.01.1943 г. их было на заводе 215, по плану должно было быть — 205, фактически работало — 199, что составляло к плану 97,1%, по состоянию же на 01.01.1944 г. — 195 специалистов. Это объяснялось упразднением некоторых должностей и недостатком инженерно-технических работников [11; 15].

В анонимном письме рабочих АЗТМ отмечалось, что, несмотря на указания Наркомата, сокращать служащих, они все же набирались. После Постановления о мобилизации, на завод стали приниматься жены, дети работников в качестве служащих — «не хотят идти рабочими». Следует отметить, что данные факты в результате проверки подтвердились, и на май 1942 г. количество служащих на АЗТМ превышало установленный лимит. Вместо 70 человек в управлении завода насчитывалось служащих 165 человек, в том числе имелись и родственники руководящих лиц [12; 130 об].

Соотношение мужчин и женщин

В результате массового призыва мужчин на фронт женщины стали одним из главных источников пополнения рабочей силы на промышленных предприятиях. С целью замены мужчин, в соответствии с Постановлением ЦК КП (б) Казахстана от 27 июля 1941 г., во всех областях республики были разработаны и утверждены Планы подготовки квалифицированных работниц-женщин для работы в промышленных предприятиях и железнодорожном транспорте. При этом в ЦК КП (б) поступали сигналы о неудовлетворительном положении дел на местах по подготовке резерва. Так, по данным на 27 июля 1941 г., на некоторых предприятиях республики «со стороны дирекции к данному мероприятию чувствуется холодок», и эти вопросы ставились на рассмотрение бюро [13; 79]. Соотношение количества женщин и мужчин на оборонных заводах в 1942–1943 гг., в целом, характеризовалось увеличением числа женщин. Если в 1942 г. на производстве было занято 8766 мужчин и 6426 женщин (60 и

40 %), то к 1943 г. увеличилось до 15424 и 12673 чел. Как показывают архивные документы, количество женщин, занятых в оборонной промышленности в рассматриваемый период, возросло почти в 2 раза, вместе с тем в процентном соотношении изменилось незначительно (55 и 45% соответственно) [7; 7–9]. Женщины на оборонных предприятиях в 1945 г. составили 50 % всего количества работающих [2; 91].

По предприятиям картина была такая. К примеру, на заводе № 231 в I-м квартале 1942 г. всего было 1049 работников, в том числе 786 мужчин, 263 женщины; во II-м квартале соответственно — 914/577, в III-м — 1081/725, в IV-м — 1209/887. В I-м квартале 1943 г. всего работников было — 2321, из них мужчин — 1260 и женщин — 1061, во II-м квартале соответственно — 1254/1262, в III-м — 1314/1210.

Такие же данные обозначены по заводам № 317 им.ОГПУ и АЗТМ НКТМ. Анализ изученных материалов позволяет отметить увеличение численности женщин, занятых в оборонной промышленности Казахстана. К примеру, если взять для сравнения данные за I-й квартал 1942 г. и 1943 г., то ситуация выглядит так:

Если в 1942 г., согласно рассматриваемому документу, число женщин, работающих на оборонных предприятиях, составляло 1934 чел, то к указанному периоду 1943 г. уже 10925 чел., то есть увеличилось более чем, в 5,5 раза. В целом, соотношение женщин и мужчин в указанные периоды изменилось следующим образом: если в начале 1942 г. на производстве было занято 5374 мужчин и 1934 женщины (74 и 26 %), то к 1943 г. увеличилось до 13972 и 10925 чел. (56 и 43 % соответственно) [7; 7–9]. Изменения произошли в количественном аспекте и в процентном соотношении мужчин и женщин, занятых на производстве.

Например, в 1942 г. на заводе № 317 (г. Акмолинск) 62 % производственных рабочих составляли женщины [8; 6, 7]. К 1 января 1943 г. на Алма-Атинском машиностроительном заводе (АЗТМ) 50 % рабочих составляли женщины [8;24].

В июле 1941 г. Чимкентским Горкомом КП (б) К было дано задание Чимкентскому свинцовому заводу не позднее 29 июля 1941 г. представить разработанные конкретные мероприятия по подготовке квалифицированных кадров из женщин. С 1 августа по пятнадцаткам следовало информировать отдел Горкома о выполнении настоящего указания. Начиная с этого времени, стала вестись усиленная подготовка женщин и соответственно их удельный вес увеличивался [14; 24]. В III-м квартале 1941 г. взамен ушедших в армию мужчин были подготовлены 63 женщины, которые сразу же приступили к работе и справлялись с нормами, подготовка женщин продолжалась.

Так, на 25 декабря 1941 г. на заводе трудились 661 женщины, что составляло 28 % всех работающих. Находились в процессе обучения 118 женщин, в том числе по следующим специальностям [15; 151, 152] (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Подготовка кадров в разрезе специальностей

Наименование специальности	Количество человек
Шофер	9
Электромонтер	11
Слесарь	8
Токарь	27
Лебедчик-крановщик	4
Электросварщик	5
Прочие	54
Итого	118

*Примечание. Составлено авторами.

Как отмечалось в Сводке по подготовке кадров массовых квалификаций, на Чимкентском свинцовом заводе планировалось в 1942 г. заменить 1378 человек военнообязанных, из них: 478 «работали на работах, где женский труд не применим (горновые, сифонщики, разлившки, кузнецы и т.п.)»; 392 человека были квалификации, требовавшей незначительной предварительной подготовки или не требующие ее вовсе (чернорабочие, грузчики, регенераторщики и проч.); 208 чел. не требуют подготовки, так как имеются в избытке (конторские служащие) или их подготовка в условиях завода невозможна (например, ИТР).

Таким образом, на 1942 г. необходимо было подготовить 300 человек, из них были подготовлены и переподготовлены 194 женщины, оставалось подготовить 106 человек.

Поставленные задачи выполнялись, согласно документу, женщины были подготовлены и привлечены практически на все виды работ, хотя была попытка ограничить использование женского труда для работы в горячих цехах.

В 1943 г. взамен ушедших в Красную Армию продолжалась групповая и индивидуальная подготовка кадров из женщин. Освоение вторых профессий дало возможность высвободить часть рабочих и заменить недостающих рабочих, таких как слесари, электромонтёры и токари (табл. 3).

Т а б л и ц а 3

Групповая и индивидуальная подготовка кадров из женщин [11; 15]

Всего обучалось в 1943 г. женщин	Из них выпущено			Окончившие обучение			
	Выпущено в 1943 г.	Токарей	Слесарей	Электромонтеры	Контролеры	Машинисты и пом. маш.	Прочие профес.
327	327	91	10	6	86	16	118

Таким образом, исходя из статистических данных, можно отметить то, что от 30 до 60 % работников рассмотренных предприятий составляли женщины, которых привлекали практически на все виды работ, за редким исключением некоторых работ в металлургических цехах. Ситуация по предприятиям различалась, а соотношение мужчин и женщин не было чем-то статичным и данные постоянно варьировали.

Соотношение эвакуированных и местных рабочих

Основное ядро коллективов, эвакуированных в Казахстан предприятий, составляли квалифицированные рабочие, прибывшие вместе с заводами. Количество прибывших эвакуированных рабочих варьировало по предприятиям республики от 10 до 30%, что соответствует устоявшейся в историографии точке зрения, остальные набирались из местного населения. Из рассматриваемых нами заводов исключение составлял завод № 175.

К моменту пуска по укомплектованности кадров завод №175 находился в гораздо лучшем положении, чем остальные заводы. С заводом прибыло 4766 рабочих. В 1943 г. было принято дополнительно 3056 человек, что дало возможность полностью укомплектовать цеха рабочей силой. Несмотря на то, что с заводом № 175 прибыло значительное количество рабочих, на заводе ощущалась острая нехватка квалифицированных кадров, что было обусловлено тем, что часть кадров осталась на заводе 182, систематическими отправками квалифицированных рабочих с завода №175 на другие заводы Наркомата, уходом в армию. В результате, как отмечалось в Отчетном докладе парткома, «...в общем итоге составило за 1943 г. свыше, чем 1600 рабочих и 250 членов ИТР» [16; 20].

По информации директора завода АЗТМ С. Макеева от 18 апреля 1944 г., из 3000 человек, работающих на АЗТМ, 1700 человек являлись эвакуированными из разных мест временно оккупированных территорий СССР. По мере освобождения районов эти рабочие или уезжали, ссылаясь на соответствующие указания Правительства (сельские работники, учителя, работники КПСС, связи и т.д.), или самовольно покидали завод, то есть дезертировали [17; 51, 52].

Наименьшее количество рабочих прибыло с заводом № 231. Квалифицированными кадрами рабочих — станочниками и регулировщиками — завод не был обеспечен в достаточной мере на протяжении всего периода войны. По плану, вместе с заводом должны были быть эвакуированы 950 человек, но на 9 сентября 1941 г. прибыли всего 101 человек (табл. 4).

Т а б л и ц а 4

Рабочие, ИТР, служащие и члены их семей, эвакуированные из Ленинграда [18; 8]

	Дата прибытия	Вагоны	Рабочих	ИТР	служащих	Членов семей
По плану	-	50	420	200	30	950
<i>Фактически прибыли</i>	09.09.1941 г.	7	51	35	-	101

Вместе с тем, без учета торпедного производства, требовалось как минимум, 290 квалифицированных рабочих. Для решения этой задачи, согласно Распоряжению Главка, с завода № 182 из Махачкалы направлялось на завод № 231 250 человек квалифицированных рабочих. Но жилой площадью для расселения ожидаемых рабочих и их семей завод совершенно не располагал [19; 3].

Согласно Отчету Секретаря ЦК КП (б)К Казахстана Койшегулова, численный состав рабочих, служащих и инженерно-технических работников (без учета строителей) по заводу № 231 в 1942 г. составлял 757 рабочих, из них 151 — прибыло с заводом из Ленинграда, 605 — было принято в Уральске. ИТР — 172, 85 — прибыло из Ленинграда, 87 — принято в Уральске. Служащие — 165, 16 — из Ленинграда, 149 — принято в Уральске. Итого 1094, прибыло из Ленинграда 252 человека, 842 было принято и подготовлено на новом месте. Пополнение рабочей силой шло за счет школ ФЗО, а также взрослых рабочих, из числа местного населения, обучавшихся непосредственно у станка. При этом из 757 рабочих только 200 рабочих были квалифицированными специалистами, остальные — учащиеся ФЗО и подготовленные в порядке индивидуального обучения [8; 34].

Подготовка кадров

Одним из источников пополнения рабочей силы были учащиеся ФЗО и индивидуальное ученичество, организуемое заводами на предприятии.

В Казахстане в 1941 г. работало всего 40 учебных заведений трудовых резервов с контингентом 15 965 человек, в том числе школ ФЗО — 25, ремесленных — 9, железнодорожных училищ — 6. Они готовили квалифицированные кадры по 69 различным специальностям. Но ускоренная подготовка имела и отрицательные последствия, поскольку школами ФЗО в 1940–1945 гг. 46,5% юношей и девушек были выпущены без присвоения разрядов [20; 74].

С 1942 по 1945 гг. молодых рабочих для оборонной промышленности было подготовлено 12 000 человек, что составляло 78% от всего количества рабочих, пришедших на производство [2; 91].

Хотя в 1944 г. заводы оборонной промышленности и подготовили из местного населения 6700 человек, этого было явно недостаточно, учитывая напряженное положение с кадрами на всех заводах [2; 56].

Большое значение в системе трудовых резервов имело ремесленное училище № 4, созданное в 1940 г. при Чимкентском свинцовом заводе. Только за 1943–1945 гг. училище выпустило для свинцового завода 500 металлургов, литейщиков, формовщиков, токарей и др. [20; 75].

Согласно информации начальника ОПК Кузьменко, на заводе № 175 1943 г. явился годом комплектования рабочей силы. Основным источником была школа ФЗО № 62 и бригадно-индивидуальное ученичество. На 15.12. 1943 г. обучалось 186 человек. Проблема состояла в том, что школа ФЗО не имела общежития и поэтому не могла мобилизовать учащихся из периферии.

Как отмечал директор завода АЗТМ С. Макеев, в 1944 г. положение с обеспеченностью кадрами становилось все более угрожающим из-за начавшейся эвакуации и дезертирства. Непринятие мер в части подготовки кадров и мобилизации местного населения в соответствии с решением ГОКО не даст возможности к расширению завода и приведет к срыву планов производства боеприпасов и оборудования для черной металлургии. В этой связи директор просил помочь заводу в выделении жилплощади в соответствии с решением ГОКО, что дало бы возможность сохранить школу ФЗО №12 и производить набор взрослого населения со стороны для работы на заводе [17; 51, 52].

Квалифицированный кадровый состав был решающим фактором для выпуска продукции. На заводе № 231 был сделан упор на усиленную подготовку квалифицированных рабочих из числа местных жителей.

По информации директора завода №231 М.Б. Розенштейна дополнительную потребность в рабочей силе можно было покрыть за счет:

1. Краткосрочной подготовки новых рабочих (300–400 в год).
2. Набора из местного населения (преимущественно рабочих до 400 чел.).
3. Дополнительной эвакуации из Ленинграда и перемещению с других заводов Главка квалифицированных рабочих и ИТР — до 1000 чел. [18; 16].

При этом уполномоченный Госплана при СНК СССР по КазССР П. Цыбин отмечал, что в 1944 г. на заводе № 231 наблюдался большой недостаток в квалифицированных рабочих (токарей, слесарей, строгальщиков). В то же время дирекция завода не принимала эффективных мер по повышению квалифицированных рабочих: курсовые мероприятия не проводились, школа ФЗО не была создана, индивидуальное ученичество проводилось формально. Кроме того, руководство завода часто

отрывало рабочих на посторонние работы: на подхоз ОРСа, лесоразработки и т.д. Имеющиеся рабочие на заводе не закреплялись. За 9 месяцев 1944 г. ушло с производства 259 человек. Основная причина текучести — тяжелые жилищные условия и отсутствие спецодежды даже в горячих цехах. Однако завод не вел жилищного строительства в требуемом объеме, из-за отсутствия необходимых средств. Отмечалось, что нужно установить твердую специализацию завода [21; 14–17].

По данным на 21 мая 1942 г., за период работы в Акмолинске на заводе № 317 было подготовлено 180 рабочих, из них 96 — женщин и 55 казахов. Находились в процессе обучения 93 ученика, из которых 32 женщины и 12 казахов [8; 6, 7].

По заводу № 317 в 1943 г. наблюдалась незначительная нехватка по отдельным квалификациям, которая компенсировалась в основном за счет высокой производительности труда передовых рабочих. Пополнение кадров производственных рабочих проходило за счет обучения местного населения методом бригадного индивидуального ученичества.

Если в 1942 г. на заводе № 231 было подготовлено 632 человека, а в 1943 г. — 845 человек, то в 1944 г. — 389. Из них в 1942 г. казахов — 20, в 1943 г. — 52, в 1944 г. — 16 человек [22; 101]. Следует отметить, что потенциал возможности подготовки кадров из местного населения у заводов был достаточно ограниченный, и это объяснялось рядом факторов. Не все квалифицированные рабочие соглашались обучать учеников, либо старались взять немногих, так как наставники не были освобождены от выполнения производственного плана. Как отмечал В.Е. Флаксбарт (завод № 231), в декабре 1941 г. обучалось всего 58 человек, контингент необходимо было довести до 120–150 человек. Для этого следовало указанное количество набрать только в Уральске и обязательно разместить их в общежитии на территории затона, однако свободных помещений не было. В его отчете отмечалось, что в настоящее время имеется всего 35 человек квалифицированных станочников, из них только 15–20 могут передавать свой опыт. Поэтому вынуждены прикреплять не более 2–3 учеников, так как в основном все станки иностранных фирм и требуют при работе особого внимания и производственного опыта [18; 24].

Нередко наблюдались случаи, когда опытные рабочие неохотно брали на себя наставничество. Некоторые рабочие считали, что обучать учеников за счет своей зарплаты они не могут, мотивируя тем, что «ученики влияют на заработки и отвлекают от работы». Как заявил рабочий 12 цеха (завод им. С.М. Кирова) Коробкин, обточников нельзя выпустить за 6 месяцев, их надо учить дольше. Из бесед с учениками ФЗО становилось ясно, что «там им ничего не дали». Поэтому нужно создать отдельную бригаду и обеспечить руководство этой бригадой. На партийных собраниях отмечалось, что в цехе № 1 завода им. С.М. Кирова не уделяется внимание подготовке учеников, при этом наблюдалось изготовление посторонних деталей — замков, расчесок, спиралей и т.д. К примеру, в апреле 1943 г. не был выпущен ни один ученик. Выпускники ФЗО не были загружены работой [23; 16].

Рассмотрим далее ситуацию по Чимкентскому свинцовому заводу. На 25 декабря 1941 г. на заводе работали 2403 человека (рабочие, ИТР, служащие), из них 661 женщин, в том числе 59 казашек [16; 151, 152]. Обеспеченность завода рабочей силой в 1943 г. была 98,8%, в цехах работали 1728 рабочих, плановое же значение — 1750. При этом основные металлургические цеха были обеспечены рабочей силой не полностью, ниже плана на 11,5% [11; 12].

По данным на 1945 г., ситуация ухудшилась. Так, в цехах завода обеспеченность рабочей силой (без рабочих спецконтингента) составляла 83%, потребность по плану — 1800 рабочих, фактически работали 1490 рабочих. Завод имел недостаток в рабочей силе, в основном, за счет квалифицированных ведущих профессий, средняя численность составов бригад-смен была ниже на 30–40% от штатного норматива. Кроме этих рабочих, в I-м квартале 1945 г. работало 85 человек рабочих ИТК на спецпроизводстве. Таким образом, если прибавить к 1490 рабочим 85 рабочих ИТК выходит 1675, или 87,6% к плану. Как отмечалось в Годовом отчете завода за 1945 г., направленные на завод 485 человек военнопленных не покрывали полностью потребности в рабочей силе. Как временную меру облегчения трудного положения с рабочей силой предлагали послать на завод еще одну партию военнопленных в количестве 500 человек. Предполагалось также привлечь демобилизованных солдат, но для этого необходимо было создать приемлемые условия и социальную поддержку [11; 13].

По данным на сентябрь 1945 г., молодежь составила 30% от работавших, 602 человек, из них половина — девушки. Пополнение рабочими кадрами происходило за счет ремесленного училища, школы ФЗО, в 1945 г. было принято 54 человек из числа амнистированных [24; 84, 85].

Таким образом, состав рабочей силы завода, начиная с 1941 г., постоянно менялся, как за счет привлечения женщин и подростков, так и за счёт заключенных и военнопленных. В 1945 г., на осно-

вании Приказа НКЦМ № 179 от 21 апреля 1945 г. о подготовке рабочих кадров на предприятиях и повышении их квалификаций, ЧСЗ был снесен план подготовки, утвержденный «Главцинксвинец», который был выполнен на 110 %. В 1945 г. наблюдался значительный приток рабочих извне, из числа трудармейцев, амнистированных и прочих. Основное значение уделялось курсам техминимума и курсам целевого назначения, которые практиковались в металлургических цехах. Значительный процент неквалифицированных подростков и вновь вышедших на завод молодых рабочих получили квалификации: плотников, слесарей, токарей, электромонтеров, мотористов и других путем индивидуального ученичества, то есть прикрепления ученика к более квалифицированному рабочему на определенный срок.

Общее количество рабочих и служащих, занятых в народном хозяйстве Казахстана, в сентябре 1945 г. составила 1 млн 35 тыс. человек и увеличилась на 13 % по сравнению с 1940 г. Рост происходил за счет промышленно-производственного персонала, который вырос почти на 100 тыс. человек, то есть составлял 61,3%. Доля молодежи, в возрасте до 25 лет в военные годы в машиностроении составила 56 %, в цветной металлургии — 40, 42,5% — в угольной промышленности.

Выводы

Особо остро нехватка рабочих кадров ощущалась в начальный период войны и была связана с массовой мобилизацией на фронт мужчин призывного возраста, а также оккупацией значительной территории СССР. В этой связи государство усиливает ставку на труд женщин и детей.

Источниками пополнения трудовых ресурсов, в целом, стали: прибывшие в тыловые регионы эвакуированные (в период лета 1941 г. — 1942 г.), мобилизованные на предприятия, в том числе и призванные в рабочие колонны, выпускники системы трудовых резервов, возвращавшиеся на работу пенсионеры, заключенные и военнопленные.

Хотя в годы войны тыловая экономика СССР постоянно испытывала дефицит рабочих кадров, в оборонном секторе он был меньше, чем в других отраслях. Это было обусловлено политикой руководства по приоритетному обеспечению трудовыми ресурсами предприятий оборонной промышленности, учитывая ее стратегический характер.

Следует отметить также и относительное сокращение численности административно-управленческого аппарата, хотя на отдельных заводах, в частности АЗТМ, количество служащих превышало лимит.

Количественный подсчет работников промышленных предприятий оборонного значения по отдельным предприятиям на основе архивных данных позволил подтвердить устоявшуюся в историографии точку зрения о том, что с эвакуированными предприятиями в восточные регионы страны прибывало 10–30% списочного состава.

Качественные изменения в составе рабочей силы характеризовались интенсивным увеличением доли женщин и подростков, пополнением за счет местных национальностей, повышением количества рабочих кадров, подготовленных через систему трудовых резервов. Таким образом, обновление состава рабочих было связано с рядом факторов, в том числе стремительным ростом удельного веса женщин и значительным омоложением кадров.

Некоторый разброс в сведениях о количестве работников по годам связан с тем, что трудовые коллективы не были чем-то статичным. Они, подобно живому организму, развивались, менялись, работники переходили из одной категории в другие, следует учесть и межзаводскую мобильность и текучесть рабочей силы. Также необходимо принять во внимание, что в некоторых статистических данных по заводам информация дается в целом, по количеству всех работающих, включая ИТР и служащих, в отдельных — указано только количество рабочих.

Статья написана в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства образования и науки Республики Казахстан №АР09260449

Список литературы

- 1 Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. — М., 1948. — 192 с.
- 2 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 7/1. — Д. 1746 а. — Л. 1–94.

- 3 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 8. — Д. 1754. — Л. 1–3.
- 4 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 7. — Д. 147. — Л. 40.
- 5 Козыбаев М.К. История и современность / М.К. Козыбаев. — Алма-Ата, 1991. — 254 с.
- 6 Потемкина М.Н. Производственная повседневность военного времени (1941–1945 гг.) в отражении современной зарубежной и российской историографии / М.Н. Потемкина, Р.С. Жаркынбаева // Вестн. Казах. нац. ун-та, 2021. — № 2 (101). — С. 91–98.
- 7 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 7/1. — Д. 998. — Л. 7–9.
- 8 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 6/1. — Д. 612. — Л. 1–47.
- 9 АП РК. — Ф. 1110. — Оп. 1. — Д. 4а. — Л. 14–20.
- 10 АП РК. — Ф. 1110. — Оп. 1. — Д. 2 — Л. 170–223.
- 11 ГАТО. — Ф. 207. — Оп. 3. — Д. 365. — Л. 1–84.
- 12 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 6/1. — Д. 632. — Л. 130–130 об.
- 13 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5/1. — Д. 844. — Л. 79.
- 14 ГАОПИТО. — Ф. 234. — Оп. 1. — Д. 224. — Л. 24.
- 15 ГАОПИТО. — Ф. 234. — Оп. 1. — Д. 224. — Л. 151, 152.
- 16 АП РК. — Ф. 1856. — Оп. 1. — Д. 15. — Л. 19–45.
- 17 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 7/1. — Д. 1747. — Л. 51, 52.
- 18 ЦГА РК. — Ф. 1430 с. — Оп. 3. — Д. 65. — Л. 8–24.
- 19 ЦГА РК. — Ф. 1430 с. — Оп. 3. — Д. 65. — Л. 3.
- 20 Козыбаев М. К. Труд во имя Победы / М.К. Козыбаев, Н.Е. Едыгенов. — Алматы: Казахстан, 1995. — 176 с.
- 21 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 9. — Д. 1511. — Л. 14–17.
- 22 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 8. — Д. 1734. — Л. 101.
- 23 АП РК. — Ф. 1856. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 16–18.
- 24 ГАОПИТО. — Ф. 234. — Оп. 1. — Д. 255. — Л. 84, 85.

Р.С. Жаркынбаева, А.С. Абдирайымова, А.Б. Сарсенбаев

Соғыс жылдарындағы қорғаныс кәсіпорындары қызметкерлерінің сандық және сапалық құрамының өзгеруі (1941-1945 жж.)

Республиканың қорғаныс өнеркәсібі соғыс жылдарында эвакуацияланған кәсіпорындар базасында дами бастады. Соғысқа дейін республика аумағында оқ-дәрі өндірісі жүзеге асырылған жоқ. Еліміздің қорғаныс кәсіпорындары мина-тралдық қару-жарақ, торпедалар, артиллериялық снарядтар, миналар, авиабомбалар, оқ-дәрілер, далалық радиостанциялар, рентген-аппаратура және оқшаулағыш материалдарын өндірді. Елеулі қиындықтарға қарамастан, эвакуацияланған кәсіпорындар жаңа орындарда тез арада қалпына келіп, өнім шығара бастады. Мақалада соғыс жылдарындағы КСРО қорғаныс кәсіпорындары қызметкерлерінің сандық және сапалық құрамындағы өзгерістер Қазақ КСР мысалында талданған. Гендерлік, ұлттық және көші-қон факторларын ескере отырып, негізгі сандық және сапалық өзгерістер, еңбек ұжымдарының қалыптасу ерекшеліктері көрсетілген. Қорғаныс кәсіпорындарын еңбек ресурстарымен жасақтау проблемасына жүгіну мемлекеттің жұмылдыру саясатының ерекшеліктерін, өте ауыр жағдайларда КСРО қорғаныс қабілетін арттыруға өзінің елеулі еңбек үлесін қосқан жұмыс кадрларын толықтыру көздерін қайта құруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: соғыс, эвакуация, қорғаныс кәсіпорындары, жұмылдыру, жұмысшылар, ИТЖ, әйелдер, балалар, Қазақстан, КСРО.

R.S. Zharkynbaeva, A.S. Abdiraimova, A.B. Sarsenbayev

Changes in the quantitative and qualitative composition of employees of defense enterprises in the War years (1941–1945)

The defense industry of the republic began to develop during the war based on evacuated enterprises. Before the war, the production of ammunition in the republic was not carried out. The republic's defense enterprises produced mine-mined weapons, torpedoes, artillery shells, mines, aerial bombs, gunpowder, field radio stations, X-ray equipment, and insulating materials. Despite significant difficulties, the evacuated enterprises quickly recovered to new places and began to produce products. The article analyzes changes in the

quantitative and qualitative composition of employees of defense enterprises of the USSR during the war years in the example of the Kazakh SSR. The main quantitative and qualitative changes in the specifics of the formation of labor collectives considering the gender, national, and migration factor are shown. Addressing the problem of manning defense enterprises allows us to reconstruct the features of the state's mobilization policy, sources of replenishment of workers who, in incredibly difficult conditions, made their significant labor contribution to improving the defense capabilities of the USSR.

Keywords: war, evacuation, defense enterprises, mobilization, workers, ITR, women, children, Kazakhstan, USSR.

References

- 1 Voznesenskii, N. (1948). Voennaia ekonomika SSSR v period Otechestvennoi voiny [The war economy of the USSR during the Patriotic War]. Moscow [in Russian].
- 2 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 7/1. — D. 1746 a. — L. 1–94 [in Russian].
- 3 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 8. — D. 1754. — L. 1–3 [in Russian].
- 4 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 7. — D. 147. — L. 40 [in Russian].
- 5 Kozybaev, M.K. (1991). Istoriia i sovremennost [History and Modernity]. Alma-Ata [in Russian].
- 6 Potemkina, M.N., & Zharkynbaeva, R.S. (2021). Proizvodstvennaia povsednevnost voennogo vremeni (1941–1945 gg.) v otrazhenii sovremennoi zarubezhnoi i rossiiskoi istoriografii [Production everyday life in wartime (1941–1945) in the reflection of modern foreign and Russian historiography]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta*, 2(101), 91–98 [in Russian].
- 7 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 7/1. — D. 998. — L. 7–9 [in Russian].
- 8 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 6/1. — D. 612. — L. 1–47 [in Russian].
- 9 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1110. — Op. 1. — D. 4a. — L. 14–20 [in Russian].
- 10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1110. — Op. 1. — D. 2. — L. 170–223 [in Russian].
- 11 GATO [State archive of Turkestan region]. — F. 207. — Op. 3. — D. 365. — L. 1–84 [in Russian].
- 12 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 6/1. — D. 632. — L. 130–130 [in Russian].
- 13 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5/1. — D. 844. — L. 79 [in Russian].
- 14 GAOPITO [State archive of socio-political stories of Turkestan region]. — F. 234. — Op. 1. — D. 224. — L. 24 [in Russian].
- 15 GAOPITO [State archive of socio-political stories of Turkestan region]. — F. 234. — Op. 1. — D. 224. — L. 151, 152 [in Russian].
- 16 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1856. — Op. 1. — D. 15. — L. 19–45 [in Russian].
- 17 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 7/1. — D. 1747. — L. 51, 52 [in Russian].
- 18 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1430s. — Op. 3. — D. 65. — L. 8–24 [in Russian].
- 19 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1430s. — Op. 3. — D. 65. — L. 3 [in Russian].
- 20 Kozybaev, M.K., & Edygenov, N.E. (1995). Trud vo imia Pobedy [Labor for Victory]. Almaty [in Russian].
- 21 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 9. — D. 1511. — L. 14–17 [in Russian].
- 22 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 8. — D. 1734. — L. 101 [in Russian].
- 23 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1856. — Op. 1. — D. 3. — L. 16–18 [in Russian].
- 24 GAOPITO [State archive of socio-political stories of Turkestan region]. — F. 234. — Op. 1. — D. 255. — L. 84, 85 [in Russian].

С. Жуматай^{1*}, А. Ташагыл², С.К. Кабылтаева¹, Г.К. Муканова³

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Едитене университеті, Стамбул, Түркия

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: kopeev95@mail.ru; atasagil@hotmail.com; uteubaeva81@mail.ru; gulnar_mukanova@mail.ru)

I және II Мемлекеттік думаға сайлау кампаниясы — Дала өлкесі халықтарының қоғамдық белсенділігінің көрінісі ретінде: мәселелері және маңыздылығы

I және II Мемлекеттік думаға сайлаудың қорытындылары және сайлау кампаниялары Дала өлкесі халықтарының демократиялық өзгерістерге деген қызығушылықтарын танытты. Мұндай қызығушылықтар патша билігі тарабынан жасалған кедергілерге және сайлау құқықтарын шектеуге қарамастан I және II Думаға патшалық Ресейдің әлеуметтік-саяси құрылысының жаңартылуын қолдаған халық арасындағы беделді тұлғалардың сайлануына алып келді. Мақалада Дала өлкесі халықтарының қоғамдық белсенділігінің индекаторы болып табылатын сайлау кампанияларының сипаты көрсетілген. Авторлар мақалада I және II Мемлекеттік думаға сайлау кезеңінде Думаны көшпелілердің құқықтарын қорғау үшін қолдануға шақырған алдыңғы қатардағы демократиялық интеллигенция қызметінің белсенділігін көрсеткен.

Кілт сөздер: I және II Мемлекеттік дума, қазақ интеллигенциясы, Қазақстан тарихы, сайлау кампаниялары, Ш.Қосшығұлұлы, саяси партиялар.

Kіріспе

XX ғасырдың басы Қазақстан тарихының маңызды кезеңдерінің бірі болып табылады. Осы кезеңде император Николай II құрамына саяси күштер кіретін Мемлекеттік думаны шақыру жөнінде Манифест жариялағаны тарихтан белгілі. Императордың мұндай мәлімдемесі қоғамда резонанс тудырып, қоғамдық-саяси қозғалыстардың және партиялардың қалыптасуына алып келді. Сонымен бірге, қоғамдық-саяси идеалдарды жариялау мен жүзеге асыру мақсатында парламенттің ісіне қатысу үшін күрес басталады. Осылайша, 1906-1907 жылдары Қазақстан территориясында халықтың сайлауға қатысуын қамтамасыз еткен алғаш рет заң шығарушы органға сайлау өтті. Сайлау алды кампанияларын жүргізу барысында саяси партиялар сайлау алдындағы күрестің әдіс-тәсілдерін қолданып, оны жалпыфедералдық және аймақтық мерзімді басылымдарда жариялап отырды. Сайлау кампанияларының барысы жарияланған мақалалардың өзі саяси күрестің бірден-бір құралы ретінде қарастырылды. Қазіргі уақытта бұл пиар-технология және аудиторияны сайлау алдындағы кампаниямен таныстыру деп аталады. Сондықтан, бір жағынан, қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы пиар-технологияның өткен тарихи тәжірибесін қарастырудың да маңызы бар.

Атап айтқанда, қазіргі кезеңдегі қазақстандық қоғамның трансформациялануы, мемлекеттік басқару жүйесін және азаматтық қоғам институты мен билік құрылымдарының өзара байланысын реформалау жағдайында XX ғасырдың басында орын алған I және II Мемлекеттік думаға сайлау кампанияларын жүргізудің тәжірибесін қарастырудың өзектілігі жоғары. Себебі, 1906-1907 жылдардағы I және II Мемлекеттік думаға сайлау кампаниялары XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси өмірдің маңызды оқиғасына айналды. Олар Дала өлкесі халықтарының өкілетті мекемені қалыптастыруға қатысуын қамтамасыз етіп, сайлау құқығы мен оны жүзеге асыру үшін жағдай жасап берді. Сондықтан, I және II Мемлекеттік думаға сайлау, сонымен қатар сайлау алды кампанияларын ұйымдастыру мәселелерін, қабылданған заңдардың негізінде сайлау үрдістеріне қатысудың механизмдерін зерттеудің ғылыми-теориялық және тәжірибелік қажеттілігі бар.

Мемлекеттік думаға сайлау тәрізді аса маңызды саяси науқанға даярлану қазақ қоғамы үшін ұлттық даму жолын анықтаған шешуші кезеңдердің бірі болды. Сол себепті Мемлекеттік думаға сайлау кампаниясының қазақ қоғамының саяси қырынан өсуіне, ел ішіндегі демократиялық өзгерістердің орын алуына тигізген ықпалын зерттеу қазіргі қазақстандық тарих ғылымы үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Себебі, қазақтардың саяси сана-сезімінің елеулі түрде өскенін

қазақ зиялы қауым көшбасшыларының Ресей Мемлекеттік думаға сайлау алдындағы қызметтерінен, сонынан Думаның жұмысына қатысуынан көруге болады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізін объективтілік пен тарихи жүйелеудің жалпы ғылыми принциптері құрайды. Салыстырмалы-тарихи зерттеу әдісі саяси партиялардың сайлау алдындағы кампанияларының жекелеген аспектілерін зерттеуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге, аталған әдіс уақыт пен кеңістіктегі тарихи объектілерді салыстыра қарастыру барысында қолданылды. Жекелеген қалалар бойынша қала тұрғындарының сайлауға қатысуын қарастыруда статистикалық талдау әдісі пайдаланылды. Тарихи-жүйелеу әдісі ХХ ғ. басындағы қоғамдық-саяси жүйенің әрекет ету механизмдерін, атап айтқанда сайлау құқығының құқықтық институтын зерттеуге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Өзімізге белгілі, 1905 ж. 18 қаңтарында Ресейдегі саяси жағдайдың шиеленісуіне байланысты Николай II «халық өкілдерін» заңшығарушылық жұмыстарына тарту мақсатында рескриптке қол қойды. Сонынан, ішкі істер министрі А.Г. Булыгиннің ұсынысы бойынша Николай II императордың атына мемлекеттік құрылысты жетілдіру бойынша ұсыныстарды білдіруге мүмкіндік беретін жарлық қабылдады, осымен бірге император Мемлекеттік дума шеңберінде заң жөнінде кеңес беретін органды құру жөніндегі рескриптке қол қойды. Мемлекеттік думаны құрудың жобасы А.Г. Булыгиннің тарабынан өңделді және бұл жоба 1905 жылдың 6 тамызында жарияланды.

Мемлекеттік думаны қазақ халқының көпшілігі мерзімі жеткен мәселелерді талқылап және оның шешімін табатын жоғары форум ретінде қабылдады және оған қалыптасқан құрылысты парламенттік жол арқылы демократияландыруға жол ашады деген сеніммен қарады.

Патша үкіметінің және биліктің жергілікті органдарының қазақтарға сайлау құқығын беруге деген қалауының жоқ болуы жергілікті халық арасында петициялық қозғалыстың орын алуына алып келгені белгілі. Мысалы, Семей облысы қазақтарының өкілдері қазақтарды сайлауға қатыстырмау және оларды сайлау құқықтарынан айыру жөніндегі патша саясатына наразылық білдірді. Осымен бірге, 1905 ж. 15 мың адам қол қойған Қарқаралы уезіндегі Қоянды жәрмеңкесінде қабылданған Қарқаралы петициясы да кеңінен танымал болды. Бұл петицияда Дала өлкесінің күрделі мәселелері жөніндегі талаптардың тұтас пакеті ұсынылды және Мемлекеттік думаға Дала өлкесі атынан депутаттардың қатысуына үлкен көңіл бөлінді.

Нәтижесінде, 1905 жылғы Қазан ереуілі және революциялық қозғалыстың нығаюы Мемлекеттік дума идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Халық Думаның заңшығарушылық құқығын мойындауды және оған сайланушылардың шеңберін кеңейтуді талап ете бастады. Сондықтан, Петербургте өткен кезекті отырыста Ресейдің ішкі істер министрі Булыгин қазақ халқын сайлау құқығынан айыру шешімінен бас тартуды ұсынды және тек қана «отырықшылыққа көшпеген халық тобын сайлауға қатысу құқығынан айыру» жөнінде ұсыныс білдірді.

1905 ж. 17 қазандағы манифест қазақ тіліне аударылып, Өлкенің көшпелі ауылдарына таратыла бастады. Бұл жөнінде I Мемлекеттік думаның он жылдығына арналған естелігінде Ә. Бөкейханов «Омбыда тұратын зиялы қазақтарға 17 қазандағы манифестті қазақ тіліне аударып, жергілікті газеттерді бақылаушының (вице губернатордың) рұқсатымен Ақмола облысының типографиясында басып шығарып, 10000 данасын Дала өлкесіне таратты» деп, одан әрі «қазақтардың жүріп-тұруы арқасында манифест қысқа уақытта бүкіл даланың қолына тиді. Жер-жерде қазақтар үлкенді-кішілі съездерге жиналды... Манифесті оқыды, оны түсіндірді, болашақтағы Мемлекеттік дума сайлауы туралы мәселелерді талқылады. Облыстың ең алыс түкпірлерінен қазақтар топ-топ болып қалаларға барды, онда қала тұрғындары ұйымдастырған қалалық митингілерге қатысты. Орыстар, татарлар, сарттар мен қазақтар бір туысқан отбасына қосылып кетті» деп атап көрсетеді [1].

1905 ж. 11 желтоқсанында Мемлекеттік думаға сайлау жөніндегі Ережеге өзгерістер енгізілді. Атап айтқанда, Польша губернияларында, Орал және Торғай облыстарында, Сібір губерниялары мен облыстарында, Дала және Түркістан генерал-губернаторларында және Кавказда сайлау ерекше қағидаларға сәйкес өту қажеттігі жөнінде қосымша енгізілген [2; 138]. Дегенмен, сайлауға әйелдер және 25 жасқа толмаған азаматтар, білім алушылар мен әскери қызметтегілер жіберілген жоқ. Бірақ, Мемлекеттік думаға қазақ халқының арасынан

шыққан өкілдердің сайлануына кері ықпал еткен басты мәселелердің бірі — «Мемлекеттік думаға орыс тілін меңгермегендер сайлана алмайды» деген ереже болды [3; 257].

Осымен бірге, Думаға тікелей сайлау жүйесі де енгізілген жоқ. Дала өлкесінде қызметкерлер мен саудагерлерден тұратын қалалық тұрғындар үшін екі сатылы сайлау жүйесі белгіленді. Бірінші, қалалық съезде сайлаушылар сайланған, соңынан, олар (сайлаушылар) ауыл тұрғындары арасынан шыққан сайлаушылармен бірігіп, облыстық сайлау жиналысында бір облыстың атынан бір депутатты сайлаған.

Думаға сайлау жөніндегі Ережеге сәйкес Дала өлкесінің сайлаушылары жергілікті тұрғындар және еуропалық халықтар деп бөлінді. Қазақстанның батыс және солтүстік аймақтарының 70 пайызын жергілікті қазақ халқы құраған, сондықтан, олардың арасынан 10 депутат сайлануы тиіс болғанымен, қазақтар 4 депутатты сайлаған, ал қалған 30 пайызды орыс халқы құрап, олар 6 депутат сайлаған [3].

Дала өлкесінде I Мемлекеттік думаға сайлау науқаны күрделі жағдайда өтті. Мысалы, 1906 ж. 4 қаңтардағы Ақмола және Семей облыстарының генерал-губернаторларының қаулысына сәйкес жиналыстар, манифестациялар мен басқада жаппай іс-шаралар өткізуге тыйым салынған. Дегенмен, I Мемлекеттік думаға сайлау қарсаңында Думаны көшпелілердің құқықтарын қорғау үшін қолдануға шақырған алдыңғы қатардағы қазақ демократиялық зиялылар қауымы өздерінің қызметін белсендетті. Осылайша, 1906 ж. сәуірінде қазақ даласында I Мемлекеттік думаға сайлау кампаниясы басталды. Бұл кезеңде Мемлекеттік дума өзінің қызметін бастап кетсе, Семей облысының волостарында тек қана сайлаушылардың тізімін анықтаған жоқ [4].

Негізгі сайлау алдындағы күрес Омск, Ақмола және Семипалатинск, Петропавловск, Өскемен қалаларында орын алып, социал-демократтар айтарлықтай белсенділік таныта бастады. Петропавловскте социал-демократтар сайлау алды жиналысында патшалықпен күресуге шақырды. Мұндай іс-шараларды Семей қаласының социал-демократтары да сайлау кампаниялары кезеңінде жүргізген, олар өнеркәсіп кәсіпорындарының бірқатарында үгіт-насихат жүргізу барысында жұмысшыларды жалпы қалалық ереуілдерге шақырған [5; 154]. Ауызша және қағаз түрінде үгіт-насихат жүргізу сайлау алды күресі кезеңінде социал-демократтардың негізгі құралына айналды. Ішкі істер министрінің бұйрығының негізінде Дала өлкесіндегі жергілікті мерзімді басылымдардың қатаң түрде бақылауға алуының салдарынан заңды мерзімді басылымды қолдану қиынға соққан. Осындай бұйрықтың негізінде бірқатар газеттерге «залалды бағыт» деген айып тағылып, оларды басып шығаруға тыйым салынған. Мысалы, 1906 ж. Ақмола облысының әкімшілігі Омскіде «Степной голос» және «Степной вестник» деп аталатын басылымдардың шығуына тыйым салған. Семейде де күнде басылып шығатын «Прииртышеский край», «Семималатинская жизнь» газеттерінің басылып шығуына тыйым салынған.

Толықтай алғанда, қоғамдық өмірдің кейбір белсенділігіне қарамастан және патшалық әкімшілік тарабынан жоспарланған кедергілердің салдарынан Қазақстан территориясындағы сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары кең түрде жүзеге асырылған жоқ. Осының салдарынан Дала өлкесі қалаларының өзінде халықтың айтарлықтай бөлігі сайлауға мән бермеген. Дала өлкесі қалаларының, сонымен бірге Омск тұрғындарының сайлауға қатысуының көрсеткішін келесі кестеден көруге болады (кесте 1), [3; 264]:

Кесте 1

Қала атаулары	Жалпы халық саны	Сайлауға жіберілгендердің саны	Сайлауға қатысқан сайлаушылардың саны		Сайланған сайлаушылардың саны
Омск	75376	4987	1752	35 %	4
Ақмола	9688	551	238	43,1 %	1
Атбасар	3038	325	106	32,6 %	1
Көкшетау	4962	640	403	62,9 %	1
Петропавловск	19688	2468	732	29,6 %	2
Семей	30000	3172	1049	45,8 %	2

Кестеден көріп отырғанымыздай, Омск, Петропавловск және Атбасар қалаларындағы сайлауға қатысушылардың саны біршама аз болған. Сайлауға белсенді түрде қатысқандар Көкшетау (62 %) және Семей (45,8 %), Ақмола (43,1 %) қалаларында байқалады.

Дегенмен, Ақмола облысынан қазақтардың I Мемлекеттік думаға сайлануы күрделі жағдайда өтті. Сайлау 1906 ж. 15 маусымында Көкшетауда өтті және онда депутаттыққа алты адам қатысып, 36 жасар Шаймерден Қосшығұлұлы 94 дауыспен жеңіске жеткен [6; 79]. Өз жерлестерінің арасында Ш. Қосшығұлұлы отарлау мен қоныстандырудан көшпелі халықтың мүдделерін қорғаумен ерекшеленген. Ол көрнекті діни қайраткер Н. Таласовтың серіктесі болғандықтан биліктегілердің тарабынан қудалауға түсіп отырған. Сайлауға дейін Ш. Қосшығұлұлы әкімшілік тарабынан Дала өлкесінен тыс Якутияға жер аударылған, бірақ та, халықтың талабының арқасында патша әкімшілігі Шаймерденнің елге оралуына рұқсат берген. Сайлау аяқталған соң сайлау комиссиясына Ш. Қосшығұлұлы орыс тілін білмейді және «Мемлекеттік думаға сайлау жөніндегі Ереженің» 55-ші бабының бұзылғандығы жөнінде шағым түскен. Дегенмен, I Думаның мерзімінен бұрын таратылуының себептерінен Ақмола облысының волостарынан сайланған депутат сайлауының нәтижесін бекітіп үлгерген жоқ.

I Мемлекеттік дума бар жоғы 73 күн қызмет жасады. Дума депутаттарының айтарлықтай бөлігінің демократиялық өзгерістерге деген талпыныстарынан сескенген патша билігі 1906 ж. 9 шілдеде Думаны таратады. Әрине, парламенттің таратылуы Дала өлкесі халықтарының көңілін қалдырды. Атап айтқанда, Мемлекеттік думаның таратылуы қазақ халқының арасында «конституциялық жүйеге» деген сеніміне кері ықпал етіп, сенімсіздікті тудырды.

1907 жылдың қаңтар-ақпан аралығында Ресейдің орталық губернияларындағы сияқты Дала өлкесінде де II Мемлекеттік думаға сайлау өтті. II Мемлекеттік думаға сайлау дайындықтары уездік және қалалық сайлау комиссиялары құрылғаннан кейін басталды. Сайлаушыны сайлаудың мерзімі — қалаларда 1906 жылдың желтоқсанынан бастап 1907 жылдың ақпанына дейін, ал ауылдарда 1906 ж. желтоқсанында өту керек деп шешілді. Орыс халықтарынан Мемлекеттік думаның мүшелерін сайлау 1906 жылдың 16 ақпанында, ал қазақтардан сайлау 20 ақпан деп белгіленді.

II Мемлекеттік думаға сайлау ескі қалыптасқан схема бойынша жүреді деген шешім қабылданды. Дегенмен, Сенаттың сайлау ережелеріне түсіндірмесінен соң үкімет сайлауға жіберілген азаматтардың санын қысқарта бастады. Мысалы, 1906 ж. 28 қазандағы Ақмола облысының губернаторы атына жіберілген Ішкі істер министрлігінің телеграммасына сәйкес пәтер бойынша (бір бөлмеде бірлесіп тұратындарға) және пәтерақы төлемейтін қайырымдық мекемелер мен ұйымдардың қызметкерлеріне сайлауға қатысу шектелімдері қойылды [7]. Осындай түсіндірмелерді негізге ала отырып, жергілікті әкімшілік сайлаушылар тізіміне мемлекеттік пәтерлерде тұратындарды: вахтерлерді, курьерлерді, от жағушыларды кіргізбеген. Мұнан басқа, жол мастерлері, темір жол қызметкерлері (машинистер және олардың көмекшілері, вагон тіркемешілері т.б.) сайлау құқықтарынан айырылды [8].

Билік басындағылардың шектеу-жазаларына қарамастан, социал-демократтар сайлау кампаниясында (I Думаға сайлау кезеңіне қарағанда) аса белсенділік танытты. Олар сайлау алды кампаниясында үгіт-насихат таратудың заңды және заңсыз түрлерін қолданды. Мысалы, Ақмола облысында олар тек қана үндеулер таратып қойған жоқ, сонымен қатар Думаға қатысты өздерінің тактикаларын үгіттеу бойынша сайлау алды жиындарын жүргізген және әртүрлі партия өкілдерінің кездесулерін ұйымдастырған. 1907 ж. қаңтарының өзінде РСДЖП-нің (Ресей социал-демократиялық жұмысшылар партиясы) Омск партия комитетінің сайлау платформасын түсіндіру жөнінде 7 үндеу қағазын басып шығарған.

Осымен қатар, Омскіде СРП-ның (Социал-революционерлер партиясы) өкілдері де сайлау алдындағы үгіт-насихат шараларын белсенді түрде жүргізген. Олар да сайлау алды жиындарына қатысып, үндеу қағаздарын басып шығарып, оларды таратқан. Мысалы, олар 1907 ж. «Знамия Земли и Воли» және «Российская социал-демократия» аталатын екі үндеу қағазын басып шығарып және таратқан, Думаға СРП кандидаттарын өткеру мақсатында РСДЖП-ның сайлау бағдарламасын сынға алған [9; 118]. Сайлау алды кампаниясының барысында Омскіде эсерлер кадеттермен бірігіп, әрбір партиядан екі кандидатты ұсынған. Өзімізге белгілі, өздерінің екінші съезінде эсерлер оңшылдарға қарсы барлық дума оппозицияларын біріктіру үшін кадеттермен келісім-шартты заңдастырған болатын.

II Мемлекеттік думаға сайлау қарсаңында сайланушы кандидат үшін орыс тілін меңгеру қажеттілігі жөніндегі талап өзінің күшін сақтап қалды. Бұл жөнінде Ю.П. Родинов 1907 ж. ақпандағы

II Мемлекеттік думаға сайлау кезеңінде III Қосшығұлұлының орыс тілін меңгермегендігі жөніндегі мәселе жойылды. Сайлау 12 ақпанда Көкшетауда өтіп, сайлауға 101 адам қатысты. Дауысқа салуға үш кандидат, соның ішінде III Қосшығұлұлы қатысты. Ол өзінің қарсыластарынан озып, өзінің негізгі қарсыласы Д. Турановтан екі дауыс артық жинады деп атап көрсетеді [10].

Толықтай алғанда, Қазақстан территориясындағы II Мемлекеттік думаға сайлау кампаниялары мынадай нәтиже берген: Ақмола облысының қазақтарының атынан III Қосшығұлұлы, Семей облысынан Т. Нокенов, Семей облысының орыс халықтарынан Н.Я. Коншин, Сібір казактары атынан социал-демократ А.К. Виноградов сайланды.

Осылайша, II Мемлекеттік Думаға сайлау алдындағы кампаниялар және сайлаудың нәтижелері Дала өлкесі халықтарының демократиялық өзгерістерге деген қызығушылықтарын көрсетіп берді. Мұндай қызығушылықтың өзі патша әкімшілігі тарабынан жүзеге асырылған сайлау құқықтарының қысқартылуына және кедергілерге қарамастан II Думаға халық арасында беделі бар және патшалық Ресейдің әлеуметтік-саяси құрылысының қайта құрылуын қалаған жеке тұлғалардың сайлануына алып келді. Олар өз сайлаушыларының аманатын жүзеге асыруға және өздерінің міндеті мен көзқарастарына берік болды.

Қорытынды

I және II Мемлекеттік дума қарсаңындағы сайлау кампаниялары үрдістерін талдаудың негізінде Думаға алғашқы сайлаулар билік және басқару органдары үшін ауыр сынақ болды деп атап көрсетуге негіз бар. Себебі, елдегі күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты сайлау өткізудің тәжірибесі болған жоқ. Қазақ даласында жүргізілген I және II Мемлекеттік думаға сайлау кампаниялары халықтың өз сайлау құқықтарына деген көзқарасын түбегейлі өзгерткен жоқ және қоғамдағы демократиялық дәстүрді қалыптастырмады. Дегенмен, дәл осы кезеңде сайлау кампанияларын ұйымдастырудың алғашқы тәжірибесі қалыптасты. Осымен бірге, I және II Мемлекеттік думаға Дала өлкесі облыстарынан сайланған депутаттар, сонымен қатар кадеттер мен эсерлер, социал-демократтар партияларының өкілдері патша әкімшілігі мен парламенттің назарын шаруашылық, саяси және мәдени салалардағы әртүрлі шараларды жүзеге асыру барысында ұлттық және конфессионалдық ерекшеліктерді ескеру қажеттілігіне аударды. I және II Думалар партиялық фракцияларда орын алған демократиялық күштердің саяси ықпалдастығының бастапқы мектебіне айналды, сайлау кампанияларын ұйымдастырудың мәселелерін өңдеу және заңшығарушылық қызметтің белгілі бір тәжірибесін жинақтауға мүмкіндік береді. Осылайша, сайлау алдындағы кампаниялар саяси мәдениеттің қалыптасуының маңызды факторына айналды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Букейханов А. Выборы в Степном крае. — 1906. — Семипалатинская область [Электронный ресурс]. / А. Букейхан. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/4158/>.
- 2 Калинычев Ф.И. Государственная дума в России в документах и материалах / Ф.И. Калинычев. — М., 1957. — 255 с.
- 3 Буктугутова Р.С. Общественное движение в Степном крае в конце XIX–начале XX вв. / Р.С. Буктугутова. — Омск, 2007. — 431 с.
- 4 Семипалатинский листок. — 1906. — 16 июня [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://library.kz/ru/zhurnaly-gazety-redkogo-fonda/gazety/99-polnotekstovye-elektronnye-resursy-nb/1809-semipalatinskij-listok.html>
- 5 У истоков Коммунистической партии Казахстана. (Летопись важных событий). (Конец XIX века–февраль 1917 г.). — Алма-Ата, 1966. — 254 с.
- 6 Родионов Ю.П. Выборы в I и II Государственные думы от казахского населения Акмолинской области / Ю.П. Родионов // Валихановские чтения–5: материалы Респ. науч.-практ. конф. — Т. 2. — Кокшетау, 2000. — С. 79.
- 7 ЦГА РК. — Ф. 369. — Оп. 1. — Д. 3901. — Л. 24.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 369. — Оп. 1. — Д. 3901. — Л. 26.
- 9 Курусканова Н.П. Листовки организации ПСР Западной Сибири в период первой русской революции 1905–1907 гг. Количественный анализ и хроника / Н.П. Курусканова // Материалы к хронике общественного движения в Сибири в 1895–1917 гг. — Томск, 1994. — С. 118.
- 10 Родионов Ю.П. Хроника избирательных кампаний в I и II Государственные думы в Сибири / Ю.П. Родионов // Материалы к хронике общественного движения в Сибири в 1895–1917 гг. — Томск, 1994.

С. Жуматай, А. Ташагыл, С.К. Кабылтаева, Г.К. Муқанова

Избирательные кампании в I и II Государственную думу как отражение общественной активности народов Степного края: проблемы и значение

Результаты выборов в I и II Государственную думу и предвыборные кампании показали заинтересованность населения Степного края в демократических переменах. Это привело к тому, что даже при урезанных избирательных правах и препятствиях, чинимых администрацией, в I и II Думу в большинстве были избраны лица, пользовавшиеся авторитетом среди населения, выступавшие за преобразования в социально-политическом строе царской России. В статье дана характеристика избирательных кампаний, являвшихся индикаторами общественной активности жителей Степного края. Авторы показывают, что во время выборов в I и II Государственную думу передовая казахская демократическая интеллигенция, призывавшая использовать Думу для защиты прав кочевников, активизировала свою деятельность.

Ключевые слова: I и II Государственная дума, казахская интеллигенция, история Казахстана, предвыборные кампании, Ш.Косшыгулов, политические партии.

S. Zhumatay, A. Tasagil, S.K. Kabylytayeva, G.K. Mukanova

Election campaigns in the 1st and 2nd State Dumas as a reflection of the social activity of the peoples of the Steppe Territory: problems and significance

The results of the elections to the 1st and 2nd State Duma and the election campaigns showed the interest of the population of the Steppe Territory in democratic changes. This led to the fact that even with curtailed voting rights and obstacles posed by the administration, the majority elected to the 1st and 2nd Dumas persons who enjoyed authority among the population and advocated transformations in the socio-political system of tsarist Russia. The article describes the election campaigns, which were indicators of the social activity of the inhabitants of the Steppe region. The authors show that during the elections to the 1st and 2nd State Dumas, the progressive Kazakh democratic intelligentsia, which called for the use of the Duma to protect the rights of nomads, intensified its activities.

Keywords: I and II State Duma, Kazakh intelligentsia, history of Kazakhstan, election campaigns, Sh. Kosschygulov, political parties.

References

- 1 Bukeikhanov, A. Vyборы v Stepnom krae. — 1906. — Semipalatinskaja oblast [Elections in the Steppe region. 1906. Semipalatinsk region]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/4158/> [in Russian].
- 2 Kalinychev, F.I. (1957). Gosudarstvennaia дума v Rossii v dokumentakh i materialakh [State Duma in Russia in documents and materials]. Moscow [in Russian].
- 3 Buktugutova, R.S. (2007). Obshchestvennoe dvizhenie v Stepnom krae v kontse XIX– nachale XX vv. [Social movement in the Steppe region at the end of the 19th — beginning of the 20th centuries]. Omsk [in Russian].
- 4 Semipalatinskii listok. — 1906. — 16 iyunia [Semipalatinsk sheet. June 16, 1906]. Retrieved from <http://library.kz/ru/zhurnaly-gazety-redkogo-fonda/gazety/99-polnotekstovye-elektronnye-resursy-nb/1809-semipalatinskij-listok.html> [in Russian].
- 5 U istokov Kommunisticheskoi partii Kazakhstana. (Letopis vazhnykh sobytii). (Konets XIX veka–fevral 1917 g.) (1966). [At the origins of the Communist Party of Kazakhstan (Chronicle of Important Events): Part 1. (End of the 19th century - February 1917)]. Alma-Ata [in Russian].
- 6 Rodionov, Yu.P. (2000). Vyборы v I i II Gosudarstvennuu dumu ot kazakhskogo naseleniia Akmolinskoi oblasti [Elections to the I and II State Dumas from the Kazakh population of the Akmola region]. Proceedings from Valikhanov readings–5: *Respublikanskaia nauchno-prakticheskaja konferentsiia – Republican Scientific and Practical Conference*. Kokshetau, 79 [in Russian].
- 7 TsGARK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — I. 1. —C. 3901. — S. 24. [in Russian].
- 8 TsGARK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — I. 1. —C. 3901. — S. 26 [in Russian].
- 9 Kuruskanova, N.P. (1994). Listovki organizatsii PSR Zapadnoi Sibiri v period pervoi rossiiskoi revoliutsii 1905–1907 gg. Kolichestvennyi analiz i khronika [Leaflets of the organization of the AKP in Western Siberia during the first Russian revolution of 1905-1907. Quantitative analysis and chronicle]. *Materialy k khronike obshchestvennogo dvizheniia v Sibiri v 1895–1917 gg. – Materials for the chronicle of the social movement in Siberia in 1895-1917*. Tomsk [in Russian].
- 10 Rodionov, Yu.P. (1994). Khronika izbiratelnykh kampanii v I i II Gosudarstvennuu dumu v Sibiri. *Materialy k khronike obshchestvennogo dvizheniia v Sibiri v 1895–1917 gg. - Materials for the chronicle of the social movement in Siberia in 1895-1917*. Tomsk [in Russian].

А.Т. Иманғалиев*, З.О. Дүкенбаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: imangaliyev_historian@mail.ru, dukenbaevazo@mail.ru)*

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің «Табиғат матбұғат» (طبيعة مطبوعه) қолжазбасы хақында

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ХХ ғасырдың 40-жылдарынан бастап ортағасыр мұсылман ренессансының көрнекті өкілі әл-Фараби есімін зерттеп-зерделеп, ортағасыр баба мұрасының еңбектерінің негізінде жаңа ғылыми мұралар қатарын дүниеге әкелді. Солардың бірі ретінде Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ғылыми кітапханасының сирек қорында сақтаулы Ақжан әл-Машанидің «Табиғат матбұғат» (طبيعة مطبوعه) қолжазбасының көшірмесі. Бұл қолжазбаны фарабитанушы-машанитанушы ғалым Дүкенбаева Задаш Оразғалиқызы кітапхана қорына сыйлады. Фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани аталмыш қолжазбаны «Табиғат матбұғат» деп аталу себебін «Әл-Фараби және Абай» атты кітапта көрсете келе, барлық жаратылыс дүниенің бірі — табиғат, ал матбұғат — баспа орны, кітап басып шығаратын орын деп негіздейді. Яғни, адам баласының білім алатын көзі — табиғат дегенге саяды. Фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің көрсетуі бойынша табиғатты бақылау, зерттеу, оны тексеру, заңдылығын тану арқылы ғаламшардың жаратылысын және Жаратушысын тануымызға болады деп атап көрсетеді. Ақжан әл-Машанидің аталған қолжазбасынан табиғат және шындық дүниені тану жолында яғни Құран, АБЖД және жаратылыстану ғылымдарының бір арнаға тоғыстыра отырып зерттеу арқылы жаңа ғылыми дүниелерді көрсетті. Аталмыш қолжазба фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің энциклопедист ғалым ретінде одан әрі дәлелдей түседі. Себебі, бұл қолжазбада табиғаттың сырын шешудегі көптеген мәселелер, яғни дүниені құраушы бес тетік, Қағба, темірдің (хадид) адамзат баласындағы алатын орны, аспан әлемі туралы айтылған.

Кілт сөздер: фарабитанушы, Ақжан әл-Машани, қолжазба, Құран, табиғат ғылымдары, АБЖД ғылымы, шындық, аспан әлемі, он екі мүшел.

Kipicne

«Адам ғалам ішіндегі ғалам», – деген тағылым бар. Айналамыздағы, яғни күллі жұлдызды әлемдегі аспан шырақтары — жұлдыздар ғаламат кең дүние болса, сол жұлдыздардың арасындағы кішкентай болып саналатын Жер ғаламшарындағы ғақли саналы адам баласы бір кіші ғалам болып табылады. Мұның терең мағынасы: табиғат ғаламы адамға мекен ретінде жағдайластыра жаралған болса, адам сол мекенге өлшеніп жаралған пенде. Табиғаттағы барлық нәрсе, бір-біріне өлшемдес, бір-бірімен байланысып жатқан ғажайып бір құбылыс» деп тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Тұран қақпасы» атты кітабының 14-ші томында атап өтеді [1: 197]. Осылайша, геология ғылымының негізін салушы Ақжан әл-Машани табиғат әлемі мен адамзат баласы арасындағы үйлесімділік байланысының заңдылығын зерттеді. Бұл туралы фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің 1989 жылы «Зерде» ғылыми-көпшілік басылымында жарық көрген мақала-сұхбатында әл-Фараби сынды ғұлама хакімдердің қағидасын келтіре отыра, адамзат баласының келесідей көркем қасиеттерді иелену арқылы дүниенің бұзылмай тұруының негізгі тірегін атап өтеді. Олар: «Ғадалат» — әділдік, турашылдық; «Салауат» — қайырымдылық, жомарттық; «Қанағат» — барға ризалық; «Инабат» — шыншылдық деп көрсетеді. Осы ретте, адамзат баласы осы төрт тіректі берік ұстаса, дүние көрікті һәм раушан өмір болмақ деп атайды [2: 2]. Жер әлеміндегі адамзат баласы жоғарыда аталған көркем қасиеттерді иеленсе, дүниенің асыл болатындығын атап көрсетеді.

Осы бағытта, Ақжан әл-Машани дүние шындығының ізденісі жолында, табиғат пен жер ғылымы аясында көптеген ғылыми мұраларды дүниеге әкелді. Ғалым жер ғылымы бойынша көптеген еңбектер қалдырды [3: 14]. Атап айтатын болсақ, «Как образовались горы» [3: 17], «Механика массивы горных пород» (1961) [3: 18], «Кристаллография, минерология и петрография» (1969), [3: 18] және Ф.Н. Шаховтың «Металлургия меди» (1940), Н.Н. Пальговтың «Очерки и картины Казахстана» (1948), В.А. Обручевтің «Оновы геологии» (1950), И.В. Мушкетовтың «Краткий курс общей

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: imangaliyev_historian@mail.ru

геология» кітаптарын ана тілімізге аударып, қазақ оқырмандарына қолжетімді жасады [3: 25]. Осылайша, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани табиғат, жер ғылымдары арқылы дүниенің шындығына жетуге ұмтылды. Бұл мәселе бойынша, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің ақын Абайдың «Желсіз түнде жарық-ай» атты өлеңін талдағанынан байқауымызға болады: «Түскен жарық пен оның зат бетінен көрінген сәулесі арасында терең мағына жатыр. Күн жарық беруші болғанда оның Ай бетінен шағылысып шыққан түрі айналық жарық яғни, сәуле. Оны Нұр мағынасында алып, Ай ғаламның Нұр сәуле айнасы деуге болады» [4: 118]. Осылайша, фарабитанушы-ғалым ең алдымен, табиғат, жер ғылымдары мен Абай мұралары арқылы әл-Фарабиді және еңбектерін зерттеп дүниенің шындық дәрежесіне жетуді мақсат тұтты.

Бұл туралы фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің 1989 жылы «Зерде» ғылыми-көпшілік журналының № 9 нөмірінде «Шындық іздеген заман жетті» атты берген сұхбатында: «Әл-Фарабидің ұзақ ғұмырындағы іздегені — өмірдің шындығы, мәңгілік рухтың сыры. Шындық іздеген адам адаспайды, азбайды. Сол себептен мен талапты жастарға әл-Фараби бабаңнан шындық іздеу әдісін үйрен дер едім. Тегінде адам өмірінің мазмұны сол шындықта. Шындық жоқ жерде тұрақтылық, әділет, уағда, инабат, махаббат, қанағат, рахымдық, ар-ұят меңзелдес адамгершілік категориялары жоқтың қасы», - деп [2: 5], әл-Фарабидің мұралары арқылы өмір дүниесінің шындық көзі турасында ойларымен бөліскен.

XX ғасырдың 40-жылдарынан бастап Ақжан әл-Машани ортағасыр мұсылман ренессансының көрнекті өкілі әл-Фараби туралы терең ізденіс жұмыстарын жүргізе отыра, баба мұраларынан көптеген ғылымдардың сабақтастығын байқап, жаңа ғылымдар тоғысын ашқанын байқайды. Нәтижесінде, әл-Фараби мұраларын зерттеп-зерделеу арқылы ғылыми еңбектер қатарын жарыққа шығарады. Атап айтатын болсақ, 1961 жылы әл-Фарабидің Отырардан шыққан қазақ перзенті екендігін бұлтартпас дәлелдермен ҚР ҰҒА Хабаршысында (Қазақ ССР ҒА-ның Хабаршысы, 1961, №5, 105-106 бб.) [5: 14], 1970 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Әл-Фараби» тарихи романы [6] мен 1994 жылы «Әл-Фараби және Абай» атты ғылыми еңбегін жазып жариялады [7]. Сондай-ақ, әл-Машанидің «Әл-Фараби, Кеплер, Галилей және ислам ғылымы» [8], «Әл-Фарабидің нұрнамасы» [9], «Философия таласты майдан» [10], «Ислам діні және ғылым» [11] т.б. ғылыми еңбектерін және зерттеу мақалаларын атауымызға болады. Ақжан әл-Машанидің бұл зерттеу жұмыстарын қарайтын болсақ, әл-Фараби талдау жасаған зерттеулерді негізге ала отырып, геометрия, математика физика, химия, геология, тіл, әдебиет, теология, яғни табиғат ғылымдарын сабақтастыру арқылы ғаламның жаратылысын, пайда болуын, даму көрсеткішін, ғалам мен адамзат баласы арасындағы үйлесімділік байланысын зерттеді.

Осылайша, Ақжан әл-Машани көпжылғы ғылыми ізденіс жұмысының нәтижесінде, ойшыл әл-Фарабиді табиғат зерттеушілердің алдыңғы қатарларындағы ғалым деп көрсете отыра, табиғат ғылымына бақылау, өлшеу әдістерін қолданған тұлға деп атайды [12: 159]. Осы бағытта, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Ғалами мөр» атты кітабында табиғат дүниесін тану үшін әл-Фарабидің «Табиғат–матбуғат» атты қағидасын ұсынады. Мұндағы «Матбуғат» —шындық кітап шығаратын баспа орны деген мағынаны береді. Яғни, адамзат баласына білім-ғылым беретін негізгі оқулық «табиғат» деп атайды [4: 23].

Аталған тақырып бойынша, 1983 жылы тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің қаламынан туындаған «Табиғат матбуғат» атты қолжазбаның алатын маңызы зор. Себебі, бұл қолжазба Ақжан әл-Машанидің «Ғылыми ізденіс жолында алдымен табиғат дүниесін танудан бастау керек» [4: 23] деген қағиданы толыққанды дәлелдей түседі.

Материалдар мен әдістер

Мақала Ақжан әл-Машанидің ғылыми еңбектері туралы баяндайтын Алматы қаласындағы Қазақстан Ғылым академиясының мұрағатындағы 2-қорының 1-ші деректік құжатынан [3] және әр жылдары жарық көрген Ақжан әл-Машанидің ғылыми мұралары жинақталған томдық кітаптардан тұрады.

Сонымен қатар, бұл мақалада тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің қаламынан туындаған қолжазбасы туралы айтылады. Бұл қолжазбаның атауы: «Табиғат матбуғат». 1-дәптер *طبيعة (مطلوغة)* [13]. Қолжазбада 1981-1983 жылдары аралығында Ақжан әл-Машанидің ғылыми жұмыстары жарық көрген ақпараттар қамтылған.

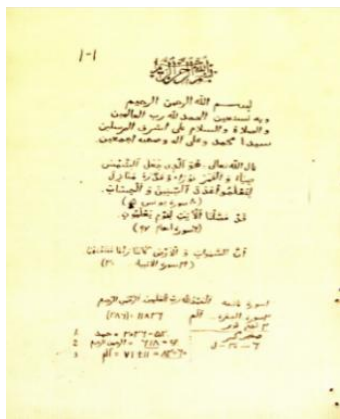
Бұл көшірме қолжазбаларды Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы, машанитанушы-ғалым Дүкенбаева Задаш Оразғалиқызы

университеттің Ғылыми кітапханасына сыйға тартқан болатын. Осылайша, сирек қорда сақтаулы қолжазбаларды зерттеп-зерделеу арқылы тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің ғылыми мұраларынан тарих, әдебиет, тіл ғылымы, геометрия, математика, химия атты басқа да ғылымы салаларын сабақтастыра зерттеу арқылы дүниенің шындығына жетудегі талпынысын көруімізге болады. Бұған дәлел ретінде Ақжан әл-Машани қалдырған «Табиғат матбуғат. 1-дәптер (طبيعة مطبوعة)» атты қолжазбасынан [13] табиғат ғылымдарының сабақтастығының нәтижесінде көрініс тапқан зерттеулерінен байқауымызға болады.

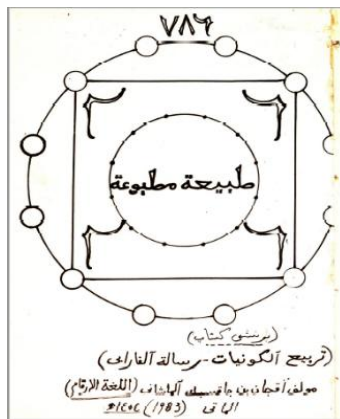
Мақалада деректерді ғылыми сараптау және синтез әдістері қолданылды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Жоғарыда атап өткеніміздей, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Ғалами мөр» атты кітабында табиғаттану — адамзат баласының негізгі білімінің, ғылымының, санасының, дінінің негізгі қайнар көзі деп атап өтеді. Ал табиғаттанудың жаңа сатысында ғылым негізі — исламда. Фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ойшыл әл-Фараби еңбектерін зерттеп-зерделеп табиғат ғылымдарының сабақтастығын көре алды. Нәтижесінде, Ақжан әл-Машани «Әл-Фараби және музыка» атты кітабында: «Табиғат» атауын әл-Фараби арабтың: мөр-белгі сөзінің «табиғ» түбірінен алып оны: болмыста бар нәрсенің бәрі Жаратушының жасағаны, оның құдіретті қолының таңбасы мен ізі... немесе «жүзік мөрі» деп атап көрсетеді [12: 320]. Бұл мәселелер Ақжан әл-Машанидің қаламынан туындаған қолжазба көшірмесінде толыққанды айтылады. Бұл қолжазбаның көшірмесі 63 парақтан құралған. Қолжазба көшірмесінің алдыңғы 3 парағы мұқабасы ретінде берілген. Соның 3-ші парағында қолжазба атауы «Табиғат матбуғат» (طبيعة مطبوعة) және автор атауы көрсетілген. Төмендегі суретке зер салатын болсақ, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің келесідей суреттеп жазуы тарихи-философиялық және діни мағынамен астарлас болып табылады. Себебі араб белгісінде көрсетілген жоғарыда 786 — «Бисми Аллаһ ал-рахман ал-рахим» Бас батаның АБЖД ғылымы бойынша есептегендегі сандық мәні. Ал айнала қоршаған 12 белгі ай, жыл мүшелдерін білдіреді. Шеңбер ішіндегі квадрат фигурасы мұсылмандарға қасиетті мекен болып табылатын Мекке қаласында орналасқан Қағбаны көрсетеді. Ал, квадрат фигурасының ішіндегі араб белгісінде көрсетілген 2 мен 6 сандары өгіздің екі мүйізімен сәйкес келеді. Себебі, өгіз — бұл 12 жыл жануар мүшелерінің бірі, яғни аспан әлемі, астрономиямен тығыз байланысты екенін көруімізге болады. Бұл айтылған негіздердің барлығы адамзат баласының күнделікті және физикалық өмірімен тығыз байланысты. Сондай-ақ, 12 мүшел санын 7 санына қосу-алу амалдарын жүргізетін болсақ 19 саны шығады. Мұндағы 7 саны — жеті хат көк, жеті қат жер мағынасын білдіреді, қорытынды мәні шыққан 19 саны — жоғарыда атап өткеніміздей Бас бата санына тең болды [14: 101]. Ал 12 мен 7 санын айырма арқылы алатын болсақ, 5 саны шығады. Бұл аспан әлеміндегі күн мен айды есептегендегі планета санына тең және барлық ғаламды құраушы бес тетік (от, су, жел, жер, эфир) [15: 87].



-1-

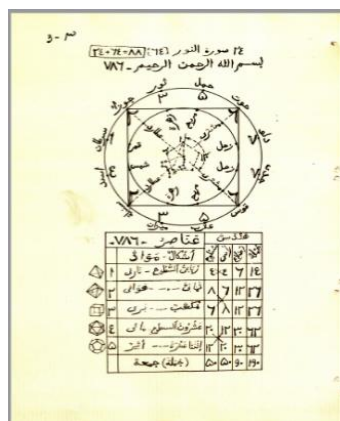


-2-

Қолжазбаның мұқабасынан кейінгі 1-парағы «Бисми Аллаһ ал-рахман ал-рахим» атты Құрандағы Исламдағы бірінші сөз Бас батадан басталатын «Юнус» атты 10-сүресінің 5-аятында: «Ол сондай Алла, күнді жарық, айды нұр етіп жаратты да оған (айға) жылдардың сандарын, есептерін

білулерің үшін орындар белгіледі. Алла, бұларды шындықпен ғана жаратты. Алла, білетін ел үшін; аяттарын ашық-ашық баян етеді» [16: 225] және «Ән`ам» сүресі атты 6-сүренің 97-аятында: «Ол құрлық және теңіздің қараңғылықтарында сол арқылы жол табуларың үшін жұлдыздарды жаратқан» [16: 253]. Ақжан әл-Машанидің аталмыш екі сүре аяттарын қолдану арқылы аспан жаратылысын және оның адамзат баласымен тығыз байланысты екендігін көрсетуге тырысты. Мәселен, «Юнус» атты 10-сүресіне 5-аяты айтылғандай ойды фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің ғылыми мұралары жинақталған «Әл-Фараби көпірі» атты кітапта атты келесідей ойлар жалғастырады: «Әл-Фарабидің: «Табиғат ғылымының жоғары асыл тегі» атты мұрасында мынадай сөз жазылған: Мұхаммед Расу Алланың қасында жүретін Жабр ибн Ғабдолла атты бір сахабасы сұраса керек: «Иә, Расул Аллаһ! Тәңірінің ең бірінші жаратқан не нәрсе? – деп. Оған Мұхаммед Расул Аллаһ айтқан: «Иә, Жабр! Алланың ең бірінші жаратқан сенің пайғамбарыңның нұры», – деген. Осы бір ауыз хадис бүкіл ғаламның кілті болып табылады. Осыдан кейін Расул Аллаһты ислам елі «Нұрмұхаммад» деп атаған». Мұндағы «Нұрмұхаммад» сөзін АБЖД ғылымы бойынша есептейтін болсақ (М=40, Х=8, М=40, М=40, Д=4), мәні — 132 болады. Бұл сан «қалаб» (жүрек) және сабиғ (жеті) сөздерінің ішіндегі әріптерінің санымен мәндес [5: 55]. Яғни, адамзат баласын жүрегінде нұрдың орналасқандығын көрсетеді. Сондықтан да, әр имандық келтіргенде жүрегімізге сену арқылы, келешекке деген көзқарасымыз жарқын болады. Сонымен қатар 10-сүресінің 5-аятында келтірілгендей «Ол сондай Алла, күнді жарық, айды нұр етіп жаратты да оған (айға) жылдардың сандарын, есептерін білулерің үшін орындар белгіледі» әр жеті қат көктің (Санжар (Сатурн), Шоңай (Юпитер), Арай (Марс), Шолпан (Венера), Болпан (Меркурий), ал тұрақты жұлдыздар қатарына Күн, Ай, жүретін айналмалы сызығы, орналасу реті мен функциялары бар. Бұл туралы тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Табу» атты кітапта былай деп атап өтеді: «Ғаламдағы барлық заттар, барлық денелер, Құс жолы, Галактикалардан бастап атомға дейін, электронға дейін өздерінің тиісті шеңберінде (орбитасында) айналады. Сол себепті айналыс қуаты табиғаттағы ең бір тұрақты да жоғалмайтын құбылыстардың бірі» [17: 267].

Аталмыш қолжазбаның 1-ші парағында Фатихан сүресінің «Барлық мақтау бүкіл әлемнің Раббы Аллаға тән» атты 2-аятын келтіре отыра [16: 2], АБЖД ғылымына тоқталып өтеді. Егер де Ақжан әл-Машанидің қолжазбаларын қарайтын болсақ, әр зерттеу жұмысы АБЖД ғылымымен тығыз байланысты. Қолжазбаның екінші парағында АБЖД ғылымына сипаттама берілген. Парақтың жоғарғы жағында Құрандағы Бас бата және араб жазуларымен «Әліппе – АБЖАД» (القبا - ابجریه) деп көрсетілген. Фараби есімін жаңғыртқан тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани.



-3-



-4-

«Өгізханның қолтаңбасы» атты кітапта: «Әл-Фараби заманындағы ғылымды АБЖД» есебінсіз түсіну қиын» деп көрсетеді [18: 388]. Ақжан әл-Машани аталмыш еңбекте атап көрсеткендей, ғаламды құраушы заттардың геометриялық формасы, сандық мәндері болады [18: 388]. Демек, АБЖД есебі — әріптің орнына сан алу деген мағынаны білдіреді. Бұл жерден әріп пен сан арасындағы байланысты көре аламыз. АБЖД есебі араб әріптерінің негізінде жасалған. Бастапқы кезеңде ондағы әріп саны 22, кейіннен 6 әріп қосылғанның нәтижесінде мәні — 28 болды. Ақжан әл-Машанидің көрсетуі бойынша табиғат дүниесіндегі кейбір атауларды және соларға байланысты аңыздар мен тылсымдар АБЖД есебінен шығатындығы жөнінде айтылады [18: 257]. Мәселен, жоғарыда атап

өткеніміздей, АБЖД ғылымы бойынша есептегенде Құрандағы Бас бата саны — 786, ал әріп саны — 19 тең. Ақжан әл-Машани «Тұран қақпасы» кітабында атап көрсеткендей, 19 санын 6 санын көбейтінді арқылы еселейтін болсақ, мәні — 114 шығады. Бұл сан — Құрандағы барлық сүре саны [4: 53]. Ал 6 саны туралы фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани мына «57» атты сүренің 87-аяты арқылы көрсетеді: «Көкті және Жерді Аллаһ алты күнде жаратты» [17: 227]. Яғни, Ақжан әл-Машани АБЖД ғылымы арқылы табиғат ғылымдары мен Құран сүрелерінде келтірілген аяттарды қолдана отырып, жаңа ғылыми шындықтарды аша алды. Солардың бірі ретінде, қолжазбаның 1-ші парағында барлық сүрелердің анасы болып табылатын «Фатиха» сүресінің 2-аяты келтірілгеннен кейін $26 \times 11 = 286$ мәні берілген. Қолжазбаны мұқият зерделейтін болсақ, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің зерттеулерінен көптеген ғылыми шындықтырға бой алдырамыз. АБЖД ғылымы бойынша есептегендегі «Ай» сөзінің сандық мәні — 11 [18: 213]. Бұл дегеніміз түнгі уақытта жарқырап тұратын Нұр мағынасымен сәйкес келеді. Ал, 26 саны темірдің арабшасы «хадид» (حديد) ($x=8$, $d=4$, $i=10$, $d=4$) сөзінің сандық мәнін есептегендегі көрсеткіші. 26 саны — Менделеев кестесіндегі Темірдің (Fe) реттік нөмері, атомның электрон саны [19: 160]. Ай санын (11) хадид (26) санына көбейту амалы арқылы шыққан 286 саны — Құрандағы Бақара (البقرة) сүресіндегі жалпы аят саны [17: 289]. Бұл туралы фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Айдың аялдамалары» атты кітабында: «Әр нәрсенің бір шоқтығы бар. Құранның шоқтығы Бақара сүресі» деп хадистен мысал келтірген болатын [20: 60].

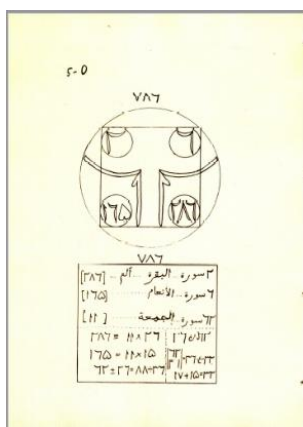
Енді қолжазбаның үшінші парағында алдыңғы 1, 2-парақтарындағы мәселелермен етене тығыз байланысты. Қолжазбаның жоғарғы жағында араб белгі сандарымен $24+64=88$ мәні және мұндағы 24 санын «Ән-Нұр» сүресімен байланыстырады. Бұл сүре Қасиетті Құранда 24-ші реттілікпен тұр [16: 393] Ақжан әл-Машани «Шаңырақ» атты кітапта аталмыш сүре арқылы табиғаттың бір белгісі болып табылатын Нұр-сәуленің маңыздылығын келесідей көрсетеді: «Расул Аллаһ ғаламының иесінің ең бірінші жаратқан заты не болды екен? – дегенде Пайғамбарымыздың (с.ғ.у.) берген жауабы: «Я Жебр, Аллаһтың ең бірінші жаратқаны сенің пайғамбарыңның Нұры» деп ғаламның басқы шегі Пайғамбар нұрынан деген түсінікті алға тартатынын атап көрсетеді [14: 146]. Сонымен қатар, әр қолжазба Құрандағы бас бата және оның 786 санымен басталады. Бұл сан тарихи-философиялық және діни тұрғыдан маңызды. Себебі, қолжазбаның үшінші парағына қарайтын болсақ, араб жазуларымен 12 жыл мүшелдері берілген. Сонымен қатар, әр жыл мүшелдерінің металдары, апта күндері бар. Бұл адамзат баласының күнделікті өмір тарихымен тығыз байланысты. Ол туралы Ақжан әл-Машани былайша атап көрсетеді: Меркурий (арабша — Ғұтарад, қазақша Айқыз — Болпан), Венера (арабша — Зуһра, қазақша — Шолпан), Марс (арабша — Марих, қазақша — Арай, Юпитер (арабша — Муштари, қазақша — Есекқырған–Шоңай), Сатурн (арабша — Зуһал, қазақша — Санжар). Осыған сәйкес, әр жеті қат көктің металдары болады. Атап айтатын болсақ, Күн — алтын (Au–79), Ай — күміс (Ag–47), Марс — темір (Fe–26), Меркурий — Сынап (Hg–80), Юпитер — қалайы (Sn–50), Венера — мыс (Cu–29), Сатурн — қорғасын (Pb–82). Егер бұл металдардың атомдық массасын қосу амалы арқылы жүргізетін болсақ, мәні — 393-ке тең болады. Осы санды екі еселегенде $393 \times 2 = 786$ мәні, Құрандағы Бас батаның («Бисми Аллаһ ал-рахман ал-рахим») әріптерінің сандық мәніне тең шығады [20: 12]. Сондықтан да қолжазбаның 3-ші парағындағы Бас батаның берілуі аспандағы жеті қат көктегі металдарының санымен сәйкес келуін білдіреді. Сонымен қатар, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани шеңбер ішіндегі квадрат фигурасын мұсылман әлемі үшін қасиетті Мекке қаласында орналасқан Қағбамен байланыстырады. Ол туралы Ақжан әл-Машани «Айдың аялдамалары» атты кітабында Қағбаның (текшенің) 6 беті, жағы, 12 қыры, 8 төбесі бар екендігін және $6+12+8$ қосу амалымен шығарғандағы мәні 26-ға тең болатындығын айтады. Бұл дегеніміз, жоғарыда атап өткеніміздей, темірдің арабша атауы хадидтің (حديد) сандық мәнімен сәйкес келеді. Ал «темір» сөзінің арабша аудармасы «Ал-хадид» сөзінің АБЖД ғылымы бойынша есептегенде мәні 57-ге тең. Бұл Қасиетті Құрандағы 57-сүре «Әл-Хадид» сүресі болып табылады [20: 60]. Темірдің маңыздылығы туралы Ақжан әл-Машани «Табу» атты кітабында темір — тыныс металы, қанға қызыл түс беретін қосынды деп атап көрсетсе [17: 242], ал «Шаңырақ» атты еңбегінде 57-сүренің 25-аятын келтіре отыра, «Әрі темірді Біз түсірдік, онда адамдар үшін үлкен қауіп және пайдалар бар» деп көрсетеді. Яғни, темірде адамдар үшін үлкен зиян бар, себебі, одан қару-жарақтар жасалады. Сонымен бірге темірде адамдар үшін үлкен пайда да бар, одан тіршілікте қажет болатын заттар жасалады [16: 648].

Қолжазбаның үшінші парағындағы араб жазуларымен жазылған кесте берілген. Кестенің жоғарғы жағындағы хандас (هندس) берілген. Бұл туралы Ақжан әл-Машани келесідей атап көрсетеді: «Әл-Фарабидің тұжырымы бойынша ойлау логикасының өзегі — оның дәлеліне саятындығы.

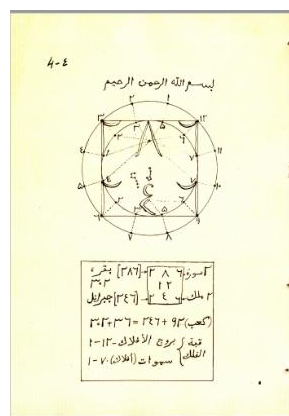
Ал, барлық дәлелдердің ішіндегі ең айқыны және сенімдісі геометриялық дәлелдеулер. Бұл идеяны Жүсіп Хас Хажиб Баласағұни: «Егер ғылымды білгің келсе, досың сенің хандисат» деп атап көрстеді [19: 29]. Сондықтанда, Ақжан әл-Машани зерттеулерінде геометриялық есептеулерді жиі қолданады. Қолжазбада көрсетілгендей, дүниені құраушы бес тетік бар және олардың бейнелейтін элементтер бар. Атап айтсақ, от-тетраэдр (төртжақты), жер бейнесі текше (алтыжақты), ауа бейнесі — октаэдр (сегізжақты), су бейнесі — икосаэдр (жиырма жақты), эфир — додекаэдр (он екі жақты). Яғни бұл дұрыс көпжақтардың ерекшелігі геометриялық сапасы жөнінен ғана емес, бүтін әлемнің, Ғарыштың геометриялық негізін жасады [19: 43]. Түзу дұрыс көпжақтылардың саны:

- ✓ Төрт жақ (от, тетраэдр) — 4 жақ, 4 төбе, 6 қабырға, жиыны = 14;
- ✓ Сегіз жақ (ауа, октаэдр) — 8 жақ, 6 төбе, 12 қабырға, жиыны = 26;
- ✓ Алты жақ (жер, куб) — 6 жақ, 8 төбесі, 12 қыры, жиыны = 32;
- ✓ Жиырма жақ (су, икосаэдр) — 20 жақ, 12 төбе, 30 қабырға, жиыны = 62;
- ✓ Он екі жақ (эфир, додекаэдр) — 12 жақ, 20 төбе, 30 қабырға, жиыны = 62 [21: 192].

Әр дұрыс көпжақтардың жақтарын қосқанда (50), төбелерін қосу амалымен шығарса (50), қырларын қосқанда 90, нәтижесінде барлығы 190 болады. Бұл сан Құрандағы Бас бата (19) мен аспан (10) сандарының көбейтіндісіне тең [15: 168]. Осылайша, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани Құран сүрелерін, табиғат ғылымдарын және дүниенің құраушы тектіктерді АБЖД ғылымымен сабақтастыра зерделеуі арқылы жаңа ғылыми қорытындыларды жасай алды.



-5-

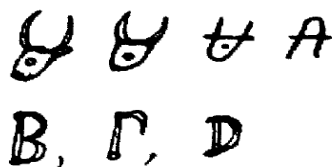


-6-

Қолжазбаның 4-ші және 5-ші парағы Құрандағы Бас бата және оның сандық 786 мәні берілген. Бұл парақтарды зерттей келе, аспан әлемінің бейнесін көрсететін 12 мүшел және оның ішіне сызылған Қағба пішіндес текше бейнелері көрсетілген. Егер мұқият зер салатын болсақ, шеңбердің жоғары бөлігінде араб белгісімен 8 және 4 сандары берілген. Мұндағы 8 саны бойынша Ақжан әл-Машани «Шаңырақ» атты кітабында қазақ халқының бас ақыны Абайдың «Аллаһ мықты жаратқан сегіз батыр» дегенді көрсете отыра, қыс-жаз, күн-түн, жұп-тақ, жақсылық-жамандық деп көрсетеді. Алағашқы атауы табиғат дүниесіне қатысты болса, ал соңғы екі антоним сөздер рухани тұрыда болып табылады. Яғни, мұнда егіз-сегіз қағидасының бар екенін атап көрсетеді [14: 173]. Ал, мұндағы 4 саны — текшенің төрт жағы, шаршы-жер мағынасында атап көрсетеді [14: 24]. Егер аталмыш қолжазбаның 4-ші парағында көрсетілгендей, 8-ді 4 санына қосынды әдісі арқылы шығаратын болсақ, мәні 12 болады. Жоғарыда атап өткеніміздей, бұл сан 12 мүшел және жыл атаулары болып табылады. Аталған парақта араб белгілерімен Бақара сүресі (аят саны — 286) және Жебірейіл періштенің 246 сандық мәні берілген. Жалпы, Ақжан әл-Машани «Қадір түнгі ойлар» атты кітабында төрт періштенің сандық мәндерін тізбектеп көрсетеді. Атап айтатын болсақ, Жебірейіл — 246, Микаил — 111, Исафил — 382 және Ғазраил — 318 деп атап көрсетеді [15: 51]. Сондай-ақ, араб белгі сандарымен $302+36 = 338$. Бұл сан $338=246+92$ қосындысына тең. Яғни, мұндағы 246 саны АБЖД ғылымы бойынша Жебірейіл сөзінің сандық мәні болса, ал, 92 саны араб қарпіндегі قعب (Қағба) сөзінің сандық мәні болып табылады [13: 4]. Қолжазбаның 5-ші бетіндегі Бақара сүресі (286 аят саны), Әл-Ән`ам сүресі (165 аят саны) және Әл-Жуму`а сүресі (аят саны — 11). Осылайша, Ақжан әл-Машани Бақара сүресіндегі 286 аят санын, жоғарыда атап өткеніміздей, Ай саны (11) темірдің

арабша атауы «хадид» сөзінің сандық (26) мәніне көбейтіндісіне тең [21; 60] екенін көрсеткен. Ал Әл-Ән`ам сүресіндегі аят саны 165 сандық мәнін Ай саны (11) мен «Әл-Хижр» атты сүресінің 15-санына көбейтіндісіне тең. Сондай-ақ, аталмыш парақта берілген кестеде 62 және 26 сандары беріліп көрсетілген [13: 5]. Фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің қолжазбалар жинақталған «Табу» атты кітапта бұл екі санды ғажаптың кілті, бүкіл әлемді құраушы заттарды сандары деп атап айтады [17: 97]. Себебі, жоғарыда атап өткеніміздей, АБЖД ғылымы бойынша есептегендегі «Хадид» сөзінің сандық мәні, Текшені (Қағба) құрайтын жақ, қыр, төбе сандарын қосқандағы мәндеріне және ғаламның қозғалмайтын бөлшегі Ай саны (11) мен Қасиетті Құрандағы 15-ші «Әл-Хижр» сүресін қосқандағы сандық мәндеріне тең деп Ақжан әл-Машани өз еңбектерінде атайды. Сонымен қатар, 26 және 62 сандарының астрономиялық ерекшеліктері бар. Ол туралы Ақжан әл-Машани «Табу» атты томдық еңбегінде былайша атап өтеді: «2 мен 6 сандарын жеке қарайтын болсақ, олардың арабша белгі сандары ай орақтың екі түрі, біреуінің орағы оңнан солға, ал екіншісінікі солдан оңға қараған [17: 97]. Осы ретте, Ақжан әл-Машани екі мен алты сандарының арабша белгілеріндегі ай орағы арқылы Айдың толуы мен солуы туралы «Өгізханның қолтаңбасы» атты томдық еңбекте толыққанды түсіндіреді. Баршамызға белгілі, аспан ғаламындағы ай 14 күн солады, 14 күн толады. Нәтижесінде бір айлық уақыттың күні, яғни мәні — 28 болады. Ал қалған екі-үш күндер «өліара» делінетін тәуліктер деп атап өтеді [7: 11]. Мұндағы «өліара» күндер деп Ақжан әл-Машани «Мүшел басы — доңыз. Астрологиялық есептеу» атты мақаласында айдың көзге көрінбейтін кезі деп көрсетеді [22: 2].

Сонымен қатар, Ақжан әл-Машани екі және алты сандарының арабша таңбалық белгілерін көрсете отырып, араб алфавитінің тарихына тоқталады. Жалпы, араб алфавитінде жиырма сегіз әріп бар. Оның жартысы ай әрпі және жартысы күн әрпі деп аталады. Жоғарыда атап өткеніміздей, жиырма сегіз саны — Айдың жаңадан туып, көрініп, біртіндеп толып, одан кейін қайтадан солып көрінбей кетуіне байланысты сан. Айдың көзге көрінетін күн тәулік саны — жиырма сегіз, соған сәйкес ең оның жиырма сегіз бекеті, яғни ұясы — жұлдыздар тобы бар екендігін көрсетеді. Мәселен, араб әрпінің бас әрпінің аты — «әліф» — «а». Оның мағынасын, Ақжан әл-Машани Әліф — Алып — өгіз дегенмен сәйкестендіреді (сурет 1).



Сурет 1. Бабыл өгіздерінің басынан алынған алфавиттің бастапқы әріптері [20: 112]

Ал, екінші әріп «б» — «бетта» («байт» — арабша аударғанда — «үй» деген мағына). Яғни, бұл Ай мен Күннің тоқтайтын тұрағы, бекеті деп көрсетеді [16: 21]. Грекше «а», «б» әріптері — грекше альфа, бетта деген сөздерден «Алфавит» аталынады. Фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің еңбектерінен 26 санының ғаламның тетіктерімен тығыз байланысты екендігін көруімізге болады.

Қолжазда көрсетілген 62 мен 26 сандарын математикалық модуль әдісі арқылы шешімін шығаратын болсақ (36-4), мәні 32-ге тең болады. Ақжан әл-Машанидің көрсетуінше, 36 саны аспан саны және «Хадид» (26), аспан (10) қосындысына тең [17: 222]. Ал, 4 саны, жоғарыда атап өткеніміздей, текшенің (Қағбаның) төрт жағы, шаршы, жер мағынасында болып табылады [14: 24]. Сонымен қатар, аталмыш қолжазбаның парағында арабша белгілерімен берілген $17+15=32$ мәндері берілген. Ғалымның көрсетуінше, мұндағы 17 саны — бес уақыт тек қана парыз намаздарының санына тең болса, ал 15 саны — «Әл-Хижр» (тас) сүресіне тең

Осылайша, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Әл-Му`минун» 23-сүренің 78-аятында: «Әрі Ол /Аллаһ/, сендер үшін естуді, көруді, жүректерді пайда қылды» деп көрсете отыра, ең алдымен адамзат баласы қоршаған ортаны және өзін тану керектігін атайды. Сондай-ақ, Ақжан әл-Машани «Айдың аялдамалары» атты кітапта айқын мағыналы хақ жолы жазылған Құран берді, оны оқуға, зерттеуге міндеттісің. Сол арқылы дүниенің шындығына жетуге міндеттісің деген қағидаларды алға тартады [20: 93].

Қорытынды

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ғылыми кітапханасының сирек қорында сақтаулы тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің аталмыш қолжазбасының

табиғат ғылымдарына негізделіп, дүниенің шындығына жетуге деген талпынысын көруімізге болады. Қолжазбада Құран, табиғат және АБЖД ғылымдарының сабақтасқан көрінісін көре алдық Осы орайда, бұл қолжазбаны одан әр зерттеу арқылы жаңа ғылыми ойларға апарары хақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық] / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2011. — Т. 14: Тұран қақпасы. — 392 б.
- 2 Машанов А.Ж. Шындық іздеген заман жетті / А.Ж. Машанов // Зерде. — 1989. — № 9. — Б. 1–3.
- 3 ҚР ҰҒАА. — Қ. 2. — Т.— 1а л/д. — Іс 1. — П. 62.
- 4 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық] / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2011. — Т. 13: Ғалами мөр. — 400 б.
- 5 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық] / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Алатау, 2005. — Т. 1: Әл-Фараби көпірі, «Әл-Фараби» романы. — 352 б.
- 6 Машанов А. Әл-Фараби, 870–1970: тарихи-деректі кітап / А. Машанов. — Алматы: Жазушы, 1970. — 245 б.
- 7 Машанов А. Әл-Фараби және Абай / А. Машанов. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 192 б.
- 8 Машанов А.Ж. Әл-Фараби, Кеплер, Галилей және ислам ғылымы / А.Ж. Машанов // Зерде. — 1994. — № 3. — Б. 22–24.
- 9 Машанов А.Ж. Әл-Фарабидің нұрнамасы / А.Ж. Машанов // Зерде. — 1994. — № 2. — Б. 22–24.
- 10 Машанов А.Ж. Философия таласты майдан / А.Ж. Машанов // Зерде. — 1994. — № 5. — Б. 22.
- 11 Машанов А.Ж. Ислам діні және ғылым / А.Ж. Машанов // Шалқар. — 1994. — № 28 (498). — Б. 4–5.
- 12 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық] / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2011. — Т.16: Әл-Фараби және музыка. — 416 б.
- 13 Әл-Машани А.Ж. Табиғат матбуғат. 1-кітап / А.Ж. Әл-Машани. — Алматы, 1983. — 60 б.
- 14 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық]. / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Алатау, 2008. — Т. 10: Шаңырақ. — 236 б.
- 15 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық]. / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Алатау, 2009. — Т. 12: Қадір түнгі ойлар. — 280 б.
- 16 Құран Кәрім: мағыналар және түсіндірмелерінің /тәпсірінің/ аудармасы / жауапты редакторы А. Омар. — Алматы: Дәуір, 2013. — 776 б.
- 17 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық]. / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Алатау, 2007. — Т. 5: Табу. Ғажайып от ошағы. Ай арысы. — 296 б.
- 18 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық]. / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Болашақ, 2011. — Т. 15: Өгізханның қолтаңбасы. — 432 б.
- 19 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық]. / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Алатау, 2007. — Т. 6: Әл-Фараби және бүгінгі ғылым. — 224 б.
- 20 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық]. / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Алатау, 2008. — Т. 9: Айдың айалдамалары. — 296 б.
- 21 Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы [16 томдық]. / А. Әл-Машани; құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: Алатау, 2005. — Т. 2: Әл-Фараби және Абай. — 296 б.
- 22 Машанов А.Ж. Мүшел басы — доңыз: астрологиялық есептеу / А.Ж. Машанов, Ш. Абдраман // Ана тілі. — 1995. — № 8–10. — Б. 15.

А.Т. Иманғалиев, З.О. Дүкенбаева

О рукописи «Табиғат матбуғат» (طبيعة مطبوعة) первого ученого-фарабиеведа Акжан аль-Машани

Первый ученый-фарабиевед Акжан аль-Машани с 40-х гг. XX в., изучив труды аль-Фараби, выдающегося представителя средневекового мусульманского Ренессанса, на основе наследия аль-Фараби написал ряд новых научных трудов. Одним из них является копия рукописи Акжана аль-Машани «Табиғат матбуғат» (طبيعة مطبوعة), хранящаяся в Редком фонде научной библиотеки Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Данная рукопись была подарена в Фонд научной библиотеки ученым-фарабиеведом-машаниеведом Дукенбаевой Задаш Оразғалиевной. Ученый-фарабиевед Акжан аль-Машани, указывая в книге «Аль-Фараби и Абай» причину, по которой эту рукопись называют «Табиғат матбуғат», обосновывает, что одним из всех существ является природа, а матбуғат — место печати или место книгопечатания. То есть источник знаний человека — природа. Ученый-фарабиевед Акжан аль-Машани отмечает, что, наблюдая, исследуя природу,

проверяя ее, признавая законность, мы можем познать творение и Творца планеты. В данной рукописи Акжана аль-Машани представлены новые научные исследования, направленные на познание мира природы и действительности, путем объединения Корана, АБЖД и естественных наук в единое русло. Данная рукопись еще больше доказывает, что ученый-фарабиевед Акжан аль-Машани является ученым-энциклопедистом, потому что в этой рукописи много вопросов в решении тайны природы, то есть о месте, которое занимает составная часть мира, Кааба, Темир (Хади́д), небесный мир.

Ключевые слова: фарабиевед, Акжан аль-Машани, рукопись, Коран, естественные науки, наука АБЖД, истина, вселенная, восточное летоисчисление.

A.T. Imangaliyev, Z.O. Dukenbaeva

On the manuscript “Tabigat Matbugat” (طبيعة مطبوعة) of the first farabiologist-scientist Akzhan al-Mashani

The first pharabiologist Akzhan al-Mashani from the 40s of the XX century, having studied the works of Al-Farabi, an outstanding representative of the medieval Muslim Renaissance, wrote a number of new scientific legacies based on the works of the medieval heritage of al-Farabi. One of them is a copy of Akzhan al-Mashani’s manuscript “Tabigat matbugat” (طبيعة مطبوعة), stored in the rare fund of the scientific library of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. This manuscript was donated to the fund of the scientific library by the scientist pharabiologist-machanievist Dukenbayeva Zdash Orazgaliyevna. The pharabiologist scientist Akzhan al-Mashani, indicating in the book “Al-Farabi and Abai” the reason why this manuscript is called “Matbugat of Nature” justifies that nature is one of all beings, and matbugat is the place of printing or the place of book printing. That is, the source of knowledge of man-nature. The pharabiologist-scientist Akzhan al-Mashani notes that by observing, exploring, testing, recognizing the legitimacy of nature, we can know the creation and Creator of the planet. This manuscript by Akzhan al-Mashani presents new scientific studies aimed at knowing the world of nature and reality, by combining the Quran, Abjad, and natural sciences into a single channel. This manuscript further proves that the pharabic scholar Akzhan al-Mashani is an encyclopedic scholar. Because this manuscript has many questions in solving the mystery of nature, that is, the place that occupies the constituent part of the world, the Kaaba, Temir (Hadid), the heavenly world.

Keywords: farabiologist, Akzhan al-Mashani, manuscripts, Quran, physical science, science of Abjad, truth, whole creation, eastern chronology.

References

- 1 Al-Mashani, A. (2011). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Turan qaqpasy* [A collection of multi-volume works. Turan Gate]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 14). Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 2 Mashanov, A.Zh. (1989). *Shyndyq izdegen zaman zhetti* [It's time to look for the truth]. *Zerde — Consciousness*, 9, 1–3 [in Kazakh].
- 3 Qazaqstan Respublikasynyn Ultyq Gylym Akademiiasynyn arkhivy [Archive of the National Academy of Science Republic of Kazakhstan]. — F. 2. — Op. 1a l/d. — D. 1. — L. 62 [in Kazakh].
- 4 Al-Mashani, A. (2011). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Galami mor* [A collection of multi-volume works. The Universe of the Furnace]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 13). Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 5 Al-Mashani, A. (2005). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Al-Farabi kopiri: maqalalar; «Al-Farabi» romany* [A collection of multi-volume works. The bridge of Al-Farabi. Articles, novel of “Al-Farabi”]. Sh. Abdraman (The compiler.). (Vols. 1-16; Vol. 1). Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 6 Mashanov, A. (1970). *Al-Farabi: tarikhi-derekti kitap* [Al-Farabi: The historical and documentary book]. Almaty: Zhazushi [in Kazakh].
- 7 Mashanov, A. (1994). *Al-Farabi zhane Abai* [Al-Farabi and Abai]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 8 Mashanov, A.Zh. (1994). *Al-Farabi, Kepler, Galilei zhane islam gylimy* [Al-Farabi, Galileo, Kepler and the science of Islam]. *Zerde — Consciousness*, 5, 22-24 [in Kazakh].
- 9 Mashanov, A.Zh. (1994). *Al-Farabidin nurmasy* [The light of Al-Farabi]. *Zerde – Consciousness*, 2, 22–24 [in Kazakh].
- 10 Mashanov, A.Zh. (1994). *Filosofia talasty maidan* [Philosophy is the battleground and ideas]. *Zerde – Consciousness*, 5, 22 [in Kazakh].
- 11 Mashanov, A.Zh. (1994). *Islam dini zhane gylim* [Religion of Islam and science]. *Shalqar*, 28 (498), 4-5 [in Kazakh].
- 12 Al-Mashani, A. (2010). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Al-Farabi zhane muzyka* [A collection of multi-volume works. Al-Farabi and music]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 16). Almaty: Bolashaq [in Kazakh].
- 13 Al-Mashani, A.Zh. (1983). *Tabigat matbugat 1-kitap* [Tabygat matbygat. Book 1]. Almaty [in Kazakh].
- 14 Mashani, A. (2008). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Shanyraq* [A collection of multi-volume works. Shanyrak]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 10). Almaty: Alatau [in Kazakh].

- 15 Al-Mashani, A. (2009). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Qadyr tungi oilar* [A collection of multi-volume works. Things of the Qadr Night]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 12). Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 16 (2013). *Quran Karim: magynalar zhane tusindirmelerinin /tapsirinin/ audarmasy* [Kuran Karim. Translation of tafsir's means and explanations]. Omar A. (Ed.). Almaty: Daur [in Kazakh].
- 17 Al-Mashani, A. (2007). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Tabu: Gazhaiyp ot oshagy. Ai arsy* [A collection of multi-volume works. Find. A wonderful hearth of fire. Moon lion]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 5). Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 18 Al-Mashani, A. (2010). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Ogizkhannyn qoltanbasy* [A collection of multi-volume works. The Stamp of Ogizkhan]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 15). Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 19 Al-Mashani, A. (2007). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Al-Farabi zhane bugingi gylm* [A collection of multi-volume works. Al-Farabi and a contemporary of science]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 6). Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 20 Mashani, A. (2008). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Aidyn aialdamalary* [A collection of multi-volume works. The lunar stops]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 9). Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 21 Mashani, A. (2005). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. Al-Farabi zhane Abai* [A collection of multi-volume works. Al-Farabi and Abai]. Sh. Abdraman (The compiler). (Vols. 1-16; Vol. 2). Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 22 Mashanov, A.Zh., & Abdraman, Sh.A. (1995). *Mushel basy — donyz: astrologiialyq esepteu* [The beginning of the year – pig: astrological calculation]. *Ana tili — Native language*, 8-10, 15 [in Kazakh].

Г.С. Ильясова*, Т.С. Садыков, С.К. Кабылтаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан
(E-mail: gauhartas81@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz; uteubaeva81@mail.ru)*

Солтүстік Қазақстан аймағындағы мемлекеттік демографиялық саясат: мәселелері және болашағы

Қазіргі кезеңде Қазақстанда оңтүстіктен солтүстікке қоныстандыруға негізделген бірнеше мемлекеттік бағдарламалардың шеңберінде халықтың механикалық қозғалысын (көші-қон) реттеу бойынша мемлекеттік саясат жүзеге асырылып жатыр. Авторлар осындай мемлекеттік бағдарламалардың ерекшеліктері мен оларды жүзеге асырудың мәселелеріне талдау жасаған. Мақалада Солтүстік Қазақстандағы демографиялық жағдайдың ерекшелігі, демографиялық даму факторларының территориялық дифференциациялануы, сонымен бірге аймақтық деңгейдегі демографиялық үрдістерді реттеудің тәсілдері айтылған.

Кілт сөздер: демографиялық саясат, демография, көші-қон, Солтүстік Қазақстан, мемлекеттік бағдарламалар, аймақтық демографиялық саясат.

Кіріспе

Қазіргі уақытта еліміздің солтүстік аймағында орын алып отырған демографиялық жағдай және қарқынды көші-қон жалпы республикамыздың халық санының және халықтың демографиялық құрамының өзгеруінің маңызды факторына айналып отырғаны белгілі. Еліміздің бірізді экономикалық, әлеуметтік және саяси дамуы, осымен бірге ұлттық қауіпсіздік мүдделері Қазақстан Республикасындағы демографиялық үрдістерді реттеудің қалыптасқан тәсілдерін өзгертуді талап етуде. Себебі, қазіргі кезеңде еліміздің әр аймақтарындағы демографиялық жағдайдағы кері құбылыстардың кешені күрделеніп отыр. Бұл Қазақстанның солтүстік аймағындағы халық санының азаюымен және табиғи өсімнің қысқаруымен байланысты. Осындай қалыптасқан жағдайда демографиялық саясаттың мәнін түсінбей Қазақстанның болашақтағы дамуын болжау мүмкін емес.

Осылайша, қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы демографиялық жағдай бірқатар кері тенденциялармен сипатталады. Дегенмен, мұндай кері тенденциялардың көріну деңгейі әр аймақтарда әртүрлі және өзіндік айырмашылыққа ие. Осындай жағдайлардың орын алуының өзі аймақтық демографиялық мәселелер мен тенденциялардың ерекшеліктерін ескере отырып, аймақтық (соның ішінде Қазақстанның солтүстік аймағындағы) демографиялық саясатты өндеудің маңызы артып отыр. Қазақстанның солтүстік аймағындағы демографиялық саясат аймақтағы демографиялық жағдайды терең және жан-жақты талдауға және халық санының азаюы мен көші-қон мәселесін шешудің жинақталған тәжірибесіне негізделуі қажет. Сондықтан, тиімді демографиялық саясат тек қана республикалық емес, сонымен бірге аймақтық деңгейдегі бірізді және мақсатты бағытталған бірқатар мемлекеттік іс-шараларды жүзеге асыруды талап етеді. Атап айтқанда, демографиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін демографиялық үрдістерді оңтайландыру, әлеуметтік инвестициялардың тиімділік дәрежесі мен деңгейін жоғарлату және миграциялық қуатты тиімді пайдалану бойынша ұзақ мерзімді ұлттық бағдарламаларды жан-жақты өндеуді қажет етеді. Сондықтан, қазіргі кезеңде мемлекеттік демографиялық саясаттың қалыптасуы мен жүзеге асырылуының аймақтық аспектісін ескере отырып, ұлттық бағдарламаларды қалыптастыру және жүзеге асыру үрдісі ғылыми зерттеулерді талап етеді.

Бірақ, еліміздің демографиялық даму саласындағы жүргізіліп отырған саясаты әлеуметтік-саяси, экономикалық және құқықтық сипаттағы бірқатар мәселелермен ұштасып отыр. Сондықтан, қазіргі кезеңде демография және көші-қон салаларындағы мәселелерді шешуге ықпал ететін мемлекеттік аймақтық демографиялық саясаттың стратегиялық артықшылықтары мен механизмдерін анықтаудың маңызы жоғары. Осымен бірге, еліміздің солтүстік аймағындағы қалыптасқан демографиялық мәселені мемлекеттік деңгейде шешудің қажеттілігі тәжірибелік және ғылыми маңызға ие.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында тарихи, жүйелік, құрылымдық-функционалдық және салыстырмалы-талдау әдістері қолданылды. Тарихи және жүйелік әдістер Қазақстанның солтүстік және оңтүстік аймақтарындағы демографиялық үрдістердің динамикасын анықтауға, сонымен бірге, демографиялық саясаттың детерминациясын айқындауға мүмкіндік берді. Демографиялық саясатты жүзеге асыру барысындағы мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара байланысын зерттеу негізінде құрылымдық-функционалдық әдіс қолданылды. Салыстырмалы талдау әдісі Қазақстанның демографиялық саясатына қатысы бар мемлекеттік бағдарламаларын, құжаттарын, статистикалық және әлеуметтанулық материалдарды өзара салыстыра зерттеу барысында пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасының 2012 ж. 6 қаңтардағы № 527-IV «Ұлттық қауіпсіздігі жөніндегі» Заңының 6-бабына сәйкес еліміз үшін ұлттық қауіпсіздіктің негізгі қауіп-қатерлерінің бірі ретінде демографиялық ахуалдың және халық денсаулығының нашарлауы, оның ішінде бала туудың күрт төмендеуі, өлім-жітімнің көбеюі, осымен бірге бақылаусыз көші-қон үрдістері атап көрсетілген [1]. Осы себептен, тұрақты демографиялық үрдістер еліміздің дамуының негізгі басымдықтары болып табылады.

Қазіргі уақытта, Қазақстан халқының оңтүстіктен солтүстікке қоныстану мәселесі еліміз үшін стратегиялық маңызды міндет тұрғысынан қарастырылуда. Қарқынды сыртқы, әсіресе ішкі көші-қон үрдістерінің арқасында солтүстіктің шекаралық аудандарындағы халық санының қысқаруы Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің маңызды мәселесіне айналып отыр.

«Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2022–2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы және Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2022–2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарында» көрсетілгендей, болжам бойынша қазіргі кезеңдегі қалыптасқан демографиялық және миграциялық даму тенденциялары сақталған жағдайда, 2050 жылға қарай Қазақстанның солтүстік аймағының халық саны 0,6 млн адамға, ал оңтүстік облыстарының (Алматы мен Шымкент қалаларын қоспағанда) 1,6 млн адамға өсуі мүмкін. Осының нәтижесінде 2050 жылдарға қарай оңтүстік аймақтардағы халықтың орналасу тығыздығы солтүстік аймақтармен салыстырғанда төрт есеге жоғары болады. Мысалы, 2021 жылдың алғашы алты айы ішінде Солтүстік Қазақстанға тұрақты өмір сүру үшін 2339 адам келсе, аймақтан 4236 адам қоныс аударған және бұл көрсеткіш 2020 жылдың бірінші жартысымен салыстырғанда 2,5 пайызға көп болып отыр. Яғни, халықтың миграциялық азаюы 1897 адамды құрайды, оның ішінде 616 адам сыртқы, ал 1281 ішкі (Қазақстанның басқа аймақтары) миграцияны құраған [2]. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистикасының стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігінің мәліметтері бойынша 2022 ж. 1 тамызындағы жағдай бойынша Солтүстік Қазақстандағы халық саны 535648 адамды құрап отыр [3].

Осымен бірге, керісінше, халық санының қарқынды өсуімен ерекшеленетін Қазақстанның оңтүстігіндегі демографиялық жағдайды реттеудің қажеттілігі туындауда. Мысалы, 2020 ж. оңтүстік аймақтағы тұрғындар саны 5974,0 адамға өскен. Ал, 2020 жылдың аяғына қарай Оңтүстік облысы Қазақстан Республикасының жалпы халық санының 41 пайызын құраған. Соның ішінде, Алматы облысы — 2047,3 мың адаммен ерекшеленсе, екінші орынды халық саны 2 млн. адамды құрайтын Түркістан облысы иеленіп отыр. Жамбыл облысының халық саны 1127,8 мың; ал Қызылорда облысының халық саны 800 мың адамға жеткен [4: 13].

Елімізде 2014 ж. бастап Қазақстанда миграция саласындағы мемлекеттік саясаттың құралы ретінде қоныстандыру бағдарламалары қарастырыла бастады. Атап айтқанда, мемлекетіміз демография саласындағы қауіп-қатерді төмендету мақсатында бірқатар іс-шараларды жүзеге асыруда, дегенмен мұндай іс-шаралардың қаншалықты тиімді екені бірқатар сұрақтарды туындатады. Бұл мәселелер бірінші кезекте халықтың тығыз орналасуымен, жер ресурстарының тапшылығымен және жұмыс күшінің молдығымен сипатталатын Қазақстанның оңтүстік аймағымен байланысты. Оңтүстік аймақтың халық саны солтүстікпен салыстырғанда екі есеге көп, мысалы тек қана Түркістан облысының халық саны солтүстік аймақтармен салыстырғанда төрт есеге артып отыр. Сондықтан, оңтүстік аймақтағы жұмысшылар ресурстарын халықтың кемуі орын алып жатқан солтүстік аймақтарға жіберу жөніндегі шешім қабылданған болатын. Осымен бірге, Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасын жүзеге

асырудың негізгі бағыттары болып табылатын өнеркәсіп салалары солтүстік және шығыс аймақтарда шоғырландырылған.

Осы себептен, Қазақстанда еңбек ресурстары мол оңтүстік аймақтан еңбек ресурстары тапшы солтүстік аймаққа адамдарды қоныстандыруға бағытталған бірқатар бағдарламалар қалыптасты. Мұндай бағдарламалардың бірі — Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы [5] болып табылады. Бұл бағдарламаның 4-ші бөліміне сәйкес келесі мақсат және міндеттер көзделген:

- Халықты нәтижелі жұмыспен қамтуға жәрдемдесу және азаматтарды кәсіпкерлікке тарту;
- «Еңбек» бағдарламасына қатысушыларды техникалық және кәсіптік біліммен және қысқа мерзімді кәсіптік оқытумен қамтамасыз ету;
- жаппай кәсіпкерлікті дамыту;
- халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу және еңбек ресурстарының ұтқырлығы арқылы еңбек нарығын дамыту;
- «Жастар — ел тірегі» ұлттық жобасының кешенді іс-шараларын іске асыру.

Осымен бірге, аталған бағдарламаның міндеттерінің бірі — еңбек ресурстары тапшы аймақтарды жұмысшылар күшімен қамту мақсатында еңбек ресурстарының территориялық мобильділігін жоғарлату, аймақтық экономикалық диспропорцияны және демографиялық дисбалансты жою, аймақтардың бәсекеге қабілеттілігін жоғарлату болып табылады.

«Еңбек» бағдарламасына қатысушылардың өз еркімен қоныстануына ықпал ету шаралары аймақаралық және ішкіоблыстық миграция шеңберінде жүзеге асырылды. Оңтүстіктен солтүстік аймаққа қоныстанушылар үшін мемлекеттен қаржылай көмек, тұрғын үй жалдау және коммуналдық төлемдерді өтеу мәселелері қарастырылған.

2017–2020 жылдар кезеңінде «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде Ақмола, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарына барлығы шамамен 32 мың адам қоныс аударған, олардың жартысы — еңбекке қабілетті жастағы адамдар болған [6].

Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің сайтында орналастырылған, аталған бағдарламаның жүзеге асырылғандығы жөніндегі есепке сәйкес, 2022 ж. 1 қаңтарына дейін еңбек ресурсы мол оңтүстік аймағынан 8139 адамнан тұратын 2579 отбасы қоныстандырылған, соның ішінде 2826 адам жұмысқа орналастырылған. Есепке сәйкес, бұл бағыт еңбек ресурсы тапшы аймақты қамтамасыз етіп, аймақтық диспропорцияны және демографиялық дисбалансты жоюға бағытталған [7].

Аталған нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасының мерзімі аяқталған соң, ҚР Үкіметінің 2021 ж. 12 қазандағы № 729 қаулысына сәйкес «Қуатты өңірлер — ел дамуының драйвері» ұлттық жобасы бекітілді [8]. Бұл жобаның мақсаты — базалық қызметтерге халықтың тең қолжетімділігін қамтамасыз ету, тұрғын үй-коммуналдық жағдайды жақсарту және тұрғын үй құрылысын дамыту, сондай-ақ көліктік байланысты қамтамасыз ету және елдің көліктік-транзиттік әлеуетін жоғарылату есебінен азаматтардың қолайлы өмір сүру ортасын құру болып саналады. Аталған жобаға сәйкес, урбандалу деңгейін 59,1 %-дан 62,6 %-ға дейін ұлғайту; агломерациялар мен облыс орталықтарындағы (сондай-ақ Семей қаласындағы) халық санын жыл сайын 1,7 %-ға ұлғайту; ауылдық елді мекендерге денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру, мәдениет, спорт және агроөнеркәсіптік кешен саласындағы 21 мыңнан астам маманды, сондай-ақ ауылдар, кенттер, ауылдық округтер әкімдері аппараттарының мемлекеттік қызметшілерін тарту; барлық қаржыландыру көздері есебінен 236,7 мың отбасының тұрғын үй жағдайын жақсартуды қамтамасыз ету; қалаларда сумен жабдықтау қызметтеріне 100 % қолжетімділікті қамтамасыз ету; ауылдарда сумен жабдықтау қызметтеріне 100 % қолжетімділікті қамтамасыз ету; қоныс аударушылар мен қандастардың жұмыспен қамтылу деңгейін, оның ішінде кәсіпкерлік бастаманы дамыта отырып, 79 %-дан 87 %-ға дейін арттыру көзделген [8].

«Қуатты өңірлер — ел дамуының драйвері» ұлттық жобасымен Алматы, Жамбыл, Маңғыстау, Түркістан, Қызылорда облыстары, сондай-ақ Алматы, Шымкент және Нұр-Сұлтан қалалары қоныс аударушылардың шығу өңірлері болып айқындалды. Қандастар мен қоныс аударушыларды қабылдау

өңірлері: Ақмола, Қарағанды, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары.

Ұлттық жоба шеңберінде ерікті түрде қоныс аударуға қатысушылар үшін субсидиялар түрінде мынадай мемлекеттік қолдау шаралары ұсынылады: отбасының әрбір мүшесіне көшуге 70 АЕК мөлшерінде біржолғы төлем (2022 жылы — 222,6 мың теңге); тұрғын үйді жалдау және коммуналдық қызметтерге ақы төлеу шығындарын жабу үшін төлем 1 жыл ішінде ай сайын төленеді. Төлем мөлшері қалаға қоныс аударғандар үшін бір адам үшін 20 АЕК-тен (61,3 мың теңге), отбасы мүшелерінің саны бес және одан көп адам болса 30 АЕК-ке (91,9 мың теңге) дейін, ауылдық жерлерге қоныс аударғандар үшін — бір адам үшін 15 АЕК-тен (45,9 мың теңге) бастап, отбасы мүшелерінің саны бес және одан көп болса 21 АЕК-ке дейін (64,3 мың теңге) құрайды [9].

Сондай-ақ, «Өңіраралық еңбек ұтқырлығы (Оңтүстік-Солтүстік) шеңберінде қоныс аударушылар саны» көрсеткіші бойынша 2022 ж. облыстың еңбек ресурстарының ұтқырлығы шеңберінде 2 800 адам (700 отбасы) көлемінде квота бөлінген. Тиісінше, Павлодарға еліміздің жұмыс күші артық өңірлерінен 1136 адам (239 отбасы) қоныс аударған. Еңбекке жарамды 536 адамның ішінен 369 адам тұрақты жұмыс орындарына орналастырылды. Қоныс аударушылардың 64 пайызы ауылдық жерлерде, оның 17 пайызы аудан орталықтарында, қалған 36 пайызы қалаларында тұрып жатыр. Жалпы, бұл жоспардың орындалу көрсеткіші 41 пайызды құрап отыр. Айта кетсек, өңірге еңбек күшін көшіру еліміздің барлық жұмыс күші артық өңірлерінен жүзеге асырылған (Алматыдан — 315 адам, Түркістан облысынан — 395 адам, Жамбыл облысынан — 107 адам, Қызылорда облысынан — 75 адам, Маңғыстаудан — 20 адам, Нұр-Сұлтаннан — 88, Алматыдан — 31 және Шымкент қаласынан — 105 адам қоныс аударған). Тағы бір айта кетерлігі — өңірдегі кадр тапшылығына сәйкес, облысқа білім беру, ауыл шаруашылығы, денсаулық сақтау саласының мамандары көбірек келген. Тамыз айында өңірлік квотаға тағы да қосымша 104 адам енгізілді [10].

Жұмыс күші артық өңірлерден қоныс аудару бойынша жұмыстар 2022 жылдың ақпан айында басталды. Сол уақыттан бері Павлодар облысының делегациясы ақпараттық-түсіндіру жұмыстарымен Түркістан, Алматы, Қызылорда және Маңғыстау облыстарына, сондай-ақ, Алматы, Шымкент қалаларына барған. Павлодар облысына ел аймақтарынан бөлек, Моңғолия, Өзбекстан, Ресей мен Қытай Халық Республикасынан 121 қандас көшіп келіп, 22 отбасы өңірлік квотаға енгізілген. Олар облыс қалаларына, сондай-ақ, Аққулы, Шарбақты, Тереңкөл, Железин және Успен ауылдарына қоныстанған. Еңбекке жарамды 68 қандастың 38-і тұрақты жұмыспен қамтылған. Одан бөлек, өңірлік квотаға енгізілгендердің барлығына көшуге, тұрғын үй жалдауға және коммуналдық қызметтердің ақысын төлеуге арналған субсидиялар уақытылы төленген [10].

2014 жылдан бастап жұмыс күші артық аймақтардан келген жастар үшін жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі, техникалық және кәсіптік білім алу мүмкіндіктерін беруге және оларды жұмыс күші тапшы өңірлерде жұмысқа орналастыруға бағытталған «Мәңгілік ел жастары — Индустрияға» — «Серпін — 2050» білім беру жобасы іске асырылуда [11].

«Серпін — 2050» жобасы бойынша 2014–2018 жылдары оқуын аяқтағаннан кейін алған біліктілігін солтүстіктің еңбек күші тапшы өңірлерінде қолдануға дайын студенттерге 16 975 грант бөлінді (колледждерде оқу үшін 3 970 грант, жоғары оқу орындарында оқу үшін 13 005 грант). Гранттар саны жыл сайын өсуде. Бұл бағдарламаның әлеуеті бар, оны «Оңтүстік— Солтүстік» қоныс аудару бағдарламасына көптеген жастарды тарту үшін пайдалануға болады. «Серпін — 2050» бағдарламасы бойынша түлектерді жұмысқа орналастыру мәселесін шешу үшін орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың бағдарламасына тартылған күш-жігерді нақты үйлестіру, бизнес пен жоғары оқу орындары арасындағы ынтымақтастық, жұмыс орнын беруе кепілдік қажет [6].

Бұл бағдарлама бойынша 2022–2023 оқу жылына 3653 грант бөлінген, және ол Түркістан, Қызылорда, Жамбыл, Алматы, Жетісу облыстарының түлектеріне арналған. Гранттар Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Шығыс Қазақстан, Абай, Павлодар, Қарағанды, Қостанай облыстарының түлектеріне арналған [12].

Осылайша, Қазақстанның солтүстік аймағындағы демографиялық және көші-қон саласындағы пайда болған мәселелерді шешу барысында бірқатар маңызды қадамдар жасап, мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырып келеді. Мемлекеттік деңгейдегі осындай іс-шараларды жүзеге асыру арқылы еліміздің солтүстік аймағына қатысты аймақтық демографиялық саясатының арқасында біршама жетістіктерге қол жеткізілді.

Дегенмен, аталған бағдарламаларды жүзеге асыру барысында және олардың тиімділігіне қатысты бірқатар қиындықтар бар. Бұл қиындықтар мемлекеттік бағдарламалардың тартымдылығына

ықпал ететін мәселелердің кешенімен сипатталады. Осыған байланысты келесі мәселелерді бөліп көрсетуге болады:

1) Тұрғын үй мәселесі. Мысалы, тұрғын үйдің болмауы себебінен, көптеген студенттер білім алуды аяқтаған соң кері қайтуда. Бұл мәселені шешу үшін, болашақта «Серпін» бағдарламасы «Дипломмен ауылға» бағдарламасымен интеграциялануы мүмкін. Оңтүстіктен солтүстікке қоныстандыру бағдарламасы бойынша қоныстанушыларды тұрғын үймен қамту мәселесіне келер болсақ, солтүстік облыстардағы тұрғын үйлер, әсіресе ауылдық жерлердегі тұрғын үйлер ескірген. Сондықтан, «Еңбек» қоныстандыру бағдарламасының шеңберінде бағдарлама бойынша қоныстанушылар үшін жаңа тұрғын-үй салу үшін айтарлықтай қаржы бөлінген. Мысалы, осы мақсатта 2019–2021 жж. үш мыңға жуық қоныстанушы отбасын тұрғын-үймен қамтамасыз ету үшін 15 млрд. теңге бөлінген. Дегенмен, қоныс аударушылардың бір бөлігінің пікірі бойынша берілген жаңа үйлер сапасыз құрылған және өмір сүруге жарамсыз, осы себептен қоныс аударғандардың көпшілігі кері оралуда [13].

2) Жұмыспен қамту мәселесі. Еңбек нарығындағы қалыптасқан ұсыныстар қоныстанушылар үшін аса қызығушылық тудырмайды. Көптеген жағдайларда, солтүстік аймақтарда білім алған түлектерге аграрлық сектордағы кәсіпорындарда маусымдық сипаттағы жұмыс ұсынылуда. Сондықтан, еңбекпен қамту мәселесін шешу үшін салалық және аймақтық құрылымдардың нақты координациялық әрекеттері, бизнес пен жоғарғы оқу орындары арасындағы ынтымақтастық қажет.

Осымен бірге, оңтүстік облыс тұрғындары солтүстікке қоныстана отырып, климаттық жағдайға байланысты қиындықтарға тап болуда, атап айтқанда, мал және егін шаруашылығы бойынша тез арада айтарлықтай жақсы нәтижелерге қол жеткізе алмауда. Сондықтан, бұл мәселені шешу үшін қоныс аударушылар үшін жылыжайлар, фермалар құру қажет [13].

3) Әлеуметтік-мәдени фактордың кері әсері. Бұған табиғи-климаттық жағдайды, тіл мәселесін, халық менталитетінің айырмашылығын, осымен бірге оңтүстік және солтүстік аймақтардағы еңбекті ұйымдастыру және оның мәдениетіндегі айырмашылықтарды жатқызуға болады.

Қорытынды

Азаматтарды еңбек ресурсы мол оңтүстік аймақтан еңбек ресурсы тапшы болып табылатын солтүстік аймаққа қоныстандыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламалардың стратегиялық маңызы жоғары болып саналады және мұның еліміздің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесіне тікелей қатысы бар.

Негізінен алғанда жекелеген аймақтардың әлеуметтік және экономикалық жағынан бір келкі болмауы және еліміздің солтүстік және оңтүстік аймақтарындағы орын алған демографиялық мәселелер мемлекетіміздің ішкі көші-қон үрдістерін реттеу қажеттілігін туындатты. Сондықтан, Қазақстандағы демография мәселесі мен ішкі көші-қон үрдісіне қатысты жүргізіліп отырған демографиялық саясат мемлекетіміздің территориялық тұтастығы мен ұлттық қауіпсіздігі жағынан аймақтың келесідей ерекшеліктерін ескеру қажет: біріншіден, Ресеймен шекаралас болып табылатын солтүстік аймақтың ерекше геосаяси мәртебесін ескеру; екіншіден, солтүстік аймақтың айтарлықтай экономикалық қуатын ескеру; үшіншіден, еліміз үшін солтүстік аймақтың табиғи қазба байлықтарының (минералды шикізат базасының) маңыздылығын ескеруіміз қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 О национальной безопасности Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527>

2 Миграционная катастрофа в Северном Казахстане: почему люди массово бегут из региона [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.caravan.kz/articles/migracionnaya-katastrofa-v-severnom-kazakhstan-pochemu-lyudi-massovo-begut-iz-regiona-766262/>

3 Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/region/264023>

4 Сауран Э.С. Изменение численности населения Южного Казахстана в 1991–2020 годах / Э.С. Сауран, Б.П. Найманбаев // Polish Journal of Science. — 2022. — № 48–2. — С. 12–18.

5 Об утверждении Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017–2021 годы «Еңбек» [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746>

6 Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2022–2026 годы и Плана мероприятий по реализации Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2022–2026 годы [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=13920313>

7 Годовой отчет Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017–2021 годы «Енбек» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/article/details/77404?lang=ru>

8 Об утверждении национального проекта «Сильные регионы — драйвер развития страны» [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000729>

9 Жұмыс күші артық өңірлерден қоныс аударушыларға материалдық көмек көрсетіледі [Электрондық ресурс]. — Қол жетімділік тәртібі: <https://sn.kz/sn-akparat-agyny/94028-turgyndardy-ontustikten-soltustikke-koshiru-ushin-koldan-kelgennin-b-rin-zhasaimyz-ministr>

10 Қуатты өңірлер — ел дамуының драйвері: Павлодарлық қалалар мен ауылдардың даму қарқыны жоғары [Электрондық ресурс] — Қол жетімділік тәртібі: <http://ernur.kz/kazakstan/kuatty-onirler-el-damuyun-draiveri-pavlodarlyk-kalalar-men-auyldardyn-damu-karkyny-zhoghary>

11 Жусупова А. Государственная программа переселения «Юг–Север»: востребованность и успешность [Электронный ресурс]. / А. Жусупова. — Режим доступа: <https://ekonomist.kz/zhusupova/programma-pereseleniya-yug-gosprogramma-sever/>

12 Сайт Центра национального тестирования [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.testcenter.kz/press-sentr/novosti/detail.php?ID=5153>

13 Жусупова А. Влияние программ переселения на повышение конфликтности в регионах Казахстана [Электронный ресурс]. / А. Жусупова, Г. Илеуова, Г. Насимова, Ш. Халикова. — Режим доступа: <https://centralasiaprogram.org/vliyanie-programm-pereseleniya-na-povyshenie-konfliktnosti-regionah-kazahstana>

Г.С. Ильясова, Т.С. Садыков, С.К. Кабылтаева

Государственная демографическая политика в Северном Казахстане: проблемы и перспективы

На современном этапе в Казахстане реализуется государственная политика регулирования механического движения народонаселения на основе нескольких программ переселения жителей, прежде всего, из южных областей в северные. Авторами статьи проанализированы особенности и проблемы реализации данных государственных программ. Выявлены особенности демографической ситуации в Северном Казахстане, территориальная дифференциация факторов демографического развития, а также подходы к регулированию демографических процессов на региональном уровне.

Ключевые слова: демографическая политика, демография, миграция, Северный Казахстан, государственные программы, региональная демографическая политика.

G.S. Ilyassova, T.S. Sadykov, S.K. Kabylytayeva

State demographic policy in Northern Kazakhstan: problems and prospects

At the present stage in Kazakhstan, the state policy of regulating the mechanical movement of the population is being implemented based on several programs for the resettlement of residents, primarily from the southern regions to the northern ones. The authors of the article analyze the features and problems of the implementation of these state programs. The article reveals the features of the demographic situation in Northern Kazakhstan, the territorial differentiation of the factors of demographic development, as well as approaches to the regulation of demographic processes at the regional level.

Keywords: demographic policy, demography, migration, Northern Kazakhstan, government programs, regional demographic policy.

References

1 О национальной безопасности Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года No. 527–IV [On the national security of the Republic of Kazakhstan Law of the Republic of Kazakhstan of January 6, 2012 N 527-IV]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527> [in Russian].

2 Миграционная катастрофа в Северном Казахстане: почему люди массово бегут из региона [Migration catastrophe in Northern Kazakhstan: why people are fleeing en masse from the region]. Retrieved from <https://www.caravan.kz/articles/migracionnaya-katastrofa-v-severnom-kazakhstan-pochemu-lyudi-massovo-begut-iz-regiona-766262/> [in Russian].

3 Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://stat.gov.kz/region/264023> [in Russian].

4 Sauran, E.S., & Naimanbaev, B.R. (2022). Izmenenie chislennosti naseleniia Yuzhnogo Kazakhstana v 1991–2020 godakh [Population change in South Kazakhstan in 1991–2020]. *Polish Journal of Science*, 48–2 [in Russian].

5 Ob utverzhenii Gosudarstvennoi programmy razvitiia produktivnoi zaniatosti i massovogo predprinimatelstva na 2017–2021 gody «Enbek» [On the approval of the State program for the development of productive employment and mass entrepreneurship for 2017–2021 “Employment”]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746> [in Russian].

6 Ob utverzhenii Kontseptsii migratsionnoi politiki Respubliki Kazakhstan na 2022–2026 gody i Plana meropriiati po realizatsii Kontseptsii migratsionnoi politiki Respubliki Kazakhstan na 2022–2026 gody [On approval of the Concept of the Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2022–2026 and the Action Plan for the implementation of the Concept of the Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2022–2026]. Retrieved from <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=13920313> [in Russian].

7 Godovoi otchet Gosudarstvennoi programmy razvitiia produktivnoi zaniatosti i massovogo predprinimatelstva na 2017–2021 gody «Enbek» [Annual report of the State Program for the Development of Productive Employment and Mass Entrepreneurship for 2017–2021 “Enbek”]. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/article/details/77404?lang=ru> [in Russian].

8 Ob utverzhenii natsionalnogo proekta «Silnye regiony — draiver razvitiia strany» [On the approval of the national project «Strong regions — the driver of the country's development»]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000729> [in Russian.]

9 Zhumys kushi artvq onirlerden qonvs audarushylarga materialdyq komek korsetiledi [Financial assistance will be provided to emigrants from labor-intensive regions]. Retrieved from <https://sn.kz/sn-akparat-agyny/94028-turgyndardy-ontustikten-soltustikke-koshiru-ushin-koldan-kelgennin-b-rin-zhasaimyz-ministr> [in Kazakh].

10 Quatty onirler — el damuynyn draiveri: Pavlodarlyq qalalar men auylardyn damu qarkyny zhogary [Powerful regions are the driver of the country's development: Pavlodar cities and villages have a high development rate]. Retrieved from <http://ernur.kz/kazakstan/kuatty-onirler-el-damuynyn-draiveri-pavlodarlyk-kalalar-men-auylardyn-damu-karkyny-zhoghary> [in Kazakh].

11 Zhusupova, A. Gosudarstvennaia programma pereseleniia «Yug–Sever»: vostrebovannost i uspeshnost [The State resettlement program “South-North”: demand and success]. Retrieved from <https://ekonomist.kz/zhussupova/programma-pereseleniya-yug-gosprogramma-sever/> [in Russian].

12 Sait Tsentra natsionalnogo testirovaniia [Site of the National Testing Center]. Retrieved from Rezhim dostupa: <http://www.testcenter.kz/press-tsentr/novosti/detail.php?ID=5153> [in Russian].

13 Zhusupova, A., Ileuova, G., Nasimova, G., & Khalikova, Sh. Vliianie programm pereseleniia na povyshenie konfliktnosti v regionakh Kazakhstana [Combination of programs of resettlement and increase of conflict in the regions of Kazakhstan]. Retrieved from <https://centralasiaprogram.org/vliianie-programm-pereseleniya-na-povyshenie-konfliktnosti-regionah-kazakhstan> [in Russian].

А.К. Камалов^{1*}, Р.К. Юсупов²¹Университет «Туран», Алматы, Казахстан;²Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

(E-mail: a.kamalov@turan-edu.kz; rahm_yus@mail.ru)

Устная история миграции из Китая в Казахстан в период «культурной революции» (1966–1976 гг.)

В статье исследован последний этап межгосударственной миграции из Китая в Казахстан в 1950–1970 гг., которым стал период так называемой «великой культурной революции», начавшейся в Китайской Народной Республике (КНР) в 1966 г. и длившейся почти десять лет. Миграция этого периода из Синьцзян-Уйгурского автономного района (СУАР) КНР в советский Казахстан не носила массового характера и выражалась в групповых пресечениях казахстанского участка советско-китайской государственной границы молодежью из числа казахов и уйгуров, преследуемых властями в качестве «контрреволюционеров» и «ревизионистов». События, связанные с бегством отдельных групп молодежи в Казахстан в первые годы «культурной революции», реконструированы в статье на основе устных историй, записанных в ходе реализации научно-исследовательского проекта «Устная история миграции в 1950–1970 гг. из Китая в Казахстан», архивных материалов и мемуарной литературы. Изучение устных историй и других источников позволило выявить специфические особенности миграции указанного времени, которые заключались в том, что она коснулась ограниченного круга политически активной молодежи из числа местных тюркских народов СУАР и представляла стихийное бегство отдельных групп молодых людей в экстремальных политических условиях, а именно в условиях политической борьбы за власть между разными группами Коммунистической партии Китая, массовых политических репрессий и преследований. Последняя группа беженцев прибыла в Казахстан накануне 1970 г., после чего «железный занавес» в советско-китайских отношениях закрылся окончательно.

Ключевые слова: устная история, миграция, «культурная революция», Синьцзян, советско-китайские отношения.

Введение

Окончание гражданской войны в Китае победой коммунистов, провозгласивших 1 октября 1949 г. создание Китайской Народной Республики, ознаменовало начало нового периода в советско-китайских отношениях, связанного с возникновением нового социалистического государства в Азии. За два десятилетия эти отношения претерпели чрезвычайные изменения, перейдя от «вечной дружбы» и тесного экономического и политического сотрудничества к противостоянию и открытой вражде, выразившейся в приграничных вооруженных конфликтах. Трансформацию советско-китайских отношений в 1950–1960 гг. можно проследить в самых разных сферах, в том числе в инициированной правительством КНР и поддержанной советским руководством репатриации советских граждан из Китая в СССР, в которую была вовлечена, прежде всего, Казахская ССР. По обоюдному решению, репатриация советских граждан из Китая началась в 1954 г. и, в целом, завершилась к концу 1963 г. Ее были охвачены советские граждане разных этнических групп, жившие в основном в двух приграничных районах Китая — Синьцзяне и Маньчжурии. Репатриация советских граждан вылилась в массовую миграцию местного населения Синьцзяна (казахов, уйгуров и др.) в Казахстан, основными этапами которой стали: а) плановая и согласованная с китайскими властями репатриация в 1954–1962 гг.; б) массовый исход (бегство) населения приграничных районов Или и Тарбагатай, в основном, казахов и уйгуров, в первой половине 1962 г., пиком которого стали «события 29 мая» 1962 г., выразившиеся в протестах жителей г. Кульджи и его окрестностей против введенных китайскими властями ограничений и запрета на выезд в СССР и кровавое подавление митинга в городе Кульдже; в) завершающий этап репатриации в 1962–1963 гг., когда было организовано переселение оставшихся в провинции советских граждан и их родственников [1]. Однако 1963-й г. не стал последним годом в миграции населения из СУАР в Казахстан указанного времени: через несколько лет, с началом «великой пролетарской революции» в Китае (1966 г.), в результате жестоких политических кампаний и борьбы за власть в руководстве Коммунистической партии Китая, отдельные группы казахской и уй-

* Автор-корреспондент. E-mail: a.kamalov@turan-edu.kz

гурской молодежи были вынуждены бежать в советский Казахстан. Это были нелегальные переходы через государственную границу представителей политически активной, в основном, образованной молодежи, стремившейся к воплощению своих общественных идеалов. Этот процесс затронул значительное число населения. Группы мигрантов, пересекавшие границы, обосновывались в разных частях Казахстана; чаще всего, после необходимого дознания и проверки их направляли в целинные области, откуда они, однако, со временем переезжали в крупные города Казахстана и Средней Азии (Кыргызстан и Узбекистан).

Информация о событиях, связанных с «культурной революцией» в Китае и советско-китайскими отношениями в советское время, строго контролировалась цензурой, поэтому публикации сведений о них в средствах массовой информации или печатных изданиях были большой редкостью [2]. Во время советско-китайского идеологического противостояния и конфронтации, в 1970–1980-е гг., о том, что происходило в Китае, в целом, и в СУАР, в частности, можно было узнать только из специальных изданий научно-исследовательских институтов и центров, таких как Институт Дальнего Востока (ИДВ), Институт востоковедения АН СССР и др. К редким публикациям относилась книга «Четыре года в хаосе: о так называемой «культурной революции» в Синьцзяне» А. Базильбаева (1978 г.) [3]. А. Базильбаев был вымышленной фамилией, под которой скрывался один из беженцев из СУАР периода «культурной революции». При этом эта книга была издана ко времени окончания «культурной революции» в Китае. Немногие переселенцы периода «культурной революции» дожили до наших дней. Тем ценнее оказались воспоминания и интервью мигрантов, которые удалось найти и зафиксировать в ходе реализации Научно-исследовательского проекта по устной истории миграции 1950–1970 гг. из Китая в Казахстан.

История «культурной революции» достаточно хорошо освещена в западной научной литературе, самые ранние труды по которой были созданы Дж. Робинсон [4, 5]. Специфика политического развития Синьцзяна в 1960–1970 гг. рассматривалась в трудах О. Э. Клабба [6; 481–508], Д. Макмиллена [7; 181–253]. Большой интерес представляют мемуары очевидцев «культурной революции» в Синьцзяне, опубликованные в эмигрантской литературе в последние десятилетия. К ним относятся воспоминания татарки Суюнгул Жанишевой [8], общественных деятелей Ахмета Эгамберди [9] и Рабии Кадыр [10]. «Культурная революция» в Синьцзяне стала объектом диссертационного исследования американской исследовательницы Сандрин Э. Катрис [11].

Методы и методология исследования

Исследование основано на применении метода устной истории, при котором важным источником информации становятся рассказы очевидцев событий. В ходе осуществления научно-исследовательского проекта, частью которого является данная статья, были проведены интервью эмигрантов из Китая, переселившихся на территорию Казахстана в конце 1960-х гг. В связи с чувствительностью вопроса миграции из Китая, имена некоторых респондентов, рассказавших свои жизненные истории, были изменены. Это делалось с тем, чтобы избежать возможных негативных последствий для их близких и родственников, которые все еще находятся за пределами нашей страны. Устные рассказы очевидцев поставлены в более широкий контекст истории советско-китайских отношений и проанализированы с учетом научной литературы, имеющейся в отечественном и зарубежном востоковедении, в том числе мемуарной. Переселение из СУАР в Казахстан в период «культурной революции» также рассматривается нами как часть процесса межгосударственной миграции 1950–1960-х гг., изученных учеными Казахстана [12] и стран СНГ [13].

Результаты и их обсуждение

8 августа 1966 г. Центральный Комитет КПК объявил о начале «Великой пролетарской революции». Концепция «культурной революции» развивалась в марксистской теории, согласно которой она представлялась неизбежной частью развития общества послереволюционного периода. Культурная революция должна была произвести социалистические изменения в надстройке общества, которые включали институты, организации, традиции, обычаи и идеологию, очистив их от остатков буржуазного образа жизни и буржуазных идей [4; 14]. После изменения базиса (экономической структуры общества) предполагалось реформировать надстройку, которая должна была быть приведена в соответствии базису. Идея проведения культурной революции была использована Председателем КПК Мао Цзэдуном в 1966 г., когда волонтаристские экономические реформы «большого скачка» прова-

лились, и страна столкнулась с экономическими трудностями. Провал экономических реформ вызвал отрицательное к ним отношение у отдельных членов ЦК КПК во главе с Лю Шаоци, являвшимся Президентом КНР с 1959 г. Лю Шаоци внедрял меры по поддержке мелких предпринимателей, что со стороны Мао Цзэдуна было воспринято как попытка усиления своего собственно положения в противовес ему. В 1965 г., восстановившись от болезни, Мао Цзэдун начал решительную борьбу против ревизионистов, под которую подвел цели «культурной революции». Если борьба против внутренних противников экономических реформ была внутренним фактором проведения серии идейно-политических кампаний под лозунгом «культурной революции», внешний, международный фактор «культурной революции» заключался в противоречиях между коммунистическими партиями Китая и Советского Союза. Идеологические разногласия между двумя партиями существовали давно. Так, китайские марксисты не были согласны со сталинской трактовкой классовой борьбы, которая должна была закончиться при установлении социализма: они придерживались, напротив, идеи «перманентной революции», в чем-то консолидируясь с Л. Троцким. Эти разногласия обнажились после смерти И.В. Сталина в 1953 г., особенно после критики культа личности И.В. Сталина на XX съезде КПСС и политики десталинизации, начатой Н.С. Хрущевым, которого китайские коммунисты считали предателем, прекратившим борьбу с международным империализмом. Это противоречивое отношение к двум советским лидерам было выражено Джоан Робинсон следующим образом: «Сталин сохранил базис социализма в Советском Союзе, а Хрущев, пытаясь изменить надстройку, только нанес урон базису» [4; 13]. В отличие от СССР, где средний класс был полностью уничтожен, в Китае средний класс признал власть коммунистов и был готов вместе работать над созданием нового общества. Их инкорпорацию в новое общество поддерживали члены КПК, занимавшие правые позиции [4; 14], которых во время «культурной революции» представили, как зло. Коммунистов с правыми взглядами было достаточно много во власти, и они усиливали влияние в политической жизни. Особенно прочные позиции правые имели в системе образования, где дети среднего класса пользовались большими привилегиями, чем дети рабочих и крестьян. В связи с этим главной сценой политической борьбы левых сил с так называемыми «ревизионистами» стали университеты, а движущей силой «культурной революции» стала студенческая молодежь. В 1966 г., по указанию Мао Цзэдуна, стали создаваться «революционные комитеты» студенческой молодежи, которые получили название «хунвэйбинов» (красных охранников). Наряду с ними на заводах и фабриках из числа рабочих стали создаваться группы «цзаофаней» (бунтарей). Под лозунгом «огонь по штабам» отряды хунвэйбинов и цзаофаней нападали на партийные органы, подвергали избиению и унижению кадровых работников и интеллигенцию. Деятельность этих групп была прекращена в 1969 г.

Результаты и их обсуждение

Деятельность «революционных групп» СУАР КНР отличалась наличием в провинции национального вопроса. Кроме политических предпочтений, «революционная» молодежь обвиняла партийных деятелей в «местном национализме». Как и в столице, в административном центре СУАР — г. Урумчи, первые отряды хунвэйбинов были созданы в университетской среде, а именно в Синьцзянском университете. По описанию очевидцев, «хунвэйбины» организовали погромы памятников национальной культуры, в том числе мусульманские святыни и мечети. «Они с силой врываются в мечети, изгоняли верующих, устраивали погромы, нанося повреждения минаретам и куполам, созданным руками и разумом трудового народа. Так, были разрушены и осквернены мечети в гг. Урумчи, Боротала, Турфан, во многих уездах Кашгарского округа» [3; 21, 22] Вслед за известными событиями в Пекинском университете, когда после очередной критической статьи в «дацзыбао», разоблачавшей партийное руководство и унижения, которым вслед за этим подверглись 29 человек из числа партийного руководства города и университета, аналогичные события произошли в Урумчи. Студенты Медицинского института вывели на улицу проректора Аим Азизи, жену председателя народного комитета Сайфуддина Азизи, и издевались над ней. Семья С. Азизи смогла «уйти от ударов» красной гвардии благодаря тому, что Мао Цзэдун положительно отозвался о нем. Этого не удалось избежать заместителю председателя народного комитета Мамтемину Иминову, который был сначала продержан в заточении, выпущен и уже арестован вновь после того, как он поддержал одну из противоборствующих групп студентов, поместив в «дацзыбао» статью с критикой партийных руководителей г. Бай во время голода. Мамтемин Иминов скончался в тюрьме в 1970 г. и был реабилитирован в 1980-е гг. [14].

«Культурная революция» происходила в условиях обострения советско-китайских отношений, которое усиливалось как на уровне двухсторонних отношений, так и в рамках коммунистического движения. Апогеем противостояния стали военные столкновения в 1969 г. на советско-китайской границе на острове Даманск, на реке Уссури (2 марта 1969 г.) и на казахстанско-синьцзянском участке границы, у озера Жаланашколь (китайцы называют его «инцидентом у Теректы») (13 августа 1969 г.). Как отмечает Т. Робинсон, «физические столкновения между двумя странами стали нормальными; и два государства подвели себя к грани дипломатического разрыва» [5; 265]. Советская пропаганда в обращенном на синьцзянскую аудиторию радиовещании на казахском и уйгурском языках активно проповедовала идею восстания местных народов против китайской власти и сообщала о деятельности Народной революционной партии Восточного Туркестана (НРПВТ), история которой уходила ко времени существования Второй Восточно-Туркестанской Республики (ВТР) на территории трех округов (Или, Тарбагатай и Алтай) [15]. Подпольные ячейки этой партии действительно существовали и активизировали свою деятельность, подогреваемые советской стороной [16].

В условиях политического хаоса и массовых репрессий в СУАР с началом «культурной революции» отдельные группы казахской и уйгурской молодежи были вынуждены искать убежище в СССР. Они пересекали советско-китайскую границу и попадали на территорию Казахстана, где проходили проверку государственных органов и направлялись на поселение в разные районы. Те, кто имел родственников или иную поддержку со стороны советских учреждений, направлялись в столичный город. Некоторые из этих мигрантов в последующем смогли добиться больших успехов в своей области деятельности. К ним относились, например, Айтан Нусипханов был назначен руководителем телеканала «Алатау», а позже работал в Министерстве иностранных дел Казахстана. Абылгазы Даулетхан защитил кандидатскую диссертацию по истории Тюркешского каганата и является ведущим научным сотрудником Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова [17]. Большую известность получил уйгурский поэт Долкун Ясенов (1938–2005), который в 1961 г. окончил Среднеазиатский государственный университет (САГУ, позже ТашГУ), после возвращения в Синьцзян, в 1963–1968 гг., работал в редакции журнала «Тарим» в Урумчи. Бежал в СССР с группой товарищей и пересек границу 6 ноября 1968 г. В Казахстане он стал членом Союза писателей республики, работал в республиканской газете «Коммунизм туғи» (нынешний «Уйгур авази»), был главным редактором газеты «Йеңи заман». Ахмат Мухит (1944 г.р.) обосновался в Ташкенте, где работал в уйгурской редакции радиовещания Узбекистана, получил известность как поэт и сейчас живет в г. Ангрене (Ахангаран). Многие из числа переселенцев периода культурной революции обосновались в Алматы и его окрестностях.

В интервью редакции «Азаттык» историк Абылгазы Даулетхан вспоминал об обстоятельствах своего переезда в советский Казахстан в 1968 г. следующим образом: «...Мы приложили все усилия, чтобы изменить направление, которое обозначил Пекин после «культурной революции», начавшейся в 1966 г. Пытались уничтожить капиталистическую точку зрения внутри партии. Хотели доказать, что действия руководителя, направленного Китаем в Синьцзян, противоречат Мао. В тот момент мы думали, что местное руководство искажает национальную политику китайского вождя Мао Цзэдуна. Мы обвинили местное руководство в том, что они придерживаются шовинистической политики. Во всем Китае действия приняли такой размах. Из мешков, наполненных песком, в центре Урумчи была сооружена граница; народ разделился на два лагеря: на тех, кто поддерживал местное руководство, и тех, кто считал, что искажается политика высшей власти. Народ был готов к восстанию. В тот период начались всеобщие аресты. Было ясно, что пойманные будут наказаны. Публиковались наши фотографии. Три месяца мы скрывались. В итоге вынуждены были приехать сюда. Кого-то поймали, кто-то попал под пули. Наша группа перешла через границу за восемь дней. За восемь дней, не увидев ни китайцев, ни русских, ни зверя и ни птицы, чуть не умерев от голода, мы перешли границу. Не увидели ни капканов на земле, ни сеток в небе. Не увидели этого и на советской стороне. За 20–50 метров от заставы криками позвали пограничников. Так, 2 апреля 1969 года я добрался из Китая в Казахстан» [17].

Более подробно об обстоятельствах отъезда группы молодежи рассказала Гульмира, дочь одного из репрессированных уйгурских политических деятелей (имя изменено). Ее отец относился к той группе китайских коммунистов, которые занимали руководящие должности в ВТР, а после прихода коммунистов были привлечены к государственной службе. Он подвергся критике во время кампании «трех знамен» в 1950-е гг., но из-за того, что пользовался авторитетом местного населения, был оставлен на своей должности в правительстве СУАР, но был направлен в 1964 г. в Пекин для повы-

шения квалификации, где он прожил с семьей два года. Гульмира училась в китайской школе Урумчи, а затем Пекина, где ее застала «культурная революция»: «В 1966 г. началась культурная революция. В это время мы учились в Пекине. Внезапно начались зловещие события, школы, заводы и фабрики прекратили работу, все ушли в политику. Тогда общество в Китае разделилось на две группы. Цзаофани были восставшие, а другие были защищавшиеся. Хунвэйбины сами разделились на две группы. Когда Мао Цзэдун призвал молодежь к действиям, они стали бить своих преподавателей, обвиняя их в симпатии к капитализму, даже убивали. Никакой власти нет, ответственности нет, любого человека могли очернить, написать о нем в дацзыбао, что он против революции, тогда его клеймили как ревизиониста, надевали колпак, руки завязывали сзади, ставили на колени, унижали и избивали. Толпа имеет ужасную силу. Это было время хаоса. Молодежь могла бесплатно садиться в поезда и ехать в любую часть Китая, никакого над ними суда. Они говорили, что едут обмениваться опытом. Мао Цзэдун семь-восемь раз принимал их представителей, вот и ехали на встречу с ним. Передвигались бесплатно, кушали бесплатно там, где хотели, короче, вели себя как бандиты, кого хотели, били. На огромной площади Тяньаньмынь собиралась молодежь. Вот тогда я воочию увидела, что такое фанатизм. Молодые люди прыгали, рыдали, кричали, вели себя как сумасшедшие. На одном из таких сборищ оказалась я, так как наша школа была поблизости от площади. Когда нас привезли на площадь, я испугалась. В какой-то момент стали уступать дорогу машине, на которой приехал Мао Цзэдун. Он стоял в машине, возле него были какие-то люди. Когда я увидела его лицо, я подумала, это — человек или мумия? На его лице не было никакой эмоции, а люди бьются, плачут, кричат. Вообще страшный был момент для меня. Взглянув на него, я думала, вот ради этого человека они ведут себя так. Я забеспокоилась о том, смогу ли я выбраться из этой толпы». [18] Продолжение «культурной революции» Гульмира увидела в Урумчи, куда вскоре они вернулись всей семьей. «Революционный комитет» арестовал ее отца, продержал сорок дней в тюрьме и выпустил. Однако после его выступления с критической статьей в настенной газете, его арестовали по приказу Чжоу Эньлая, председателя правительства.

В это время Гульмира со своей страшей сестрой и с молодым человеком Арыстаном, вступили в ряды Народной революционной партии Восточного Туркестана. Вскоре одного из членов партийной ячейки арестовали, и он выдал всех остальных. Когда об этом стало известно, группа молодых людей решили бежать в СССР, иначе их ждало заключение в тюрьму. Мать благословила своих дочерей к отъезду. Молодые люди ночью на грузовой машине выехали в Кульджу. Они были вскоре объявлены в розыск. В Кульдже и его окрестных селах они провели целый год, скрываясь от полиции и военных, которые устраивали облаву в поисках дочерей находившегося под арестом партийного руководителя. В Кульдже к ним присоединились несколько местных молодых людей, которые нашли одного пожилого мужчину, который вызвался перевести их в СССР. Не раз они попадали в сложные ситуации, из которых по воле судьбы им удавалось удачно выходить. Однажды, когда Гульмира на велосипеде поехала с Арыстаном из села, в котором они прятались, в Кульджу. На подступах к городу их остановила группа местных дружинников, участвовавших в поисках беженцев. Гульмира закончила китайскую школу и без акцента говорила на пекинском диалекте. Она представилась как китаянка, которой нужно попасть в Кульджу и которая попросила сопроводить молодого человека. Дружинники не поверили ей, но в этот момент на велосипеде появился китайский офицер, который, после объяснения ситуации, взялся сопровождать молодых людей в город. Гульмира думала, что офицер сдаст их полиции в первом участковом отделе, но, когда они приблизились к Кульдже, тот попрощался с ними. Радости не было предела!

Наконец, группа из девяти человек, направились в сторону советской границы. Шли только в ночное время, днем прятались, спали, отдыхали. Несколько раз были на волоске от опасности быть узанными и арестованными местным населением, которое могло выдать их властям за вознаграждение. Почти через месяц они добрались до границы, которую со стороны Китая охраняли не так строго, как со стороны СССР. Когда они, перерезав проволоку, вступили на советскую землю, весь пограничный гарнизон был поднят на ноги, но опять группе беспрепятственно удалось пешком добраться до ближайшего села Кольжат. Здесь они постучались в двери первого дома, объяснили ситуацию. Хозяева угостили их чаем и вызвали пограничников. Пограничники несколько дней допрашивали их, не веря тому, что так долго можно было скрываться и беспрепятственно дойти до границы. Через несколько дней, проверив их рассказы, их отправили в Алма-Ату. Группа перешла границу в декабре 1969 г., прямо накануне нового, 1970-го, года. В последующем, все члены группы оказались в разных местах: кто-то остался в Алма-Ате, кто-то уехал во Фрунзе и Ташкент. Гульмира поступила

на китайское отделение Восточного факультета ТашГУ, вышла замуж за Арыстана и обосновалась в Ташкенте [18].

Если история Гульмиры, ее сестры и их товарищей была уникальной и полна приключений, то история Абдушукура Иминова, 1948 г.р., жителя микрорайона Достык г. Алматы, была типична для многих других групп выехавшей в то время молодежи. Свой рассказ Абдушукур начал со своего отца, который работал в полиции, а после прихода коммунистов учился в Институте сельского хозяйства, получил работу в торговой сфере в Урумчи. В 1958 г. его обвинили в «местном национализме» и сняли с должности. Его родители выехали в СССР в 1962–1963 гг., но он не смог выехать. Абдушукур родился в Боротала, на севере Илийского края, закончил там школу. Перед окончанием школы сдал вступительные экзамены в университет, но тут началась «культурная революция», и учебный процесс был приостановлен по всей стране. Абдушукур оказался в водовороте политических событий: «Мы тоже стали хунвэйбинами и возвеличивали Мао Цзэдуна. Прикрепляли красную ленту. Можно было идти в любое место. Например, заходили к начальника области Боротала и говорил: «Докладывай о своих ошибках». Мы выводили его к народу, говоря: «Какие ошибки ты совершил в отношении партии?» Никакого суда. Если совершил преступление, на голову надевали бумажный колпак. Потом его водили по улице напоказ. Никто не проверял, что делалось. Короче, выходили за пределы возможного. Это была не культурная революция, а действия против культуры. Учащихся принуждали участвовать в таких действиях. Делили на первую, вторую, третью группы. Эти группы проводили между собой дискуссии. Если 1- и 2-я группы защищали что-то, то 3-я группа должна была выступить против них» [19]. Абдушукур вместе с остальными «хунвэйбинами» ездил в Пекин, где они остановились в общежитии Института национальных меньшинств. Через некоторое время среди народа стало нарастать недовольство бесчинствами. Абдушукур вступил в Революционную народную партию Восточного Туркестана. О том, что было связано с деятельностью их партии Абдушукур рассказывает: «После моего вступления в эту организацию, в системе Боротала мы проводили свою деятельность. Основной была поддержка Советского Союза. Насколько помню, мы сначала, в 1968 г., отправили в Советский Союз пять человек в качестве делегатов. В составе группы были Исмаил-ака, Айтан, Абит, Алымгази и Авут-ахун. Мы ожидали ответа нашей первой делегации. Однако оттуда мы не получили ответа. Сами тоже исчезли. Тогда мы назначили дату выступления, но она была отменена, отложена. Все друг друга знали, и все стало открытым». По рассказу Абдушукура, в апреле 1969 г. начались аресты. «Оказалось, что из нашей группы одного человека арестовали, но мы не знали об этом. Он не был из нашей школы, а был из общины. Мы у него дома готовили пропагандистские листовки. После того, как стали арестовывать других ребят, нам сверху сказали: «Вы должны уехать» [19].

Абдушукур помнит обстоятельства перехода границы: «Мы выезжали группами. В нашей группе должны были быть 13 человек. Однако к назначенному месту прибыли только девять; остальные не смогли. Остальные четыре не смогли по семейным обстоятельствам: их не отпустили родители или жены, или сами передумали. Мы переходили по горным тропам. На горе стоял камень с надписью «СССР», больше ничего нет. Ночью перешли границу, у нас был проводник. По плану, мы должны были пройти в течение дня. Мы поделились на две группы, первая переходила границу три дня. Мы втроем перешли на четвертый день. Через четыре дня встретили советских пограничников. Мы поднялись вверх в гору, потом спустились вниз. По дороге, увидев консервные банки, поняли, что находимся на советской территории. Те, кто переходили перед нами, шли, не встречаясь с пограничниками, дошли до дома животноводов. Они, спускаясь, натолкнулись на проволоку. Когда дошли до казахских животноводов, они отправили человека к пограничникам и привели их. Потом пограничники «сортировали» нас, кого-то допрашивали, кого-то отправили сразу в Кокшетау» [19]. Абдушукур рассказывает, что всего в то время перешли границу около 150–170 человек, из которых более 70 чел. поселили в Джамбуле (ныне Тараз), 40 чел. отправили в Кокшетау, около 30 чел. — в Аркалык.

Группу, где был Абдушукур, сначала разместили в местности Учарал-Коктума, потом отправили в Джамбул. В Джамбуле Абдушукур прожил восемь лет, после чего переселился в пос. Дружба (ныне мкр. Достык г. Алматы). Он вспоминает, что перед отъездом в СССР их убеждали, что советские власти их «встретят, подготовят и обратно вернут». Они ожидали, что их вооружат и отправят обратно, но этого не произошло. Перебежчиков продержали в здании КГБ 15–20 дней, после чего «для выяснения обстоятельств стали вывозить в тюрьму Алматинского КГБ». Через полмесяца Абдушукура и еще 16 человек отправили в виноградарческий совхоз им. Чапаева в Джамбулскую

область, объявив, что их дела проверяются и рассматриваются в Москве, а пока они временно должны пожить в этой местности. «Там нас было около 70 ребят уйгуров, казахов, монголов, в основном, выходцев из Боротала. Были также семьи из Чугучака» [19]. Другую группу переселенцев поселили в Алматинской области (с. Кызыл Кайрат, Каргалы), несколько ребят попали в г. Алма-Ату (Абит, Долкун Ясенов). Когда советские власти предложили им получить паспорта и вид на жительство, они отказались, ожидая, что скоро вернутся к себе на родину. Время от времени их посещали сотрудники КГБ, которые говорили, что их дела все еще находятся на рассмотрении в Москве. Шло время, никаких новостей не было. Становилось ясно, что их дело уже закрыли. Между тем, от ребят, прибывших из Боротала позже, до них дошли сообщения, что после их отъезда пятеро руководителей групп в Боротала были расстреляны, многие были арестованы и осуждены на сроки от 5 до 15 лет тюремного заключения. В Урумчи расстреляли 29 членов Народной революционной партии Восточного Туркестана во главе с Ниязовым.

По рассказу Абдушукура, те молодые люди, которые выехали в период «культурной революции», жили с надеждой на возвращение домой при поддержке советских властей. Эта надежда сохранялась вплоть до начала афганской войны в 1979 г. Впрочем, в это верили не только они, но и многие высокопоставленные деятели из СУАР, переселившиеся ранее в СССР. Когда приходилось бывать в столице, Абдушукур и его друзья встречались с генералом Маргупом Исхаковым, который обнадеживал их в том, что ситуация в СУАР еще изменится и их отправят на родину. Однако очень скоро эта страница истории была перелистана и забыта.

Заключение

Последний этап миграции из Китая в Казахстан в 1950–1960-е гг. отличается от предыдущего массового переселения жителей Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР в СССР, которое осуществлялось в рамках советской репатриационной политики. Несмотря на то, что процесс репатриации в СССР советских граждан, которая проводилась по обоюдному соглашению двух стран, прерывался массовым исходом (бегством) жителей приграничных районов в начале 1962 г., выталкивающие и притягивающие факторы миграции для всего этого периода были одинаковые. В результате этой миграции на территории Казахстана оказались около 230 тыс. переселенцев из Китая (не только Синьцзяна, но и Маньчжурии). Что касается, миграции из СУАР в Казахстан в период «культурной революции», особенно в 1968–1969 гг., то она была вызвана исключительно политическими причинами. Политическая борьба, усилившиеся репрессии местных кадровых работников и интеллигенции, массовые аресты и убийства, а также активизация деятельности Народной революционной партии Восточного Туркестана, которую поддержало недовольное политикой КПК местное население провинции, послужили выталкивающими факторами для переселения наиболее активной части казахской и уйгурской молодежи в соседний Казахстан. Важную роль при этом сыграла советская пропаганда, которая в условиях советско-китайского идеологического противостояния старалась использовать недовольство местного населения провинции политикой КПК в целях дестабилизации ситуации СУАР и для этого пропагандировала деятельность Народной революционной партии Восточного Туркестана, в очередной раз обещая оказать помощь ее сторонникам. Советская пропаганда намеренно преувеличивала роль этой партии, демонстрировала советскую поддержку и создавала основания для того, чтобы наиболее активная часть молодежи покинула страну с целью возвращения на родину с помощью СССР. Миграция в период «культурной революции» не приобрела сколь-нибудь значительных размеров и коснулась только молодежи в возрасте 20–40 лет, которая нелегально пересекала границу отдельными группами. Изучение пересечения государственной границы отдельными группами казахской и уйгурской молодежи пока представляется возможным только на основе жизненных историй участников этих событий. Проведенные интервью мигрантов последней волны переселения из СУАР (1968–1969 гг.) в советский Казахстан показали, что, несмотря на незначительный масштаб и ограниченность социальной основы, миграция периода «культурной революции» стала важным явлением в истории советско-китайских взаимоотношений.

Статья написана в рамках исследования, финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08856732, договор № 322 от 20.11.2020 г.).

Список литературы

- 1 Камалов А.К. Миграция 1950–1970 гг. из Китая в Казахстан: факторы и основные этапы / А.К. Камалов // Отан тарихы. — 2021. — № 3 (95). — С. 144–152.
- 2 Китайская Народная Республика в 1969 году. — М., 1970. — 270 с.
- 3 Базильбаев А. Четыре года в хаосе: О так называемой «культурной революции» в Синьцзяне; пер. с каз.; предисл. К. Кожаметова. / А. Базильбаев. — Алма-Ата: Казахстан, 1978. — 144 с.
- 4 Robinson J. The Cultural Revolution in China / J. Robinson. — Middlesex: Penguin books, 1969. — 154 p.
- 5 Robinson T.W. (Ed.). The Cultural Revolution in China / T.W. Robinson. — Berkeley — Los Angeles — London: University of California Press, 1971. — 509 p.
- 6 Clubb O.E. China and Russia. The “Great Game” / O.E. Clubb. — New York — London: Columbia University Press, 1971. — 578 p.
- 7 McMillen D.H. Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang, 1949–1977 / D.H. McMillen. — Boulder CO — Dawson — Folkestone: Westview Press, 1979. — 373 p.
- 8 Zhanishev S. Koz yesida nemlengen semin / S. Zhanishev. Istanbul: Teklimakan, 2009. — 718 p.
- 9 Egamberdi A. Hayat mensilliri / A. Egamberdi. — Istanbul: Teklimakan, 2019. — 556 p.
- 10 Kadeer R. Dragon Fighter: One Woman’s Epic Struggle for Peace with China / R. Kadeer. — Carlsbad: Kales Press, 2011. — 426 p.
- 11 Catris S.E. The cultural revolution from the edge: violence and revolutionary spirit in Xinjiang, 1966–1976. PhD Dissertation / S.E. Catris. — Bloomington: Indiana University, 2015. — 288 p.
- 12 Кожирова С.Б. Миграция из Китая в Казахстан: история и современность / С.Б. Кожирова. — Алматы: Мир, 2017. — 304 с.
- 13 Аблажей Н.Н. Казахский миграционный маятник «Казахстан–Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция / Н.Н. Аблажей. — Новосибирск, 2015. — 255 с.
- 14 Сабитов Я. Эл сүйгән нурлук сима / Я. Сабитов // Уйғур авазы. — 2016. — 14 апреля. — С. 6, 7.
- 15 Benson L. The Ili Rebellion. The Muslim Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944–1949 / L. Benson. — Armonk NY — London: M. E. Sharpe, 1990. — 265 p.
- 16 Evans Michael E. A newly perfect storm: the use and fall of the Eastern Turkistan peoples revolutionary party. PhD Dissertation / M.E. Evans. — Bloomington: Indiana University, 2017. — 262 p.
- 17 Кари К. Казахам следует научиться работать у китайцев, считает ученый-историк. 21.02. 2011 г. / К. Кари [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://rus.azattyq.org/a/china_kazakhstan_alimgazy_dauletkhan/2316824.html
- 18 Интервью с Гульмирой И. (ненастоящее имя), 1950 г.р., г. Алматы.
- 19 Интервью с Абдушукуром Иминовым, 1948 г.р., мкр. Достык, г. Алматы.

А.К. Камалов, Р.К. Юсупов

«Мәдени революция» кезеңіндегі Қытайдан Қазақстанға көшіп-қонудың ауызша тарихы (1966-1976 жж.)

Мақалада 1966 жылы Қытай Халық Республикасында (ҚХР) басталып, он жылға жуық созылған «ұлы мәдени революция» деп аталған кезең болған 1950-1970 жылдардағы Қытайдың Қазақстанға мемлекетаралық көшіп-қонуының соңғы кезеңі зерттелген. Көшіп-қонудың сол кезеңінде ҚХР-дың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданынан (ШҰАА) кеңестік Қазақстанға қоныс аудару жаппай сипатқа ие болған жоқ және «контрреволюционерлер» және «ревизионистер» ретінде билік қудалаған қазақтар мен ұйғырлардың жастары кеңес-қытай мемлекеттік шекарасының қазақстандық учаскесін топтасып кесіп өтуінде көрініс тапты. «Мәдени революцияның» алғашқы жылдарында жастардың жекелеген топтарының Қазақстанға қашуына байланысты оқиғалар «1950-1970 жылдардағы Қытайдың Қазақстанға көшіп-қонуының ауызша тарихы» атты ғылыми-зерттеу жобасын, мұрағат материалдары мен мемуарлық әдебиетті іске асыру барысында жазылған ауызша әңгімелер негізінде мақалада қайта жаңғырды. Ауызша әңгімелер мен басқа да дереккөздерді зерттеу аталған уақытта көшіп-қонудың өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді, ШҰАА-ның жергілікті түркі халықтарының арасынан шыққан саяси белсенді жастардың шектеулі тобына қатысты болды және экстремалды саяси жағдайларда жастардың белгілі бір топтарының стихиялы қашуын көрсеткен, атап айтқанда, Қытай Коммунистік партиясының (ҚКП) әртүрлі топтары арасындағы билік үшін саяси күрес, жаппай саяси қуғын-сүргін және қудалау жағдайы. Босқындардың соңғы тобы Қазақстанға 1970 жылдың қарсаңында келді, содан кейін кеңес-қытай қатынастарында «темір перде» біржола жабылды.

Кілт сөздер: ауызша тарих, көшіп-қону, «мәдени революция», Шыңжаң, кеңес-қытай қатынастары.

А.К. Камалов

Oral History of Migration from China to Kazakhstan during the period of “Cultural Revolution” (1966–1976)

The article examines the last stage of interstate migration from China to Kazakhstan in 1950–1970, that is, the period of the so-called “great cultural revolution”, which began in the People’s Republic of China (PRC) in 1966 and lasted ten years. Migration of this period from the Xinjiang Uyghur Autonomous Region (XUAR) of the PRC to Soviet Kazakhstan was not mass-scale and took the form of groups of young Kazakhs and Uyghurs who crossed the Kazakh section of the Soviet-Chinese state border. They were persecuted by the Chinese authorities as “counter-revolutionaries” and “revisionists.” The events related to the escape of some groups of young people to Kazakhstan in the early years of the “cultural revolution” are reconstructed in the article based on oral histories recorded during the implementation of the research project “Oral history of migration in 1950–1970s from China to Kazakhstan”, as well as archival materials and memoir literature. The study of oral histories and other sources revealed specific features of the migration of that time: it affected a limited number of politically active youth from among the local Turkic peoples of the XUAR and represented the spontaneous escape of young people in extreme political conditions, namely, in the conditions of a political struggle for power between different groups of the Communist Party of China (CCP), mass political repression and persecutions. The last group of refugees arrived in Kazakhstan on the eve of 1970, after which the “iron curtain” in Soviet-Chinese relations finally closed.

Keywords: oral history, migration, “cultural revolution”, Xinjiang, Soviet-Chinese relations.

References

- 1 Kamalov, A.K. (2021). Migratsiia 1950–1970 gg. iz Kitaia v Kazakhstan: faktory i osnovnye etapy [Migration of the 1950–1970s from China to Kazakhstan: factors and main stages]. *Otan tarikhi — History of the Homeland*, 3 (95), 144–152 [in Russian].
- 2 (1970). Kitaiskaia Narodnaia Respublika v 1969 godu [People’s Republic of China in 1969]. Moscow [in Russian].
- 3 Bazilbaev, A. (1978). Chetyre goda v khaose: o tak nazyvaemoi «kulturnoi revoliutsii» v Sintsiane [Four years in chaos: on so-called cultural revolution in Xinjiang]. (K. Kozhakhmetova, Transl.). Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 4 Robinson, J. (1969). *The Cultural Revolution in China*. Middlesex: Penguin books.
- 5 Robinson, T.W. (ed.) (1971). *The Cultural Revolution in China*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- 6 Clubb, O.E. (1971). *China and Russia. The “Great Game”*. New York–London: Columbia University Press.
- 7 McMillen, D. H. (1979). *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang, 1949–1977*. Boulder CO–Dawson–Folkestone: Westview Press.
- 8 Zhanishev, S. (2009). *Koz yeshida nemlengen semin*. Istanbul: Teklimakan [in Uyghur].
- 9 Egamberdi, A. (2019). *Hayat menzilliri*. Istanbul: Teklimakan [in Uyghur].
- 10 Kadeer, R. (2011). *Dragon Fighter: One Woman’s Epic Struggle for Peace with China*. Carlsbad: Kales Press.
- 11 Catris, S.E. (2015). *The cultural revolution from the edge: violence and revolutionary spirit in Xinjiang, 1966–1976*. PhD Dissertation. Bloomington: Indiana University.
- 12 Kozhirova, S.B. (2017). Migratsiia iz Kitaia v Kazakhstan: istoriia i sovremennost [Migration from China to Kazakhstan: history and modernity]. Almaty: Mir [in Russian].
- 13 Ablazhei, N.N. (2015). Kazakhskaa migratsionnyi maiatnik «Kazakhstan-Xinjiang». Emigratsiia. Repatriatsiia. Integratsiia [The Kazakh migration pendulum. Emigration. Repatriation. Integration]. Novosibirsk [in Russian].
- 14 Sabitov, Ya. (2016). El suygen nurluq sima. Uyghur avazi. 14 April, 6–7 [in Uyghur].
- 15 Benson, L. (1990). *The Ili Rebellion. The Muslim Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944–1949*. Armonk NY–London: M. E. Sharpe.
- 16 Evans, Michael E. (2017). *A newly perfect storm: the use and fall of the Eastern Turkistan people’s revolutionary party*. PhD Dissertation. Bloomington: Indiana University.
- 17 Kari, K. (2011). Kazakham sleduet nauchitsia rabotat u kitaitsev, schitaet uchenyi-istorik [Historian believes that the Kazakhs should learn from the Chinese how to work]. Retrieved from https://rus.azattyq.org/a/china_kazakhstan_alimgazy_dauletkhan/2316824.html [in Russian].
- 18 Interviiu s Gulmiroi I. (nenastoiashchee imia), 1950 g.r. Almaty [Interview with Gulmira I. (not real name), born 1950, city of Almaty]. [in Russian].
- 19 Interviiu s Abdushukurom Iminovym, 1948 g.r., mkr. Dostyk, Almaty [Interview with Abdushukur Iminov, born 1948, micro-district Dostyk, city of Almaty] [in Russian].

А.К. Капышев^{1*}, С.В. Селиверстов²¹Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан;²Евразийский университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан(E-mail: ardak.kapyshev@mail.ru, seliverst.sv@gmail.com)

«Открыть в г. Караганде Горный институт»: становление Карагандинского политехнического института в 1950–1960-е годы (по архивным документам)

Статья посвящена открытию и становлению первого в Центральном Казахстане высшего технического учебного заведения — Карагандинского горного института (впоследствии Карагандинского политехнического института). Одной из главных задач нового вуза являлось подготовка высококвалифицированных специалистов для угольной промышленности Центрального Казахстана. На основе изучения исторического и архивного материала предпринята попытка реконструировать основные вехи становления и развития Карагандинского горного (политехнического) института. Основным источником послужили архивные материалы фонда 645 (Карагандинский политехнический институт) и фонда 341 (Карагандинский горный техникум) Государственного архива Карагандинского области, также документы партийно-правительственных органов, документы региональной власти (Центральный Казахстан), статистические данные и воспоминание академика НАН РК А.С. Сагинова. Выявлено, что на начальном этапе становления вуза возникли трудности материально-технического, кадрового и организационного характера, однако институт успешно справился с задачами, более того, сумел расширяться и преобразоваться в 1958 г. в Политехнический институт. Историческая реконструкция показала, что Карагандинский политехнический институт в 1950–1960-х гг. по целому спектру факультетов и специальностей стал крупным техническим вузом, имеющим важнейшее значение не только для развития Центрально-Казахстанского региона, но и всего Казахстана. Огромную роль в превращении Карагандинского политехнического института в ведущий технический вуз республики принадлежит ректору Абылкасу Сагиновичу Сагинову, который долгое время (свыше 30 лет) руководил данным вузом. В знак признания его заслуг 19 февраля 2022 г. Карагандинскому техническому университету (преемник КПТИ) присвоено имя академика А.С. Сагинова.

Ключевые слова: Центрально-Казахстанский регион, Карагандинский горный институт, А.С. Сагинов, профессорско-преподавательский состав, материально-техническая база, подготовка инженеров, местная партийно-советская власть, казахское отделение, факультет, специальность, контингент студентов.

Введение

История региональной высшей школы не менее значима, чем история столичного образования. В силу локализации региональные вузы тесно связаны с интеллектуальным и экономическим развитием конкретных территорий и потому представляют для исследователей особый интерес. Предметом данной статьи является становление высшего технического образования в Центрально-Казахстанском регионе, который во второй половине XX века был одним из базовых для республики и союза в целом.

Первая попытка открыть в Центральном Казахстане высшее учебное заведение технического профиля была предпринята в 1932 г. Именно тогда Карагандинский горком компартии своим Постановлением обязал («под персональную ответственность») начальника Управления треста «Карагандауголь» А.В. Султанбекова «провести подготовительную работу по открытию втуза, с условием открытия втуза в 1933 г. на 1 сентября, набор учащихся в количестве 300 человек вместе с рабфаком, обеспечить профессорским персоналом и т.д.» [1]. Однако высшее техническое училище (втуз) в Караганде в намеченный срок не открылось. Очевидно, для этого еще не было условий, материально-технической базы, профессорско-преподавательского состава и т.д. Но, подчеркнем, сама необходимость открытия технического вуза в Центральном Казахстане была осознана региональной властью уже в начале 1930-х гг., то есть по существу еще до полноценного становления Караганды и Карагандинской области (как административно-территориальных структур).

* Автор-корреспондент. E-mail: ardak.kapyshev@mail.ru

До начала 1950-х гг. в Казахстане функционировало только одно высшее техническое учебное заведение — Казахский горно-металлургический институт, открытый в 1934 г. в Алма-Ате (первоначально данный вуз был организован в 1934 г. в Семипалатинске как геологоразведочный институт, но, не развернув свою деятельность, в том же году был переведён в Алматы и реорганизован). Этот вуз готовил специалистов преимущественно для горнорудной промышленности Казахстана и не мог в достаточной мере обеспечить горными инженерами угольную промышленность республики.

Методы исследования

В статье применены методы исторической реконструкции и анализа архивных материалов. Источниками для реконструкции послужили документы Государственного архива Карагандинской области, в частности: фонд 645 — Карагандинский политический институт, фонд 341 — Карагандинский горный техникум. В фондах отложились следующие материалы: Уставы организаций, протоколы заседаний Ученых советов, годовые отчеты об учебно-воспитательной и научно-исследовательской работе, документы о работе ректората, статистические отчеты, приказы ректора, министерства высшего и среднего специального образования СССР, Казахской ССР, переписка института, справки и т.д. Также привлечены ценные воспоминания А.С. Сагинова «О пройденном пути» (1996).

Результаты

Карагандинский угольный бассейн в 1940–1950-е гг. годы занял важнейшее место в экономике СССР (как третья угольная база, обеспечивающая энергетическими и коксующимися углями ряд важных промышленных и сельскохозяйственных регионов Советского Союза). Однако регион не мог полноценно развиваться только как производственный — в Центральном Казахстане возникла острая и актуальная потребность в формировании собственного высшего технического заведения. Надо сказать, что в 1930–1940-е гг. в регионе сформировалась система профессионального и среднего технического образования, подготовившая большое количество младшего и среднего технического персонала. Но одного этого для успешного развития промышленности было уже недостаточно. Социально-экономические потребности Центрального Казахстана логично требовали продолжения и развития горной подготовки в регионе на следующем образовательном уровне, то есть на уровне квалифицированных горных инженеров, специалистов с высшим техническим образованием.

В 1953 г. в связи с дальнейшим расширением подготовки инженеров по горным специальностям в республиках СССР, Совет Министров СССР принимает Постановление «Об организации горных институтов в Караганде, Перми и Туле» (№ 1548 от 19 июня 1953 г.) [2]. В этот период все вузы СССР подчинялись Министерству культуры СССР. Поэтому во исполнение названного Постановления Совета Министров СССР, а также приказа Министра культуры СССР «О мероприятиях по обеспечению Министерства угольной промышленности инженерами горных специальностей» (№ 1223 от 9 июня 1953 г.) издается приказ по Министерству культуры за № 1274 от 18 июля 1953 года «Об открытии Карагандинского горного института».

В данном приказе указывается: «1. Открыть в г. Караганде горный институт. 2. Организовать в Карагандинском горном институте подготовку горных инженеров по специальностям: «Разработка месторождений полезных ископаемых», «Строительство горных предприятия и горная электромеханика». Главному управлению высшего образования дано распоряжение разработать и утвердить штаты профессорско-преподавательского состава, административного персонала Карагандинского горного института (КарГИ) и «объявить прием студентов на первый курс в количестве 200 человек» (специальность «Разработка месторождений полезных ископаемых» — 125 человек и «Горная электромеханика» — 75 человек). По этому приказу также предполагалось направить в КарГИ преподавателей (из числа лиц, окончивших аспирантуру) по ряду дисциплин и обеспечить институт необходимым учебным и хозяйственным оборудованием для нормального проведения учебных занятий [3].

Таким образом, открытие Карагандинского горного института в 1953 г. было тесно связано с общей государственной политикой в области развития промышленности, задачами расширения и улучшения подготовки инженерных кадров именно по горным специальностям. Так, изначально, одной из главных задач КарГИ стала подготовка высококвалифицированных специалистов для угольной промышленности Центрального Казахстана.

Как отмечает академик Абылкас Сагинович Сагинов, кроме задачи открытия Горного института, также предполагалось «создание в Караганде учебно-научного центра, так как в городе, кроме КНИУИ, отсутствовали научные учреждения. Наличие и развитие в перспективе общенаучных, общетехнических кафедр вновь создаваемого института, наряду с другими вузами города, безусловно, повысили бы его научный потенциал» [4]. То есть на базе КарГИ предполагалась реализация не только основных образовательных задач, но ещё и функций регионального научно-технического центра.

Следует отметить, что один из авторов данной статьи (А.К. Капышев), будучи аспирантом-историком, занимался сбором материалов по истории высшего образования Центрального Казахстана и в 1997 году имел встречу с академиком А.С. Сагиновым. В ходе личной беседы был задан ряд вопросов по начальному периоду развития Карагандинского горного (политехнического института), особенно по аспектам, не отраженным в архивных документах. Несмотря на преклонный возраст, Абылкас Сагинович проявил прекрасную память и рассказал немало интересного (позже, перед защитой диссертации, академик А.С. Сагинов написал отзыв на автореферат кандидатской диссертации А.К. Капышева).

Приказом заместителя Министра культуры СССР С. Кафтанова (№ 331 от 18 июня 1953 г.) директором КарГИ был назначен кандидат технических наук, доцент кафедры Московского горного института Юнус Кадырбаевич Нурмухамедов [5]. Ю.К. Нурмухамедов руководил Горным институтом первые два года, с 1953 по 1955 гг., и именно на его плечи легли неизбежные трудности начального периода. В своих воспоминаниях А.С. Сагинов отмечает, что «Ю.К. Нурмухамедов — один из первых горных инженеров-казахов, окончив в 1934 г. Днепропетровский горный институт, некоторое время работал в Средней Азии, а затем был направлен в целевую аспирантуру по линии правительства Узбекистана. После окончания аспирантуры он остался на научно-педагогической работе в Московском горном институте» [4].

Архивные источники свидетельствуют о том, как и в каких условиях начался первый учебный год КарГИ, с какими трудностями институт столкнулся: «Здание, предоставленное под учебный корпус и принадлежащее ранее горнопромышленной школе (ГПШ) № 7, состояло из небольших комнат, рассчитанных для проведения занятий с группой учеников ГПШ 15–20 человек и для жилья последних». Здание было облегченного типа и совершенно не приспособлено для условий работы высшего технического учебного заведения. Горному институту пришлось произвести внутреннюю переделку и реконструкцию. «Вся площадь учебного корпуса вместе с подвальным помещением после переделки и реконструкции составила 3500 кв. м» [6].

Таким образом, свою деятельность КарГИ начал в сложных условиях. Правительственное решение об открытии высшего технического учебного заведения в Караганде, по сути, не было подкреплено наличием необходимой материальной базы. Но, с другой стороны, очевидно и то, что никогда материальная база для нового вуза не создавалась (да и не могла быть создана) в тех условиях заранее. Специфика развития отечественной высшей школы в 1930–1950-е годы заключалась в том, что развитие материально-технической базы новых вузов, как правило, следовало за организационными решениями, и шло параллельно с развитием самого образовательного процесса. В ином случае, если бы центральная и региональная власть ждала создания адекватной материальной и кадровой, научно-педагогической базы, многие вузы были бы открыты гораздо позже или же вообще не открылись бы.

В 1953 г. по результатам вступительных экзаменов в КарГИ было зачислено на 1-й курс 209 человек, в том числе на специальность «Горная электромеханика» — 76 человек и на специальность «Разработка месторождений полезных ископаемых» — 133 человека [7]. Имелся книжный фонд, который в 1954 г. составил 40 тыс. томов [8]. КарГИ только разворачивался, поэтому профессорско-преподавательский состав к концу 1953/1954 учебного года насчитывал всего 25 человек (с 5-тью совместителями), в том числе 8 кандидатов наук. При таком небольшом штате доля «костепенных» преподавателей была весьма велика и составила 32 % [9].

Трудности организационного и материального характера, возникшие с первых дней существования Горного института, заставили дирекцию КарГИ уже в конце октября 1953 г. обратиться к Министру культуры СССР П.К. Пономаренко за срочной помощью. Первой проблемой был вопрос об учебных помещениях. Как было сказано выше, Горный институт получил здание ГПШ № 7, что было недостаточно, подчеркивало руководство КарГИ, «даже в текущем учебном году (1953/54), с количеством студентов 214 человек». Отсюда следовала просьба: «Таким образом, нам необходимо иметь дополнительное помещение с общей полезной площадью не менее 1000 кв. метров, для размещения лабораторий общеобразовательных дисциплин и аудиторий». Следующей проблемой являлось об-

щежитие для студентов. При организации КарГИ получил от Министерства угольной промышленности новое общежитие на 100 человек и часть общежития Горного техникума на 50 человек, всего, таким образом на 150 человек. Но, отмечается в документе, «прием студентов в КарГИ, начиная с 1954 г., будет по 400 человек в год. Следовательно, к началу будущего учебного года нам нужно общежитие еще на 400 мест». Также серьезной проблемой являлось обеспечение квартирами профессорско-преподавательского состава. Горный институт получил первоначально от комбината «Караганда-уголь» 16 квартир для преподавателей. Но, «к началу 1954/55 учебного года нам необходимо иметь еще 22 квартиры для профессоров и преподавателей», — указывается в источнике.

Именно с целью разрешения данных проблем дирекция КарГИ обратилась в союзное Министерство культуры, ведавшее вузами, чтобы оно поставило перед Минуглепромом эти вопросы, а те, в свою очередь, «обязало свои карагандинские организации подготовить и предоставить институту: 1) помещение для размещения аудиторий и лабораторий с полезной площадью не менее 1000 кв.м сроком не позже 01.05.1954 г.; 2) общежитие на 400 мест к началу 1954/55 учебного года; 3) 22 квартиры для ППС не позднее 01.05.1954 г.» [10]. Такими были первые проблемы Карагандинского горного института. Впрочем, это были не какие-то особые, а вполне естественные проблемы нового вуза. В дальнейшем мы увидим, что с ростом КарГИ эти проблемы будут разрешаться (и вновь возникать) на протяжении многих лет, так как развитие учебно-материальной базы института не успевало за его быстрым ростом.

При организации КарГИ существовало только дневное отделение. Но уже спустя год, в 1954 г. издается приказ по новому Министерству высшего образования СССР (которому теперь стали подчиняться вузы) об открытии вечернего отделения в Карагандинском и Кемеровском горных институтах. В КарГИ — «с контингентом студентов: 1 группа — 25 человек по специальности «Разработка месторождений полезных ископаемых» и 1 группа — 25 человек по специальности «Горная электромеханика» [11]. Таким образом, столкнувшись с реальными трудностями становления дневного отделения, институт начал работу и по вечерней форме обучения. Это было также связано с общей государственной политикой в области высшего образования — начинались «хрущевские» образовательные реформы.

Из сохранившихся в архиве Правил приема в КарГИ за 1954 год известно, что срок обучения в институте — пять лет. Обучение в институте, что весьма существенно, платное (300 руб. в год). При этом следует подчеркнуть, что от оплаты за обучение освобождаются «казахи, инвалиды Великой Отечественной войны, бывшие воспитанники детских домов». Выпускники Горного института получают звание горного инженера [12].

Что интересно, мы сталкиваемся с фактом платного обучения в эпоху «построения коммунизма». Это в определенной степени корректирует наше представление о Казахстане 1950-х гг. и свидетельствует о гибкости той образовательной системы, которая не исключала рыночных элементов. Необходимо отметить, что хотя обучение и было платным, но проблемы с набором не существовало, а благодаря финансовым льготам, численность студентов-казахов в Горном институте увеличилась. Например, если «в год открытия института среди 200 поступивших имелось 85 казахов», то в 1956/1957 учебном году, из более чем тысячи обучающихся студентов, казахов было 47,5 % [13]. Как известно, казахская молодежь всегда ориентировалась на гуманитарные специальности, но названная выше льгота заинтересовывала абитуриентов-казахов поступать на технические специальности. Росло и общее количество студентов: уже через год, в 1954/1955 учебном году, по дневному отделению насчитывалось 783 человека, по вечернему отделению — 100. Прием студентов в Горный институт, по сравнению с первым учебным годом, увеличился почти в 4,2 раза. Имелись лаборатории физическая, химическая и по сопротивлению материалов [14].

Первый руководитель КарГИ Ю.К. Нурмухамедов проработал в этой должности до 1955 г. Приказом Министра высшего образования СССР за № 351 от 3 марта 1955 г. директором КарГИ был назначен А.С. Сагинов, ранее работавший директором Карагандинского научно-исследовательского угольного института (КНИУИ) [15].

Во второй половине 1950-х гг. возрастает контингент студентов и научно-педагогические кадры Горного института. В 1956/1957 учебном году, на 4-х курсах дневного отделения учится 955 человек, из них казахов — 232 (то есть 24,3 %) и на вечернем отделении (3 курса) — 137 человек, всего — 1092 студентов. По сравнению с 1954/1955 учебным годом студенческий контингент увеличился в 1,2 раза.

В 1957 г. в штате профессорско-преподавательского состава КарГИ имеется 1 доктор, профессор (в архивном документе его фамилия не указана, однако если сопоставить источник с данными сайта КарТУ, то можно утверждать, что имеется в виду доктор технических наук Михаил Лазаревич Рудаков — с 1955 года заместитель директора по учебной и научной работе и одновременно заведующий кафедрой маркшейдерии /<https://www.kstu.kz/istoriya-universiteta/>), 23 доцента и кандидата наук, 20 старших преподавателей без учёной степени, 23 ассистента и 13 преподавателей, всего — 80 человек. Таким образом, «остепенённость» преподавательских кадров составила 30 %, что для своего времени являлось очень хорошим региональным показателем. Определённым недостатком кадрового состава КарГИ было то, что многие специальные дисциплины читались совместителями. Так, в указанном году в штате Горного института работало 13 совместителей, или 14 % [16].

В истории высшего технического образования Центрального Казахстана в изучаемый нами период было немало крупных, известных личностей. Среди них достойное место занимает профессор математики, известный политический деятель, один из лидеров Алаш-Орды Алихан Абеуович Ермеков. Он долгие годы, с 1955 по 1971 год, проработал в КарГИ (КПТИ) и внёс большой вклад в совершенствование образовательного процесса, в развитие национальной высшей технической школы. Поэтому необходимо остановиться (по сохранившимся архивным документам) на некоторых аспектах научно-педагогической работы А.А. Ермекова в Караганде.

При поступлении на работу в Карагандинский горный институт А.А. Ермеков уже имел большой стаж работы в ведущих вузах Казахстана и России. Преподавательская деятельность А.А. Ермекова началась с 1926 г., когда он стал работать преподавателем, затем деканом естественно-географического факультета в Казахском высшем педагогическом институте в Ташкенте. В 1928 г., в связи с открытием КазПИ имени Абая в Алма-Ате, он переходит туда и утверждается в должности доцента кафедры математики [17].

С 1932 по 1938 гг. А.А. Ермеков работал профессором, заведующим кафедрой математики в различных вузах Казахстана и России. В 1932–1936 гг. А.А. Ермеков по специальному заданию Наркомата просвещения Казахстана успешно провёл большую работу по разработке математических терминов на казахском языке, одобренную Наркомпросом Казахской ССР и утвержденную правительством Казахстана. В те же годы он выпускает первый учебник по высшей математике на казахском языке [17]. Все это существенно облегчило издание стабильных учебников по математике на казахском языке и позволило впервые начать преподавание высшей математики на казахском языке, что сыграло важную роль в подготовке национальных кадров.

5 ноября 1935 г. Высшая Аттестационная комиссия Всесоюзного комитета по высшему техническому образованию при ЦИК СССР по представлению Учёного совета Алматинского зооветеринарного института утвердила А.А. Ермекова в учёном звании и.о. профессора с последующей защитой докторской диссертации [17]. Однако защитить докторскую диссертацию ему не удалось, так как его репрессировали. Таким образом, он лишился учёных званий профессора и доцента и при приеме на работу в КарГИ устроился старшим преподавателем кафедры высшей математики.

Ректорат Горного института дважды, в 1955 и 1957 гг. ходатайствовал перед Министерством высшего и среднего специального образования Казахской ССР об утверждении А.А. Ермекова в учёном звании доцента по кафедре высшей математики. Но Минвуз республики отклонил поступившие предложения [18]. Усилия ректората КПТИ на этом не закончились, и в 1962 г. руководство института ходатайствует перед Министром высшего и среднего специального образования Казахстана К. Биляловым «о замене пенсии научного работника, профессора, получаемой т. Ермековым в настоящее время на основании Постановления Совета Министров Казахской ССР в размере 160 рублей на персональную пенсию республиканского значения». В письме отмечалось, что «по отзыву компетентной комиссии Министерства высшего образования СССР под председательством доктора физико-математических наук, профессора Л.В. Гульницкого «тов. Ермеков является тем лектором, у которого следует учиться молодым преподавателям математики, физики и общетехнический дисциплин» [19].

Хотя и на этот раз руководство КПТИ не смогло добиться назначения А.А. Ермекову персональной пенсии республиканского значения, но необходимо отметить саму эту инициативу ректората КПТИ и попытку утверждения его в учёном звании доцента. Тем более, что предпринято было это ходатайство, подчеркнем, по отношению к видному алашординцу в 1962 г., то есть в разгар хрущевской «коммунистической» риторики.

В воспоминаниях А.С. Сагинова имеется иллюстрация, ярко характеризующая А.А. Ермекова как лектора КарГИ: «Он, — пишет Абылкас Сагинович, — в процессе лекции сделал маленький пере-

рыв и вкратце изложил сказанное на казахском языке. С какой благодарностью восприняли эти материалы казахи-студенты, и многое стало для них понятным». Резюмируя, А.С. Сагинов отмечает, что «А.А. Ермеков пользовался в институте непререкаемым авторитетом и уважением, многие преподаватели ходили слушать его лекции» [4].

Здесь следует остановиться на важнейшем для Казахстана вопросе — организации качественного обучения в вузах на казахском языке. По архивным данным, в 1950–1960-е годы в КПТИ казахское отделение отсутствовало. Причины этого общеизвестны: необеспеченность учебной литературой на казахском языке; недостаток квалифицированных национальных кадров; специфика социально-экономического, промышленного развития Центрального Казахстана и другие. Играла свою негативную роль также и общая тенденция на свертывание казахских отделений в вузах республики. Однако следует заметить, что, несмотря на трудности, в начале 1960-х гг. ректорат КПТИ предпринял попытку открыть казахское отделение в институте, считая, что для этого имеются достаточные основания.

По воспоминаниям А.С. Сагинова, все это выглядело следующим образом. Он, будучи ректором КПТИ, в 1961 г., вместе с проректором по учебной работе С.У. Умбеталиным, ездил в Ташкент и Самарканд ознакомиться с постановкой преподавания в вузах на родном, то есть — узбекском, языке. Но когда, собрав материалы, А.С. Сагинов и С.У. Умбеталин доложили в Минвуз Казахстана об опыте Узбекистана и поставили вопрос «о возможности начать обучение в КПТИ на родном языке, то, как указывает А.С. Сагинов, в Минвузе нам сказали, что, по мнению руководящих органов республики, надо хотя бы мало-мальски освоить преподавание на русском языке. Потом эта затея была отложена в долгий ящик» [4]. Такова была реакция казахстанского Министерства высшего образования на этот важнейший вопрос.

Следует подчеркнуть, смелость и актуальность предпринятого А.С. Сагиновым шага. И хотя эта важная инициатива в то время не реализовалась, но проблема перед руководящими органами высшего образования республики все же была поставлена. Видимо, в тот, хрущевский период, иной, позитивной реакции со стороны Минвуза Казахской ССР и не могло быть. Наоборот, в случае настаивания, последствия для ректората КПТИ могли быть самыми негативными.

Во второй половине 1950-х гг. Центрально-Казахстанский регион интенсивно развивается. И это не могло не отразиться на деятельности Карагандинского горного института. Так, в 1958 г. Совет Министров СССР принял Постановление «О мероприятиях по ускорению строительства Карагандинского металлургического завода и развития его рудной базы». Однако данное важнейшее для судьбы всего региона правительственное постановление касалось не только промышленности Центрального Казахстана. Именно по данному Постановлению Карагандинский горный институт с 1 апреля 1958 г. преобразован в Политехнический институт (КПТИ), и одновременно, в городе-спутнике Караганды Темиртау (где, как известно, строился гигант казахстанской черной металлургии) организован вечерний филиал Института для подготовки инженерных кадров без отрыва от производства [20]. Таким образом, очевидно, что преобразование Карагандинского горного института в Политехнический (то есть в многоотраслевой) открыло широкие возможности как для внутри институтского развития, так и для роста регионального значения, подняло институт на новый уровень. И надо признать, что в этом преобразовании КарГИ — один из позитивных моментов «хрущевской» кампании политехнизации высшей школы.

Итак, в связи с реорганизацией Горного института в Политехнический институт приказом Министра высшего образования СССР за № 391 от 7 апреля 1958 г. была утверждена следующая структура факультетов и специальностей КПТИ: 1) Горный факультет (специальности: Разработка полезных ископаемых; Маркшейдерское дело; Строительство горных предприятий); 2) Механико-машиностроительный факультет (специальности: Технология машиностроения; Металлорежущие станки и инструменты; Горные машины; Горная электромеханика); 3) Химико-металлургический факультет (специальности: Металлургия черных металлов; Обработка металлов давлением; Химическая технология топлива; Технология органического синтеза и синтетического каучука); 4) Инженерно-строительный факультет (специальности: Промышленное и гражданское строительство; Производство бетонных и железобетонных изделий и конструкции для сборного строительства; Водоснабжение и канализация); 5) Автодорожный факультет (специальности: Строительные и дорожные машины и оборудование; Автомобильные дороги; Эксплуатация автотранспорта) [21].

Как видим, КПТИ в конце 1950-х гг. по спектру факультетов и специальностей стал действительно крупным политехническим институтом, имеющим важнейшее значение для развития Центрально-Казахстанского региона, да и всего Казахстана, в целом. Если к моменту реорганизации ин-

ститута имелось всего 2 факультета (горный и механико-машиностроительный), то после его реорганизации в Политехнический институт количество факультетов достигло пяти, а к началу 1960-х гг. добавились еще вечерние филиалы в Темиртау, Балхаше, Дзезказгане. В 1958 г. началось непосредственное воздействие КПТИ на социально-экономическую и промышленную сферу Центрального Казахстана: состоялся первый выпуск горных инженеров и электромехаников в количестве 166 человек [22].

К началу 1960-х гг. КПТИ являлся одним из крупнейших технических вузов Казахстана. Подготовка инженеров здесь велась по 18 специальностям горного, машиностроительного, электромеханического, металлургического и строительного профилей. Общее число студентов по всем видам обучения составило в 1961 г. свыше 4 тыс. человек (а в 1953 году, напомним, — 209). При том более половины всех студентов обучалось без отрыва от производства по вечерней и заочной системе, так как, напомним, это была ведущая тенденция высшей школы на рубеже 1950–1960-х гг. Таким образом, можно констатировать, что с момента организации КарГИ, то есть за 8 лет, контингент студентов института увеличился в 19,1 раза. Динамика приема в КПТИ на рубеже 1950–1960-х гг. показана в таблице ниже [23].

Т а б л и ц а

Рост приема в КПТИ (конец 1950–начало 1960-х гг.)

Форма обучения	Год приема		
	1959	1960	1961
С отрывом от производства (дневное обучение)	350	475	675
Без отрыва от производства (заочное и вечернее обучение)	350	425	625

Как видно из таблицы, динамика увеличения приема абитуриентов, с одной стороны, на дневное отделение (в 1,9 раза), а с другой — на вечернее и заочное (в 1,7 раза), была практически однопорядковой (92,5 %), что связано, как указывалось выше, с особенностями образовательной политики в области высшей школы того времени.

Во второй половине 1950-х гг., по-прежнему проблемным оставалось состояние материальной базы Горного (Политехнического) института. Как указывается в документах, учебные занятия проводились «в 2 смены, в 3-х корпусах, которые расположены от основного учебного корпуса на расстоянии от 4-х до 6-ти километров». Кроме того, хотя институт располагал 6 студенческими общежитиями, там проживало всего 53 % студентов» [24].

Ежегодное увеличение приема студентов, открытие новых специальностей влекли за собой необходимость расширения аудиторного фонда и открытия новых лабораторий. В этой ситуации реальная материально-техническая база КПТИ постоянно отставала от потребностей развивающегося вуза. В архивных материалах за 1960 г. зафиксировано, что «основным недостатком в работе института является отсутствие достаточного аудиторного фонда и лабораторных помещений. Помимо этого, размещение института в 4-х зданиях, расположенных на значительном расстоянии друг от друга, лишает возможности оперативно руководить всем учебным процессом и затрудняет составление расписания». Там же отмечается, что «отсутствие необходимого жилого фонда не даёт возможности приглашать профессорско-преподавательский состав в институт из других городов страны» [25].

Таким образом, очевидно, что основной проблемой, тормозившей развитие Горного (Политехнического) института, с момента его открытия, оставалась недостаточная материально-техническая база. Длительное время, с 1953 до начала 1960-х гг. институт размещался в различных учебных зданиях, малоприспособленных для организации высшего технического образования. Решить эту хроническую проблему своими силами институту было невозможно, требовалось вмешательство и помощь региональной власти. И такое содействие Политехническому институту было оказано. Видя большой реальный вклад КПТИ в развитие города и региона, партийно-советские и отраслевые структуры повернулись лицом к проблемам института. В 1963 г., при их непосредственном участии, был введён в строй Главный учебный корпус объемом 86 тыс. кв. м, с лабораториями, спортзалом, аудиториями, что существенно укрепило учебно-материальную базу КПТИ [26].

Архивные материалы подтверждают реальную помощь Политехническому институту со стороны региональных органов власти. Так, в том же 1963 г. руководство КПТИ обращается к секретарю Карагандинского Горкома компартии В.Г. Саламатову с ходатайством «О неотложных мерах по оказанию помощи Карагандинскому политехническому институту». В письме обосновывается необходимость оказания срочной помощи КПТИ. Следует отметить, что позитивные решения городскими партийными органами были предприняты быстро, уже через 20 дней после обращения. Бюро Карагандинского Горкома КПК вынесло специальное постановление от 28 июля 1963 года «О неотложных мерах по оказанию помощи КПТИ», в котором давались указания по устранению недостатков в состоянии учебно-материальной базы Политехнического института, улучшению жилищно-бытовых условий преподавателей [27]. Как видим, активные действия региональной власти, предпринятые в первой половине 1960-х гг., способствовали решению основных материально-хозяйственных проблем КПТИ, что позволяет рассматривать конструктивные взаимоотношения местных органов с вузами в контексте определенных элементов регионализации высшей школы.

Хотя трудностей роста было немало, КПТИ расширился и структурно. Если в 1958 г., при преобразовании Горного института в Политехнический, имелось пять факультетов, то в 1962/1963 учебном году к имеющимся факультетам добавился новый — металлургический, который выделился из состава механико-машиностроительного факультета в 1960/1961 учебном году [28]. Следовательно, в 1962/1963 учебном году в структуру КПТИ входило 6 факультетов с 22 специальностями (для сравнения — в 1960 г. имелось 18 специальностей), а также вечерние и заочные факультеты. Вечерние факультеты функционировали в городах Темиртау, Дзезказгане и Балхаше.

Структурный рост Политехнического института, обусловленный быстрым социально-экономическим развитием Караганды и области, в 1960-х гг. вновь привел к дефициту материально-технической базы. Уже к 1966 г. стало ясно, что площадей Главного учебного корпуса (введенного в строй, как было отмечено выше, в 1963 г.) недостаточно для развития факультетов и специальностей. Так, в 1966/67 учебном году в КПТИ имелись 5 факультетов дневного отделения (горный, горномеханический, инженерно-строительный, механико-машиностроительный и автомеханический) с контингентом студентов около 4 тыс. человек. Кроме того, на вечернем и заочном отделении обучалось свыше 4 тыс. студентов.

В связи с устойчивым ростом контингента студентов, ректорат Политехнического института в 1966 г. обращается к Министру угольной промышленности СССР Б.Ф. Братченко с просьбой помочь в строительстве учебных корпусов. В письме КПТИ отмечалось, что «учебные занятия проходят в четырех корпусах, расположенных в различных частях города. Имеется только один типовой корпус. Он был построен по проекту Кемеровского института из расчета на 2000 студентов по 5 горным специальностям. Остальные здания для учебных занятий не отвечают необходимым требованиям» [29].

Сыграло ли это письмо министру свою роль, или оказали влияние иные, например, региональные факторы, выяснить по архивным материалам не удалось. Однако уже в 1968/1969 учебном году началось строительство нового учебно-лабораторного корпуса КПТИ (рядом с Главным корпусом) сметной стоимостью 2909 тыс. рублей. Ввод корпуса в эксплуатацию планировался на 1971 г., однако фактически новый корпус был сдан в 1972 г. [30]. Таким образом, в начале 1970-х гг. учебно-материальная база Политехнического института значительно улучшилась. Вообще, начало 1970-х гг. было весьма примечательным для высшей школы Центрально-Казахстанского региона. В том же 1972 г., как известно, Карагандинский педагогический институт был преобразован в университет (КарГУ) с открытием Главного корпуса на ул. Гоголя.

В 1960–начале 1970-х гг. также продолжали улучшаться жилищно-бытовые условия студентов и преподавателей КПТИ. А.С. Сагинов в своих воспоминаниях отмечает, что, в 1961–1963 гг. в Каркаралинске «организовали летний лагерь для отдыха в основном студентов (палаточный городок), затем возвели несколько финских домиков, дизельную электростанцию. Таким образом, создали базу для летнего отдыха студентов и преподавателей и для строительства объектов из кирпича». Далее он продолжает, что «в летний период, включая практикантов (геодезическая практика), в общей сложности здесь проводили свой отдых до 1000–1200 человек за символическую плату. Совсем неплохо для неимущих студентов» [4].

По архивным документам, в 1967/1968 учебном году в Политехническом институте имелось «4 общежития на 1838 мест. Из этого количества 252 места занято преподавателями» [31]. К концу 1960-х гг. жилищные условия профессорско-преподавательского состава и студентов существенно улучшилось. Так, в 1969 г. был введен в эксплуатацию 70-квартирный жилой дом сметной стоимостью

377,2 тыс. руб. Сдано в эксплуатацию общежитие № 5 для студентов, общей площадью 1960 кв. м и на 80 тыс. руб. приобретено мягкого и жесткого инвентаря [32]. Таким образом, во второй половине 1960–начале 1970-х гг. в КПТИ имели место значительные позитивные сдвиги в разрешении многих хозяйственных проблем, в развитии материально-технической базы, в улучшении жилищных условий профессорско-преподавательского состава и бытового обслуживания студентов.

Выводы

Проделанная выше (на основе архивных материалов) реконструкция процесса становления Карагандинского политехнического института позволяет представить ряд выводов.

Главной предпосылкой открытия Карагандинского Горного института явилась государственная политика в сфере угольной промышленности, направленная на ускоренное развитие этой отрасли. Притом, что потребность в техническом вузе руководством Центрально-Казахстанского региона была осознана еще в начале 1930-х гг. Но тогда на первый план выходила все-таки конкретная индустриальная функция Караганды как ведущего угледобывающего региона.

В послевоенный период, к началу 1950-х годов, одним из основных аспектов государственной политики в сфере угольной промышленности стала тенденция расширения региональной подготовки высококвалифицированных инженерных кадров по горным специальностям. Без развития высшего технического образования продвигать вперед уровень региональной промышленности было уже невозможно. В этом плане Карагандинский горный институт должен был обеспечить промышленность Центрально-Казахстанского региона необходимым количеством кадров по целому ряду горных и технических специальностей. Анализ деятельности КарГИ (КПТИ) показывает, что эта задача была выполнена. Более того, создание высшей технической школы в Центральном Казахстане, пополнение ее высококлассными специалистами с учеными степенями и званиями стало существенным фактором общего интеллектуального развития региона и республики в целом.

Развитие высшего технического образования в Караганде явилось результатом конструктивного взаимодействия центральных и региональных органов власти и свидетельствует об активном участии местных структур — партийных, советских, отраслевых — в укреплении высшего образования. Властные структуры интересовали далеко не только производственные показатели.

Одной из проблем (характерной, впрочем, для всей региональной высшей школы Центрального Казахстана), в определенной степени сдерживавшей развитие КПТИ, была недостаточная материально-техническая база. Только в 1963 г. Политехнический институт получил Главный корпус, соответствующий требованиям высшей школы. Большую помощь институту в расширении учебно-материальной базы оказала региональная власть. Однако следует заметить, что отставание материальной базы не могло, в конечном счете, затормозить разворачивание Горного (Политехнического) института. Несмотря на трудности, высшее техническое образование в регионе ускоренно развивалось.

Характерной чертой эволюции высшего технического образования в Центральном Казахстане был устойчивый рост студенческого контингента. Если в год открытия КарГИ (1953 г.) численность студентов составляла 209 человек, то через 10 лет контингент студентов составил свыше 5,5 тысяч человек, то есть увечился в 26,3 раза. Следует отметить, что половина контингента студентов в 1960-е гг. обучалась без отрыва от производства по вечерней и заочной системе, что было связано с господствующей тенденцией в развитии высшей школы хрущевского периода.

Важным региональным аспектом деятельности КПТИ была подготовка инженеров по вечерней и заочной формам обучения. В связи с этим, с конца 1950-х гг. началась организация филиалов в Темиртау, Балхаше, Джезказгане. Этот процесс, безусловно, способствовал расширению и доступности высшего образования в регионе. Таким образом, в 1960–1980-х гг. системой заочного и вечернего высшего технического образования КПТИ был охвачен большой регион в составе Карагандинской, Джезказганской, Целиноградской, Кокчетавской, Северо-Казахстанской областей. Открытие и развитие филиалов КПТИ в областных центрах заложило основы для организации там в перспективе самостоятельных высших учебных заведений.

В Карагандинском политехническом институте длительное время работал первый профессор-математик в Казахстане, репрессированный учёный А.А. Ермеков, внёсший большой вклад в подготовку национальных технических кадров. Ректорат КПТИ приложил немало усилий для восстановления А.А. Ермекова в учёном звании доцента и профессора кафедры высшей математики. Однако в

условиях партийно-советского режима открытая поддержка репрессированного учёного могла иметь для руководства КПТИ негативные последствия.

Карагандинский политехнический институт свыше 30 лет (с 1955 по 1987 гг.) возглавлял Герой Социалистического Труда (единственный представитель данного высокого звания в высшей школе Казахстана), академик АН Казахской ССР и НАН Республики Казахстан А.С. Сагинов. Необходимо отметить, что в свое время этого звания были удостоены всего 5 представителей высшей школы республик СССР (России, Украины, Белоруссии и Казахстана). А.С. Сагинову принадлежит главная роль в превращении КПТИ в ведущий технический вуз республики. Уже в новую эпоху, в 1995 г., ему было присвоено звание Заслуженного деятеля науки и техники Республики Казахстан. Наконец, 19 февраля 2022 г. Карагандинскому техническому университету (преемнику КПТИ) присвоено имя академика Абылкаса Сагиновича Сагинова, что является подтверждением признания заслуг ученого в развитии казахстанской системы высшего образования и науки.

В 2023 г. КарГИ — КПТИ — КарТУ исполнится 70 лет. А это значит, что известный вуз, созданный в советском Казахстане, успешно служит суверенному Казахстану.

Список литературы

- 1 ГАКО. — Ф. 341. — Оп. 1. — Д. 34. — Л. 15.
- 2 Карагандинский Ордена Трудового Красного Знамени политехнический институт. — Караганда: Караганд. обком партии, 1983. — С. 7, 8.
- 3 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 47, 48.
- 4 Сагинов А.С. О пройденном пути. Воспоминания / А.С. Сагинов. — Алматы: Ғылым, 1996. — 320 с.
- 5 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 1.
- 6 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 10. — Л. 2–3.
- 7 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 10. — Л. 6–8.
- 8 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 191.
- 9 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 10. — Л. 6–8.
- 10 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 166–170.
- 11 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 19. — Л. 76.
- 12 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 11. — Л. 355.
- 13 Даулбаев Н. Карагандинский угольный бассейн. История создания и развития Карагандинского каменноугольного бассейна / Н. Даулбаев. — Алма-Ата: Казахстан, 1970. — 283 с.
- 14 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 12–15.
- 15 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 32. — Л. 194.
- 16 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 22. — Л. 410–415, 465.
- 17 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 22. — Л. 216; — Д. 36. — Л. 103.
- 18 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 22. — Л. 216; — Д. 36. — Л. 103.
- 19 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 161. — Л. 7, 8.
- 20 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 42. — Л. 60.
- 21 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 106. — Л. 4, 5.
- 22 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 162. — Л. 271.
- 23 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 106. — Л. 6–8.
- 24 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 22. — Л. 410–415, 465.
- 25 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 82. — Л. 75.
- 26 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 286. — Л. 171.
- 27 Партийный архив Карагандинской области. — Ф.3. — Оп.1. — Д. 510. — Лл. 30–33.
- 28 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 157. — Л. 2.
- 29 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 310. — Л. 135.
- 30 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 387. — Л. 2.
- 31 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 352. — Л. 5.
- 32 ГАКО. — Ф. 645. — Оп. 1. — Д. 387. — Л. 2.

А.К. Капышев, С.В. Селиверстов

**«Қарағанды қаласында Тау-кен институты ашылды»:
1950–1960 жылдардағы Қарағанды политехникалық
институтының қалыптасуы (архив құжаттары негізінде)**

Мақала Орталық Қазақстандағы алғашқы жоғары техникалық оқу орны — Қарағанды Тау-кен институты, одан кейін Қарағанды политехникалық институты болып қайта құрылған оқу орнының ашылуы мен қалыптасуына арналған. Жаңа университеттің негізгі міндеттерінің бірі Орталық Қазақстанның көмір өнеркәсібі үшін жоғары білікті мамандарды дайындау болды. Тарихи және мұрағаттық материалды зерделеу негізінде Қарағанды Тау-кен (политехникалық) институтының қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін қайта жаңғырту әрекеті жасалды. Негізгі дереккөздер ретінде Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағатының 645-қорының (Қарағанды политехникалық институты) және 341-қорының (Қарағанды тау-кен техникумы) мұрағаттық материалдары, сонымен қатар партия және мемлекеттік органдардың құжаттары, облыстық билік органдарының (Орталық Қазақстан) құжаттары, статистикалық деректер мен ҚР ҰҒА академигі Ә.С. Сағыновтың естеліктері пайдаланылды. Жоғары оқу орнының қалыптасуының бастапқы кезеңінде материалдық-техникалық, кадрлық және ұйымдастырушылық сипаттағы қиындықтар болғаны анықталды, бірақ институт алға қойылған міндеттерді сәтті жеңе алды, сонымен қатар 1958 жылы кеңейтіліп Политехникалық институт болып қайта құрылды. Тарихи қайта құру Қарағанды политехникалық институтының 1950–1960 жылдары факультеттер мен мамандықтардың толық спектрі бойынша Орталық Қазақстан аймағын ғана емес, бүкіл Қазақстанды дамыту үшін маңызды мәнге ие ірі техникалық жоғары оқу орнына айналғанын көрсетті. Қарағанды политехникалық институтын республиканың жетекші техникалық университетіне айналдыруда осы университетті ұзақ уақыт (30 жылдан астам) басқарған ректор Әбілқас Сағыновтың рөлі орасан зор. Оның сіңірген еңбегі ескеріліп, 2022 жылдың 19 ақпанында Қарағанды техникалық университетіне (КПТИ мирасқоры) академик Ә.С. Сағыновтың есімі берілді.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан облысы, Қарағанды тау-кен институты, А.С. Сағынов, профессор-оқытушылар құрамы, материалдық-техникалық база, инженер кадрларын даярлау, жергілікті партия және кеңес органдары, қазақ бөлімдері, факультет, мамандық, студенттер контингенті.

A.K. Kapyshev, S.V. Seliverstov

“Open a Mining Institute in Karaganda”: the formation of the Karaganda Polytechnic Institute in the 1950s—1960s (according to archival documents)

The article is devoted to the opening and formation of the first higher technical educational institution in Central Kazakhstan — the Karaganda Mining Institute, and later — the Karaganda Polytechnic Institute. One of the main tasks of the new university was the training of highly qualified specialists for the coal industry of Central Kazakhstan. Based on the study of historical and archival material, an attempt was made to reconstruct the main milestones in the formation and development of the Karaganda Mining (Polytechnic) Institute. The main source was the archival materials of fund 645 (Karaganda Polytechnic Institute) and fund 341 (Karaganda Mining College) of the State Archive of the Karaganda region, as well as documents of party and government bodies, documents of regional authorities (Central Kazakhstan), statistical data and memoirs of Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan A.S. Saginova. It was revealed that at the initial stage of the formation of the university, there were difficulties of material, technical, personnel, and organizational nature, but the Institute successfully coped with the tasks. Moreover, it managed to expand and transform in 1958 into the Polytechnic Institute. The historical reconstruction showed that the Karaganda Polytechnic Institute became a major technical university in the 1950–1960s for a whole range of faculties and specialties, which is of great importance not only for the development of the Central Kazakhstan region but also for the whole of Kazakhstan. A huge role in the transformation of the Karaganda Polytechnic Institute into the leading technical university of the republic belongs to the Rector Abylkas Saginovich Saginov, who for a long time (over 30 years) led this university. In recognition of his merits, on February 19, 2022, Karaganda Technical University (the successor to KPТИ) was named after Academician A.S. Saginova.

Keywords: Central Kazakhstan region, Karaganda Mining Institute, Saginov A.S., faculty, material and technical base, training of engineers, local party and Soviet authorities, Kazakh branch, faculty, specialty, student population.

References

- 1 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 341. Op. 1. D. 34. L. 15 [in Russian].
- 2 (1983). Karagandinskii Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni politekhnicheskii institut [Karaganda Order of the Red Banner of Labor Polytechnic Institute]. Karaganda: Karagandinskii obkom partii [in Russian].
- 3 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 6. L. 47, 48 [in Russian].
- 4 Saginov, A.S. (1996). O proidennom puti. Vospominaniia [About the path taken. Memoirs]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 5 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 6. L. 1 [in Russian].
- 6 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 10. L. 2, 3 [in Russian].
- 7 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 10. L. 6–8 [in Russian].
- 8 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 1. L. 191 [in Russian].
- 9 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 10. L. 6–8 [in Russian].
- 10 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 1. L. 166–170 [in Russian].
- 11 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 19. L. 76 [in Russian].
- 12 GAKO [State archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 11. L. 355 [in Russian].
- 13 Daulbaev, N. (1970). Karagandinskii ugolnyi bassein. Istoriia sozdaniia i razvitiia Karagandinskogo kamennougolnogo basseina [Karaganda coal basin. The history of the creation and development of the Karaganda coal basin]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 14 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 24. L. 12–15 [in Russian].
- 15 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 32. L. 194 [in Russian].
- 16 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 22. L. 410–415, 465 [in Russian].
- 17 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 22. L. 216; D. 36. L. 103 [in Russian].
- 18 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 22. L. 216; D. 36. L. 103 [in Russian].
- 19 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 161. L. 7–8 [in Russian].
- 20 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 42. L. 60 [in Russian].
- 21 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 106. L. 4, 5 [in Russian].
- 22 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 162. L. 271 [in Russian].
- 23 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 106. L. 6–8 [in Russian].
- 24 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 22. L. 410–415, 465 [in Russian].
- 25 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 82. L. 75 [in Russian].
- 26 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 286. L. 171 [in Russian].
- 27 Partiinyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [Party Archive of Karaganda region]. F. 3. Op. 1. D. 510. L. 30–33 [in Russian].
- 28 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 157. L. 2 [in Russian].
- 29 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 310. L. 135 [in Russian].
- 30 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 387. L. 2 [in Russian].
- 31 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 352. L. 5 [in Russian].
- 32 GAKO [State Archive of Karaganda region]. F. 645. Op. 1. D. 387. L. 2 [in Russian].

И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: sai@ksu.kz; yevgenii1992@mail.ru)

Могильник Котыртас — новый памятник эпохи бронзы Центрального Казахстана

Археологические исследования во 2-м десятилетии XXI в. памятников, расположенных в долине реки Талды (Шетский район Карагандинской области), позволили получить важные сведения о хронологии и транскультурном взаимодействии раннеалакульского населения бронзового века региона. Одним из таких комплексов является могильник Котыртас. В рамках данной статьи предлагается обратиться к рассмотрению результатов работ на трех сооружениях алакульской культурной традиции. Главную некрополеобразующую позицию занимало сооружение 1, представлявшее собой земляной курган диаметром 15,5 м, имевший в полах насыпи кольцевую ограду. В ходе раскопок было установлено, что, помимо центрального погребения, имелись многочисленные детские захоронения, расположенные по его периметру, а также в курганной насыпи. В юго-западной части раскопа расчищены плохо сохранившиеся останки двух лошадей, одна из которых, видимо, изначально была представлена анатомически целым скелетом, направленным по линии позвонков и мордой в южном направлении, а вторая согласно принципу *pars pro to* парой конечностей. На лопатке животного обнаружен костяной псалий. Помещение останков лошадей на подкурганную площадку — характерная черта высокостатусных захоронений алакульского социума, подчеркивающая принадлежность умершего к группе воинов-колесничих. Суммируя, раннеалакульская принадлежность захоронений могильника Котыртас подчеркивается характерным псалием, захоронением лошади, ребристыми горшковидными сосудами, крупным центральным захоронением. Касательно времени бытования центрально-казахстанских памятников данного типа представляется возможным провести параллели с аналогичными датированными комплексами региона, возраст которых определяется в пределах XIX–XVII вв. до н.э.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, эпоха бронзы, алакульский культурный комплекс, погребение, псалий.

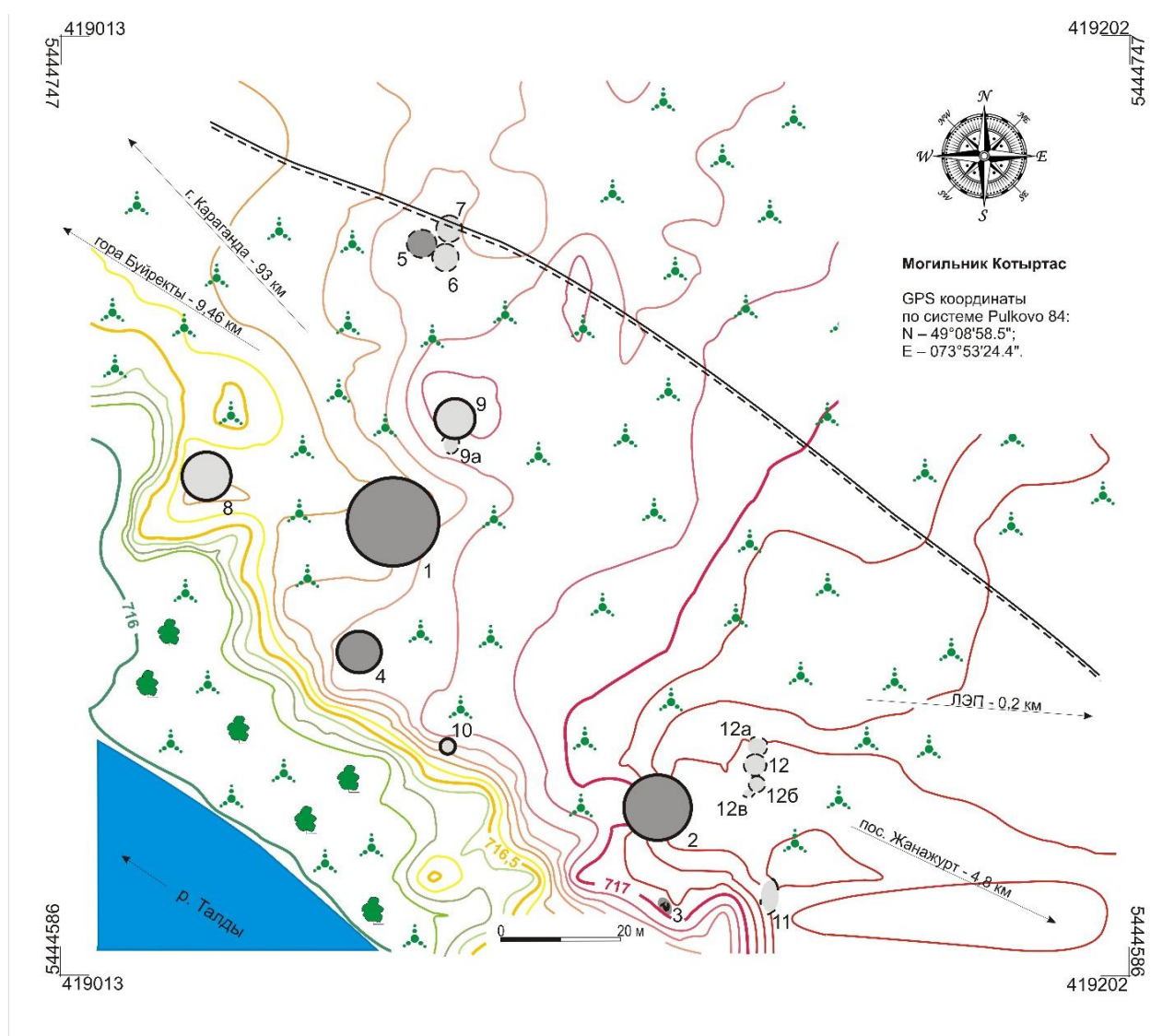
Введение

Систематические исследования памятников бронзового века (Табылды, Кызылтау, Сенкибай–2, Талдинский–1, Котыртас), расположенных в долине р. Талды, на прибрежных участках между поселками Талды и Жанажурт (Шетский район Карагандинская область), позволили выявить серию захоронений, вероятно, маркирующих появление ранних аллохтонных раннеалакульских комплексов в Центральном Казахстане [1–4].

В данной статье рассматриваются предварительные результаты исследований комплексов среднего бронзового века на могильнике Котыртас. Памятник находится в Шетском районе Карагандинской области, в 93 км юго-восточнее г. Караганда, в 9,5 км юго-восточнее горы Буйректы, в 4,8 км северо-западнее пос. Жанажурт и расположен на относительно ровной площадке правого берега р. Талды, в 0,2 км восточнее линии электропередачи (ЛЭП), в 0,1 км севернее р. Талды. По северной окраине могильника проходит полевая дорога. На погребальной площадке памятника, поросшей кустарниками, визуально зафиксированы 12 сооружений в виде курганов, оград без насыпей и выкладок из камней, относящихся к двум историческим периодам: эпохе бронзы (№№ 1, 4–12) и Средневековью (№№ 2, 3) (рис. 1). В 2017 г. экспедицией Сарыаркинского археологического института были раскопаны 3 сооружения алакульской культуры и курган золотоордынского времени [5].

Сооружение 1 до раскопок представляло собой земляной курган диаметром 15,5 м, высотой до 0,75 м, на котором был разбит круговой раскоп диаметром 17 м (рис. 2). В процессе снятия насыпи на разных участках зафиксированы разрозненные фрагменты керамики (рис. 3, 1) и кости животных, а также 3 впускных погребения (№№ 1–3).

* Автор-корреспондент. E-mail: yevgenii1992@mail.ru



Ориентировка Total Station на магнитный полюс; главные изохимии через 0,5 м; система координат местная (UTM), зона 43 U; система высот Балтийская

Условные обозначения:

- | | | | |
|------------------------|-------------|----------|------------------------|
| - грунтовая дорога | - кустарник | - река | - ограда |
| - изометрические линии | - дерево | - курган | - исследованный объект |

Рисунок 1. Тахеометрический план могильника Котырмас

Материалы археологических исследований

Погребение № 1 представляло собой частично разрушенный каменный ящик размерами 1,6x0,9x0,35 м, ориентированный длинной осью по линии «северо-запад — юго-восток». Его северо-западная и юго-западная стенки состояли из вертикально установленных плит, юго-восточная — была маркирована каменным брусом, а северо-западная — отсутствовала. По периметру погребальной камеры и в ее заполнении зафиксированы куски плит разбитого перекрытия. В засыпке могилы находок не обнаружено.

Погребение № 2 выявлено у восточного края кольцевой ограды и представляло собой каменный ящик размерами 0,7x0,46x0,45 м, ориентированный длинной осью по линии «север-северо-восток — юг-юго-запад» и состоящий из четырех плит. По периметру могилы и в ее заполнении отмечены фрагменты каменного перекрытия. При выборке заполнения, в северо-северо-восточном углу, на дне могилы обнаружен керамический сосуд баночной формы (рис. 3) с расширяющимися кверху стенка-

ми и уплощенным венчиком, под которым нанесен орнамент в виде пяти каннелюр. Диаметр устья — 11,5–12 см, дна — 7 см. Общая высота сосуда — 11 см.

Погребение № 3 — частично разрушенный каменный ящик размерами 0,86x0,45–0,5x0,26 м, ориентированный длинной осью по линии «восток-северо-восток — запад-юго-запад». На момент раскопок юго-западная и юго-восточная стенки оказались поваленными. В процессе расчистки захоронения, у восточной-северо-восточной стенки ящика обнаружены два керамических сосуда (рис. 3), металлическая скоба, а на дне расчищены сильно истлевшие кости ребенка.

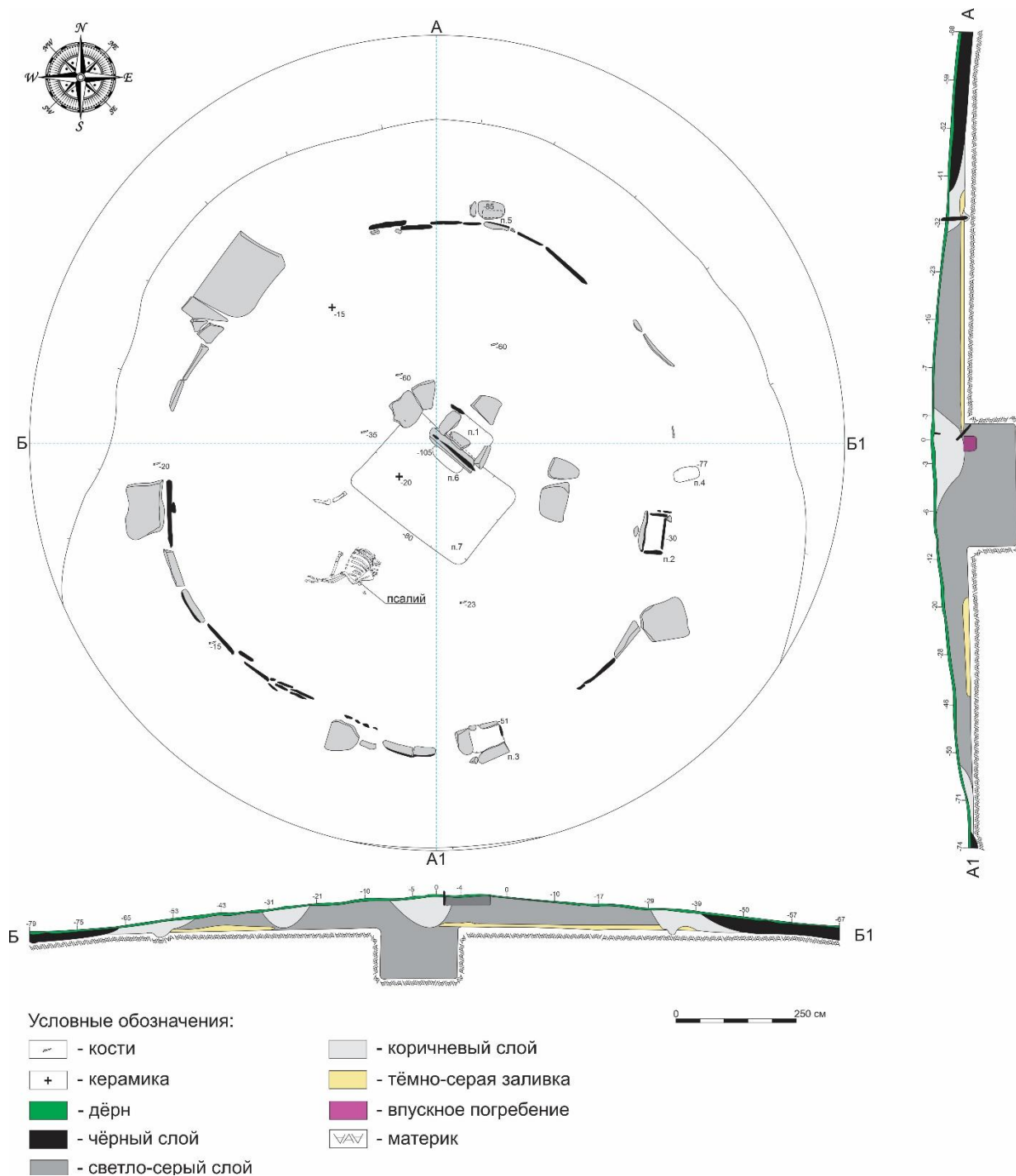


Рисунок 2. План и профиль сооружения № 1

Сосуд № 1 — баночной формы, с расширяющимися кверху стенками и уплощенным венчиком, под которым нанесены наклонно заштрихованные равносторонние треугольники с основанием в виде

двух резных линий. Ниже изображены опущенные вершинами вниз наклонно заштрихованные равнобедренные треугольники. Придонная часть покрыта аналогичным узором, только направленным вершинами вверх. Орнамент выполнен гладким штампом. Диаметр устья — 14 см, дна — 0,5 см. Общая высота сосуда составила 12 см.

Сосуд № 2 представлен фрагментами от шейки, переходящей в заостренный венчик с заостренным карнизом. В центральной части шейки имеется узкий валик. Орнамент представлен полоской наклонно заштрихованных прямоугольных треугольников. Причем контур нанесен среднезубчатым штампом, а внутренняя штриховка выполнена гладким чеканом.

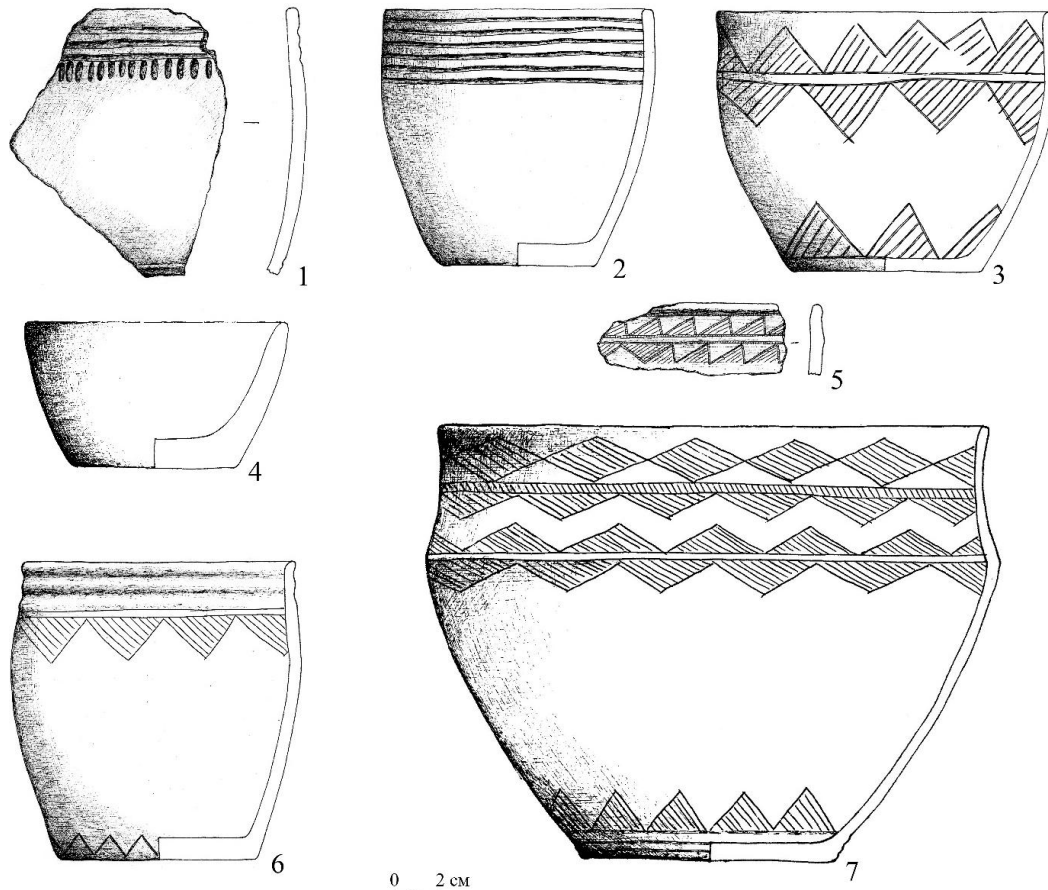


Рисунок 3. Керамический комплекс

После снятия насыпи, на подкурганной площадке была выявлена кольцевая ограда округлой формы диаметром 11 м, состоящая из вертикально врытых в материковый слой плит, часть которых оказалась на момент исследований поваленной. Стенки ограждения укреплены подпорочными камнями, врытыми по внутренней окружности постройки. Придонный слой внутри ограды представлял собой илистый грунт темно-серого цвета, имевший на момент раскопок повышенную плотность.

В юго-западной части раскопа расчищены плохо сохранившиеся останки двух лошадей, одна из которых, видимо, изначально была представлена анатомически целым скелетом, направленным по линии позвонков и мордой в южном направлении. На лопатке животного обнаружен костяной псалий с практически полностью разрушенной планкой, имевший овальный в плане формы диск размерами 5,5x4,5 см, максимальной толщиной до 0,3 см. В центральной части находится трезельное отверстие, размерами 1,2x1 см, у края изделия отмечено дополнительное сквозное овальное отверстие, размерами 1x0,4 см. На лицевой стороне псалия, по краю вырезан орнамент в виде двух параллельных рядов дискретных треугольников. Тыльная сторона большей частью разрушена, однако сохранились два шипа длиной 0,7 см (рис. 4).

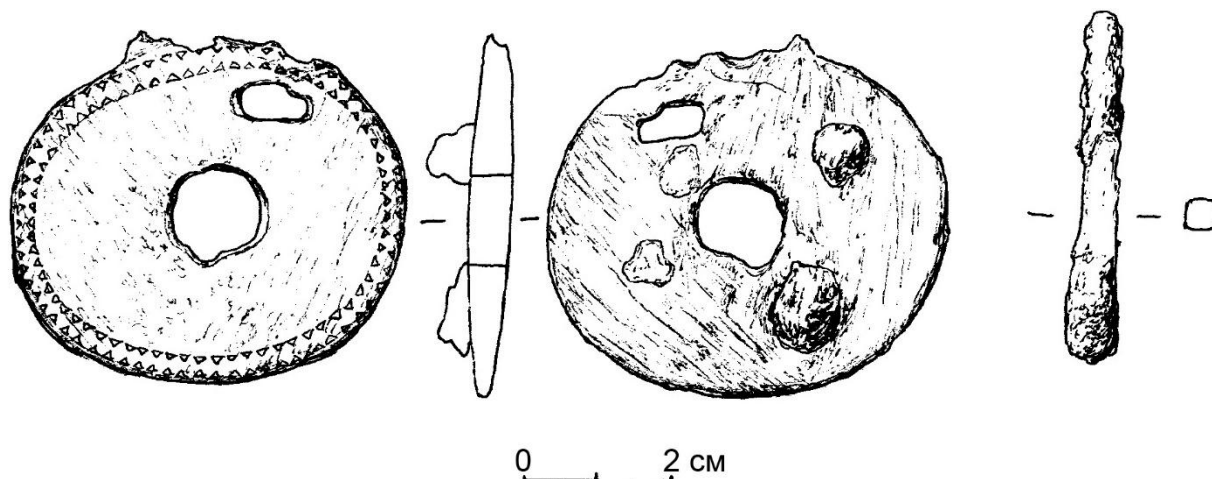


Рисунок 4. Костяной псалий

У передних конечностей лошади расчищена пара конечностей другой особи.

За пределами ограды, на уровне материка, зафиксированы два детских захоронения (№№ 4, 5).

Погребение № 4 устроено в грунтовой яме размерами 0,5х0,3х0,15 м, ориентированной по линии «запад-юго-запад — восток-северо-восток», на дне которой расчищен костяк ребенка, уложенный в скорченном положении, на правом боку. Нижние конечности согнуты в коленных суставах и поджаты голеними к тазу, а кости рук согнуты в локтях и уложены перед лицевым отделом черепа. Костяк ориентирован черепом на запад-юго-запад. В изголовье находился керамический сосуд горшечно-баночной формы, со слабо выраженной шейкой и скругленным венчиком, под которым нанесены два широких желобка. Ниже, по плечу, изображены наклонно заштрихованные равнобедренные треугольники. Придонная часть покрыта горизонтальным однорядным зигзагом. Рисунок выполнен гладким штампом. Диаметр устья — 12 см, дна — 9 см. Общая высота сосуда составила 13 см (рис. 3).

Погребение № 5 — грунтовая яма размерами 0,35х0,2х0,2 м, ориентированная по линии «запад — восток». На дне могилы обнаружены останки ребенка плохой сохранности, ориентированные черепом в западном направлении. Левее костяка, в районе грудного отдела была поставлена банка (рис. 3).

В центральной части сооружения зафиксировано основное погребение (№ 7) и впущенное в него добавочное средневековое захоронение (№ 6), зафиксированное на глубине 0,25 м от уровня материка, устроенное, видимо, в грунтовой яме, границы которой конкретизировать не представляется возможным ввиду монотонного грунта заполнения обеих могил. В нем расчищены останки ребенка, уложенного в вытянутом положении на спине (кисти рук покоились на тазовых костях, а череп был направлен лицевым отделом на юго-запад) и ориентированного на северо-запад.

Погребение № 7 представляло собой грунтовую яму, размеры которой и ориентировка установлены условно ввиду наличия грабительских перекопов. Оно имело подпрямоугольную в плане форму, размерами около 2,75х2,1х1,1 м и ориентировано длинной осью по линии «северо-запад — юго-восток».

При выборке нижних слоев засыпки могилы зафиксированы разрозненные кости посткраниального скелета взрослого человека, а также фрагменты лепной керамики от четырех сосудов (рис. 3; рис. 5) и металлический клин (длина 4,6 см; рабочий конец заострен, пятка скруглена; сечение квадратное, со сторонами 0,5 см).

Сосуд № 1 имел горшечную форму, ребристое плечо, переходящее в плавно изогнутую шейку со скругленным венчиком, под которым изображена цепочка косо заштрихованных ромбов. В центральной части шейки имеется слабо выраженный узкий валик, орнаментированный наклонными влево отрезками. Нижняя часть шейки покрыта обращенными вершинами друг к другу наклонно заштрихованными равнобедренными треугольниками, между которыми образовалась незаполненная узором зигзагообразная полоса. Под плечиком нанесены направленные вершинами вниз наклонно заштрихованные равнобедренные треугольники. Придонная часть сосуда покрыта наклонно заштрихованными равнобедренными треугольниками с основанием из трех каннелюр. Рисунок выполнен гладким штампом. Диаметр устья — 31 см, плеча — 33 см.

Сосуд № 2 представлен верхней частью банки со скругленным венчиком. Диаметр устья — 13 см.

Сосуд № 3 сильно фрагментирован. Имел горшечную форму с ярко выраженным ребром, переходящим в плавно изогнутую шейку со скругленным прямым венчиком, под которым нанесена цепочка равносторонних наклонно заштрихованных треугольников. В центральной части шейка имела узкий валик, ниже над ребром изображены наклонно заштрихованные равнобедренные треугольники. По плечу нанесены направленные вершинами вниз наклонно заштрихованные треугольники. Рисунок выполнен гладким чеканом. Диаметр устья — 11 см, плеча — 13,5 см, дна — 8 см. Общая высота сосуда составила 10 см.

Сосуд № 4. Реконструирована верхняя половина горшка. Он имел аналогичный орнамент и форму, что и сосуд № 1, но был более крупных размеров. Диаметр устья — 22,5 см, плеча — 24 см, дна — 9 см. Общая высота сосуда составила 20 см.

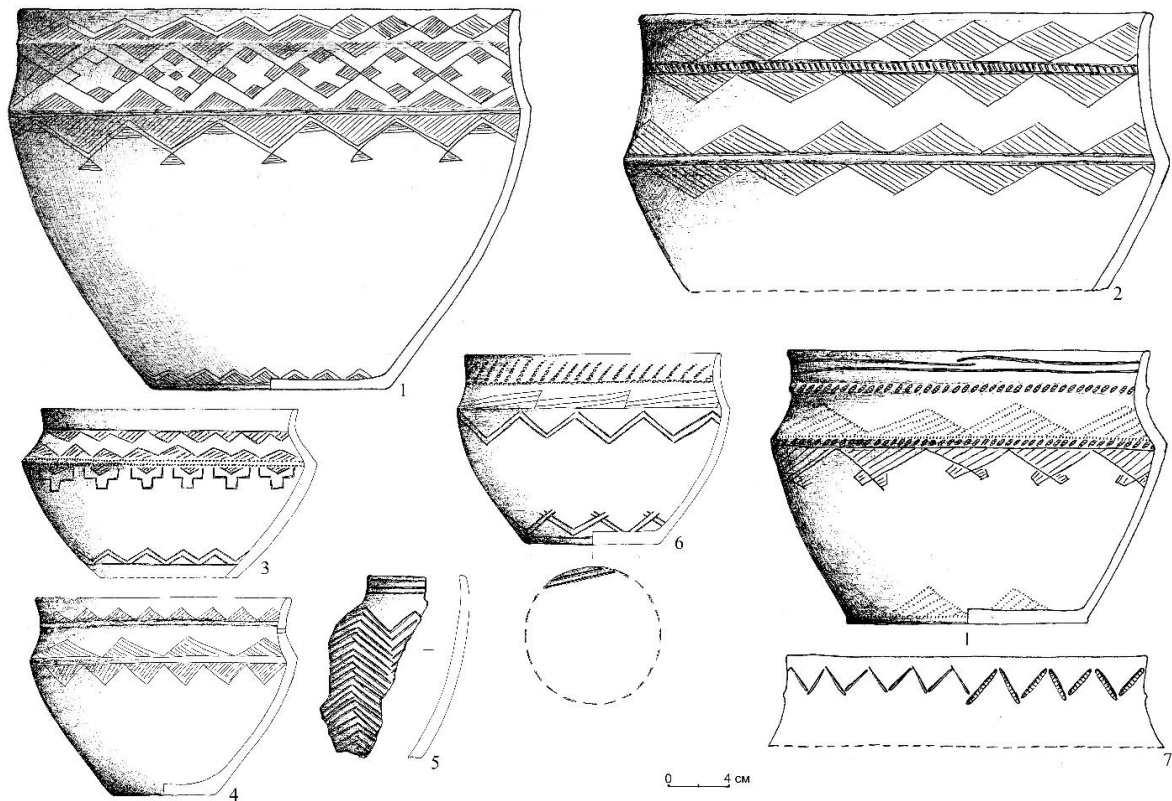


Рисунок 5. Керамические сосуды

Сооружение № 4 до раскопок представляло собой сильно оплывший земляной курган диаметром около 12 м, высотой до 0,2 м, в полах насыпи которого визуальны зафиксированы отдельные плиты кольцевого ограждения. В процессе снятия насыпи обнаружены отдельные фрагменты керамики и кости животного. Кольцевая ограда имела округлую в плане форму диаметром 6,5 м и состояла из вертикально врытых в материковый слой плит.

В центральной части сооружения выявлено потревоженное захоронение в каменном ящике размерами 2,2x1,1x1,0 м, ориентированном по линии «запад — восток», содержащем разрозненные человеческие кости и фрагменты керамики от одного сосуда (рис. 5). Он имел горшечную форму, ребристое плечо, переходящее в плавно изогнутую шейку с заостренным узким валиком и скругленным венчиком, под которым были изображены наклонно заштрихованные равнобедренные треугольники. Под валиком нанесена цепочка ромбов, внутренние углы которых заполнены наклонно заштрихованными четырехугольниками, образующими крест в негативе. Нижняя и верхняя части полосы окаймлены дискретными наклонно заштрихованными равносторонними треугольниками. Под плечом изображены опущенные вершинами вниз наклонно заштрихованные треугольники, окаймленные несложной цепочкой треугольных фестонов. В придонной части нанесены наклонно заштрихованные

равносторонние треугольники, с продублированным контуром. Орнамент выполнен гладким чеканом. Диаметр устья — 31 см, плеча — 33 см, дна — 12,5 см. Общая высота сосуда составила 25 см.

Сооружение № 5 — кольцевая ограда диаметром 4,8 м, состоящая из вкопанных вертикально в материковый слой плит.

В центральной части сооружения находилось погребение в виде грунтовой могилы, размерами 1,8x1,5x1,1 м, ориентированной длинной осью по линии «северо-запад — юго-восток», содержавшее разрозненные человеческие кости, астрагал МРС и фрагменты керамики от четырех сосудов (рис. 5).

Сосуд № 1 — баночной формы, имел уплощенный и слегка отогнутый внутрь венчик, под которым были нанесены три каннелюры. Тулово покрыто горизонтальным зигзагом. Рисунок выполнен гладким штампом. Внутренняя и внешняя поверхности покрыты нагаром. Диаметр устья — 13 см.

Сосуд № 2 — горшечной формы, с ребристым плечом, плавно переходящим в относительно прямую шейку со скругленным венчиком, под которым, по верхней половине шейки, изображены наклонные вправо отрезки, окаймленные снизу горизонтальной полосой. Рисунок нанесен крупным зубчатым штампом. В нижней половине шейки орнамент представлял собой наклонно заштрихованные косые треугольники. Под ребром нанесен двухрядный горизонтальный зигзаг. Придонная часть также покрыта двухрядным горизонтальным зигзагом со скрещивающимися верхними углами. На дне, которое практически полностью разрушено, отмечены параллельные отрезки. Рисунок выполнен техникой гладкого штампа. Диаметр устья — 16 см, плеча — 18 см, дна — 9 см. Общая высота сосуда составила 13,5 см.

Сосуд № 3 — горшечной формы, со скругленным ребром, плавно переходящим в прямую слегка отогнутую наружу шейку с уплощенным венчиком. С наружи имелся небольшой карниз. В центральной части шейки отмечено внутреннее ребро. По внутреннему краю под венчиком имеется орнамент в виде двухрядного горизонтального зигзага, который выполнен гладким и зубчатым чеканом. Снаружи, под венчиком отмечены две каннелюры, ниже которых, в центральной части шейки имеется заостренный валик, орнаментированный наклонными вправо отрезками. В нижней части шейки нанесены равносторонние наклонно заштрихованные треугольники. На ребре отмечен узор в виде горизонтальной полосы, заполненной наклонными вправо отрезками. В верхней части тулова изображены наклонно заштрихованные равнобедренные треугольники, обращенные вершинами вниз и усложненные отростками в виде заштрихованных прямоугольников / квадратов. Орнаментальная полоса нанесена гладким штампом. В придонной части отмечены наклонно заштрихованные равносторонние треугольники. Вся композиция, за исключением обозначенного, нанесены зубчатым штампом. Диаметр устья — 23,5 см, плеча — 25 см, дна — 13 см. Общая высота сосуда составила приблизительно 19 см.

Сосуд № 4 — горшечной формы, с ярко выраженным ребром резко переходящим в шейку с перегибом и уплощенным венчиком. Под перегибом нанесены наклонно заштрихованные, обращенные вершинами друг к другу равносторонние треугольники, пространство между которыми образует горизонтальный зигзаг в негативе. Ребро окаймлено с двух сторон овальными вдавлениями. В верхней части тулова, ниже ребра нанесены дискретные ступеньки, между которыми изображены наклонно заштрихованные равнобедренные треугольники, опущенные вершинами вниз. Придонная часть покрыта двухрядным горизонтальным зигзагом. Рисунок выполнен гладким штампом. Ко дну прилеплен небольшой кольцевой поддон. Диаметр устья — 16 см, плеча — 18 см.

Выводы

Исследованные захоронения могильника Котыртас относятся к двум культурно-хронологическим горизонтам: эпохе бронзы и Средневековью.

Средневековый комплекс представлен впускным захоронением (№ 6), устроенным в засыпке погребения № 7. Его безы Inventарный характер не позволяет делать безапелляционные выводы о культурной принадлежности. Однако, следует указать на наличие в составе памятника подкурганной сырцово-красной оградки золотоордынского времени [5]. Данное обстоятельство не исключает их возможной синхронности, о чем может свидетельствовать характерная для того времени ориентировка костяка [6].

Остальные раскопанные комплексы памятника относятся к эпохе бронзы. Они представляют собой типичные ограды округлой формы, часть которых перекрыты курганными насыпями. Главную, некрополеобразующую позицию занимает сооружение № 1, круговая планировка которого соответствует, в основном, алакульской культурной традиции, неоднократно фиксируемая на памятниках всего ее ареала [7–9].

Наблюдение планиграфии и стратиграфии комплекса позволяет предполагать, что наибольший возраст имеет центральное погребение № 5 и устроенные за пределами ограждения погребения 4 и 6, совершенные в грунтовых ямах, вырытых в материковом слое. Несколько позднее, вероятно, совершены захоронения в каменных ящиках 1–3, впущенные в курганную насыпь.

Показательны крупные размеры центрального погребения, составлявшие 2,75x2,1x1,1 м. Захоронения с такими параметрами присущи комплексам раннеалакульского (петровского) типа [9] и отмечены, в частности, в составе центрально-казахстанских памятников Сенкибай–2, Кызылтау [3], Талдинский–1 [1], Ащису [10] и т.д., что подчеркивает в комплексе с планировкой типологическую близость.

Специфичным элементом раннеалакульской обрядности являются захоронения лошадей подле главного погребения. На данный момент, в центральной части Сарыарки они зафиксированы на могильниках Табылды [4], Кызылтау [3], Сенкибай–2, Нураталды–1, Ащису [10], Аяпберген, Нуртай, Майтан [8] и другие и, вопреки ранним данным [11], приобретают массовый характер.

Определенный интерес представляет обнаруженный щитковый псалий с обломленной планкой. Наличие разнообразия формы известных псалиев делает проблематичной однозначную реконструкцию облика планки. Ключевое значение для определения места изделия имеет наличие шипов, вырезанных в монолите со щитком. Они характерны для экземпляров из синташтинских-петровских памятников [12] и постепенно исчезают с появлением строгих удил [4]. Показательной чертой раннеалакульских псалиев Центрального Казахстана является наличие орнамента на «парадной» стороне щитков, в чем проявляется сходство с синхронными изделиями донно-волжской косторезной традицией [13].

Керамическая коллекция памятника представлена сосудами баночной и горшковидной форм. Последние имеют сугубо ребристое плечо, характерное для петровских / раннеалакульских комплексов Урало-Иртышского междуречья [7]. На одном из сосудов отмечен перегиб (внутреннее ребро) по основанию шейки, фиксируемый на синташтинских сосудах [12].

Суммируя можно сказать, что раннеалакульская принадлежность захоронений могильника Котыртас подчеркивается характерным псалием, захоронением лошади, ребристыми горшковидными сосудами, крупным центральным захоронением. Касательно времени бытования центрально-казахстанских памятников данного типа представляется возможным провести параллели с аналогичными датированными комплексами региона, возраст которых определяется в пределах XIX–XVII вв. до н.э. (рис. 6).

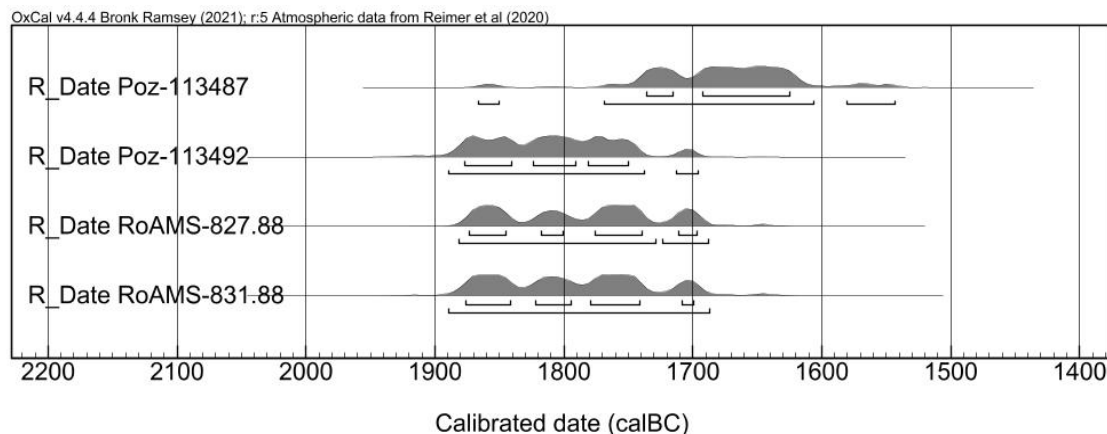


Рисунок 6. Результаты суммирования радиоуглеродных дат раннеалакульских памятников Центрального Казахстана

Работа выполнена в рамках проекта КН МОН РК AP09260879 «Исследование маркеров социальной ранжированности общества бронзового века Сарыарки по данным погребальной обрядности».

Список литературы

- 1 Жауымбай С.У. Новые сведения о ранней истории андроновских племен Центрального Казахстана (по материалам кургана 7 могильника Талдинский–1) / С.У. Жауымбай, И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, О.С. Шохатаев // Археология Казахстана. — 2018. — № 1–2. — С. 224–234.

- 2 Кукушкин И.А. Элитные курганы могильника Табылды (эпоха бронзы) / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.Б. Макен // Маргулановские чтения—2019. — Нур-Султан, 2019. — С. 120–131.
- 3 Кукушкин И.А. Материалы могильника Кызылтау как отражение раннесрубного компонента в формировании раннеалакульских древностей Центрального Казахстана / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин // Теория и практика археологических исследований. — 2019. — № 2 (26). — С. 109–130.
- 4 Кукушкин И.А. Колесничный комплекс могильника Табылды (Центральный Казахстан) / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2019. — № 4. — Т. 47. — С. 43–52.
- 5 Кукушкин А.И. Кенотаф золотоордынского времени на могильнике Котыртас (Центральный Казахстан) / А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, И.А. Кукушкин // Археология Казахстана. — 2019. — № 4. — С. 19–31.
- 6 Ломан В.Г. Золотоордынские погребения могильника Нураталды–2 / В.Г. Ломан, Е.А. Дмитриев, И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. науч. ст., посвящ. 70-летию орг. Центр.-Казах. археол. экспед. Академии наук Казахстан. — Алматы: НИЦ «Бегазы-Тасмола», 2017. — С. 209–218.
- 7 Зданович Г.Б. Основные характеристики петровских комплексов Урало-Казахстанских степей (к вопросу о выделении петровской культуры) / Г.Б. Зданович // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. — Челябинск: Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1983. — С. 48–68.
- 8 Ткачев А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы / А.А. Ткачев. — Тюмень: Тюмен. гос. нефтегаз. ун-т, 2002. — Ч. 1. — 289 с.
- 9 Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности / Е.Е. Кузьмина. — Актобе: ПринтА, 2008. — 358 с.
- 10 Кукушкин И.А. Археологические исследования могильника Ащису. Курган 1 / И.А. Кукушкин // Историко-культурное наследие Сарыарки. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — С. 40–64.
- 11 Ткачев А.А. Особенности нуртайских комплексов Центрального Казахстана / А.А. Ткачев // Вестн. археол., антропол. и этногр. — 1999. — Вып. 2. — С. 22–29.
- 12 Ткачев В.В. Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы / В.В. Ткачев. — Актобе: Актюб. обл. центр ист., этногр. и археол., 2007. — 384 с.
- 13 Пряхин А.Д. Конская узда эпохи средней бронзы в Восточноевропейской степи и лесостепи / А.Д. Пряхин, В.И. Беседин // Рос. археол. — 1998. — № 3. — С. 22–35.

И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев

Қотыртас қорымы — Орталық Қазақстандағы қола дәуірінің жаңа ескерткіші

Талды өзенінің бойында орналасқан (Қарағанды облысы, Шет ауданы) XXI ғ. 2-ші онжылдығындағы ескерткіштер тобына археологиялық зерттеу жұмыстары аймақтағы қола дәуірі ертеалакөл халықтарының хронологиясы мен трансмәдениеттік қарым-қатынасы жайында маңызды мәліметтер алуға мүмкіндік берді. Сондай кешендердің бірі — Қотыртас қорымы. Осы мақала аясында Алакөл мәдени дәстүрінің үш ғимараты бойынша жұмыс нәтижелерін қарастыру ұсынылған. Басты сағананы құрайтын бірінші ғимаратта диаметрі 15,5 болатын топырақ үйіндісі болды, үйіндінің едендерінде сақиналы қоршауы бар. Қазба жұмыстары барысында онда орталық жерлеуден бөлек, оның периметрі бойынша, сондай-ақ қорған үйіндісінде орналасқан көптеген бала мәйіттерінің болғандығы анықталған. Қазбаның оңтүстік-батыс бөлігінде нашар сақталған екі жылқы сүйегінің қалдықтары аршылды, оның бірі бәлкім, алғашында омыртқалары бір сызық бойымен орналасқан және беті оңтүстікке бағытталған анатомиялық бүтін қаңқасымен, ал екіншісі *pars pro* то принципіне сәйкес қос аяқтарымен көрсетілген болатын. Жануардың жауырынынан сүйектен жасалған сулық табылды. Жылқы қалдықтарын қорғанасты алаңына қою — өлген адамның арбалы жауынгер тобына жататындығы айқын көрсетілген, алакөл әлеуметінің жоғары дәрежелі жерлеулеріне тән іспетті. Бәрін қосқанда, Қотыртас қорымының жерлеулері ертеалакөл мәдениетіне жататындығы сипатты сулықпен, жылқыны жерлеуімен, қырлы қыш құмыралы ыдысты, ірі орталықты жерлеуімен айқын көрсетілген. Берілген типтегі орталық қазақстандық ескерткіштердің тұрмыстық кезеңін алсақ, аймақтың мерзімделген кешендеріне ұқсас параллель жүргізуге мүмкіндік туады, олардың жасы б.д.д. XIX–XVII ғғ. шегімен анықталады.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, қола дәуірі, Алакөл мәдени кешені, жерлеу, сулық.

I.A. Kukushkin, Ye.A. Dmitriyev

Kotyrtas burial ground, a new monument of the Bronze Age of Central Kazakhstan

Archaeological research of a group of monuments located in the valley of the Taldy River (Shetsky district of the Karaganda region) that were conducted in the 2nd decade of the XXI century provided important infor-

mation about the chronology and transcultural interaction of the early Alakul population of the Bronze Age of the region. This article proposes to consider the results of work on three structures of the Alakul cultural tradition. The main necrofield-forming position was occupied by structure 1, which was an earth mound with a diameter of 15.5 m, which had a ring fence on the floors of the embankment. During the excavations, it was found that in addition to the central burial, there were numerous children's burials located along its perimeter, as well as in the mound. In the southwestern part of the excavation, the poorly preserved remains of two horses were unearthed, one of which was initially represented by an anatomically intact skeleton, directed to the south with its vertebrae and the muzzle, and the second one, according to the principle of pars pro toto, with a pair of limbs. A bone psalium was found on the shoulder blade of the animal. The placement of the remains of horses on a burial ground is a characteristic feature of the high-status burial places of the Alakul society, emphasizing the belonging of the deceased to a group of chariot warriors. Summing up, the early Alakul affiliation of the burials of the burial ground Kotyrtas is emphasized by the characteristic cheek-piece, the burial of a horse, ribbed pot-shaped vessels, and a large central burial. Regarding the time of existence of Central Kazakhstan monuments of this type, it seems possible to draw parallels with similarly dated complexes of the region, the age of which is determined within the 19th–17th centuries BC.

Keywords: Central Kazakhstan, Bronze Age, Alakul cultural complex, burial, cheek-piece.

References

- 1 Zhaulymbai, S.U., Kukushkin, I.A., Kukushkin, A.I., Dmitriev, E.A., & Shokhataev, O.S. (2018). Novye svedeniia o rannei istorii andronovskikh plemen Tsentralnogo Kazakhstana (po materialam kurgana 7 mogilnika Taldinskii-1) [New information about the early history of the Andronovo tribes of Central Kazakhstan (based on the materials of mound 7 of the burial ground Taldinskii-1)]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan, Vol. 1*, 224–234 [in Russian].
- 2 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Maken, A.B. (2019). Elitnye kurgany mogilnika Tabyldy (epokha bronzy) [Elite mounds of the Tabylda burial ground (Bronze Age)]. *Margulanovskie chteniia-2019 — Margulan readings – 2019*, 120–131 [in Russian].
- 3 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, A.I. (2019). Materialy mogilnika Kyzyltau kak otrazhenie rannesrubnogo komponenta v formirovanii rannealakulskikh drevnostei Tsentralnogo Kazakhstana [Materials of the Kyzyltau burial ground as a reflection of the early log component in the formation of early Alakul antiquities of Central Kazakhstan]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniï — Theory and practice of archaeological research, 2 (26)*, 109–130 [in Russian].
- 4 Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2019). Kolesnichnyi kompleks mogilnika Tabyldy (Tsentralnyi Kazakhstan) [Chariot complex of the Tabyldy burial ground (Central Kazakhstan)]. *Arkheologiya, etnografiia i antropologiia Evrazii — Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia, Vol. 4*, 43–52 [in Russian].
- 5 Kukushkin, A.I., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, I.A. (2019). Kenotaf zolotoordynskogo vremeni na mogilnike Kotyrtas (Tsentralnyi Kazakhstan) [Cenotaph of the Golden Horde time at the burial ground Kotyrtas (Central Kazakhstan)]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan, Vol. 4*, 19–31 [in Russian].
- 6 Loman, V.G., Dmitriev, E.A., Kukushkin, I.A., & Kukushkin, A.I. (2017). Zolotoordynskie pogrebeniia mogilnika Nurataldy-2 [Golden Horde burials of the Nurataldy-2 burial ground]. *Arkheologicheskoe nasledie Tsentralnogo Kazakhstana: izuchenie i sokhranenie: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letiiu organizatsii Tsentralno-Kazakhstanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Akademii nauk Kazakhstan — Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation. Collection scientific articles dedicated to the 70th anniversary of the organization of the Central Kazakhstan archaeological expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan* [in Russian].
- 7 Zdanovich, G.B. (1983). Osnovnye kharakteristiki petrovskikh kompleksov Uralo-Kazakhstanskikh stepei (k voprosu o vydelenii petrovskoi kultury) [The main characteristics of the Petrine complexes of the Ural-Kazakhstan steppes (on the issue of identifying the Petrine culture)]. *Bronzovyi vek stepnoi polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurechia – Bronze Age of the steppe strip of the Ural-Irtysh interfluve*, 48–68 [in Russian].
- 8 Tkachev, A.A. (2002). Tsentralnyi Kazakhstan v epokhu bronzy [Central Kazakhstan in the Bronze Age]. Tiumen: Tiumenskii gosudarstvennyi neftegazovyi universitet [in Russian].
- 9 Kuzmina, E.E. (2008). Klassifikatsiia i periodizatsiia pamiatnikov andronovskoi kulturnoi obshchnosti [Classification and periodization of monuments of the Andronovo cultural community]. Aktope: Print A [in Russian].
- 10 Kukushkin, I.A. (2007). Arkheologicheskie issledovaniia mogilnika Ashchisu. Kurgan 1 [Archaeological research of the Ashchisu burial ground. Kurgan 1]. *Istoriko-kulturnoe nasledie Saryarki – Historian and Cultural heritage of Saryarka*, 40–64 [in Russian].
- 11 Tkachev, A.A. (1999). Osobennosti nurtaiskikh kompleksov Tsentralnogo Kazakhstana [Features of the Nurtai complexes of Central Kazakhstan]. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii – Archeology, Anthropology, Ethnography, 2*, 22–29 [in Russian].
- 12 Tkachev, V.V. (2007). Stepi Yuzhnogo Priuralia i Zapadnogo Kazakhstana na rubezhe epokh srednei i pozdnei bronzy [Steppes of the Southern Urals and Western Kazakhstan at the turn of the Middle and Late Bronze Ages]. Aktope: Aktiubinskii oblastnoi tsentr istorii, etnografii i arkheologii [in Russian].
- 13 Priakhin, A.D., & Besedin, V.I. (1998). Konskaia uzda epokhi srednei bronzy v Vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi [Horse bridle of the Middle Bronze Age in the East European steppe and forest-steppe]. *Rossiiskaia arkheologiya – Russian archeology, 3*, 22–35 [in Russian].

В.В. Козина*, Д.А. Джумабеков, А.З. Жуманова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: vkozina55@mail.ru; azmukhan@mail.ru; aiman_jumanova@mail.ru)*

К вопросу о насильственных переселениях (депортациях) на территорию Центрального Казахстана

Центральный Казахстан, как богатый природными ресурсами регион, стал звеном в стратегии форсированной индустриализации СССР в ходе широкомасштабных процессов модернизации. Практика насильственных переселений, принудительный труд стали основой освоения территории. На базе широкого круга источников, большей частью архивных документов, приводятся факты, свидетельствующие о трёх этапах насильственных переселений (депортаций) на территорию Центрального Казахстана: 1930 г., 1941–1945 г., 1946–1953 г. Это были представители различных национальностей со всех уголков Советского Союза. Отрывочные данные о численности прибывавших в регион, несовершенство методов учёта населения или вовсе его отсутствие не позволяют установить точное число прибывших на территорию. Массовые депортации изменили демографическую картину региона, практически, все стороны экономической, социальной и культурной жизни.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, индустриализация, принудительный труд, насильственные переселения, кулацкая ссылка, депортация, депортированные народы, спецпоселенцы, реабилитация.

Введение

Изучение истории насильственных переселений народов на территорию Казахстана является актуальной проблемой и имеет важное общественно-политическое и социально экономическое значение в контексте современности. Республика Казахстан — государство многонациональное и поликонфессиональное, переживающее этап трансформации всех сфер жизни общества. Сохранение межэтнического согласия, создание в обществе атмосферы диалога и взаимопонимания — стратегическая государственная задача и важнейшая составляющая гражданского мира и политической стабильности.

Центральный Казахстан — наиболее яркий пример последствий своеобразия модернизационных процессов в советский период. Это тот регион, в котором последствия политики массовых репрессий и депортации целых народов имели наиболее ощутимые демографические и национальные последствия.

Депортированные народы претерпели немало моральных и физических страданий, много людей погибло. Клеймо «спеспоселенца», его детей, в Советском Союзе долгие годы обрекало миллионы людей на второсортность, постоянные унижения, различные ограничения: при поступлении в высшие учебные заведения, выборе профессии, в работе, служебной карьере и т.д. Вместе с тем часть спецпереселенцев предпочли остаться в Казахстане, обретя здесь свою вторую Родину.

Объективное исследование различных аспектов насильственных переселений народов на территорию Казахстана может способствовать консолидации казахстанского общества и укреплению основ общенационального единства. В советское время эта трагедия тщательно замалчивалась. Все документы и данные были засекречены. Только в период независимости эти трагические страницы истории получили должное внимание. Вопрос необходимости системного, всестороннего и глубокого изучения данной тематики был поставлен на высоком государственном уровне. В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева за № 456 от 24 ноября 2020 г. «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» в нашей стране созданы Республиканская и региональные группы по полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий. К этой важной работе по восстановлению исторической справедливости привлечены учёные Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова, эксперты Ассамблеи народа Казахстана — авторы настоящей статьи.

* Автор-корреспондент. E-mail: vkozina55@mail.ru

О трагических событиях начала XX века, массовых насильственных переселениях (депортациях) народов, в том числе и на территорию Казахстана написано немало. Вместе с тем проблема изучения этой трагедии весьма актуальна и сейчас. Некоторые материалы до сих пор не введены в научный оборот, полностью весь масштаб насильственных переселений еще предстоит оценить.

Из казахстанских ученых эта актуальная проблематика получила отражение в исследованиях К.С. Алдажуманова, Е.К. Алдажуманова, М.К. Козыбаева и Н.Е. Едыгенова, М.Х. Асылбекова и А.Ш. Алтаева, Ж.Б. Абылхожина, М.К. Садыкова и других [1].

Среди исследований российских авторов большой вклад в изучение данной проблемы внесли А.М. Некрич, В.Н. Земсков, Н.Ф. Бугай, П.Н. Полян и другие [2].

И в российских, и в отечественных работах насильственные переселения (депортации) оцениваются как политические репрессии, преступления тоталитарного режима.

Достаточно развитую историографию имеет история насильственных переселений на территорию Казахстана отдельных этносов (корейцев, немцев, поляков, народов Северного Кавказа и др.). Вместе с тем требуют освещения региональная история процесса насильственных переселений, их социально-демографические, экономические, социальные и культурные последствия в региональном разрезе.

Объект настоящего исследования — насильственные переселения (депортации) на территорию Центрального Казахстана.

Цель исследования: осветить и проанализировать хронологию насильственных переселений (депортаций) на территорию региона за период с 1930-х по 1953 гг.

Конкретные исследовательские задачи, посредством которых достигается общая цель, следующие:

- показать источниковую базу проблемы;
- проследить, как проходило прибытие и расселение спецпоселенцев на территории региона;
- показать примеры трудоустройства спецпоселенцев и их вклад в экономику региона;
- раскрыть социально-демографические последствия депортации народов на территорию Центрального Казахстана;
- осветить, как осуществляется реабилитация жертв политических репрессий.

Материалы и методы исследования

Источниковую базу исследования составили опубликованные и неопубликованные архивные документы Государственного архива Карагандинской области, содержащие информацию о прибытии спецпоселенцев, их расселении и трудоустройстве на территории региона: Фонд 1 п. Карагандинский обком Коммунистической партии Казахстана; Фонд 3 п. Карагандинский горком КП Казахстана; Фонд 18. Карагандинский областной исполком депутатов трудящихся; Фонд 15. Карагандинский городской исполком депутатов трудящихся; Фонд 27. Переселенческий отдел. Списки переселенцев-корейцев; Фонд 239. Ворошиловское районное отделение УМВД. Оп. 1. Д.1, 2, 3, 5, 8, 10, 12, 13, 15, 16; Фонд 341. Комбинат «Карагандауголь»; Фонд 544. Шахта № 3 им. С. Кирова треста «Кировуголь»; Фонд 478. Государственный геологический трест «Казахуглегеология»; Фонд 469. Отдел народного образования исполкома Карагандинского областного Совета депутатов трудящихся; Фонд 108. Управление ИТЛ и строительства угольного разреза № 4 НКВД СССР; Фонд 215. Исполком Осакаровского районного Совета депутатов трудящихся; Фонд 222. Исполком Ворошиловского районного Совета депутатов трудящихся; Фонд 259. Исполком Астаховского сельского Совета депутатов трудящихся; Фонд № 270. Тельманское райсельхозуправление. Оп. 1. Д. 88–95; Фонд № 596. Областатуправление. Оп. 2. Д. 63 — трудпереселенцы пос. Самарканд.

В документах областного, городского и районных исполкомов за 1920–1940-е гг. отложились списки кулацких и байских хозяйств, расселенных на территории области, списки граждан, находящихся на поселениях, личные дела и заявления трудпоселенцев о восстановлении в избирательных правах.

Списки спецпереселенцев, работавших на различных предприятиях и в учреждениях области, приведены в фондах комбината «Карагандауголь», треста «Казахуглегеология», Отдела народного образования и др.

В документах облгосархива отложились материалы о депортации корейцев, немцев, народов Северного Кавказа, часть документов касается мобилизации немцев на трудовой фронт.

В материалах Карагандинского обкома и горкома КП Казахстана имеется целый ряд протоколов заседаний бюро, на которых рассматривались вопросы положения спецпереселенцев, их расселения, хозяйственного и бытового устройства.

На хранении в облгосархиве находится часть документов Ворошиловского, Осакаровского и Тельмановского районных отделений УМВД по Карагандинской области. В состав этих фондов вошли списки трудпоселенцев, проживающих на территории районов в 1930-е гг. и досрочно восстановленных в избирательных правах (не без права выезда с места поселения; алфавитные списки спецпереселенцев; книги учета спецпереселенцев, расселенных на территории спецкомендатур, с указанием национальностей, состава семьи, даты выселения и места проживания до момента выселения; списки спецпереселенцев, снятых с учета на основании Указов Президиума Верховного Совета СССР за 1955–1956 гг.

В архивных документах Карагандинского областного суда за 1956–1962 гг. хранятся Постановления Президиума по реабилитации осужденных по ст. 58 УК РСФСР (Ф. 731).

Дела повторно осужденных по ст. 58 УК РСФСР хранятся в фонде Прокуратуры Карлага (Ф. 732).

В фонде Карагандинской областной прокуратуры имеются сведения о реабилитации жертв массовых политических репрессий (Ф. 205).

Методологической основой исследования являются совокупность теоретико-методологических принципов и подходов историко-демографического направления в науке: историзма, объективности, всесторонности рассмотрения взаимосвязи и взаимообусловленности исторических явлений. Основным методологическим принципом является принцип историзма, а общеисторическими методами, использованными авторами при написании статьи, являются историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический, историко-системный методы.

Обсуждения проблемы и результаты исследования

На территории Центрального Казахстана прослеживается три этапа массовых принудительных миграций.

1. Довоенный период (1930-е — до начала войны).
2. Военные годы (1941–1945 гг.).
3. Послевоенные годы (1946–1953 гг.).

В первый период потоки принудительных переселенцев комплектовались в основном за счёт так называемой «кулацкой ссылки» в соответствии с Постановлением СНК ССР от 01.02.1930 г. «О выселении кулаков из районов сплошной коллективизации». Выселению на спецпоселения в отдаленные районы подлежала определенная категория кулацких семей на основании решения специальных «троек», состоявших из представителей ОГПУ, обкомов ВКП (б) и прокуратуры.

Само их переселение осуществлялось на редкость бесчеловечно. Тысячи людей спешно проделали многодневный путь в скотских товарных вагонах под строгой охраной ОГПУ. Среди «кулаков» были беременные женщины, кормящие матери, дети всех возрастов, подростки и больные старики. Масса раскулаченных умирала в пути следования от сыпного тифа и желудочных заболеваний.

В бескрайних степях Центрального Казахстана были обозначены на дощечках пункты спецпоселения номерами, никаких построек для заселения людей не было. Спецпереселенцев привозили и высаживали в степи, по существу, оставляя на погибель. Люди тысячами гибли от голода, холода и болезней в местах поселений. Например, в 1932–1933 гг. умерло в регионе, по официальным данным, 55441 человек.

В архивных документах тех лет обнаружены документы, по которым следует, что правительство брало на себя определенные обязательства в связи с массовыми переселениями. Так, согласно Постановлению ЦИК и СНК СССР № 115 от 17.11.1937 г. «О льготах по сельскохозяйственному переселению»: «В целях содействия и помощи в переселении и хозяйственном устройстве колхозников, единоличников и др. переселяющимся в колхозы из одних республик, краев и областей в другие по планам, утвержденным СНК и ЦИК СССР...предоставить за счет государства...бесплатный проезд тем, кто переселяется в групповом порядке... 50 % общего тарифа тем, кто переселяется в одиноличном порядке ... разрешить всем переселенцам сдавать свой хлеб, зернофураж, картофель на сыпные пункты Заготзерна в месте выезда и обязать конторы в местах заселения выдавать равноценное количество зернопродуктов и картофеля ... сложить с переселенцев в местах выхода всех числящиеся за ними недоимки ... предоставить ссуду в зависимости от нуждаемости ... при невозможности в местах

вселения предоставить жилье переселенцам 35 % стоимости домов принять за счёт госбюджета, на остальную часть стоимости выдать кредит ... выделять кредит на приобретение скота [3; 69, 74].

Как известно, практически все обязательства перед переселенцами остались на бумаге. Первый эшелон с кулаками прибыл в Караганду в самом конце июня 1931 г. Возникло четыре поселка: Новая Тихоновка, Майкудук, Компанейский и Пришахтинск. На 10 сентября 1933 г. в карагандинских спецпоселениях проживало уже 45700 спецпереселенцев [4; 9, 10].

В начале 1937 г. в трудпоселках Тельманского района Карагандинской области было 39 860 чел. спецпереселенцев, а на 1 июля 1938 г. имелось уже 30 трудпоселков с населением 91 297 человек [5; 13].

К сожалению, мы располагаем только отрывочными данными о численности прибывавших в регион. Учитывая, что до места назначения добирались далеко не все, сотни спецпереселенцев скончались от голода и различных заболеваний, число высланных было, видимо, намного больше. Необходимо учитывать также тот факт, что выселялись целыми семьями, а регистрировались как спецпоселенцы, только достигшие 16 лет. Остальные члены семьи вписывались в персональную карточку спецпоселенца, на которого заводилось личное дело.

Административное управление, организация труда и быта поселенцев, права и обязанности регламентировались особыми инструкциями, положениями органов ОГПУ и управлялись спецкомендатурами. Положение спецпереселенцев характеризовалось унижительными процедурами регистрации, перерегистрации и отметок в местных комендатурах, органах НКВД. Контролировался каждый шаг спецпереселенца, любое незначительное нарушение немедленно подвергалось наказанию.

По документальным материалам рай-начала 1930-х гг. был весьма разнообразен. Основную массу так называемых кулаков составляли русские, украинцы и немцы, но среди них немало было казахов, поляков, белорусов, татар, евреев, эстонцев, мордвы, армян, литовцев и других [6; 84].

В довоенные годы принудительному переселению подверглись еще некоторые категории населения, не связанные с «раскулачиванием», но считавшиеся неблагонадежными. Советская власть, чтобы обеспечить форсированные темпы индустриализации, пошла на то, чего никогда не позволяло себе даже не очень церемонившееся с инородцами царское правительство — на депортацию целых народов. Весной 1936 г. Совнарком принял Постановление о выселении с территории Украины в Казахстан 15 000 семей польских и немецких хозяйств (65 тыс. чел.) как неблагонадежных. Часть из них были расселены и в Карагандинской области.

Основанием для переселения корейцев в Казахстан из пограничных районов Дальневосточного края послужило Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 27 августа 1937 г. Местами временного расселения корейцев были определены шесть областей Казахстана, в том числе и Карагандинская область. В Государственном архиве Карагандинской области хранится сравнительно небольшой комплекс документов по истории переселения корейцев, которых переселили в Карагандинскую область в 1937 г. По решению бюро Карагандинского обкома партии и Президиума облисполкома от 7 октября 1937 г. предусматривалось расселить в трудпоселке № 13 (совхоз Каругля) и в совхозах и колхозах Карагандинской области 1100 семей корейцев; 900 семей корейцев-углекопов расселить при шахтах № № 9 и 12; 200 семей корейцев-специалистов и служащих расселить по районам области. В Карагандинском облгосархиве нами обнаружены данные о расселении и трудоустройстве семей корейцев в г. Караганде за 1937 г.:

- по прибывшему первому эшелону при шахте № 12 было поселено 47 корейцев, из них работает 35; в поселке № 14 — всего 4 чел., из них работает 2; в поселке № 17 всего 10, работает — 9; в поселке № 18 всего 10 чел., из них работает 7;

- по прибывшему второму эшелону: в поселке 15/19 поселено 8 чел., из них работает 6; на шахте им. Горбачева — 77 чел., из них работает — 71;

- по прибывшим третьим, пятым, шестым эшелонам: в поселке № 13 всего 13 чел., из них работает 14;

- по прибывшим седьмым и восьмым эшелонам: в поселке Миньковка живет 4 человека; в поселке Зеленая балка всего 78 чел.; на шахте им. Калинина — 28 чел., из них работает 27; в других учреждениях всего — 1 909; колхозников — 196;

- в совхозе № 3 на 2 ноября 1937 года было принято 600 человек;

- в другом поселке (номер неизвестен) поселили 5 565 корейцев. К этому времени здесь уже находились 1 808 человек [7; 1, 2, 30, 33].

В 1937–1940 гг. были депортированы более 12 тысяч граждан, в основном, курдов и иранцев, живших вблизи иранской и афганской границ, более 10 тысяч лиц разной национальности из Мурманска и Мурманской области, в 1940–1941 гг. — 380 тыс. жителей, присоединенных Западной Украины, Западной Белоруссии и Литвы (в основном, поляков, а также евреев, украинцев, белорусов и др.). К этим категориям надо добавить еще более 85 тысяч «антисоветских элементов» и «кулаков» из Латвии, Литвы, Эстонии, Западной Украины и Западной Белоруссии, Молдавии, депортированных в основном буквально за неделю до начала войны.

Таким образом, массовые миграции на территорию региона, в конечном счете, решили проблему трудовых ресурсов. В документах Карагандинского облисполкома, Карагандинского обкома КП Казахстана, Государственного каменноугольного комбината «Карагандауголь» приведен перечень более 70-ти предприятий, учреждений и организаций, в которых в 30-х гг. прошлого века работали трудпереселенцы [8; 51]. Так, по состоянию на 1 января 1934 г. на шахтах Караганды работали 10397 человек, из них 5525 — спецпереселенцев [9; 21]. В марте 1935 г. в угольном бассейне работали 5608 спецпереселенцев, на строительстве — 1139, на других предприятиях — 4627. Всего 26 марта 1935 г. было учтено спецпереселенцев, работающих в промышленности, — 11574 человека. Спецпереселенцы были разных профессий: инженеры, горнорабочие, строительные рабочие, металлисты, агрономы, служащие и др. [9; 3].

Население, подвергнувшееся насильственной миграции в Центральный Казахстан, переписывалось в ходе Всесоюзных переписей 1937 и 1939 гг. Но в них явно не были учтены как спецконтингент трудпоселенцы. Заключение же, все были учтены как спецконтингент. Одной из главных причин неполноты зачисления трудпоселенцев в спецконтингент НКВД при проведении переписи 1937 г. было, по мнению В.Н.Земскова, то, что «за все 1930-е годы именно на это время приходится пик либерализации режима в трудссылке. В соответствии с принятой 5 октября 1936 г. Конституцией СССР, трудпоселенцы были объявлены полноправными гражданами, и значительные их массы при последовавшей переписи населения учитывались как обычные свободные люди» [10; 74]. Поэтому выяснение количества спецпереселенцев не представляется возможным, имеющиеся сведения носят фрагментарный характер.

Массовые миграции депортированных и спецпереселенцев на территорию региона депортированных и спецпереселенцев изменили демографическую картину региона, практически все стороны экономической, социальной и культурной жизни народов. По производственным функциям население как бы разделилось на две части. Первая — обеспечивала строительство и эксплуатацию промышленных объектов. Это — работники Карагандинского каменноугольного бассейна; строители, а позже и эксплуатационщики Балхашского металлургического комбината; жители рабочих поселков при рудниках и железнодорожных станциях. Вторая призвана была решать их продовольственную проблему. Это — обитатели совхоза «Гигант» ОГПУ НКВД и Осакаровская группа сельхозпереселенческих поселков и подсобных сельскохозяйственных артелей на предприятиях.

Несмотря на трагические последствия коллективизации и голода 1931–1933 гг., общая численность населения региона за период между переписями 1926 и 1939 гг. увеличилось на 89 794 человек, или на 21,5 %, и составила 418 316 человек. Среднегодовой темп прироста населения был равен 1,7 %, что превышало аналогичный показатель по республике (0,1 %).

Большие сдвиги произошли в этнической структуре населения. В результате вынужденных откочевок за пределы региона, голода и эпидемий, численность казахского населения сократилась более, чем наполовину (с 280 317 чел. в 1926 г. до 136 541 чел. в 1939 г.), а удельный вес сократился с 85,3 % до 32,6 %. Абсолютная численность и удельный вес в составе населения других национальностей увеличились: русских (с 15 196 чел. в 1926 г. (4,6 %) до 190 017 чел. в 1939 г. (45,5 %); украинцев (с 24988 чел — в 1926 г. до 40177 чел. в 1939 г.); татар (с 712 чел. в 1926 г. до 5824 чел. в 1939 г.); немцев (с 5589 чел в 1926 г. до 14814 чел. в 1939 г.). Появились представители этносов, не населявших ранее территорию региона, например корейцы, численность которых в 1939 г. составила 7 536 человек [11; 77].

В этот период произошли коренные изменения в расселении населения. В ходе индустриализации появились новые города и рабочие поселки, которые возникали у разработок полезных ископаемых и на трассах железнодорожных магистралей. Вплоть до 1930-х гг. в регионе существовал всего лишь один город — Каркаралинск. Перепись населения 1939 г. зафиксировала уже три города (Караганда — 165 818 чел.; Балхаш — 32 521 чел.; Каркаралинск — 4 530 чел.) и шесть рабочих поселков

(Джезказган, Коунрад, Моинты, Карсакпай, Успенский, Байконур) [12; 54]. Всего в городских поселениях проживало 235 053 чел., или 56,2 % всего населения региона.

В годы войны Центральный Казахстан, превращенный в регион с мощным промышленным потенциалом, приобрел стратегическое значение в экономике СССР. Миграционное движение в регион увеличило свои темпы в 2 раза.

Годы войны ознаменовались продолжением политики депортации «неблагонадежных народов». По масштабам наличия спецконтингента Казахстан в конце войны и первые послевоенные годы занимал лидирующее положение в стране. В значительной степени этот показатель сложился за счет Центрального Казахстана.

В научной литературе советского периода пополнение трудовыми ресурсами стратегических отраслей промышленности в военные годы объяснялось трудовой миграцией в область большого количества рабочих, комсомольцев и коммунистов, широким привлечением эвакуированного населения из различных республик СССР. Так, в монографиях «Казахстан в период Великой Отечественной войны», «Караганда» написано: «В 1942 г. для работы на шахтах направлено 150 коммунистов и 950 комсомольцев. В конце 1942 г. в Караганду прибыло 14 800 рабочих, в том числе 794 человека из Киргизии, 493 — из Узбекистана. Вслед за ними шли эшелоны донбассовцев в составе 5245 квалифицированных горняков ведущих специальностей» [13; 17]. «В 1943 г. комсомол мобилизовал 2465 чел., в июне–августе 1943 г. в порядке мобилизации в распоряжение комбината «Карагандауголь» прибыло восемь с половиной тысяч рабочих. Осенью этого же года из разных областей Казахстана в Караганду приехали еще 7000 мобилизованных рабочих» [14; 68, 69].

Не отрицая, в целом, и такие формы мобилизации, повторим, что еще в 1930-е гг. в обеспечении рабочей силой промышленных предприятий значительное место отводилось принудительной миграции в регион заключенных и спецпереселенцев. В годы войны эта практика достигла своего апогея. На 1 сентября 1941 г. по эвакуации прибыло 448 чел., из них 197 евреев, 189 русских, 36 украинцев, 11 белоруссов, 5 поляков и т.д. Эвакуированные прибывали, в основном, из РСФСР, Украины и Белоруссии [15; 79].

Постановлением СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 26 августа 1941 г. и Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 г. немецкое население было объявлено диверсантами, шпионами, фашистскими пособниками и подлежало насильственному выселению из обжитых мест. По линии НКВД был распространен приказ «О мероприятиях по проведению операции по переселению немцев из республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей». Была составлена и разослана соответствующая «Инструкция по проведению переселения». Большинство из них должно было разместиться в Казахстане. К 25 октября 1941 г. в республике планировалось принять 467 тыс. немцев Поволжья, в том числе в Карагандинской области — 29,6 тыс. человек [16; 195, 196]. Затем, по указанию Л.П. Берии, было намечено расселить 6000 немцев из Калмыцкой АССР. Наконец, по плану на 13 сентября 1941 г. — 11000 чел. [17; 94].

Как и прежде, труд спецпереселенцев широко использовали на строительстве и эксплуатации промышленных объектов и в сельскохозяйственном производстве. Первоначальные планы их расселения постоянно менялись, так как они перебрасывались с места на место в соответствии с экономическими потребностями. Так, в материалах Карагандинского облгосархива имеются сведения о немцах, прибывших в Ворошиловский район Карагандинской области за 1941–1945 гг. и местах их выезда, которые свидетельствуют, что в этом районе в годы войны находилось 864 немца, вместо запланированных ранее 2200. Наибольшее число из них прибыли из Куйбышевской и Запорожской областей [13; 25, 39]. В Осакаровском районе были зарегистрированы спецпоселенцы, прибывшие из Москвы, Риги, Одессы, Баку, немцев Поволжья, Польши [18; 28].

Кроме немцев, высылке со своих территорий во время войны (1943–1944 гг.) подверглись народы Северного Кавказа и Калмыкии. Всего в восточные районы СССР были выселены 650 тыс. чеченцев, ингушей, калмыков и карачаевцев. Первые эшелоны с ними прибыли в Карагандинскую область в середине марта 1944 г. — всего 37 938 чел. [15; 22]. На 20 мая 1944 г. на территории региона находилось 36702 чел. [19; 94, 104].

В годы войны насильственной депортации подверглись и другие народы. Так, в 1944 г. в Казахстан прибыло 1 268 семей, или 4501 чел крымских татар, около 7 тыс. болгар и греков [15; 295]. Согласно телеграмме Л. П. Берии от 7 мая 1944 г., «разрешалось» также выселить 330 чел немцев, австрийцев, венгров, румын, итальянцев, проживающих в Крыму, на курортах и в городах Черноморского

побережья» [15; 299]. В Казахстан было выселено также 6300 семей турок из Грузии, общей численностью 27 833 человек [16; 302]. Часть всех народов была расселена и в Центральном Казахстане.

Постановлением Исполкома Карагандинского облсовета депутатов трудящихся и Бюро обкома КП (б) К от 20 января 1944 г. «О приёме и размещении спецпоселенцев» в области были созданы областные тройки (для оперативного руководства по приёму и размещению контингента), городские тройки (для проведения подготовительных мероприятий по приёму, размещению и трудоустройству), районные тройки (в районы, куда будет вселен прибывающий контингент). В их состав входили председатели соответствующих Советов депутатов трудящихся, секретари комитетов КП (б) К, начальники отделов НКВД. Ожидалось прибытие 36000 спецпереселенцев [20; 71, 72, 89].

По мере освобождения от фашистов территории СССР Казахстан становится одной из главных опорных баз в восстановлении экономики пострадавших от войны районов, куда из республики шел металл, сырьевые ресурсы, топливо, строительные материалы, промышленные товары, продовольствие, скот и семена. Миграционные процессы сохранили свою интенсивность, еще более радикальный характер приобрели методы милитаризации труда. В регионе продолжала функционировать система многочисленных спецпереселенческих поселков.

Для учета спецпереселенцев в Карагандинской области было организовано 113 спецкомендатур МВД [21; 8]. К сожалению, мы располагаем лишь фрагментами о численности населения в спецпереселенческих поселках в это время. Так, 1 августа 1949 г. на территории региона проживало 39 990 семей, или 117043 чел. спецпереселенцев. Из них в г. Караганде — 22 059 семей, или 56 713 чел.; в районах области — 17 931 семья, или 60 330 чел. [22; 7]. В это же число вошли депортированные в послевоенные годы с территории Западной Украины ОУНовцы и члены их семей — 7 433 чел., или 3 019 семей [23; 83, 88].

По состоянию на 15.12.52 г. в Темиртау проживало 5587 взрослых и 2861 детей спецпереселенцев [24; 21]. На территории Осакаровского района в этот же период проживало 5455 семей — 3419 мужчин, 4804 — женщин, 5717 — детей [24; 63].

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. спецпоселенцам было объявлено, что их переселение проведено навечно, без права возврата к прежним местам жительства и установлена уголовная ответственность за побег. Это же положение подтверждалось Приказом министра Госбезопасности СССР № 00776 от 24 октября 1951 г.: «Объявить под расписку спецпереселенцам ... что они, в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1951 г., оставлены на спецпоселение навечно» [25; 124, 125].

Бурные миграционные потоки в Центральный Казахстан в годы войны и послевоенные годы не могли не отразиться на этнической структуре региона. И хотя в статистических документах тех лет нет обобщающих данных по национальному составу населения Казахстана, тем более его областей, учёные единодушны в том, что в результате большого количества прибывших в республику представителей различных национальностей, значительно снизился удельный вес коренного населения. Эта тенденция приемлема для Центрального Казахстана даже более, чем для других регионов. Как известно, большая часть прибывших в Центральный Казахстан считались неблагонадежными и на фронт их не брали, чего нельзя сказать о коренных жителях, которые подвергались тотальной мобилизации. Определить достоверно национальную структуру региона в эти годы по известным причинам нет возможности. Всякие предположения носят гипотетический характер. Общее представление о национальном составе населения в годы войны можно получить, анализируя фрагменты, характеризующие этнический состав рабочих коллективов. Например, на шахтах г. Караганды в январе 1943 г. из 37540 рабочих русских было 15603, или 41,6 %; 8188 казахов, или 21,8 %; украинцев 4071, или 10,8 %; немцев 3309, или 8,8 %; корейцев 2141, или 5,7 %; других национальностей 4232 чел., или 11,3 % [26; 45]. Фрагменты об этническом составе спецпоселенцев содержатся в отчетах Карагандинского обкома КПК: «В 1950/51 гг. в Карагандинской области было учтено 20709 детей спецпоселенцев школьного возраста: 8223 переселенцев с Северного Кавказа; 11295 немцев; Из них в г. Караганде проживало 7113 школьников: с 2494 с Северного Кавказа, 3890 — немцев; 626 украинцев; 163 — других национальностей». [23; 134]. Аналогичные данные находим в документах Карагандинского облисполкома: «По состоянию на 1 января 1953 г. численность спецпереселенцев в области составляла 135 075 чел. Из них немцы — 78 843 чел.; народы Северного Кавказа — 44 247 чел.; «ОУНовцы» — 7 423 чел.; поляки — 2 424 чел.; из Краснодарского края и Ростовской области в 1942 г. — 1 434 чел.; «власовцы» — 433 чел.; калмыки — 73 чел.; из Крыма — 63 чел. (болгары — 5, татары — 55, армяне — 3); из Молдавии в 1940–1941 гг. — 47 чел.; из Прибалтики в 1940–1941 гг. — 40 чел.; из

Грузии в 1944 г. — 27 чел.; из западных областей УССР и БССР в 1940–1941 гг. — 10 чел.; с «Черноморского побережья» — 6 чел. (греки); иранцы — 4 чел.; из Прибалтики в 1945–1949 гг. — 1 эстонец [27; 180].

Радикальные изменения в этнической структуре региона показали результаты переписей населения 1939 и 1959 гг. и их анализ. Так, за период с 1939 по 1959 гг. численность казахов увеличилась всего на 58 371 чел., или в 1,4 раза и составила 194 912 чел., в то время как русских — на 29 718 чел., или в 2,5 раза и их стало 482 735 чел. Увеличилась и абсолютная численность других этносов — украинцев (в 2,4 раза), татар (в 4,4 раза), корейцев (1,6 раза). Рост удельного веса в составе населения региона наблюдался почти для всех этнических групп, кроме казахов. Удельный вес казахов снизился с 32,6 % в 1939 г. до 19,1 % в 1959 г., или почти в два раза; русских, наоборот, увеличился с 45,5 % в 1939 г. до 47,4 % в 1959 г.; татар — с 1,4 % до 2,5 %. Значительно повысилась доля немцев, абсолютная численность которых возросла в 7,4 раза, а удельный вес их в национальной структуре населения региона с 3,6 % в 1939 г. до 10,9 % в 1959 г. [28; 168, 174].

Насильственное переселение в область продолжалось вплоть до 1953 года. В 1954–1958 гг. происходит интенсивный процесс освобождения со спецпоселений. В результате на 1 января 1959 г. в Карагандинской области численность спецпоселенцев сократилась до 2774 чел., отбывающих ссылку, — 296 человек [29; 192, 193].

Несмотря на унижение, депортированные народы были полны патриотизма в тяжелое для страны время. Испытывая на себе недоверие властей, ограничения в гражданских правах, они полностью разделили горе и трудности всего советского народа.

Несмотря на трудности послевоенного времени, многие предприятия выполняли и перевыполняли годовые задания. Так, Джезказганские рудники план 1947 г. перевыполнили по всем показателям, в частности: по добыче руды на 107,9 %, по горнопроходческим работам — на 110,5 %, снизили себестоимость руды по сравнению с планом на 129 % [30; 114, 116]. Наряду с большим процентом рабочих, не выполняющих норму выработки, имелись и такие рабочие, которые завоевывали первенство в социалистическом соревновании и значительно перевыполняли нормы. Таких рабочих в тресте «Карагандажилстрой» насчитывалось 378 человек, из которых 16 человек выполнили 5-летние нормы. За достигнутые высокие трудовые показатели, в 1948 г. было награждено значком отличника 9 чел., почетными грамотами — 23 чел., похвальными листами — 53 чел. Всего по тресту участвовало в социалистическом соревновании 1498 чел., из которых выполнили взятые обязательства 618 [31; 288, 289].

В начале 1950-х гг. на Казахском металлургическом заводе работало 957 спецпереселенцев; на шахте 33/34 треста «Сталин уголь» — 613, на шахте № 31 — 288; на шахте № 31 бис — 321, на шахте № 8/9 им. Горбачева — 377, в стройуправлении № 1 треста «Кировошахтстрой» — 430, на рудоремонтном заводе — 302, на мелькомбинате № 4 — 163 спецпоселенца и т.д. [25; 1, 27, 35, 38, 40, 47, 57, 61] Из общего числа спецпоселенцев было занято на работах в промышленности и сельском хозяйстве 61525 чел. [23; 12].

Промышленные предприятия Центрального Казахстана регулярно перевыполняли производственные задания, многие из них, в том числе ряд шахт Карагандинского угольного бассейна, досрочно завершили четвертую пятилетку. Так, добыча угля в 1950 г. составила 106 процентов к заданию пятилетнего плана и увеличилась по сравнению с довоенным уровнем в 2,5 раза. Трудовое соревнование спецпереселенцев получило широкий размах на предприятиях всех отраслей промышленности. За высокие показатели труда в промышленности Указами Президиума Верховного Совета СССР были награждены из числа спецпереселенцев:

- орденом Трудового Красного Знамени — 1 чел.;
- орденом «Знак Почета» — 1 чел.;
- медалью «За трудовую доблесть» — 35 чел.;
- медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» — 30 чел.

За работу в сельском хозяйстве из числа спецпереселенцев награждены:

- орденом Ленина — 5 чел.;
- орденом Трудового Красного Знамени — 4 чел.;
- медалью «За трудовую доблесть» — 31 чел.;
- медалью «За добросовестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» — 336 чел.

[23; 133].

7101 человек из числа спецпереселенцев являлись стахановцами, 14030 — ударниками производства [23; 12].

Вместе с тем, труд далеко не всех категорий населения был оценен по достоинству. Например, лица немецкой национальности не могли быть награждены медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», а впоследствии — медалями, посвященным юбилеям Победы. Предстоит еще много работы для объективной оценки вклада спецпоселенцев в Победу и их роли в восстановлении народного хозяйства в послевоенные годы. Официальная статистика замалчивала и не учитывала численность рабочих, находившихся в ведении НКВД и выполняющих самую тяжелую физическую работу на строительстве и эксплуатации промышленных объектов и в сельском хозяйстве. Эта категория людей официального документа о призыве на трудовую повинность не имела. Режиму было не выгодно объективно оценивать труд лиц, которых он в этот период поставил вне общества. Лишь в последние годы, перед распадом СССР, государство формально уравнило трудармейцев с участниками войны.

В 1991 г. немцы, которые были мобилизованы в рабочие колонны, были награждены медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» [32; 380]. Первый съезд трудармейцев Казахстана, состоявшийся 25 марта 1995 г., стал первым официальным признанием заслуг трудармейцев времен войны [15; 316].

Заключение

Со дня выхода Закона Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14 апреля 1993 г. в архивных документах Прокуратуры Карагандинской области имеется следующая информация: «В 1994 году поступило обращений граждан о реабилитации из Республики Казахстан и стран СНГ — 3470, в 1995 г. — 7238, по состоянию на 01.01.1997 г. — 11811, из них реабилитировано 6398 чел., отказано в реабилитации 4356 гражданам»; «За 5 месяцев 1997 года поступило заявлений 4368, реабилитировано 2353, отказано — 1795, по 220 заявлениям даны разъяснения» [33; 19, 21].

Есть информация о реабилитированных гражданах в органах соцзащиты: «На 13.04.1997 г. на учете в органах социальной защиты населения в области состоят 15571 реабилитированных граждан», «по состоянию на 01.11.1997 г. в органах социальной защиты населения на учете состоят 17985 реабилитированных граждан», «на 01.01.1998 года на учете в органах социальной защиты населения состоит 25180 реабилитированных граждан». Вместе с тем, это не значит, что реабилитация всех этих граждан проходила в Карагандинской области. В их числе приезжие из стран СНГ (Кабардино-Балкария, Украина, Россия, Кыргызстан, Грузия, Литва).

В ходе работы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий установлено, что по Карагандинской области предстоит изучить более 60 000 надзорных производств по реабилитации жертв политических репрессий. В настоящее время с указанными выше документами работают члены Региональной комиссии по вопросам реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий.

Изучение трагических страниц насильственных переселений и реабилитации граждан, безвинно репрессированных и оказавшихся на территории Казахстана, тесно связана с задачей более полного раскрытия сущности тоталитаризма и освобождения общества от его деструктивного наследия. Насильственная депортация народов останется в истории одним из тягчайших преступлений тоталитаризма против человечества. Какой бы горькой ни была правда, истину о депортации народов необходимо восстановить. Справедливость требует полного восстановления гражданских прав и свобод всех жертв тоталитарного режима.

Список литературы

- 1 Козыбаев М.К. Принудительный труд в СССР / М.К. Козыбаев. — Феникс, 1997. — 255 с.; Алдажуманов К.С. Депортация народов — преступление тоталитарного режима / К.С. Алдажуманов, Е.К. Алдажуманов. — Алматы: «Фонд XXI век», 1997 — 16 с.; Садыков М.К. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / М.К. Садыков. — Алматы, 2005. — 428 с.; Козыбаев М.К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия / М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов. — Алматы, 1997; Козыбаев М.К. Труд во имя победы / М.К. Козыбаев, Н.Е. Едыгенов. — Алматы: Казахстан, 1995. — 176 с.; Асылбеков М.Х. Индустриализация Казахстана и её социально-экономические последствия / М.Х. Асылбеков // Мысль. — 1993. — № 4. — С. 85–90.; Асылбеков М.Х. Тяжкое наследие прошлого... / М.Х. Асылбеков, А.Ш. Алтаев // Мысль. —

1995. — № 3. — С. 60–64.; Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы, 1997. — 360 с.
- 2 Некрич А. Наказанные народы / А. Некрич. — Нева, 1993; Земсков В.Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960) / В.Н. Земсков // Социологические исследования. — 1991. — № 1; Земсков В.Н. Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) / В.Н. Земсков // Социологические исследования. — 1991. — № 5; Земсков В.Н. Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–1950-х гг. / В.Н. Земсков // Отечественные архивы. — 1993. — № 1; Земсков В.Н. Спецпоселенцы (1930–1959 гг.) / В.Н. Земсков // Население России в 1920–1950-е гг.: численность, потери, миграции: сб. науч. тр. — М., 1994; Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД — МВД СССР) / В.Н. Земсков // Социологические исследования. — 1990. — № 11; Бугай Н.Ф. Проблема репрессий и реабилитации граждан: история и историография (XX–XXI вв.) / Н.Ф. Бугай. — М.: Гриф и К, 2012. — 480 с.; Полян П.Н. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / П.Н. Полян. — М.: ОГИ, 2001. — 329 с.
- 3 ГАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Д. 164.
- 4 ГАКО. — Ф. 15. — Оп. 1. — Д. 77.
- 5 Земсков В.Н. Кулацкая ссылка накануне и в годы Великой Отечественной войны / В.Н. Земсков // Социологические исследования. — 1992. — № 2.
- 6 ГАКО. — Ф. 239. — Оп. 1. — Д. 392.
- 7 ГАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Д. 164.
- 8 ГАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Д. 335.
- 9 ГАКО. — Ф. 341. — Оп. 1. — Д. 136.
- 10 Земсков В.Н. Об учете спецконтингента во Всесоюзных переписях населения 1937 и 1939 гг. / В.Н. Земсков // Социологические исследования. — 1991. — № 2.
- 11 Всесоюзная перепись населения 1939 г. Краткие итоги. — М.: Наука, 1991.
- 12 Оразов К. Мобилизация трудовых ресурсов Казахстана для обеспечения промышленности кадрами в 1941–1945 гг. / К. Оразов // Изв. АН Каз ССР. Сер. обществ. наук. — Алма-Ата, 1964.
- 13 Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. — Алма-Ата: Наука, 1964. — 600 с.
- 14 ЦГА РК — Ф. 1137. — Оп. 9. — Д. 141.
- 15 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: «Арыс»; «Казахстан», 1998. — 428 с.
- 16 ЦГА РК. — Ф. 1987. — Оп. 1. — Д. 6.
- 17 ГАКО. — Ф. 239. — Оп. 1. — Д. 60.
- 18 ГАКО. — Ф. 1482. — Оп. 1. — Д. 1.
- 19 ГАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Д. 843.
- 20 ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 1. — Д. 119.
- 21 ГАКО. — Ф. 1 п. — Д. 133
- 22 ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 7. — Д. 133.
- 23 Архивный вестник. Отраслевой информационный бюллетень. — 2000. — № 2 (апрель–июнь). — Караганда, 2000.
- 24 ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 7. — Д. 296.
- 25 Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993.
- 26 Оразов К.Ю. Рабочий класс Казахстана в Великой Отечественной войне / К.Ю. Оразов. — Алма-Ата: Жазушы, 1975.
- 27 Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: сб. науч. тр. — М., 1994.
- 28 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. — М.: Госстатиздат, 1962.
- 29 Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: сб. науч. тр. — М., 1994.
- 30 ГАКО. — Ф. 596. — Оп. 1/6. — Д. 399.
- 31 ГАКО. — Ф. 596. — Оп. 1. — Д. 30.
- 32 История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). — М., 1993. — 448 с.
- 33 ГАКО. — Ф. 205. — Оп. 6. — Д. 1384.

В.В. Козина, Д.А. Джумабеков, А.З. Жуманова

Орталық Қазақстан аумағына күштеп қоныстандыру (депортациялау) мәселесі туралы

Орталық Қазақстан табиғи ресурстарға бай аймақ ретінде ауқымды жаңғырту процестері барысында КСРО-ны жеделдетілген индустрияландыру стратегиясының буынына айналды. Күштеп қоныс аудару практикасы, мәжбүрлі еңбек аумақты игеруге негіз болды. Мұрағат құжаттарының басым бөлігіне, дереккөздердің кең ауқымына сүйеніп, Орталық Қазақстан аумағына күштеп қоныс аударудың (депортациялаудың) үш кезеңін куәландыратын фактілер келтірілген. Атап айтсақ: 1930–шы жылдар; 1941–1945 және 1946–1953 жылдар. Олар Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен келген түрлі ұлт өкілдері

болды. Өңірге келушілер саны туралы үзік-үзік деректер, халықты есепке алу әдістерінің жетілдірілмегендігі немесе оның мүлдем болмауы аумаққа келушілердің нақты санын анықтауға мүмкіндік бермейді. Жаппай күштеп қоныстандыру аймақтың демографиялық көрінісін, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірдің барлық аспектілерін өзгертті.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, индустрияландыру, мәжбүрлі еңбек, күштеп қоныс аудару, кулакты жер аудару, депортация, депортацияланған халықтар, арнайы қоныс аударушылар, оңалту.

V.V. Kozina, D.A. Dzhumabekov, A.Z. Zhumanova
**On the issue of forced relocations (deportations)
to the territory of Central Kazakhstan**

Central Kazakhstan, as a region rich in natural resources, became a link in the strategy of forced industrialization of the USSR during large-scale modernization processes. The practice of forced relocation, forced labor became the basis for the development of the territory. Based on a wide range of sources, mostly archival documents, facts are presented that indicate three stages of forced relocations (deportations) to the territory of Central Kazakhstan: 1930s; 1941–1945; 1946–1953. They were representatives of various nationalities from all over the Soviet Union. Fragmentary data on the number of arrivals in the region, imperfect methods of accounting for the population, or its absence at all do not allow us to establish the exact number of arrivals to the territory. Mass deportations have changed the demographic picture of the region, almost all aspects of economic, social, and cultural life.

Keywords: Central Kazakhstan, industrialization, forced labor, forced resettlement, Kulak exile, deportation, deported peoples, special settlers, rehabilitation.

References

- 1 Kozybaev, M.K. (1997). *Prinuditelnyi trud v SSSR* [Forced labor in the USSR]. Feniks [in Russian]; Aldazhumanov, K.S. & Aldazhumanov, E.K. (1997). *Deportatsiia narodov — prestuplenie totalitarnogo rezhima* [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. Almaty: Fond XXI vek [in Russian]; Sadykov, M.K. (2005). *Deportirovannyye v Kazakhstan narody: vremia i sudby* [The peoples deported to Kazakhstan: time and fates]. Almaty [in Russian]; Kozybaev, M.K., & Aldazhumanov, K.S. (1997). *Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviia* [Totalitarian Socialism: reality and consequences]. Almaty [in Russian]; Kozybaev, M.K., & Edygenov, N.E. (1995). *Trud vo imia Ppobedy* [Labor in the name of victory]. Almaty: Kazakhstan [in Russian]; Asylbekov, M.Kh. (1993). *Industrializatsiia Kazakhstana i ee sotsialno-ekonomicheskie posledstviia* [Industrialization of Kazakhstan and its socio-economic consequences]. *Mysl — Thought*, 4, 85–90 [in Russian]; Asylbekov, M.Kh., & Altaev, A.Sh. (1993). *Tiazhkoe nasledie proshlogo* [Severe consequences of the past]. *Mysl — Thought*, 3, 60–64 [in Russian]; Abylhozhin, Zh.B. (1997). *Ocherki sotsialno-yekonomicheskoi istorii Kazakhstana XX veka* [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan of the XX century]. Almaty [in Russian].
- 2 Nekrich, A. (1993). *Nakazannyye narody* [Punished peoples]. Neva [in Russian]; Zemskov, V.N. (1991). *Massovoe osvobozhdenie spetsposelentsev i ssylnykh (1954–1960)*. [Mass liberation of special settlers and exiles (1954–1960)]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 1 [in Russian]; Zemskov, V.N. (1991). *Zakliuchennyye, spetsposelentsy, ssylnoposelentsy, ssylnye i vyslannyye (statistiko-geograficheskii aspekt)* [Forced migrations from the Baltic States in the 1940s and 1950s]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 5 [in Russian]; Zemskov, V.N. (1993). *Prinuditelnye migratsii iz Pribaltiki v 1940–1950-kh godakh* [Forced migrations from the Baltic States in the 1940s and 1950s]. *Otechestvennye arkhivy — Domestic archives*, 1 [in Russian]; Zemskov, V.N. (1990). *Spetsposelentsy (po dokumentam NKVD–MVD SSSR)* [Special settlers (according to the documents of the NKVD — the Ministry of Internal Affairs of the USSR)]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 11 [in Russian]; Zemskov, V.N. (1994). *Spetsposelentsy (1930–1959 gg.)* [Special settlers (1930–1959)]. *Naselenie Rossii v 1920–1950-e gg.: chislennost, poteri, migratsii: sbornik nauchnykh trudov — The population of Russia in the 1920s and 1950s: numbers, losses, migration. Collection of the scientific articles.* Moscow [in Russian]; Bugai, N.F. (2012). *Problema repressii i reabilitatsii grazhdan: istoriia i istoriografiia (XX — XXI vv.)* [The problem of repression and rehabilitation of citizens: history and historiography (XX century — XXI century)]. Moscow: Grif i K [in Russian]; Polian, P.N. (2001). *Ne po svoei vole... Istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsii v SSSR* [Not by choice... History and geography of forced migrations in the USSR]. Moscow: OGI [in Russian].
- 3 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 18. Op. 1. D. 164 [in Russian].
- 4 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 15. Op. 1. D. 77 [in Russian].
- 5 Zemskov, V.N. (1992). *Kulatskaia ssylka nakanune i v gody Velikoi Otechestvennoi voiny* [Kulak exile on the eve and during the Great Patriotic War]. *Sotsialnye issledovanie — Social research*, 2 [in Russian].
- 6 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 239. Op. 1. D. 392 [in Russian].
- 7 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 18. Op. 1. D. 164 [in Russian].
- 8 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 18. Op. 1. D. 335 [in Russian].
- 9 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 341. Op. 1. D. 136 [in Russian].
- 10 Zemskov, V.N. (1991). *Ob uchete spetskontingenta vo Vsesoiuznykh perepisiakh naseleniia 1937 i 1939 gg.* [On the registration of the special agent in the All-Union population censuses of 1937 and 1939]. *Sotsialnoe issledovanie — Social research*, 2 [in Russian].

- 11 (1991). Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1939 g. Kratkie itogi [All — Union Population Census of 1939 Summary results]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Orazov, K. (1964). Mobilizatsiia trudovykh resursov Kazakhstana dlia obespecheniia promyshlennosti kadrami v 1941–1945 gg. [Mobilization of labor resources of Kazakhstan to provide industry with personnel in 1941–1945]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriiia obshchestvennykh nauk – Bulletin of the Academy of Sciences of Kazakh SSR, series of Social Sciences*, Alma-Ata [in Russian].
- 13 (1964). Kazakhstan v period Velikoi Otechestvennoi voiny Sovetskogo Soiuz. 1941–1945. [Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941–1945]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 14 TsGA RK [Central State Archive of Kazakhstan]. F. 1137. Op. 9. D. 141 [in Russian].
- 15 (1998). Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby [The peoples deported to Kazakhstan: time and fates] Almaty: «Arys»; «Kazakhstan» [in Russian].
- 16 TsGA RK [Central State Archive of Kazakhstan]. F. 1987. Op. 1. D. 6 [in Russian].
- 17 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 239. Op. 1. D. 60 [in Russian].
- 18 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 1482. Op. 1. D. 1 [in Russian].
- 19 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 18. Op. 1. D. 843 [in Russian].
- 20 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 1. Op. 1. D. 119 [in Russian].
- 21 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 1. Op. 1. D. 133 [in Russian].
- 22 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 1. Op. 7. D. 133 [in Russian].
- 23 Arkhivnyi vestnik [Archival bulletin] (2000). Karaganda [in Russian].
- 24 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 1. Op. 7. D. 296 [in Russian].
- 25 (1993). Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktakh o repressiiakh i reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii [Collection of legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of victims of political repression]. Moscow [in Russian].
- 26 Orazov, K.Yu. (1975). Rabochii klass Kazakhstana v Velikoi Otechestvennoi voine [The working class of Kazakhstan in the Great Patriotic War]. Alma-Ata: Zhazushy [in Russian].
- 27 (1994). Naselenie Rossii v 1920–1950-e gody: chislennost, poteri, migratsii [The population of Russia in the 1920s –1950s: numbers, losses, migrations] : *sbornik nauchnykh trydov – Collection of the scientific works*. Moscow [in Russian].
- 28 (1962). Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 goda. Kazakhskaia SSR [Results of the All-Union Population Census of 1959. Kazakh SSR]. Moscow [in Russian].
- 29 (1994). Naselenie Rossii v 1920–1950-e gody: chislennost, poteri, migratsii [The population of Russia in the 1920s –1950s: numbers, losses, migrations]. *Sbornik nauchnykh trydov – Collection of the scientific works*. Moscow [in Russian].
- 30 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 596. Op. 1/6. D. 399 [in Russian].
- 31 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 596. Op. 1. D. 30 [in Russian].
- 32 (1993). Istoriiia rossiiskikh nemtsev v dokumentakh (1763–1992 gg.) [The history of the Russian Germans in documents (1763–1992)]. Moscow [in Russian].
- 33 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 205. Op. 6. D. 1384 [in Russian].

А.И. Құдайбергенова*

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: akudaybergen@mail.ru)*

Қазақстандағы 1929–1932 жж. шаруалар көтерілістері және қазақтардың ауа көшуі (халық жадында)

Мақалада ХХ ғасыр тарихындағы өзекті мәселелердің бірі — 1930-жылдардағы қазақтардың Қазақстаннан мәжбүрлі қоныс аудару тарихы қарастырылған. Ірі байлардың, кулактардың, жартылай феодалдардың (орта шаруалар мен шаруалардың) мүлкін тәркілеу, мәжбүрлеп ұжымдастыру, күштеп отырықшыландыру, күштеп астық және ет дайындау, «Үш масақ туралы» заң бойынша жазалауды жүзеге асыру — саяси науқандарының нәтижесі халықтың ауа көшуіне алып келді: алдымен байлар мен барлық әлеуметтік топ өкілдерінің тұтас ауылдармен көшуі; содан соң, шаруа көтерілістерін басып-жаншу, олардың жетекшілері мен көтеріліске қатысушылардың елмен шектес аумақтарға қашуы, сондай-ақ астық кезінде қазақтардың аман қалу амалы ретінде сыртқа босуы. Бұл үдеріс республиканың барлық өңірлерін қамтыды. Автор мақалада 1998 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғалымдарының Қазақстан бойынша жүргізген экспедициясы кезінде жинаған ауызша материалдарды, сондай-ақ, құпиясыздандырылған архивтік материалдар негізінде кеңес өкіметінің саяси науқандарына қарсы халық наразылығының бір түрі — халықтың ауа көшуімен жалғасқан шаруалар көтерілісі мәселесін жаңа қырынан ашып көрсеткен. 1929–1930 жылдары Қызылорда облысын қамтыған шаруалар көтерілісінің тарихы мақала авторының Ақмырза көтерілісіне қатысқан, Ақмырза ишанның сарбазы болған Шамшат Әлібайұлымен, сондай-ақ басқа да ақпарат берушілермен жеке сұхбаты барысында анықталған ауызша мәліметтермен толықтырылған. Естеліктер мен мұрағат құжаттарын талдау нәтижесінде автор шаруа көтерілістерінің себебі мен сипаты туралы өз пікірін білдірген.

Кілт сөздер: шаруалар көтерілісі, 1929–1933 жылдар, ашаршылық, босқыншылық, ауа көшу, Қазақстан, Ақмырза, дін, мешіт, қуғын-сүргін, ақтау.

Кіріспе

Қазақстанда ХХ ғасырда қазақ ұлтының тағдырында маңызды рөл атқарған, ұлттың руханияты мен болмысының өзгерістеріне ерекше әсер еткен апатты оқиғалар орын алды. Кеңестік билік ХХ ғасырдың 20–30 жылдары ірі байлардың, кулактардың, жартылай феодалдардың (орта шаруалар мен шаруалардың) мүлкін тәркілеу (кәмпескелеу), мәжбүрлеп ұжымдастыру, күштеп отырықшыландыру, күштеп астық дайындау және күштеп ет дайындау, «Үш масақ туралы» заңды іске асыру, т.б. саяси науқандарды жүргізді. Бұл науқандар ғасырлар бойы терең өзгерістерге түсе қоймаған қазақ ұлтының дәстүрлі болмысының, күнделікті өмірінің ырғағына қауіп төндіріп, халықтың толқуларын, қарсылығын туғызды, босқыншылықпен ұласқан ашаршылыққа душар етті.

Солардың ішінде 1929–1932 жылдардағы шаруалар көтерілісі, көтерілістерді басып-жаншуға байланысты халықтың ауа көшуі мәселелері кеңес дәуірінің Горбачевтың «жариялылық» кезеңінде айтыла бастағанымен, Қазақстан егемендік алғаннан кейін ғана ашық зерттеле бастады. Бірақ, шаруалар көтерілістері, ашаршылық, босқыншылық мәселелерінің шынайы тарихының әлі күнге дейін терең ашылмаған тұстары бар. Көтерілістерге қатысқан адамдар мен олардың ұрпақтарының көтерілістер туралы білгендері мен естігендері, көтерілісшілердің тағдырлары т.т. оқиғаға деген өзіндік көзқарастарымен, пікірлерімен танысқан сайын бұл мәселенің толыққанды қарастырылмаған, терең ашылмаған өзекті мәселелер шоғырына кіретініне шәк келтірмейміз.

Талқылау

Қазақстанның өн бойында болған халық қозғалыстары жайлы тарихи әдебиеттерде аз айтылған жоқ. Мысалы, 1931 жылы Орталық Қазақстанда Қарқаралы округінің Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау аудандарында көтерілістер басталды [1: 26]. Сыр өңіріндегі Асандар көтерілісі, Ақмырза көтерілісі (700 сарбазы болды) және Қарақұм көтерілістері (жалпы барлығының саны 10 мың сарбаз) де тарихта белгілі [2: 1–3]. Қазақстан бойынша 1929–1932 жылдары кеңес билігіне қарсы барлығы 372 қарсылық қозғалыстар болды.

Архив қойнауларында сақталған құжаттар (ашық-құпия түрлерін қоса алғанда) шаруалар көтерілістерін ұйымдастырғандар, көтеріліске қатысқандар кеңес өкіметіне ашық қарсы шыққан бандалық құрылымдар, биліктің шешімдеріне арнайы қарсылық көрсетуді мақсат етіп, күреске шыққан бандиттер ретінде көрсетеді [2–4]. Сол себепті, шаруалар көтерілісін басып-жаншу қажетті әскери шара болды деп түсіндіріледі. Ал көтеріліс жайлы халық жадында сақталған мағлұматтар мен архивтерде кездесетін құжаттарға жіті талдау жасасақ, онда күнкөріс көзінен айрыла бастаған қарапайым халықтың жан-айқайынан туындаған шарасыздықтан соң туындаған қарсылықтары үшін шаруалардың «бандиттер» деген топқа енгізіліп, жазаланғандарын байқаймыз. Отандық зерттеушілердің еңбектерінде де күштеп ұжымдастыруға қарсы көтерілістердің «бандалық құрылымдар» мен «бандиттердің» бас көтерулері емес, халықтың аштыққа қарсы қарсылығы, әділетсіздікке қарсы көтерілуі екені айтылады.

Сонымен бірге, кәмпескеден қашқан байлар малын тәркілеуге қарсылық көрсетіп, бүкіл ауылымен мекендеген жерлерінен көрші аймақтарға көшті [5: 34]. Бұл көтерілістерді басу кезінде жазалаудан қашқандардың көші жаппай сипат алды. Бүкіл Қазақстанды қамтыған бұл қарсылықтарды ғалым К. Нүрпейіс «ұлт-азаттық қозғалыс» деп те бағалады. Осындай тұжырымдарды жан-жақты анықтауға өз пікірімізді қоссақ деген ой бар.

Зерттеу әдістері

Кеңестік ғылым мен білім саласындағы ұрпақтар миына құйылған тарихи мәліметтердің қазақ қоғамының өмірін толық ашпайтыны, ұлттық тарихтың қордаланған мәселелерінің бар екендігі тарихшылар мен мемлекеттік қайраткерлердің назарында болды.

1996–2002 жылдары Қазақстанның мемлекеттік хатшысы болып жұмыс жасаған Әбіш Кекілбаевтың бастама-қолдауымен 1998 жылы халық арасындағы этно-мәдени мұраларды, тарихи оқиғалардың халық арасындағы өміршең ауызша нұсқасын (ауызша тарих әдісі) жинақтау мақсатында Қазақстанның барлық облыстарына арнайы зерттеу экспедициялары жіберілді. Негізгі міндет — қазақ жеріндегі тарихи оқиғалардың куәларының көзі тірілері сақталып тұрған кезде, халықтың сол оқиғаларға қатысы, көзқарасы қандай болғандығын, шынайы тарихи болмысын анықтау үшін ұлттық жазба және заттай деректерден не бар екенін барлап, жинақтап, ұлттық тарихтың жазылуына жағдай жасау болып табылды. Себебі, халық арасында, халық жадысында жатталып, аңыз-әңгіме, естелік-мәлімет түрінде сақталынатын және ауызша тарих деректері болып қабылданатын материалдар бар.

Экспедицияға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты басшылық жасап, оған тарихшылар, тілшілер, әдебиетшілер, этнографтар тартылды. Осы экспедицияға қатысқан мақала авторы Қызылорда округінде орын алған көтерілістерге қатысқан адамдармен кездесіп, сұхбаттар алып, халықтың жылдар бойы ашық айта алмаған пікірлерімен танысқан болатын.

Сондықтан бұл мақала архив құжаттарымен бірге көтеріліс болған аймақтардағы тұрғындардың көзі тірілері мен ұрпақтарының естеліктерін салыстыра отырып жазылды.

1998 ж. этно-мәдени мұраларды халық арасынан жинау экспедициясының құрамында Қызылорда облысы, Қармақшы ауданының Жаңақала ауылының тұрғындарымен кездесу барысында Ақмырза көтерілісіне қатысып, Ақмырза ишанның сарбазы болған Әлібайұлы Шамшат атамен кездесіп, сұхбат алдым.

Көтеріліс кезінде 18 жасар жігіт болған Шамшат ата көтерілістің қалай басталғандығын, оның басты себебі жергілікті халыққа үсті-үстіне көтеріле берген салықтың түрлері мен мөлшерінің ақылға сыйымсыз көптігіне қатысты екендігін айтты. Сол ауылдың тұрғындары Әбіштай Өскенбаев және Әлібайұлы Шамшат атаның келіні де көтерілістің барысы туралы өз ойларымен бөлісті.

Зерттеу нәтижелері

Дәстүрлі патриархалды өмір салтымен қоса шаруашылығын жүргізу негізінде, отбасылық салт-дәстүр, құқықтық қарым-қатынас, әлеуметтік-саяси құрылымын сақтап келген қазақ халқына жаппай ұжымдастыру, кулактар мен байларды жою және салық салу кезіндегі кеңес билігі тұсында жүргізілген күштеу, міндеттеу және мәжбүрлеу жолымен жүргізілген реформалар түсініксіз болды және өмір сүру дәстүріне қайшы келді.

Қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық өмірі ислам дінінің қағидаттарымен біріге дамыды. Кеңес өкіметінің тәртібі орнау кезінде бұл үдеріс жалғасып, мызғымас күйде сақталып отырған еді. Жаңа тәртіптің орнығуы ислам дінінің рухани ошақтарын, мешіттерді, медреселерді жоюмен, діни

біліммен сусындандыратын молдалар, ишандар, ахундар мен сопыларды т.б. қуғындаумен қатар жүрді.

XX ғ. 20–30 жж. кәмпеске, жер аудару, халық жауы ретінде қуғындау, кәмпескеленбегендеріне салық мөлшерін ұлғайта беру, халық көтерілістері, жойқын ашаршылық — бір-біріне жалғасқан саяси, әлеуметтік, экономикалық, демографиялық катаклизмдер орын алды. Айта кету керек, шаруалардың көтерілуіне себеп болған жайттың бірі — көшіп кеткен байларға салынған салықтардың мөлшерін сол ауыл адамдарына бөліп, қайта салу арқылы орындатпақ болғаны. Мына құжат осы сөздерді растайды: «Қызылорда округінде 29–30-ші ауыл ішіндегі бай кулактардың басқа ауданға хәм Өзбекстанға көшіп кеткені бар, бұларға берілген жоспардың қалай орындалуы жөнінде жоспар берілген. Қай қайсысы хәм қаншасы көшіп кеткенін, хәм олардың тізімін толық алуға келген уәкілдерге тапсырылсын. Жоспар берілген байлардың басқа ауданға қашып, көшіп кеткеніне тиісті шара қолдануға аудандық парткомы мен аудандық аткомге тез жіберілісін. Халық мойнындағы қаржы борышынан ауылдың салық ақшалары 100 % толық жиналатын болсын. Бес жылдық жоспарды төрт жылда орындау, оның қарызын халыққа үгіт арқылы 100 % толық таратылсын...»* [6: 5]. Бір ғана құжат ет пен астық жинау науқанының асыра сілтеушілікпен өткізілгеніне куә. Ол ол ма, Голощекин көрші республикаларға қашып кеткен байларға тиесілі салық мөлшерін көшіп барған жерінен да өндіріп алу шараларын жүргізген [7: 75].

Кәмпескеге қарсылық ретінде басталған ауылымен көшу үдерісі өкіметке қарсы күрестің бір түрі болды. Бұл үдеріс шаруалар көтерілісін басып-жаншып, көтеріліске қатысқандарды бандылар ретінде жазалаудан, қашумен ұласты. Ал, Маңғыстау жерінде 1928 ж. басталған, Қазақстанды 1929–1933 жылдары толық қамтыған ашаршылық кезінде қазақтардың ауа көшуі, аш адамдардың жаппай босуына әкелді. Босқындардың бір бөлігі кәмпескеден және шаруалар көтерілісіне қатысып, жазаға тартылудан қашқандар болса, негізгі бөлігі аштықтан қашып, жан сауғалағандар болып табылды. Яғни босқыншылық — кеңестік биліктің жазалау саясатының нәтижесі. Оның көлемі мен себептерін Қазақ өлкелік БК (б) ПК орталыққа жаппай көшудің орын алғанын хабарлаған 1931 ж. құжат арқылы көрсетейік:

Жанпай көшу.

Бандалық топтардың жаппай қарсылық көрсетуімен бірге байлардың контрреволюциялық тағы бір белсенділігі — шетелге, Қытайға, Қазақстанмен көршілес аймақтарға кедейлер мен орташаларды жаппай ауа көшуге (откочевка) тартуы орын алды. Ауа көшудің себептерін жүргізіп жатқан экономикалық-саяси кампаниялардан, әсіресе, ет-мал дайындаудағы кемшіліктер мен бұрмалаушылықтардан іздеуіміз керек.

1931 жылы Тайпак (бұрынғы Орал округінен), Маңғыстау, Жылқосы (бұрынғы Гурьев округі), Табын (бұрынғы Ақтөбе округі), Көкпекті, Абыралы, Аягөз, Жарма, Күршім, Шұбартау, Тарбағатай (б. Семей округі), Ақсу, Октябрь, Кеген (б. Алматы округі), Қызылқұм (б. Сырдария округі) округтерінде жаппай ауа көшу орын алды.

Толық емес деректер бойынша «1930 жылы Қазақстан бойынша 34577 шаруашылық қоныс аударды, оның ішінде байлардың 1014 шаруашылығы, орташалардан — 1817 шаруашылық, кедейлердің — 21767 шаруашылығы, колхозшылардан — 54 және әлеуметтік топтары белгісіз — 29525 шаруашылық көшті. Қолда бар мәліметтер бойынша анықталмағандардың басым көпшілігі кедей және орта шаруалар тобына жатады», — деп жазды [8: 5]

Бір-бірімен жалғасып, шиеленісіп, халықты «Ақтабан шұбырындыдан кейін» шұбыртқан 1920–1930 жж. әлеуметтік-саяси катаклизмдер қазақ халқының саны мен сапасын ойсыратқаны белгілі.

1929–1930 жж. Қазақстандағы шаруалар көтерілістері дін адамдарының басшылығымен жүзеге асты. Кеңестік арнайы мәліметтерге сүйенсек, молдалардың мықты әскери күші болған, оларды сарбаздардан құралған ұлттық қазақ армиясы деп атаған. Шындығында, халық басына қиын жағдай туған кезде дәстүрлі кәсібімен айналысқан халық, негізінен мұсылмандар мешітке намаз оқу үшін жиналып, уағыз да тыңдайтын. Ишандар, молдалар, ахундар жиналған халыққа басшылық жасап, мешіттер көтерілістер орталығына айналды. Атап кетсек, Ырғыз және Арал аудандарында болған шаруалар көтерілістеріне басшылық жасағандар: Мұхантай Саматов — хазрет, молда; Исатай Сатыбалдин — молда, үш мешіт салған; Жұмағазы — Бәйімбет молда, Қарақұмдағы дін басшысы;

* Құжатты арабшадан аударған – Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің қызметкері - *Максам Бексеитов*.

Ақмырза — ишан, молда [9: 38]. Ырғыз көтерілісшілері қолдарына «Алладан басқа Тәңірі жоқ, Мұхаммед оның елшісі (с.ғ.с) деген жазуы бар ақ түсті ту ұстап алды.

Көтерілістердің барлығы күшпен басып-жаншылып, оған қатысқандар қатаң жазаланды. Мысалы, Ақмырза ишан бастаған көтерілісшілерді жою операциясы кезінде 107 адам өлді, 150 адам жараланды. Ақмырзаның өзі өлтірілді (намаз оқып отырған кезінде басын шауып алған) [9: 35].

1930 ж. Ырғыз ауданында ұжымдастырылғандар үлесін аудан бойынша 0 %-дан төрт күн ішінде 70 %-ке көтерілген. Арал аудандақ партия комитеті ұжымдастыру көрсеткішін көктемге қарай 65 %-ға жеткізу, бір жылда егістік көлемін 200 %-ға көтеруді міндет тұтқан директива қабылдаған [9: 40].

Ал шаруалар көтерілісіне қатысқандардың барлығын бандиттер, бандалық құрылымдар деуге болмайтын еді. Мысалы, Ақмырза көтерілісіне қатысқан әрі сарбазы болған, 1998 ж. көзі тірі кезінде мақала авторына сұхбат берген Шамшат Әлібайұлының естелігінен түсінгеніміз, Ақмырза ишан кеңес өкіметіне қарсы күресем деп ойлаған жоқ. Бірақ халықтың жағдайы қиындап, қолдарында ішерге асы, тірерге тұяғы қалмай алаңдасқан ауылдастары мешітке намаз оқуға жиналатын. Сол кезде іштегілерін бір-біріне айтып, қайдан ақыл аларын білмей, әуре сарсаң болатын. Яғни, халық көтеріліс жасауды ойлап арнайы жиналмағандығын айтады. Барар жерлері намаз оқитын мешіт болған соң ғана осында жиналғандығы туралы хабар береді.

Естелік айтушы Шамшат Әлібайұлы ағамыздың айтуы бойынша, халықтың қаруы да және билікке қарсы күресу мақсаттары болған жоқ. Мешітке жағдайды түсінбегендіктен, үлкендердің ақылдасу үшін, бес мезгіл намазын оқу үшін және ақыл тыңдар адамы Ақмырза ишанның не айтарын білгісі келіп қана жиналатын. «Халықтың мешітке жиналғанын жеткізгендер болды. Оны естіген «өкілдер» әскери күшті алып келген соң амал жоқ қорғануға тура келді», – дейді ағамыз [10].

Шамшат ағаның сөзіне тағы да көңіл бөлейік: «Ақмырза — ауыл мешітінің молдасы еді. Балаларға арабша сабақ үйретіп, сауатын ашатын. Рулас ағайынбыз. Шежіре тарқатсақ, Әлібайдан Жәни, одан Білеке, Білекеден Кетebай, содан соң — жолай руы. Ақмырза ишанмен Кетebай атадан бөлінеміз. Ақмырза — Төс — Арғынбай — Таңат — Кетebай — Жолай. Руы жолай. Өз әкем Николай патша кезінде болыс болған, халық ағасы болған.

Мешітке келген дүниені балаларға бөліп беріп, қарапайым халыққа көп көмектесетін. Ұжымдастыру кезеңімен тұстас келетін қиын шақта, әскер келе жатыр дегенді естігенде жиналған халыққа қарап отырып, жылап: «Мешітті тастамаймын, осында қаламын. Ал, сендер (шәкірттері) кетіндер, қандарыңды жүктемеймін, тараңдар», – дегенімен шәкірттері тарамайды. Салық пен малдың қырылуынан, әкіреңдеген «шаш ал десе, бас алатын» асыра сілтеушілердің тәртіптерінен қысым көрген халық мешітке келіп, не істерін білмей, жинала беретін. «Мешіт түбінде өлем. Дін үшін өлем. Қару-жарағым жоқ. Барлығың кетіндер, тараңдар», – деп, жиналған жұрт қолда бардың бәрін мешітке жинай берген соң, не боларын түсінбеген ауылдастарына осылай деп айтқан. Алайда, халық Ақмырза мешіті маңына жиналды. Құрамы — негізінен Кіші жүздің кете руы мен шөмекей руларының қазақтары [10]

Тағы бір естелік айтушы Ә. Өскенбаев былай дейді: «Қазір қайтыс болған Алмаш деген ағамыздың өз аузынан естігенім: «Мешітте біз мылтық істедік». Ал, Шамшат атаның келінінің айтуы бойынша, «атасы халық жиналған алғашқы кезде қарудың болмағандығын әрқашан айтып отыратын» еді дейді [10].

Басқа да көтерілістердің басталуы кезіндегі мәліметтерге келсек, халықтың жиналуларын ОГПУдің арнайы ақпараттарында көтерілістер деп, мәліметтерді ерекше қорқынышты етіп, асыра көрсетіп отырған. Мысалы, «Ырғыз көтерілісіне қатысқандар саны 3000 адам, олар Ырғызды басып алуда, қаланы қоршап алды» деген сөз дақпырт, жалған болып шығады. Жалпы 1300 адам қатысқан деп кейіннен нақтыланған Ырғыздағы көтеріліске қатысты айтсақ, «Көтерілісшілер қатарында жер аударылған орыс кулактары, Қытайдан келген казак офицерлері бар» деген арнайы сводка-мәліметтер де жалған болып шықты, бір де бір европалық болмаған. Алайда «банда» деп басып-жаншылған Ырғыз көтерілісіне қарсы әскери операция нәтижесінде 300 сарбаз қаза табады [9: 47]. Көтерілісшілердің көпшілігі беріледі, бірқатар бөлігі көршілес аумақтарға, Қарақұмға қарай қашып, тығылады.

Ал, Байқұлов Тұңғышбек ағамыздың дайындаған жинағында нәубет жылдардың куәгері, еңбек ардагері Темешәлі Барболұлының естелігіне келсек, былай деп жазылған: «1929 жылы Сарысу ауданындағы 50 орындық интернаттың директоры болып қызметке орналастым. Аудан халқы жазда Арқаны жайлайды да, қыста Шуға көшеді. Созақ ауданында көтеріліс шыққанын естігенбіз. Сапалай қасында біреуі бар біздің елге келіп «Созақ көтеріліп, кеңес үкіметін құлатты, біз де көтерілуіміз

керек» деп елді дүрліктірді. Өнші, ақын болғанымен Сапалай Исатаев екі жүзді, тұрақсыз адам еді. Бәйсейіттің соңына түсіп көрсеткен Әбеу Төлеубаев, Жақсылық Аяпов және Сапалай Исатаев болатын. Ал 1929 жылы Дінмұхамед Әділовтың жатқан жерін көрсетіп берген де Сапалай еді. Сөйтіп Сапалайдың көтеріліс туралы хабарына халық сенді. Сарысу ауданының кеңсесін қиратып, потребсоюздың қоймасын талап, үйін өртеп жіберген, бастығын өлтірген. Райком секретары Думанов мені шұғыл түрде өзіне шақырды. Келдім. Басшылар Өксікбайдың үйінде жиналып отыр екен. Секретарь: «Жұмаділдаев пен Барболов екеуің тездетіп Үшаралға жетіп, Алматыға телеграмма беріңдер» деп бізді аттандырды. Біз Үшаралға жеткенде Абдолла Асылбеков басқарған 750 атты әскер де келді. Отрядпен бірге көтеріліс болды деген жерге жеттік. Сөйтсе, бұл дақпырт екен. Бұзықтық жасағандарды ұстап, елді тыныштандырдық. Сапалай ұстатпай кетті. Содан кейін оның не болғанын ешкім білмейді. Сарысу ауданындағы көтерілістің жағдайы осындай болды» [11].

Бұл деректер шаруалар көтерілістері туралы ОГПУ-ға ақпарат жеткізушілер әдетте асыра сілтеушілікпен жалған ақпараттар беріп отырғандығын көрсетеді.

Қызылорда округінде орын алған Ақмырза көтерілісінің басталуы, барысы, аяқталуы тарихын халықтың ауызша тарихи мәліметтеріне сүйене отырып сараптасақ, онда көтеріліс ауыл халқының намаз оқу үшін мешітке жиналуынан, немесе жай жиынынан, біртіндеп стихиялы қозғалысқа, содан соң қарулы қарсылыққа ұштасқан. Арнайы кеңестік билікке қарсы ұйымдастырылмаған. Халық қарсылық көрсетуді мақсат тұтпаған. Қару кезеніп, әскери күш келе жатқан соң, қорғануға мәжбүр болып, қолына қару ұстаған. Кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясаты кезіндегі шаруашылықтағы қиындықтан қалай шығарын білмеген мұсылман халықтың жиналар орталықтары — мешіт болған. Халық жергілікті Ақмырза ишанның мешітіне жиналады. Ақмырзаның «кетіндер, өкіметке бой ұсыныңдар» деген сөзіне құлақ салмай, ашынған халық мешітке жинала береді. Нақ осы халықтың жиналуы туралы хабар өкімет орындарына «бандалардың бас көтеруі» деп жеткізіледі. Нақ осындай қауесетпен ОГПУ органдары Қазалы мен Қызылордадан 2 қызыл әскер отрядтары шығып, (Қызылордадан шыққан әскери топты — Үбісұлтан Аяпов, Қазалыдан шыққан топты — Самалбек Ахметов басқарды) «бандаларды» қарудың көшімен жоюға кіріседі. Екі отряд Ақмырза тобын батысы мен шығысынан қоршап, жойып жібереді.

«Бандалардың» көзін жоюға жіберілген отряд Меңей деген жерде жасырынып, Ақмырза тобын аңдып, қоршап тұрады. Олар сол жерден өткен-кеткендерді операция аяқталғанға дейін жібермей, ұстап тұрады. Солардың арасында Хамза Жомартов деген алым-салық жинаушы, астындағы аты тәуір болғандықтан отряд астындағы атын алмақшы болған, бірақ, Хамза көлігін бергісі келмеген соң, өзін де жібермей, отрядпен бірге алып жүрген кездейсоқ қосылған жігіт болады. Қазалы отрядының басшысы С. Ахметов Ақмырзамен келіссөз жүргізуге сол Хамзаны жібереді. Хамза Ақмырзаға: «Қарулы отрядқа қарсылық жасама, орысқа қарсы шықпа, өзің де өлесің, халық та қырылады. Одан да өкіметке беріл», – дейді. Ақмырза өзінің ойының да осындай екендігін, бекер қантөгіс болмас үшін, қарсы шықпай берілетіндігін айтып: «Орыс үлкен күш, күшім жетпейді. Бірақ дінімді бермеймін. Соғыспаймын. Халқыма тимесін. Ал, өзім өлсем өлейін», — деп келісімге келеді. Осы сөзді отрядқа айтпақшы болып, Хамза Меңейге жасырынған әскери топқа келіп, «Ақмырза соғыспайтын болды», – деп, келіссөз нәтижесімен таныстырып тұрғанда, Меңей маңында бұталарға жасырынып отырған, келіссөз барысынан хабарсыз Ақмырзаның мергендері оны атып тастайды. Хамза өлгеннен кейін отряд екі жақтан келіп, қол пулеметімен халықты ата бастайды. Содан қантөгіс басталып кетеді. Көтерілісшілерді қырып салады, ал аман қалғандары Қарақұмға барып тығылды. Көпшілігі Өзбекстанға, ары қарай Тәжістанға қашты. Көтеріліске қатысқандардың туыстары қудалана бастайды. Сол кезден тәуелсіздік жылдарына дейін көтеріліске қатысқан «жолай» руының ұрпақтары өздерінің жолай руынан екенін жасырып, басқа рулардың атын жамылып келген» дейді, «Ақмырза көтерілісіне» қатысқанда 18 жаста болған Әлібайұлы Шамшат ата [12].

Сондай-ақ, Маңғыстау және Табын аудандарын қамтыған Адай көтерілісіне қатысқандар саны 3 000 адам, жалпы 15 000 адам осы көтеріліске тартылды [8: 5]. Бұл көтеріліс те мұсылманды діни сеніммен астасып жүрді. Ру ақсақалдары Адай халқын, мұсылмандарды мал-ет дайындау және жүн өнімдерін дайындау науқандарының ауыртпалығынан, кеңес өкіметінен құтылуға шақырды.

Бұл көтеріліс те басылды. 196 адам түрмеге түсті, жергілікті партия қызметкерлерінің 11 мүшесі көтерілісшілерге көмектескен деп тұтқындалды, 21 адам контрреволюционер ретінде атылды. Көтерілісшілердің бір тобы отбасылармен бірге қоршаудан қашып, Түрікменстан, Иран, Ауғанстанға қоныс аударды.

Сондай-ақ, кеңес дәуірінде жарияланған еңбектер саяси биліктің көзқарасына бейімделген архив құжаттарына сүйенгендіктен, халық қозғалыстарын сотқарлардың топтарының бас көтерулері түрінде көрсетеді. Ал, сол архив құжаттарын зерделеген кезінде, олардың ішінен шынайы оқиға барысын байқауға болатын мәліметтер де кездесіп қалады. Сол халықтың жадында сақталған пікірлерді сараптасақ, онда арасында батыры да, мергені де бар, момын шаруасы басым халықтың көтерілу мақсаты болмаған. Кеңестік биліктің алпауыт қарулы күшіне қарсы келуге қаймыққан халық ішкі ойын намаз кезінде жиналар жерінде, мешіт-медреседе бас қосып, ақтаратын еді. Осындай сәттер тыңшылар сөзінде «қарсылық топ жиналды, пікірлері билікке қарсы» дегендей сөздерді жеткізген соң, ОГПУ құжаттарында ресми түрде «бандиттер, сотқарлар мен басбұзарлар» деген атаумен беріліп, біртіндеп, жазалау шараларын жүргізбекші болғандығына байланысты қарсылық көрсетуге мәжбүр болған, арты қарулы қақтығыстарға ұласқан халық көтерілістерінің бірі болып табылады.

Сталин қайтыс болған соңғы «жылымық» жылдары орын алған оңалту үдерісі кезінде сол Ақмырза көтерілісіне қатысқан, жазалаудан қорыққан, өз руларын жасырған халық тегін ашық айта бастайды. Мысалы өздерін де, ұрпақтарын да сақтау үшін жолай руының өкілдері кете руынанбыз деп жасырынған болса, «жылымық» шынайы тегін ашуға мүмкіндік бергендей боды. Бірақ, тәуелсіздік орнағаннан соң ғана Ақмырза көтерілісіне қатысқан жолай ұрпақтары екенін еркін айта бастады.

Қарақұмда болған көтеріліс туралы мәліметтерге сөз берсек: Волга бойы округі қызыл әскер революциялық комитетіне жіберілген Қазақстандағы айрықша топтың әскери қимылдарының 1930 жылдың наурызы мен мамыр айларындағы қызметі туралы баяндамада: «23 наурызда Ақтөбе-Қостанайдың арасындағы бандалық топтар талқандалып, біртіндеп Орынбор-Орск маңына қарай қуылды. Осы кезде 25–30 наурызда Орта Азия әскери округіне қарасты аудандарда, Қарақұм мен Қызылқұмның Арал бөлігінде Қарсақпай мыс қорыту комбинаты мен Ташкент темір жолына қауіп төндірген бандалар пайда болды» деп жазылған екен [12: 10–11].

Сусыз Қарақұмда елді мекеннен бірнеше жеркепелер мен Сырман қожа әулиенің мешіті ғана бар болатын. Құмдардың ортасында Қараүңгір деп аталатын шатқалында, картада Жыңғылды құдығының қасында Шырын деп аталатын оазис бар. Осы жерге 1916 жылы (*құжатта 1919 ж. деп берілген – АИК*) Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысты генерал Куропаткин басып жаншыған кезде қорғанып, қашып, 1916 ж. тамыздан 1917 ж. Ақпан революциясына дейін тығылған, паналаған жерге көтеріліске қатысқан халық 1930 жылы тағы да паналайды.

Ал зерттеушілердің халық аузынан жинаған мәліметтері бойынша, қазіргі Жалағаш ауданындағы Қарақұм жерінде үш жүздің пірі болған Әзиз сопы, Мүсірәлі әулиенің ұрпағы Сырман қожа жатыр. Сырман қожа осы өңір қазақтары табынған әулие кісі болған. 1930 жылы кеңестік идеологияға қарсы көтерілген қазақ шаруалары осы кісінің мешітін паналаған. Сырман қожаның мешіті көтерілістің орталығы болған. «Көтерілісшілер Қамбар төбесінде Жұмағазы ханның ақ туын тігіп, аллаға сиынып, көшпен шыққан», – дейді жалағаштық естелік айтушы Ә. Әлмешов. Қазіргі Қармақшы, Жалағаш, Тереңөзек (Сырдария) жерлерінен 20 мыңдай адам көтеріліп, Қарақұмға көшіп келеді. Оларға арғындар мен қыпшақтар да қосылады. Бұлар ұжымдастыру саясатының қысымын көрген шаруалар көтерілісшілердің көпшілігі еді.

Елемес деген жерде көтерілісшілер мен қызыл әскер отрядтары арасында соғыс басталады. Қазақ шаруаларының қарсылығын басып-жаншуға ірі көш жұмсалады. Үкімет әскерлері де үлкен шығынға ұшырады. Олардың мылтықтарын тастай қашқан жағдайлары болды. Қазақ шаруаларының осал жау емес екенін білген әскер басылары келісімшарт жасау үшін Алматыдан Үкімет комиссиясын шақырды. Ә. Жангелдин, С. Сейфуллин т.б. комиссия құрамында болды. Келісім бойынша, көтерілісшілер қаруларын тапсырған. Мамыр айының басында көтеріліс басылады. Ал келісімшарттың айлакер саясаты арқасында шаруалардың арасындағы көтеріліс басшыларын ұстап, Қызылордаға апарып, атып жіберген. Олардың ішінде Жұмағазы хан, ағайынды Қосжандар т.б. болды. Мұны естіген қазақ шаруалары маусым айында қайта көтерілді. Көтеріліс басшысы Жұбанов Қожбан деген шаруаны хан етіп сайлайды. Көтеріліс желтоқсанның ортасында дейін созылды. Бірнеше қақтығыстар соңында, 8-желтоқсанда Қожбан хан жеңілді. Көтеріліс жеңілген соң, Қарақұмды көтерілісшілерден тазарту керек деген оймен Шумилов деген әскер басы көтерілісшілерді Сыр бойына қуды. Қарақұмда батыл, тапқыр әрі ержүрек мергендер ғана қалды. Соның ішінде Әлментай, Дәнәй қожа т.б. кісілер ашаршылық кезінде Қарақұмға қашқан адамдарды асырап, аштан өлтірмей, біраз көмек көрсеткен [10].

Жұмағазы ханның тобында қызыл әскерлерге қарсы шайқасқан бандаларды талқандағаннан соң, Қарақұмға барып тығылып, бандалық топ құрған деп жазаланған Әлментаев Ерناзар, Ерназаров Бедер, Ешбаев Сыздық, Зубаиров Дүйсембай, Какатаев Тулеген, Биртанов Піралі туралы құжаттарды, соның ішінде жауап алу парағындағы мәліметтерді талдасақ, олардың Өзбекстан жеріне ауып барып, ол жерде пана таппаған соң, қайта оралып, Қарақұм құмдарында аң аулаумен айналысқандарын, көтеріліске шығу ойларында болмағанын байқаймыз. Тергеу қағаздарындағы бірнеше рет жауап алу парақтарын алынған күндеріне сай саралағанда, оларға бандиттік іс-әрекетті күштеп таңғандығы да байқалады [13: 32–40]. Құжаттар бойынша Әлментаев Ерназар, 1930 ж. 60 жаста, Қармақшы ауданы, 21-ші ауыл тумасы. 1930 жылы Жұмағазы хан бастаған көтерісшілерге қосылған, Жұмағазы хан көтерілісі басылған соң басқа да көтеріліске қосылған, Көкбай көтерілісі талқандалған соң 1937 жылдың 14 февралына дейін кеңес үкіметіне қарсы «бандалық» ісін жалғастырған. Қарақұмда жасырын түрде кеңестік қызметкерлерді торуылдап, шабуыл жасап отырған, 1933 жылы қызыл әскер әскерінің жол сілтеушісі, жол бастаушылары — ағайынды Байпешов Тухталап пен Мұхтарды және Алигапарды отбасыларымен өлтіру туралы шешім шығарған топтың басшысы ретінде жазаға тартылған [13: 32–40].

Асандар көтерілісіне келсек, Қазалы ауданына қатысты аумақта көпшілігі Кіші жүздің Өлімінен тарайтын алты кішкенең бірі асан руынан тарайтын қазақтар мекендейді. «Асан көтерілісі» деп аталуы — өкімет шарасына қарсы наразылық білдіргендердің басым бөлігі асан руынан еді. Арасында Арал ауданының адамдары да болған. Өткен жері — Сырдарияның сол жағалауында, осы күнгі «Әлсейіт» өткелінен оңтүстік шығысқа қарай екі шақырымдай шамадағы «Дүзубай ағашы» деп аталатын бақшалықтың тұсы.

8 тамызда «Алтын арық» деген жерде 300-дей шаруалардың қатысуымен жиналыс өткізілген. Астық дайындау жоспарының мән-жайын түсіндіріп, баяндаманы Каюпов жасаған. Жарыссөзге ауылдың бас көтерер адамдары Асанов Дәрмен, Қалдыбаев Ержан, Тілеулесов Алыбай, Бәсімов Елдос және Мәденов Бейсенәлі сөйлеген. Олар бірауыздан өкіметке өткізетін ондай астық бізде жоқ деп ауданнан белгіленген жоспарға қарсы шыққан. Содан соң: «Сонымен қатар, мемлекет кедей-шаруалардың тұрмысына, хал-жағдайларына дұрыс көңіл аудармайды. Керісінше, ішіп отырған астығының соңғы дәніне дейін алғысы келеді. Біз осы уақытқа дейін мұның бәріне көніп келдік, ендігі жерде ел болып, халық болып әрі қарай тіршілік ететін болсақ, бірігіп кеңес өкіметінен қорғануымыз керек», – деген. Жиналған жұрт бұл айтылған сөздерге түгелдей қосылып, өздерінің келісімін, ризашылығын білдіріп, отырған орындарында дауыс көтере бастаған. Бір тәртіппен өтіп жатқан жиналыстың ағымы бұзылып, соны у-шуға айналған «Шаруалардың кейбіреулері» бар пәле осылардан деп ауылдық кеңестің төрағасы мен белсенділерге тиіскен. Оларға сендер ауданға егістің жағдайы туралы дұрыс мәліметтер бермегенсіңдер, сол себепті олар бізге іске аспайтын жоспар беріп отыр», – деп айып таққан. У-шудың аяғы ұрып-соғуға дейін барған, көбісін тұтқындаған.

«Содан халық тұтқындағыларды босатып алған. Оларды босатып алған соң, кеңес өкіметі бұл әрекеттерін кешірмейді деп есептеп, шаруа адамдары өздерінше қамданып, біртіндеп халыққа жағымсыз кеңес өкіметінің шараларына жаппай наразылық білдіріп, көтеріліске шығуды дұрыс деп тапқан», – дейді ақпарат жеткізушілер [10].

Көтеріліс туралы сол кезде жиырма жаста болған, көтерілісті көзімен көрген Сағидан ақсақалдың айтқанына келсек: «Тамыз айының соңында салыққа көнбеген № 21, 22, 23, 24 ауылдың адамдары бас қосып, астық салығына наразылық білдіру мақсатында өкіметке қарсы қол жинап жатыр екен, — деген хабар жетті. Міне бұл жерде де мешіт халық жиналар жер мешіт болды. «Әбжәми мешітінің жанында әр ауылдан жеті жүзден астам адам жиналды», – дейді Сәкен, № 23 ауылдан да сайдың тасындай іріктелген алпысқа жуық жігіт келді. Арасында Ақып Өтеуұлы, Серік Өззатиұлы, Өмірбек Жасыбайұлы, Әлмағамбет Сарыбетұлы, Білдат Бәкіұлы болды. Солардың қатарында мен де бармын. Алғашқы күні жиналғандар дау-дамайсыз тарасты. Жиналған халық көтерілістің ұйымдастырушысы болып жүрген діни сауатты Орымбетов Иманмақсымды басшы етіп, Иімбетов Әбдіқалықты оның орынбасарлығына бірауыздан сайлады. Шаруалар ертеңіне уәделескен мезгілде қайта жиналды. Бір-бірінен естіп құлақтанды ма кім білсін, адам қарасы кешегіден бірнеше есе көбейіп кетті. Жиналған көпшіліктің қару-жарағының сиқы: қол шоқпар, кейбіреуінде салақ, найза. Алға кеткен тыңшылардың айтуы бойынша, мұздай қаруланған бір топ әскер Сырдария өзеніндегі «Әлсейіт» көпірінен өтіпті. «Дүзібай ағашына» қарай бағыт түзеген көрінеді. Бір сәт сол тұста аспанға көтерілген шаң көрінді. «Келе жатыр» деген күбір көздер естілді. Жиналған халық әскерге қарсы топырлай жөнелді. Алғашқыда қаптаған халықтан сескенген әскер кейін шегінді.

Сәлден соң көтерілісшілердің қаруы жоқ екенін сезген әскер кідіріп, пулеметтер, автоматтардан оқтар жаудыра бастады. Айнала шаң мен оқ түтінімен, біреуді біреу көрмейтін тұманға айналды. Кісінеген ат, ысқырған адам даусы естілді. Жер беті қанға бөкті. Талай боздақ ақ құшты. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі», — деген сөз рас екен. Оқ тимей аман қалғаныма таң қаламын. Бір қуанатыным, ауылдастарымның ешқайсысы мені тілінің ұшына алған жоқ. Бәлкім жетім еді деп аяды ма. Әйтпесе өкіметтен үрейленген халықтың бірін-бірі ұстап берген кезі де болды. Сол уақыттағы қатал заңға сәйкес, талайлар қуғынға ұшырап, жазаланды, ажал тырнағына ілінді. Мен білетін Орымбетов Иман, Сырымбетов Әлмағанбет, Бәсімов Білдаш, Иімбетов Әбдіхалық, тағы басқа арыстан жүрек азаматтар осы көтерілістің құрбаны болып кетті» [10].

Дәстүрлі қазақ ауылы XX ғасырдың басында байлар мен шаруалар арасындағы шаруашылықты қатынас сақталған әлеуметтік құрылымымен дамыған еді. Байларды тәркілеу мен жер аудару, салық мөлшерінің үстін-үстіне өсуі, бай, кулактар, орташаларды қысымға алып, қудалауды бастауы және т.т. байлардың қарсылығымен бірге ауылдық жүйе негізінде, байлар үгіттерінің нәтижесінде деуге де болады, билікке қарсы қозғалыстардың халықтық сипатымен ұштасты. Биліктің құжаттарында олар контрреволюционерлер, қылмыскерлер деген атпен тұтқындалып, жазаланды.

Айта кету керек, шаруалар көтерілістеріне қатысқандардың негізгі бөлігі — алдында стихиялы түрде жиналып, жазалау шаралары күшейген соң, бас сауғалап, қорғану үшін қару ұстанып, соңында көтерілісшілер қатарына енген қарапайым халық болды.

Қазақстанның барлық аймақтарында көтерілістер орын алды. 1929–1931 жылдар арасында Алматы округінің Балқаш, Шоқпар, Іле, Еңбекшіқазақ, Бүйен Ақсу, Сарқан, Жаркент және Бөрібаев аудандарындағы шаруалардың күштеп ұжымдастыру мен шаруашылық-саяси науқандарға наразылығы олардың жаппай босқыншылығымен астасып жатты. Профессор Қ.С. Алдажұманов өз зерттеуінде 1930 жылдың басы, жаппай шаруалар толқуы мен көтерілістері кезінен бастап Қазақстаннан тұрғылықты жерінен 281230 шаруашылық босып кетсе, соның 83 мыңы солтүстік-батыс Қытай мен Ауғанстанға қашқанын көрсеткен. Сол кезеңдегі, кейінірек жаппай ашаршылық жағдайында босқыншылық қазақ ауылдарын ғана емес, орыс қоныс аудару деревняларын да қамтыды. Алматы округінен 51198 шаруашылық сыртқа босқын болып кеткен [7: 83–84].

Шекаралық аудандардағы босқыншылықтың ірі байларды тәркілеу науқанынан кейінгі цикл 1929–1930 жылдардағы астық дайындау науқанында орын алды. Босқыншылық мәселесіне назар аударған ОГПУ ҚАССР-дағы тұрақты өкілдігі басшысы Н.Л. Волленберг 1929 жылдың 15 желтоқсанында Қазақстан Өлкекомы мен ХКК-не жолдаған «К» сериялы құпия хатында «шекаралық аудандардағы астық дайындау науқаны тұрғындардың бай-кулак бөлігі тарапынан науқанның өзіне және кеңес өкіметінің осы науқанмен байланысты басқа шараларына қарсы өршеленген кеңеске қарсы үгіт-насихатты туғызып отырғаны» көрсетілген. Шаруалардың арасында әрбірінің астығы, мал-мүлкі тәркіленетіні туралы қауесат таратылған. Осыған байланысты Қытайға астыртын көшу жиілеп кеткен. 1929 жылдың тамыз-қазан аралығында Жаркент, Бақты, Зайсан шекара учаскелері арқылы 82 көш өткен, — деп жазады зерттеуші Е. Стамшалов өзінің мақаласында [14].

1929–1932 жылдардағы шаруалар көтерілістері жеңіліске ұшырап, қатысқандары тұтқындалып, сотталды. Көпшілігі қашып, Қазақстаннан тыс жерлерге асты. Мысалы, Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың (ОГПУ) өкілетті өкілдігінің 1931 ж. 1 ақпандағы оперативті қорытынды мәліметі бойынша, Гурьев округіндегі Жанходжин «бандалық» топтың мүшелері Астрахань округіне қашып, біртіндеп сіңіп кетті. ОГПУ-дың Астрахань және Гурьев оперативтік секторларының шаралары негізінде 16 қашып барған «бандит» ұсталды. Көтеріліс басшылары Жанходжин де Астрахань жерінен тұтқындалған [15: 178]. Сондай-ақ, ОГПУ Ақтөбе оперсекторының 1930 ж. 1 желтоқсанындағы мәліметі бойынша, Қожахметов Құдыскерей бандалық тобының мүшелері Қарақалпақстан облысының Қоңырат ауданына қашып барған [15: 182–183 пп.]. Қоңырат ауданының орталығы Ақтоғайдан 80 шақырымдай жерде орналасқан Көндекті тауына тығылған көтерілісшілердің қалдығын артынан қуып барған қызыл әскерлер талқандап, тұтқындайды [15: 166 п.]. Семей округінде Қытай жағында тұратын Ахметжанов Мақан байдың ұйымдастыруымен қазақтарды жаппай көшіру жүзеге асырылды.

Яғни, бұдан кейін жалғасқан қарсылықтың негізгі түрі Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аудару — ауа көшумен, шетке қашумен жалғасты.

Қазақстан Қаржы ХК 1931 ж. 9 тамыз Қазақ өлкелік партия комитетіне жолдаған мәліметінде Қазақстанның 27 ауданынан ғана (47 аудан мәліметтері жоқ) негізінен Орта Азия республикалары мен Қытайға босты. Мысалы, 1930 жыл мен 1931 жылдың 5 тамызына дейінгі аралықта Өзбекстанға

3436 шаруашылық 187909 малды айдап кеткен болса, Түрікменстанға сәйкесінше, 7371 шаруашылық тан 319 725 бас мал, Тәжікстанға — 1767, 88 350; Қырғызстанға — 1031, 33 595, Қытайға — 563, 2276, ал Қарақалпақстанға — 2355 шаруашылық, 11 262 малдарымен өтіп кеткен (16: 136).

Қарақалпақстанға, тұрақтамай одан ары қарай кеткен қожалар Қарақалпақ жеріне жақындау орналасқан Қазақстанның Қазалы, Арал, Шалқар, Темір, Табын, Ақтөбе және т.б. аудандарынан ауа көшті (16: 137).

Байлардың айналасына жинала отырып шаруашылығын жүргізген қазақ ауылдарының арқа сүйер, экономикалық жағынан күшті тобын кәмпескелеу, жер аудару, қуғындау шаралары қазақ ауылының экономикалық күш-қуатынан айырып, ашаршылықтың, босқыншылықтың өрістеуіне әкелді. Әлсіреп, қалжырап, мұздай қаруланған әскери күштердің тегеурініне төтеп бере алмаған көтерілісшілер қарсылығы әлсірейді, жеңіледі.

Көтерілістердің жеңілуінің басты себебі — дұрыс ұйымдаспағандығы, стихиялылығы, көтерілісшілердің нашар қарулануы, сонымен бір мезгілде орын алған ашаршылыққа тікелей қатысты.

Ашаршылық пен босқыншылық қазақ елін Шыңғыс хан жаулауы мен жоңғар шапқыншылығы кезеңінен кейінгі ірі демографиялық апатқа әкелді.

Қорытынды

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың саяси қуғын-сүргінге ұшыраған құрбандарды ақтау тапсырмасына қатысты екі жылдан бері ғалымдар ізденіс шараларын жүргізуде. Республикалық, өңірлік, қалалық мемлекеттік комиссия жаппай қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін есімдерін, тарихын анықтау жұмыстарын жүргізуде. Солардың ішінде ауа көшкен босқындар тобы бар. Сол босқындардың ішінде арнайы саяси әрекетіне қатысты ресми жазаланғандары, сотталғандары, содан кейін қашқандары да бар. Босқындардың осы тобы арнайы шешім негізінде жазаланған болғандықтан, олар ақтау үдерісіне кіреді. Ал, ашаршылық жылдарында ауа көшкен босқындар қуғын-сүргінге ұшырағандар тобы ретінде есептелінгенімен, жекелеген адамдарға ауа көшкені үшін арнайы жазалау, сот шешімі болмағандықтан, оңалту-ақтау үдерісіне есімдері кіргізілмейді. Алайда, тарихи әділдік үшін, зобалаң жылдар құрбандары ретінде атын атап, түсін түстеп, ата-баба дәстүрімен құран бағыштап, құрмет көрсету сауапты іс болар еді. Мысалы, Қызылорда қаласына 2022 жылдың тамыз айында жасалған іс-сапар кезінде Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің қорларынан сол кездегі Қызылорда округінің ауыл-ауылдары бойынша ауа көшкендер (откочевники деп берілген) тізімі кездесті [17].

Мақала ЖТН АР08856865 «XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ көшпелілері: орналасуы мен бейімделуі» атты жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Козыбаев М. Тоталитарный социализм: реальность и последствия / М. Козыбаев, К.С. Алдажуманов. — Алматы, 1999. — 28 с.
- 2 Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы архиві. — Қ. 9. — Т.1 — Іс. 1.
- 3 Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы архиві. — Қ. 9. — Т.1. — Іс. 478.
- 4 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. — Қ. 719. — Т. 5. — Іс 168. — П. 4–7.
- 5 Қызылорда облысының Мемлекеттік архиві. — Қ. 2. — Т. 2. — Іс. 11.
- 6 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. — Қ. 33. — Т. 1. — Іс. 21.
- 7 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. — Қ. 141. — Т. 1. — Іс.12.
- 8 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. — Қ. 14. — Т. 17. — Іс. 465
- 9 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. — Қ. 141. — Т.1. — Іс. 2953.
- 10 Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы шаруалар көтерілістері ел ауызында (1928–1932 жж.) [Электрондық ресурс]. / А.И. Құдайбергенова. — Қолжетімділік тәртібі: <https://iie.kz/?p=2501>
- 11 Әулие-Ата өңіріндегі ашаршылық. Көп томдық жинақ / Құрастырушы: Т. Байқұлов. — Алматы: «Базарбаева» ЖК, 2022. — 3 т. — 672 б.
- 12 Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы архиві. — Қ. 9. — Т. 1. — Іс 471.

13 Қызылорда облыстық Ішкі істер департаментінің арнайы архиві. — Қ. 12. — Іс 24.

14 Стамшалов Е. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі қарулы босқыншылық көріністері / Е. Стамшалов // «Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы жаппай ашаршылық және қазақтардың шектес аумақтарға мәжбүрлі қоныс аударуы: заманауи түсіну және ғылыми бағалау мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірбелік конференция материалдары / Құраст. А.И. Құдайбергенова, Ө.И. Исенов. — Алматы, 2022 ж. — 305 б.

15 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. — Қ. 141. — Т.1. — Іс. 5049.

16 Қойгелдиев М. Тарих тағылымы не дейді? / М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 208 б.

17 Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві. — Қ. 33. — Т. 1. — Іс. 176.

А.И. Кудайбергенова

Крестьянские восстания 1929–1932 гг. в Казахстане и откочевка казахов (в памяти народа)

В статье рассмотрена одна из актуальных проблем истории XX века — история откочевков-беженства казахов в 1930-е гг. в Казахстане. Конфискация имущества крупных баев, кулаков, полуфеодалов (средняков и крестьян шаруа), принудительная коллективизация, насильственная седентаризация, силовая хлебозаготовка и мясозаготовки, карательная реализация Закона «О трех колосках» — все эти политические кампании привели к вынужденным откочевкам населения с насиженных мест: вначале откочевка баев и представителей всех социальных слоев целыми аулами; далее, впоследствии подавления восстания шаруа, — бегство их участников и предводителей на сопредельные территории, а также беженство как метод выживания казахов во время голода, охватившее население всех регионов республики. Авторами, на основе устных материалов, собранных автором во время экспедиции ученых Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова по Казахстану в 1998 г., а также рассекреченных архивных материалов, детально раскрывается проблема одной из форм протеста народа против политических кампаний Советской власти — восстаний шаруа, сопровождавшихся откочевкой населения. История крестьянских восстаний, охвативших Кызылординскую область в 1929–1930 гг., автором дополняются устными сведениями, выявленными в ходе личной беседы автора статьи с участником восстания, сарбазом Акмурзы ишана — Шамшатам Алибайулы, а также другими информаторами. В результате анализа воспоминаний и архивных документов автором высказывается свое мнение о причине и характере восстаний шаруа.

Ключевые слова: крестьянское восстание, голод 1929–1933 гг., беженство, откочевка, Казахстан, Акмурза, религия, мечеть, репрессия, реабилитация.

A.I. Kudaybergenova

Peasant uprisings of 1929–1932 in Kazakhstan and Kazakhs' migration (in the memory of the people)

The article deals with one of the topical issues of the history of the XXth century — the history of migration-refugees of the Kazakhs in the 1930s in Kazakhstan. Confiscation of the property of large bays, kulaks, semi-feudal lords (middle peasants and sharua peasants), forced collectivization, forced sedentarization, grain and meat procurement, punitive implementation of the Law «On Three Spikelets» — all these political campaigns led to forced migrations of the population from their homes: at first, migration of bays and representatives of all social strata in whole auls; further, subsequently, the suppression of the Sharua uprising — the flight of their participants and leaders to neighboring territories, as well as refugee as a method of survival of the Kazakhs during the famine, which engulfed the population of all regions of the republic. The article, based on oral materials collected by the author during the expedition of researchers from of the Ch.Ch. Valikahnov Institute of History and Ethnology over Kazakhstan in 1998, as well as declassified archival materials, reveals in detail the issue of one of the forms the people's protest against the political campaigns of the Soviet government — the Sharua uprisings, accompanied by migration of population. The history of the peasant uprisings that engulfed the Kyzylorda region in 1929–1930 is supplemented by the author with oral information revealed during a personal conversation between the author of the article and a participant in the uprising, the sarbaz of Akmurza Ishan — Shamshat Alibayuly, as well as other informants. As a result of the analysis of memoirs and archival documents, the author expresses his opinion about the cause and nature of the Sharua uprisings.

Keywords: peasant uprising, famine 1929–1933, refugee, migration, Kazakhstan, Akmurza, religion, mosque, repression, rehabilitation.

References

- 1 Kozybaev, M., & Aldazhumanov, K.S. (1999). Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviia [Totalitarian socialism: reality and consequences]. Almaty [in Russian].
- 2 Ulttyq qauipsizdik komitetinin arнайы arkhivi [Special archive of the National Security Committee]. — F. 9. — Vol. 1. — C. 1 [in Kazakh].
- 3 Ulttyq qauipsizdik komitetinin arнайы arkhivi [Special archive of the National Security Committee]. — F. 9. — Vol.1. — C. 478 [in Kazakh].
- 4 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin arkhivi (KR PA) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Vol. 5. — C. 168 [in Kazakh].
- 5 Qyzylorda oblystyq memlekettik arkhivi [Kyzylorda regional state archive]. — F. 2. — Vol. 2. — C. 11 [in Kazakh].
- 6 Qyzylorda oblystyq memlekettik arkhivi. — F. 33. — Vol. 1. — C. 21 [in Kazakh].
- 7 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Vol. 1. — C. 12 [in Kazakh].
- 8 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Vol. 17. — C. 465 [in Kazakh].
- 9 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Vol. 1. — C. 2953 [in Kazakh].
- 10 Qudaibergenova, A.I. Qazaqstandagy sharualar koterilisteri el auyzynda (1928–1932 zhzh.) [Peasant movements in Kazakhstan are in the country's mouth (1928–1932)]. Retrieved from <https://iie.kz/?p=2501> [in Kazakh].
- 11 (2022). Aulie-Ata onirindegi asharyshlyq [Famine in Aulie-Ata region]. Kop tondyq zhinaq [Multi-volume collection]. Vol. 3. Almaty: «Bazarbaeva» ZHK [in Kazakh].
- 12 Ulttyq qauipsizdik komitetinin arнайы arkhivi [Special archive of the National Security Committee]. — F. 9. — Vol. 1. — Case 471 [in Kazakh].
- 13 Qyzylorda oblystyq Ishki ister departamentinin arнайы arkhivi [Special archive of Kyzylorda Regional Department of Internal Affairs]. — F. 12. — C. 24 [in Kazakh].
- 14 Stamshalov, E. (2022). XX gasyrdyn 20–30 zhyldaryndagy Qazaqstannyn ontistik-shygys onirindegi qaruly bosqynshylyq korinisteri [Manifestations of armed refugees in the south-eastern region of Kazakhstan in the 20–30s of the XX century]. Proceedings from Mass famine in Kazakhstan in the 1930s and forced migration of Kazakhs to neighboring territories: problems of modern understanding and scientific evaluation: *Khalyqaralyq gylimi-tazhirebelik konferentsiya – International Scientific and Practical Conference*. Almaty [in Kazakh].
- 15 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Vol. 1. — C. 5049 [in Russian].
- 16 Qoigeldiev, M., & Omarbekov, T. (1993). Tarikh tagylymy ne deidi? [What does history teach?]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 17 Qyzylorda oblystyq memlekettik arkhivi [Kyzylorda regional state archive]. — F. 33. — Vol. 1. — C. 176 [in Kazakh].

N.S. Lapin, K.G. Akanov*

*Institute of History of the State KN MES RK, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: lapin79@mail.ru; kukaandvita@mail.ru)*

Relations of the Kazakhs and Russian Empire in the first half of the 18th century in the inventories of fund 248 “The Senate and its institutions” RGADA

The inventory 3 of fund 248 “The Senate and its institutions” of Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA), containing data on regions bordering Kazakh lands is analyzed. The inventory consists of 150 books, each includes from one to several dozen. Totally, above 170 cases with data on history of Kazakh-Russian relations in modern times were studied. The research results showed relevance and diversity of archival documents of 248 RGADA fund, its source potential on history of relationships of Kazakhs and Russian Empire in the first half of the 18th century. Analysis of the headings of inventory cases made possible to determine a specific range of issues on history of bilateral relations based on available archival data. Four groups have been singled out taking into their subject specifics. The first group is related to Orenburg and its administrative and political entities: expedition, commission, line of fortifications. The documents of the second group contained data on military-political contacts of Kazakh khans and foremen with representatives of Russian administration. The third contains materials on Kazakh-Russian relations in trade sphere. In fourth, cases are concentrated on relations of Kazakhs with other nomadic peoples, whose contacts were in sphere Russian Empire interests.

Keywords: Kazakh-Russian relations, RGADA, history of Kazakhstan, history of Russia, 18th century, Russian archives, sources, funds, inventories, diplomacy.

Introduction

Historical studies in Kazakhstan have conducted significant exploratory works to discover and publish written historical sources on the problems of different chronological periods. The modern era is an important area. Local historians have been working hard from the 20th century till the present day to identify new documents of this period. Numerous separate papers, as well as complete collections, have been published. Such works include thematic documents dedicated to various problems related to modern times; one such is the history of the Kazakh-Russian relationship, especially in the first half of the 18th century. Simultaneously, there remains a serious shortage of historical sources, which leads to an unequal study of some problems. The need to conduct more extensive work to further identify and introduce new sources into the academic community is noted at the state level, as evidenced by several government programs to solve this problem.

The solution to this urgent problem for national science requires the involvement of materials from various archives, local and foreign ones. In Russian archives, for example, a significant array of documents remains unidentified or partially published, sometimes with serious mistakes.

There is also a severe lack of sources when studying the history of Kazakh-Russian relations, especially in their earliest period of modern time. It must be noted that a considerable body of published materials is often not an introduction of new sources but a reprinting of previously known and published ones. One of the largest archival repositories containing written sources related to this historical period is Russian State Archive of Ancient Acts (later – RGADA). A famous foreign researcher P. Kennedy told that RGADA is one of the oldest Russian archives that owns a Special status which was received after new reorganization as the 6 major archival institutions [1; xl].

The most required and most often used archive funds in research and publications among historians who study the issued theme are the following: No. 113 “Zyungor (kontaishin) cases – (collection) from the funds of the Ambassadorial (Posol’skii) Prikaz and the Ambassadorial chancellery”, No. 119 “Kalmyk cases”, No. 122 “Kirgiz-Kaisak cases”. However, researchers rarely use archival fund No. 248 “Senate and its institutions” from RGADA, although its wider use could have contributed to studying various aspects of the history of Kazakh-Russian relations and the history of Kazakhstan in modern times in general. This requires a more detailed study of materials from this fund.

* Corresponding author’s E-mail: kukaandvita@mail.ru

Experimental

The documents of RGADA form the article source base. First of all, the historicism method facilitated the chronological sequence of thematic groups of archival documents. The analysis method made it possible to determine the significance of RGADA materials for the history of Kazakh-Russian relations based on historiography data. The synthesis enabled the modeling of historical events from the materials used in the studied inventory. The comparative-historical method helped to conduct a comparative analysis of historiography on the research topic. The classification method facilitated the work on systematization and delineation of thematic groups of documents. The problem-specific approach allowed to highlight the critical problems of the research objects, according to which the groups presented in the article was composed.

Results

The publication of collections of archival documents and materials often includes documents from RGADA. For instance, records from Fund No. 122 “The Kirghiz-Kaisak cases” are edited in some history docket which were published in 1948 and 1961 in sourcebook compiled by I.V. Yerofoeva “Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite of 1675-1821” (2014), which also includes the records from funds No. 122 and No. 248 [2, 267–269, 270–274, 278–279, 288–293; 3, 17–32; 4, 6–8; 5, 93–95, 97–105, 116–138].

Published documents of RGADA mainly represent official correspondence of Kazakh political figures (khans, sultans, elders) with Russian tsars, employees of the chancellery, regional administration, and diplomatic missions. Thus, the general area of published documents in the archive by these days is interstate relations. The published documents mainly contain information about Kazakh rulers, their relations with neighboring nomadic peoples, data on the release and exchange of captives, trade relations of nomads with the population of Russian fortifications; the presentment of donations which were sent by Russian rulers to the Khans of the Kazakhs, etc.

The RGADA documents are equally important for scholars studying Kazakh history in the early modern period. A.I. Isin correctly points out that documents on the international contacts of the Moscow State stored in the RGADA are valuable and voluminous material, without the use of which it is impossible to understand the completeness of the historical processes of the politics of Eurasian countries [6; 17].

The significant repository of sources on Kazakh-Russian relations is Fund 248 “Senate and its institutions (union of funds), St. Petersburg, Moscow”, the materials of which are dated to 1733–1804. The fund contains about a hundred inventories. The main types of documents of the fund are correspondence, documentation items, cases, books of internal structural institutions, descriptions of magazines and minutes, meeting materials, etc. [7]. Inventory 3, which was selected for the study, covers materials from several border country areas, which territories were part of the empire in the 18th century, and the departments responsible for contact with them. More than 170 cases related to the history of Kazakhstan and Kazakh-Russian relations in the studied period. A survey of the inventory documents allowed us to divide the existing cases into several thematic groups.

As a result of the study, the first group, the largest and most numerous one, comprises the cases related to Orenburg and the problem of the importance of Orenburg for Kazakh-Russian relationships in the first half of the 18th century. This group’s topics are diverse. Here we can highlight such issues as the functioning of the Orenburg expedition, The Commission, and the creation of a fortification line. The expedition’s materials are reports of its leaders I.K. Kirillov, V.N. Tatishchev, and others associated with such activities as providing food, finance, equipment, reports, etc. There are reports on the Orenburg fortress construction and the extraction of minerals found in its vicinity [8], reports on the organization of the defense of Orenburg factories with an attached statement on the number of weapons and ammunition in the South Ural fortresses [9]. There are descriptive materials informing about the arrival of ambassadors from khans of the Younger and Middle Zhuz to Orenburg at the end of October in 1735, the relationship of the Kazakh rulers with the Russian administration. It also contains letters from the Younger Zhuz representative, Satiy Batyr, about the sending of an ambassador and the transition to Russian allegiance with lists of kinsmen [10].

The other part of this group is the Orenburg Commission materials, including documents from the office and correspondence with higher authorities. Among them, there are documents containing information regarding the allocation of funds for gifts to Kazakh rulers and their entourage [11], construction of fortresses for making a fortified line along the Samara River and Yaik River up to Siberia [12], the foundation of the city on the Syr-Darya River upon the Abulkhair Khan’s request. These sources also report on the envoys

from the Middle Zhuz khan Abulmambet to Petersburg [13], awarding of Tarkhan title to Kazakh and Karakalpak elders for special merits. Documents related to the Orenburg fortification line also belong to this group. Among them are the cases informing on sending Yaik Cossacks, Siberian noblemen, and clerical Murzas of the Kazan governorates for the settlement construction [14], on undertaking measures to strengthen garrison forces in response to the attacks by Kalmyks [15], on drawing maps of Orenburg and Siberian border lines [16].

The second important group of cases is on the issue of military and political relations between the Kazakhs and Russians. These materials mainly contain the names of I.I. Neplyuev, I.K. Kirillov, V.N. Tatishchev, and others from the Russian side, and Abulkhair and Abulmambet Khans from the Kazakh side. There are reports on contacts between the Russian administration and the Younger and Middle Zhuz Kazakh Khans - Abulkhair and Sameke [17]. This group also includes data on military collisions, for example, attacks of the Kazakh units on the settlements and groups of serving people in Tsarsk uyezd [18], detachments headed by Tyulep Batyr and Koshkar against Kalmykian nomads and Russian fortresses, to cities of the Astrakhan province with instructions on the required reports in case of Kazakh and Karakalpak attacks [19], on the necessity to strengthen the Tsaritsynskaya line due to Kazakh attacks to Kalmykian nomads [20], measures to protect the Russian border governorates from the Kazakhs and Karakalpaks' attacks [21].

Several documents of this group are related to the attacks on Yaitsky town. Among them is the report of the Kazan governor A. Saltykov on the ambitions of the Kirghiz-Kaisaks (Kazakh) and Karakalpaks to attack the Yaitsky town and messages of Kazakh incursions [22].

The third group includes documents on trade relations between Russians and representatives of the Kazakh nobility. This group also incorporates the problems of economic contacts between the Kazakhs and Russian merchants, nomadic clans with a population of cities and fortifications. Among them, there are such documents as the report of the Privy Councillor I. Neplyuev on the concentration of Russian trade with the eastern peoples in cities and fortresses of Orenburg region, due to the proximity of looting of caravans going to Khiva, Bukhara, Tashkent, and the Kazakh settlements [23].

The fourth group of cases demonstrates the issues of building a system of contacts between the Kazakhs and other Asian peoples – the Kalmyks, Bashkirs, Dzungars, etc., and their relations with the political and administrative entities of Russia. The priority issues with the Kalmyks were mutual raids to steal cattle, solve this problem and reconciliation, recruitment of baptized Kalmyks for military service against the Karakalpaks with granting of certain privileges, caution of the imperial administration towards a possible alliance between the Kazakhs and the Kalmyks. This is evidenced by such documents as the report of the Collegium of Foreign Affairs proposing correspondence with the Astrakhan Governor V.N. Tatishchev on the driving away of cattle by the Kalmyks from the Kazakhs and on preventing Kazakh forces from attacking the Kalmyk settlements; a case concerning the recruitment of baptized Kalmyks to guard against Karakalpaks' raids, providing them with horses, weapons and monetary compensation; the case of taking precautionary measures in the Siberian province, in connection with the gathering of armed Kalmyks, Kazakhs and Buryats on the Karasuk River; the report of the head of the Orenburg Commission, Lieutenant-General V. Urussov, on measures of Russian administration to prevent clashes between Kazakhs of Middle Zhuz and Kalmyks of Khan Dunduk Omba (with an extract listing the activities in this area since October 1739); report of the chief of the Orenburg Commission written by Lieutenant-General V.A. Urussov, on measures to reconcile the Kazakhs with the Kalmyks [24–27].

This may also include documents on Kazakh-Bashkir relations such as the case about the Karakalpaks and Kazakhs supposedly moving to Bashkiria and about relations with Ishim and Saltan-Murat who were Karakalpaks Khans; about instruction to Ufa Provincial Chancellery to investigate the case about robbery made by Bashkirs, Chudoy Batyr, and Karabash with comrades, who plundered property of a Bukharian Kazym Khammet Mulla and a Kazakh Karagul Saltybalduyev; preventing the Kazakhs from joining the Bashkir rebellion; the report of Ufa Vice-Governor on the return of the Bashkirs, who fled to the Kazakhs after the rebellion had been suppressed; about measures in Siberian, Kazan governorates and Ufa province to prevent the Bashkirs from uniting with the Kazakhs who crossed the Yaik River; on measures to suppress the rebellions of both peoples; on the suppression of the Bashkirs rebellion, who made an alliance with the Kazakhs for a joint campaign to the Kazan governorate; the report of Saratov military government on the lack of forces and on the organization of precautionary measures against the possible attack of the Bashkirs, who went to Yaitsk town together with the Kazakhs; the report of Ufa province chancellery on the return from the Kirghiz-Kaisak Central Horde of the Bashkirs, taken as prisoners by the Cossacks, who broke the Karasakal detachment (with notes of their stories of being in captivity); on sending to the head of the

Orenburg commission I. Neplyuev's the decree to summon fugitive Bashkirs from the Kirghiz-Kaisak Horde [28–32]. Studied cases also mainly reveal the topics on Kazakh-Dzungar relations: the implementation by the Russian diplomatic departments of measures to prevent the transition of the Middle and Younger Kazakh Zhuzes under the suzerainty of the Dzungar ruler Galdan-Tseren, strengthening the border military forces in connection with the possible intentions of the Dzungars to attack the territory that is subordinate to the Orenburg expeditions, official relations of the Orenburg Commission employees with the Kazakhs, Karakalpaks and Dzungars, as well as their internecine contacts, sources of personal origin (diaries) of Russian officers and officials on Russia's relations with Central Asian people [33–35].

Discussion

The documents of the first group are dated back to 1719–1745. Its analysis and discussion allow to determine the valuable insights on the Orenburg expedition activities, whose leaders played an essential role in the relationship of Kazakhs with Russia, as well as its contribution to the research of natural resources and the growth of region's infrastructure. These leaders often participated in negotiations with Kazakh rulers and clan leaders and acted as organizers of work on constructing fortifications, cartographic, building and intelligence activities. The documents of the other part of this group are dated back to 1736–1746. The case materials provide information regarding the activities of the commission in the establishments of cities and fortresses, strengthening the contacts of the Russian officials with khans and representatives of Kazakh nobility by presenting the latter with gifts, titles, assistance in ensuring the arrival of Kazakh ambassadorial missions to Petersburg. The document information related to the Orenburg fortification line is dated back to 1737–1744 and provides essential data on the formation of the Russian fortresses, region geography and toponymy, nature of its settlement, and contacts of urban population with neighboring peoples.

Most of the documents of the second group are dated back to 1720–1742. These materials provide information for discussion of such items of military-political diplomacy as the defense of cities and fortifications, the attitude of nomadic peoples to Russian fortresses. It also includes information about names of the leaders of Kazakh clans, names of local settlements, plans for Russian military fortifications.

Researchers can observe and discuss the materials on the third group, which are related to the trade situation in Orenburg, report of the Kazan governorate chancellery on the organization of caravan trade between Orenburg and Tashkent and support of the Orenburg merchant community. Most of the documents are dated back to 1736–1743. In general, the documents provide valuable information on the routes of trade caravans, data on the goods supplied for sale, the most important cities in frame of trade and economic contacts of Kazakhs and Russian Empire.

The documents of the fourth group are dated back to 1720–1744. These materials provide information for discussion of such direction as relations between Kazakhs and Bashkirs. The main problems in this direction are the following: the migration of Kazakhs and Karakalpaks to Bashkiria, investigations regarding the Bashkirs incursions on the Kazakh territories, Russia opposition to a possible union of Kazakh and Bashkir clans, preventing their joint attacks on Russian fortifications, shelters for fugitive Bashkirs, joint uprisings. The next problems of the group are relations between the Kazakhs, Kalmyks, Karakalpaks, and Dzungars, as well as participation of Russia in their contacts. The main issues were Russia's opposition to the Kazakhs' possible entrance into the allegiance of Dzungaria, attacks by the Dzungars on Russian fortifications, the relationship of the Kazakhs, Dzungars, and Karakalpaks among themselves and with representatives of the Russian administration, in particular with the Orenburg Commission, information from Russian envoys on contacts between Kazakhs and Dzungars.

In general, the materials of the group are dated back to 1720–1780. The inventory documents provide significant insights into the relations of the Kazakhs with neighboring nomads and the Russian Empire and give comprehensive characteristics of the policy of building a system of relationships in the studied region.

Conclusions

To sum up, we draw several conclusions. Firstly, the archive's materials are a valuable source for scientists researching history of Kazakh-Russian relations in modern times. Secondly, the review of the inventory of Fund 248 showed that this fund contains a significant number of cases relating to the history of Kazakh-Russian relations

The examined inventory No. 3 of Fund 248 of RGADA contains archival files in the chronological range of the 1720s–1780s and fully demonstrates almost the whole spectrum of the Kazakh-Russian contacts in the researched period. The most frequently mentioned names in the documents are Khans – Abulkhair,

Abulmambet, Sameke – and the batyrs – Koshkar, Satiya, Tyulep, etc. on the Kazakh side. On the Russian side, these are such military and political figures as I.K. Kirillov, I.I. Neplyuev, A.Saltykov, V.N. Tatishchev, V.A. Urussov. The most mentioned geographic locations are the cities of Orenburg, Yaitsk, Khiva, Bukhara, and Tashkent, the rivers of Samara, Syr-Darya, Yaik and Karasuk, the Siberian and Astrakhan provinces, the Orenburg region, Bashkiria, etc. Thus, the inventory of archival cases provides valuable information on the policy, geography, military and commercial diplomacy of the Kazakh Khans in their relations with Russia and the neighboring peoples within the sphere of interest of the Empire. The classification of groups carried out by researchers allows to designate the most significant aspects of the Kazakh-Russian contacts in the 18th century.

Acknowledgements

The work was done with the financial support of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08856071 “Kazakhstan and Russia: a comprehensive study of the history of the formation and development of bilateral relations in modern and modern times (XVIII - early XXI century)”).

References

- 1 Kennedy P.G. Archives in Russia: A Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St Petersburg / P.G. Kennedy. — New York: Routledge, 2015. — 1212 p.
- 2 История Казахстана в русских источниках в XVI–XX вв. — Т. 2. / Сост. И.В. Ерофеева; науч. ред. Р.К. Нурмагамбетова. — Алматы: Дайк Пресс, 2005. — 448 с.
- 3 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках: сб. док. и матер. / сост. Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова, Г.И. Семенов и др.; под ред. В.Ф. Шахматова, Ф.Н. Киреевой, Т.Ж. Шоинбаева. — Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. — 741 с.
- 4 Материалы по истории Казахской ССР / Акад. наук СССР. Ин-т истории. — М.–Л.: Акад. наук СССР, 1940–1948. — Т. 2. Ч. 2: (1741–1751 гг.). / сост. М.П. Вяткин. 1948 обл.; 1951. — 456 с.
- 5 Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг.: сб. ист. док.: [В 2-х т.]. — Т. I: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. — Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. — 696 с.
- 6 Исин А.И. Русские источники XV–XVII вв. о Казахстане. Материалы по международным связям Моск. гос. // Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.). — Т. I. — Алматы: Дайк-Пресс. 2005. — С. 17–32.
- 7 III Департамент Сената. Российский государственный архив древних актов // Электронный ресурс «Путеводители по российским архивам». URL: <http://guides.rusarchives.ru/node/2515>. (Дата обращения: 24.01. 2021)/
- 8 Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА). — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 134. — Д. 2. — Л. 5–6.
- 9 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 134. — Д. 3. — Л. 7–11.
- 10 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 134. — Д. 31. — Л. 104–108.
- 11 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 138. — Д. 23. — Л. 308–312.
- 12 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 138. — Д. 25. — Л. 390–402 об.
- 13 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 143. — Д. 33. — Л. 485–487.
- 14 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 139. — Д. 14. — Л. 334–339.
- 15 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 147. — Д. 2. — Л. 84–100.
- 16 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 148. — Д. 7. — Л. 375–604.
- 17 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 134. — Д. 21. — Л. 104–108.
- 18 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 134. — Д. 30. — Л. 230–233 об.
- 19 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 139. — Д. 10. — Л. 227–233.
- 20 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 135. — Д. 45. — Л. 373–376.
- 21 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 101. — Д. 1. — Л. 194.
- 22 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 94. — Д. 5. — Л. 53–57.
- 23 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 136. — Д. 28. — Л. 183–196 об.
- 24 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 143. — Д. 31. — Л. 476–478.
- 25 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 135. — Д. 67. — Л. 522–532 об.
- 26 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 139. — Д. 26. — Л. 700–716.
- 27 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 143. — Д. 7. — Л. 34–43.
- 28 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 115. — Д. 2. — Л. 817–831.
- 29 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 134. — Д. 67. — Л. 650–663.
- 30 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 136. — Д. 30. — Л. 201–203.
- 31 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 143. — Д. 73. — Л. 959–961.
- 32 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 148. — Д. 12. — Л. 863–868.

33 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 142. — Д. 8. — Л. 33–35.

34 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 145. — Д. 4. — Л. 39–69.

35 РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 3. — Кн. 149. — Д. 3. — Л. 175–205 об.

Н.С. Лапин, Қ.Ғ. Аканов

РМЕАА-ның «Сенат және оның мекемелері» 248-ші қорының тізбесіндегі XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ және Ресей империясының қатынастары

Мақалада Ресей мемлекеттік ежелгі актілер архивінің (бұдан әрі – РМЕАА) «Сенат және оның мекемелері» 248-ші қорының 3-ші тізімдемесі талданған, онда қазақ жерімен шекаралас өңірлер бойынша деректер бар. Тізімдеме 150 кітаптан тұрады, олардың әрқайсысы бір кітаптан бірнеше ондағанға дейінгі әртүрлі істерді қамтиды. Жаңа кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарының тарихы бойынша құнды мәліметтері бар 170-тен астам мұрағаттық істердің тізімдемелері зерттелген. Зерттеу нәтижелері XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтар мен Ресей империясы қатынастарының тарихын зерттеуге арналған 248-ші қордың дереккөздік әлеуетін көрсетті. Тізімдеме істерінің тақырыптарын талдау архивтік деректері бар екіжақты қатынастар тарихы бойынша мәселелердің нақты шеңберін айқындауға мүмкіндік берді. Осы тізімдеменің істері жүргізілген талдау нәтижесінде олардың пәндік ерекшелігін ескере отырып, төрт топқа бөлінді. Істердің бірінші тобы Орынбор және оның әкімшілік-саяси құрылымдарымен байланысты, яғни: экспедиция, комиссия, бекініс шебі. Екінші топтағы құжаттарда қазақ хандары мен старшиналарының орыс әкімшілігінің өкілдерімен әскери-саяси байланыстары туралы деректер бар. Үшінші топта сауда саласындағы қазақ-орыс өзарақатынастары бойынша материалдар топтастырылған. Төртінші топта Ресей империясының мүдделерінің саласына кіретін өзге көшпенді халықтармен қазақтардың қатынастары бойынша істер жинақталған.

Кілт сөздер: қазақ-орыс қатынастары, РМЕАА, Қазақстан тарихы, Ресей тарихы, XVIII ғасыр, дереккөздер, қорлар, тізбелер, дипломатия.

Н.С. Лапин, К.Г. Аканов

Отношения казахов и Российской империи в первой половине XVIII в. в описях фонда 248 «Сенат и его учреждения» РГАДА

В статье проанализирована опись 3 фонда 248 «Сенат и его учреждения» Российского государственного архива древних актов (РГАДА), содержащая данные по регионам пограничным с казахскими землями. Опись состоит из 150 книг, каждая из которых включает в себя разное количество дел от одного до нескольких десятков. Всего изучены описи более 170 архивных дел, содержащих ценные сведения по истории казахско-русских отношений в новое время. Результаты исследования показали источникный потенциал фонда 248 для изучения истории отношений казахов и Российской империи в первой половине XVIII века. Анализ заголовков дел описи позволил определить конкретный круг вопросов по истории двусторонних отношений, по которым имеются архивные данные. Дела данной описи в результате проведенного анализа были разделены по четырем группам с учетом их предметной специфики. Первая группа дел связана с Оренбургом и относящимся к нему административно-политическим субъектами: экспедиция, комиссия, линия укреплений. Документы второй группы содержат данные по военно-политическим контактам казахских ханов и старшин с представителями российской администрации. В третьей группе сконцентрированы материалы по казахско-русским взаимоотношениям в сфере торговли. В четвертой группе сосредоточены дела по отношениям казахов с другими кочевыми народами, контакты с которыми входили в сферу интересов Российской империи.

Ключевые слова: казахско-русские отношения, РГАДА, история Казахстана, история России, XVIII в., российские архивы, источники, фонды, описи, дипломатия.

References

- 1 Kennedy, P.G. (2015). Archives in Russia: A Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St Petersburg. New York: Routledge.
- 2 Erofeeva, I.V. (The compiler). (2005). Istorii Kazakhstana v russkikh istochnikakh v XVI–XX vv. [History of Kazakhstan in Russian sources in the XVI–XX centuries]. R.K. Nurmagambetova (Ed.), 2. Almaty: Daik Press [in Russian].

- 3 Kireev, F.N., Aleinikova, A.K., & Semeniuk, G.I. et al. (Compilers). (1961). *Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI–XVIII vekakh (Sbornik dokumentov i materialov)* [Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries (Collection of documents and materials)]. V.F. Shakhmatova, F.N. Kireeva, T.Zh. Shoinbaeva (Ed.). Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 4 Viatkin, M.P. (1951). *Materialy po istorii Kazakhskoi SSR* [Materials on the history of the Kazakh SSR], 2, 2. Moscow; Leningrad: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 5 Erofeeva, I.V. (2014). *Epistol'noe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 gg. : sbornik istoricheskikh dokumentov [V 2-kh tomakh]. Tom I: Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675–1780 gg.* [Epistolary legacy of the Kazakh ruling elite in 1675–1821. Collection of historical documents (Vols. 1-2; Vol. 1): Letters of the Kazakh rulers. 1675–1780]. Almaty: AO «ABDI Kompani» [in Russian].
- 6 Isin, A.I. (2005). *Russkie istochniki XV–XVII vv. o Kazakhstane. Materialy po mezhdunarodnym sviaziam Moskovskogo gosudarstva* [Russian sources of XV – XVII centuries about Kazakhstan. Materials on international relations of the Moscow state]. *Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XV–XVII vv.) – Ambassadorial materials of the Russian state (XV–XVII centuries)*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 7 III Department Senata. *Putevoditeli po rossiiskim arkhivam* [III Department of the Senate. Guides to Russian archives]. Retrieved from <http://guides.rusarchives.ru/node/2515> [in Russian].
- 8 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 134. — C. 2. — S. 5, 6 [in Russian].
- 9 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 134. — C. 3. — S. 7–11 [in Russian].
- 10 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 134. — C. 31. — S. 104–108 [in Russian].
- 11 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 138. — C. 23. — S. 308–312 [in Russian].
- 12 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 138. — C. 25. — S. 390–402 reverse [in Russian].
- 13 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 143. — C. 33. — L. 485–487 [in Russian].
- 14 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 139. — C. 14. — L. 334–339 [in Russian].
- 15 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 147. — C. 2. — L. 84–100 [in Russian].
- 16 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 148. — C. 7. — L. 375–604 [in Russian].
- 17 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 134. — C. 21. — L. 104–108 [in Russian].
- 18 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 134. — C. 30. — S. 230–233 reverse [in Russian].
- 19 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 139. — C.10. — L. 227–233 [in Russian].
- 20 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 135. — C. 45. — L. 373–376 [in Russian].
- 21 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 101. — C. 1. — L. 194 [in Russian].
- 22 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 94. — C. 5. — L. 53–57 [in Russian].
- 23 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 136. — C. 28. — L. 183–196 reverse [in Russian].
- 24 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 143. — C. 31. — L. 476–478 [in Russian].
- 25 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 135. — C. 67. — L. 522–532 reverse [in Russian].
- 26 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 139. — C. 26. — L. 700–716 [in Russian].
- 27 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 143. — C. 7. — L. 34–43 [in Russian].
- 28 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 115. — C 2. — L. 817–831 [in Russian].
- 29 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 134. — C. 67. — L. 650–663 [in Russian].
- 30 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 136. — C. 30. — L. 201–203 [in Russian].
- 31 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 143. — C. 73. — L. 959–961 [in Russian].
- 32 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 148. — C. 12. — L. 863–868 [in Russian].
- 33 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 142. — C. 8. — L. 33–35 [in Russian].
- 34 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 145. — C. 4. — L. 39–69 [in Russian].
- 35 RGADA [Russian State Archive of Ancient Acts]. — F. 248. — I. 3. — B. 149. — C. 3. — L. 175–205 reverse [in Russian].

Zh.Y. Nurbayev, Zh.Zh. Kiyubek*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com; kiyubek@gmail.com)*

Concepts of historical memory and the politics of memory in the context of social and historical-humanitarian studies (historiographic analysis)

The article presents a historiographic review of historical memory and, based on this, examines the meaning and features of the process of rethinking national histories. The relevance of the presented work lies in the fact that today there is a “memorial boom”, which leads to a critical analysis of the past, a revision of the main plots of the history of the state and society. Since gaining independence, the post-Soviet countries have been embraced by the search for national identity. In this search, an important role was played by the reevaluation of one’s own history; based on new methodological approaches, the colonial experience, postcolonial transformations are being investigated. Thus, this paper aims to analyze a wide range of theoretical and historiographic material, the works of the founders of the concept of memory, fundamental works of researchers, from whom new directions came, such as the “politics of memory” or “trauma of memory”, etc. The authors of this article consider the theoretical foundations of memory, which have become significant in such sciences as sociology, history, philosophy, political science, etc. The study uses historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic methods, as well as methods of retrospective and prospective analysis. The historiographic review of foreign and domestic authors helped to consider and analyze such concepts as historical memory and historical politics. In the works of French, German, American researchers, the theoretical and methodological foundations of the category of memory were studied. Russian and Kazakh historiography are represented by modern research, which is aimed at studying the processes associated with mythologizing, politicizing these processes, commemorative practices, local and regional aspects.

Keywords: historical memory, politics of memory, identity, historiography, commemoration, reconstruction of the past.

Introduction

The formation of new independent states in the post-Soviet space is significantly associated with the formation of national self-awareness (national identity) of the peoples of the USSR. At the same time, the rallying of “new nations” (Russians, Ukrainians, Kazakhs, etc.) is largely based on the accentuation of historical events and phenomena that contribute to the growth of patriotism, the formation of a new (“non-Soviet”) national identity, etc.

One of the consequences of these processes, initiated mainly “from above” – the political elites of the newly independent states – was the rethinking of national history.

The situation with the introduction and dissemination of new historiography in different countries of the former USSR can be significantly different depending on the extent to which the demand for a “new history” from citizens is widespread, can “new heroes” and a new interpretation of historical events find the response from the population, especially young people, who are the most important object in terms of the formation of a new national identity.

New national historical interpretations can conflict and even with each other, offering alternative versions for once indisputable historical events and phenomena. Thus, the processes of rethinking history in the newly independent states inevitably establish new boundaries and watersheds in the once common cultural and historical soviet space. This will affect the prospects for integration of the post-Soviet countries.

Methods

The conceptual basis of this study is the theories and methodologies of interdisciplinarity developed by the classics of memory M. Halbwachs, P. Nora, J. Le Goffa, J. and A. Assman, P. Hutton, P. Ricoeur, and others.

Historiographic research is a form of reflection on the development of historical knowledge. The range of problems that fall into the field of view of historical memory and the politics of memory is wide: every-

* Corresponding author’s e-mail: *kiyubek@gmail.com*

thing that has elements of comprehension of the past becomes the object of close attention from the public and the state at the present stage. Based on this, it should be noted that the set of methods of historiographic research is diverse. Among the classical methods, historical-genetic, historical-comparative, historical-system, and other methods can be cited.

The methods of retrospective and prospective analysis make it possible to update the obtained historiographic information. Retrospective analysis consists in a gradual movement from the current state of historical science to the past to isolate the elements of old concepts. The method of perspective analysis (the same process, only in the “opposite” direction) allows us to consider the significance of certain ideas for the subsequent historiographic process. The application of these methods can help to predict the further evolution of knowledge about the concept of memory.

Results and Discussion

The theoretical and methodological foundations of the concept of memory arise from the development of history and related social sciences, as well as the actualization of the principle of interdisciplinarity in Europe. This principle is reflected in the works of M. Halbwachs [1], P. Nora [2], J. Le Goff [3], J. Assman [4], P. Hutton [5], P. Ricoeur [6], L. Wirth [7], A. Megill [8], and others, which are rightfully classical and seem to be basic for the study of memory and commemorative practice.

Like any field of research that is in a state of formation and institutionalization, memory studies actively turn to its origins. More precisely, it is looking for the origins and building its genealogy. According to specialists in cultural (social) memory, the formation of a narrative of one’s origin and history is an integral part of the formation of any identity, including the identity of the scientific community of a discipline claiming academic status. One of the important areas of activity of scientists concerned with the institutionalization and “paradigmatization” of memory studies is the design of a “canonical” set of texts and authors, primarily the founders, around whom the identity of the research community could be built as universally recognized authorities.

The popularity of the study of memory, according to Pierre Nora, is due to the post-imperial, post-colonial, including the post-Soviet transformation of the geopolitical conjuncture. Back in the 1980s, work began on the concept of Places of Memory. Under the leadership of P. Nora, the multivolume work *Places of Memory* was published, in which famous historians took part: J. Duby, J. Le Goff, F. Furet, M. Musuf, and others [2].

P. Nora contrasts history and memory, substantiating significant differences between them. From his perspective, memory connects with the emotional experiences of the present and considers history as an intellectual reconstruction of the past. Hence, local nation-building presupposes reflection on various variations of the search for national identity. The historical identity of France is based on the representations owing to which it remembers itself.

According to Nora, historians are now turning to “mnemonic places, since there is no more memory space”. On the other hand, his critical position allows us to see that living memory lives in a much larger number of places than historians could have imagined before. What is called history is nothing more than an official memory that society prefers to glorify. In Modern times, this memory was in practice associated with the political history of the state, which, in particular, manifested itself during the French Revolution. The task of historians in the postmodern era is to identify and classify the figurative schemes through which the national past is comprehended under the assortment of mnemonic places. Distinguishing the republic, the nation, and France as categories of memory, Nora shows how national identity is perceived differently within each of them. The separation of history and memory of a separate political tradition, within which it was studied, frees the historian to search for counter-memory and counter-traditions derived from it [2; 17–50]. If P. Nora claims that history destroys information stored by memory, then Dennis Collins, on the contrary, believes that history “rationalizes” memory [9; 134–137].

The study of memory is an interdisciplinary direction in science. The research focus depends on the nature of the dominant discipline. Features of the study of memory are crystallized under the influence of historical, political, cultural contexts. Thus, the German tradition mainly uses the concept of cultural memory (Jan and Aleida Assmann). The concept developed by J. Assmann made it possible to designate a new area of historical and cultural studies - the study of “memory cultures” of various societies and their comparative analysis. Another aspect of the study of cultural memory is the analysis of the functioning of “memory images” in subsequent cultures, the identification of those cultural meanings that were generated by them in other

contexts. The French school relies heavily on the concept of social and collective memory (Maurice Halbwachs, Pierre Nora).

The correlation of history and memory is another important area of discussion both in historical science proper and in memory studies. M. Halbwachs's idea that the image of the past is socially constructed is popular among modern researchers. At the same time, Halbwachs himself stood on firm positivist position in this regard and clearly opposed historical science and memory. History, in his opinion, should be an objective, impartial, impersonal, absolute picture of the past — such as it was “in fact”, memory is its direct opposite. It is subjective, selective, biased, connected with the interests of groups. History for Halbwachs begins where memory ends.

Trying to overcome the extreme sociologism of Halbwachs, historians began to invent their own alternative concepts: cultural memory, social memory, public memory, historical memory, and even post-memory. Such uncertainty of the basic concept, as well as the variety of competing interpretations in the absence of their own method, serve as one of the main grounds for criticism of memory studies. On the other hand, there are voices claiming that the concept of “memory” is not able to add anything new to historical research compared to such classical concepts as myth, custom, tradition, and historical consciousness. Halbwachs's theoretical position on the problem of memory/history is most easily captured in the summary that he proposed in his book “Collective Memory”. Here he refers to “the ultimate opposition between memory and history”. With this formula, he intended to emphasize the difference between the types of the past that they restore. Memory asserts the similarity between the past and the present. There is a magic of memory that is invoked because it conveys the past as if it had become alive again.

It can be noted that neither the absence of a single universally recognized theory of memory, taken in its collective dimension nor the variety of terms prevents us from talking about the “memory paradigm” in modern socio-humanitarian knowledge. The presence of a common “memorial” perspective, which allows us to consider diverse and still little related phenomena from a single angle, is a sufficient reason for this.

Collective memory forms the consciousness of a common past among members of a social community, causes an emotional experience of a long stay together in time, and transmits values and patterns of behavior. Certain events of the past lose their concrete historical character, turning into symbols of good and evil. Collective memory also preserves and sacralizes the symbols of collective identity, creating a common semiotic space and delineating the boundaries of the group.

Based on the study of memory carriers, memory studies have recently entered into a productive dialogue with another rapidly developing field — research in the field of modern media. Cinema, television, and computer technologies are now also of increasing interest to researchers of collective memory.

Memory research is primarily an interdisciplinary field of modern science and, as in any interdisciplinary project, research perspectives and resources depend on the nature of the dominant discipline. For the current research, such a theoretical, centering factor is the philosophical and anthropological principles of the study of culture as a multi-actor dynamic system, where the processes of various kinds of social interactions, symbolic and situational communications, yielding to the influence of dominant power discourses and everyday attributions intersect in the concepts of cultural practice. The factors that influenced the applied nature of the research are more or less related to the methodologies of social and cultural anthropology. As a result, the concept of practices is considered as epistemological, as a language of self-description, actualized by the collapse of the Soviet, reformatting of state independence; as a possibility of the restoration of the repressed, and the legitimization of not only regional, generic, but also diverse aspects of identity; also as a reaction to the traumatic experiences of the twentieth century.

In addition to the epistemological boundaries of interdisciplinarity, it is necessary to note the historical and sociological studies of memory, which will become the theoretical and methodological basis of this project.

The famous French medievalist Jacques Le Goff, highlighting the main problems of historical science, considers collective memory as a phenomenon that irrevocably connects the present with the past. The International Encyclopedia of Political Science defines “historical memory” by describing the functions of the latter: “The concept of historical memory... deals with the ways in which groups, communities and nations construct and identify themselves with certain historical narratives or events”. Note that a historical narrative is not only an official story (a master narrative), it can also be a storyline, a factography, an interpretive strategy expressed in works of art, visual representations, etc.

The thesis that the problem of historical memory is directly related to the issue of power has become commonplace: both purely political and the power of discourse. The statement of J. Le Goff said that “... col-

lective memory has been and is an important issue in the struggle for power between social groups. For classes, groups, or individuals who have ruled and continue to dominate the history of societies, their power over memory and oblivion remains one of the most important concerns. History should identify and help correct memory errors" [3; 131].

The same opinion is shared by Laurent Wirth, who writes that memory increases and tries to preserve only those moments that are necessary or beneficial to the social groups themselves. This is also a prerequisite for the conflict between history and memory. According to Wirth, the function of "truth procedure" acts against the various growing group memories. There is a dialectical connection between history and memory, they complement each other and develop in two directions: a) the memory of eyewitnesses of events is an important source for historical science. It is difficult to explain the essence of the events without them, that is, memory "strengthens" the history; b) history "gives strength" to memory and provides the basis for the formation of national memory [7; 123–126].

In addition to the relationship between history and memory, Paul Ricoeur in his book analyzes the phenomenon of "oblivion" [6; 128]. When, at the end of the twentieth century, memory in the context of a modern pluralistic vision of the past (we are talking about the recognition of the coexistence of competing "memories of the past") turned into a value, the problems of memory and identity moved to the forefront both in public consciousness and in scientific discussions.

American historian Allan Megill accurately identified this phenomenon of modern cultural life as a "memorial mania" and even postulated the rule: "when identity becomes questionable, the value of memory increases". The "memoriality" that engulfed modern society was perceived as a challenge by rationally thinking professionals, whose position was that "history should not serve memory; it should, of course, take into account the demand for memory, but only in order to turn this demand into history". Continuing the traditions of P. Ricoeur, American researcher Allan Megill emphasizes that the complexity of collective representations is aggravated by the fact that memory contains both positive aspects of social experience (victory, triumph, pride) and negative (guilt, shame, trauma) [8; 212].

To alleviate the severity of such experiences, there are sociocultural strategies, like the defense mechanisms of the individual's psyche, - the strategy of forgetting and the strategy of denial. At the junction of the strategies of memory and oblivion, commemoration is formed, events are selected for worship or censure. Commemorative practices affect the preservation of a living connection with the past, and they are used by political forces to manipulate historical consciousness. The relevance of the issue of commemoration is increasing due to its connection with the issue of identity, with the influence of commemoration on the formation of identity, with the current identity crisis.

As a result, J. Assman put forward the project "history of memory" — a discipline that studies the dynamics of memories, cultural memory in general. From the point of view of the history of memory, the past is never transmitted anywhere simply from generation to generation, but is always recreated, again and again, reconstructed based on the needs of modernity.

The history of memory is designed to study the past that remains in the memory of a social group, the processes of its modeling, rediscovery in the present, depending on the current situation. The history of memory asks not about the truth or falsity of certain memories of the past that exist in the collective, but about the reasons for creating, maintaining, or changing a certain image of a historical event, epoch, person. This discipline seeks to discover those circumstances that made a certain image of the past in demand for the current life of a social community, or, on the contrary, led to the loss of its relevance, i.e., to oblivion.

In Russian historiography, issues of historical memory became the subject of special research only in the 1990s. The works of Yu.M. Lotman [10], M. Barga [11], A. Shapiro [12] were aimed at adequate terminological translation and assimilation of scientific discourse, developed in a different historiographic tradition. Yu. M. Lotman says that, from a semiotic point of view, culture is a supra-individual mechanism for storing, transmitting and developing new messages (texts), i.e. collective memory. At the same time, since any culture is internally heterogeneous, then, according to Lotman, we should talk about the coexistence in it of "dialects of memory" corresponding to its subcultures.

Huge contribution in the study of memorial issues in Russia was made by fundamental collective scientific projects led by L.P. Repina [13]. At the present stage, it can be stated that in Russian historiography, memory studies is one of the most actively developing areas of socio-humanitarian science. The number of plots and works on this topic is increasing every year. Kochelyaeva N.A. [14], Titov V.V. [15], Miller A.I., Efremenko D.V. [16], Krasilnikova E.I. [17], Golovnevov E.V. [18], and others are devoted to various as-

pects of the relationship between memory and identity, commemorative practices and the construction of regional identity.

At present, such a direction of social and humanitarian knowledge as the politics of memory is actively developing in Russia, revealing and supplementing its theoretical and practical aspects in the context of the formation of the national-state identity of modern Russia. Russian researchers consider not only the role of historical politics in the construction of political identity, but also the mythologization of this process, its local and regional aspects.

In the post-Soviet Russian academic field, which is heterogeneous and multi-format, one can clearly trace the trends of memory research as an instrument of political criticism, or as a “polyphony” of historical narratives in a specific imperial context, in other words, memory research indicating the “impossibility of a consistent history” about the imperial past. This Russian focus of commemorative research works with the paradox of the irreducibility of memory and history to the same standard, so memory is considered as a signifier of conflicting versions of the imperial, national, and regional past.

In the abundance of the considered research perspectives, there are two dominant positions: the understanding of memory as predominantly national associated with a specific state and the context of the current ideological program, and the understanding of memory as a tool working outside the didactics of state ideology, but covering local practices [19].

The study of historical memory in recent years has become relevant in Kazakhstan too. Back in the 2000s, sociological research was carried out on certain aspects of the perception of history by the population of Kazakhstan. The most prominent of them are the studies of E.S. Omarov [20], G. Ileova [21], A.P. Konovalova [22], Dunaeva V.Yu., Kurganskaya V.D. [23]. In 2009, the international research agency “Eurasian Monitor” implemented the project “Youth perception of the newly independent states of the history of the soviet and post-Soviet periods” [24].

In recent years, publications devoted to memory problems are fragmentarily encountered. Zh.B. Smagambet indicates the commonality of the social memory of the peoples of Central Asia on the example of the medieval historical monument “Oguzname”. The author characterizes and highlights the importance of studying this direction in political, socio-economic, and spiritual interaction and cooperation [25].

Based on the concept of cultural trauma, the Kazakh researcher Y. Shapoval examines the strategies of survival and preservation of the ethno-confessional identity of Poles deported to Kazakhstan in the second quarter of the twentieth century [26].

Of particular interest is the works of the famous Islamic scholar A.K. Muminov, who studies epigraphs on kulyptases and religious cultural monuments [27]. Sociocultural anthropologist U. Bigozhin studies holy places, mazars, sacred families of Kazakhstan, which in Kazakh culture are associated with the genus skin, the phenomena of kozhalyk, aulie, ziyarat, and shirk [28].

International projects are emerging in Central Asia that bring together researchers from several countries in the region. In 2014, a collective monograph “Identity and Historical Memory in Central Asia” was published in Poland, which presented a variety of topics: from the problems of measuring identity in Central Asia, to specific country frames [29].

As a result of three years of work by researchers from Kazakhstan, Tajikistan, Uzbekistan, and the United States on the project “Afghan War 1979-1989 through the Eyes of Eyewitnesses (Oral history)” in 2016, a three-volume edition “Memory from the Flames of Afghanistan” was published. To preserve the historical memory of this war, the collection of information within the framework of the project was carried out from the direct participants in the events [30].

In his fundamental work “History as the Art of Memory” Patrick H. Hatton presents historical memory as a synonym for historical consciousness. The emergence of the term “historical politics” in the 1990s, its public and academic legitimation coincided with a qualitatively new level of the phenomenon displayed by it. Technological improvements in the transmission, storage and dissemination of information, the development of the sciences of man and his psychological nature, the totality of the penetration of mass media into all spheres of human life and into all corners of the planet have created prerequisites for unprecedented manipulation of the “collective consciousness”. The development of means of communication has dramatically increased the mobilization capabilities of historical politics. The technological and organizational capabilities of the state and other agents of historical politics have increased to unprecedented proportions.

“Historical memory” is a relatively stable set of interrelated collective ideas about the past of a particular group, purposefully constructed by means of historical policy, codified and standardized in social, cultural, political discourses, stereotypes, myths, symbols, mnemonic and commemorative practices. Historical memory is usually presented as a kind of “collective memory”. The boom of research devoted to different types, functions and embodiments of “collective memory”, its consumerization, the emergence of “public history” have increased such a volume of scientific, popular science and pseudoscientific literature that a simple description and enumeration of the main ideas and proposals of different disciplines require a separate study.

For Patrick H. Hatton, “historical memory” is, on the one hand, the result of cultural, social, and political engineering, and, on the other, a tool for constructing cultural, social, political, and religious identities, synthesized into national identity in the era of nationalism [5; 408]. It should be noted that research on historical consciousness in Kazakhstani historiography is not rare. This is confirmed by the works of B.M. Satershinova [31], K.N. Burkhanova [32], S.F. Mazhitova [33], E.A. Abil [34], N.S. Lapin [35], and others.

However, the study of commemorative practices in Kazakhstan has not yet become widespread. One of the first and so far the only comprehensive theoretical and methodological study of memory practices is the project “Actual Memory Practices: Conceptualizing the Past and Constructing Identity in the Contemporary Culture of Kazakhstan” under the leadership of K. Medeuova. In the period from 2015 to 2017, a group of researchers collected empirical material in the regions and museums of the republic. The result of such a large-scale project was the publication of several articles and collective monographs [36]. Within the framework of the mentioned project, U. Sandybaeva analyzes new ways of commemoration on the example of exhibition policy in new museums to victims of political repression [36; 44–68]. Z. Naurzbaeva explores such a classical instrument of cultural memory as the compilation of genealogical shezhire [36; 69–91]. D. Tolgambaeva [36; 151–170], K. Ermaganbetova [36; 123–133], M. Kikimbaev [36; 224–256] are studying mazars and memorial complexes as special sacred places of memory.

Great interest in the academic community was generated by the publication of the collective monograph “Living Memory”, dedicated to the study of the history of Stalinist repressions in Kazakhstan in the 1930–1940s, the memory of them and their understanding by modern Kazakhstani society [37].

In addition to domestic researchers, foreign scientists also show interest in Kazakhstani subjects. Moscow historian E.G. Larina studies the role of sacred places in commemorating the historical past of Kazakhs, characterizing them in historical, spatial, and typological aspects. Providing evidence that reveals the features of historical ideas through the prism of the practices of holy places associated with them [38]. Siberian researcher A.G. Seleznev identifies the factors and conditions for the formation of sacred spaces on the frontier. He explores the traditional Islamic sanctuaries of Siberian Muslims as a hierotopia [39].

Conclusions

The formation of national identity, the preservation of cultural heritage through reproduction in the historical memory of society is an important component of the strategic development of modern Kazakhstan.

Over the period of independence, Kazakhstan has adopted state programs aimed at preserving cultural heritage. Most of the programs focused on factual studies, in which memory and memory practice were associated with artifacts of ethnography or written heritage. Meanwhile, in world social thought, the content of the concept of memory has undergone significant changes.

In this regard, there is an increasing need to address the study of the historical and cultural heritage of Kazakhstan in new conditions, with new approaches to the essence and specifics of historical memory and the formation of national identity. The study of these problems based on extensive historical and field material will provide new opportunities for analyzing and forecasting the current situation in the country and the world.

Historical memory and historical politics act as important factors affecting social stability, perform integrative, consolidating functions between generations, social groups and individuals. Historical memory as a form of collective/cultural memory is both the object and subject of historical politics, the struggle for power and control over society – it is both a goal and a means to achieve the goal. In this sense, historical memory is the main object of historical policy.

In the XIX–XX centuries, the purposeful use of history and collective memory in the assertion of dominant political discourses and the formation of a system of loyalties became an integral part of the domestic and foreign policy of states, a means of forming and legitimizing nations, an instrument of political mobilization.

The “invention of traditions”, ideological unification and mobilization, the achievement of a certain level of cultural homogeneity necessary to ensure collective loyalty to the nation and the state, the conduct of modern warfare would be impossible without the manipulation of history and “collective memory”. In the context of modernization processes within the framework of the implementation of the programs “Mangilik El” and “Rukhani Zhagyr”, it is important to provide an analysis of the existing historical experience, to identify the strengths and weaknesses of both the politics of memory and the myths in the structure of memory construction.

The study of historical memory and the politics of memory in the conditions of the formation of national identity are necessary in connection with changes in ideological attitudes and the intensification of “battles for history” in the post-Soviet space. The Kazakh context and the Kazakh position on these topical issues are poorly represented in the modern world socio-humanitarian science.

Acknowledgements

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08857378).

References

- 1 Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. с фр. и вступ. ст. С.Н. Зенкина. — М.: Новое издательство, 2007. — 348 с.
- 2 Нора П. Франция — память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; пер. с фр. Д. Хапаевой; Науч. конс.; пер. Н. Копосова. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. — 328 с.
- 3 Ле Гофф Ж. История и память / Ж. Ле Гофф; пер. с фр. К.З. Акопяна. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2013. — 303 с.
- 4 Ассман Я. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Я. Ассман. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. — 328 с.
- 5 Патрик Х. Хаттон. История как искусство памяти / Х. Патрик. — СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2004. — 422 с.
- 6 Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр; пер. с фр. И.И. Блауберг и др. — М.: Изд-во гуманитар. лит., 2004. — 728 с.
- 7 Вирт Л. История и память / Л. Вирт; пер. с фр. Л.В Горпыченко, Н.Кураева. — Майкоп: ОАО «Полиграф-ЮГ», 2015. — 160 с.
- 8 Мегилл А. Историческая эпистемология / А. Мегилл. — М.: «Канон+», 2007. — 480 с.
- 9 Коллинз Д. История или память? / Д. Коллинз; пер. с фр. Л.В Горпыченко, Н.Кураева. — Майкоп: ОАО «Полиграф-ЮГ», 2015. — 160 с.
- 10 Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки / Ю.М. Лотман. — СПб.: Искусство-СПб., 2001. — 703 с.
- 11 Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма / М.А. Барг. — М.: Мысль, 1987. — 348 с.
- 12 Шапиро А.Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: учеб. пос. / А.Л. Шапиро. — СПб.: Изд-во «Культура», 1993. — 763 с.
- 13 Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под ред. Л.П. Репиной. — М.: Круг, 2008. — 800 с.
- 14 Культурная память в контексте формирования национальной идентичности России в XXI веке / отв. ред. Н.А. Кочеляева. — М.: Совпадение, 2015. — 168 с.
- 15 Титов В.В. Политика памяти и формирование национально-государственной идентичности: российский опыт и новые тенденции / В.В. Титов. — М.: Типогр. «Ваш формат», 2017. — 184 с.
- 16 Методологические вопросы изучения политики памяти: сб. науч. тр.; под ред. А.И. Миллера и Д.В. Ефременко. — М.-СПб.: Нестор-История, 2018. — 224 с.
- 17 Красильникова Е.И. Памятные места и коммеморативные практики в городах Западной Сибири (конец 1919–середина 1941 г.): дис. ... д-ра ист. наук. Спец.: 07.00.02 — «Отечественная история» / Красильникова Екатерина Ивановна. — Новосибирск, 2016. — 554 с.
- 18 Головнева Е.В. Конструирование региональной идентичности в современной культуре (на материале Сибирского региона): дис. ... д-ра филос. наук: Спец. 09.00.13 — «Философская антропология, философия культуры (философские науки)» / Головнева Елена Валентиновна. — Екатеринбург, 2018.
- 19 Гигаури Д.Г. Политический миф в структуре исторической памяти / Д.Г. Гигаури, В.А. Гуторов // Вестн. Моск. ун-та. — 2017. — № 2. — С. 24–45.
- 20 Омаров Е.С. Казахская цивилизация в оценках алматинцев / Е.С. Омаров // Социологические исследования. — 2006. — № 6. — С. 69–72.
- 21 Илеуова Г. Основные исторические события Казахстана в восприятии населения страны [Электронный ресурс] / Г. Илеуова. — ОФ ЦСПИ «Стратегия». — Режим доступа: <http://www.ofstrategy.kz>
- 22 Коновалов А.П. Оценки уровня исторического сознания (исследования в Восточном Казахстане) [Электронный ресурс] / А.П. Коновалов. — GISAP. — Режим доступа: <http://gisap.eu>

- 23 Дунаев В.Ю. Формирование общекзахстанской идентичности как предмет преподавания истории Казахстана / В.Ю. Дунаев, В.Д. Курганская. Историческая память как источник конструирования казахстанской идентичности: материалы науч.-практ. конф. Научно-экспертной группы АНК г. Алматы (26 ноября 2015 года). — Алматы: Дом Дружбы, 2016. — С. 44, 45.
- 24 Восприятие молодежью новых независимых государств истории советского и постсоветского периодов. Краткий аналитический отчет по результатам массовых опросов населения 2009 г. [Электронный ресурс]. / под общ. рук. И.В. Задорина. — Евразийский монитор. — 2009. — Режим доступа: <http://www.eurasiamonitor.org>.
- 25 Смағамбет Б.Ж. Көне түркі әдеби мұралары және Орталық Азия халықтарының әлеуметтік жады / Б.Ж. Смағамбет / Түркітілдес елдер дамуының ұлттық стратегиялары. Түркітілдес елдер әлеуметтанушыларының V Конгресс материалдарының жинағы (25–26 сәуір, 2014 жыл). Алматы, 2014. — Б. 516–523.
- 26 Шаповал Ю.В. Этничность и религия у депортированных народов (на примере поляков в Казахстане) / Ю.В. Шаповал // Аль-Фараби. — 2016. — № 3. — С. 47–61.
- 27 Ғылмани С. Заманымызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары / С. Ғылмани; ред. Ә.Қ. Муминов, А.Дж. Франк. — Алматы: Дайк-Пресс, 2015. — Т. 1. — 576 б.
- 28 Bigozhin U. Shrines and Neopatrimonialism in Kazakhstan / U. Bigozhin // in Kazakhstan in the Making: Legitimacy, Symbols, and Social Changes, Marlene Laruelle (ed.). Lanham, MD: Lexington Books, 2016. — P. 89–110.
- 29 Идентичность и историческая память в Центральной Азии / под науч. рук. П. Залэнски. Варшава. — 2014. — 392 с.
- 30 Память из пламени Афганистана: Интервью с воинами-интернационалистами Афганской войны 1979–1989 годов / под ред. М. Ларюэль, Б. Ракишевой, Г. Ашкеновой. — Астана: КИСИ при Президенте РК, 2016. — 216 с.
- 31 Сатершинов Б.М. Тарихи сана — тәуелсіздіктің рухани тұғыры / Б.М. Сатершинов. — Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФЖСИ КБО, 2011. — 291 б.
- 32 Бурханов К.Н. Историческое самосознание как основа становления государственных патриотов / К.Н. Бурханов. История борьбы за независимость в Северном Казахстане: материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Алматы: Қазақ энцикл., 2011. — С. 23–36.
- 33 Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития / С.Ф. Мажитов // Изв. НАН РК. Сер. обществ. наук. — 2011. — № 1. — С. 16–33.
- 34 Абиля Е.А. Формирование исторического сознания как фактор межэтнического согласия в Казахстане [Электронный ресурс] / Е.А. Абиля. — G-Global. Режим доступа: <http://group-global.org/ru/publication/3422-formirovanie-istoricheskogo-soznaniya-kak-faktor-mezhetnicheskogo-soglasiya-v>
- 35 Лапин Н.С. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев и формирование исторического сознания казахстанцев / Н.С. Лапин. — Астана: «БиКА», 2017. — 296 с.
- 36 Медеуова К.А. Практики и места памяти в Казахстане: моногр. / К.А. Медеуова, У.М. Сандыбаева, З.Ж. Наурызбаева, Д.Т. Толгамбаева, К.С. Ермагамбетова, Д.Н. Мельников, М.Ж. Кикимбаев, А.Ч. Рамазанова, А.Б. Тлепбергел, Е.Ж. Жетибаев, Д.Е. Оразбаева, К.А. Полтавец. — Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. — 318 с.
- 37 Живая память. Сталинизм в Казахстане — Прошлое, Память, Преодоление / под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цхай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2019. — 272 с.
- 38 Ларина Е.И. Сакральные пространства казахов: историческая память, иеротопия и идентичность / Е.И. Ларина // Электрон. науч.-обс. журн. «История». Россия-Казахстан: вехи истории. — 2019. — № 1 (75). — С. 399–423.
- 39 Селезнев А.Г. Исламские культовые комплексы Астана в Сибири как иеротопии: сакральные пространства и религиозная идентичность / А.Г. Селезнев // Вестн. археол., антропол. и этногр. — 2013. — № 2. — С. 111–119.

Ж.Е. Нурбаев, Ж.Ж. Киюбек

Тарихи жады және жады саясаты бойынша әлеуметтік пен тарихи-гуманитарлық зерттеулер контексіндегі түсініктер (историографиялық талдау)

Мақалада тарихи жадқа тарихнамалық шолу ұсынылған және осының негізінде ұлттық тарихты қайта қарау процесінің мәні мен ерекшеліктері қарастырылған. Ұсынылған жұмыстың өзектілігі бүгінгі күні өткенді сын тұрғысынан талдауға, мемлекет пен қоғам тарихының негізгі сюжеттерін қайта қарауға әкелетін «мемориалдық бұмның» болуында. Посткеңестік елдер тәуелсіздік алғаннан бері ұлттық бірегейлікті іздеуді мақсат етті. Бұл ізденісте өз тарихын қайта бағалау маңызды рөл атқарады; жаңа әдістемелік тәсілдердің негізінде отаршылдық тәжірибе, постколониалдық өзгерістер мен трансформациялар зерттелуде. Жұмыстың негізгі мақсаты — теориялық және тарихнамалық материалдардың кең спектрін, жады ұғымының негізін қалаушылардың еңбектерін, зерттеушілердің ең алғашқы зерттеулерін талдау, олардан шыққан «жад саясаты» немесе «жад жарақаты» және т.б. ұғымдарға баға беру. Сонымен қатар социология, тарих, философия, саясаттану және т.б. сияқты ғылымдарда маңызды бола бастаған жадының теориялық негіздері қарастырылған. Зерттеуде тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік әдістер, сонымен қатар ретроспективті және перспективалық талдау әдістері қолданылған. Мақалада ұсынылған шетелдік, орыс және отандық авторлардың тарихнамалық шолуы тарихи жады мен тарихи саясат сияқты ұғымдарын қарастыруға және талдауға көмектесті. Француз, неміс, американдық зерттеушілердің еңбектерінде жады категориясының теориялық және әдістемелік негіздері зерттелген. Ресей және қазақстандық тарихнама қазіргі заманғы зерттеулермен ұсынылған, олар мифологизациямен, осы процесі

саясаттандырумен, коммеморативтік практикамен, жергілікті және өңірлік аспектілермен байланысты процестерді зерделеуге бағытталған.

Кілт сөздер: тарихи жады, есте сақтау саясаты, бірегейлік, тарихнама, еске алу, өткенді қалпына келтіру.

Ж.Е. Нурбаев, Ж.Ж. Киюбек

Концепции исторической памяти и политики памяти в контексте социальных и историко-гуманитарных исследований (историографический анализ)

В статье представлен историографический обзор исторической памяти, и на основе этого рассматриваются значение и особенности процесса переосмысления национальных историй. Актуальность представленной работы заключается в том, что сегодня происходит «мемориальный бум», который приводит к критическому анализу прошлого, пересмотру основных сюжетов истории государства и общества. С обретением Независимости, постсоветские страны были охвачены поиском национальной идентичности. В данном поиске важную роль играла переоценка собственной истории, на основе новых методологических подходов исследуются колониальный опыт, постколониальные трансформации и преобразования. Основной целью работы послужил анализ широкого круга теоретического и историографического материала, трудов основателей концепции памяти, фундаментальные работы исследователей, от которых исходили новые направления, такие как «политика памяти» или «травмы памяти» и др. Авторы данной статьи рассмотрели теоретические основы памяти, которые стали значимыми в таких науках, как социология, история, философия, политология и др. В исследовании использованы историко-генетический, историко-сравнительный, историко-системный методы, а также методы ретроспективного и перспективного анализа. Представленный в статье историографический обзор трудов зарубежных, российских и отечественных авторов помог рассмотреть и проанализировать такие концепции, как историческая память и историческая политика. В трудах французских, немецких, американских исследователей были изучены теоретические и методологические основы категории памяти. Российская и казахстанская историография представлена современными исследованиями, которые направлены на изучение процессов, связанных с мифологизацией, политизацией данного процесса, коммеморативными практиками, локальными и региональными аспектами.

Ключевые слова: историческая память, политика памяти, национальная идентичность, историография, коммеморация, реконструкция прошлого, современное казахстанское общество.

References

- 1 Halbwachs, M. (2007). *Sotsialnye ramki pamiati [Social framework of memory]*. (S.N. Zenkina, Transl.). Moscow: Novoe izdatelstvo [in Russian].
- 2 Nora P., Ozuf M., De Piuimezh, Zh., & Vinok, M. (1999). *Frantsiia — pamiat [France is a memory]*. (D. Khapaeva, Transl.). Saint-Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- 3 Le Goff, J. (2013). *Istoriia i pamiat [History and memory]*. (K.Z. Akopiana, Trans). Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia [in Russian].
- 4 Assman, Ya. (2014). *Dlinnaia ten proshlogo: Memorialnaia kultura i istoricheskaia politika [The Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics]*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 5 Patrik Kh. Khatton. (2004). *Istoriia kak iskusstvo pamiati [History as an art of memory]*. Saint-Petersburg: Izdatelstvo «Vladimir Dal» [in Russian].
- 6 Ricoeur, P. (2004). *Pamiat, istoriia, zabvenie [Memory, history, oblivion]*. (I.I. Blauberg, Transl.). Moscow: Izdatelstvo gumanitarnoi literatury [in Russian].
- 7 Wirt, L. (2015). *Istoriia i pamiat [History and memory]*. (L.V. Gorpychenko, N. Kuraeva, Trans). Maikop: Poligraf-YuG [in Russian].
- 8 Megill, A. (2007). *Istoricheskaia epistemologiia [Historical epistemology]*. Moscow: Kanon+ [in Russian].
- 9 Kollinz, D. (2015). *Istoriia ili pamiat? [History or memory?]*. Maikop: Poligraf-YuG [in Russian].
- 10 Lotman, Yu.M. (2001). *Semiosfera. Kultura i vzryv. Vnutri mysliazhchikh mirov. Stati. Issledovaniia. Zametki [Semiosphere. Culture and explosion. Inside thinking worlds. Articles. Research. Notes]*. Saint-Petersburg: Iskusstvo-SPb [in Russian].
- 11 Barg, M.A. (1987). *Epokhi i idei. Stanovlenie istorizma [Eras and ideas. The rise of historicism]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 12 Shapiro, A.L. (1993). *Russkaia istoriografiia s drevneishikh vremen do 1917 g. [Russian historiography from ancient times to 1917]*. Saint-Petersburg: Kultura [in Russian].
- 13 Repina, L.P. (Ed.). (2008). *Dialogi so vremenem: pamiat o proshlom v kontekste istorii [Dialogues with Time: Memory of the Past in the Context of History]*. Moscow: Krug [in Russian].

- 14 Kocheliaeva, N.A. (Ed.). (2015). *Kulturnaia pamiat v kontekste formirovaniia natsionalnoi identichnosti Rossii v XXI veke* [Cultural memory in the context of the formation of Russia's national identity in the 21st century]. Moscow: Sovpadenie [in Russian].
- 15 Titov, V.V. (2017). *Politika pamiati i formirovanie natsionalno-gosudarstvennoi identichnosti: rossiiskii opyt i novye tendentsii* [The politics of memory and the formation of national-state identity: Russian experience and new trends]. Moscow: Tipografiia «Vash format» [in Russian].
- 16 Miller, A.I., & Efremenko, D.V. (Eds.). (2018). *Metodologicheskie voprosy izucheniiia politiki pamiati* [Methodological issues of studying the politics of memory]. Moscow–Saint-Petersburg: Nestor-Istoriia [in Russian].
- 17 Krasilnikova, E.I. (2016). Pamiatnye mesta i kommemorativnye praktiki v gorodakh Zapadnoi Sibiri (konets 1919–seredina 1941 g.) [Memorable places and commemorative practices in the cities of Western Siberia (late 1919 – mid 1941)]. *Doctor's thesis*. Novosibirsk [in Russian].
- 18 Golovneva, E.V. (2018). Konstruirovaniie regionalnoi identichnosti v sovremennoi kulture (na materiale Sibirskogo regiona) [Construction of regional identity in modern culture (based on materials from the Siberian region)]. *Doctor's thesis*. Ekaterinburg [in Russian].
- 19 Gigauri, D.G., & Gutorov, V.A. (2017). Politicheskii mif v strukture istoricheskoi pamiati [Political myth in the structure of historical memory]. *Vestnik Moskovskogo universiteta – Bulletin of Moscow University*, 2, 24–45 [in Russian].
- 20 Omarov, E.S. (2006). Kazakhskaiia tsivilizatsiia v otsenkakh almatintsev [Kazakh civilization in the assessments of Almaty residents]. *Sotsiologicheskie issledovaniia – Sociological research*, 6, 69–72 [in Russian].
- 21 Ieuova, G. (2019). Osnovnye istoricheskie sobytiia Kazakhstana v vospriiatii naseleniia strany [The main historical events of Kazakhstan in the perception of the country's population]. *ofstrategy.kz*. Retrieved from: <http://www.ofstrategy.kz> [in Russian].
- 22 Konovalov, A.P. (2019). Otsenki urovnia istoricheskogo soznaniia (issledovaniia v Vostochnom Kazakhstane) [Estimates of the level of historical consciousness (studies in East Kazakhstan)]. *gisap.eu*. Retrieved from: <http://gisap.eu> [in Russian].
- 23 Dunaev, V.Yu., & Kurganskaia, V.D. (2016). Formirovanie obshchekazakhstanskoi identichnosti kak predmet prepodavaniia istorii Kazakhstana [Formation of a common Kazakhstan identity as a subject of teaching the history of Kazakhstan]. Proceedings from Historical memory as a source of construction of Kazakhstani identity: *Nauchno-prakticheskaiia konferentsiia. Nauchno-eksperтнаia gruppa Assamblei naroda Kazakhstana goroda Almaty (26 noiabria 2015 goda) – Scientific and Practical Conference. Scientific and Expert Group of Assembly of Peoples of Kazakhstan*. Almaty: Dom Druzhby, 44, 45 [in Russian].
- 24 Zadorina I.V. (Ed.). (2019). Vospriiatie molodezhiu novykh nezavisimykh gosudarstv istorii sovetskogo i postsovetskogo periodov. Kratkii analiticheskii otchet po rezultatam massovykh oprosov naseleniia 2009 g. [Youth perception of the newly independent states of the history of the Soviet and post-Soviet periods. A brief analytical report on the results of mass polls of the population in 2009]. *Evraziiskii monitor – Eurasian monitor*. Retrieved from: <http://www.eurasiamonitor.org>. [in Russian].
- 25 Smağambet, B.Zh. (2014). Köne türki ädebi müralary zhäne Ortalyq Aziia khalyqtarynyñ äleumettik zhady [Ancient Turkic literary heritage and social memory of the peoples of Central Asia]. *Türkütildes elder damynynñ ültiy strategiialary. Türkütildes elder äleumettanushylarynyñ V Kongress materialdarynyñ zhinağy – National development strategies of Turkic-speaking countries. Collection of materials of the V Congress of sociologists of Turkic-speaking countries*. (pp. 516-523). Almaty [in Kazakh].
- 26 Shapoval, Yu.V. (2016). Etnichnost i religiia u deportirovannykh narodov (na primere poliakov v Kazakhstane) [Ethnicity and religion among deported peoples (on the example of Poles in Kazakhstan)]. *Al-Farabi*, 3, 47–61 [in Russian].
- 27 Ğylmani, S. (2015). *Zamanyyzda bolğan ğulamalarynyñ ğümyr tarikhtary* [Biographies of ancient scholars]. F.Q. Muminov, A.Dzh. Frank (Eds.). Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 28 Bigozhin, U. (2016). Shrines and Neopatrimonialism in Kazakhstan. Kazakhstan in the Making: Legitimacy, Symbols, and Social Changes, Marlene Laruelle (ed.). Lanham, MD: Lexington Books, 89–110.
- 29 Zalenski, P. (Ed.). (2014). *Identichnost i istoricheskaiia pamiat v Tsentralnoi Azii* [Identity and Historical Memory in Central Asia]. Varshava [in Russian].
- 30 Lariuel, M., Rakisheva, B., & Ashkenova, G. (Eds.). (2016). *Pamiat iz plameni Afganistana: Interviu s voynami-internatsionalistami Afganskoi voiny 1979–1989 godov* [Memory from the Flames of Afghanistan: Interviews with Internationalist Soldiers of the 1979-1989 Afghan War]. Astana: Kazakhstanskii institute strategicheskikh issledovaniia pri Prezidente Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 31 Satershinov, B.M. (2011). *Tarikhii sana – tauelsizdiktin rukhani tugyry* [Historical consciousness is the spiritual basis of independence]. Almaty: QR BGM ĞK FzhSI KBO [in Kazakh].
- 32 Burkhanov, K.N. (2011). Istoricheskoe samosoznanie kak osnova stanovleniia gosudarstvennikov-patriotov [Historical self-awareness as a basis for the formation of statesmen-patriots]. Proceedings from History of the struggle for independence in Northern Kazakhstan: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (2011 g.) – International Scientific and Practical Conference*. Almaty: Qazaq entsiklopediia, 23–36 [in Russian].
- 33 Mazhitov, S.F. (2011). Istoricheskaiia nauka Kazakhstana: sovremennoe sostoiianie i tendentsii razvitiia [Historical science of Kazakhstan: modern state and development trends]. *Seriia obshchestvennykh nauk – Social Science Series*, 1, 16–33 [in Russian].
- 34 Abil, E.A. (2013). Formirovanie istoricheskogo soznaniia kak faktor mezhetnicheskogo soglasiia v Kazakhstane [Formation of historical consciousness as a factor of interethnic agreement in Kazakhstan]. *group-global.org/ru*. Retrieved from: <http://group-global.org/ru/publication/3422-formirovanie-istoricheskogo-soznaniia-kak-faktor-mezhetnicheskogo-soglasiiya-v> [in Russian].
- 35 Lapin, N.S. (2017). *Prezident Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbayev i formirovanie istoricheskogo soznaniia kazakhstantsev* [President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev and the formation of the historical consciousness of Kazakhstanis]. Astana: BiKA [in Russian].
- 36 Medeuova, K.A., Sandybaeva, U.M., Nauryzbaeva, Z.Zh., Tolgambaeva, D.T., Yermagambetova, K.S., Melnikov, D.N., Kikimbaev, M.Zh., Ramazanova, A.Ch., Tlepbergen, A.B., Zhetibaev, E.Zh., Orazbaev, D.Ye., & Poltavets, K.A. (2017). *Praktiki i mesta pamiati v Kazakhstane: monografiia* [Practices and places of memory in Kazakhstan: Monograph]. Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University [in Russian].
- 37 Abylkhozina, Zh.B., Akulova, M.L., & Tskhai, A.V. (Eds.). (2019). *Zhivaia pamiat. Stalinizm v Kazakhstane – Proshloe, Pamiat, Preodolenie* [Living memory. Stalinism in Kazakhstan - Past, Memory, Overcoming]. Almaty: Daik-Press [in Russian].

38 Larina, E.I. (2019). Sakralnye prostranstva kazakhov: istoricheskaja pamiat, ierotopii i identichnost [Sacred Spaces of Kazakhs: Historical Memory, Hierotopy and Identity]. *Rossii–Kazakhstan: vekhi istorii — Russia–Kazakhstan Milestones in history*, 1 (75), 399–423 [in Russian].

39 Seleznev, A.G. (2013). Islamskie kultovye komplekсы Astana v Sibiri kak ierotopii: sakralnye prostranstva i religioznaia identichnost [Islamic cult complexes Astana in Siberia as hierotopias: sacred spaces and religious identity]. *Vestnik arkhologii, antropologii i etnografii – Bulletin of archeology, anthropology and ethnography*, 2, 111–119 [in Russian].

Г.Б. Нарымбет*, С.К. Кабылтаева, Б. Мұратбекқызы, Ж.С. Ерденбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

(E-mail: n.gulnur_85@mail.ru; utebaeva81@mail.ru; bibimur64@mail.ru; jen.e73@mail.ru)

Қазақ батырлар жырының тарихи дерек ретіндегі рөлі және маңызы

Мақаланың зерттеу объектісі қазақ батырлар жыры болып табылады. Қазақ батырлар жырын тарихи дерек ретінде зерттеудің қажеттілігі қазақ халқының тарихи сана-сезімінің өсуімен және қазіргі заманғы ғылымның қажеттіліктерімен түсіндіріледі. Қазақ батырлар жыры әр кезеңде өмір сүрген қазақ халқының шынайы тарихының негізінде пайда болды. Сондықтан, аталған мақаланың авторлары қазақ батырлар жырының пайда болуы мен дамуы қазақ халқының саяси тарихымен, қоғамдық және мәдени өмірімен тығыз байланысты, осы себептен қазақтардың тарихын зерттеу барысында батырлар жырының қосымша тарихи дерек ретіндегі маңызы жоғары деген қорытынды жасаған.

Кілт сөздер: батырлар жыры, ауызша дәстүр, тарихи дерек, Қазақстан тарихы, батырлар жырының жіктелуі, рухани мәдениет, ұлттық мұра.

Kipicne

Рухани мәдениеттің ажырамас бір бөлігі саналатын ауызша эпикалық дәстүрдің Қазақстан территориясында қалыптасуы ежелгі дәуірден бастау алады, атап айтқанда жекелеген батырлар жыры б.э.д. VI-VIII ғасырлармен белгіленсе, XV-XVI ғасырлар қазақ батырлар жырының гүлденген кезеңі болып есептеледі. Осылайша, өзінің тарихы жағынан – жекелеген көшпелі тайпалардың бірыңғай қазақ халықтығына бірігуі кезеңінен бастап қазіргі уақытқа дейін қазақтардың эпосы халық арасында өңделген маңызы жоғары өнегелі және эстетикалық құндылықтарды алып жүрді және барлық ірі түбегейлі тарихи оқиғаларды сипаттап, қазақтардың рухани, әлеуметтік және материалдық өмірінің жылнамаларына айналды. Осы себептен, қазақ эпосының жоғарғы үлгілері әлемдік мәдениет қазынасының құрамдас бөлігі болып табылады.

Егер тарих оқиғаларды фактілер арқылы түсіндіретін болса, халықтың бұл оқиғаларды қабылдауы фольклорда шарықтайды. Тарихтың әрбір кезеңінің өзіндік фольклоры бар және ғалымдар фольклор мен тарихтың сәйкестігін жоққа шығармайды. Дегенмен, жекелеген кезеңдер бойынша фольклорды зерттеу жаңа құбылыстардың бірі болып саналады. Бұл діни және мәдени жағынан бай мәліметтерге ие болып табылатын, осыған қоса қазақ фольклорының аз зерттелген салаларының бірі — Жошы ұлысы кезеңінің фольклорына қатысты. Жошы ұлысы кезеңіндегі халықтардың рухани мәдениеті, соның ішінде фольклоры оған дейінгі кезеңнің фольклорының, мифологиясының, этикалық тарихының, дәстүрінің жалғасы ретінде қалыптасқаны белгілі.

Материалдық және рухани мәдениеттің ескерткіштері, соның ішінде маңызды рөл атқаратын қазақ батырлар жыры Қазақстан территориясындағы көшпелілердің этносаяси тарихының негізгі кезеңдерін зерттеу үшін ақпараттық деректер болып табылады. Дегенмен, қазіргі уақытта фольклорлық жанрларға деген сұранымның төмендеуі салдарынан ауызша халық шығармасының бірегей дәстүрі және ақпаратты ауызша жеткізу үрдісі жоғалуда. Оларды жаппай мәдениет, атап айтқанда кәсіби өнер, интернет, теледидар және әлемдік әдебиет алмастыруда. Сондықтан, қазіргі уақытта халықтың ауызша дәстүрін, батырлар жырын маңызды тарихи дерек ретінде қарастырудың маңызы артып отыр.

Әдіснама және зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық-методологиялық негізін диалектика және объективтілік принциптері құрайды. Қазақ халқының ауызша шығармасының дамуын, оның себеп-салдарын анықтау барысында диалектика принципі басшылыққа алынды. Объективтілік принципі батырлар жырының тарихи дерек ретіндегі рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Адам, қоғам, мемлекет әлемнің әр бөлігінде және әр кезеңде болған, болып жатқан оқиғалар жөніндегі нақты мәліметті тек қана тарихи деректерден алуға болатындығы ешқандай дау тудырмасы анық. Өйткені, қоршаған ортаны және адамзат қоғамын танудағы тарихи деректің құндылығы мен маңыздылығы бұрыннан белгілі және антикалық кезеңнен бастап, яғни адамзатқа алғашқы ғылыми зерттеулер белгілі болған уақыттан бері ешқандай күмән келтірген емес.

Қазіргі кезеңдегі қоғамтану-гуманитарлық саладағы ғалымдарды қызықтыратын мәселелер шеңберінің кеңеюіне байланысты тарихи деректің рөлі мен маңызы айтарлықтай жоғарылады. Бірінші кезекте, бұл тарихшыларға қатысты мәселе, себебі қазіргі заманғы тарих ғылымы негізінен жекелеген мемлекеттердің, аймақтардың немесе белгілі бір кезең тарихымен айналысатын дәстүрлі ғылым саласына қарағанда адамзаттың жаһандық тарихының мәселелерін қарастырады.

Қазіргі уақытта әртүрлі бағыттар бойынша зерттеулерде де деректерді, соның ішінде тарихи деректерді қолданудың шеңбері айтарлықтай кеңейіп жатыр. Бүгінгі таңда, гуманитарлық сала мамандарын Қазақстан тарихының мәселелері көптеп қызықтыруда, сондықтан пәнаралық байланыстардың маңызы артып, әртүрлі деректерді қолданудың мүмкіндіктері туындап отыр.

Өзімізге белгілі, «тарихи дерек» түсінігінің дефинициясын өңдеу тарихшы өзінің тарихи концепциясын негіздейтін объектіні анықтау үшін қажет. Зерттейтін объектіні анықтау оның (объектінің) маңызды танымдылық элементі болып саналады. Сондықтан, «тарихи дерек» түсінігі деректанудың маңызды теориялық-методологиялық мәселесі болып саналады.

Деректану ғылымының негізін қалаушылар, француз ғалымдары Ш. Ланглуа мен Ш. Сеньобос өздерінің «Введение в изучение истории» [1; 36] атты еңбегінде: «Дерек — тарихи білімнің бірден-бір қайнар көзі. Тарих деректердің негізінде жазылады. Дерек жоқ болса — тарих та жоқ» деп, тарихи деректердің маңыздылығын жоғары бағаласа, ресейлік деректанушы В.О. Ключевский тарихи деректердің ерекше танымдық рөлін айта келе тарихи дерек дегеніміз «өткен өмірдің ескерткіші» деп бағалайды [2; 186]. Сонымен қатар, Э. Бернгейм позитивистік историсофияға (тарихи дамудың негізгі заңдарымен айналысатын ғылым) тән «тарихи дерексіз тарихи зерттеу жоқ және болуы мүмкін емес», «тарихи дерек — бұл тарихи танымның негізі» деген басты ережені бекітті [3; 163]. XX ғ. тарихи деректерді жіктеу мәселесін шешу көптеген өзгерістерге ұшырады. Біріншіден, тарихи деректерді жіктеу терең зерттеулерді қажет ететін маңызды ғылыми-теориялық мәселе екенін мойындады, екіншіден, тарихи деректердің жіктелуінің критерийі жөнінде әртүрлі пікірлер айтылды. Тарихи деректердің жіктелу схемасын өңдеу үрдісінде деректерді бөлудің келесі критерийлері ұсынылды; ақпаратты жаңғырту тәсілі; тақырыптық (мазмұны жағынан); формациялық және хронологиялық принцип; пайда болу немесе авторлық сипатына қарай; мақсаты бойынша бөлу. Біздің ойымызша, тарихи деректерді бөлудің мұндай түрлерін ажыратып көрсетудің өзі тарихи деректерді жіктеу саласындағы алға жылжуларды көрсетіп берді.

Тарихи деректерді типтік тұрғыдан жіктей отырып, Л.Н. Пушкарев тарихи деректердің жеті түрін сипаттап берді:

1. Жазба.
2. Заттай.
3. Ауызша (фольклор).
4. Этнографиялық.
5. Лингвистикалық.
6. Бейнелеу.
7. Фонографиялық [4; 103].

Сондықтан, 1980 жылдың басына дейін оқу және ғылыми әдебиеттерде тарихи деректердің жеті типі бар деген көзқарас қалыптасып келді. Тарихи деректердің мұндай жеті типі қазіргі заманғы ғылыми еңбектерде кездесіп қалады. Аталған тарихи деректердің ішінде біз үшін ауызша (фольклор) деректер үлкен қызығушылық танытады.

Өзімізге белгілі, ауызша дәстүрді, соның ішінде батырлар жырын зерттеумен көптеген қазақ ғалымдары, атап айтқанда М. Әуезов, Е. Исмаилов, Ә. Қоңыратбаев, Ә. Марғұлан шұғылданған және олардың барлықтары тарихи мектептің призмасы арқылы өткен. Сондықтан, олардың көзқарастарын қазақ халқының батырлар жырын тарихи тұрғыдан зерттеудегі айтарлықтай қосқан үлесі деп қарастыруымыз керек. Қазақстандық фольклортанушылар Р. Бердібаевтың, С. Қасқабасовтың, О. Нұрмағамбетованың және т.б. еңбектерінде эпос историзмінің әртүрлі аспектілері қарастырылған.

Зерттеуші Т.Ә. Қоңыратбай өзінің ғылыми еңбегінде эпостық мұраны герменевтикалық тұрғыдан зерттеуге және батырлар жырын қазақ халқының этникалық тарихын зерттеу барысында жанама тарихи дерек ретінде қолдану қажеттігі қарастырылған [5].

Осымен бірге, Ә.Х. Марғұлан қазақ эпосын жанры бойынша келесідей жіктеуін ұсынады:

1. Ежелгі эпикалық өлеңдер. Олардың қатарына «Ер Төстік», «Ақ көбек», «Құламерген», «Шолпан мерген» аңыздары жатады.
2. Оғыз-қыпшақ кезеңінің (XI-XII ғғ.) эпостары.
3. Қазақ даласындағы Жошы ұлысының құрылуы және оның ішкі шиеленістері «Қобыланды», «Ер Тарғын» және Жошы ұлысының құлауын көрсететін өлеңдер «Қамбар», «Қазтуған» т.б.
4. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес жөніндегі эпостар. Оның қатарына Қабанбай, Бөкенбай, Олжабай, Есім хан т.б. туралы өлеңдер кіреді.
5. XIX ғ. патша езгісіне қарсы күресті сипаттайтын (Исатай, Махамбет т.б.) эпостар.
6. Кеңес кезеңінде пайда болған эпостар [6; 774].

Жоғарыда аталған қазақ эпостарын топтастыру барысында Ә. Марғұлан тарихи принципті басшылыққа алған. Аталған жіктеу XIX ғасырда Ш. Уәлихановтың, Г.Н. Потаниннің, В.В. Радловтың идеяларында да орын алған. Ш. Уәлиханов алғашқылардың бірі болып тарихи өлеңдердегі айырмашылықты анықтап, «тарихи эпос» түсінігін ұсынған болатын [7; 197].

Осымен бірге, Ә. Марғұланның еңбектерінде ауызша поэтиканың және көшпелілердің эпостық мұрасының тарихи сипатына жоғары баға берілген. Оның пікірінше, басқа кейбір халықтардың эпостарына қарағанда қазақтың эпосында дәлелсіз қиял мен сырмалы мифологиялық безендірулер аз болып келеді [6; 75].

Әрине, отандық тарих ғылымы айтарлықтай тарихи деректерге — жазбаша, заттай және ауызша деректер қорына ие. Бірақ, зерттеу тәжірибесінде ауызша тарихи дәстүрге көп мән берілмейді. Мысалы, деректанушы М.Х. Абусейтованың пікірі бойынша ауызша дәстүрді талдаудың алғашқы қадамдары және оны Қазақстан тарихының тарихи дерегі ретінде қолдану XXI ғасырдың басында пайда болды. Бірақта, қазақ ауызша шығармашылығы негізінен фольклортанушылардың, әдебиеттанушылардың зерттеу объектісіне айналды, ал тарихшылар мен этнографтар ауызша дәстүрді қазақтардың өткенін зерттеуде қолдану барысында сақтық танытты [8; 12].

Қазақтардың батырлар жыры — бұл өз халқын сыртқы шапқыншылықтан қорғаған, ерекше физикалық және өнегелі күші бар батырлардың жауынгерлік ерлігі баяндалатын сюжеттік поэма. Қазақтардың эпосы шынайы тарихи оқиғалардың негізінде пайда болған. Сондықтан, батырлардың жауынгерлік ерлігі және қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрпы туралы мағлұмат беретін маңызды ескерткіш болып табылады. Мысалы, орта ғасырларда қазақ эпикалық туындылары аталған кезеңдегі тарихи оқиғаларды бейнелей отырып, өзінің мазмұны және сюжеті жағынан толықтырылып, өзінің дамуын жалғастырды.

В.М. Гацактың пікірі бойынша эпикалық историзм поэтикасы тарихи және әлеуметтік таңбалық қасиетіне ие шынайы көркем өнер координатының жиынтығы болып саналады. Тарихшы А.С. Ораловтың пікірінше, қазақтардың батырлар жыры әдеби өнердің жоғарғы деңгейін көрсетеді және одан көптеген реализмді табуға болады [9; 124]. Түркі халықтарының батырлар жыры бойынша белгілі маман, академик В.М. Жирмунскийдің пікірі бойынша эпосты зерттеу тарихи-типологиялықты генетикалық салыстырудан нақты ажырата алған жағдайда ғана өзінің нәтижесін береді. Сонымен бірге, ол «жергілікті ұлттық және тарихи мазмұнына сәйкес батырлар жыры өзінің қалыптасуы жағынан бірқатар ерекшеліктерге ие болғандықтан сыртқы халықаралық әдеби ықпалға берілмейді және өзгеріске түспейді» деп атап көрсетеді [10; 194]. Отандық зерттеуші Т.Ә. Қоңыратбайдың пікірінше, кез келген бір халықтың тарихында этногенездің негізгі оқиғалары, тарихи тағдырдың дамуындағы бет бұрысты жағдайлар орын алған және бұл халықтың жадында белгілі бір із қалдырады. Осы тұрғыдан алғанда, батырлар жыры ауызша халық шығармашылығының және рухани мәдениеттің жарқын феномені этнологтар үшін үлкен қызығушылық танытады [5].

Кеңес зерттеушісі А.К. Боровковтың пікірі бойынша, эпоста орын алатын трансформациялар тарихи жағдайдың және географиялық ортаның, тарихи оқиғаларды түсіндірудің өзгеруімен байланысты [11; 88]. Сондықтан, батырлар жырында кез келген бір халықтың тарихы (кейбір кездері бұрмаланып берілсе де) орын алады. Мысалы, академик В.М. Жирмунский «Эпос — бұл қаһармандық идеализация көлеміндегі халықтың өткен тарихы, сондықтан оның тарихи құндылығы, қоғамдық, мәдени-тәрбиелік маңызы жоғары» деп бағалайды [10; 195].

Батырлар жыры тарихи-этикалық деректердің бірі ретінде жан-жақты жағынан өңделуі мүмкін. Егер эпостың поэтикасын зерттеу әдебиеттанудың міндеті болса, тәрбиелік маңызын анықтау педагогика ғылымдарының құзыреті саналады. Осы тұрғыдан қарастырсақ, эпостанудың негізгі мәселесі — батырлар жырының халықтың өткен тарихына қатысы, сонымен бірге оның мазмұнында кейбір кездері ғылыми өңделімге икемделуі күрделі болып келетін жекелеген тарихи-этникалық мәліметтердің бар екендігі назардан тыс қалады. Егер біз кез келген бір халықтың көп ғасырлық тарихын зерттеуді тек қана бізге дейін келіп жеткен жазбаша деректермен шектесек, онда біз ғылыми-танымдық үрдіске де шек қоямыз. Сондықтан, ғылыми мәселе ретінде батырлар жырының тарихи-этникалық мәнін анықтаудың маңызы бар.

Қазақ батырлар жырының әрбір нұсқасы белгілі бір тайпадан шыққан батырдың қаһармандық іс-әрекетін дәріптеумен сипатталады. Мысалы, Қобыланды қыпшақ тайпасынан, Алпамыс қоңырат, Ер Тарғын ноғай, Қамбар керей тайпасынан шыққан. Аталған батырлардың этникалық шыққан тегі ешбір өзгеріссіз беріледі. Сондықтан, батырлар жыры халықтың этникалық тарихын зерттеу үшін қосымша дерек бола алады.

Жырдың әңгімесі қандай тарихи фактіге негізделгенін және жырда қай кездің әлеуметтік өмірі, тарихи шындығы бейнеленетінін қалай білуге болады? Бұл сұраудың жауабын ең алдымен жырдың мазмұнынан іздеу керек. Қай жырды алып қарасақ та онда жағымды батырлардың кімдерге қарсы күрескендігі, елін кімдерден қорғап қалғандығы әңгімеленеді. Сол кездегі әдет-ғұрып, салт-сана, халықтың дүниеге көзқарасы қандай болғандығынан да азды-көпті мәлімет береді. Осыларды тарихи деректермен салыстыра қарасақ, жырдың қай кездегі тарихи шындықтың сәулесі екендігін, жырдың шығуы не нәрсеге байланысты болғандығын айқындауға мүмкіндік туады.

Мысалы, «Қобыланды батыр» жырының барлық нұсқаларының мазмұнын зерттегенде және ондағы мәліметтерді тарихи деректермен салыстырғанда, бұл жырдың оқиғалары қыпшақтар мен қызылбастардың арасындағы көп заманға созылған қарым-қатынастарды, қызылбастардың қыпшақтарға көрсеткен қорлық-зорлығын, жауыздық әрекеттерін суреттеу негізінде туғандығы байқалады. Жыр әңгімелерінің негізгі желісі осындай ерлік күрестерді бейнелеуге құрылады. Жырдың барлық нұсқаларында Қобыландының соғысатын жаулары қызылбастар (тек бір нұсқада қалмақтар) болып келеді. Жырда қызылбастардың басқыншылық, жаулық шабуылдарына қарсы қыпшақ батырларының жүргізген ерлік істері сипатталады.

Қорытынды

Қазақ батырлар жыры ескерткіштері еліміздің мәдени мұрасы мен қазақ халқының ұлттық мақтанышының пәнінің құнды бір бөлігі болып саналады. Қазақ халқының рухани және мәдени дамуының тарихын зерттеу барысында ұлттық мәдени мұрамызда ерекше орынға ие қазақ халықтың жасаған және ғасырлар бойы ажарланған батырлар жыры маңызды орынға ие. Қазақ батырлар жыры батырлардың ерлік әрекеттері мен қазақ халқы рухының күштілігі және төзімділігі, оның әдет-ғұрпы мен дәстүрлері жөнінде мәлімет беретін тарихи ескерткіш болып саналады. Сондықтан, тарихи зерттеулер барысында қолданылатын жазбаша тарихи деректерге қосымша дерек ретінде ауызша дәстүрді, соның ішінде батырлар жырын қолданудың маңызы жоғары.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Лангула Ш.В. Введение в изучение истории / Ш.В. Лангула, Ш. Сеньобос. — М., 2004. — 305 с.
- 2 Ключевский В.О. Курс лекций по источниковедению / В.О. Ключевский. — М.: Мысль, 1989. — Т. 7. — 479 с.

- 3 Георгиева Н.Г. Историческое источниковедение. Теоретические проблемы / Н.Г. Георгиева. — М.: Проспект, 2016. — 256 с.
- 4 Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарев. — М.: Наука, 1975. — 281 с.
- 5 Кобыратбай Т.А. К методологии изучения этнического характера героического эпоса (историографические аспекты) [Электронный ресурс]. / Т.А. Кобыратбай. — Режим доступа: <https://www.epossvfu.ru/index.php/1/article/view/218/206>.
- 6 Марғұлан А. О характере исторической обусловленности казахского эпоса / А. Марғұлан // Изв. КазФАН СССР. Сер. ист. — 1946. — № 2. — С. 75–81.
- 7 Әнес С. Асылдың сынығы / С. Әнес. — Алматы: Рауан, 1996. — 241 б.
- 8 Абусеитова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: история, политика, дипломатия / М.Х. Абусеитова. — Алматы: Дайк-Пресс, 1998. — 268 с.
- 9 Орлов А. С. Казахский героический эпос / А.С. Орлов. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1945. — 146 с.
- 10 Жирмунский В. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки / В. Жирмунский. — М.–Л., 1962. — 446 с.
- 11 Боровков А.К. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса / А.К. Боровков. — М., 1958. — 291 с.

Г.Б. Нарымбет, С.К. Кабылтаева, Б. Мұратбекқызы, Ж.С. Ерденбекова

Роль и значение казахского героического эпоса как исторического источника

В статье объектом анализа является казахский героический эпос. Необходимость изучения роли казахского героического эпоса в качестве исторического источника объясняется ростом исторического сознания казахского народа, включая потребности современной науки. Казахский героический эпос возник на почве реальных исторических событий, пережитых казахским народом в разное время. Поэтому авторы настоящей статьи в результате изучения пришли к выводу, что возникновение и расцвет казахского героического эпоса тесно связаны с политической историей, общественной и культурной жизнью казахского народа, поэтому при изучении истории казахов роль героического эпоса как дополнительного исторического источника велика.

Ключевые слова: героический эпос, устная традиция, исторический источник, история Казахстана, классификация героического эпоса, духовная культура, национальное наследие.

G.B. Narymbet, S.K. Kabyltayeva, B.S. Myratbekkyzy, Zh.S. Erdenbekova

The role and significance of the Kazakh heroic epic as a historical source

The article analyzes the Kazakh heroic epic. The need to study the role of the Kazakh heroic epic as a historical source is explained by the growth of the historical consciousness of the Kazakh people, including the need for modern science. The Kazakh heroic epic arose based on real historical events experienced by the Kazakh people at different times. Therefore, the authors of this article, as a result of the study, conclude that the emergence and flourishing of the Kazakh heroic epic is closely related to the political history, social and cultural life of the Kazakh people. Thus, when studying the history of the Kazakhs, the role of the heroic epic as an additional historical source is great.

Keywords: heroic epos, oral tradition, historical source, history of Kazakhstan, classification of heroic epos, spiritual culture, national heritage.

References

- 1 Langlula, Sh.V., & Senobos, Sh. (2004). Vvedenie v izuchenie istorii [Introduction to the study of history]. Moscow [in Russian].
- 2 Kliuchevskii, V.O. (1989). Kurs lektzii po istochnikovedeniiu [Lecture course on source studies]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Georgieva, N.G. (2016). Istoricheskoe istochnikovedenie. Teoreticheskie problemy [Historical sources. Theoretical problems]. Moscow: Prospekt [in Russian].
- 4 Pushkarev, L.N. (1975). Klassifikatsiia russkikh pismennykh istochnikov po otechestvennoi istorii [Classification of Russian written sources according to national history]. Moscow: Nauka [in Russian].

5 Konyratbai, T.A. K metodologii izucheniia etnicheskogo kharaktera geroicheskogo eposa (istoriograficheskie aspekty) [On the Methodology of Studying the Ethnic Character of the Heroic Epic (Historiographic Aspects)]. Retrieved from <https://www.epossvfu.ru/index.php/1/article/view/218/206> [in Russian].

6 Margulan, A. (1946). O kharaktere istoricheskoi obuslovlennosti kazakhskogo eposa [On the nature of the historical conditionality of the Kazakh epic]. *Izvestiia Kazakhskogo filiala Akademii nauk SSSR. Serii istoricheskaia — News of the Kazkh branch of the USSR Academy of Sciences. The series is historical*, 2 [in Russian].

7 Anes, S. (1996). Asyldyn synygy [A fragment of a noble]. Almaty: Rauan [in Kazakh].

8 Abuseitova, M.Kh. (1998). Kazakhstan i Tsentralnaia Aziia v XV–XVII vv.: istoriia, politika, diplomatiia [Kazakhstan and Central Asia in the XV–XVII centuries: history, politics, diplomacy]. Almaty: Daik-Press [in Russian].

9 Orlov, A.S. (1945). Kazakhskii geroicheskii epos [Kazakh heroic epic]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].

10 Zhirmunskii, V. (1962). Narodnyi geroicheskii epos. Sravnitelno-istoricheskie ocherki [Folk heroic epic. Comparative historical essays]. Moscow–Leningrad [in Russian].

11 Borovkov, A.K. (1958). Voprosy izucheniia tiurkoiazыchnogo eposa [Issues of studying the Turkic epic]. Moscow [in Russian].

Ж.Д. Рамаданова*

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: zh.ramadanova@mail.ru)*

Өнер генетикалық мәдени кодтың көрінісі ретінде (қазақ халық биі мысалында)

Мақалада автор қазақтың дәстүрлі би-пластикалық өнері мысалында халықтың рухани құндылықтарын көрсететін генетикалық мәдени кодты зерттеу нәтижелерін ұсынған. Зерттеу әдісі ретінде автор түркі мәдениетінің бір бөлігі болып табылатын дәстүрлі қазақ биінің қимыл-қозғалысы мен қол қалыптарын семиотикалық талдауды пайдаланады. Тақырыпты ашу үшін мақалада «өнер», «өнердегі бейнелі тіл», «архетип», «семантика», «семиотика» сияқты терминдердің анықтамалары мен функциялары келтірілген. Би өнерінің семиотикалық жүйе ретіндегі талдауы дене қимыл-қозғалыстары арқылы көрсетілетін би тілінің вербалды емес екендігіне, биші мен хореографтың бейсаналы ойлар мен сезімдерін бейнелейтін белгілер мен символдарды қамтитындығына негізделеді. Автор ұқсас атаулы қазақтың ұлттық ою-өрнектері мен қазақ биінің қимыл-қозғалыстарын салыстыра отырып, халықтың мәдени кодын көрсететін символдық формалардың семантикалық мағынасын заманауи қасиетті геометрия және ым-ишара тілі символдарына сүйене отырып түсіндіреді. Салыстырма талдауда мақала авторы қазақ ою-өрнегінің негізін дамытуда халық шеберлері үшін қайнар көз ретінде айналадағы дүниенің құбылыстары мен заттардың таңба-символдары қолданылғандығына сүйенеді. Зерттеу нәтижесінде шығыс халықтарына ғана емес, Таяу Шығыс пен Мысыр халықтарының би өнеріне де ортақ қазақ биінің элементтері анықталды. Автор бұны осы елдер мәдениеттерінің ортақ тамыры болғандығының жанама дәлелі болып табылады деп санайды. Қорытындыларды адамзаттың ДНҚ шежіресін зерттеу жұмыстары, сондай-ақ бірқатар түрколог ғалымдардың еңбектері ішінара растайды.

Кілт сөздер: өнер, өнердің бейнелі тілі, өнер тілінің семантикасы, түркі мәдениеті, мәдени код, қазақ халқының биі, қимылдарға семиотикалық талдау, қазақтың ұлттық ою-өрнектері, қазақ би қимылдары, ДНҚ шежіресі.

Kipicne

Осы ғылыми мәселе аясында ең алдымен «өнер», «көркем бейне», «өнердің бейнелі тілі» терминдеріне анықтама беру қажет. Өнер — сезімдік және эмоционалды бейнелер жүйесі арқылы дүниені меңгеретін мәдениеттің символдық түрлерінің бірі. Өнердің көркемдік-бейнелі табиғаты оны әркімнің қабылдауына қолжетімді және сонымен бірге әсемдікке, пішін мен мазмұнның үйлесімділігіне оранған асқақ және тартымды етеді.

Өнерді құбылыс ретінде анықтаудың қиындығын Н.Д. Васюченконың [1: 5] мына сөздері дәлелдейді: «Өнер табиғатын түсінуге тырысқан зерттеушілер одан безендіру және табиғатқа еліктеу инстинктігін, қарым-қатынас құралын және дүниетанудың қайнар көзін, тарихи кезеңдер мен халықтар туралы ақпаратты кодтау түрін көрді; өнерді мәтін және белгі жүйесі, ойын және ләззат ретінде, адам бойындағы иррационалдық және бейсаналық принциптің көрінісі ретінде... қарастырды... Өнер — образдар арқылы ойлау, ол — суретшінің санасында өңделген және көркемдік формада өрнектелген әлем мен адамның бейнелері».

Әлі күнге дейін өнердің жалпы қабылданған болмыс пен сана құбылысы ретіндегі анықтамасы жоқ. Т. Адорно өнер ұғымын біржолата анықтау мүмкін емес — ол тарихпен бірге өзгереді, өйткені өнер құбылысының мәні «өнер туындысы болмыс (Sein) емес, қалыптасу (Werden) болып табылатындығынан түзіледі» деп есептеді [2: 256].

Біз тек Г.Ф.В. Гегель және қазақ энциклопедиясы анықтамаларымен шектелеміз. Гегель өнерді *рухтың жүзеге асуының ерекше, спецификалық формаларының бірі*, демек, *өзінің сыртта көрінуі үшін рухтың таңдаған әдісі ретінде* анықтайды [3: 51]. Қазақстан энциклопедиясы бойынша: «Өнер — көркем образдар жүйесі арқылы адамның дүниетанымын, ішкі сезімін, жан дүниесіндегі құбылыстарды бейнелейтін қоғамдық сана мен адам танымының формасы» [4].

Өнердің негізгі функциялары дүниетаныммен байланысты: танымдық және эвристикалық (өнер білім мен ағарту ретінде), эстетикалық және аксиологиялық (құндылықтар жүйесін қалыптастыру),

ақпараттық-коммуникативтік (ақпаратты тасымалдайтын белгілер жүйесі), тәрбиелік және ықпал ету (өнер әсер ретінде), гедонистік (өнер ләззат ретінде). Өнердің әрбір түрінің өзіндік ерекшелігі оның көркемдік бейнесін сомдайтын тек өзіне тән «тілінен» (материалынан) ғана көрінеді.

Жалпылау сипаты бойынша көркем бейнелер жеке (төл, ерекше), сипатты (жалпылаушы), типтік (белгілі бір дәуірге тән), бейне-мотивтер (шығармашылықта дәйекті қайталанатын), топостар (бүкіл халықтың типтік бейнелері) және архетиптер деп бөлінеді [5: 26].

«Архетип» (еж. гр. тіл. ἀρχέτυπον – түпбейне) ұғымы көркем бейненің «саналы» және «бейсаналық» психикалық деңгейлерімен байланысын сипаттайды. К. Юнг [6: 88] архетипті «мифологиялық құрамдас бөліктер» ретінде ұрпақтан ұрпаққа бейсаналық түрде берілетін әмбебап адам бейнесі ретінде түсінді. К. Юнг архетиптерінің классификациясында қарама-қарсы жұптарды анықтау принципі сақталған. Осылайша, рух (отец) пен материя (мать) біртұтас Unus Mundus (лат. - Бір әлем) архетиптерінің дихотомиясы ретінде ұсынылған [7]. Бұл Гегельдің жоғарыда келтірілген өнер анықтамасына сәйкес келеді. Сонымен бірге, рух архетипі Аспан Әкенің (Дух) ер архетиптік бейнесіне (түркілерде – Көк Тәңірі) сәйкес келсе, ал материя архетипіне – Ұлы Ананың кейіптеуі (образ Великой Матери) Жер-Ананың (түркілерде – Ұмай Ана) әйел бейнесі сәйкес келеді [7]. Қазіргі семиотика теоретиктері көркем бейненің анықтамасын ықшамдау үшін оны ерекше «иконикалық» белгі, таңба ретінде анықтайды.

Әрбір халықтың билері халықтың мәдени кодымен терең байланысы бар қимыл-қозғалыс таңбалары арқылы берілетін ежелгі архетиптерге қанық. Халықтың мәдени коды тек биде ғана емес, сонымен қатар халық өнерінің барлық түрлерінен, соның ішінде эпос, музыка, сәндік-қолданбалы өнер, ойын-сауықтары, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптарынан т.б. көрініс табады.

Гносеологиялық аспектіде бейнені көркемдік танымның ерекше жағдайы ретінде, аксиологиялық аспектіде — құндылық мәндері мен бағдарларының берілуі ретінде, психологиялық аспектіде — бейнелі қиялды елестетіп қабылдаудың ерекше түрі ретінде, семиотикалық қарым-қатынастар кеңістігінде — белгілік түзілім ретінде, қарым-қатынаста — шығармашының түпмақсаты мен ниетін көрерменнің түсінуі ретінде т.б. қарастыруға болады.

Зерттеу әдістері

Мақалада өнер, көркем бейне, өнердің бейнелі тілі, архетип, семиотика және семантика сияқты ұғымдарды анықтауда теориялық талдау, сондай-ақ ұғымдардың мәнін түсінудегі интеллектуалдық интуиция әдістері қолданылады.

Автор негізгі зерттеу әдісі ретінде дәстүрлі қазақ биінің қимыл-қозғалыстары мен қалыптарын семиотикалық талдауды қолданады. Сондай-ақ, қазақ халқының ұлттық ою-өрнектері мен қазақ биінің қимыл-қозғалыстарының арасындағы параллельдік ұқсастықтарды беретін аналогиялар арқылы халықтың мәдени кодын көрсететін символдық формалардың мағынасын түсіндіре отырып, компаративистік талдауды қосымша пайдаланылды.

Мақалада философиялық ұғымдарды түсінуде формальдық және диалектикалық логика құралдары, абстрактіден нақтыға және кері өрлеу сияқты (дедукция мен индукция) жалпы философиялық әдістер және де танымның тарихи-логикалық әдістерінің бірлігі қолданылады.

Нәтижелері мен оларды талқылау

М.М. Новикованың пікірінше, өнер тілі – өнердің әрбір түрінен ерекше көрінетін көркем образ жасаудың тарихи қалыптасқан материалдық құралдары мен әдістерінің жиынтығы. Адам өзінің ой-пікірін сөзімен, тілімен қалай жеткізетін болса, көркем бейне де өнердің бейнелі тілінде солай суреттеледі. Көркем шығармашылықтың бейнелі мазмұнына қарағанда, өнер тілінің эволюциясы баяу жүретінін ескерсек, оның мәдени дәстүр сабақтастығы мен сақталуының маңызды факторы болып табылатындығына көз жеткізуге болады [8: 323].

Өнердегі бейнелі тіл дүниемен қарым-қатынастағы маңызды нәрсені бөліп көрсетудің және ол нәрсені басқа әлемге — мазмұны жағынан да, кемелдік деңгейімен де ерекшеленетін идеалды кеңістікке, Платонның «идеялары» әлеміне — көшіру құралы болып табылады. Суреткермен эстетикалық игерілген шындық үйреншікті деңгейден идеалды рухани жандар өмір сүретін өзге болмыс әлеміне «көшіріліп», мазмұн мен форма бірлігінде тұтастық пен толықтыққа ие болады.

Ұлттық қазақ биі – түркі мәдениетінің бір бөлігі болып табылатын қазақ халқының ауызша халық шығармашылығымен, ұлттық музыкасы, сәндік-қолданбалы өнерінің тарихымен және салт-дәстүрімен тығыз байланысты халық өнерінің байырғы түрі. Халық биі осы өнердің семантикасында

көрініс тапқан бүкіл халықтың философиялық дүниетанымын, рухани әлемін, ой-өрісін жеткізетін қимылдар жүйесін құрайды. Халықтың ауыз әдебиеті мен көркем өнерінің, салт-дәстүрі мұрасының бүкіл ұлттық байлығы халық биінің тақырыбында, сюжетінде, лексикасында, көркемдік-бейнелі мазмұнында көрініс табады.

Қолданыстағы сөздіктердің көпшілігінде «семантика» сөзінің мағынасы дәстүрлі түрде оның лингвистикалық мағынасымен байланыстырылады. Кейбір анықтамаларда ғана семантика лингвистикамен ғана емес, сонымен қатар бағдарламалау (программирование) тілдері, кино, театр, музыка «тілдері» және т.б. сияқты басқа таңбалық жүйелермен де байланысты семиотика бөлімі ретінде ұсынылады. Осындай таңбалық жүйелер қатарына қимыл-қозғалыстар мен ым-ишара белгілері мағыналық символдар ретінде қарастырылатын жүйе – би өнерін де жатқызуға болады.

Осындай анықтамалардың бірінде хореографияға таңбалар жүйесі ретінде сәйкес келетін анықтаманы табуға болады: «Семантика (семасиология) – семиотика мен лингвистиканың бір саласы, оның шеңберінде белгілер мен таңбалар жүйесі маңыз мен мағынаны білдіру құралы ретінде зерттеледі. Семантиканың негізгі пәні — белгілерді және олардың тіркестерін түсіндіру» [9].

Семиотикада (семиологияда) тіл — адамдар арасындағы негізгі қатынас құралы ретінде осы жас ғылымның негізгі зерттеу пәндерінің бірі ретінде қарастырылады. Ю.М. Лотман [10: 6] бойынша семиотика — қарым-қатынас процесінде қолданылатын коммуникативті жүйелер мен белгілер туралы ғылым.

Семантика таңбалар жүйесін зерттеудің үш деңгейінің бірі болып табылады: 1) синтаксис (белгілер тіркестерінің құрылымдары және олардың құрылу ережелері); 2) семантика (белгілер жүйесін мағынаны білдіру тәсілі ретінде зерттейді); 3) прагматика (белгі жүйелерінің коммуникациялық қызметімен байланысты).

Қазіргі ғылымда семиотика әртүрлі ғылыми пәндерде кең ауқымды зерттеу әдістерін дамыту үшін негіз ретінде пайдаланылады. Би өнерінің бейнелі тілі бидің қимыл-қозғалыстарындағы мағынаны невербалды түрде білдірумен тікелей байланысты болғандықтан, қазақтың дәстүрлі би-пластикалық өнерінің бейнелі көркем тілін зерттеуде біз семиотика мен семантиканы ұғымдарын қолданамыз. Қазақ биінің қимыл-қозғалыстарының семантикалық мағыналарын талдау үшін Ф. де Соссюрдің таңбалау-білдіру (означающее-означаемое) дихотомиясын пайдаланамыз.

Халық биінің семантикасы құрамына әртүрлі этностардың белгілері мен белгілер жүйесінің қасиеттерін зерттейтін пәнаралық ғылым этносемиотика белгілері де кіретінін ескерген жөн. Сонымен қатар, семиотиканың бұл мәселеге көзқарасы фольклортану ғылымының көзқарасынан ерекшеленеді, өйткені семиотика фольклорды мағынасы мен рөлін қоғам мүшелерінің өздері сезіне алмайтын белгілі бір қоғамның таңбалар жүйесінің бір бөлігі ретінде зерттейді. Сондай-ақ, этносемиотика пәні адамзат мәдениетінің «айқын емес, астарлы деңгейін», оның кодтарын зерттеу ретінде анықталады.

Қазақ халық биінің бейнелі тілін анықтауда біз сәндік-қолданбалы өнер элементтеріне, атап айтқанда, символдық жағынан ұқсас қазақ халық биінің қимыл-қозғалыстарында бейнеленген қазақ халқының ою-өрнектеріне сүйенеміз. Қазақ халық биі қимыл-қозғалыстарының семантикасын анықтауда қазақ ою-өрнектерінің, қасиетті геометрия мен ым-ишара тілі символдары мағынасына сүйенетін боламыз.

Қазақтың барлық дәстүрлі ұлттық өнерінің, оның ішінде музыка, халық эпосы, айтыс, сәндік-қолданбалы өнері, пластикалық би өнері, сәулет өнері, тіпті кеңестік дәуірде пайда болған бейнелеу өнерінің (графика, кескіндеме және мүсін) де түп-тамырлары ортақ. Барлық өнер түрлерінің халықтың көне заманнан бастау алған наным-сенімдерімен, салт-дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен генетикалық байланысқан ортақ мәдени коды бар. Әрбір өнер түрі халықтың осы генетикалық мәдени кодын өзіне ғана тән бейнелі тілмен бейнелейді: музыка – дыбыспен, поэзия – сөзбен, қолданбалы өнер – өрнекпен, бейнелеу өнері – суреттермен, түстермен және пластикамен, би өнері – қимыл-қозғалыстармен, ым-ишарасы және эмоционалды күйімен бейнелейді.

И.А. Моисеев халық билері туралы былай деп жазды: «Бұл халықтың пластикалық портреті. Үнсіз поэзия, халық жанының бір бөлігін ішінде сақтаған көзге көрінетін ән... Бұл халықтың басынан өткерген оқиғалары мен сезімдері тарихын ерекше, бейнелі, айшықты суреттейтін эмоционалды, поэтикалық шежіре» [11].

И.А. Моисеевтің сөзін А.К. Құлбекова [12; 265] да растайды: «... Дәстүрлі би өнері – қоғам өмірінің барлық дерлік жақтарын, адамдар бейнесін, олардың әлеуметтік-гендерлік және жастық стратификациясын, этникалық мәдениет пен дүниетанымның терең ерекшеліктерін, т.б. көрсететін

сала. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқының биі — халықтың мәдени дәстүрінің ғана емес, сонымен бірге халықтың этногенетикалық және этникалық тарихының көркем-бейнелі шежіресі».

Тува халқының дәстүрлі би мәдениетінің семантикасын зерттеген Ч.Х. Санчай [13] да осыған ұқсас пікір айтады: «Этностың қозғалыс пластикасы немесе кинетикалық мәдениеті мағына, мән-маңызды белгілеу және белгілік ақпаратты жеткізу тәжірибесі ретінде халықтың дәстүрлі дүниетаным жүйесіне негізделген... Ал би өнері семиотикалық көзқарас логикасында құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа тиімдірек жеткізу үшін адамзат қалыптастырған және салт-дәстүрлік кинетика түрінде сақталған таңбалар жүйесі болып табылады».

Би өнердің кез келген түрі сияқты бишінің пластикалық қимылдары мен позаларында бейнеленген нақты белгілер мен символдарға негізделген ақпараттық-коммуникациялық семиотикалық жүйе болып табылады. «Көркем қарым-қатынастағы белгілердің ерекшелігі олардың тек мағынаны білдіріп қана қоймай, сонымен бірге белгілі бір эстетикалық заңдылықтарға: гармонияға, ырғаққа, үндестікке, контрастқа... сәйкес ұйымдастырылуында... Би өнерінің тілі белгілік би жүйесін құрайтын пластикалық мотивтердің (интонациялардың) жиынтығы болып табылады», - деп жазады Ю.А. Гевленко [14: 88].

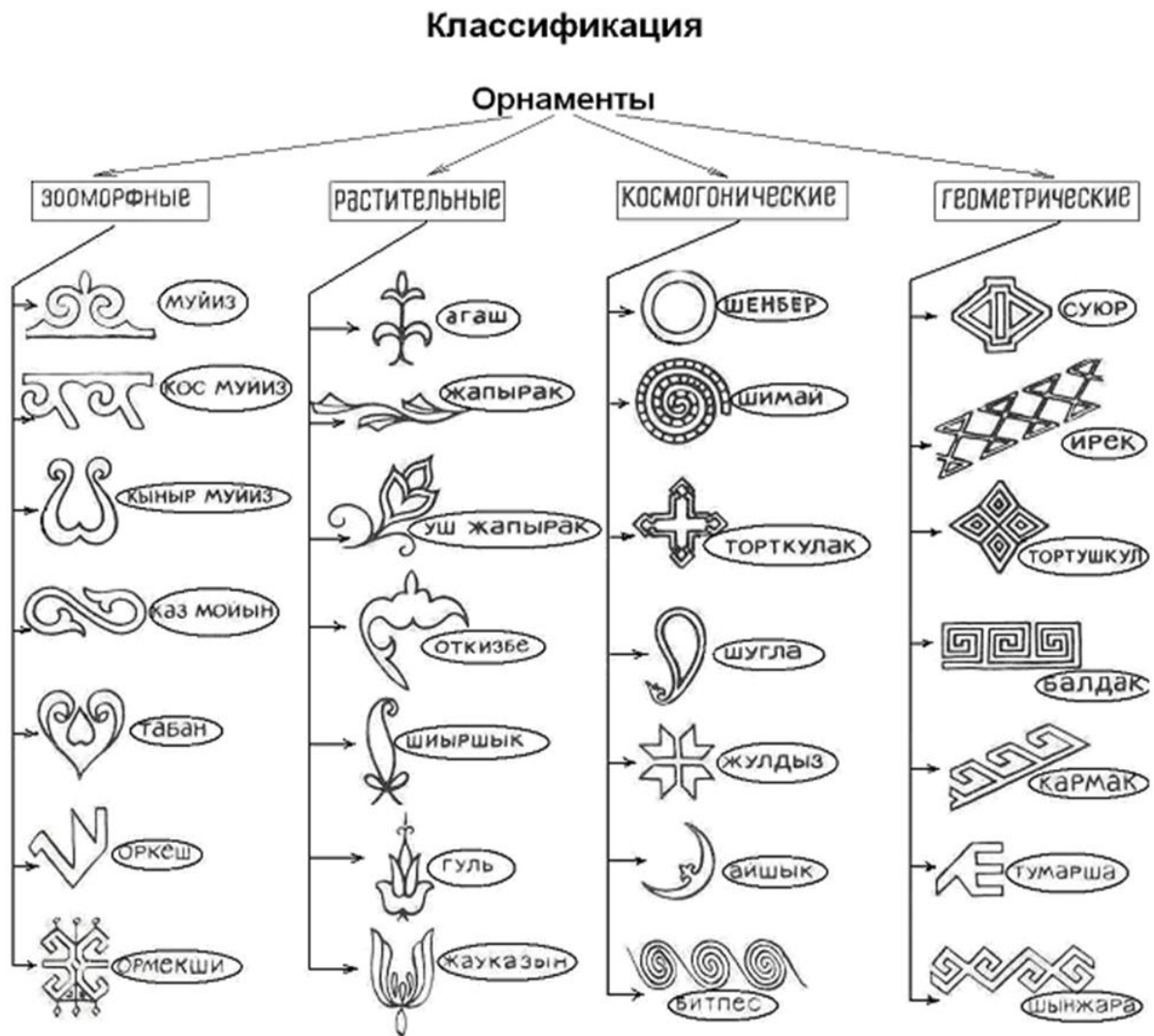
Дене қимылдары арқылы көрінетін би тілі вербалды емес, ол басқа мағыналар қатарында биші-импровизатордың (қазақтың халық билері айтыс сияқты негізінен импровизациялық сипатта болды) бейсана ойлары мен сезімдерін көрсететін белгілер мен символдарды қамтиды.

Н.В. Атитанованың зерттеуі [15: 18] Ч. Пирстің семиотикалық жүйесіне сәйкес: 1) бидегі позаларды белгі-бейнелер (иконикалық белгілер, icon) ретінде; 2) стихиялық, еріксіз қозғалыстарды белгі-көрсеткіштер (index) ретінде және 3) белгілі бір нәрсені білдіретін жасанды түрде құрастырылған қозғалыстар мен ым-ишараларды шартты белгілер (символ, symbol) ретінде қарастырады.

Хореографиялық шығармада бидің сюжеті драмалық шығарманың композициялық заңдылықтарына сәйкес келесі бөлімдерден құралады: экспозиция (бастапқы жағдай, кейіпкерлердің шығуы), желісі (әрекеттің басталуы), шарықтау шегі (оқиғалардың негізгі өзгерісі суреттелетін орта шамасы) және аяқталу (жағдай түйінінің шешілуі). Бұл заңдылықтар Аристотельдің «Поэтика» (XVIII) туындысында және балет драмасында осы заңдарды алғаш қолданған Ж.Ж. Новеррдің [16, 156] «Би туралы хаттар» жұмысында анықталған.

Қазақтың би қимылдарының көпшілігі генетикалық тұрғыдан негізінен Тәңірге сену және басқа да наным-сенімдерге негізделген түркі дүниетанымдық жүйесімен байланысты. Бұл наным-сенімдер қазақтың ұлттық бейнелеу өнеріндегі этнокөркемдік (ою-өрнек) тілі мен қазақ халық биіндегі бейнелі-пластикалық (ою-өрнекке еліктеу қимылдары) тілінің байланысынан байқалады. Ш. Жиенқұлованың «Тайна танца» [17], қазіргі қазақ биін зерттеушілері А.К. Құлбекова мен Т.О. Ізімнің «Қазақ биін оқытудың теориясы мен әдістемесі» [18] атты кітаптарында қабылданған қазақ би қимылдары мен қалыптарының аттары олардың қазақтың ұлттық ою-өрнектерімен ұқсастығын көрсетеді. Ө. Жәнібеков: «Қазақ ою-өрнектерінің дамуына қоршаған орта мен айналадағы дүниенің құбылыстары мен заттары қайнар көз болды. Қазақ ою-өрнектері халық шеберлерінің көптеген ұрпақтарының сұлулық пен үйлесімділік туралы идеяларына сәйкес шығармашылық ойлары мен қиялдарымен түрлендірілген таңба-символдар мен өрнек мотивтерін құрайды», - деп жазды [19: 331].

Мысалы, Ш. Жиенқұлованың «Тайна танца» атты кітабының [17: 28, 30-31] «Қол қалыптарындағы қазақ ою-өрнектерінің мотивтері» бөлімінде «Тұмарша», «Шаңырақ», «Ағаш төсек», «Қос өркеш», «Бүркіт тырнақ» және т.б. қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-тіршілігін бейнелеп, қазақ ою-өрнегін өзіне қайнар көз ретінде пайдаланудан туындаған қол қимылдарын келтіреді. Қазақтың үшбұрыш пішінді дәстүрлі тұмарын білдіретін «Тұмарша» қол қалпы ою-өрнектердегі ұқсас атты (1-сур.) геометриялық элементке, аспан күмбезін және төрткүл дүниені символ арқылы көрсететін киіз үйдің төбесін білдіретін «Шаңырақ» қол қалпы — ою-өрнектердегі ұқсас «Шеңбер» және «Төртқұлақ» атты космогониялық элементтеріне (1-сур.), төсек-орынның төл ұлттық түрін суреттеп көрсететін «Ағаш төсек», көшпелі халық үшін таптырмас мал түйенің екі өркешін бейнелейтін «Қос өркеш», ұлттық ойын-сауық түрлерінің біріне байланысты пайда болған «Бүркіт тырнақ» атты қол қалыптары ою-өрнектердегі ұқсас атты (1-сур.) зооморфтық элементтеріне сәйкес келеді. Бұл жерде қазақтың халық биінің қалыптары мен қимыл-қозғалыстары көшпенділердің күнделікті тұрмысында қолданылатын ою-өрнек, символдардың астарында жататын киелі мағыналарды бейнелейтіндігіне көрнекті түрде көз жеткізуге болады.



1-сурет. Қазақтың халық ою-өрнектері [20]

Шеңбер дүние жүзіндегі барлық дерлік халықтардың ою-өрнектері мен би өнерінің негізгі мотиві болып табылады. Шеңберге ұқсас би элементтері қолдың айналмалы қимылдарында ғана емес, негізінен ежелгі рулар қол ұстасып, әндетіп отты айнала билеген, дөңгелек құрып билейтін билерде орын алған. Шеңбер (дөңгелек құрып билеу) — Ай мен Күнге табынуға қатысты ғарыштық бейнелеме. Қазіргі қасиетті геометрия бойынша «Шеңбер – шексіздіктің, идеалды абсолюттің және кемелдіктің символы. Қазіргі киелі геометрия іліміне сәйкес ең ежелгі ғибадат орындары: алау алаңдары, құрбандық үстелдері, құрбандық тастар, т.б. шеңбер түрінде болған. Дөңгелек — аспан, шексіздік, ғаламды білдіретін ең көне мистикалық символ» [21].

Қазақ халқының қол ұстасып дөңгелек құрып билейтін билеріне «Алқа-қотан» биі жатады. Көрнекті этнограф Ө. Жәнібеков өз зерттеулерінде қазақтардың дәстүрлі мәдениетінің көптеген аспектілерін қайта жаңғырта отырып, қазақтардың би мәдениетіне түріктің «Халай» дөңгелек құрып билейтін би стиліне жақын ерлердің топтасып билейтін билері де тән екендігін дәлелдеген. Бұған басқа ғалымдардың еңбектері де дәлел [22: 241]. Ө. Жәнібеков сонау өткен ғасырдың 80-жылдары қазақтардың көпшілік бірлесіп билейтін «Алқа» биін «Алтынай» ансамблімен көнекөз бишілер мен дәстүр білгірлерінің мәліметі бойынша жаңғыртқан.

Сондай-ақ, көптеген халық билерінде адорация (дұға қылу) немесе «оранта» — қолдарын аспанға көтеріп, құдайдан, табиғаттан қайырымдылық сұрау ишарасына сәйкес келетін қалып-қимылдар бар. Дәл осындай қол қалыптары қазақтың халық ерлер биі — «Бүркіт қанатта» бар [18: 31], сондай-ақ, қыз-келіншектер биінде де осыған ұқсас «Үлкен сылық» қол қалпы [18: 30] басынан жоғары үлкен сыйлық ұстап тұрған адамды бейнелейді.

Осы кезде жоғары оқу орындарында қазақ халық биінің оқулығы ретінде қабылданған А.Қ. Құлбекова мен Т.О. Ізімнің «Қазақ биін оқытудың теориясы мен әдістемесі» кітабында қазақ би қалыптары да қазақтың халық ою-өрнегі элементтерінің атаулары мен формалары қайталанған. Мысалы, қазақ биінің «Қошқар мүйіз», «Қос мүйіз», «Сыңғар мүйіз» [18: 29] қол қалыптары түркі, шығыс және басқа халықтарда кең тараған сәттілік сыйлайтын «ғарыштық қошқарға» табынушылықпен байланысты және де қазақ халық ою-өрнектерінің атауларына сәйкес келеді. Қазақ биінің мүйізге байланысты атаулары бар қол қалыптары Ш. Жиенқұлованың «Тайна танца» кітабында да бар: «Қошқар мүйіз» [17: 35], «Сыңар мүйіз» (бір мүйіз) [17: 36], «Киік мүйіз» [17: 34] (2-4-сурет).



2-сурет. «Қошқар мүйіз» қол қалпы



3-сурет. «Сыңар мүйіз» қол қалпы



4-сурет. «Киік мүйіз» қол қалпы

Түркі халықтарының наным-сенімдері бойынша көшпелі халықтың негізгі тағамы болып, мүйізі май болған жануар қошқардың мүйізі «құт» — күш, сәттілік, бақытпен барабар саналды. «...Қазақтар арасында кеңінен танымал бұл түсінік Орта Азия, Оңтүстік Сібір, Моңғолия, Солтүстік Кавказ, Үндіқытай, Африка халықтарының ұқсас ұғымдарымен сәйкес келеді. Көне дәуірде «От-Аспанмен» байланысты сәттілік, ұрпақ сыйлайтын «ғарыштық қошқарға» табынудың кең тарағанын көне мысырлықтарда қошқар басы бар сфинкстер түріндегі күн құдайы Амонның бейнелері; Кушан мен Хорасан, Ферғана патшаларының алтын қошқар түріндегі тақтары; аргонавтардың алтын жүнді қошқар терісі үшін жорығы және т.б. дәлелдейді. Осы нанымдарға ежелгі ирандық Фарнның бір

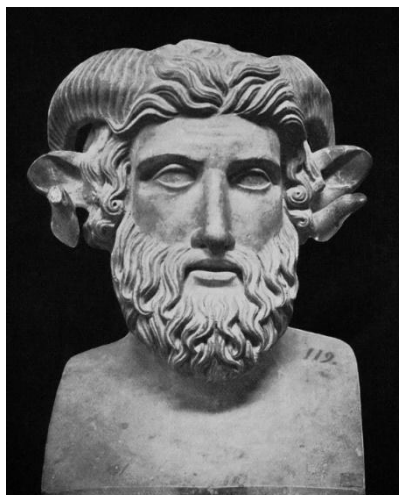
көрінісі — скиф, сақ тайпалары арасында кең тараған сәттілік, тұмар, дүниені көмкерген алтын қошқар түріндегі «от-күн» идеясы сәйкес келеді», – деп жазды Бек Ибраев [23].

Көптеген халықтарда: мысырлықтар, немістер, шумерлер және басқа да көптеген халықтарда мүйіз құдірет белгісі боп саналды. Грек пантеонының басты құдайы Зевс қошқар мүйізімен бейнеленді. Мүйізі бар дулығаларды патшалар киген. Мұсылман халықтарының фольклорында екі мүйізді Ескендір (Құрандағы Зу-ль-қарнайын, *القرن ین ذو*, араб тіл. ауд. – қос мүйіз иесі) Алла құдірет беріп, жердің екі шетіне, Шығысы мен Батысына, «күн шығатын» және «күн бататын» жерге [24] дейін жетуге мүмкіндік берген ислам дінінің жақтаушысы, Мұхаммедке дейін өмір сүрген Жаратушы елшісі және пайғамбары болып саналды. Е.А. Костюхин [25: 125-126] «Александр Македонский әдеби және фольклорлық дәстүрде» деген кітабында этнограф Д.И. Эварницкий (1893) және Г.Н. Потаниннің (1916) халық аузынан жазып алған қос мүйізді Ескендір туралы қазақтың екі халық аңызын мысал ретінде келтіреді. Алайда Зу-ль-қарнайынның түп тұлғасы Ескендір (Александр Македонский) емес, Кир II болған деген пікір де бар [26], (5-сурет).



5-сурет. Пасаргадтағы Мысыр құдайларының бас киімін киіген қос мүйізді Кир II (Куруштың) бедерлі мүсіні [27].

О.Ф. Вальдгауэр [27] былай деп жазған: «Зевс-Амон мүсінінің үлгісі Африканың солтүстігіндегі, әсіресе Ніл атырауындағы қалалардағы грек және мысыр элементтерінің араласуының нәтижесі болып табылады... Зевс-Амонға табыну кең таралып, оның әр түрлі дәуірлердегі бірқатар бейнелері бізге жеткен» (6-7-сурет).



6-сурет. Зевс-Амонның басы. Мәрмәр. Неаполь, Геркуланум ұлттық археологиялық мұражайы. Берлин университетінің фотосуретінен. <http://ancientrome.ru/art/artwork/img.htm?id=1449>



7-сурет. Қошқар мүйізді Зевс-Амонның басы. Мирмекиядан (Қырым) табылған Қызыкин статері (антикалық тиын ақша), б.з.д. 5 ғ-ң 2-жартысы [28: 144].

Қазақ халық биіндегі әйелдердің негізгі айналмалы қол қимылы — қол саусақтарын өзіне қарай және өзінен сыртқа айналдыру «Айналма» [18: 35-36] қимылы да қошқардың бұралған мүйізіне ұқсайды. Бұл қозғалыстың атауы қазақ тіліндегі қазақ аналары әдетте балаларына арнап айтатын «Айналайын» деген қасиетті сөзбен бір түбірден тұрады. Бұл сөздің мағынасы: «Сені айналып, сенің бар ауруыңды, қазаларыңды өзіме аламын», – дегенді білдіреді.

Д. Әбіров пен А. Ысмайылов [29: 96] толқын тәрізді «Толқын», «Қанат қағу», «Оймақ» қимылдары және басқалары халық ою-өрнектеріне ұқсас дейді. Өртүрлі халықтар арасындағы «Толқын» қозғалысы шеңбер сияқты құнарлылыққа табынуды, дүниенің екі жақтылығын білдірді. «Толқын» қозғалысы 1-суреттегі «Бітпес» космогониялық ою-өрнек элементіне, ал «Оймақ» қозғалысы – «Шеңбер» космогониялық ою-өрнек элементіне ұқсайды. Осындай қолдың толқын тәрізді қимылдары А.К. Құлбекова және Т.О. Ізім кітабында да бейнеленген: «Толқын» [18: 36], «Жалын» [18: 37-38] және «Бидай боз» [18: 40] қол қимылдары. Осы жоғарыда аталған барлық қозғалыс түрлері, қазақ биіндегі әйелдердің негізгі айналмалы қол қимылы «Айналма» және т.б. бүкіл түркі және шығыс халықтарының, соның ішінде Таяу Шығыс пен Мысыр халықтарының билеріне де тән. Бұл жағдай жанама түрде бұл халықтардың тамыры мен наным-сенімдерінің ортақ екендігін айғақтайды.

Жер жүзінде алғаш жазудың пайда болуы, Ежелгі Месопотамияда алғашқы қалалар мен мемлекеттердің өркендеуі дәстүрлі түрде байланыстырылатын шумерлердің ежелгі өркениетінің халқы «Аспан» дегенді білдіретін және сына жазуларында «Ан» жұлдызының белгісі ретінде бейнеленген «Дингир» құдайын қастерлеп, оған табынғанын атап өткен жөн [30; хр. 13.20 сек.]. Көптеген зерттеушілер шумер тіліндегі «Дингир» сөзінің түркі халықтарының наным-сеніміндегі Көк Тәңірі құдайын білдіретін «Тәңір» сөзімен ұқсастығын байқаған. «Аспан құдайы Ан бір кездері шумерлер арасында бүкіл пантеонның басты құдайы болып саналған деуге толық негіз бар, дегенмен бізге дейін жеткен шамамен б.з.д. 2500 ж. дереккөздерде бұл рөл ауа құдайы Энлилге тағылтын болған», - деп жазады Самуэль Н. Крамер [31; 112-113]. Ашық деректерден Ф.Хоммельдің шумер тілінің ерекше белгілеріне сүйене отырып, шумерлерді тұран тайпасы деп есептейтіні белгілі.

А. Мәуленов [32; 132-142] Орал батыр, Қорқұт, Гильгамеш туралы аңыздарға түркішіл архетиптік сана ортақ деген тұжырымға келіп, былай деп жазады: «Шумерлер мен түркі тілдеріндегі сәйкестіктер шумерлер мен Еуразия дала аймағының тұрғындары арасындағы мәдени байланыстар болжауын растайды. Қазақ ғалымдарының ішінде бұл көзқарасты халықаралық деңгейде білдіруге алғаш талпыныс білдіріп, 1969 ж. Германияда өткен конференцияда баяндама жасаған Алтай Сәрсенұлы Аманжолов болды... Кейінірек шумерлер мәдениеті мен мифологиясының генезисі мәселелерімен айналысқан ғалымдар А. Окладников, А. Филькенштейн, Г. Шеффер, В. Бунак, Х. Йенсен және т.б. А. Аманжолов пен О. Сүлейменовтің шумерлер түріктермен тектес халық деген нұсқасымен келіскен. Олармен бірлесе ғалым-тарихшылар: С. Кляшторный мен Т. Тұрсынов, эзирбайжан түркологы Ю. Юсипов, хабардин-балқар ғалымдары Қ.Т. Лайпанов пен И.М. Мизиев, башқұрт зерттеушілері В.С. Юматов және А.Н. Киреев және т.б. шумерлердің түркі халықтарымен рухани жақындығы туралы айтады». Осындай көзқарасты О. Сүлейменов [35: 168-169], Ә.Қ. Қайыржанов, С. Қондыбай, Қ. Бегалин, А.Қ. Шашаев және т. б. зерттеушілер де ұстанады.

Егер С.П. Толстов [33: 321] 1945-1948 жж. зерттеу нәтижелері бойынша Орта Азия аумағындағы халықтарда б.з.д. кемелденіп дамыған ежелгі өркениет болды деп жазса, У.Х. Шалекенов [34: 55] зерттеулері де бұл көзқарасты растайды: «Орта Азия аумағында б.з.д. IV-ғ. аяғы мен III-ғ. басында Мысыр, Кіші Азия, Қытай мен Үндістандағы сияқты империялар болған: б.з.д. 558–330 жж. аралығында (шамамен 228 жыл) Ахеменидтер әулеті Батыс Азияда билік етті» деп келтіріп, Қазақ совет энциклопедиясынан үзінді келтіреді: «Ахеменнің мұрагері Кир II Таяу және Орта Шығыс елдерінің көпшілігін біріктірді, қуатты империя құрды» [35: 611].

Анатолий Клесов шумер өркениетінің негізін Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкаға Еуразиядан көшіп келген көшпелі рулар салған деп есептейді, дәлірек айтқанда, б.з.д. 5-мыңжылдықта «Сібірден Еділге дейін жетіп, оңтүстікке бұрылып, содан кейін Таяу Шығысқа кеткен». [36; хр. 1.25.16 сек.]. Оның пікірінше: «RIB (*Еуразия территориясында 7 мың жыл бұрын өмір сүрген көне гаплогот (ру) — автор ескертпесі*) шумерлерді дүниеге әкелді деп санауға негіз бар». Өзінің осы ойларын ол «ДНҚ шежіресі және лингвистика. Ежелгі Еуропа» мақаласында растайды [37: 103].

Қазақ биі элементтерінің бейнелі тілін, олардың семантикасын зерттеу бізді де А. Клесов пен жоғарыда аталған түркітанушы ғалымдардың гипотезасын қабылдауға итермелейді. Бұл гипотезаға жоғарыда аталған қазақ халық биінің элементтерінің Таяу Шығыс пен Египетті қоса алғанда, барлық шығыс халықтарына ортақтығы сай келіп тұр. А.А. Клесовтің гипотезасы [37; 103] одан әрі тереңірек зерттеуді және оппонент ғалымдардың зерттеулерінің тоғыспалы деректерінің жиынтығын талап етеді.

Қазақ биінің қимылдарына қайта оралсақ, бүкіл түркі және шығыс халықтарына ортақ «Айналма» атты әйел қол қозғалысы иллюстрациямен дәлелдеуді қажет етпейтін белгілі қимыл. Егер қол басының өзіне қарай айналу қозғалысына үңілсек, бұл ым-ишара тілінде «Мұнда кел» [38] дегенді білдіретін, символдық түрде «өзіне қарай шақыратын» немесе «бірдеңе алатын» қозғалысына ұқсайды, ал өзінен сыртқа айналмалы қозғалыс, керісінше, «өзінен алыстатады» немесе «өзінен жібереді».

Қазақ биінің қимыл-қозғалыстарының ұлттық қазақ ою-өрнектермен бұдан да басқа көптеген аналогиялық ұқсастықтарды бар, бірақ мақала көлемі талаптарына сәйес, біз осымен шектелеміз.

Қасиетті геометрия математика мен вибрациялық жиіліктеріне негізделген Әлемнің әмбебап тілін ашудың кілті болып табылады. Мұны 1787 ж. неміс физигі және зерттеушісі Э. Хладни ашқан дыбыс толқындарының физикалық әсерлері феномені болып табылатын киматика (грек тіл. κίμα «толқын» немесе «вибрация») сияқты физикалық құбылыс растайды. Киматика бізге вибрацияның материяны ұйымдастыратынын анық көрсетеді. Вибрация — үйлесімділік заңдары бойынша кез келген ортадағы тіршілік формаларының шексіз санын ұйымдастыратын жасампаз күш [39].

Қорытынды

Түйіндеп айтқанда, киелі геометрияға негізделген халық ою-өрнектері мен нақыштары өзінің көрінісін ұлттың біртұтас мәдени кодымен шартталған халық өнерінің барлық түрлерінен табады.

Жоғарыда келтірілген салыстырулардың барлығы түркі мәдениетінің бір бөлігі болып табылатын қазақ ою-өрнегінің кейбір үлгілері мен қазақ халық биінің қимыл-қозғалыстарының семантикалық кодының бірлігін айқын көрсетеді. Қазақ халық биі адамның бейсанасындағы көне архетиптермен байланысты және халық өміріндегі тарихи кезеңдер жайындағы өзіндік кодталған ақпараттарды дене тілінде бейнелейді.

Қазақ халық биінің кейбір негізгі қимыл-қозғалыстарына семантикалық мән-мағынасын көрсете отырып, семиотикалық талдау нәтижесінде қазақ биінің түркі халықтарына ғана емес, Таяу Шығыс пен Египет халықтары халық билеріне де ортақ негізгі элементтері анықталды. Бұл жай жоғарыда аталған мәдениеттердің ортақ тамырының жанама дәлелі болып табылады. Қорытындылар адамзаттың ДНҚ шежіресінің зерттеу жұмыстарымен, сондай-ақ бірқатар түркітанушы ғалымдардың еңбектерімен ішінара расталады.

Халық биі — халық тарихының өзіндік шежіресі болғандықтан, онда кездейсоқ элементтер мен кездейсоқ ұқсастықтар болмайды, өйткені бидің кез келген элементі халықтың мәдени кодтарының көрінісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Васюченко Н.Д. Введение в историческое изучение искусства: курс лекций. / Н. Д. Васюченко. — Витебск: Витеб. гос. ун-т им. П. М. Машерова, 2016. — 62 с.
- 2 Адорно Т.В. Эстетическая теория / Т.В. Адорно; пер. с нем. А. В. Дранова. — М.: Республика, 2001. — 527 с.
- 3 Hegel G.W.F. Philosophie der Kunst. Vorlesung von 1826 / Hrsg. A. Gethmann-Siefert, J.-I. Kwon und K. Berr. Frankfurt a/M.: Suhrkamp, 2004. — 297 S.
- 4 Өнер. Қазақстан энциклопедиясы. [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://kk.encyclopedia.kz/index.php/%D3%A8%D0%BD%D0%B5%D1%80>
- 5 Мещеряков В.П. Введение в литературоведение. Основы теории литературы: учеб. для акад. бакалавриата / В.П. Мещеряков, А.С. Козлов, Н.П. Кубарева, М.Н. Сербул; под общ. ред. В. П. Мещерякова. — М.: Юрайт, 2019. — 381 с.
- 6 Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов / К.Г. Юнг; пер. с англ. — К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. — 384 с.
- 7 Юнг К.Г. Человек и его символы / К.Г. Юнг, М.-Л. фон Франц, Дж.Л. Хендерсон, А. Яффе, И. Якоби [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://gtmarket.ru/library/basis/4121/4123>
- 8 Новикова М.М. Язык искусства. Энциклопедический словарь по истории и философии науки; под общ. ред. Е.В. Гугова. — Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гуманит. ун-та, 2010. — 342 с.
- 9 Гутнер Г.Б. Семантика / Г.Б. Гутнер [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://gtmarket.ru/concepts/6933>
- 10 Лотман Ю.М. Семиосфера. / Ю.М. Лотман. — СПб.: Искусство-СПБ, 2010. — С. 6.
- 11 Моисеев И. Жизнь и творчество. — Ч. 2. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://orpheusmusic.ru/publ/igor_moiseev_zhizn_i_tvorchestvo_chast_2/143-1-0-805
- 12 Кульбекова А.К. Казахский танец: вопросы сохранения традиционной хореографии и перспективы развития народного танца в Республике Казахстан / А.К. Кульбекова // Вестн. МГУКИ. — 2008. -№ 2. — С. 263–267.
- 13 Санчай Ч.Х. Семантика традиционной танцевальной культуры тувинцев: автореф. дис. ... канд. культурологии. Спец. 24.00.01 — «Теория и история культуры» / Ч. Х. Санчай. — Красноярск: СФУ, 2020.
- 14 Гевленко Ю.А. Семиотический анализ танца / Ю. А. Гевленко // Вестн. Том.гос. ун-та. — 2009. — № 320. — С. 87–89.
- 15 Атитанова Н.В. Танец как смысловая универсалия: от выразительного движения к «движению» смыслов: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Спец. 24.00.01 — «Теория и история культуры»/ Н.В. Атитанова. — Саранск, 2000. — 18 с.
- 16 Новерр Ж.Ж. Письма о танце / Ж.Ж. Новерр; пер. с фр.; под ред. А. А. Гвоздева. — 2-е изд., испр. — СПб.: Изд-во «Лань»; Изд-во «Планета музыки», 2007. — 384 с.
- 17 Жиенкулова Ш. Тайна танца / Ш. Жиенкулова. — Алма-Ата: Өнер, 1980. — 289 с.
- 18 Кульбекова А.К. Теория и методика преподавания казахского танца: учеб. / А.К. Кульбекова, Т.О. Ізім. — Астана: Эверо, 2012. — 235 с.
- 19 Джанибеков У. Культура казахского ремесла. Классические исследования [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adebiportal.kz/upload/iblock/e2c/e2cc7827a2c144dd2f693b411ce89033.pdf>
- 20 Нуриева А. Знаки и смыслы казахских орнаментов [Электронный ресурс] / А. Нуриева. — Режим доступа: <https://www.caa-network.org/archives/15372>
- 21 Прокопенко И. Сакральная геометрия. Энергетические коды гармонии. [Электронный ресурс]. — 2013. — Режим доступа: <https://www.litres.ru/iolanta-prokopenko/sakralnaya-geometriya-energeticheskie-kody-garmonii-2/chitat-onlayn/>
- 22 Рамаданова Ж.Д. Казахский народный танец в отражении эпох: историко-этнографический и эстетический контекст / Ж.Д. Рамаданова [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://is.nkzu.kz/publishings/%7BF8D81D82-32F8-419F-BC00-194AACC1CA70%7D.pdf>
- 23 Ибраев Б. Космогонические представления наших предков/ Б. Ибраев. — 2000. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.arba.ru/article/731>
- 24 Құран, 18-сүре, 83–90-аяттар.
- 25 Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. — Сер. «Исследования по фольклору и мифологии Востока» / Е.А. Костюхин. — М.: Гл. ред. вост. литер. изд-ва «Наука», 1972. — 192 с.
- 26 Нұрбекұлы Б. Зу-ль-карнайын жайында [Электрондық ресурс]. / Б. Нұрбекұлы. — Қолжетімділік тәртібі: <https://narok.com.kz/kk/blog/o-zul-karnaine>
- 27 Вальдгауер О.Ф. Мирон / О.Ф. Вальдгауер. — Берлин: Гос. изд-во РСФСР, 1923. — 46 с.
- 28 Скржинская М.В. Мифы о богах в культуре и искусстве античных государств Северного Причерноморья / М.В. Скржинская // *Vosrogos studies*. Вып. XXVI. — Симферополь–Керчь, 2012.
- 29 Абилов Д. Казахские народные танцы / Д. Абилов, А. Исмаилов. — 2-е изд. — Алма-Ата: Өнер, 1984. — 112 с.
- 30 Охта С. Шумеры: история первой цивилизации за 20 минут. — Охта Студия. — 2020. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=UydIPVDIZIY>
- 31 Крамер С.Н. История начинается в Шумере. (По следам исчезнувших культур Востока) / С.Н. Крамер; пер. Ф.Л. Мендельсона; под ред. и с предисл. В.В. Струве. — М.: Наука, 1965. — 256 с.
- 32 Мауленов А. Трансформация протонюркской мифологии и Урал батыр / А. Мауленов А. / Материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 130-летию со дня рождения Мухаметши Бурангулова. — Уфа, 2018. — 256 с.
- 33 Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации / С.П. Толстов. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 328 с.
- 34 Шалекенов У.Х. Античная цивилизация Центральной Азии / У.Х. Шалекенов // ҚР ҰҒА хабарлары (Известия НАН РК). Сер. Обществ. наук. — 2009. — № 1. — С. 53–61.

- 35 ҚСЭ. Т. 1. Издательство «Қазақ энциклопедиясы», 1972.
- 36 ДеньТВ. Анатолий Клёсов. Как связаны шумеры и европейцы, славяне и кельты, евреи и арабы. ДНК-анализ. 08.06.2018. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=oPFfXIid-AE>
- 37 Klyosov A. DNA Genealogy and Linguistics. Ancient Europe / A. Klyosov, G. Tomezzoli // Advances in Anthropology. — 2013. — May. — P. 101–111.
- 38 Словарь жестов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/254914>
- 39 Stanford N.J. Cymatics: Science Vs. Music. Nigel Stanford / N.J. Stanford. — 2015. Retrieved from https://www.youtube.com/results?search_query=Stanford%2C+Nigel+John.+Cymatics%3A+Science+Vs.+Music++Nigel+Stanford

Ж.Д. Рамаданова

Искусство как отражение генетического культурного кода (на примере казахского народного танца)

В статье автором изложены результаты изучения генетического культурного кода, отражающего духовные ценности народа, на примере традиционного танцевально-пластического искусства казахов. В качестве метода исследования применен семиотический анализ движений и поз традиционного казахского танца, являющегося частью тюркской культуры. Для раскрытия темы в статье даны определения и функции таких терминов, как «искусство», «образный язык в искусстве», «архетип», «семантика», «семиотика». Также приведен разбор искусства танца как семиотической системы, основанный на том, что язык танца, выражаемый движениями тела, невербален, содержит знаки и символы, отражающие в том числе подсознательные мысли и чувства танцора и хореографа. Автор, опираясь на символы сакральной геометрии и жестового языка, проводит сравнения казахских национальных узоров и движений казахского танца со сходными названиями с интерпретацией семантического смысла символических форм, отражающих культурный код народа. В сравнении автор опирается на тот факт, что основу казахского орнамента составляют знаки-символы, для разработки которых народным мастерам источником послужили явления и предметы окружающего мира. В результате исследования были выявлены элементы казахского танца, которые являются общими не только для восточных народов, но и для танцев народов Ближнего Востока и Египта, что является косвенным свидетельством общности корней перечисленных выше культур. Выводы частично подтверждаются исследовательскими работами в ДНК-генеалогии человечества, а также работами ряда тюркологов.

Ключевые слова: искусство, образный язык искусства, семантика языка искусства, тюркская культура, культурный код, казахский народный танец, семиотический анализ движений, казахские национальные узоры, движения казахского танца, ДНК-генеалогия.

Zh.D. Ramadanova

Art as a reflection of the genetic cultural code (on the example of Kazakh folk dance)

This article presents the results of the study of the genetic cultural code, reflecting the spiritual values of the people on the example of the traditional dance-plastic art of the Kazakhs. As a research method, the author uses a semiotic analysis of movements and postures of traditional Kazakh dance, which is part of the Turkic culture. The article provides definitions and functions of such terms as «art», «figurative language in art», «archetype», «semantics», «semiotics». It also gives an analysis of the art of dance as a semiotic system, based on the fact that the language of dance, expressed by body movements, is non-verbal, containing signs and symbols that reflect, among other things, the subconscious thoughts and feelings of the dancer. The author, based on the symbols of sacred geometry and sign language, compares Kazakh national patterns and movements of Kazakh dance with similar names with the interpretation of the meaning of symbolic forms reflecting the cultural code of the people. In comparison, the author relies on the fact that the basis of the Kazakh ornament is made up of signs-symbols, for the development of which the folk masters are the source of the phenomena and objects of the surrounding world. As a result, elements of Kazakh dance are identified, which are common not only

for the eastern peoples but also for the dances of the peoples of the Middle East and Egypt, which is indirect evidence of the common roots of the above cultures. The conclusions are partially confirmed by research works in the DNA genealogy of mankind, as well as by the works of a number of Türkologists.

Keywords: art, figurative language of art, semantics of the language of art, Turkic culture, cultural code, Kazakh folk dance, semiotic analysis of movements, Kazakh national patterns, Kazakh dance movements, DNA genealogy.

References

- 1 Vasiuchenko, N.D. (2016). *Vvedenie v istoricheskoe izuchenie iskusstva: kurs leksii [Introduction to the Historical Study of Art: A Course of Lectures]*. Vitebsk: Vitebskii gosudarstvennyi universitet imeni P.M. Masherova [in Russian].
- 2 Adorno, T.W. (2001). *Esteticheskaia teoriia [Aesthetic theory]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- 3 Hegel, G.W.F. (2004). *Philosophie der Kunst*. Frankfurt a/M.: Suhrkamp [in German].
- 4 Oner [Art]. Retrieved from <https://kk.encyclopedia.kz/index.php/%D3%A8%D0%BD%D0%B5%D1%80> [in Kazakh].
- 5 Meshcheriakov, V.P., Kozlov, A.S., Kubareva, N.P., & Serbul, M.N. (2019). *Vvedenie v literaturovedenie. Osnovy teorii literatury: uchebnik dlia akademicheskogo bakalavriata [Introduction to Literary Studies. Fundamentals of Literature Theory: academic undergraduate textbook]*. Moscow: Yurait [in Russian].
- 6 Jung, C.G. (1996). *Dusha i mif. Shest arkhетipov [Soul and myth. Six archetypes]*. Kyev: Gosudarstvennaia biblioteka Ukrainy dlia yunosthestva [in Russian].
- 7 Jung, C.G., Henderson, J.L., Franz, M.-L., Jaffé, A., & Jacobi, J. (1964). *Chelovek i ego simvolny [Man and His Symbols]*. *gtmarket.ru*. Retrieved from <https://gtmarket.ru/library/basis/4121/4123> [in Russian].
- 8 Novikova, M.M. (2010). *Yazyk iskusstva. Entsiklopedicheskii slovar po istorii i filosofii nauki [Language of Art. Encyclopedic Dictionary of the History and Philosophy of Science]*. E.V. Gutov (Ed.). Nizhnevartovsk: Publ. house of Nizhnevartovsk humanitarian university [in Russian].
- 9 Gutner, G.B. (2021). *Semantika [Semantics]*. Retrieved from <https://gtmarket.ru/concepts/6933> [in Russian].
- 10 Lotman, Yu.M. (2010). *Semiosfera [Semiosphere]*. Saint Petersburg: Art-SPB [in Russian].
- 11 Moiseev, I. *Zhizn i tvorchestvo. Chast 2 [I. Moiseev. Life and creation. Part 2]*. Retrieved from http://orpheusmusic.ru/publ/igor_moiseev_zhizn_i_tvorchestvo_chast_2/143-1-0-805 [in Russian].
- 12 Kulbekova, A.K. (2008). *Kazakhskii tanets: voprosy sokhraneniia traditsionnoi khoreografii i perspektivy razvitiia narodnogo tantsa v Resublike Kazakhstan [Kazakh dance: issues of preserving traditional choreography and prospects for the development of folk dance in the Republic of Kazakhstan]*. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kultur i isskustva — Bulletin of Moscow State University of Culture and Art*, 2, 263–267 [in Russian].
- 13 Sanchai, Ch.Kh. (2020). *Semantika traditsionnoi tantsevalnoi kultury tuvintsev [Semantics of traditional dance culture of Tuvans]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Krasnoyarsk [in Russian].
- 14 Gevlenko, Yu.A. (2009). *Semioticheskii analiz tantsa [Semiotic analysis of dance]*. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University*, 320, 87–89 [in Russian].
- 15 Atitanova, N.V. (2001). *Tanets kak smyslovaia universalii: ot vyrazitel'nogo dvizheniia k «dvizheniiu» smyslov [Dance as a semantic universal: from expressive movement to the «movement» of meanings]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saransk [in Russian].
- 16 Noverre, J.-G. (2007). *Pisma o tantse [Letters about the dance]*. Saint Petersburg: Publ. house «Lan»; Publ. House «Planeta muziki» [in Russian].
- 17 Zhienkulova, Sh. (1980). *Taina tantsa [The Mystery of Dance]*. Alma-Ata: Oner [in Russian].
- 18 Kulbekova, A.K., & Izim, T.O. (2015). *Teoriia i metodika prepodavaniia kazakhskogo tantsa [Theory and methods of teaching Kazakh dance]*. Textbook. Astana: Evero [in Russian].
- 19 Dzhanibekov, U. (2012). *Kultura kazakhskogo remesla. Klassicheskie issledovaniia: Mnogotomnik [The culture of Kazakh craft. Classic Studies: Multivolume]*. Retrieved from <http://adebiportal.kz/upload/iblock/e2c/e2cc7827a2c144dd2f693b411ce89033.pdf> [in Russian].
- 20 Nurieva, A. (2019). *Znaki i smysly kazakhskikh ornamentov [Signs and meanings of Kazakh ornaments]*. Retrieved from <https://www.caa-network.org/archives/15372> [in Russian].
- 21 Prokopenko, I. (2013). *Sakralnaia geometriia. Energeticheskie kody harmonii [Sacred geometry. Energy codes of harmony]*. Retrieved from <https://www.litres.ru/iolanta-prokopenko/sakralnaya-geometriya-energeticheskie-kody-garmonii-2/chitat-onlayn/> [in Russian].
- 22 Ramadanova, Zh.D. (2019). *Kazakhskii narodnyi tanets v otrazhenii epokh: istoriko-etnograficheskii i esteticheskii kontekst [Kazakh folk dance in the reflection of eras: historical, ethnographic and aesthetic context]*. Retrieved from <http://is.nkzu.kz/publishings/%7BF8D81D82-32F8-419F-BC00-194AACCA70%7D.pdf> [in Russian].
- 23 Ibraev, B. (2000). *Kosmogonicheskie predstavleniia nashikh predkov [Cosmogonic concepts of our ancestors]*. Retrieved from <http://www.arba.ru/article/731> [in Russian].
- 24 Quran. 18-sure, 83–90-aiattar [Qur'an. Sura 18, verses 83–90]. Retrieved from <https://kuran.kz/sureler/18> [in Kazakh].
- 25 Kostiukhin, E.A. (1972). *Aleksandr Makedonskii v literaturnoi i folklornoi traditsii. Serii «Issledovaniia po folkloru i mifologii Vostoka» [Alexander the Great in the literary and folklore tradition. Series «Studies in folklore and mythology of the East»]* Moscow: The main editorial office of oriental literature of the Nauka publishing house [in Russian].

- 26 Nurbekuly, B. Zu-l-karnain zhayynda [About Dhul-Qarnayn]. Retrieved from <https://narok.com.kz/kk/blog/o-zul-karnaine> [in Kazakh].
- 27 Waldhauer, O.F. (1923). Myron. Berlin: RSFSR State Publishing House. Retrieved from <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1335381721> [in Russian].
- 28 Skrzhinskaia, M.V. (2012). Mify o bogakh v kulture i iskusstve antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria [Myths about gods in the culture and art of the ancient states of the Northern Black Sea region]. *Bosporos studies*. Vol. XXVI. Simferopol–Kerch [in Russian].
- 29 Abirov, D., & Ismailov, A. (1984). *Kazakhskie narodnye tantsy* [Kazakh folk dances]. Alma-Ata: Oner [in Russian].
- 30 Okhta, S. (2020). Shumery. Istoriia pervoi tsivilizatsii za 20 minut [The Sumerians: The History of the First Civilization in 20 Minutes]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=UydIPVDIZIY> [in Russian].
- 31 Kramer, S.N. (1965). *Istoriia nachinaetsia v Shumere* [The story begins in Sumer]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 32 Maulenov, A. (2018). Transformatsiia prototurkskoi mifologii i Ural batyr [Transformation of Proto-Turkic mythology and Ural Batyr]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 130-letiiu so dnia rozhdeniia Mukhametshi Burangulova — Materials of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 130th anniversary of the birth of Mukhametshi Burangulov*. Ufa [in Russian].
- 33 Tolstov, S.P. (1948). *Po sledam drevnekhorezmiiskoi tsivilizatsii* [In the footsteps of the ancient Khorezm civilization]. Moscow–Leningrad: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
- 34 Shalekenov, U.Kh. (2009). Antichnaia tsivilizatsiia Srednei Azii [Ancient civilization of Central Asia]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk — Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Science Series*, 1, 53–61 [in Russian].
- 35 (1972). *Qazaq Sovet entsiklopediasy* [Kazakh Soviet encyclopedia]. Vol. 1. Amaty: Kazakh encyclopediasy [in Kazakh].
- 36 DenTV (2018). Anataolii Kliosov. Kak sviazany shumery i evropeitsy, slaviane i kelty, evrei i araby. DNK-analiz [Anatoly Klyosov. As connected Sumerians and Europeans, Slavs and Celts, Jews and Arabs. DNA analysis]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=oPFfXIid-AE> [in Russian].
- 37 Klyosov, A., & Tomezzoli, G. (2013). DNA Genealogy and Linguistics. Ancient Europe. *Advances in Anthropology*. May, 101–111.
- 38 Slovar zhestov [Glossary of gestures]. Retrieved from <https://www.kommersant.ru/doc/254914> [in Russian].
- 39 Stanford, N.J. (2015). Cymatics: Science Vs. Music. Nigel Stanford. Retrieved from https://www.youtube.com/results?search_query=Stanford%2C+Nigel+John.+Cymatics%3A+Science+Vs.+Music++Nigel+Stanford

З.Г. Сактаганова^{1*}, А.Г. Гладышева²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова;
Центр этнокультурных и историко-антропологических исследований, Караганда, Казахстан;

²Москва, Россия
(E-mail: zauresh63@mail.ru; a.gladysheva2010@yandex.ru)

Дети Карлага: условия содержания по материалам архивов и воспоминаний

Одним из контингентов заключенных Карлага были дети, разделившие трагическую судьбу своих матерей, многие/некоторые из которых оказались в лагере как «ЧСИР» — «члены семей изменников Родины». В статье рассмотрена историография детской лагерной тематики по Карлагу, авторы резюмируют, что проблема «дети Карлага» в отечественной историографии исследована фрагментарно и весьма поверхностно, отсутствуют системные, фундаментальные работы. В данной публикации предпринята попытка, на основе архивных материалов, воспоминаний и интервью бывших маленьких узников Карагандинского ИТЛ, оказавшихся в одном из самых зловещих лагерей Казахстана, отследить условия содержания и фрагменты лагерной жизни. Источниковая база статьи представлена тремя основными типами письменных исторических источников 30–50-х гг. XX в.: нормативно-правовые документы по лагерям ГУЛага, делопроизводственная документация Карлага и статистические материалы из Архивных фондов РК и РФ о численности, смертности детей и т.п. В статье использованы фрагменты воспоминаний узников Карлага из опубликованных сборников, а также материалы интервью, взятые одним из авторов данной публикации у бывших узников Карагандинского ИТЛ. В статье задействованы документы Архивных фондов РК (фонд Политотдела Карлага из Государственного архива Карагандинской области; фонд Управления Карлага из Архива Управления Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области) и РФ (фонд Главное управление мест заключения (ГУМЗ) Министерства Внутренних дел СССР из Государственного архива Российской Федерации).

Ключевые слова: ГУЛаг, Карлаг, дети ГУЛага, дети Карлага, узники Карлага, ЧСИР, лагерное детство, условия содержания детей в ИТЛ, детская лагерная повседневность.

Введение

Крупнейший в республике из лагерей ГУЛага был Карагандинский исправительно-трудовой лагерь (Карлаг). История функционирования Карлага, через который прошло около 1 миллиона заключенных, стала страшным символом тоталитарного режима СССР и масштабных политических репрессий в советский период. Одним из контингентов заключенных Карлага были дети, разделившие трагическую судьбу своих матерей, многие/некоторые из которых оказались в лагере как «ЧСИР» — «члены семей изменников Родины». В историографии лагерная тематика имеет определенные традиции разработки [1], но тема «дети ГУЛага в Казахстане» остается мало изученной. Проблема «дети Карлага» в отечественной историографии исследована фрагментарно и весьма поверхностно, до сих пор отсутствуют системные, фундаментальные работы. Историографический анализ демонстрирует значительные лакуны в разработке этой темы. Невнимание к детям и феномену детства привел к тому, что дети не только в контексте истории Карагандинского или казахстанских ИТЛ, в целом, в системе ГУЛага остались «наиболее молчаливыми и наиболее замалчиваемыми среди всех действующих лиц истории» [2].

В данной публикации предпринята попытка, на основе архивных материалов, воспоминаний и интервью бывших маленьких узников Карагандинского ИТЛ, отследить условия содержания и фрагменты лагерной жизни, оказавшихся в одном из самых зловещих лагерей Казахстана.

Карлаг, с его центром в Долинке, стал символическим местом для изучающих детство в советском ГУЛаге. Сюда отправлялись жертвы оперативного приказа НКВД СССР № 00486 от 15 августа 1937 г. о репрессиях «членов семей изменников родины». В пункте 5 упомянутого выше приказа предписывалось не арестовывать беременных женщин: «5. Аресту не подлежат: а) беременные; жены осужденных, имеющие грудных детей; тяжело или заразно больные; имеющие преклонный возраст.

*Автор-корреспондент. E-mail: zauresh63@mail.ru

В отношении таких лиц временно ограничиваться одобрением подписки за семьей: невыезде с установлением тщательного наблюдения» [3; 235]. Но арестовывали и беременных женщин, поскольку некоторые из женщин — «ЧСИР» были беременны.

Не соблюдались и пункты 19, 20, 21 статьи «Размещение детей осужденных».

Пункт 19 предписывал: «Всех оставшихся после осуждения детей-сирот размещать а) детей в возрасте от 1–1,5 лет и до трех полных лет — в детских домах и яслях Наркомздравов республик в пунктах жительства осужденных; б) детей в возрасте от 3 полных лет и до 15 лет — в детских домах Наркомпросов других республик, краев и областей (согласно установленной дислокации) и вне Москвы, Ленинграда, Киева, Тбилиси, Минска, приморских и пограничных городов.

20. В отношении детей старше 15 лет вопрос решать индивидуально. В зависимости от возраста, возможностей самостоятельного существования собственным трудом или возможностей проживания на иждивении родственников такие дети могут быть: а) направлены в детские дома Наркомпросов республик в соответствии с 1. «б» ст. 19; б) направлены в другие республики, края и области (пункты, за исключением перечисленных выше городов) для трудового устройства или определения на учебу.

21. Грудные дети направляются вместе с их осужденными матерями в лагеря, откуда по достижении возраста 1–1,5 лет передаются в детские дома и ясли Наркомздравов республик.

22. Дети в возрасте от 3 до 15 лет принимаются на государственное обеспечение.

23. В том случае, если оставшихся сирот пожелают взять другие родственники (не репрессированные) на свое полное иждивение, — этому не препятствовать» [3; 236]. Размещали грудных детей не в детских домах и яслях Наркомздравов республик, а в детских отделениях при лагерях: сначала ребенок содержался в лагерных яслях, потом они переводились в детские дома. Не всегда передавали детей ЧСИР другим родственникам (не репрессированным) на их иждивение и т.д. По данным председателя Международного общества «Мемориал» А.Б. Рогинского, по данному приказу было «изъято» около 25 тысяч детей [4].

Жизнь таких детей иногда была очень короткой. Не случайно, кладбище, где хоронили родившихся в Карагандинском ИТЛ детей, называлось «Мамочкино кладбище» [5]. Оно находилось на территории структурного подразделения Карлага — В Центральном полеводческом отделении (ЦПО), в 30 км от г. Караганды и недалеко от поселка Долинка (центр Карлага) (ныне Абайский район Карагандинской области). Недалеко от него был расположен родильный дом. Точных данных о количестве родившихся и умерших в Карлаге детей нет. «ЦПО называли «мамкиным домом», так как там содержались узницы, которые вот-вот должны были родить детей и женщины с младенцами после родов. Дети содержались с матерями до трех-четырёх лет... после их направляли в детские дома — Компанейский, Литвиновский, Осакаровский и Бесобинский» [6].

Методология, методы и материалы исследования

Теоретической и методологической основой публикации послужили теоретические конструкции и наработки авторов трудов предшествующей историографии. В зарубежной историографии работ о детях ГУЛага немного. Т.У. Белл опубликовал труд по истории лагерных браков ГУЛага, в данной статье на базе мемуаров бывших заключенных-женщин рассматриваются положение беременных и родивших женщин, история детей в лагерных яслях [7]. Интересное исследование было проведено Келли Руни, в работе автора показаны положение детей «врагов народа» за колючей проволокой, повседневная жизнь детей в лагерях, их трудоустройство на различных месторождениях [8]. Статья М. Кравери и А.-М. Лошонци посвящена истории депортированных детей из Центральной и Восточной Европы [9]. На основе мемуаров бывших заключенных создан сборник воспоминаний со 170 свидетельствами (в том числе подростков лагерей ГУЛага) из Прибалтики, Чехии, Германии, Венгрии, Польши, Казахстана. Проблемой «Дети ГУЛага» интенсивно занималась Э. Маккиннон, она рассматривала опыт детей, родившихся в тюрьмах или в лагерях, изучала способы и стратегии выживания детей в стенах ГУЛага [10].

В российской историографии только с середины 1990-х гг. начинают публиковаться работы, посвященные детям ГУЛага, статьи по проблемам детской повседневности, в частности, публикация С.В. Журавлева и А.К. Соколова «Счастливое детство» [11]. В 2002 г. был издан фундаментальный сборник документов «Дети ГУЛага. 1918–1956» [3]. Появление первой такого рода документальной работы о детях лагерей в 40-томной серии «Россия. XX век. Документы» стало в некотором смысле прорывным явлением российской историографии по лагерной тематике. В сборнике на архивных материалах отслеживается детская тематика, как проблема жертв тоталитарного режима. Изучались

российскими авторами проблемы детства в отдельных лагерях СССР [12]. Были опубликованы работы о школьной повседневности в АЛЖИРе, в частности, в исследовании М.С. Соегова изучены судьбы детей ГУЛага по материалам воспоминаний и фотографий из историй детей-близнецов Зелили и Эдуарда [13].

Весьма скудно представлена отечественная историография: работы, по касательной затрагивающие проблему детства, в казахстанской историографии начинают появляться только в начале 2000-х. В единичных исследованиях представлены параграфы по истории лагерного детства: например, в публикации С.Д. Шаймухановой есть параграф о детях Карлага [14]. О возрастных категориях детей АЛЖИРа, принципах распределения детей в лагере, взаимоотношениях с матерями рассказывается в отдельном разделе монографии А.Р. Кукушкиной [15]. С.К. Бастемиев анализирует историко-правовые основы деятельности лагерей, в том числе, речь идет об ИТЛ для содержания беспризорников и юных преступников [16].

Из первых специальных небольших по объему работ (59 страниц), посвященных детям Карагандинского ИТЛ, следует выделить работу «Дети Карлага», изданную Центром правовой статистики Карагандинской области в 1999 г. (в архиве данного учреждения находился фонд архивных документов Карагандинского ИТЛ) [17]. В данной работе заместитель прокурора Карагандинской области, полковник юстиции В.В. Горецкий приводит список 1507 детей, родившихся у женщин Карлага (документы фонда Карлага до сих пор до конца не рассекречены).

В 2015 г. была издана книга-альбом д.ю.н., профессора Н.О. Дулатбекова с детскими фотографиями, фото личных вещей и рисунков, в альбоме приведены письма детей к матерям-заключенным, имеются воспоминания осужденных женщин и детей [5].

При написании статьи были использованы научные общенаучные методы исследования (анализа и синтеза, дедукции и индукции), методы аналогии, обобщения, системного подхода, методы эмпирического исследования (сравнения, описания) и др. Были применены специальные исторические методы, в частности, историко-системный, проблемно-хронологический и другие методы, которые позволили систематизировать и провести анализ документальной базы статьи.

Источниковая база статьи представлена преимущественно тремя основными типами письменных исторических источников 30–50-х гг. XX в.: нормативно-правовые документы по лагерям ГУЛага, делопроизводственная документация Карлага и статистические материалы из архивных фондов РК и РФ о численности, смертности детей и т.п. В статье задействованы документы Архивных фондов РК: Фонд 1171 — Политический отдел Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Политотдел Карлага) из Государственного архива Карагандинской области (ГАКО), фонд 16 — Управление Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Карлаг) из Архива Управления Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан (УКПСи СУ ГП РК) по Карагандинской области. Из Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ) приведены материалы из фонда Р-9414 — Главное управление мест заключения (ГУМЗ) Министерства Внутренних дел СССР (1930–1960 гг.). Были использованы фрагменты воспоминаний узников Карлага из опубликованных сборников воспоминаний, также интервью, взятые одним из авторов данной публикации А.Г. Гладышевой у бывших узников Карагандинского ИТЛ (Г. Каретников, И. Басырова и И.К. Демина). Данные архивные и устные источники позволили, на наш взгляд, в статье поставить проблему условия содержания детей в Карагандинском ИТЛ.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

Согласно архивным справкам, в Карлаге существовали детские отделения в 7 лаготделениях Карлага [5; 6]. На 29 июня 1952 г. в составе Карлага: в Каражарском лаготделении имелись Дом младенца на 150 детей, Детизолятор на 10 мест, Родильное отделение от 5 до 10 коек; в Топарском лаготделении имелись Дом младенца на 200 детей, Детизолятор на 10 мест, Родильное отделение от 5 до 10 коек; в Бидайском лаготделении имелись Дом младенца на 200 детей, Детизолятор на 10 мест, Родильное отделение от 5 до 10 коек; в Акмолинском лаготделении имелись Дом младенца на 150 детей, Детизолятор на 10 мест, Родильное отделение до 5 коек; в Карабасском лаготделении имелись Дом младенца на 25 детей; в Долинском и Самарском (Дом младенца на 150 детей) лаготделениях также имелись дома младенца, детизоляторы, родильное отделение [18; 236–244].

Анализ текстов приказов, справок и других документов позволяет изучить условия содержания маленьких заключенных. В частности, в архивных материалах за 1937 г. зафиксировано: «Помещения дет-ясель содержатся грязно, всюду в палатах клопы и мухи. Обслуживающий персонал свои обязан-

ности выполняет недобросовестно, отсутствуют требовательность и дисциплина, матери детей, содержащихся в яслях, грубо и безнаказанно нарушают установленный порядок и режим в яслях, пища однообразна, есть факты хищений продуктов и инвентаря» [19; 347, 348].

Еще несколько фрагментов из документов архива позволяет представить условия содержания детей в детских отделениях. «Согласно приказу № 117 Управления Карагандинского исправительно-трудового лагеря НКВД от 23 марта 1938 г. становится понятным, что в результате проведенного обследования детских яслей в Чурубай-Нурунском отделении комиссией были выявлены ряд существенных недочетов и ненормальностей:

1. Установленные нормы молока для детских яслей полностью не выдаются, вместо молока отпускается пахта.

2. Ясли не снабжаются в достаточном количестве топливом, вследствие чего имеют место массовые гриппозные заболевания в дет-яслях. Часть помещения не отапливается и в момент обследования, а до этого момента были дни, когда температура в яслях едва достигала 9 градусов.

3. Метраж, отпускаемый для пошивки детского вещдоловствия, задерживается в складах части снабжения.

4. Распоряжение от 27.02. с.г. за № 779-1309 о выделении обслуги яслей в отдельное помещение Начальником отделения до сих пор не выполнено.

5. Прачечная дет-яслей содержится в антисанитарном состоянии — стоки для отработанной воды засорены и не работают, технадзор отсутствует.

6. Несмотря на то, что для пошивки детского вещдоловствия был отпущен материал и выкройки к нему, что облегчало работу пошивкой его — сшиты же комбинезоны чрезвычайно неудобные и затрудняющие уход за детьми» [20; 228, 229]. Документ подписан начальником Управления Карлага НКВД, старшим лейтенантом госбезопасности Лениным.

В тяжелейших условиях находились и беременные женщины. «Проведенной Прокуратурой Карлага НКВД проверкой выполнения Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 8/VII-44 г. об оказании помощи беременным женщинам и кормящим матерям в подразделениях лагеря установлено, что Указ Президиума Верховного Совета Союза ССР от 8/VII-44 г. в некоторых отделениях не выполняется.

1. Кормящие, беременные, многодетные женщины и одинокие матери на учет не поставлены.

2. Расчеты с детскими учреждениями за содержание детей производится по-старому, так как никаких указаний со стороны ФИНО Управления на этот счет в отделения не дано.

3. Имеются нарушения в части выдачи дополнительных карточек беременным женщинам и кормящим матерям, так, например, в Батыкском отделении 5 человек указанной выше категории женщин, получившие справки врача на дополнительное питание со II-й половины августа, вторую карточку на питание не получили, несмотря на неоднократные требования отделения, только лишь потому что карточное бюро Управления своевременно не подготовило необходимое количество карточек.

4. В некоторых отделениях для беременных и кормящих матерей не создаются нормальные условия, так, например, 22/VIII с.г. в Бурминском отделении при проверке санитарно-бытовых условий в одном из подконвойных барачков было установлено, что беременная заключенная Манькова совершенно не имеет никакой постельной принадлежности и нательного белья, спит на голых нарах, не имея даже соломенного мата [матраса], завернувшись одеялом. Такие факты имеются и в других отделениях. Прокурор Карлага НКВД советник юстиции Степанов» [21; 236].

Из протокола собрания партийного актива Карагандинского исправительно-трудового лагеря МВД от 01/02.04.1949 г.: «Положение с размещением детей и матерей заключенных у нас исключительно тяжелое. Площадь наших Домов младенцев может максимально вместить 500–600 детей, мы же имеем уже 1100 детей и около 400 беременных из числа заключенных, следовательно, в ближайшее время должны будем думать о размещении 1500 детей. Практических возможностей для этого никаких нет. Мы уже были вынуждены пойти на то, чтобы оставлять детей и матерей заключенных в отделениях вне Домов младенца.

Это мероприятие было встречено начальниками отделений совершенно безответственно. Не желая понять общей тяжести создавшегося положения, они вместо того, чтобы немедленно принять все меры к созданию более или менее приемлемых условий для содержания матерей с детьми, занялись перепиской. Никакие трудности не могут оправдать такого положения, когда в Котурском отделении

двух матерей с детьми поселили в одной палате с больными сифилисом и туберкулезом, в Сарептском отделении детей не обеспечили ни пеленками, ни мылом...

Дальнейшее уплотнение наших Домов младенца невозможно. При норме в 4 кв. м на одного ребенка, предусмотренной приказом МВД № 0190, мы в таких Домах младенцев, как Самарском и Акмолинском, имеем в спальнях для грудничков 0,7 кв. м. Дети лежат по 3–4 в одной кроватке.

Санотдел со своей стороны по вопросу с недопустимыми условиями в размещении детей обращался буквально во все инстанции, начиная с местных и кончая вышестоящими. Но безрезультатно, положение не только не улучшилось, а с каждым месяцем усугубляется, так как растет число беременных, как за счет нашего основного контингента, так и за счет поступлений извне» [22; 34–37].

Уровень заболеваемости и смертности детей в Карлаге демонстрирует содержание письма начальника политотдела ГУЛага НКВД СССР, бригадного комиссара Васильева от 16 декабря 1939 г. «О заболеваемости и смертности детей в Карлаге». «По Вашему лагерю отмечается крайне высокая смертность среди детей заключенных матерей. Из общего числа детей — 514, имеющих в лагере, за сентябрь и октябрь месяцы умерло — 98 человек, что составляет 18 % к наличному составу детей. Из числа умерших за эти два месяца, 46 человек умерло от воспаления легких, что составляет 50 % всей смертности. Смертность от воспаления легких объясняется крайне неудовлетворительной постановкой лечебного дела, несвоевременной госпитализацией и безобразной постановкой профилактической работы в дет-яслях, в результате чего имеется большое количество простудных заболеваний с последующими осложнениями на легкие» [23; 61].

Условия содержания детей в Карагандинском лагере, эпизоды детских судеб отслеживаются в воспоминаниях бывших заключенных ИТЛ — маленьких узников Карлага.

В интервью Г. Каретников рассказывал о своей матери, арестованной в Москве в 1937 г.: «...когда за ней пришли, это ночью было, как она мне рассказывала... Я даже думаю, что она не знала, что она беременна мной, когда за ней пришли. Потом её уже взяли и отправили... допрос в КГБ, Бутырка... товарняк и через Россию в Северный Казахстан, в этот лагерь... Вот это было в 1938 году, в начале года... потому что в октябре 1938 года я родился. Подробности — как она меня носила, вынашивала, я не знаю... Мои ощущения — уже за проволокой детского барака, и память начинается оттуда — от проволоки, от ограждения, от рва перед проволокой, зимой... И я помню уже этот барак, взрослый, женский, когда мама пришла за мной. Уже мне было 7 лет. Или 6? Потому что она там, на вольном поселении была ещё рядом, когда её выпустили, освободили. И, когда уже срок закончился, она пришла за мной и повела меня в женский барак...».

Г. Каретников вспоминал пространство за лагерной проволокой: «Это первое, кстати, одно из самых пронзительных впечатлений... проволока всегда, но то, что за проволокой я же вижу — что там: эти степи казахстанские — довольно печальное, пустынное зрелище... И детское впечатление: цветы за проволокой... Но вокруг пустота и дорога, далеко, по которой идут фигуры женщин. Да, это было видно, это я помню. И даже мне воспитательница наша, тоже из заключенных, её имя было Сима Моисеевна, она говорила: «Вот там идёт твоя мама...». «Для меня мамой была Сима Моисеевна (воспитательница в детском бараке), потому что она нас кормила, приносила еду, за нами смотрела, горшки нам таскала. Ведь нас же было немного, в начале, по крайней мере». «Я помню только как Сима Моисеевна нас кормила кашей всё время и каким-то супом. И она сама, видимо, была голодна всегда. А мы, нам надоела уже эта еда — манная каша какая-то на воде или что-то такое. Она говорила, что очень вкусно: «Вот хотите, я попробую, и вы увидите, как это вкусно». Ей тоже еды не хватало, на самом деле. Но детей всё-таки как-то кормили...». [24].

По свидетельству Г. Каретникова, детский барак находился за лагерной оградой. «Он был отдельно, не внутри лагеря. Мои воспоминания... во-первых, радио, когда провели его к нам в детский барак. И нас поднимали по утрам, чтобы стоять в кроватках под гимн Советского Союза. Обязательно». «Нас было несколько пар. Водили, кстати, в хорошую погоду за проволоку. Воспитатели водили, потому что пространство было маленькое, барак наш был небольшой... Когда мама меня кончила кормить, мы жили в землянке. Раньше же она мне рассказывала, что её вместе со мной, грудником, поместили вот в этот барак. Они нам его вырыли, или сложили... Барак, а мама называла его землянка, типичная была землянка. В землянке была ещё одна пара, я не помню... Мама говорила, что в землянке они были вместе с сыном и матерью Плисецких, это Рахиль Плисецкая, мама Майи» [24].

Еще одно воспоминание — Тамара Косталевская о своей матери и о своем рождении: «В момент ареста мама (Карпович Антонина Алексеевна. Арестована осенью 1938 г., статья — ЧСИР; срок 8 лет в ИТЛ) была беременна, приблизительно два месяца. И я родилась в лагере, в Акмолинском отделе-

нии Карлага, 26-я точка» [25; 114]. «Я пробыла там с мамой до ее освобождения восемь или девять лет, точно не помню... Потом мы с мамой освободились и жили уже в ссылке, на маленькой станции, минутах в двадцати от Акмолинска. Мама работала в артели. Там было много бывших заключенных [25; 118].

«За восемь лет пребывания в лагере единственным нашим развлечением была лошадка, которая вывозила каждый день мертвых — они лежали в телеге, прикрытые брезентом, из-под которого торчали руки и ноги. Но мы как-то не задумывались о смерти. И даже ждали эту лошадку, в сумерках, когда вывозили трупы...». «Я только могу сказать, что мы жили за зоной, это было несколько барачков, барачков пять, по которым я бегала. Это были длинные бараки. Посредине столбы стояли, и очень донимали клопы... Лагерный (детский сад) находился там же, в пределах лагеря, я это помню. Нас, детей, содержали в группах. Наша группа была небольшая, человек пятнадцать. Жили мы в одноэтажном доме, комнаты мальчиков и девочек отдельно. В комнате для девочек было до десяти коек. Я даже зрительно могу подсчитать число кроваток» [25; 116, 117]. «... За нами ухаживали женщины — не то политические, не то заключенные какой-то другой категории. Я не знаю. Но отношение к нам было не совсем человеческое. Мне казалось, что меня просто ненавидели. Может, это только ко мне так относились, но я была ребенком, я не знаю. Я не чувствовала любви со стороны этих женщин. С матерью мы иногда встречались; мама была рядом, мы это знали. Я всегда ее ждала. Может быть, я особенно ждала, но когда я говорила, что сегодня придет моя мама, надо мной почему-то все смеялись. И смеялись не только взрослые, но и дети. Там как-то странно было. Во дворе горка, но меня не пускали к ней, и велосипед был, который мне тоже не давали. Жестокость там была. Отбирали мои игрушки...

А был такой случай. Ночью нам не разрешали выходить в коридор. Но, очевидно, у меня расстроился желудок, и я вылезла из кровати. И стала искать горшок. Я его не нашла и со мной случилась беда прямо в кровати. Когда это обнаружилось, то меня раздели догола, поставили на скамейку, собрали вокруг меня всех детей... и каждый ребенок, чем мог, тем в меня и бросал, во все места (плачет)... щипали, тыкали. Меня просто пригвоздили к позорному столбу. Я испытала такое унижение, которое не могу забыть до сих пор.

Была там, правда, одна пожилая женщина, звали ее Хана Самойловна. Она была детский врач, доктор наук из Москвы, она очень любила меня. Не только меня, а всех детей. Но, по свидетельству моей мамы, она тоже была заключенной, политической. Потом, когда во время войны стали собирать женщин-врачей, ее увезли в Москву. В семь месяцев я очень сильно заболела — воспаление почечных лоханок. И вот Хана Самойловна целыми ночами носила меня на руках, и только благодаря ей я осталась жива. Она, говорила мама, была рядом все время...» [25; 118].

Т. Косталевская вспоминала, что «случались еще драки за забором, у бытовиков. Я не раз наблюдала и драки, и поножовщину». Она с большой благодарностью вспоминала казахов, местное население, «которое всегда было щедрым и открытым». [25; 118, 119].

Другие дети вспоминали о постоянных унижениях, перенесенных в лагерных яслях. Н.Н. Симонина, родившаяся в Карлаге в 1938 г., пишет в своих воспоминаниях: «Жила я, естественно, не с ней (матерью), а недалеко от зоны, в Детдоме для детей политзаключенных. Память детства, годы, проведенные в детдоме, очень мало запечатлелись... В нашем Детдоме жили дети от грудного возраста до школьного периода. Условия проживания были тяжелыми, кормили нас плохо. Приходилось лазить по помойкам, подкармливаться ягодами в лесу. Очень многие дети болели и умирали. Но самое страшное, над нами там издевались в полном смысле этого слова. Нас били, заставляли долго простаивать в углу на коленях за малейшую шалость... Однажды во время тихого часа я никак не могла заснуть. Тетя Дина, воспитательница, села мне на голову, и если бы я не повернулась, возможно, меня бы не было в живых. Жила я там до 1946 года, пока не освободилась из заключения мама (пробыла она в лагерях 12 лет)...» [3; 245].

По некоторым свидетельствам, когда матери выходили из лагеря на вольное поселение, дети еще оставались в лагерных детсадах. Старший брат И.К. Деминой Игорь родился еще в лагере, в мае 1953 г. (за год до освобождения матери). Через год, после рождения, когда мать уже была на вольном поселении, они с братом все еще находились в лагерных яслях. Тогда в 1954 г., в лагере была эпидемия полиомиелита. «Брату моему повезло меньше. Он был в этом лагере. Там, где жили, в этом совхозе Самарском (Карабас) была эпидемия полиомиелита, он переболел. Мне было месяца два, мне повезло больше. А он остался на костылях на всю жизнь» [26].

Инна Басырова, вдова Гарифа Басырова, родившегося в Карлаге в марте 1944 г., рассказывала о его матери (с которой близко общалась последние годы ее жизни): «Я знаю, что она родила его еще в лагере. У него там место рождения: поселок 26, Акмолинский лагерь жен изменников родины... Но она вообще просидела там... 11 лет у нее ушло на вот эту жизнь. Из этого времени сколько-то времени она была действительно вне зоны... снаружи поселение. Потом ее отпустили с приобретенным там мужем, потому что Гарик родился от романа, который случился с ней вот в этой лагерной поре» [27]. Мать Гарифа, Фланчик Рахиль Хаимовна, была арестована в 1938 г. в Харькове, приговоренная к пяти годам лишения свободы, была отправлена в Алжир как ЧСИР. По свидетельству Инны, ее свекровь (вместе с лагерным мужем) вышла па поселение в 1946 г. Символичная история произошла с четырехлетним Гарифом Басыров, когда он покидал Казахстан вместе с матерью. В поезде уголовники проиграли его в карты. Гарифа хотели выкинуть из поезда. Мать умоляла их, «валялась в ногах», чтобы мальчика оставили в живых. Его пожалели, он остался с матерью. [27]

Одна из сложностей исследования темы детей, рожденных или живших в лагере, заключается в желании матерей оградить детей от собственного опыта заключения. Подробности лагерной жизни не озвучивались в семье, женщины не вспоминали об этом почти никогда.

Г. Каретников рассказывал, что о заключении в семье не говорили: «...Я с мамой на эту тему не разговаривал, потому что я понимал, что ей всё это тяжело. Она хранила это внутри довольно долго и не раскрывала. Хотя, конечно, воспоминания пробивались, пробивались...» [24].

И. Басырова вспоминала о своей свекрови: «Она не любила говорить на эту тему, ей не нравилось, я так поняла, что она хлебнула горя, и это было действительно так... Она мне даже как-то сказала, что там было много жестоких историй: охранники к ним относились иногда так... не дай бог, быть привлекательной... Не могу утверждать. Она об этом говорила глухо» [27].

И. Демина историю своих родителей называла «таинственной»: «Я помню, мои родители со мной не говорили об этом никогда. И возраст у меня был такой... Зачем со мной об этом говорить? И вот у меня сложилось впечатление, что моя мама всю жизнь боялась, она боялась всего» [26].

Другой характерной чертой ситуации рождения в лагере является путаница с документами. Рождение ребенка в лагере в документах не фиксировалось. В свидетельствах о рождении не писалось, что дети родились в Карлаге.

Г. Каретников получил свидетельство о рождении, уже будучи взрослым, в 1958 г. в Кутаиси (Грузия): «Вообще, по идее, регистрируют рождение там, и мама говорила, что зарегистрировала она меня в посёлке... Коскопинский аул, посёлок Долинка... И это единственное, что у меня есть — извещение о рождении. В графе «место рождения» указан г. Акмолинск» [24].

И.К. Демина не знает, где именно родился ее старший брат (родившийся еще до освобождения матери). Она утверждала, что старшего брата записали, как и всех рождавшихся на Карабасе детей, на фамилию начальника лагеря — Горностаев. Документов об этом не сохранилось. Ему затем выдали «повторное» свидетельство, где он записан на фамилию отца. Отец с матерью заключили брак в 1958 г. Свидетельство о рождении у нее самой также «повторное», его выдали в 1961 году «перед отправкой в школу». Свое изначальное свидетельство о рождении она видела в архиве ЗАГСа Ленинского района: там она была записана на фамилию матери, в графе отец стоял прочерк [26].

По воспоминаниям Г.А. Семеновы, «дети Карлага были 2-х сортов: I сорт — это дети вольнонаемного состава; II сорт — это дети заключенных. 1. От ЧСИР, арестованных беременными. 2. От ЧСИР, забеременевших в лагерях от «лагерных браков» при переводе их в смешанные отделения Карлага. 3. От бытовичек и уркачек — в результате лагерных браков. Некоторых счастливых детей заключенных ЧСИР и осужденных по 58-й статье забирали из лагеря родственники, если такие оставались на свободе. Остальных детей, и от ЧСИР, и от 58-й статьи, и бытовичек смешивали в одну кучу, там были и дети сифилитиков и алкоголиков, дети туберкулезников и пр.

У них, как у детей заключенных, были отдельные ясли и детсады, обслуживалась они бытовиками, которые, конечно, их объедали, обижали и били. С достижением четырехлетнего возраста, если только ребенок выживал, отправляли в дальние детские дома, где их принимали, как детей «врагов народа», с соответствующим к ним «отношением», то есть за ними не доглядывали. Судьбе таких детей не позавидуешь: ни ласки, ни тепла, ни тем более любви они не видели. Большинство из них болели, не вылечивались и погибали. Бытовички обслуживали их кое-как, например, кормили малышей так: запихнут рот до отказа кашей, так что ребенок чуть не задохнется и не может ее проглотить, и остается, таким образом, голодным, а она пихает уже следующему, их не интересовало даже, сыт ли ребенок. Сами бытовички были сыты «от пуза» и «в тепле». Да если бы нормальные матери видели

это обращение с их детьми, они бы рвали на себе волосы. Оставшиеся в живых дети были затравленными, настороженными зверенышами, ничего детского в них не было, это можно сказать, были «доходяги» [5; 87].

Тяжелейшие, невыносимые для взрослых заключенных условия, были еще более невыносимыми для детей. Уровень смертности продолжал расти. В Справке начальника санотдела Владимирова было отмечено, что «за 1943 г., в целом, по Карлагу умерло 226 детей. Основные причины смертности: во-первых, дети, прибывшие с внешним этапом, в основном в большинстве — дистрофики, гипотрофики и больные туберкулезом. Так, из 91 ребенка, прибывших из других лагерей и тюрем, умерло 57 детей (62 %); во-вторых, недостаточное по калорийности питание беременных и матерей (1926 детей родилось до 3 кг). Всего 20 % матерей могли кормить детей грудным молоком; в-третьих, гриппозная инфекция дала тяжелые осложнения; в-четвертых, умерло от туберкулеза легких в основном из числа этапированных». Смертность, обозначено в Справке, давали в основном два детских дома — Чурубай-Нуринский и ЛСО, получающие этапных детей и детей новорожденных. Самарский дом младенца не имел ни одной смертности за 1943 г., Бидаикский — 18, Акмолинский — 6 [28; 4]. Среднемесячное количество детей в 1941 г. — 1001 человек, из них умерло — 202 (20 %); в 1942 г. из 805 детей умерло 314 (39 %); в 1943 г. — из 733 детей умерло 216 (29 %); в 1944 г. — из 837 человек умерло 182 (21,7 %). [29; 22].

Заключение

Детские воспоминания о Карлаге субъективны. В них много общего, в чем-то они противоречат друг другу. Но схожи они в одном: лагерное детство было голодным и полным страданий, болезней и унижений. Некоторые из детей Карлага отказывались и сегодня давать интервью. Травмы «лагерного детства» так и остались неотработанными. Уходят из жизни последние «дети Карлага», сохранены единицы их воспоминаний и свидетельств. В силу своей редкости, они составляют бесценный исторический источник.

При ликвидации Карагандинского ИТЛ из-за недостатка архивохранилищ был уничтожен огромный массив документов лагеря, которые должны были храниться без ограничения срока. Усилиями архивистов собраны более двух тысяч документальных подтверждений фактов рождения и первоначального пребывания детей на территории Карлага [5; 4]. Сколько детей в Карлаге было всего за все годы — неизвестно. Ни полных списков родившихся, ни списков рожениц, ни иных документов из медико-санитарной службы в архив не сдавалось / не опубликованы / не найдены. Поиск и сохранение, систематизация и анализ источниковых материалов становятся все более актуальными. Проблемы «Дети Карлага», «лагерная детская повседневность», «лагерное детство» требуют глубоких и системных исследований.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР14871138 «Дети ГУЛага: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений» (ГФ МОН РК) на 2022–2024 гг.

Список литературы

- 1 Иванова Г.М. История ГУЛага: 1918–1958 / Г.М. Иванова. — М.: Политическая энциклопедия, 2015. — 415 с.
- 2 Beatty B. Preschool Education in America: The Culture of Young Children from the Colonial Era to the Present / B. Beatty. — New Haven: Conn, 1995.
- 3 Дети ГУЛага. 1918–1956 / под ред. А.Н. Яковлева; сост. С.С. Виленский. — М.: МФД, 2002. — 631 с.
- 4 Охотин Н. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. / Н. Охотин, А. Рогинский. — М.: Звенья, 1999. — С. 35–75.
- 5 Дулатбеков Н.О. Мамочкино моласы — Мамочкино кладбище — Mamochkino cemetery / Н.О. Дулатбеков. — Караганда: Изд-во «Болашак», 2015. — 104 с.
- 6 Енсебаева М. «Мамочкино кладбище»: как хоронили детей репрессированных женщин [Электронный ресурс]. / М. Енсебаева. — Режим доступа: <https://informburo.kz/stati/mamochkino-kladbishche-kak-horonili-detey-repressirovannyh-zhenshchin.html>.
- 7 Wilson T. Bell. Sex and Soviet Power in the Gulag of Western Siberia / T. Bell Wilson // Havighurst Center for Russian and Post-Soviet Studies. — 2010. — 27 p.
- 8 Rooney K. The memory remains: children's experiences in the Soviet GULAG during the Stalin era (1929-1953) / K. Rooney // History. — 2012. — N 489. — 27 p.

- 9 Craveri M. Growing up in the Gulag: later accounts of deportation to the USSR / M. Craveri, A.-M. Losonzy // FMSH-WP. — 2014. — N 62. — P. 2-15.
- 10 MacKinnon E. Childhood and the Soviet Gulag, 1929-1953 / E. MacKinnon // The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. — 2012. — N 2203. — 68 p.; MacKinnon E. Motherhood and Survival in the Stalinist Gulag / E. MacKinnon // Aspara. — 2019. — N 13. — P.65-94.
- 11 Журавлев С.В. Счастливое детство / С.В. Журавлев, А.К. Соколова // Социальная история: Ежегодник. 1997/1998. — М., 1998. — С. 159–203.
- 12 Михайлов М.И. Дети ГУЛага на Кольском Севере / М.И. Михайлов // Вестн. ТГУ. — 2010. — № 2(82). — С. 248–257.
- 13 Соегов М.С. Из Ашхабада в Москву через Хабаровск: Дети ГУЛага в воспоминаниях и фотографиях / М.С. Соегов // Ученые заметки ТОГУ. — 2017. — № 1(2). — С. 27–37.
- 14 Шаймуханова С.Д. Политические репрессии в Казахстане (30–40-е–начало 50-х гг.) / С.Д. Шаймуханова. — Караганда, 2000. — 180 с.
- 15 Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников родины: история и судьбы / А.Р. Кукушкина. — Караганда, 2002. — 184 с.
- 16 Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект) / С.К. Бастемиев. — Павлодар: Кереку, 2009. — 258 с.
- 17 Дети Карлага / сост. В.В. Горецкий; Центр правовой статистики и информации при прокуратуре Карагандинской области. — Караганда, 1999. — 59 с.
- 18 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф. Р-9414. — Оп. 1. — Д. 1009. — Л. 236–244.
- 19 Архив Управления Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 12. — Л. 347, 348.
- 20 Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 13. — Л. 228, 229.
- 21 Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 40. — Л. 236.
- 22 ГАКО. — Ф. 1171. — Оп.1. — Д. 1967. — Л. 34–37.
- 23 ГАКО. — Ф. 1171. — Оп.1. — Д. 13. — Л. 61.
- 24 Интервью с Г. Каретниковым. Записано А.Г. Гладышевой в Москве в 2015 г.
- 25 Тамара Викторовна Косталевская говорит. Вся наша жизнь. Воспоминания Галины Ивановны Левинзон и рассказы, записанные ею. — М.: Мемориал, 1996. — 162 с.
- 26 Интервью с И.К. Деминой (Желобенко). Записано А.Г. Гладышевой в Караганде в июне 2022 г.
- 27 Интервью с И. Басуровой. Записано А.Г. Гладышевой в Москве в 2014 г.
- 28 Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 447. — Л. 4.
- 29 Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 455. — Л. 22.

З.Г. Сактаганова, А.Г. Гладышева

Қарлаг балалары: асырау жағдайлары — естеліктер мен архив материалдары негізінде

Қарлаг тұтқындары контингентінің бірі аналарының қайғылы тағдырын бөліскен балалар және олардың көпшілігі / кейбіреулері лагерьде «ОСОМ» — «Отанын сатқындардың отбасы мүшелері» ретінде болды. Мақалада Қарлагтағы балалар лагері тақырыбының тарихнамасы зерттелген, авторлар отандық тарихнамадағы «Қарлаг балалары» мәселесі үзінді түрінде өте үстірт зерттелгенін, жүйелі, іргелі еңбектер жоқ деген қорытынды жасайды. Сонымен қатар мұрағат материалдары, естеліктер және Қарағанды ЕТЛі бұрынғы кішкентай тұтқындарының сұхбаттары негізінде Қазақстанның ең жаман лагерьлерінің біріндегі лагерь өмірінің көріністері мен асырау жағдайлары қарастырылған. Мақаланың деректік негізі ХХ ғасырдың 30-50 жылдардағы жазба тарихи дереккөздердің негізгі үш түрімен ұсынылған: ГУЛАГ лагерьлері бойынша нормативті-құқықтық құжаттар; Қарлагтың іс жүргізу құжаттамасы және Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының мұрағат қорларынан алынған балалардың саны, өлімі туралы статистикалық материалдар және т.б. Авторлар мақалада Қарлаг тұтқындарының естеліктерінің үзінділерін, сондай-ақ осы мақала авторларының бірінің Қарағанды ЕТЛі бұрынғы тұтқындарынан алынған сұхбат материалдары пайдаланылған. Зерттеуге ҚР мұрағат қорларының (Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағатының Қарлаг саяси бөлімінің қоры; Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің Қарағанды облысы бойынша басқармасының мұрағатындағы Қарлаг басқармасының қоры) және РФ (Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағатынан КСРО Ішкі Істер министрлігінің ұстау орындарының Бас басқармасының құжаттары (ҰОББ) қолданылған.

Кілт сөздер: ГУЛАГ, Қарлаг, ГУЛАГ балалары, ОСОМ, Қарлаг балалары, Қарлаг тұтқындары, лагерлік балалық шақ, ЕТЛі-гі балаларды асыраудың шарттары, лагерьдегі балалардың күнделікті өмірі.

Saktaganova Z.G., Galdysheva A.

Children of KARLAG: conditions of detention based on materials from archives and memoirs

One of the contingents of Karlag prisoners were children who shared the tragic fate of their mothers, many of whom ended up in the camp as “MFTM” – “members of the families of traitors to the Motherland”. The article considers the historiography of the children's camp theme in Karlag, the authors summarize that the problem of “children of Karlag” in domestic historiography has been studied fragmentarily and superficially, there are no systemic, fundamental works. In this publication, an attempt is made, based on archival materials, memoirs, and interviews of former little prisoners of the Karaganda FLC, to trace the conditions of detention and fragments of camp life that ended up in one of the most sinister camps in Kazakhstan. The source base of the article is represented by three main types of written historical sources of the 30s-50s. of the 20th century: legal documents on the GULAG camps, records management documentation of the Karlag and statistical materials from the archival funds of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation on the number, mortality of children, etc. The article uses fragments of the memories of the prisoners of Karlag from published collections, as well as interview materials taken by one of the authors of this publication from former prisoners of the Karaganda FLC. The article involves documents from the archival funds of the Republic of Kazakhstan (the fund of the Political Department of the Karlag from the State Archive of the Karaganda region; the fund of the Karlag Administration from the Archive of the Office of the Committee for Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan in the Karaganda region) and the Russian Federation (the fund of the Main Directorate of Places of Detention (GUMZ) of the Ministry of Internal Affairs of the USSR from the State Archive of the Russian Federation).

Keywords: GULAG, Karlag, children of the Gulag, ChSIR, children of Karlag, prisoners of Karlag, camp childhood, conditions for keeping children in labor camps, children's camp everyday life.

References

- 1 Ivanova, G.M. (2015). *Istoriia GULaga: 1918–1958* [History of Gulag: 1918 -1958]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 2 Beatty, B. (1995). *Preschool Education in America: The Culture of Young Children from the Colonial Era to the Present*. New Haven. Conn.
- 3 Yakovleca, A.N. (Eds.). (2002). *Deti GULaga. 1918–1956*. [The children of Gulag. 1918-1956]. Moscow: MFD [in Russian].
- 4 Okhotin, N., & Roginskii, A. (1999). *Iz istorii «nemetskoi operatsii» NKVD 1937–1938 gg.* [From the history of “German operation” NKVD 1937-1938.]. Moscow: Zvenia [in Russian].
- 5 Dulatbekov, N.O. (2015). *Mamochkino molasy — Mamochkino kladbishche — Mamochkino cemetery*. Karaganda: Izdatelstvo «Bolashaq» [in Kazakh, in Russian, in English].
- 6 Ensebaeva, M. «Mamochkino kladbishche»: kak khoronili detei repressirovannykh zhenshchin [“Mamochkino cemetery”: how to bury children of repressed women]. Retrieved from <https://informburo.kz/stati/mamochkino-kladbishche-kak-horonili-detei-repressirovannykh-zhenshchin.html> [in Russian].
- 7 Wilson T. Bell. (2010). *Sexand Soviet Powerin the Gulag of Western Siberia*. *Havighurst Center for Russian and Post-Soviet Studies*.
- 8 Роoneyт, К. (2012). The memory remains: children's experiences in the Soviet GULAG during the Stalin era (1929-1953). *History*, 489.
- 9 Craveri, M., & Losonzy, A.-M. (2014). Growing up in the Gulag: later accounts of deportation to the USSR. *FMSH-WP*, 62
- 10 MacKinnon, E. (2012). Childhood and the Soviet Gulag, 1929-1953. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, 2203; MacKinnon, E. (2019). *Motherhood and Survival in the Stalinist. Aspasia*, 13.
- 11 Zhuravlev, S.V., & Sokolova, A.K. (1998). *Schastlivoe detstvo* [Happy childhood]. *Sotsialnaia istoriia: Ezhegodnik. 1997/1998 – Social History: Yearbook* [in Russian].
- 12 Mikhailov, M.I. (2010). *Deti GULaga na Kolskom Severe* [Deti Gulag na Kolsko Severe]. *Vestnik TGU – Bulletin of TSU*, 2(82) [in Russian].
- 13 Soegov, M.S. (2017). *Iz Ashkhabada v Moskvu cherez Khabarovsk: Deti GULaga v vospominaniiakh i fotografiakh* [Ashgabat to Moscow through Khabarovsk: Deti Gulag in memories and photographs]. *Uchenye zametki TOGU – Academic Notes TOGU*, 1(2) [in Russian].
- 14 Shaimukhanova, S.D. (2000). *Politicheskie repressii v Kazakhstane (30-40-e–nachalo 50-kh gg.)* [Political repressions in Kazakhstan (30-40s - early 50s)]. Karaganda [in Russian].
- 15 Kukushkina, A.R. (2002). *Akmolinskii lager zhen «izmennikov rodiny: istoriia i sudby* [Akmola camp and “home of traitors: history and destiny”]. Karaganda [in Russian].
- 16 Bastemiev, S.K. (2009). *Ispravitelnye uchrezhdeniia Kazakhstana (istoriko-pravovoi aspekt)* [Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect)]. Pavlodar: Kereku [in Russian].
- 17 Goretskii, V.V. (Eds.). (1999). *Deti Karlaga* [Children of Karlag]. *Tsentr pravovoi statistiki i informatsii pri Prokureture Karagandinskoi oblasti*. Karaganda [in Russian].

- 18 GARF [State Archive of the Russian Federation]. — F. R-9414. — Op.1. — D.1009. — L. 236–244 [in Russian].
- 19 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym uchetam Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan for the Karaganda region]. — F. 16. — D. 12. — L. 347, 348 [in Russian].
- 20 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym uchetam Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan for the Karaganda region]. — F. 16. — D. 13. — L. 228, 229 [in Russian].
- 21 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym uchetam Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan for the Karaganda region]. — F. 16. — D.40. — L. 236 [in Russian].
- 22 GAKO [State archive of Karaganda region]. — F. 1171. — Op. 1. — D. 1967. — L. 34–37 [in Russian].
- 23 GAKO [State archive of Karaganda region]. — F.1171. — Op.1. — D. 13. — L. 61 [in Russian].
- 24 Interviu s G. Karetnikovym. Zapisano A.G. Gladyshevoi v Moskve v 2015 g. [Interview with G. Karetnikov recorded by A.G. Gladysheva in Moscow in 2015] [in Russian].
- 25 Tamara Viktorovna Kostalevskaia govorit. Vsia nasha zhizn. Vospominaniia Galiny Ivanovny Levinzon i rasskazy, zapisannye eiu (1996). [Tamara Viktorovna Kostalevskaia says. All our life. Memoirs of Galina Ivanovna Levinzon and stories written down by her]. Moscow: Memorial [in Russian].
- 26 Interviu s I.K. Deminoi (Zhelobenko). Zapisano A.G. Gladyshevoi v Karagande v iune 2022 g. [Interview with I.K. Demina (Zhelobenko) recorded by A.G. Gladysheva in Karaganda in June 2022] [in Russian].
- 27 Interviu s I. Basyrovoi. Zapisano A.G. Gladyshevoi v Moskve v 2014 g. [Interview with I. Basyrova recorded by A.G. Gladysheva in Moscow in 2014] [in Russian].
- 28 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym uchetam Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan for the Karaganda region]. — F. 16. — D. 447. — L. 4 [in Russian].
- 29 Arkhiv Upravleniia Komiteta pravovoi statistiki i spetsialnym uchetam Generalnoi Prokuratury Respubliki Kazakhstan po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee of Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan for the Karaganda region]. — F. 16. — D. 455. — L. 22 [in Russian].

Д.С. Смағұлов^{1*}, А.Ташағыл²¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан²Eduzene университеті, Стамбұл, Түркия

(E-mail: dauren2985@mail.ru; atasagil@hotmail.com)

Академик В.В. Бартольд еңбектеріндегі Қазақстан көлдерінің гидронимиясы мен гидрографиясының мәселелері

Мақала Қазақстан көлдерінің тарихи географиялық, оның ішінде гидронимиясы мен гидрографиясының мәселелеріне арналған. Академик В. В. Бартольд еңбектеріндегі Қазақстанның ірі көлдері туралы ежелгі дәуірлердегі, орта ғасырлардағы түрлі антикалық және қытай жазбаларын қолдана отырып, араб-парсы деректері негізінде жазған ғылыми жаңалықтары, талдаулары қазіргі кездегі топонимикалық, географиялық, тарихи ғылыми пайымдаулармен толықтырылған және ғалым еңбектерінің әлі де болса ғылыми тұрғыда құнды екендігіне көз жеткізілген. Яғни, Қазақстанның тарихи географиялық мәселелерін қарастыруда академиктің ғылыми мұрасының құндылығы көрсетілген. Алғаш рет ғалымның Қазақстан көлдері туралы пайымдаулары тарихи географиялық тұрғыда талдануы мақаланың өзектілігіне жатады. Сөз соңында академиктің ғылыми мұрасын зерттеу Қазақстанның тарихи уақыттардағы географиялық тұрпатын қалыптастыру мүмкіндігіне жол ашатындығы түйінделген.

Кілт сөздер: тарихи география, топонимия, гидронимия, гидрография, лингвистика, тарих, табиғи орта, көл, жазба дерек, тұщы көл, тұзды көл.

Kipicne

Табиғи орта тарих сахнасында түрлі қоғамдардың даму заңдылықтарына әсер еткен. Ежелгі және ортағасырлар кезеңдерінде түрлі тарихи-мәдени аймақтар арасындағы шекаралар өзендер, таулар, көлдер мен теңіздер арқылы бөлінгендігі де белгілі. Ландшафттың кейбір элементтері көптеген ғасырлар бойы жердегі табиғи шекараның өтуін білдіретін белгілерге айналды.

Осы орайда, тарихтың ақтандақ беттерін ашуда бізге жеткен түрлі жазба деректерді тарихи географиялық тұрғыда талдау арқылы өткен кезеңдердің географиялық сипатын, оның адамзаттың тарихи жолына әсерін зерттеудің өзектілігі де артып отыр.

Қазақстанның өткен кезеңдердегі тарихи географиялық сипаты туралы мәліметтерді біз түрлі деректерден аламыз. Оның ішінде жазба деректердің орны бөлек. Осы тұста ежелгі дәуірлердегі, орта ғасырлардағы түрлі антикалық және қытай жазбаларын қолдана отырып, араб-парсы жазба деректерінің негізінде Орта Азия және Қазақстанның тарихи географиясын зерттеген ірі тарихшы В.В. Бартольдтің еңбектерінің маңызын атап өткен жөн. Ғалым Қазақстанның тарихи географиясына арнайы еңбек арнамаса да, оның ғылыми мұрасынан Қазақстанның өткен кезеңдердегі географиялық сипаты туралы, оның ішінде өзен-көлдері туралы көптеген мәліметтер алуға болады.

Осыған орай, мақалда академик В. В. Бартольдтің «Ислам энциклопедиясында» Қазақстанның ірі көлдеріне арнаған мақалаларындағы тарихи топонимиялық, әсіресе гидронимиялық және гидрографиялық мәселелері қазіргі кездегі ғылыми пайымдаулармен толықтырылып қарастырылмақшы.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу барысында сипаттау, салыстыру, талдау, тарихи, тарихи физикалық-географиялық, лексикалық-географиялық, салыстырмалы-географиялық, лексикалық-тарихи, картографиялық, салыстырмалы-лингвистикалық, статистикалық әдістер қолданылды. Қай әдістің басым қолданылатындығы географиялық нысандардың және олардың атауларының — топонимдерінің ерекшеліктерімен, олардың тарихи даму жағдайларымен, зерттелетін материалдың жай-күйіне байланысты анықталады. Мақалада академик В. В. Бартольдтің «Ислам энциклопедиясындағы» Қазақстан көлдеріне арналған мақалалары, сонымен қатар түрлі тарихи деректерді талдай отырып,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dauren2985@mail.ru

аталған көлдердің түрлі кезеңдердегі атаулары мен гидрографиялық жағдайын зерттеген тарих, география және лингвистика ғылымы ғалымдарының еңбектері, ой-пікірлері мен ғылыми пайымдаулары назарға алынды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тарихи географиялық зерттеулерде топонимика ғылымының орны ерекше. Топонимика арқылы территорияның кейбір физикалық-географиялық ерекшеліктерін, қоныстану сипатын, елді мекендердің қалыптасу ерекшелігін және т.б. анықтауға болады. Кез келген топонимдердің пайда болуы географиялық ортаға, тарихи жағдайларға байланысты және тіл құралдарымен іске асады [1; 80].

Қазіргі заманғы топонимика география, лингвистика және тарих ғылымдарының тоғысында дамитындықтан, зерттеу әдіс-тәсілдері де осы үш ғылымның әдіснамалық негіздеріне сүйенеді. Бұл, өз кезегінде, топонимикамен айналысатын адамның тарихты да, географияны да, олардың құрамдас бөліктеріне дейін жақсы меңгеруін талап етеді. Бір ғана топонимнің этимологиясын ашып көрсету барысында үш сала жарысып араласып отырады [2; 19]. Топонимиканың зерттеу әдістеріне қатысты мәселелер Б. А. Серебренниковтың, Э. М. Мурзаевтың, Ә. Әбдірахмановтың, А. И. Поповтың, Е. М. Поспеловтың, В. А. Жекулиннің, А. В. Суперанская және басқа зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған.

Топонимикалық зерттеулерде гидронимдерді зерттеу үлкен маңызға ие. Гидронимдер (гр. *hydro* — су + *onoma*, *onoma* — ат, атау, есім) — топонимнің бір түрі, кез келген су объектісін білдіретін жалқы есім [3; 79.]. Әр тілде қолданылатын гидронимдер өзіне тән гидрографиялық терминдер арқылы жасалады және ол терминдер су нысандарының түрлерін көрсетіп тұрады [2; 35]. Топонимикада гидронимдер ең көне атаулар деп есептеледі, сондықтан кумулятивтік қоры, аша білген кісіге, мол ақпарат беруі мүмкін.

В. В. Бартольд өзінің «Ислам энциклопедиясы» атты еңбегіндегі мақаласында [4; 367] Каспий теңізіне төмендегідей сипаттама беріп өткен.

Бахр әл-Хазар «Хазар теңізі» — көптеген араб географтары Каспий теңізін осылай атаған. Оның себебі араб географиялық әдебиетінің ең жақсы кезеңінде (IV/X ғ.) Итил атты маңызды сауда қаласы (Еділдің атырауы маңында) бар осы теңіздің солтүстік бөлігіне хазар халқы ие болған. Көбіне бұл атаумен Меотидамен бірге Қара теңіз аталады (Ибн Хордадбех, одан кейін Кудаман мен Масуди), мүмкін ол хазарлардың билігі Қырым түбегіне де жүргендіктен болар. Бұл атау мұсылман әлемінен әрі қолданылмаған да секілді. «Хвалым (нұсқалар: Хвалис, Хвалын) көлі» деген көне орыс атауы Хорезм елі атауына сөзсіз сәйкес келеді. Бірақ арабтар мен парсылар «Хорезм көлі (немесе «теңізі»))» деп көбінесе Арал теңізін атайды. Мұсылман әдебиетінде Каспий теңізі, сонымен қатар, жағалауында орналасқан басқа аумақтар атауларымен де аталады: «Джурджан көлі» (көне «Гиркан көліне» сәйкес келеді), «Абескун көлі» (Гюрген сағасындағы портты қала атауы бойынша), «Табаристан көлі» (немесе «Мазандеран»), «Дейлем көлі», «Гилян көлі», кейінірек (моңғол билігі кезінен бастап) «Дейлем көлі» және «Баку көлі» (бұл кейінгі атаулар, сонымен қатар «Сарай көлі», ортағасырлардағы еуропалық деректерде де кездеседі); Қызыл теңіз атауына жататын «Бахр әл-Кульзум» атауы да кейде Каспий теңізіне қатысты қолданылады. Жеткен деректер бойынша түрік әдебиетінде «Бахр-и гузз» (түркмендер мен османдықтар тегі болып табылатын атақты көшпелі халық атауына байланысты) және «Ақ Дениз» (Жерорта теңізіне қатысты жиі қолданылады) атаулары да кездеседі [4; 367].

В. В. Бартольд мақаласынан Каспий теңізінің орта ғасырлардағы көптеген атауларының болғандығын, ол атаулардың қойылуына түрлі тарихи оқиғалардың әсер еткендігін көре аламыз. Бір деректерде көл атауы жағалауында өмір сүрген халық атауына сәйкес болып жатса, екінші бір жағдайларда көл атауы жағалауында орналасқан қала атауына және т.б. тарихи жағдайларға сәйкес өзгеріп отырған.

Каспий теңізінің тарихи географиясы туралы мәлімет беретін деректердің бірі Махмұд әл-Қашғари мен әл-Идрисидің еңбектері. Махмұд әл-Қашғари картасында Бұлғар көлі мен Табаристан көлі деп аталған Каспий теңізі көрсетілген. Бірақ Каспий теңізі жанында Жент қаласы аталса да Арал теңізі белгіленбеген. Бұл қала басқа деректер бойынша айтарлықтай белгілі, Сырдария өзенінің төменгі ағысында, оның Арал теңізіне құяр жеріне таяу орналасқан. Картада Каспий теңізі мен Арал теңізі бір су айдыны ретінде біріктіріліп көрсетілуі мүмкін. Бірақ Каспий теңізінің оңтүстік-батысында Маңғышлақ орналастырылған. Бұл термин «ман» және «қышлақ» деген екі сөзбен жазылған. Әл-Идрисидің «Сурат әл-ард» еңбегінде Каспий теңізі Табаристан көлі және Хазар көлі

деп аталған. Теңіздің шығыс жағалауындағы Сияхкух тауларын Маңғышлақпен салыстыруға болады. Әл-Идрисидің картасында, сонымен қатар, «Хорезм көлі» (Бухайрат ал-Хаварзам) деген атаумен Арал теңізі көрсетілген. Бұл атау әл-Идрисиге дейінгі араб классикалық географтарының мәліметтерінде кең қолданылған және картадағы атау соған сәйкес келеді. Хорезм көлінің солтүстік-шығыс жағында орналасқан Гаргуз көлі де өзіне назар аудартады. Бұл көлдің мөлшері Хорезм көлінен ауқымдырақ болған, бірақ әл-Идрисидің «Гаргуз көлі маңында оғыз тайпаларының ішіндегі хангакиштардың иелігіне жататын жайылымдар мен құнарлы жерлер көп болған», — деген ақпараты біршама маңызды болып көрінеді. Хангакиштер, хангарлар, кенгерестер — қаңлы экономикалық дәстүрін сақтаған бір тайпалық одақ атауының әртүрлі нұсқалары. Сырдария және Арал маңы туралы басқа да деректер бойынша қаңлыларды локализациялау Гаргуз көлін Арал теңізі деп қарастыруға мүмкіндік береді. Осыған сәйкес, әл-Идрисидің «Сурат әл-ард» еңбегінде Арал теңізі екі топонимикалық нысан ретінде көрсетіліп тұрғанын факт ретінде айтуға болады. Яғни, әл-Идрисидің әртүрлі деректерді қолдана отырып бір географиялық нысан туралы мәліметтерді ажырата алмағандығы көрінеді. Тіпті Гургуз атауы Бахр гуз, яғни Оғыз көлі атауының бұрмаланған нұсқасы болуы мүмкін [5; 94].

Орыс ғалымы В. А. Никонов: «Атау нысанға танылып қалған нәрсе емес, бірақ ол тек қана қоғамда өмір сүреді және әлеуметтік құбылыс сияқты әрқашан тарихи заңдылықтарға бағынады» [6], — деп жазып өткеніндей, Каспий теңізінің тарихи кезеңдердегі атауларына түрлі тарихи жағдайлар әсерін тигізген және әр атау белгілі бір тарихи кезеңдер туралы мәліметтер береді.

Кезінде Жер шарында ауданы жөнінен төртінші орынға ие болған, қазіргі таңда апатқа ұшыраған Арал теңізі туралы туралы В. В. Бартольд толыққанды зерттеулерін ұсынған. Арал теңізі — қазіргі жаңа есептеулер бойынша (1900 — 1902 жж.) 67 962 км кв. (аралдарсыз) ауданды алып жатқан Орта Азиядағы үлкен көл. Бұл көлге орыс Түркістанының екі басты өзендері — Әмудария мен Сырдария құяды. Ежелгілерге бұл көл белгісіз болған секілді. Арал теңізі мен «Окс батпақтары» туралы ежелгі дәуірдегі мәліметтерге Орта Азиядағы Меотид туралы өзіне-өзі қайшы келетін көмескі хабарламаларды жатқызуға болады (мұнда Азов теңізі атауы Аралға, Танаис=Дон атауы Сырдарияға ауыстырылған деп топшыланады). Көне қытай деректерінде (б.з.д. II ғ. бастап) жалпылама сөздер арасында Арал теңізі аймағында «Солтүстік теңіз» немесе «Батыс теңіз» аталады. Сонымен бірге, византиялық елші Земарх (б. з. 568 ж.) атайтын көл Арал теңізі ме екендігі де белгісіз.

Толығырақ мәліметтерді араб географтарының еңбектерінен табамыз. Ибн Хордадбех Арал теңізін Курдер теңізі деп атаған болар. Бұл көлдің атын атамай отырып, сипаттамасын Ибн Русте береді (III ғасырдың соңы/X ғасырдың басы). Оның сипаттауы бойынша Әмудария өзені құятын көлдің жағалауы 80 фарсахты құрайды (Истахри мен одан кейінгі авторлар бойынша 100 фарсах). Көлдің IV/X ғасырдағы Сырдария сағасында жағалаулық сызығы қазіргі кездегіден аз ерекшеленген секілді. Осындай тұжырымды көлдің оңтүстік жағалауына қатысты да айтуға болады. Макдиси Миздахканнан Курдерге дейін 2 күндік жол, одан Паратегинге (Баратегин және Фаратегин деп жазылады) дейін 2 пошта бекеті бар және 1 күндік жол, содан кейін көл жағалауына дейін тағы да 1 күндік жол бар деп есептейді. Сол кезеңдегі қазіргі Айбұғыр секілді Чинка (*шың — автор*) жанындағы кеуіп қалған деп айтуға болатын көлдердің Арал теңізімен байланысы болған-болмағанын анықтау анықтау мүмкін емес. Десек те, Арал теңізі Сарықамыспен байланыспаған. Печенегтердің еліне Хорезмнен саяхат жасағысы келген адам, Гурганджан «хорезм тауларына» (Чинку) бағыт алу керек болған (Гардизи бойынша), одан әрі сусыз шөл арқылы жүрген. «Хорезм көлі» осы жолдың оң жағында қалған. Истахри және одан кейінгі географтар «Хорезм көлін» (Бухайрат ал-Х^ааризм), шындыққа сәйкес, тұйық тұзды көл деп сипаттайды. Тек Масуди (аталған автор көлді Джурджани қаласы атауымен атайды, яғни Гурганджу) ғана Арал мен Каспий теңіздерінің арасында байланыс бар деп қате жорамал жасайды. «Джахан-наме» (VII/XIII ғ. басы) мен осы дерекке негізделген еңбектерде (оның ішінде 881/1476–77 ж. қайтыс болған Джурджани еңбектерінде де) «Хорезм көлі» атауынан басқа «Жент көлі» (Сырдың төменгі ағысында орналасқан атақты Бухайра-и Дженд қаласының атауына байланысты) атауы да қолданылады.

Біз, ертеректегі жазба деректерден алынғандардан басқа, VII/XIII ғасырдан X/XVI ғасырға дейін Арал теңізі туралы ешқандай деректерді кездестірмейміз. Хафиз-и Абрудың (820/1417 ж.) тұжырымы бойынша «ертедегі кітаптарда» кездесетін «Хорезм көлі» атауы оның кезінде ендігі тіпті болмаған да. Ол кезде Әмударияны Каспий теңізіне құяды деп есептеген. Кейбір деректер бойынша Сырдария да Арал теңізіне ендігі құймаған. VIII/XIV ғ. ғана көпес Бедр ад-дин ар-Руми Сырдарияны Женттен төмен үш күндік жолда «өзінің бағытын өзгертеді» деп көрсетеді. Хафиз-и Абру бойынша бұл өзен

Әмудариямен қосылады. «Бабыр-нама» бойынша Сырдария ешқандай өзенмен қосылмайды, ол құмды шөлде жоғалып кетеді. Әмударияға қатысты бұл мәліметтер өзеннің төменгі ағысындағы тарихи оқиғалар туралы деректермен дәлелдене алады. Ал Сырдарияға қатысты осыған ұқсас деректер бізде мүлдем жоқ. Әбілғазы Арал теңізін «Сыр теңізі» деп атайды. Ол Сырдарияның кей кездері көлге құймағанын мүлдем білмеген секілді. Осы автордың мәліметіне сәйкес Әмудария тек 980/1572–73 ж. кейін ғана Арал теңізіне қайта жол тапқан. Ағылшын Дженкинсонның саяхаттарындағы (1558 ж.) көмескі сөздердің Арал теңізіне қатысты екендігі күмән тудырады. «Арал» сөзі («арал» түркі тілінде өзен сағасындағы аралдарды білдіруі мүмкін) алғаш рет «өзеннің көлге құятын жері» деп Әбілғазы жазбаларында кездеседі. Осыдан барып көл кейіннен өз атауын алған (қырғыздарда *қазақтар — автор*) — Арал теңізі).

Орыс деректерінде Арал теңізі алғаш рет «Үлкен сызбада» (XVII ғ. басы) «Көк теңіз» деген атаумен кездеседі және Каспий теңізімен қате байланыстырылады. Тура осы орыс атауымен көл Витсеннің «Noord en oost Tartarye» (алғашқы басылымы 1687 ж.) картасының қосымшасында көрсетілген. «Арал теңізі» атауы алғаш рет 1697 жылы орыс деректерінде аталады. Батысеуропалық карталарда бұл мәліметті біз 1723 жылы ғана кездестіреміз (Делильде). Бірақ 1727 жылы Орта Азияға келген грек Василий Ватаци көл туралы алғашқы мәліметті Еуропаға өзі әкелгендігін, сол арқылы Лондонда үлкен жаңалық жасағанын айтады. Бутаков пен Поспелов экспедициялары (1847–1848 жж.) алғаш рет көлді картаға түсіріп, оған ғылыми сипаттама берген. Көлдің жағалаулық сызығының тартылуының бірнеше рет бақылануынан тарихи уақытта оның ауданының белгілі бір деңгейде азайғаны туралы болжам пайда болды. Дегенмен, Түркістанның барлық көлдеріндегі секілді, соңғы 20 жылда Арал теңізінің де су айдынының көтерілуі байқалуда. Көлдің барлық жағалау сызығы 1847 жылғы деңгейге қайта жеткен. Тіпті кейбір жерлерде асып та кеткен. Өткен ғасырларда су айдыны ара-тұра жоғары-төмен түсіп тұрған болар. Дегенмен араб географтарының деректерін зерттеу негізінде теңізден алыс орналасқан елдердің (Парсы, Түркістан және т. б.) жылдам шөлдену жаратылыстану-ғылыми теориясы негізсіз болып отыр [7; 331–333].

В. В. Бартольдтің Арал теңізі туралы мақаласында көптеген орта ғасырлардағы деректерге сүйене отырып, теңіздің тарихи уақыттардағы географиялық тарихына, атауларының өзгеруіне, суының қасиетіне және гидрографиялық жағдайына талдау жасайды. Ғалым Арал атауы алғаш рет Әбілғазы жазбаларында кездеседі деп келтіргенімен, бұл атаудың кейінгі уақыттардағы зерттеулерде тіпті IX ғасырдағы араб географиялық әдебиеттерінде кездесетіндігі жөнінде К. Д. Каймулдинова «Арал теңізі қытай жылнамаларында Жән-хай («тұзды көл») деген атаумен берілген. Орта Азия аумағы бейнеленген еуропалық карталарда XVIII ғасырдан бастап Арал теңізі Salt water Lake, яғни «Суы тұзды көл» деп жазылған. Э. М. Мурзаевтың (1957) деректері бойынша, орыс жылнамаларында Арал теңізі «Синее море» деп аталған. Бұл Арал атауы кейіннен пайда болды деген сөз емес, Арал теңізі деген атау IX ғасырдағы араб географиялық әдебиетінде кездеседі. Арал көне түркілік заманда пайда болған топонимдер қатарына жатады. Тұран ойпатының ұлан-ғайыр шөлді аумақтарында арал тәрізді орналасқан бұл су айдынын көне түркілер географиялық орнына байланысты Арал деп атаған» [8; 170], — деп жазады. К. Д. Каймулдинова көл атауының шығу тарихын зерттей отырып, «I ғасырда Страбон, II ғасырда Птоломей Оксус (Әмударияның көне атауы) өзенімен байланысты Окси көлі туралы деректер қалдырған. X ғасырдағы араб географы әл-Истахри оны жазбаларында теңіз маңындағы аумақтың атымен Хорезм теңізі деп атаған. Сонымен қатар, теңіздің көне Үргеніш атауымен байланысты Гургандж теңізі, Сырдария өзенімен байланысты Сыр теңізі деген атаулары болған... XVII ғасырдың соңынан бастап, қолданысқа түркілік «арал» сөзінің негізінде жасалған Арал теңізі атауы ене бастады. «Арал теңіз» деген мағынадағы бұл атау бастапқыда Әмударияның аралы көп атырауына ғана қатысты қойылды деуге болады. Біртіндеп бұл атау бүкіл теңізге қатысты қолданылып, XVIII ғасырдан бастап халықаралық қолданысқа енді», — деген қорытынды жасайды [8; 193–194].

Арал теңізі гидронимі туралы Е. Койчубаев «Арал теңізі — қазақтар теңіз деп атайтын ірі ағынсыз көл. Әмудария өзені атырауындағы Арал төңірегі атауына байланысты» [9; 36], — деп атап өтсе, Б. Бияров «Арал — теңіз. Қызылорда обл., Арал ауд.; е. м. Жамбыл обл., Мойынқұм ауд. Арал жалқы есімнің көпшілігі «жан-жағы сумен қоршалған кішкентай құрлық» мағынасындағы *арал* географиялық термині арқылы жасалған. Ал, керісінше, жан-жағы құрлықпен қоршалған су; орман ішіндегі алаңқайлар; айдаладағы бір шоқ орман, т.б. *арал* терминін иемденуі мүмкін. Бұдан терминнің *ар* бір буынды синкретті түбірі «бөліну», «екі аралық» мәнін де беретіні байқалады. Арал теңізі басқа ешбір сумен жалғаспай, шөл даламен қоршалып, жеке тұрғандықтан, *Арал теңізі* деп

аталады. Осындай кең көлемді мағынада қолданылатын *арал* термині топоним жасамда белсенді болатыны — заңды құбылыс: Арал, Аралағаш, Аралды, Қосарал, т. б.» [2; 36], — деп өз пайымдауларын А. Т. Кайдардың еңбегіне [10] сүйене отырып жасаған. Біздің ойымыз да осы аталған авторлардың пайымдауларымен сәйкес келеді.

Арал теңізінің түрлі кезеңдердегі атаулары туралы Ш. С. Камолиддиннің «Древнетюркская топонимия Средней Азии» еңбегінде: «Арал теңізі «Авестада» Ворукаша (*vour.kasa*) немесе Чаечаста атауларымен кездеседі. Соңғы атау *sad* деген об-угор сөзінен шыққан. Қытай деректерінде Арал теңізі Жэн-хай («тұзды теңіз») деп аталады. Орта ғасырлардағы халлухтар еліндегі деректерде *Туз-кул* («тұзы көл») деп те аталған Бий Тузун-Ардж теңізі деген атау кездеседі» [11; 31], — деп айтылады.

Байқап отырғанымыздай, Арал теңізі туралы түрлі кезеңдегі деректер көл суының тұзды екендігі жайлы мәлімет береді. Жалпы континенттік климаттық белдеуде, жылдық жауын-шашын мөлшері аз және буланушылық деңгейі жоғары аймақтардағы су айдындарында судың тұздылығының жоғары болуы тән. Сонымен қатар, көл суының тұзды болуы В.В. Бартольд мақаласында аталып өткеніндей өткен ғасырларда су айдынының ара-тұра жоғары-төмен түсіп тұруы да әсер етуі мүмкін. Бұл тұрғыда белгілі ғалым Л.С. Бергтің зерттеулері өте маңызды. Ол туралы Ә. С. Бейсенова «Әртүрлі кезеңдердегі мәліметтерді талдау негізінде Л. С. Берг тарихи уақыттағы Арал теңізі деңгейінің ауытқуы туралы қорытынды жасады. Аталған қорытынды теориялық тұрғыда өте маңызды болды», — деп баға беріп өткен [12; 5].

Дегенмен, қазіргі уақыттағы Арал теңізінің жағдайы өте мүшкіл екендігі баршамызға белгілі. XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап көл суы тез тартыла бастаған. 1989 жылы көл Солтүстік (Кіші) және Оңтүстік (Үлкен) Арал теңізі болып екі бөлек су айдынына айналды. 2001 жылы Оңтүстік көл батыс және шығыс бөліктерге бөлінді [13; 132, 133].

Академик В.В. Бартольд өзінің «Ислам энциклопедиясында» Балқаш көліне де мақаласын арнаған. Балқаш — Іле және басқа да көптеген кішігірім өзендер құятын Орта Азияның Аралдан кейінгі ішкі ірі көлі (18 432 км кв.). Көл ортағасырлық мұсылман географтарына белгісіз болып қалған. «Худуд әл-алам» еңбегінің белгісіз авторы Іле өзені Ыстықкөлге құяды деп есептейді. Мұсылман авторларының ішінде алғашқы болып Балқаш көліне X/XVI ғасырдың ортасында сипаттама беретін тек Мұхаммед Хайдар ғана. (В. В. Бартольдтің өзі кейініректе көл Шериф ад-дин Йездидің жазбаларында Атрак көл деген атаумен кездесетіндігін жазған). Мұхаммед Хайдар дерегінде Көкше теңіз деп аталған көл сол кезде өзбек (Өзбекстан) және моңғол (Моғолстан) елдері арасында шекара іспеттес болған және суы тұщы деп сипатталады. Оның ұзындығы мен ені туралы ақпараттар асыра жазылған. Сонымен қатар Мұхаммед Хайдар Еділді Балқаш көліне құяды деп есептейді. Судың дәмі туралы ақпараттар маңызды. Жаңа заман географтары Балқашты қашан да тұзды көл деп есептеген. Тек 1903 жылғы Императорлық Орыс географиялық қоғамының Түркістан бөлімінің тапсырмасымен жүргізілген зерттеулерден кейін ғана көлдің тұщы көлдер қатарына жататындығы анықталған. Зерттеу жұмысының жетекшісі (Л. Берг) айтып өткендей, жылдық жауын-шашын мөлшері 200 метрге әрең жететін аумақта ағынсыз тұщы көлдің тіршілік етуі «географиялық парадокс» деп есептеледі.

Балқаш деген моңғолдық атауды көлге XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында осы аймаққа билік еткен тек қалмақтар берген. Швед унтер-офицері И. Г. Ренаттың картасында «Балхас» атауы сол кезге өте дәл бейнеленген көлдің бейнесімен бірге көрсетіледі. И. Г. Ренат қалмақтар елінде 17 жылын (1716–1733) өткерген. Қазір осы аймақта көшіп жүрген қырғыздар (*қазақтар* — *автор*) көлді Ақ теңіз деп атайды [14; 360–361].

Сонымен қатар, Махмұд әл-Қашғари мен Әл-Идрисидің «Сурат әл-ард» еңбегінде Балқаш көлі туралы деректер кездеседі. Махмұд әл-Қашғари картасында Балқаш көлі белгіленген, бірақ ол ешқандай атаумен аталмаған. Шығыс пен батысқа қарай оған төрт ірі өзен құятындығы көрсетілген. Бұл көлді анықтау үшін оған Ила (Іле) өзенінің құюы маңызды. Махмұд әл-Қашғари өзінің шығармасында және картасында алғаш рет Балқаш көліне құятын Іле өзенін атайды. Осыдан картада атаусыз тұрған көлдің Балқаш көлі екендігіне сөзсіз көз жеткізуімізге болады. Әл-Идрисидің «Сурат әл-ард» еңбегінде де Балқаш көлі көрсетілген. Мұнда көл «Тахам көлі» деген атаумен берілген. Әл-Идриси картасында қарлұқ жерлері ендік бағытта «Түркі көлі» (Ыстықкөл) мен Тахам деген екі ірі көл аралығына (бірінші көлдің солтүстік жағына) орналастырылған. Тарихи шындықтың өзі Тахам топографиялық нысанын Балқаш көлі деп қарастыруға үлкен мүмкіндік береді [5; 94–95].

В. В. Бартольд «Худуд әл-алам» мен Мұхаммед Хайдардың еңбектеріне және өз заманындағы географиялық зерттеулерге сүйене отырып, Балқаш көлі туралы маңызды ғылыми тұжырымдар

жасаған. Ол Балқаш көлі гидронимінің шығу тегін қалмақтармен байланыстырады. Қазіргі уақыттағы зерттеулерге сүйенсек Балқаш атауының шығу тегі түркі сөзінен алынады. Ол туралы Е. Койчубаев «Балқаш — балық деген түркі сөзінен шыққан. Көлдің ортағасырлардағы Көкшетеніз және Атракөл деген атаулары белгілі. Көл түркі тайпалары иеліктері арасында табиғи шекара болған. Балқаш атауы *bal/baq* деген жалпы негізімен б. з. д. III–II ғғ. көне орал-алтай тіл семьясына тамыр тартатыны және «су» түсінігімен байланысты екендігі сөзсіз. Кең таралған Балқаш этимологиясы: «батпақтағы төмпешік, былқылдақ жер, балшық» немесе «батпақты жер, ми батпақ». Балқаш атауының шығуы балық сөзімен де байланыстырылады» [9; 53], — дейді.

Аталған көл туралы К. Д. Каймулдинованың топонимикалық зерттеулері назарға ұсынарлық. Ғалым бұл атауды лимнонимдер қатарына жатқыза отырып, «бұл атауды көне қазақ тіліндегі «балшық» дегенді білдіретін «балқаш» терминімен байланыстыруға болады. Ғ. Қоңқашбаев [15] атап көрсеткендей, бұл термин қазіргі кезде қолданыстан шыққан, тек топонимдер құрамында ғана кездеседі. Балқаш аталатын табиғи нысандар бұл өңірден басқа жерлерде тіркелді: Балқаш (қоныс, Ақтөбе облысы), Балқаш (көл, Павлодар облысы), Балқашсор (тұзды көл, Павлодар облысы), Балқаштыбұлақ (бұлақ, Оңтүстік Қазақстан облысы (*Түркістан облысы — автор*))» [8; 298], — деп жазады.

Үш патшалық кезеңдегі қытай карталарында (220–280 жж.) Балқаштың орнында шағын көл бейнеленген, оның өзі қазіргі кездегі Балқаштың ең терең тұсында орналасқан, осының негізінде ғалымдар Балқаштың көпшілік бөлігі III ғасырда кеуіп қалған деген болжам жасайды. Таң әулеті заманында IX ғасырда құрастырылған қытай картасында Балқаш қазіргі пішіні жөнінен Балқаш-Алакөл алабының ойысына ұқсайтын үлкен көл ретінде көрсетілген. Ал 1722–1724 жылдары Қазақстанның оңтүстік-шығысымен саяхат жасаған И. Унковский картасында қазіргі Балқаштың орнында үш дербес көл бейнеленген. Бұл келтірілген деректер Балқаш көлінің деңгейі тарихи кезеңде бірнеше рет ырғақты өзгерістерге түскенін дәлелдейді. Көлдің әркелкі атауы оның географиялық ерекшеліктерін көрсететін, яғни тарихи кезеңдердегі көлдің жай-күйін сипаттайтын индикатор деп топшылауға болады.

Бұған қоса Л. С. Бергтің Балқаштың қазан шұңқыры бұрын құрғақ болып, кейіннен суға толғандығы, сондықтан оның суының әлі тұзданып үлгермегендігі туралы болжамын келтіруге болады. Ғалым XIX ғ. басында бұл өңірде судың көп болғандығы соншалық, Сасықкөл мен Балқаш аралығын жалғастырған ағын болғандығы жөнінде болжам айтқан. К. Д. Каймулдинова жоғарыдағы деректер негізінде Балқаш атауының пайда болуын осы XVIII ғасырдағы көл деңгейінің өте төмендеп, кейбір бөліктерінің балшыққа (көне қазақ тілінде — «балқаш») айналған кезеңімен байланыстырады [8; 298].

Балқаш көлі атауы туралы зерттеу жүргізген Б. Бияров «Балқаш — көл. Алм. обл.; көл. Павл. обл., Ертіс ауд. Қазіргі кезде жалқы есім ретінде сақталған көне гидрографиялық термин. Мағынасы: Балқаш <*бал+қаш*, «батпақты, сулы, тартпа жер», *бал+шық*, *бал+жыр* сөздерімен түбірлес. Түркі тілдерінде *балғаш* (туб.), *палғаш* (түрік.) нұсқалары кездеседі. Топоним жасамда белсенді емес (терминнің көнелігінен болса керек), бірақ тың атау жасау барысында, егер нысан сәйкес келіп тұрса, термин ретінде жалғастыруға болады», — дейді [2; 37].

Академик В. В. Бартольд мақаласында Мұхаммед Хайдар деректерінде Балқаш көлінің тұщы көл деп сипаттама берілетіндігін, ал жаңа заман ғалымдары оның тұзды екендігін айтқанын, одан кейін XX ғасыр басындағы зерттеулер нәтижесінде көлдің суы тұщы екендігін жазады. Бұл мәселе жөнінде біз Балқаш көлін зерттеген география ғылымы саласының ғалымдарының еңбектеріне сүйенгенді жөн санап отырмыз.

XX ғасырдың 30-жылдары Балқаш көлінің жағасында металлургиялық комбинат пен теміржол магистральдарын салу барысында көл бассейні қарқынды зерттеле басталды... Осы кезеңде Балқаш көлі туралы әдебиеттер П. Ф. Домрачев, Н. Л. Корженевский, П. Н. Панова, В. А. Селевин және т. б. зерттеулерімен толықты. Олардың ішінде П. Ф. Домрачевтің еңбектері көл гидрографиясы туралы ақпараттардың толықтығымен ерекшеленеді.

П. Ф. Домрачев өзінен бұрынғы зерттеушілердің (Нифантьев, 1851, А. М. Никольский, 1884, Л. С. Берг, 1903) еңбектерін жоққа шығара отырып, Балқаш көлін типтік «тұздылау су айдынына» жатқызады. Олар көлді біресе тұзды, тіпті ащы тұзды, біресе тұздылау, біресе толығымен тұщы деп есептеген. Ол «Барлығы Балқаштың тек кейбір бөліктеріне немесе суының максималды көтерілу нәтижесіндегі қатты тұзсызданған кезінде келген. Қазіргі кезде оның жеке бөліктерінде әртүрлі тұздылық байқалатын тұздылау су айдыны екендігі анықталған. Оның тұздылығы батыстан шығысқа

қарай және сонымен қатар, көл деңгейінің көпжылдық ауытқу кезеңдеріне сәйкес судың тұщылану деңгейі де ауытқиды», — деп жазған.

П. Ф. Домрачев Балқаштың өзіне тән тұздылығы және деңгейінің ауытқу кезеңділігімен қатар, оның басқа да гидрологиялық ерекшеліктерін атаған. Атап айтқанда, ол алғашқы болып көлдің батыс бөлігіндегі өзіне ғана тән айналмалы ағынды байқаған. Ол ағын Іле суын алғашқы кезде сағат тілі бағытымен солтүстік-батыс және солтүстік жағалаулар маңынан, одан кейін «тар жердің» маңында оңтүстікке қарай бұрып және одан әрі оңтүстік жағалаумен алып жүрген.

Балқаш көлінің су балансы екі негізгі факторға — келіп құятын өзендердің суы мен жазғы жоғарғы температураларға сәйкес болатын жоғары буланушылықпен реттеліп отырады. Судың келуі мен оның буланушылығы климаттық жағдайларға тәуелді. Ал, ол көл деңгейінің жылдық және көпжылдық ауытқуларына себепші болады. Алайда оның суының ауытқу деңгейі ғасырлар бойы бақыланбаған. Көл суының ауытқуы туралы мәліметтер алғаш рет революцияға дейінгі кезеңдегі еңбектерде (А. М. Никольский, Л. С. Берг, В. Н. Шнитников, Л. А. Молчанов, Б. Ф. Мефферт) болған. Кеңестік кезеңде бұл мәселемен А. Аносов, В. С. Титов, В. И. Сарычев, П. Ф. Домрачев, П. Н. Панов, В. А. Селевин және т. б. шұғылданған. Аталған авторлардың мәліметтері бойынша шамамен 1870 пен 1889 жылдар аралығында көл деңгейі төмендеген, ал 1890 мен 1911 жылдары — көтерілген, 1912-ден 1930 жылдар аралығында тағы да төмендеген, ал 1931 жылдан бастап көтеріле бастаған. Бұл фактілер аталған құбылыстың кезеңділігін дәлелдейді [12; 111–112].

Қазіргі уақытта Балқаш — Қазақстанның Алматы, Жамбыл және Қарағанды облыстарының территориясындағы Балқаш — Алакөл ойпатында орналасқан ағынсыз жартылай тұщы сулы көл. Көлдің солтүстігінде Қазақтың ұсақ шоқысы, батысында Бетпақдала, оңтүстігінде Айтау таулары, Тауқұм және Сарыесік Атырау құмдары жатыр. Көл жарты ай формасында және теңіз деңгейінен 340 м биіктікте орналасқан.

Сарыесік жартыаралы тұсында көл гидрографиялық тұрғыда батыс және шығыс болып екіге бөлінеді. Батыс бөлігі, көлдің 58 % көлемін және 46 % ауданын алып жатыр. Бұл бөлік таяз және суы тұщы болып келеді. Ал шығыс бөлігі терең және суы тұзды. Сарыесік жартыаралы арқылы қалыптасатын, ені 3,5 км және тереңдігі орташа есеппен 6 м болатын, Ұзын бұғазы арқылы батыс бөлігінің суы шығыс бөлікке ағады [13; 133–134]. Көлдің бүгінгі күнгі ғылыми гидрографиялық сипаттамасы осындай.

Қорытынды

Қорыта айтатын болсақ, В. В. Бартольдтің Қазақстан территориясындағы көлдер туралы араб-парсы жазба деректері бойынша жүргізген зерттеулерінің, жасаған пайымдауларының әлі де болса құндылығын жоймағандығына көз жеткіземіз. Шығыстанушы Қазақстанның жер-су атауларының тарихи географиясын жазумен шектелген жоқ, олардың атауларының шығу тарихын, саяси-экономикалық рөлін ондағы тарихи оқиғаларды талдау арқылы көрсетті. Ғалым, сонымен қатар, өз зерттеулерінде Қазақстан көлдері туралы ортағасырлық деректерді алғаш болып ғылыми айналымға енгізді. Оның еңбектері еліміздің тарихи, тарихи географиялық, топонимикалық және т. б. заманауи зерттеулерге бастама, арқау болғаны анық. Оны біз сүйенген Қазақстанның ірі көлдерін кеңестік және тәуелсіздік кезеңдерінде зерттеген зерттеушілердің еңбектерінен аңғаруға болады. Академиктің ғылыми мұрасын зерттеу Қазақстанның тарихи уақыттардағы географиялық тұрпатын қалыптастыру мүмкіндігіне жол ашады. Сол арқылы қазақ тарихының даму үрдісіне географиялық фактордың ықпалын анықтауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. — М.: Мысль, 1974. — 382 с.
- 2 Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері / Б. Бияров. — Астана: Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. — 432 б.
- 3 Сулейменова Э. Тіл білімі сөздігі / Э. Сулейменова, Г. Мәдиева, Н. Шәймерденова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 544 б.
- 4 Бартольд В. В. *Бахр ал-Хазар* // Соч. [В 9-и т.]. — Т. 3 / В. В. Бартольд. — М.: Наука, 1965. — 711 с.
- 5 Кумеков Б. Е. Историческая география Казахстана по данным географических карт Махмуда ал-Кашгари и ал-Идриси / Б.Е. Кумеков // *Ұлы Жібек жолындағы Орта Азия. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары.* — 13–15 маусым, 2018 ж. — Алматы: Service Press, 2018. — 545 б.
- 6 Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. — М.: Наука, 1965. — 175 с.

- 7 Бартольд В. В. Аральское море // Соч. . [В 9-и т.]. — Т. 3 / В. В. Бартольд. — М.: Наука, 1965. — 711 с.
- 8 Каймулдинова К. Д. Топонимика: Оқулық / К. Д. Каймулдинова. — Алматы: ЖШС РІПБК «Дәуір», 2011. — 336 б.
- 9 Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана / Е. Койчубаев. — Алма-Ата: Наука, 1974. — 275 с.
- 10 Кайдар А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А. Т. Кайдар. — Алматы: Арыс, 2005. — 304 с.
- 11 Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия Средней Азии / Ш. С. Камолиддин; отв. ред. М. Исхоков. — Ташкент: Шарк, 2006. — 192 с.
- 12 Бейсенова А. С. Физико-географические исследования Казахстана (1917–1941 годы) / А. С. Бейсенова. — Алма-Ата: Казахстан, 1982. — 176 с.
- 13 Абдрахимов Р. Г. Гидрография материков: учеб. пос. / Р. Г. Абдрахимов. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 149 с.
- 14 Бартольд В. В. Балхаш // Соч. . [В 9-и т.]. — Т. 3 / В. В. Бартольд. — М.: Наука, 1965. — 711 с.
- 15 Конкашпаев Г. К. Казахские народные географические термины / Г. К. Конкашпаев // Изв. АН КазССР. Сер. геогр. — 1951. — № 99. — С. 3–47.

Д.С. Смағұлов, А. Ташағыл

Вопросы гидронимии и гидрографии озер Казахстана в трудах академика В. В. Бартольда

В статье рассмотрены вопросы исторической географии, в том числе гидронимии и гидрографии озер Казахстана. Научные открытия, анализы, написанные академиком В. В. Бартольдом, о крупных озерах Казахстана на основе арабо-персидских данных с использованием различных античных и китайских записей древности, средневековья, дополняются современными топонимическими, географическими, историческими научными рассуждениями, и становится ясным то, что труды ученого, с научной точки зрения, по-прежнему остаются актуальными. То есть в изучении историко-географических проблем Казахстана отражается ценность научного наследия академика. Историко-географический анализ суждений ученого об озерах Казахстана показал актуальность статьи. В заключение подчеркнуто, что изучение научного наследия академика открывает возможности для формирования географического положения Казахстана в исторические времена.

Ключевые слова: историческая география, топонимия, гидронимия, гидрография, лингвистика, история, природная среда, озеро, письменные источники, пресное озеро, соленое озеро.

D.S. Smagulov, A. Tasagil

Issues of hydronyms and hydrography of lakes in Kazakhstan in the works of Academician V. V. Barthold

The article deals with the issues of historical geography, including hydronyms and hydrography of lakes of Kazakhstan. Scientific discoveries and analyses written by Academician V.V. Barthold about large lakes of Kazakhstan based on Arab-Persian data using various ancient and Chinese records of antiquity, the Middle Ages, are supplemented by modern toponymic, geographical, historical scientific reasoning. From a scientific point of view, the works of the scientist remain relevant. That is, the study of the historical and geographical problems of Kazakhstan reflects the value of the academician's scientific heritage. The historical and geographical analysis of the scientist's judgments about the lakes of Kazakhstan is relevant to this article. In conclusion, it is emphasized that the study of the academician's scientific heritage opens up opportunities for the formation of the geographical position of Kazakhstan in historical times.

Keywords: historical geography, toponymy, hydronymy, hydrography, linguistics, history, natural environment, lake, written sources, freshwater lake, salt lake.

References

- 1 Murzaev, E.M. (1974). Ocherki toponimiki [Essays on toponymy]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Biiarov, B. (2013). Qazaq toponimderinin tiptik ulgileri [Typical examples of Kazakh toponyms]. Astana: Republican Coordination and Methodological Center for the Development of Languages named after Sh. Shayakhmetov [in Kazakh].
- 3 Suleimenova, E., Maedieva, G., & Shaymerdenova, N. (1998). Til bilimi sozdigi [Dictionary of Linguistics]. Almaty: Galym [in Kazakh].
- 4 Barthold, V.V. (1965). Bakhr al-Khazar [Bahr al-Khazar]. Composition (Vols. 1–9; Vol. 3). Moscow: Nauka [in Russian].

- 5 Kumekov, B.E. (2018). Istoricheskaia geografiia Kazakhstana po dannym geograficheskikh kart Makhmuda al-Kashgari i al-Idrisi [Historical geography of Kazakhstan according to the geographical maps of Mahmud al-Kashgari and al-Idrisi]. Proceedings from Central Asia in the Great Silk Road: Khalyqaralyq gylymi-tazhiribelik konferentsiia (13–15 mausym, 2018 zhyl) — International Scientific and Practical Conference. Almaty: Service Press, 545 [in Russian].
- 6 Nikonov, V.A. (1965). Vvedenie v toponimiku [Introduction to toponymy]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Bartold, V.V. (1965). Aralskoe more [The Aral Sea]. Composition, 1–9; 3. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Kaimuldinova, K.D. (2011). Toponimika [Toponymy]. Almaty: Daur [in Kazakh].
- 9 Koichubaev, E. (1974). Kratkii tolkovyi slovar toponimov Kazakhstana [Short Explanatory Dictionary of toponyms of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 10 Kaidar, A.T. (2005). Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom yazyke [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language]. Almaty: Arys [in Russian].
- 11 Kamoliddin, Sh.S. (2006). Drevnetiurkskaia toponimiiia Srednei Azii [Ancient Turkic toponymy of Central Asia]. S.S. Kamoliddin (Ed.). Tashkent: Shark [in Russian].
- 12 Beisenova, A.S. (1982). Fiziko-geograficheskie issledovaniia Kazakhstana (1917–1941 gody) [Physical and geographical studies of Kazakhstan (1917–1941)]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 13 Abdrakhimov, R.G. (2014). Hidrografiia materikov [Hydrography of continents]. Almaty: Kazakh University [in Russian].
- 14 Bartold, V.V. (1965). Balkhash [Balkhash]. Composition, 1–9; 3. Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Konkashpaev, G.K. (1951). Kazahskie narodnye geograficheskie terminy [Kazakh folk geographical terms] // Izvestiia Akademii nauk Kazahskoi SSR. Seriiia geograficheskaia — Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Geographic series, 3, 99, 3–47 [in Russian].

С.Б. Стамбулов*, Т.Қ. Сақабай, А. Сердхан, Ж.М. Кенжеғали

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: serstam@mail.ru; zharas_k@mail.ru; tolkinist78@mail.ru; aserdkhan@mail.ru)*

Халықаралық қауіпсіздік түсінігінің қалыптасуы және оның мәні: теориялық аспект

Қазіргі уақытта ғылыми және академиялық топтардың арасында халықаралық қауіпсіздік тұжырымдамасын бір жүйеге келтіріп, жаңа тұжырымдамаларды іздестіру талпыныстары жүріп жатыр. Аталған мақаланың мақсаты — халықаралық қауіпсіздіктің негізгі тұжырымдамаларын бір жүйеге келтіру болып табылады. Сондықтан, мақала халықаралық қауіпсіздік түсінігін анықтаудың негізгі тұжырымдамаларын талдауға, сонымен бірге институционалдық теорияларды кешенді сараптауға арналған. Мақала авторлары халықаралық қауіпсіздікті зерттеудің негізгі теорияларына талдау жасайды.

Кілт сөздер: қауіпсіздік, халықаралық қауіпсіздік, теориялар, әлемдік саясат, халықаралық қатынастар

Кіріспе

XX-XXI ғасырлар тоғысында бізді қоршаған әлем және адамдардың өмір сүру жағдайлары әртүрлі факторлар мен себептердің кешенінің әсерінен күрт өзгеріске ұшырады. Екі антагонистік әлеуметтік-саяси жүйенің қарсыласуының аяқталуы біртұтас, тұрақты халықаралық қауымдастықтың қалыптасуына әкелмеді. Халықаралық қатынастарда жаңа қарама-қайшылықтар мен қиындықтар туындады. Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін ұйымдардың әлемдегі саяси жағдайға ықпалы мен беделі күрт төмендеді.

Жаһанданумен қатар ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы адамзат қоғамы дамуының басты ықпал етуші факторларының біріне айналып, халықаралық аренада үлкен өзгерістер орын алды. Халықаралық терроризм бүкіл адамзат үшін жаһандық қауіпке айналды. Біздің уақытымыздағы қақтығыстар жаңа өзгеріске ұшырап, жаңа қауіптілікке ие болды. Масштабы, орны мен уақыты бойынша күтпеген табиғи ауытқулар, оның ішінде апатты жағдайлардың саны өсті. Жаһандану екі қарама-қарсы тенденцияны қамтитын екі жақты үдеріске әкелді. Бір жағынан, ғаламшар адамдары мен халықтарын бір орталыққа біріктіруге ұмтылу болса, екінші жағынан, оған қарама-қарсы аймақтану үрдістері де жүріп жатыр.

Бұл халықаралық қауіпсіздік саласындағы жағдайдың тұрақсыздығы мен белгісіздігін тудырады. Ішкі қақтығыстар ұлттық шекаралардан асып түсіп отырды, ал дәстүрлі қауіптерге киберкеңістіктегі қиындықтар, ұлттық және халықаралық деңгейдегі ресурстарға ие болу үшін бәсекелестікке, климаттың өзгеру салдарына, ақпараттық соғыстарға және жекелеген мемлекеттерді сыртқы басқаруға көшіру үшін заманауи диверсиялық технологияларды қолдануға байланысты жаңа қатерлер мен келеңсіздіктер қосылды.

«Халықаралық қауіпсіздік» ұғымының айтарлықтай өзгеруі болды, халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ұйымдарының іс-әрекеттерін үйлестіруге және уақтылы жүргізуге қойылатын талаптар айтарлықтай өсті. Жекелеген мемлекеттің орнықты дамуы оның жаһандану дәуіріндегі бүкіл әлемдік тәртіптің даму үрдістерін ескере отырып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттерін шебер шешу қабілетімен айқындала түсті. Бұл дәстүрлі және жаңа қауіп-қатерлерге қарсы тұрғанда бір-бірінің мүмкіндіктерін өзара күшейту және толықтыру қабілетін жетілдіру мақсатында халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ұйымдарының қызметіне тез бейімделуге қабілетті басшылықтың маңыздылығын анықтайды.

Әлемдік өркениеттің бүкіл тарихында қауіпсіздікті қамтамасыз ету қоғам өмірінің басты мақсаттарының бірі болды, өйткені ол белгілі бір адамнан бастап адамдардың кез-келген бірлестігіне дейінгі қоғамның бүкіл әлеуметтік құрылымына тән қажеттілік болды. Сондықтан «қауіпсіздік» ұғымы адамзат қоғамының құрылуымен болуымен бір уақытта пайда болды. Ғасырлар бойы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге барлық маңызды акторлардың: саяси партиялардың, жекелеген

саясаткерлер мен мемлекет қайраткерлерінің, мемлекеттердің, олардың одақтарының және жалпы халықаралық қоғамдастықтың күш-жігері бағытталды. Сондықтан, халықаралық қауіпсіздік түсінігінің қалыптасуы мен оның мәнін, мәселенің теориялық аспектісін зерттеудің маңызы жоғары.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде диалектикалық әдістің және объективті-тарихи, жүйелік талдаудың принциптері алынды. Осымен бірге, халықаралық қауіпсіздік мәселесіне қатысты ғылыми еңбектерді тарихи-салыстырмалы және саяси-салыстырмалы, инвент-талдау, контент-талдау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Кең мағынада қауіпсіздік дегеніміз адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерінің, құндылықтарының ішкі және сыртқы қауіп-қатерден қорғалуының жай-күйі. Көбінесе қауіпсіздікті анықтағанда қаражаттың болуы және ұйымдастырушылық шаралар, арнайы институттар, серіктестермен келісімдер сияқты құндылықтарды қорғауға бағытталған іс-әрекеттерге баса назар аударылады. Бірақ қауіпсіздікті қамтамасыз етудің барлық кешені қатерлердің сипаты және масштабымен анықталады, сондықтан «қауіпсіздік» ұғымы қауіп-қатерлер мен олардан қорғану шараларын біріктіреді.

Қауіп-қатерге душар болған және қорғауды қажет ететін объектіге байланысты қауіпсіздік мәселесінде «адам қауіпсіздігі», «әлеуметтік топтың қауіпсіздігі» (мысалы, этникалық топтар немесе конфессиялық топтар), «қоғам қауіпсіздігі», мемлекеттердің «ұлттық қауіпсіздігі», қандай да бір аймақты немесе одақты құрайтын мемлекеттер топтарына келгенде «аймақтық қауіпсіздік» немесе «құжымдық қауіпсіздік», ақырында бүкіл әлемдік қоғамдастықтың «жаһандық қауіпсіздігі» туралы айтуға болады.

Қауіптердің функционалдық типі және олардан қорғану құралдары бойынша қауіпсіздік ақпараттық, әскери, экономикалық, саяси, экологиялық, мәдени және т. б. болуы мүмкін. Қауіптердің шығу тегіне қарай және олардан қорғаныс құралдарының бағыты бойынша қауіпсіздік ішкі және сыртқы болып бөлінеді. Негізінен кез — келген күрделі құбылыстың құрамдас бөліктерін жіктеу әрекеті сол құбылысты түсінуді жеңілдетуге арналған. Ал расында тіршіліктің әртүрлі аспектілері — әскери, экономикалық, саяси және т.б., өзара әрекеттесудің алуан түрлі объектілері мен субъектілерінің — адамның, адамдар тобының, қоғамның, мемлекеттің, мемлекеттер топтарының, бүкіл адамзаттың қауіпсіздігі бір — бірімен тығыз байланысты. Сонымен қатар, жаһандану үдерісі жүріп жатқан, бір-бірімен байланысты және өзара тәуелді әлемде ішкі және сыртқы саясат арасындағы, демек, ішкі және сыртқы қауіпсіздік арасындағы айқын анықталған шекара жойыла бастайды. Көбінесе сыртқы саясат ішкіге бағынады [1; 12–13].

Соңғы жылдары «қауіпсіздік» ұғымын түсіндіруді кеңейту, әскери, экономикалық, экологиялық, мәдени және адамзат өмірінің барлық басқа аспектілерін жан-жақты қарастыру үрдісі байқалады. Бірақ бұл салалар қаншалықты өзара байланысты болса да, олардың әрқайсысының өзіндік қауіп-қатерлері, оларға қарсы тұру құралдары, қауіп-қатерлерге қарсы әрекет етудің өзіндік логикасы және болып жатқан процестердің заңдылықтары бар екенін есте ұстаған жөн. Мысалы, аймақтық немесе жаһандық дағдарыстарға жол бермеу мақсатында жаһандық қоршаған ортаны сақтау немесе қаржы ағындарын бақылау міндеттерін шешу мәселелері қарулы агрессияға, трансұлттық лаңкестікке немесе жаппай қырып-жою қаруын таратуға қарсы тұру міндеттерінің шешілуінен айтарлықтай ерекшеленеді. Мемлекеттер арасындағы экономикалық бақталастық әскери бәсекелестік үрдістерінен өзгеше логика бойынша жүреді.

«Халықаралық қауіпсіздік» ұғымы 100 жылдан аз уақыт бұрын халықаралық қатынастардың лексикасына енген. Оған дейін қарулы күштерді қолдану аясы «соғыс» және «бейбітшілік» ұғымдарымен белгіленіп келді. Тайпалар, империялар, монархиялар, мемлекеттер арасындағы тұрақты түрде мезгіл-мезгіл өршіген соғыстар тарихи шындық ретінде қарастырылды [2; 415].

Соғыстың табиғаты әрқашан өзгеріссіз болғандықтан және әлемдік тарихтағы маңызды факторлардың бірі болып саналағандығынан, онымен байланысты барлық іс-шаралар бірінші орынға қойылатын және ең маңызды сала болып саналатын. Соғыс-бұл әлеуметтік өмірдің ең күрделі және даулы құбылыстарының бірі. Олар таптық қоғамның бүкіл тарихынан өтеді және халықтар мен мемлекеттердің өміріне үлкен әсер етеді, әлеуметтік дамудың барысын баяулатады немесе

жеделдетеді. Қоғамдағы билеуші таптардың басты назары әскери қарсыласу тұрғысынан қабылданған қазіргі және болашақтағы қауіп-қатерлерге қарсы тұруға мүмкіндік беретін әскери күшке жетуге бағытталды. Мемлекет қайраткері мен әскери көсемнің функциялары көбіне бір адамда үйлесетін. Ал қазіргі кезде бұған дейін көп назарға ұшырамаған киберкеңістік, экономика, энергетика, экология, мәдениет, әсіресе соңғы кездегі пандемияға байланысты адам денсаулығының және тағы басқа салалардағы қауіпсіздіктің маңыздылығы артып келе жатқанымен, қауіпсіздіктің әскери аспектісі бәрібір бірінші кезектегі мәселе ретінде қабылданады. Бұл әскери салада, басқа салаларға қарағанда, қатердің қатал сипатта болуына байланысты, өйткені бұнда ең жоғары құндылықтарға — адамның өмір сүруі мен мемлекеттің, тұрақтылығына, оның тіршілік етуіне тура және жанама қауіп төнеді.

Әскери қауіпсіздік — бұл жеке адамға, қоғамға, мемлекетке, халықаралық қоғамдастыққа зиян келтіру мүмкіндігін бейтараптандыратын немесе жоққа шығаратын ішкі және халықаралық өмір сүру жағдайларының қалпы, оның басты ерекшелігі — қарулы күш қолдану мүмкіндігі. Бұл сала қауіп-қатерлер және оларға қарсы тұру құралдарының бірінші кезекте қорғаныс, ішкі істер, қауіпсіздік, сыртқы барлау сияқты күш-қайратпен байланысты мемлекеттік органдардың құзыретіне кіретіндігімен анықталады. Әскери қауіпсіздік, ең алдымен, халықаралық және ішкі қайшылықтарды шешуге, олардың әскери-күш қақтығысына айналуының алдын алуға бағытталған экономикалық, саяси, дипломатиялық және басқа да әскери емес шаралар кешенімен қамтамасыз етіледі. Қауіпсіздік күштерінің қатарына басқа мемлекеттермен қатынастардағы әскери мәселелерге қатысты олардың қызметінің сол бөлігіне дипломатиялық бөлімшелер кіреді. Әскери қауіпсіздік күштері мен құралдарын материалдық қамтамасыз ету, ең алдымен, мемлекеттің қорғаныс-өнеркәсіптік кешенімен, сондай-ақ оның экономикасының басқа құрылымдарымен жүзеге асырылады [3].

Тарихи тұрғыдан әскери қауіпсіздік шараларының басым көпшілігін мемлекеттер жүзеге асырды. Мемлекеттерде қарулы зорлық-зомбылықты қолдану әлеуеті мен заңмен ақталуы жоғары. Олар негізгі құндылықтарға — азаматтардың өміріне, аумақтық тұтастық пен конституциялық құрылымға төнетін қауіп-қатерден қорғану үшін негізгі жауапкершілікті өз мойындарына алады. Мемлекеттік емес немесе субмемлекеттік субъектілер — қылмыскерлер, көтерілісшілер, сепаратистер, террористер, қарақшылар да қарулы зорлық-зомбылыққа барады. Соңғы кездері мемлекеттік емес акторлар тудыратын қауіп-қатерлердің үлесі күрт өсті және соғай байланысты қауіпсіздікке деген көзқарастардың да эволюциясы байқалды. Бірақ қарулы қақтығыстардың немесе қарсыластықтардың басым көпшілігінде акторлардың кем дегенде біреуі мемлекет болып табылады және мемлекет әлі қауіпсіздік мәселесінде бірінші орында [1; 15].

Кейбір мемлекеттер үшін олардың дамуының белгілі бір кезеңдерінде ішкі қауіп-қатерлер басымдыққа ие болуы мүмкін. Ерекше жағдайларда, мысалы, экономикалық құлдырау, аштық, эпидемия мен пандемия, табиғи апаттар және т.б. сияқты қауіптер бірінші орынға шығуы ықтимал. Билікті күшпен басып алу немесе сепаратизм жаңа мемлекеттілікті қалыптастыру сатысында тұрған елдер үшін басты қауіп болуы мүмкін. Тарихи тұрғыдан алғанда кез келген мемлекет ішкі қауіпсіздік мәселелерінде егеменді болып келеді. Бірақ кейбір жағдайларда жекелеген мемлекеттердегі ішкі қарулы қақтығыстар басқа елдер мен олардың үкіметтерін алаңдататын мәселеге айналады. Мысалы, ішкі қарулы қақтығыстардан туындайтын ауқымды босқындар ағынын көрші мемлекеттер қауіп ретінде қарастыруы мүмкін. Мемлекет басқа елдегі ішкі қақтығысты өзінің қауіпсіздігіне қатер ретінде қарастырса, мұндай қауіп-қатерлер трансшекаралық деп аталады.

Халықаралық субъектілердің даму мүдделері объективті түрде мемлекеттердің қорғаныс және басқыншылық әрекеттерін үнемі қолдануды талап етеді, яғни олар күш қолданудың тұрақты мүмкіндігін анықтайды. Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әрдайым халықаралық аренадағы қарама — қайшылық пен ынтымақтастық мәселелерін, дәлірек айтқанда, халықаралық қатынастардың маңызды мәселелері болып табылатын — соғыс пен бейбітшілік категорияларын — тығыз байланыстырады.

Бейбітшілік — бұл соғыстың, халықтар мен мемлекеттер арасындағы қарулы күрестің болмауы, сондай-ақ барлық актор үшін қауіпсіздіктің кепілі. Бейбітшілік — мемлекеттер мен халықтардың халықаралық аренадағы қауіпсіздігінің қажетті шарты. Бірақ мемлекеттердің ұлттық мүдделерін қанағаттандыру экономикалық бәсекелестікті, мәдени кеңеюді және күрестің басқа түрлерін жоққа шығармайды. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, бұл формалар көбінесе күш қолдану немесе ішкі істерге араласу қауіпімен бірге жүреді [4; 202].

Сондықтан мемлекеттің әскери қауіпсіздік саласындағы ең маңызды міндеті — басқа мемлекеттерден немесе шетелдік мемлекеттік емес субъектілерден туындауы мүмкін сыртқы қауіптерге қарсы тұру, сондықтан мемлекеттің қауіпсіздігі — ұлттық қауіпсіздік — халықаралық қауіпсіздіктің негізгі элементі болып саналады.

Мемлекеттер бір-бірімен шектесетіндіктен бір мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету басқа мемлекеттердің өз қауіпсіздігіне қатысты мәселелерімен байланысты. Демек жекелеген ұлттық қауіпсіздіктің әртүрлі қатынастар жүйелеріндегі өзара әрекеттестігі — екіжақты, блоктық, аймақтық, жаһандық — пайда болады. Олар осындай жүйеге қатысушылардың әрқайсысының қауіпсіздігінің бірлігін қамтамасыз етуге арналған. Қауіпсіздіктің бұл түрін көбінесе халықаралық деп атайды. «Халықаралық қауіпсіздік» термині дәстүрлі түрде бірінші кезекте мемлекеттер арасындағы қауіпсіздік қатынастарын атап өтті [1;16].

Сонымен халықаралық қауіпсіздік дегеніміз — бұл әлемдік қоғамдастықтың қалыпты тыныс-тіршілігі, халықтардың, мемлекеттердің, халықаралық бірлестіктердің тұрақты дамуы мен ынтымақтастығы, олардың әрқайсысының өмірлік маңызды мүдделерінің туындайтын қауіп-қатерлерден сенімді қорғалуын қамтамасыз етілетін халықаралық қатынастардың жай-күйі.

Халықаралық қауіпсіздік негізделеді:

бейбіт қатар өмір сүру қағидаларына;

халықаралық құқық нормаларына;

халықаралық оң ықпал етудің барлық нысандарын жандандыруға;

Халықаралық қауіпсіздік мазмұны анықталады:

мемлекеттердің ұлттық мүдделерін іске асыру үшін оңтайлы халықаралық шарттарға көзқарастарымен;

қазіргі саяси проблемалардың мәнімен — екі және одан да көп тараптардың ұлттық мүдделерінің сәйкестігі жоқ халықаралық жағдайлар (яғни халықаралық аренадағы қайшылықтар жүйесінің жоқтығымен);

халықаралық мәселені шешуге бағытталған мемлекеттер қызметінің сипатымен;

Халықаралық мәселені шешу мүдделі тараптардың кем дегенде біреуінің мүдделеріне сәйкес келмеуі халықаралық қақтығыстарды тудырады. Халықаралық қақтығыстарды күшпен шешу әрекеттері халықаралық қауіпсіздікке қатер ретінде қарастырылады [90, 203 б.].

«Халықаралық қауіпсіздік» термині Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін белсенді айналымға ене бастады, бұл қазіргі заманғы соғыстардың орасан зор жойқындығын көрсетті. Сол соғыстың ресми жеңімпаздарға да әкелген ауыртпалықтары әсерінен алғаш рет соғыстардың алдын алу және халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажеттілігі туралы кең халықаралық консенсус пайда болды. Бұл термин Ұлттар Лигасының құжаттарында, мысалы, Еуропадағы ұжымдық қауіпсіздік тұжырымдамасының дамуына байланысты қолданыла бастады. Бір жағынан, ол дәстүрлі бейбітшілік немесе соғыстың болмауы ұғымдарының синонимі ретінде қолданылған. Екінші жағынан, ол келісімдерге қол жеткізу, халықаралық тәртіп нормаларын әзірлеу, халықаралық бейбітшілікті сақтау, қақтығыстарды болдырмау үшін жағдай жасауға ықпал ететін институттар мен ұйымдарды құру, соғысқа әкелуі мүмкін алғышарттардың қалыптасуына қарсы тұру сияқты кеңірек қызмет аясын қабылдады, яғни соғыс ықтималдығын алдын-алуға тырысты. 1928 жылғы Бриан-Келлог пактісі соғыстан бас тарту туралы келісім болды, оған сол кездегі әлемнің көптеген мемлекеттері қосылды. Осылайша «халықаралық қауіпсіздік» ұғымы соғыстардың алдын алу және олардың пайда болуының себептерімен айналысу институты ретінде қалыптасты [1; 416].

Әрине, сол кездегі халықаралық қауіпсіздік жүйесінің бастамасын жасауға деген талпыныстар Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына себеп болған қарама-қайшылықтарды шеше алмады. Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін құрылған Версаль-Вашингтон халықаралық қатынастар жүйесін зерттеу бірнеше маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, Австрия, Венгрия, Югославия, Чехословакия, Польша, Финляндия, Латвия, Литва, Эстония сияқты жеңілген және жаңадан құрылған елдердің мүдделерін елемей, негізінен Ұлыбритания, Франция, АҚШ және Жапония сияқты жеңімпаз елдердің саяси және әскери-стратегиялық көзқарастарының әсерінен қалыптасқан біржақты әлемдік тәртіп бұл құрылымды осал етті. Мұндай жүйе халықаралық қауіпсіздікті тиімді қамтамасыз ете алмады және жаһанды істерде ұзақ мерзімді тұрақтылыққа ықпал ете алмады. Екіншіден, жүйеге қатысудан оқшаулау немесе тіпті ұлы державалардың бірінің жүйе қызметіне қатысудан бас тартуы, жүйені мұндай державаға қарсы бағыттау — бұл жүйеге теңгерімсіздік сипатын беріп, әмбебап болуына бөгет болады, осылайша болашақ әлемдік

қақтығыстың әлеуетін арттырады. Үшіншіден, консенсустық шарттық-құқықтық база болмайынша халықаралық қатынастар жүйесінде қалыпты жағдайды сақтаудың қандай да бір институт немесе басқа құралын құру тиімді болып табылмайды [5; 236–237].

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі тарихтағы ең көлемі жағынан ауқымды және тигізген зардабы жағынан жойқын Екінші дүниежүзілік соғыстың көрсеткен тәжірибесінен кейін әсіресе өзекті болды. Халықаралық қауіпсіздік институтының пайда болуы әлемдік қоғамдастықтың бұдан мыңдаған жылдар бұрын болған соғыс институтына деген көзқарасының түбегейлі өзгеруінің ұзақ процесінің бастамасы болды. Оның үстіне, Екінші дүниежүзілік соғыс халықаралық қауіпсіздік институтын дамыту қажеттілігі туралы консенсусын жойып жібере алмады, керісінше Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылуына алып келді. БҰҰ-ның негізгі міндеттері халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету және осы мақсатта бейбітшілікке төнген қатердің алдын алу және жою болып табылуы тиіс еді. Бұндай либералды көзқарастардың, жалпы қауіпсіздік саласындағы әмбебаптық түсінігінің көптеген мәселелерді шешуге құрал-тәсілдері жетпеді. Уақыт өте келе қырғи қабақ соғыс басталып, қару-жарақ жасау жарысы мен көптеген прокси соғыстар орын алды.

Қақтығыстардың ауқымының кеңеюі ХХ ғасырдың екінші жартысында «халықаралық қауіпсіздік» феноменінің соғыстарды ұжымдық тежеу институты ретінде біртіндеп, үлкен сәтсіздіктермен болса да, сол уақытқа дейін халықаралық қатынастардың негізгі құралы ретінде көрінген соғыс құбылысын жоюына алып келді. Әскери күш жаһандық өзара әрекеттесудің маңызды факторы болып қала бергенімен халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі ілгері жылжыды.

Халықаралық қауіпсіздік мәселесі — халықаралық қатынастардың теориясы мен практикасын зерттеудегі ең маңызды тақырыптарың бірі болып табылады. Көптеген зерттеушілер, мектептер мен тұжырымдамалар туындаған қауіптердің себептері мен сипатын, олардың ерекшеліктерін әр түрлі анықтайды, халықаралық тұрақтылықты сақтаудың әртүрлі тәсілдерін ұсынады.

Саяси реализмді жақтаушылар халықаралық саясатты билік үшін күрес деп санайды, өйткені мемлекеттер үнемі бір-бірінің артықшылықтарын пайдалануға талпынады, өзіне өзін ғана көмектес қағидасы бойынша әрекет етіп, өз қауіпсіздігіне қол жеткізуге тырысады. Эдвард Карр кез келген акторлар өз мүдделері үшін күресті моральді тұрғыдан ақтауға тырысады және артықшылықтарға ие субъектілерге тыныштандыру саясатын жүргізу тиімдірек деп тапты [6]. Ал Ганс Моргентау кез келген қақтығыстар адамның табиғатындағы билікке ұмтылумен байланысты және халықаралық саясаттың кез келген көрінісі үстемдік үшін күрес болып табылатынын атап өтті [7]. Саяси реализм тұрғысынан халықаралық қауіпсіздік әскери-саяси қауіп-қатерге ұшырайды, оны азайту үшін мемлекеттер тұрақты халықаралық анархия жағдайында жалпы ұжымдық іс-қимыл немесе әскери-саяси одақтар негізінде шарттық міндеттемелер жүйесін құруға мәжбүр болады. Осылайша, саяси реализмдегі қауіпсіздіктің негізгі қарастыратын анықтамалық объектісі — бұл мемлекет ұтымды саяси құрылым ретінде, оның мінез-құлқы ұлттық мүдделермен және әртүрлі көріністегі күш пен қуатқа деген ұмтылыспен анықталады, ал қауіпсіздік сыртқы жаулар мен қауіптердің шабуылынан қорғаныс ретінде қарастырылады.

Халықаралық қатынастар теориясында неореализмнің пайда болуы Кеннет Уолцтың еңбектерімен байланысты [8]. Оның пікірі бойынша халықаралық қатынастарды зерттеу барысындағы теориялық құрылымдарды жасау барысында әлемнің біртұтастығына, жаһанды жүйенің пайда болғандығына мән беру керек. Неореализмнің классикалық реализмнен айырмашылығы — оның халықаралық саясатты белгілі бір заңдылықтар бойынша қызмет ететін күрделі жүйе ретінде қарастыруы. Неореализмде халықаралық жүйенің құрылымы, оның заңдылықтары мемлекеттердің өз мүдделерін ғана көздеуі, ондағы биліктің авторитарлы не демократиялы болуы, ондағы экономиканың аралас не толық нарықтық болуы сияқты табиғи сипатынан басым. Уолцтың пайымдауынша әр уақыт кезеңдегі халықаралық қатынастардың сипаты оған қатысушы мемлекеттер-акторлардың қарым-қатынасынан гөрі жүйенің ерекшеліктеріне көбірек байланысты. Неореализмге сәйкес, халықаралық жүйенің құрылымдық қасиеттері ұлы державалардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі бола отырып, шағын және орта мемлекеттердің ешқандай күш-жігеріне тәуелді емес. Ұлы державалар мен басқа мемлекеттердің өзара әрекеттесуіне келетін болсақ, оларды бұдан былай біржақты анархиялық деп сипаттауға болмайды, өйткені олар басқарудың басқа формаларын қалыптастырады және ұлы державалардың бақылауы астындағы жаңа тәртіп пайда болады [9; 126–129].

К.Уолц халықаралық жүйенің бірполярлы, биполярлы және көпполярлы модельдерін олардың тұрақтылық дәрежесі, демек, қарулы қақтығыстардың ықтималдығы тұрғысынан теңестірді. Оның

пікірінше, биполярлық әлем ең тұрақты, өйткені ол екі державаның қарама-қайшылығылықтарынан қалыптасады. Ондай жүйеде екі супердержава өз ықпал аясындағы қақтығыстардың алдын алып отырады. Әлсіз мемлекеттер осы державалардың біріне бағынуға мәжбүр, сондықтан өздерінің күші мен ықпалын арттыра алмайды. Ал мультиполярлы жүйеде әлемге жауапты гегемондар бірнешеу болады. Бұндай тәртіпте супердержавалардың жоқтығы ұлыдержаваларға әскери-саяси және экономикалық қауіпсіздіктің кепілі болуға тура келеді. Алайда олардың тұрақтылықты қамтамасыз етуге қабілеттілігі белгісіз [10; 47].

Классикалық либерализм жаңадан тап ретінде құрылып келе жатқан, бостандық пен теңдік ұранымен қаруланған буржуазияның феодализмге қарсы күресі кезінде қалыптасты. Либерализм теориясы ХХ ғ. басында дамып, қырғи қабақ соғыстан кейін бірқатар өзгерістерге ұшырады. Қауіпсіздік тұжырымдамасы туралы либералды идеялар Дж.Локк, Ж.-Ж. Руссо, А.Смит секілді зерттеушілердің еңбектері арқылы алуан түрлі интеллектуалды дәстүрден шабыт алды.. Солардың ең негізгісі — герман философы И.Канттың бейбітшілік жайлы пайымдаулары және Г.Гроций идеялары қазіргі либералды тәртіптің бастауы ретінде қарастырылады [11].

Либерализм немесе саяси идеализм тұрғысынан мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі принциптері әмбебап құндылықтар, жеке құқықтар және жалпыадамзаттық мүдделер, сондай-ақ халықаралық институттардың ықпалын нығайту және құзыретін кеңейту болып табылады. Либералды бағыттың пікірі бойынша бүкіл әлемдегі бейбітшілік пен қауіпсіздікті мемлекеттер мен басқа акторлардың арасындағы ынтымақтастық арқылы ғана сақтауға және дамытуға болады дейді. Оның үстіне, әлемдегі бейбітшілікті тек әскери араласу арқылы ғана емес, сонымен бірге жеке құқықтарды қорғау және қолдау сияқты шаралар арқылы да сақтау керек. Либералды тұжырымдаманы бейбітшілікке қол жеткізу және сақтау мақсатында саяси шешімдерге сүйенетін оптимистік модель болып табылатын либералды қауіпсіздік моделінде қолдануға болады. Либералды бағыт төрт құралды қолдануға негізделген: халықаралық құқық, халықаралық ұйымдар, саяси интеграция және демократияландыру. Либералды және неолибералды парадигма аясында халықаралық қауіпсіздікті реализмнен басқа қағидаттарға бекіту мүмкіндігін талап ететін бірнеше түрлі бағыттар мен теориялар пайда болды. Үш негізгі үстемдік ететін либералды бағыттар бар, олардың әрқайсысы мемлекеттердің өз қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлерге қалайша жақсы қарсы тұра алатындығы туралы әртүрлі көзқарастары бар. Либералдық идеализм халықаралық бейбітшілік құралы ретінде заңды түрде анықталған ұжымдық қауіпсіздікті пайдалануға бағытталған; Либералды бейбітшілік теориясы мемлекетаралық қақтығыстардың алдын алудың ең тиімді тетігі ретінде демократиялық мемлекеттік жүйелердің көбеюіне баса назар аударады; және неолибералды институционализм мемлекетаралық ынтымақтастықты дамыту және құрылымдық анархияның қысымына қарсы тұру үшін халықаралық институттарды қолдануға баса назар аударады. Либералдардың ойынша институттар мемлекетаралық өзара тәуелділікті күшейтеді, оған қосы экономикалық және мәдени айырбасқа оңтайлы жағдай жасайды [12]. Либералдар үшін халықаралық қатынастарға қатысушылар тек мемлекеттер ғана емес. Әлемдік саясатта халықаралық үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдар, әр түрлі партиялар мен саяси қозғалыстар, трансұлттық корпорациялар, тіпті жеке тұлғалар да кіретін акторлардың айтарлықтай кең ауқымын білдіреді.

Әлемдік саясат пен халықаралық қатынастардағы белгілі бір үдерістерді жеке мемлекеттер арасындағы қатынастарды ғана талдау тәсілінің жеткіліксіздігі байқалғаннан кейін саяси-экономикалық құбылыстарды өзара қарым-қатынастар жүйесінде талдау қажеттілігі пайда болды. Жаһандану үдерісі мен ғылыми-техникалық дамудың қарқындауы әлемді күрделендіре түсіп, мемлекеттің халықаралық аренада институт ретіндегі ықпалының төмендеуі байқала бастады. Бүгінгі күнде трансұлттық корпорациялардың саяси беделінің өсуі, олардың жаңа актор ретінде қалыптаса бастауы халықаралық қатынастарда транснационализм бағытының пайда болуына алып келді. Бұл теорияны жақтаушы жақтаушылар әлемдік саясаттың экономика, қаржы және басқа салалардағы әртүрлі субъектілері арасындағы байланыстарды кеңейтуге бірінші кезекте назар аударады, соның арқасында сауда мен ынтымақтастық қарама-қайшылыққа түсуден және соғысудан гөрі әлдеқайда тиімді болатын қатынастар қалыптасады деп мәлімдейді. Дж. Най мен Р.Кохейн [13] транснационалистік бағытты ұстанған алғашқы зерттеушілердің қатарында болды. Олардың пайымдауынша реализм қазіргі әлемдік саясаттың маңызды мәселелерін шеше алмайды және актордың арасында күрделі өзара тәуелділік бар. Өзара тәуелділіктің үш негізгі сипаты бар. Біріншіден, қоғамдар мемлекетаралық, үкіметаралық, трансұлттық сияқты көптеген коммуникация жолдарымен байланысқан. Реализмге қарағанда транснационализмде трансмемлекеттік және

трансұлттық субъектілерге де мән берілген. Екіншіден, әскери қауіпсіздік бірінші орынға қойылатын қауіпсіздік мәселелерінің иерархиясы жоққа шығарылады және қатарлардың бәрі де бірдей маңызды болып саналады. Үшіншіден, әскери күш-қуаттың қазіргі халықаралық қауіпсіздіктегі рөлі бұрынғы уақыттан төмен болып саналады. Трансұлттық және үкіметаралық қатынастардың күшеюі ұлттық және халықаралық саясат арасындағы айырмашылықты жояды және жаңа саяси процестерді тудырады [14].

Неолибералды бағыттардың бірі болып саналатын «демократиялық бейбітшілік» теориясына сәйкес либерал-демократиялық мемлекеттер бір-бірімен соғыспайды, сондықтан бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтау үшін либерал-демократиялық режимі бар мемлекеттер шеңберін кеңейту қажет. Бұл теорияны жақтаушылар демократиялық мемлекеттер ұқсас саясаты мен саяси доктринасы бар елдерді дұшпандық ретінде қарастыруға бейім емес деп санайды. Сонымен қатар олардың тұжырымы бойынша либерал-демократия, әдетте, басқа мемлекеттерге қарағанда үлкен қоғамдық игілікке ие, сондықтан инфрақұрылым мен ресурстарды сақтау үшін соғыстан аулақ болады. Бұл теорияның түпкілікті мәні бір-біріне көршілес, жақын орналасқан әлеуметтік топтар мен құрылымдардың ортақ құндылықтары, ұқсас мәдениеті болған жағдайда олардың қарым-қатынастары тұрақты және қақтығыстардың болуы мүмкіндігінің төмен болуымен байланысты [15].

Либералды бағыттың кейбір өкілдерінің көзқарастары бойынша адамның жеке құқықтары мемлекеттің егемендігінен басым болуы тиіс. Осыған орай «humanitarian intervention» тұжырымдамасы қалыптасты. Ол мемлекеттің немесе мемлекеттер тобының басқа мемлекет аумағында адам құқықтарын қорғау мақсатында күш қолдану қаупін төндіру немесе сол мемлекетке басып кіру. Бұл жағдайда күш қолданылған мемлекет тарапының егемендігі ескерілмей қалады, соған байланысты аталмыш тұжырым халықаралық қатынастарда өте даулы болып саналады. Жалпы мемлекет егемендігі Вестфальдан бері келе жатқан халықаралық қатынастардың негізгі қағидаларының бірі болып саналады. Жаһандану мен әлемнің либералдық немесе тіпті либертариандық өзгерістерінен кейін адам құқықтарын қорғау, жеке бас еркіндігінің мәселесі егемендік қағидасымен қарама-қайшылыққа келетін оқиғалар кездесе бастады [16].

Неолибералды көзқарасты сынаушылардың пікірінше, көмек көрсететін халықаралық институттар Батыс елдерінің ықпалында болады және олардың қызметі халықаралық акторлардың барлығына емес, тек күш иелеріне арналған және тең емес серіктестікке әкеледі. Жалпы капитализмдегі қарым-қатынастардың көбісі белгілі бір мүдделерді көздеу арқылы жүргендіктен, әскери-саяси күш-қуаты мол мемлекеттер әлсіз мемлекеттерге көмек көрсету барысында өз пайдасын көздеуі ықтимал. Кей кездерде күшті тараптан әлсіз тарапқа экономикалық не басқа түрдегі көмек көрсету барысында сол тарапқа мемлекеттік реформалар жасау сияқты талаптар қойылады. Жалпы либералдық не неолибералдық парадигмада халықаралық қоғамдастықтың барлық мүшелері бөлісетін негіздер мен қағидағарда жұмыс істейтін ұжымдық қауіпсіздік жүйесі соғыс пен қақтығыстардан барынша құтылуға мүмкіндік береді.

Ұжымдық қауіпсіздік идеясының ұзақ тарихы бар, XX ғасырда ол өзінің практикалық бейнесін тапты. Ұжымдық қауіпсіздік дегеніміз жүйеге қатысушылардың кез келгеніне жасалған агрессия оның барлық басқа қатысушыларына қарсы агрессия ретінде қарастырылатын мемлекетаралық ынтымақтастықтың тәртібі деп түсініледі. Ұжымдық қауіпсіздік тек осы жүйеге қатыспайтын мемлекеттерге ғана емес, сонымен қатар өз міндеттемелерін бұза отырып, агрессивті актілерге жол беретін сол жүйенің қатысушыларына да бағытталған. Ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің ерекшеліктері жүйенің әрбір мүшесінің қажетті іс-қимыл талаптарын қамтитын әмбебаптылықтың шекті ауқымында, қажет болған жағдайда санкцияларды тез арада қолдануда, агрессияны түсінуде келіспеушіліктердің болмауында және оған жауап беру қажеттілігінде жатыр. Ұжымдық қауіпсіздік режимдерінің артықшылығы — олардың кеңеюі, оларға жаңа мемлекеттердің қосылуы агрессияның пайда болуы ықтималдығын азайтады, сондықтан жалпы тұрақтылықты нығайтады.

Халықаралық қауіпсіздік тұжырымдамасын классикалық марксистік тұрғыдан түсіндіру халықаралық қатынастардың қозғаушы күші болып экономикалық мүдделерге тікелей қарама-қарсы келетін таптар мен әлеуметтік топтар екендігіне негізделген. Неомарксистердің пікірінше, әлемдік саясатты анықтайтын «периферия» (дамымаған Африка құрлығы және дамушы посткеңестік мемлекеттер, олардың табиғи ресурстары мен арзан жұмыс күші) мен оларды эксплуатациялайтын «орталық» елдері (Батыс державалары) арасындағы экономикалық фактор мен антагонизм. Иммануил Валлерстайн ұсынған К.Маркс пен Ф.Энгельс еңбектерінің ықпалы және әлеуметтану, тарих пен саяси экономияның қосындысынан тұратын әлем-жүйелік талдау қазіргі әлемді

мемлекеттерді орталық, перифериялық және жартылай перифериялық деп үшке бөліп, олардың даму бағытын реттейтін капиталистік әлем-экономика ретінде сипаттайды. Неомарксизмді қолдаушылардың пікірінше, әлем-жүйелік тәуелділік капитализмнің орталығында орналасқан бай мемлекеттерге перифериялық мемлекеттерді тонап, олардың экономикаларын тек шикізат өндіретін деңгейден асырмауға мәжбүрлейді. Осыдан шығатыны перифериядағы ел пролетариат-мемлекет ретінде қарастырылады. Жалпы кез келген мемлекет ішіндегі ұлттық буржуазия дамуы барысында саяси билік пен қаржылық капиталдың бірігуі жүреді. Кейін өндірістің концентрациясы жоғарылап, қаржылық капиталды сыртқа шығару қажеттілігі туындағанда елдің ішіндегі монополиялар үкіметтік билікпен бірігіп, капитализмнің перифериясында орналасқан, өздерінің ұлттық буржуазиясы қалыптаспаған елдердің нарықтарын жаулауға кіріседі. Осы пролетарий мемлекеттер мен оларды қанаушы мемлекеттер арасындағы неокOLONиалды қатынастар көптеген қарама-қайшылықтарға толы болып келіп, кейін ашық қақтығыстарға да апарып, халықаралық қауіпсіздік пен тұрақтылыққа қауіп төндіреді [18]. Көпшілік И.Валлерстайнның көзқарастарын неомарксизм деп атағанымен, әлем-жүйелік талдау сияқты механицистік көзқарастарды ортодоксалды марксизмнің жалғасы ретінде қарастыру мәселесі әлі де анық емес.

1980 жылдардан бастап халықаралық саясатты зерттеуде сыни, постпозитивисттік және постмодерндік теориялар қалыптаса бастады. Конструктивизм халықаралық қатынастарға әлеуметтану тәсілдерін қосты. Бұл мектеп өкілдері халықаралық қатынастар тек экономика мен биологиядан ғана тұрмайды, халықаралық жүйедегені акторлардың әлеуметтену үдерісіне де назар аудару керек деп санады. Конструктивизмнің халықаралық қауіпсіздік мәселелері жайлы өз көзқарастары бар. Конструктивизмде неореализмдегідей қауіпсіздік әлеуметтік құрылым болып табылады, бірақ ол құрылым өзгермелі болып саналады. Конструктивистер реализмдегі ұлттық мүдделерді тұрақсыз санап, оған қарағанда әлеуметтік, мәдени және тарихи факторлардың маңыздылығын атап өтеді. Бұл әлемдік саясаттың әртүрлі акторларына бірдей оқиғаларды басқаша түсіндіруге әкеледі.

Конструктивистер қауіпсіздікті негізінен өзара бірегейліктің айырмашылықтары анықтайды деп тұжырымдайды. Ол — мәдениеттер мен адамдар, адамдар мен мемлекеттердің әлеуметтік тәжірибелерінің жақындық дәрежесі. Мемлекеттің бірегейлігі оның өз-өзіне деген көзқарасына және басқа мемлекеттердің оған деген көзқарасынан тұрады. Бұл логикада қауіпсіздік саясатының күн тәртібі неореалистер объективті жағдайлар деп атайтын күштер тепе-теңдігінің құбылуынан емес, өзара бірегейліктің өзгеруіне байланысты алмасады. Жалпы, конструктивистер қауіпсіздік тұжырымдамасының мазмұнын нақты бекітудің орнына, оның түсінігі қоғамда қалай өзгеріп отыратыны туралы айтуды жөн көреді. Өзара әрекеттесудің өзгертін динамикасында қауіпсіздіктің мазмұны, бірегейлікке сүйене отырып, түпкілікті бола алмайды. Негізінен бәрі мәселені түсіндіру тәсіліне байланысты. Қауіпсіздіктің интерпретациясы әр түрлі болуы мүмкін [19].

Сыни теориялар мен постмодернизм аясында зерттеудің жаңа бағыттарының пайда болуымен халықаралық қатынастарды зерттеуде феминистік мектеп дами бастады, бұл мектептің көзқарасы бойынша қауіпсіздік мәселесін зорлық — зомбылықтың кез-келген түрін көрсету тұрғысынан әлдеқайда кең түсіну керек деген тұжырымға келеді.

Осы мектеп өкілдері үшін пікірталастардың негізгі сәттері феминистік идеяларды әлемдік саясат субъектілері қалай қабылдайтынына бағытталған. Талқылаулардың көп бөлігі халықаралық қатынастарды зерттеудегі жыныстардың әсері неге еленбейтінін және феминизмнің халықаралық қатынастар практикасына, әсіресе зорлық-зомбылық пен қақтығыстарды шешуге қандай үлес қосатынын анықтауға бағытталған.

Феминистік бағыттың өкілдері халықаралық қауіпсіздік тақырыбындағы зерттеулерде мемлекеттің негізгі рөлі туралы дәстүрлі көзқарасқа қарсы. Сонымен, әйгілі жазушы Синтия Энло барлық деңгейдегі артықшылықтар мен бақылаудың патриархалды құрылымын көрсетеді, феминизм мектебінің көзқарасы бойынша мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесіне әйелдердің өте аз үлесі қатысады. Әйелдер негізінен құрылымдық және физикалық зорлық-зомбылыққа көбінесе ұшырайтын топ. Экономикалық қауіпсіздік жағынан өлшегенде әйелдер үшін көптеген қызмет салаларына жұмысқа орналасу қиындығы және ерлер мен әйелдер арасындағы жалақы айырмашылығы дүниежүзінде орын алып отыр. Әйелдер жұмыс орындарында ерлерге қарағанда кадрлардың қысқартуына жиірек ұшырайды және жалпы алғанда әйелдер беделі төмен, еңбекақысы аз қызметпен айналысуға мәжбүр.

Феминистік көзқарастар қауіпсіздікті дәстүрлі статикалық түрде сараптамалауды қайта қарастыруға алып келді. Қоғамның барлық сатысын қамтыған физикалық зорлық-зомбылықтың қатынастарын қарастыруда феминистік мектеп қауіпсіздіктің тек мемлекет аясында қарастыруға күмәнданады. Қауіпсіздік мәселесін әйелдердің қорғансыздығы ұстанымынан қарастыру қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі әлеуметтік қатынастардың маңыздылығын көрсетеді. Феминистердің пікірінше, халықаралық қауіпсіздік мәселесін шешуде патриархалдық жүйені жойып, әйелдер құқықтарын теңестіру мен олардың халықаралық саясатқа қатысуын арттыру маңызды.

Теориялық модельдер халықаралық қауіпсіздік мәселелерін және оны сақтау тетіктерін түсінуге айтарлықтай үлес қосады. Оған қоса халықаралық қатынастардың қазіргі өте күрделі жағдайын қамти алатын бірде-бір жеке теория, тұжырымдама немесе гипотеза жоқ. Олардың ешқайсысы мемлекеттердің не басқа актордың өзіндік ерекшеліктерін, қазіргі тарихи дамудың кезеңіндегі өзгерістерді талдай алмайды, сондықтан бүкіл әлем үшін әмбебап бола алмайды. Сонымен қатар «демократиялық бейбітшілік» және «гуманитарлық араласу» сияқты теориялар англо-саксондық саяси ой аясында тұжырымдалып, әлемнің басқа бөлігіндегі саяси режимдерге сай келмеуі мүмкін.

XXI ғасырдың басында халықаралық қауіпсіздікке төнетін басым қатерлердің сапалы жаңа жиынтығы қалыптасты. Бұрынғы социалистік блок пен капиталистік блок арасындағы идеологиялық қақтығыс артта қалды. Қазіргі уақытта жаңа қауіп-қатерлерге бірінші кезекте жаһандану үрдісіне байланысты көптеген қылмыстық топтардың халықаралық деңгейге көшуі, жаппай қырып-жою қаруы мен оны жеткізу құралдарын тарату, эпидемиологиялық жағдай, сондай-ақ ішкі қарулы қақтығыстар кіреді. Оларға «халықаралық қарулы араласулар» құбылысы жақын, ол белгілі бір жағдайларда пайда болатын қауіптерді бейтараптандырушы рөлін атқара алады, бірақ басқа жағдайларда ол бейбітшілік пен халықаралық қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін. Бұл қауіптер бұрын да болған. Бірақ сол кезде олар дәстүрлі мемлекетаралық қауіптердің көлеңкесінде болды. Соңғы жылдары олардың басымдылығы мен оларға назар аударуының едәуір артуы ішкі әлеуметтің дамуымен және осы қауіптердің әрқайсысының қауіптілігімен және олардың жиынтығымен түсіндіріледі.

Әлемдегі қауіпсіздіктің қазіргі жағдайы көбінесе «қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейінгі халықаралық қауіпсіздік» формуласымен белгіленеді. Мұндай тұжырым қазіргі уақытта қауіпсіздік процестерінің даму параметрлері мен логикасы қырғи қабақ соғыстың биполярлық дәуірінде жұмыс істегендерден өзгеше екендігінің айқын фактісін көрсетеді.

Белгілі бір дербестігі бар халықаралық қауіпсіздік жүйесі халықаралық қатынастар мен әлемдік саясаттың анағұрлым кең жүйесінің органикалық бөлігі болып табылады. Соңғысының қалыптасуына қырғи қабақ соғыстың аяқталуынан басқа, жаһандану, әлемдік демократияландыру, ғылыми-техникалық революцияның дамуы, мемлекеттік емес актерлердің рөлінің күшеюі, мемлекеттер функцияларының өзгеру тенденциясы және күштерінің арақатынасы әсер етті. Халықаралық қатынастар мен әлемдік саясаттың қазіргі заманғы жүйесі «жаһандану дәуіріндегі әлемдік өзара іс-қимыл жүйесі» деп аталады. Бірқатар ғалымдар халықаралық қатынастар мен әлемдік саясаттың жаңа жүйесі негізінен қалыптасты деп санайды. Мұны растау үшін олар соңғы экономикалық дағдарыстар жаңа жүйенің жұмысына белгілі бір түзетулер енгізуге мәжбүр болды, бірақ оның тірек құрылымдарын шайқамады деп санайды. Егер солай болса, XXI ғасырдың бірінші онжылдығының аяғында қазіргі заманғы халықаралық қауіпсіздік жүйесі өтпелі кезеңді аяқтады және негізінен қырғи қабақ соғыс жүйесі мен бұрынғы жүйелерден айтарлықтай ерекшеленетін өзінің жаңа сапасын қалыптастырды деп айтуға болады [20].

Халықаралық терроризм жаңа қауіп-қатерлер триадасының басында тұрды. Терроризмнің негізі экономикалық немесе саяси мақсаттарға жету үшін азаматтардың өміріне, денсаулығына және мүлкіне қылмыстық қол сұғу болып табылады. Террористердің құрбандары саяси қайраткерлер, кәсіпкерлер және қарапайым азаматтар. Өртүрлі жылдары Швеция премьер-министрі Улоф Пальме, Пәкістанның экс-премьер-министрі Беназир Бхутто және т. б. сияқты саяси қайраткерлер террористердің қолынан қаза тапты.

Кейін терроризмнің жаңа сапасының қалыптасуы байқалды. Бұрын жекелеген елдерде белгілі болған жергілікті құбылыстан ол қатысушылар құрамы бойынша да, операциялар жүргізу географиясы бойынша да мемлекеттік шекараны танымайтын жаһандық трансұлттық қозғалысқа айналды. Көптеген сарапшылардың пікірінше, террористік әдістердің өмір сүруінің негізгі себептері саяси мақсаттарға жетудің құралы ретінде олардың тиімділігіне негізделген. Террорлық шабуылдардан экономикалық шығындар да үлкен — мұнда террористік қауіп жоғары аймақтардағы

инвестициялық белсенділіктің төмендеуі және мемлекеттердің терроризмге қарсы күрестегі қаржылық шығындары, оларды қазір қырғи қабақ соғыс кезіндегі жетекші державалардың әскери шығындарымен салыстыруға болады. Идеологиялық негіз ретінде ол діндердегі фундаменталды радикализмнің экстремалды бағытын қолданады. Халықаралық терроризмнің жаңа сапасы жаһандық қозғалыстың түбір жүйелерінің және оның ұлттық көріністерінің бірігуімен толықтырылады. Бұл қозғалыстың ұйымдық құрылымы көбінесе қайталау қабілеті бар автономды және бастамашыл блімшелердің өзара әрекеттесуінің желілік принципіне негізделген. Бен Ладен бастаған «Аль-Каидадан» алғашқы ынталандыруды алып, халықаралық терроризм қозғалысы өзін-өзі дамыту динамикасына және жер шарының әртүрлі бұрыштарындағы жергілікті жағдайларға бейімделуге ие болды [21].

Әлемдік қауымдастықтың қауіпсіздігіне мемлекеттік емес тағы бір қатер — бұл жаппай қырып-жою қару-жарағы пен оны жеткізетін көлік құралдарының таралу қаупі, бұл олардың мемлекеттердің бақылауы орнатылмаған «қоғамдық» ұйымдардың қолына түсуімен байланысты. Бұрын мұндай қауіп-қатердің көздері мемлекеттер болса, енді олар да мемлекеттік емес субъектілерден шығады. Бұған дейін мемлекеттер арасында жұмыс жасаған жаппай қырып-жоятын қаруды таратпау саласындағы сыйақылар мен жазалар жиынтығы мемлекеттік емес субъектілерге ықпал ете алмайды. Мұндай қарудан бас тартуға террористермен келісу мүмкін емес, оларға қандай-да бір артықшылықтар беру нәтижесіз. Олар мұндай қаруды тек тежеу мақсаттары үшін иемденіп қана қоймай, оларды саяси мақсаттарға жету үшін пайдалануға мүдделі. Қысқаша айтқанда, бұған дейін мемлекетаралық форматта жұмыс істеген жаппай қырып жою қаруларын таралуын шектеудің ұтымды логикасы бұл салада енді жұмыс істемейді. Жеке фанатиктердің ядролық жарылғыш құрылғыларға қол жетімділік ықтималдығы сақталады.

Сонымен қатар, дәстүрлі ядролық қаруды таратпау жүйесінің шеңберлері үзіліп, жаңа мемлекеттер ядролық қаруға ие болды. Бұл аймақтық ядролық қару жарыстарына серпін береді, бұрын мұндай жоспарлары болмаған мемлекеттердің ядролық қару өндірісі туралы мәселені көтереді. Сонымен қатар, ядролық қарудың бірқатар жаңа иелерінің тағдыры ерекше алаңдаушылық туғызады. Ядролық қаруды жасап шығарғаннан гөрі оны бақылауында қатаң түрде ұстап тұру қиынырақ. Саяси тұрақсыздығы жоғары елдегі билік халықаралық террористерге жақын радикалды экстремистік оппозицияға ауысса, ядролық қару кімнің қолында болатындығы туралы заңды сұрақтар туғызады. Кейбір мемлекеттер өздерінің иррационалды мінез-құлқымен, соның ішінде қару таратпау мәселесінде, халықаралық терроризмге деген жанашырлығымен немесе тіпті онымен ынтымақтастығымен танымал.

Ақырында, әлемдік қауымдастықта ішкі қарулы қақтығыстар тек олар болып жатқан елдерге ғана емес, сонымен қатар көршілеріне, аймақ пен жалпы әлемдік қауымдастыққа үлкен қауіп төндіреді деген ортақ пікір қалыптасты. Этносаралық геноцидтің бастамашылары мен негізгі кейіпкерлері (мысалы, тутси және хуту тайпаларының мүшелерін, Батыс Судандағы Дарфурдағы бейбіт тұрғындарды өзара жою, азаматтық соғыстар, Ауғанстандағы үкіметтік күштер мен халықаралық коалиция күштеріне қарсы талибтердің партизандық күресі, сунниттер, шииттер және күрдтердің Ирактағы қарулы қақтығыстары), Африканың бірқатар елдеріндегі, Кавказдағы сепаратистік қозғалыстар, негізінен мемлекеттік емес күштер мен құрамалар болып табылады.

Мемлекеттік емес субъектілердің ерекше түрі — бұл толық қалыптаса алмаған мемлекеттердің аумақтарындағы әртүрлі қарулы құрылымдар. Мұның жарқын мысалы — Сомали аумағы, оның кішкене бөлігі ғана халықаралық деңгейде танылған үкіметтің бақылауында. Елдің қалған бөлігі әртүрлі қарулы топтар арасындағы қақтығыстардың анархиясына ұшырады, олардың кейбіреулері қарақшылықпен, заңсыз қару-жарақ саудасымен айналысады, ал басқалары жалған ұрандарды пайдаланып, ашық тонау жасайды.

Бүгінгі күні кем дегенде бір жағы мемлекеттік емес субъектілер болып табылатын қарулы қақтығыстар әлемдегі ашық қарулы қарсыласудың басты өрісіне айналды. Мемлекеттік армия арасындағы дәстүрлі «симметриялы» соғыстар «асимметриялық» қақтығыстармен ауыстырылуда. Осындай қақтығыстар кезінде мемлекеттік емес субъектілер өздерінің қару-жарақтарындағы артта қалушылықты партизандық, диверсиялық және террористік күрестің дәстүрлі емес әдістерімен, гуманитарлық соғыс нормаларын өрескел бұзумен өтеуге тырысады.

Сонымен қатар, халықаралық қауіпсіздікке төнетін қазіргі заманғы сын-қатерлер мен қауіптердің басым бөлігі оны шешу үшін жаңа, ең алдымен әскери емес тәсілдерді талап етеді. Бұл тек экономикалық проблемалар мен қоршаған ортаның деградациясы проблемасын шешуге ғана

емес, сонымен бірге өзін-өзі басқаруға және топтық өзін-өзі сәйкестендіруге деген ұмтылыс пен мемлекеттердің тұтастығын сақтау арасындағы, сепаратизмнің өсуі мен шекаралардың мызғымастығы арасындағы, ұлттық топтар мен аймақтардың ұлттық мемлекеттің егемендігіне деген ұмтылысы арасындағы қайшылықты құқықтық шешуді бірлесіп іздеуге де қатысты. Қазіргі жаһандық өзара байланысты әлемде ауқымды мемлекетаралық қарулы қақтығыстар аймақтық немесе жаһандық экономиканы тұрақты экономикалық шығындармен, соның ішінде агрессорге де залал келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, соңғы онжылдықтардағы соғыстар тәжірибесі көрсеткендей, жеңіс жаулап алынған территорияға бақылауды ұзақ уақыт сақтап қалуды, жаңа мемлекеттік режим құруды және оны орасан зор экономикалық қолдауды қажет етеді. Оған қоса оккупациялық күштерге қарсы партизандық соғыстың басталуын жоққа шығаруға болмайды. Соғыстан шығу жаудың әдеттегі қарулы күштерін тез әрі тиімді түрде жеңген жағдайдың өзінде де, оған кіруден гөрі ауыр және қымбатқа түседі. Бұған, атап айтқанда, Америка Құрама Штаттарының бірнеше аптаның ішінде Ирактың қарулы күштерін талқандауы, бірақ жеті жылдан астам уақыт сол территориясында көтерілісшілер мен антитеррористік күрес жүргізуі, сондай-ақ жаңа мемлекет құру және нығайту үшін орасан зор қаржы ресурстарын жіберуіге мәжбүр болғандығы дәлел.

Қорытынды

Ақыры биполярлы жүйенің өзгеруі қауіпсіздік өрісіндегі өзгерістер әскери емес қауіптердің өсуімен және қауіпсіздік құрылымының өзгеруімен сипатталады. Салмақтың салыстырмалы түрде төмендеуі және әскери және қорғаныс компоненттерінің мәні төмендеген кезде жүйенің тіршілігін қамтамасыз ету қатерлерінің мемлекеттер деңгейінде де, жаһандық масштабта да өсуі байқалады. Дәстүрлі түсіндірудегі қауіпсіздік көбінесе үкіметтер үшін бұрын болған іргелі маңыздылығын жоғалтты. Мұндай жағдайда халықаралық-саяси ғылымда бар теориялық қордың жетіспеушілігі айқындала бастады. Өзгеріп жатқан шындықты ұтымды түсініп қана қоймай, халықаралық акторлар тап болған тәуекелдер мен белгісіздіктерді азайту мақсатында оларға әсер етудің операциялық құралдарының ролін орындай алатын жаңа тұжырымдамалық құрылыстарға қажеттілік туындады. Бұл қажеттілікке жауап беру әрекеті бұрынғы қайта қарау және жаңа қауіпсіздік тұжырымдамаларын әзірлеу болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кулагин В.М. Современная международная безопасность / В.М. Кулагин. — М.: КНОРУС, 2012. — 432 с.
- 2 Современные международные отношения: учеб.; под ред. А.В. Торкунова, А.В. Мальгина. — М.: Аспект-Пресс, 2012. — 688 с.
- 3 Основы теории национальной безопасности: учеб.; под ред. Е.А. Матвиенко, Н.И. Грачева. — 2-е изд., испр. и доп. — Волгоград: ВА МВД России, 2017. — 452 с.
- 4 Логунов А.Б. Региональная и национальная безопасность / А.Б. Логунов. — М.: Вузовский учебник, 2009. — 432 с.
- 5 Радиков И.В. Архитектура безопасности в системе международных отношений: эволюция и перспективы обновления / ПОЛИТЭКС. — 2010. — № 4. — С. 229–248.
- 6 Carr E.H. The Twenty Years Crisis 1919–1939: An Introduction to the study of International Relations / E.H. Carr. — London: Macmillan&Co.LTD, 1946. — 247 p.
- 7 Morgenthau H.J. Politics Among Nations: the struggle for power and peace / H.J. Morgenthau. — New York: Alfred A. Knopf, 1948. — 516 p.
- 8 Waltz K. Theory of International Politics. / K. Waltz. — Boston: Addison–Wesley Publishing, 1979. — 256 p.
- 9 Цыганков П.А. Теория международных отношений / П.А. Цыганков. — М.: Гардарики, 2003. — 590 с.
- 10 Хлопов О.А. Система международной безопасности XXI в.: поиск приемлемой теоретической модели / О.А. Хлопов // Вестн. РГГУ. Сер. Политология. История. Международные отношения. — 2019. — № 1. — С. 45–57.
- 11 Черных И.А. Теории международных отношений: учеб. пос. для спец. «Международные отношения»; «Регионоведение» и «Политология» / И.А. Черных. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 182 с.
- 12 Hough P. International security studies: Theory and practice / P. Hough, S. Malik, A. Moran, B. Pilbeam. — London: Routledge, 2015. — 496 p.
- 13 Nye J. Keohane R. Transnational Relations and World Politics: An Introduction / J. Nye, R. Keohane // International Organization. — 1971. — 25 — P. 329–349.
- 14 Williams M. International relations in the twentieth century / M. Williams. — London: Palgrave Macmillan. — 1989. — 327 p.
- 15 Farnham B. The Theory of Democratic Peace and Threat Perception / B. Farnham // International Studies Quarterly. — 2003. — No. 3. — P. 395–415

- 16 Alton Fr. Humanitarian Intervention: Crafting a Workable Doctrine. / Fr. Alton. — New York: Distributed by Brookings Institution Press, 2000. — 94 p.
- 17 Азизов У.Б. Конструктивизм в международных отношениях: интерпретация Николаса Онуфа, Фридриха Кратохвила и Александра Вендта / У.Б. Азизов. — СПб.: Алетейя, 2015. — 160 с.
- 18 Wallerstein I. World-systems analysis. An Introduction / I. Wallerstein. — London: Duke University Press., 2004. — 109 p.
- 19 Коньшев В.Н. Социальный конструктивизм о проблемах безопасности / В.Н. Коньшев, А.А. Сергунин, С.В. Субботин // Теории и проблемы политических исследований. — 2016. — № 3. — С. 94–112.
- 20 Nelson D.N. Great powers and world peace / D.N. Nelson // World security: Challenges for a new century. — N.Y., 1994. — 56 p.
- 21 Хмылёв В.Л. Современные международные отношения: учеб. пос. / В.Л. Хмылёв. — Томск: Изд-во Том. политехн. ун-та, 2010 — 210 с.

С.Б. Стамбулов, Т.Қ. Сақабай, А. Сердхан, Ж.М. Кенжеғали

Формирование понятия «международная безопасность» и его сущности: теоретический аспект

В настоящее время в научных и академических кругах осуществлены попытки систематизировать концепцию международной безопасности и найти новые подходы к данной концепции. Цель данной статьи — систематизация основных подходов концепции международной безопасности, анализ теоретических подходов к определению международной безопасности, а также комплексный анализ институциональных теорий. Авторами рассмотрены различные теоретические подходы к изучению международной безопасности.

Ключевые слова: безопасность, международная безопасность, теория, мировая политика, международные отношения.

S.B. Stambulov, T.K. Sakabay, A. Serdkhan, Zh.M. Kenzhegali

Formation of the concept of international security and its essence: theoretical aspect

Currently, attempts are being made in scientific and academic circles to systematize the concept of international security, as well as to find new approaches to this concept. The purpose of the article is to systematize the main approaches to the concept of international security. Therefore, this article is devoted to the analysis of theoretical approaches to the definition of international security, as well as a comprehensive analysis of institutional theories. The authors consider various theoretical approaches to the study of international security.

Keywords: security, international security, theory, world politics, international relations.

References

- 1 Kulagin, V.M. (2012). *Sovremennaiia mezhdunarodnaia bezopasnost* [Modern international security]. Moscow: KNORUS [in Russian].
- 2 Torkunova, A.V., & Malgina, A.V. (2012). *Sovremennnye mezhdunarodnye otnosheniia* [Modern international relations]. Moscow: Aspekt-Press [in Russian].
- 3 Matvienko, E.A., & Gracheva, N.I. (2017). *Osnovy teorii natsionalnoi bezopasnosti* [Fundamentals of National Security Theory]. Volgograd: VA MVD Rossii [in Russian].
- 4 Logunov, A.B. (2009). *Regionalnaia i natsionalnaia bezopasnost* [Regional and national security]. Moscow: Vuzovskii uchebnik [in Russian].
- 5 Radikov, I.V. (2010). *Arkhitektura bezopasnosti v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii: evoliutsiia i perspektivy obnovleniia* [Security architecture in the system of international relations: evolution and renewal prospects]. *POLITEKS*, 4 [in Russian].
- 6 Carr, E.H. *The Twenty Years Crisis 1919–1939: An Introduction to the study of International Relations*. London: Macmillan&Co.LTD.
- 7 Morgenthau, H.J. *Politics Among Nations: the struggle for power and peace*. New York: Alfred A. Knopf.
- 8 Tsygankov, P.A. (2003). *Teoriia mezhdunarodnykh otnoshenii* [International Relations Theory]. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 9 Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. — Boston: Addison–Wesley Publishing.

10 Khlopov, O.A. (2019). Sistema mezhdunarodnoi bezopasnosti XXI v.: poisk priemlemoi teoreticheskoi modeli [The international security system of the 21st century: the search for an acceptable theoretical model]. *Vestnik RGGU. Seriya Politologiya. Istorii. Mezhdunarodnye otnosheniia* — *Bulletin of the Russian State University for the Humanities. Political science series. Story. International relationships*, 1 [in Russian].

11 Chernykh, I.A.(2009). Teorii mezhdunarodnykh otnoshenii: uchebnoe posobie dlia spetsialnostei «Mezhdunarodnye otnosheniia», «Regionovedenie» i «Politologiya» [Theories of International Relations: Textbook for the specialties “International Relations”, “Regional Studies” and “Political Science”]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].

12 Hough, P., Malik, S., Moran, A., & Pilbeam, B. (2015). International security studies: Theory and practice — London: Routledge.

13 Nye, J., & Keohane, R. (1971). Transnational Relations and World Politics: An Introduction. *International Organization*, 25

14 Williams, M. (1989). International relations in the twentieth century. London: Palgrave Macmillan

15 Farnham, B. (2003). The Theory of Democratic Peace and Threat Perception. *International Studies Quarterly*, 3

16 Alton, Fr. (2000). Humanitarian Intervention: Crafting a Workable Doctrine. New York: Distributed by Brookings Institution Press

17 Azizov, U.B. (2015). Konstruktivizm v mezhdunarodnykh otnosheniakh: interpretatsiia Nikolasa Onufa, Fridrikha Kratochkvila i Aleksandra Vendta [Constructivism in International Relations: An Interpretation by Nicholas Onuf, Friedrich Kratochwil and Alexander Wendt]. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].

18 Wallerstein, I. (2004). World–systems analysis. An Introduction. London: Duke University Press

19 Konyshchev, V.N., Sergunin, A.A., & Subbotin, S.V. (2016). Sotsialnyi konstruktivizm o problemakh bezopasnosti [Social constructivism about security issues]. *Teorii i problemy politicheskikh issledovaniï* — *Theories and problems of political research*, 3 [in Russian].

20 Nelson, D.N. (1994). Great powers and world peace. World security: Chal–lenges for a new century. N.Y.

21 Khmylev, V.L. (2010). Sovremennye mezhdunarodnye otnosheniia: uchebnoe posobie [Modern international relations]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo politekhnicheskogo universiteta [in Russian].

G. Sultangazy, L. Mukataeva*

*M. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz; l_mukatayeva@kazguu.kz)*

Urban issues in Kazakhstan and foreign historiography (historiographical overview)

Modern Kazakh historiography is in the paradigm of mastering the results of foreign urban history. The article presents a historiographical review of urban issues. The study of the city as a complex organism has become one of the most relevant areas recently. Since the middle of the twentieth century, American and European historical urban studies have considered the city in its entirety, the interaction of the city and citizens, as an environment and subjects that create urban space. To date, Kazakh historiography is represented by separate studies on the history of the city, in the context of local lore, the history of urban architecture. There are few works considering the population of Kazakhstan and the city as a single complex organism in permanent interaction and mutual influence, focusing on the history of everyday life. The historical and genetic methods allow us to consider the problems in its development and identify patterns. The application of the historical-comparative method reveals differences in the development of Kazakh historiography. A comprehensive study of the urban environment in the historical context allows us to understand the nature of the changes in which society and the state were, as well as the motives and aspirations of social groups. As a result, it is identified that there are common patterns in Soviet and Kazakh historiography, as the city and society, being objects of research, were not considered in close connection and mutual influence. The indicated problems have not received proper attention from the researchers of both the Soviet and modern periods.

Keywords: historiography, city, urban environment; urban space, public activity, urban history.

Introduction

The city and the urban environment, being multifunctional spaces, play an important role in the development of social processes. A comprehensive study of the urban environment in the historical context results in understanding the nature of social changes. It enables the determination of possible interaction scenarios between the government and society and development prospects. Transformation and formation of new social categories and professional orientations are caused by the high energy of the city. It became the necessary environment where the activation of the social and economic life of society took place, or new activities were created. The cities of Kazakhstan are unique formations with distinct functionality. This applies to cities with a thousand-year history (the southern part of Kazakhstan) and cities that arose as a result of the Russian advance into the Steppe. The breadth of geographical coverage and time range allows us to identify common patterns and fundamental differences due primarily to landscape and civilizational features.

Experimental

The study of the factors of the influence of urban space on the development of social groups and institutions and the processes of adaptation to the urban environment is a significant task of modern humanities.

Historical urbanism helps to determine the motives of human activity, which, interacting with the urban environment, leads to qualitative changes, both in the city itself and in society.

A modern city is not just an active economic unit, but above all, a space with the potential to provide conditions for a qualitative breakthrough in various spheres of social and economic life. It is worth noting that at the turn of the XIX-XX centuries, general imperial changes – from constructive to destructive – stood out in the urban spaces of Kazakhstan. A superficial look at the cities of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century speaks of the formation of an environment ready, first of all, for the evolutionary development of events.

The city as an object of scientific research was studied from various positions. First, historical problems appeared: the history of the origin of the city, the mechanisms of development and functions of the city in political, economic and cultural systems were investigated.

* Corresponding author's E-mail: l_mukatayeva@kazguu.kz

During the study using historical and genetic methods made it possible to consider the problems in its development and identify patterns. The application of the historical-comparative method revealed differences in the development of Kazakh historiography.

Results and Discussion

The study of the external environment, in the context of which there is mutual influence and interaction of various subjects, is important. In our case, the external environment is a city with its inherent complex system of relationships, a complex of institutions that have an impact on the qualitative characteristics of society.

Urban history as a scientific direction is in the process of formation in the post-Soviet space, including Kazakhstan. Nevertheless, Russian researchers of cities and urban history have so far been able to lay the foundations for the development of historical urbanism. In addition to the Moscow and St. Petersburg schools, Krasnodar, Dagestan, and Siberian schools are successful in this direction. Today, historical urban studies as a scientific direction are developed in Western historiography: the USA, Great Britain, and other countries. Western researchers have formed a problem field and discourse, primarily considering the city as a complex multi-level organism, where conditions for equally complex communication and interaction are created. The city is simultaneously studied as a space of architecture, a place of location of authorities and their interaction and influence on a person with the designation of the importance of the individual in the urban environment. Among the landmark works that define the main concepts of urban studies, the works of Jane Jacobs "The Death and Life of Large American Cities", M. Weber, K. Lynch, and others are distinguished [1].

Modern Kazakh historiography is represented by studies on the history of the city, urban architecture, and urban population. However, there are not enough works that would consider the population of Kazakhstan and the city as a single complex organism that is in permanent interaction and mutual influence. Many works focus on the political processes that took place in the urban environment, undeservedly bypassing the social factor. Nevertheless, the key events unfolded mainly in the urban environment. The city is a catalyst for ideas and activities and sets aspirations and directions for the development of society and the state. Currently, many scientific papers reflect not only the economic but also the political role of urban centers. The rise of urban culture in the XVIII–XIX centuries is associated with the processes of colonization, the active construction of fortresses and on their basis the formation of urban centers. The study of the specifics of fortress cities has become intense in recent decades, but they do not go beyond the local history format. The authors mainly used a descriptive method that does not reveal the deep processes of the city's existence. The local history of the majority of the works has become a deterrent to the formation of not only a full-fledged direction, but also an understanding of the meaning and function of the city in the historical and cultural context. However, this fact should not detract from the significance of the above-mentioned historiographical layer. Because the focus of scientists' attention is on large megacities rather than provincial small towns. Whereas the study of small towns gives more chances to study history, processes in a more complete way (it is possible to use census data to cover or sample the entire population). In the works of Kazakhstani scientists, the city is considered from the standpoint of the city as a center of culture or in the context of the history of architecture.

Modern urban history in Kazakhstan is in the paradigm of mastering the volume of Western literature, methods and approaches of study on the one hand and overcoming certain stereotypes by the historical community that hinder the development of this direction.

Firstly, the widespread opinion that the steppe and the city are mutually exclusive concepts has made this topic unattractive for researchers for a long time. Secondly, the Kazakh cities of the turn of the XIX–XX centuries were cities of a non-classical type and were rather centers for the placement of administrative units. Thirdly, the unevenness of cities and urban settlements did not allow to identify the universal principles of their development. In our opinion, the study of the external environment in the context of which there is mutual influence and interaction of various subjects is important. In our case, the external environment is a city with a complex system of interrelations inherent in it, a complex of institutions that influence the qualitative characteristics of intellectuals. However, it is worth noting that the process of influence will be joint.

Methodological approaches of the turn of the XX–XXI centuries in the coverage of urban topics based on fundamental developments of the Soviet period do not lose their relevance today. In this direction, the works of E. Sayko, L. Repina, etc., are valuable. In the post-Soviet period, the publication "The City as a socio-cultural phenomenon of the historical process" was published, where publications of leading scientists

whose works appeared at the junction of political transformation, inevitably led to qualitative changes in scientific life [2; 20]. Thus, E. Saiko believes that the city ensures the growth of creative opportunities of subjects through active interpenetration and suggests considering “the process of urbanization as a permanent component of the formation and development of a historically defined sociality (divided society)” [2; 23]. Another prominent cultural scientist A. Akhiezer supporting the thesis of E. Saiko, he believes that urbanization transforms/transforms “a person from a subject of a microareal covering one village, one community, into a subject of a continuously expanding macroareal” [2; 23].

The urban historiography of the Soviet period remains relevant, which is justified by the works of L.A. Anokhina, N. P. Antsiferova, M.G. Rabinovich, M.N. Mezhevich, and others [3]. Today, the problematic of the issue is of interest to scientists due to the interdisciplinarity and diversity of approaches [4]. A unique difference between the latest works is the focus on the study of provincial cities in the context of the history of everyday life. Today, several schools can already be noted, and they are mainly localized in Moscow and St. Petersburg, Siberia, Kuban, and Transcaucasia [5]. The textbook “Historical Urbanism: Theory and Practice”, prepared by a team of authors from the Southern Federal University, deserves special attention [6]. The authors attempt to give a systematic picture of urbanization. The urban environment is revealed through the description of the multidimensional activity of a city capable of self-organization. The main theses are, firstly, the city, the urban environment and the evolutionary processes are both the cause and the result of the institutional and functional changes in which the city resides. Secondly, the city is considered as a social urban organization and a cultural environment formed by its multifunctional purpose. The undoubted advantage of labor is its consistency. The paper identifies the main problems of the Ukrainian direction: the historical development of cities, the urban environment as a center for the implementation of Russian modernization practices, management problems, and cultural development. The influence of historical factors on the development of modern cities is the subject of research by Russian scientist I. Ageev [7; 79–84]. He considers “urban space as a set of historically determined fields and scenarios of interaction between social and economic actors”. According to I. Ageev, the construction of the image and structure of the city occur under the influence of economic and social processes, and are not the result only of the activities of historical figures. For example, the idea and practice of social equality has led to architectural uniformity and, in general, to standardization. The political factor has its own power to influence the development of the urban environment, for example, a Russian city of the late twentieth and XXI centuries developed under the influence of two changing political regimes. According to E. Samoilov, the local intelligentsia played an important role in urban processes, in particular, in provincial cities [8; 149]. They formed an “initiative group with a system of spiritual needs and interests”. The activity of the intelligentsia determined the appearance of the city. However, the resources of the intelligentsia were limited. Thus the lag between provincial cities from the central ones was significant.

The development of new territories and the development of cities on the national outskirts of the Russian Empire became the subject of research by V.I. Dyatlov and K.V. Grigorichev [9; 573]. Irkutsk scientists have put forward a thesis about the “ethnization of urban spaces”. However, the term ethnization requires clarification. According to the authors, during the development of new territories, there was “the ability of a migrant to the economic development of “new”, “empty lands”. The authors explain ethnicity as follows: “often the ethnic definition is understood, first of all, in an extended sense as a designation of citizenship/citizenship, general culture and, secondly, origin”. The work of Irkutsk scientists is interesting because the algorithm for creating Kazakhstani cities at the turn of the XIX–XX centuries is similar to the South Siberian ones. We deal with the same class categories and ethnic groups united by colonial measures. It should be noted that historical urbanism as a scientific direction was developed in the regions: Siberia, Kuban, Caucasus, etc. which is no coincidence, cities in the imperial regions were the centers of cultural transformations and set guidelines for the development of the entire region.

Thus, Buryat scientists published a monograph “City and Village in post-Soviet Buryatia”, where the authors studied the processes of transformation of Buryat ethnicity in rural and urban environments [10]. In the context of our research, the authors’ conclusions on this issue are interesting. Kazakhs, being a nomadic ethnic group, adapted to the urban environment for a long time, the exception was the national intelligentsia. In the context of our research, it is important to study the city as a complex system of cultural communications that affect the functional changes of various social categories. Western historiography considers the city in this format.

Nevertheless, urban themes were the subject of research both in the Soviet and the present periods. The problem of the development of the Kazakh city in the system of the Russian Empire is attractive in the

emerging historical urbanism of Kazakhstan. Here, the works of J.K. Kasymbaev, N.V. Alekseenko, K.M. Tumanin, G.A. Alpyspaeva, and others should be mentioned [11]. The research of these scientists played a significant role in the foundation of the urban history of Kazakhstan. One of the few successful exceptions was the international conference “Urbanization and Nomadism in Central Asia: History and Problems”, held in Almaty in 2004 [12]. At the same time, most scientific works on the history of Kazakh cities of the era of the Russian Empire focus on the topic of socio-economic development, while the research fields of urban demography, environmental space, urban planning, culture, and semantic relations have not been fully developed [13].

A new direction for Kazakh historiography is the study of the city in the context of everyday life. Through the application of this approach, the role and significance of large segments of the population are actualized, without which the existence of the city and the movement of historical processes is impossible. Early works written in this vein are the works of Karaganda scientists, where an attempt is made to analyze the complex interaction and mutual influence of the city and citizens. In this vein, the works of scientists Abdrakhmanova K., Saktaganova Z., Kozybayeva M. are written, where an attempt is made to analyze the complex interaction and mutual influence of the city and citizens [14]. A new understanding of the city and the urban environment was introduced by the results of the project “Actual memory practices: conceptualization of the past and the construction of identity in the modern culture of Kazakhstan” under the leadership of K. Medeuova, where urban space is considered from the standpoint of postmodernism and urban anthropology [15]. Thus, Kazakhstan’s urban historiography has a certain established basis, but at the same time, it needs to form a problem field, considering the established discourse in urban studies.

Conclusions

The availability of sources and historiography of the present period allows us to take a broader and deeper look at the problem of the existence of Kazakh liberalism in specific historical conditions. However, the results of historiography do not give a complete holistic picture, and, accordingly, it seems that we are still in the so-called “paradigm of mastering raw archival materials”.

A comprehensive study of the urban environment in the historical context allows us to understand the nature of the changes in which society and the state were, as well as the motives and aspirations of Kazakh intellectuals.

Acknowledgement

This article was developed under the framework of the contract No. 266 «Cultural environment of the historical city: The change in Kazakhstan urban space in XIX–XX centuries» for the implementation of scientific and scientific-technical projects on grant funding.

References

- 1 Джекобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов / Дж. Джекобс. — М.: Книжный клуб, 2015. — 512 с.; Basham R. Urban Anthropology. The Cross-Cultural Study of Complex Societies / R. Basham. — Palo Alto, CA: Mayfield Publishing Company, 1978. — 353 p.; Hannerz, U. Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology / U. Hannerz. — 1980; Lees L. Planetary Gentrification / L. Lees, H. Shin, E. Lopez-Morales. — Cambridge: Polity Press, 2016. — 248 p.; Lefebvre H. The Production of Space / H. Lefebvre. — Oxford: Blackwell, 1991. — 454 p.; Вебер М. История хозяйства / М. Вебер. — М.: Logica Socialis, 2001. — 574 с.; Линч К. Образ города / К. Линч. — М.: Стройиздат, 1982. — 328 с.
- 2 Город как социокультурное явление исторического процесса. — М.: Наука, 1995. — 351 с.; Сайко Э.В. Древнейший город: природа и генезис (Ближний Восток. IV–II тыс. до н.э.) / Э.В. Сайко. — М.: Наука, 1996. — 207 с.
- 3 Анохина Л.А. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем. На примере городов Калуга, Елец, Ефремов / Л.А. Анохина, М.Н. Шмелева. — М.: Наука, 1977. — 360 с.; Анциферов Н.П. Душа Петербурга / Н.П. Анциферов. — СПб.: Лениздат, 1991. — 249 с.; Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. / П.Г. Рындзюнский. — М.: Наука, 1983. — 269 с.; Рабинович М.Г. Очерки русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт / М.Г. Рабинович. — М.: Наука, 1978. — 328 с.; Межевич М.Н. Социальное развитие и город. Философские и социологические аспекты / М.Н. Межевич. — Л.: Наука, 1979. — 170 с.
- 4 Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен. — М.: ОГИ, 2001. — 558 с.; Порозов Р.Ю. Культурно-образовательное пространство города. Екатеринбург / Р.Ю. Порозов. — Урал, 2016. — 174 с.; Трубина Е.Н. Город в теории: опыт осмысления пространства / Е.Н. Трубина. — М.: Новое литературное обозрение, 2011. — 520 с.; Трубина Е.Н. Урбанистическая теория / Е.Н. Трубина. — Екатеринбург, 2008. — 323 с.
- 5 Меерович М.Г. Кладбище соцгородов: градостроительная политика в СССР, 1928–1932 гг. / М.Г. Меерович, Е.В. Конышева, Д.С. Хмельницкий. — М.: РОССПЭН, 2011. — 270 с.; Стась И.Н. От поселков к городам и обратно: история градостроительной политики в Ханты-Мансийском округе (1960-е – начало 1990-х гг.) / И.Н. Стась. — Сургут: Дефис, 2016. — 258 с.; Стась И.Н. Статья горожанином: урбанизация и население в нефтяном крае (1960-е–начало 1990-х гг.) / И.Н. Стась.

- Курган: Курганский дом печати, 2018. — 168 с.; Есаков В.А. Мегалополис в зеркале социальной философии / В.А. Есаков. — М.: ИНФРА-М, 2016. — 176 с.; Якимова Т.А. Исторические хроники Ставрополя-Тольятти / Т.А. Якимова, В.П. Буздолова, Н.Г. Лобанова. — Тольятти: Краеведческий музей, 2005. — 198 с.
- 6 Попова Н.А. Историческая урбанистика: теория и практика / Н.А. Попова, М.А. Пономарева, К.Г. Малыхин, С.М. Смагина, Л.А. Штомпель, Ж.В. Галич, Х.Ю. Ермашов, А.В. Ермишина, А.В. Аверьянов. — Ростов н/Д.: Южный федеральный университет, 2014. — 320 с.
- 7 Агеев И.А. Методологический ресурс исторической урбанистики в современных исследованиях городских пространств / И.А. Агеев // Вестн. Том. гос. ун-та. — 2014. — № 385. — С. 79–84.
- 8 Самойлова Е.В. Роль интеллигенции в развитии социокультурного пространства губернских городов западной Сибири во второй половине XIX века / Е.В. Самойлова // Изв. Челяб. науч. центра. — 2006. — № 4(34). — С. 148–152.
- 9 Дятлов В. Переселенческое общество Азиатской России: миграции, пространства, сообщества / В. Дятлов, К. Григоричев. — Иркутск: Отгиск, 2013. — 624 с.
- 10 Город и село в постсоветской Бурятии: социально-антропологические очерки. — Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2009. — 220 с.
- 11 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг.: социально-экономический аспект / Ж.К. Касымбаев. — Алма-Ата: Ғылым, 1990. — 184 с.; Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870–1914 гг.) / Н.В. Алексеенко. — Алма-Ата: Наука, 1981. — 112 с.; Алпыспаева Г.А. Культурное пространство Акмолы, Целинограда, Астаны: история становления и развития / Г.А. Алпыспаева, Ш.Н. Саяхимова, Р.О. Туксайтова. — Астана: Изд-во КАТУ им. С.Сейфуллина, 2016. — 206 с.; Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути / К.М. Байпаков. — Алматы: Ғылым, 1998. — 216 с.
- 12 Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы: материалы Междунар. конф. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 460 с.
- 13 Букетова Н.А. Алма-Ата и алматинцы / Н.А. Букетова. — Алматы: Елнұр, 2007. — 160 с.; Кожамкулова Л.Т. Социальная работа города: принципы и направления / Л.Т. Кожамкулова. — Алматы: Қазақ университеті, 2003. — 307 с.
- 14 Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946–1970 гг. / З.Г. Сактаганова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. — 365 с.; Джусупбеков С. Город Верный (Страницы истории) / С. Джусупбеков. — Алма-Ата: Казахстан, 1980. — 215 с.; Алексеенко Н.В. Усть-Каменогорск. О славной истории Усть-Каменогорска / Н.В. Алексеенко. — Алма-Ата, 1970. — 103 с.; Сдыков М.Н. Уральск: древний и современный: очерки истории / М.Н. Сдыков, К.М. Байпаков, И.В. Ерофеева. — Уральск, 2012. — 384 с.; Кустанай: вчера, сегодня, завтра. — Алма-Ата: Казахстан, 1979. — 248 с.; Кустанай-Костанай: очерки истории. С древнейших времен до 1936 года. — Костанай: Костанайполиграфия, 2012. — 607 с.; Абдрахманова К.К. История повседневности в XX–XXI веках. Историографический аспект / К.К. Абдрахманова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2006. — 252 с.
- 15 Медеуова К.А. Карты памяти Астаны: Очерки и интервью по антропологии города / К.А. Медеуова. — Астана: ТОО «Мастер По», 2016. — 84 с.; Медеуова К.А. О чем хотят помнить в городах. (Анализ современной коммеморативной политики в Казахстане) / К.А. Медеуова // Женщины-ученые Беларуси и Казахстана: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. — Минск, 2018. — С. 307–309; Забирова А. Миграция, урбанизация и идентификация у казахов / А. Забирова. — Алматы: Ғылым, 2002. — 135с.

Г. Сұлтанғазы, Л. Мукатаева

Қазақстандық және шетелдік тарихнамадағы қалалық мәселелер (тарихнамалық шолу)

Қазіргі заманғы қазақстандық тарихнама шетелдік тарих урбанының нәтижелерін игеру парадигмасында тұр. Мақалада қалалық мәселелер бойынша тарихнамалық шолу жасалған. Қаланы күрделі организм ретінде зерттеу соңғы уақытта өзекті бағыттардың біріне айналды. XX ғасырдың ортасынан бастап американдық және еуропалық тарихи урбанистика қаланы өзінің тұтастығымен, қала мен қала тұрғындарының өзара әрекеттесуімен, қала кеңістігін құратын орта мен субъектілер ретінде қарастырады. Бүгінгі таңда қазақстандық тарихнама қала тарихы, өлкетану контексінде, қалалық сәулет тарихы бойынша жеке зерттеулермен ұсынылған. Қазақстан халқы мен қаланы күнделікті өмір тарихына бағытталған тұрақты өзара іс-қимыл мен өзара ықпалдастықтағы біртұтас күрделі организм ретінде қарастыратын еңбектер жеткіліксіз. Бұл зерттеу әдістерінің бірі тарихи-генетикалық болды, бұл оның дамуындағы проблемаларды қарастыруға және заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Тарихи-салыстырмалы әдісті қолдану қазақстандық тарихнаманың дамуындағы айырмашылықтарды көрсетті. Тарихи тұрғыдан қалалық ортаны жан-жақты зерттеу қоғам мен мемлекет болған өзгерістердің табиғатын, сондай-ақ әлеуметтік топтардың мотивтері мен ұмтылыстарын түсінуге мүмкіндік береді. Кеңестік және қазақстандық тарихнаманың ортақ заңдылықтарын анықтау нәтижелерінің бірі болды, өйткені оларда қала мен қоғам зерттеу объектісі бола отырып, тығыз байланыста және өзара ықпал етуде қаралмаған. Көрсетілген мәселелерге кеңестік және қазіргі кезеңдегі зерттеушілер тарапынан тиісті назар аударылмады.

Кілт сөздер: тарихнама, қала, қала ортасы; қала кеңістігі, қоғамдық қызмет, қала — тарих.

Г.Ж. Султангазы Л.К. Мукаатаева

Городская проблематика в казахстанской и зарубежной историографии (историографический обзор)

Современная казахстанская историография находится в парадигме освоения результатов зарубежной урбан-истории. В статье предпринята попытка историографического обзора по городской проблематике. Исследование города как сложного организма стало одним из актуальных направлений в последнее время. Начиная с середины XX века, американская и европейская историческая урбанистика рассматривает город во всей его целостности, взаимодействия города и горожан, как среды и субъектов, создающих городское пространство. На сегодняшний день казахстанская историография представлена отдельными исследованиями по истории города, в контексте краеведения, истории городской архитектуры. Недостаточно трудов, которые рассматривали бы население Казахстана и город как единый сложный организм, находящийся в перманентном взаимодействии и взаимовлиянии, фокусируемые на истории повседневности. Одним из методов настоящего исследования выступил историко-генетический, позволяющий рассмотреть проблематику в ее развитии и выявить закономерности. Применение историко-сравнительного метода обнаружило отличия в развитии казахстанской историографии. Комплексное изучение городской среды в историческом разрезе позволяет понять природу изменений, в которых находилось общество и государство, а также мотивы и устремления социальных групп. Одним из результатов стало выявление общих закономерностей советской и казахстанской историографии, так в них город и общество, являясь объектами исследования, не рассматривались в тесной связи и взаимовлиянии. Обозначенная проблематика не получила должного внимания со стороны исследователей как советского, так и современного периодов.

Ключевые слова: историография, город, городская среда, городское пространство, общественная деятельность, урбан-история.

References

- 1 Jacobs, J. (2015). *Smert i zhizn bolshikh amerikanskikh gorodov* [The Death and Life of Great American cities]. Moscow: Knizhnyi klub [in Russian]; Basham, R. (1978). *Urban Anthropology. The Cross-Cultural Study of Complex Societies*. Palo Alto, CA: Mayfield Publishing Company; Hannerz, U. (1980). *Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology*; Lees, L., Shin, H., & Lopez-Morales, E. (2016). *Planetary Gentrification*. Polity Press: Cambridge; Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford, Blackwell; Veber, M. (2001). *Istoriia khoziaistva. Gorod* [History of the farm. City]. Moscow: Logica Socialis [in Russian]; Linch, K. (1982). *Obraz goroda* [Image of the city]. Moscow: Stroizdat [in Russian].
- 2 (1995). *Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsessa* [A city as a sociocultural phenomenon of the historical process]. Moscow: Nauka [in Russian]; Saiko, E.V. (1996). *Drevneishii gorod: priroda i genezis (Blizhnii Vostok. IV-II tys. do n.e.)* [Ancient city: nature and genesis (Middle East. IV-II thousand before our era)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Anokhina, L.A., & Shmeleva, M.N. (1977). *Byt gorodskogo naseleniia srednei polosy RSFSR v proshlom i nastoiashchem. Na primere gorodov Kaluga, Elets, Efremov* [Life of the urban population of the middle zone of the RSFSR in the past and present. On the example of the cities of Kaluga, Yelets, Efremov]. Moscow: Nauka [in Russian]; Antsiferov, N.P. (1991). *Dusha Peterburga* [Soul of Petersburg]. Saint Petersburg: Lenizdat [in Russian]; Ryndziunskii, P.G. (1983). *Krestiane i gorod v kapitalisticheskoi Rossii vtoroi poloviny XIX v.* [Peasants and the city in capitalist Russia in the second half of the 19th century]. Moscow: Nauka [in Russian]; Rabinovich, M.G. (1978). *Ocherki russkogo feodalnogo goroda. Gorozhane, ikh obshchestvennyi i domashnii byt* [Essays on the Russian feudal city. Citizens, their social and home life]. Moscow: Nauka [in Russian]; Mezhevich, M.N. (1979). *Sotsialnoe razvitie i gorod. Filosofskie i sotsiologicheskie aspekty* [Social development and the city. Philosophical and sociological aspects]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 4 (2001). *Gorod i derevnia v Evropeiskoi Rossii: sto let peremen* [City and village in European Russia: One Hundred Years of change]. Moscow: OGI [in Russian]; Porozov, R.Yu. (2016). *Kulturno-obrazovatelnoe prostranstvo goroda* [Cultural and educational space of the city]. Ekaterinburg: Uralskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian]; Trubina, E.N. (2011). *Gorod v teorii: opyt osmysleniia prostranstva* [The city in theory: the experience of understanding space]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian]; Trubina, E.N. (2008). *Urbanisticheskaiia teoriia* [Urban theory]. Ekaterinburg: Uralskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian].
- 5 Meerovich, M.G., Konyshva, E.V., & Khmel'nitskii, D.S. (2011). *Klabbishche sotsgorodov: gradostroitelnaia politika v SSSR, 1928–1932 gg.* [Cemetery of sotsgorodov: urban planning policy in the USSR, 1928–1932]. Moscow: ROSSPEN [in Russian]; Stas, I.N. (2016). *Ot poselkov k gorodam i obratno: istoriia gradostroitelnoi politiki v Khanty-Mansiiskom okruge (1960-e–nachalo 1990-kh gg.)* [From settlements to cities and back: the history of urban planning policy in the Khanty-Mansiysk District (1960 — early 1990s)]. Surgut: Defis [in Russian]; Stas, I.N. (2018). *Stat gorozhaninom: urbanizatsiia i naselenie v nefianom krae (1960-e–nachalo 1990-kh gg.)* [Become a citizen: urbanization and population in the oil region (1960 — early 1990s)]. Kurgan: Kurganskii dom pečati [in Russian]; Esakov, V.A. (2016). *Megapolis v zerkale sotsialnoi filosofii* [Megapolis in the mirror of social philosophy]. Moscow: INFRA-M [in Russian]; Yakimova, T.A., Buzdalova, V.P., & Lobanova, N.G. (2005). *Istoricheskie khroniki Stavropolia-Toliatti* [Historical chronicles of Stavropol-Tolyatti]. Tolyatti: Kraevedcheskii muzei [in Russian].
- 6 Popova, N.A., Ponomareva, M.A., Malykhin, K.G., Smagina, S.M., Shtompel, L.A., Galich, Zh.V., Ermashov, Kh.Yu., Ermishina, A.V., & Averianov, A.V. (2014). *Istoricheskaia urbanistika: teoriia i praktika* [Historical urban studies: theory and practice]. Rostov-na-Donu: Yuzhnyi federalnyi universitet [in Russian].

- 7 Ageev, I.A. (2014). Metodologicheskii resurs istoricheskoi urbanistiki v sovremennykh issledovaniakh gorodskikh prostranstv [Methodological resource of historical Urbanism in modern studies of Urban spaces]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University*, 385 [in Russian].
- 8 Samoilova, E.V. (2006). Rol intelligentsii v razvitiu sotsiokulturnogo prostranstva gubernskikh gorodov zapadnoi Sibiri vo vtoroi polovine XIX veka [The role of the intelligentsia in the development of the socio-cultural space of the provincial cities of Western Siberia in the second half of the XIX century]. *Izvestiia Cheliabinskogo nauchnogo tsentra — Proceedings of the Cheliabinsk Scientific Center*, 4(34) [in Russian].
- 9 Diatlov, V., & Grigorichev, K. (2013). Pereselencheskoe obshchestvo Aziatskoi Rossii: migratsii, prostranstva, soobshchestva [Resettlement society of Asian Russia: migrations, spaces, and communities]. Irkutsk: Ottisk [in Russian].
- 10 Gorod i selo v postsovetsoi Buriatii: sotsialno-antropologicheskie ocherki [City and village in post-Soviet Buryatia: socio-anthropological essays]. Ulan-Ude: Izdatelstvo Buriatskogo nauchnogo tsentra Sibirskogo otdeleniia Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 11 Kasymbaev, Zh.K. (1990). Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861–1917 gg.: sotsialno- ekonomicheskii aspekt [Cities of East Kazakhstan in 1861–1917: (socio-economic aspect)]. Alma-Ata: Gylym [in Russian]; Alekseenko, N.V. (1981). Naselenie dorevoliutsionnogo Kazakhstana (chislennost, razmeshchenie, sostav, 1870–1914 gg.) [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, location, composition, 1870–1914)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian]; Alpyspaeva, G.A., Saiakhimova, Sh.N., & Tuksaitova, R.O. (2016). Kulturnoe prostranstvo Akmoly, Tselinograda, Astany: istoriia stanovleniia i razvitiia [Cultural space of Akmola, Tselinograd, Astana: the history of formation and development]. Astana: Izdatelstvo Kazakhskogo agrotekhnicheskogo universiteta imeni S. Seifullina [in Russian]; Baipakov, K.M. (1998). Srednevekovye goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti [Medieval cities of Kazakhstan on the Great Silk Road: a scientific publication]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 12 (2004). Urbanizatsiia i nomadizm v Tsentralnoi Azii: istoriia i problemy [Urbanization and nomadism in Central Asia: history and problems]. *Materialy mezhdunarodnoi konferentsii — Materials of the International Conference*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 13 Buketova, N.A. (2007). Alma-Ata i almatintsy [Alma-Ata and Almaty residents]. Almaty: Elnur [in Russian]; Kozhamkulova, L.T. (2003). Sotsialnaia rabota goroda: printsipy i napravleniia [Social work of the city: principles and directions]. Almaty: Kazakh University [in Russian].
- 14 Saktaganova, Z.G. (2017). Ekonomicheskaiia modernizatsiia Kazakhstana. 1946–1970 gg. [Economic modernization of Kazakhstan. 1946–1970]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian]; Dzhusupbekov, S. (1980). Gorod Vernyi (Stranitsy istorii) [The city of Verny (Pages of history)]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian]; Alekseenko, N.V. (1970). Ust-Kamenogorsk. O slavnoii istorii Ust-Kamenogorska [Ust-Kamenogorsk. About the glorious history of Ust-Kamenogorsk]. Alma-Ata [in Russian]; Sdykov, M.N., Baipakov, K.M., & Erofeeva, I.V. (2012). Uralsk: drevnii i sovremennyi: ocherki istorii [Uralsk: ancient and modern: essays on history]. Uralsk [in Russian]; (1979). Kustanai: vchera, segodnia, zavtra [Kustanai: yesterday, today, tomorrow]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian]; (2012). Kustanai-Kostanai: ocherki istorii s drevneishikh vremen do 1936 goda [Kustanay-Kostanay: essays on history. From ancient times until 1936]. Kostanai: Kostanaipoligrafiia [in Russian]; Abdrakhmanova, K.K. (2006). Istoriia povsednevnosti v XX–XXI vekakh. Istoriograficheskii aspekt [The history of everyday life in the XX–XXI centuries. Historiographic aspect]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 15 Medeuova, K.A. (2016). Karty pamiati Astany: ocherki i interviiu po antropologii goroda [Memory Cards of Astana: Essays and Interviews on the Anthropology of the city]. Astana: Master Po [in Russian]; Medeuova, K.A. (2018). O chem khotiat pomnit v gorodakh. (Analiz sovremennoi kommemorativnoi politiki v Kazakhstane) [What they want to remember in cities (Analysis of modern commemorative policy in Kazakhstan)]. Proceedings from Women Scientists of Belarus and Kazakhstan: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia — International Scientific and Practical Conference*. Minsk, 307–309 [in Russian]; Zabirowa, A. (2002). Migratsiia, urbanizatsiia i identifikatsiia u kazakhov [Migration, urbanization and identification among Kazakhs]. Almaty: Gylym [in Russian].

M.K. Khabdulina^{1*}, G.L. Bonora², G.D. Bilyalova¹¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan² ISMEO, International Association for Mediterranean and East Studies, Rome, Italy
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru; eclglbonora@gmail.com; gulzat_84@inbox.ru)

The architecture of the Early Iron Age funerary barrows in Central Kazakhstan

A complex community of the early Iron Age in Eurasia is represented by the Tasmola archaeological culture, which was mainly spread in Central Kazakhstan. In the last decades, new research directions have appeared which are mainly related to the analysis of massive burial mounds. These latter, preserving the human remains and the material culture associated to the Tasmola high class and nobility, share features with several cult and commemorative structures spread across the Eurasian steppe. Their architecture and building layout provide different evidences about their modeling and the reconstruction of ancient ceremonies and activities, as well a better understanding of the past material and spiritual culture. The study of massive barrows is today carried out with new methods and approaches, which are aimed at reconstructing the whole funerary construction: unexpected details show a very complex structure and open new perspectives both in the architecture knowledge of the ancient Eurasian tribes, as well as in identifying some features of the Saka funerary mythology. A detailed and careful study allows to determine substantial evidence of ritual practices in the structure of large funerary monuments. The purpose of the article is to provide a characterization of the building structure of large funerary barrows and, on the basis of diverse construction features, to present some worldview and cosmological ideas of the Tasmola community. The article then provides a brief description of the main characteristics of the Tasmola archaeological culture, and outlines the main historiographic information on the reconstruction of ethno-geography, namely the ethnic names, of the early Iron Age population in Central Kazakhstan. Based on the analysis of the burial architecture of large mounds located along the Ishim River, in the Nur-Sultan region, it is proposed here a reconstruction of some worldview ideas and mythology of the ancient Saka tribes.

Keywords: Ishim, Central Kazakhstan, Eurasia, sanctuary temples, Kazakhstan Archaeology, Tasmola culture, Saka period, Barrow architecture, Reconstruction, Remodeling.

Introduction

Early Iron Age in Kazakhstan is dated from the 8th century BC to the 4th century AD, and is divided into two periods: Saka (8th – 5th centuries BC) and Sarmatian – Wusun (4th century BC – 4th century AD). The first millennium BC was an epic period in the history of the Eurasian steppe, a time when the world map was redrawn, the first world powers appeared and after some centuries disappeared: Assyrian, Median, and Achaemenid. The first world religions formed, spread, and developed. On the southern borders of the Eurasian steppe four cradles of farming civilizations arose, the history of which was shaped and re-shaped through constant and long-lasting, social and cultural interactions with the mobile cattle breeders communities occupying the grass pastures of Eurasia. In the west, there were the Greek and Roman civilizations, in the Middle East the Achaemenid Empire, while in the east of the ecumene the Han dynasty was established in China. These socio-political entities preserved in their annals and other literary sources, different written information about the mobile peoples who lived in the steppe zone of the Old World. The interpretation and comparison of these different written sources are troublesome.

The reconstruction of the ethnic map of Eurasia during the Scythian and Saka periods was a relevant subject of study in the last centuries. Various interpretations about the ethno-geographical distribution of the Eurasian tribes provided in the Histories of Herodotus, mainly in his fourth book, were proposed. In the second half of the 20th century, according to ancient Achaemenid sources and archaeological discoveries, the Issedones were presumed in Central Kazakhstan [1; 308], [2; 138–140], [3; 115–196], [4; 160–164], [5; 326]. According to another proposal, Central Kazakhstan could have been the homeland of the Arimaspi. In the last decade, the meaning of the ethnonym Arimaspi was clarified: the explanation proposed by Herodotus – men with only an eye – is incorrect. The ethnonym Arimaspi is almost certainly an Iranian lexeme, composed of *aspa*- “horse” and a first term with an unclear meaning [6; 637], [7], [8]. According to some schol-

* Corresponding author's E-mail: mk_khabdulina@mail.ru

ars, this word literally means “(possessing) horses of the desert” [9; 68], [10; 30]. K.A. Akishev was inclined to translate this word as “horse of the Aryans” and following his assumption, the word Arimaspi could be more appropriate for the tribes of the early Iron Age of Central Kazakhstan. This interpretation could find corroborations in the noticeable cult of the horse and horse rider witnessed by the archaeological material brought to light in the Saryarka (Central Kazakhstan) steppe [11; 42], [12; 107, 108], [1; 430, 431]. The bright discoveries from royal burial mounds recently made, allowed to advance another interpretation regarding the name of the people bearing and diffusing the Tasmola culture. According to R.Kh. Suleymanov [13; 428–430], the mysterious and powerful people of the Massagetae inhabited the Central Kazakhstan territory in the first millennium BC.

However, these are all hypotheses. The ethnonyms of the descendants (Issedones, Arimaspians, and Massageti) of the ancient Aryans of Central Kazakhstan, as well as the ethnonym of the community bearing and diffusing the Tasmola culture, are not yet known.

The archeologists suggested a conventional name for the Central Kazakhstan community: the bearers of the Tasmola archaeological culture. This locution comes from the site of the first most significant discovery, which started the scientific study of the already mentioned culture: the Tasmola burial ground along the Shiderty river. The community lived three thousand years ago, between the 8th and the 5th centuries BC. They were coeval with the Scythians, Saka, Sauromatians, and Sarmatians: the most important military nomadic associations that posed a threat to the Asian civilizations and ancient states. They firmly guarded the borders of their homeland, and even the mighty armies of the Achaemenid Kings Darius I and Cyrus II, and the Macedonian phalanxes of Alexander the Great, who conquered half of the known world, could not penetrate the Eurasian expanse. Among these fearless peoples were the bearers of the Tasmola culture. Their participation is especially vivid in the formation of two ethno-tribal divisions that ruled across Eurasia from the end of the 1st millennium BC to the middle of the 1st millennium AD: the Sarmatians and Xiong-nu [14; 48–51].

Experimental

The burial mounds of the Tasmola archaeological culture were studied carefully because they represent the main source of modern knowledge about the Saka period in Central Kazakhstan. The material from these barrows highlighted a bright historical and ethnographic community with distinctive characteristics and peculiar features.

At an early stage of its history (8th – 6th centuries BC), the Tasmola culture occupied a territory far beyond Saryarka. In the west, its evidence was found till the Southern Urals, while the eastern border of diffusion ran along the Irtysh river. In the north, it reached the southern edge of the forest-steppe zone of Western Siberia, and in the south the Lake Balkhash area. In the border regions, local variants of the core Tasmola culture were identified. Moreover, the work on the Altai mountain carried out recently by some Russian archeologists allowed us to identify in the Dzungarian region of northwest China a culture similar to the Tasmola [15; 81]. In the 6th and 5th centuries BC, the boundaries of the whole culture shrank at its western edges. Perhaps this was due to the movement of the Scythian tribes to the east, after their return from the Middle Eastern military campaigns. The contact in the south Ural region between the Scythians and the Tasmola bearers had the consequence that the first tribes pushed the second, who were forced to abandon the southern Trans-Ural territory. After it, the influence of the Tasmola bearers began to spread in a northeasterly direction, to the Ob-Irtysh forest-steppe. These pulsating changes appeared mainly in the boundaries, while the main core of the culture, the territory of the Kazakh uplands, remained substantially unchanged.

The Tasmola culture of the 8th – 5th centuries BC stands out among the simultaneous Saka communities for some peculiar ethnic and distinct cultural features. Firstly, unlike all their neighbors, the Tasmola bearers buried individuals with skulls oriented to the north. Their graves were spacious. On the deposition floor, close to the deceased, a large amount of food for the dead was laid in form of heads of horses and sheep. In the 5th burial ground of Tasmola, the barrows numbers 2, 3, and 6 contained seven animal heads [1; 319–333]. The horses were bridled and the metal details of the headband were well preserved, as well as bronze bits, cheek-pieces, and numerous buckles. Close to the horse skulls, bronze bells, and sculpted argali-shaped tops were found. The burials of male individuals were accompanied by weapons: a quiver with arrows, an iron knife, and sometimes, an iron dagger was also buried. The warrior's dress was equipped with metal elements of the belt, on which a whetstone for sharpening arrows and knives once hung. Jewelry was usually found in female burials: earrings, beads, bone or bronze hairpins were often found near the skull. Consequently, there were some headwear or special hairstyles that required the use of hairpins.

For studying the spiritual conception of the Tasmola culture, different methods have been used which involved philosophy, semantics, and semiotics. In ancient times, the artifacts surrounding an individual in a grave carried not only a utilitarian function. Unlike modern ideas, in ancient times, there were no “disposable” artifacts and objects. Each item was endowed with a special meaning and often accompanied not only a single human life: it could be passed down from man to man, from generation to generation. An object could “save”, “cure”, and “protect” its owner. Therefore, each artifact was decorated with zoomorphic figures and images, and these zoomorphic representations had a sacred meaning, highlighting the power, strength, and courage of the owner: they were mainly aimed at intimidating the enemy. There is a lot of mystery in unraveling the true subjects embodied in the design of weapons, horse harness, and jewelry. Reading this meaning and penetrating the spiritual world of an ancient community, one has to pay attention to ethnographic comparisons, mythological models, and ideas as well.

The Tasmola art belonged to the so-called Saka animal style, the favorite motives of which were zoomorphic representations. The preeminent images of the Tasmola art were sculptures of argali, deer, wild boars, tigers, and birds of prey. The artistic style of the Tasmola culture explains the characteristics of the spiritual culture and mythological representations of that ancient community. In the last centuries of the 1st millennium BC, the art of the Early Iron Age tribes experienced a wide diffusion of the subject portraying the struggle between predatory and hoofed animals. The theme reflects the changes (the appearance of the first Turkic – Mongolian tribes in Central Kazakhstan, moving westward toward Eastern Europe) in the political and ethnic situation across the Kazakhstan steppes and meets new aesthetic requirements of the culture.

Funerary architecture is a multi-component, structurally complex concept, which includes the archaeological material from the architecture of a religious or commemorative building found on its surface as well as under it. Differently from the past when only the central part of the barrow was excavated avoiding the surrounding area covered by the mound, in recent decades the study of a funerary barrow includes a careful and precise analysis of the entire sacred space around the cult and commemorative structure.

Results

Data regarding the funerary architecture are mainly provided by large mounds. The construction of massive and labor-intensive burial structures reflects the stratification process of the society, as well as the emergence of a military or priestly elite. These events took place in the first half of the 1st millennium BC.

The most striking examples of architecturally complex burial mounds were studied on the right bank of the Ishim, in the territory around the modern city of Nur-Sultan. The Kuygenzhar burial ground consisted of five large mounds. Two of them, dated by radiocarbon analysis to the 6th – 5th centuries BC [16; 118], were excavated in 2005 and 2018 [17], [16; 93–118]. Barrow 1 was 42 m in diameter and 2.5 m high; it had a striking architectural layout. The mound was surrounded by a moat. Unfortunately, the barrow was robbed in antiquity; however, despite this, its excavations provided crucial material for understanding the construction principles and the architecture of the royal barrows in the middle of the first millennium BC.

The study of the first barrow of Kuygenzhar confirmed the real complexity and laboriousness of the building process and the complication and ambiguity in the reconstruction of the ritual actions and ceremonies of the funerary rite. The thoroughness of the excavations made it possible to understand the stages of construction and the semantics of the funerary monument. The place chosen for the mound was outlined with a stone ring: 32 m in diameter, 4 m wide, and 0.4 m high. Stone blocks and slabs were laid on the ancient surface. In the inner area delimited by the stone ring, the humus was completely cut off and the surface was lined with a thin layer of pure clay.

Before the construction of the mound, the underground burial chamber and dromos were built. The dromos was also underground, of trench type. The beginning of the dromos was 8 m east of the center of the burial chamber. The entrance to it was closed with clods (or blocks) of light grey-blue clay and then littered with stones. The diameter of the entrance shaft was 1.2 m. It descended vertically down to a depth of 1 m, then a hole 0.5 m high was dug in its western wall, which, deepening, led to the center of the mound. The dromos floor was at a depth of 2.5 m below the level of the ancient surface, while its length was 7 m. At the end of the dromos, a burial chamber was excavated perpendicular to the axis of the dromos. The dimensions of the funerary chamber were 2.4 x 1.6 m, while its height was approximately 0.7 m. It was oriented along a north-south axis. Clay blocks were also used for sealing the entrance. Unfortunately, the burial chamber was repeatedly robbed in the deep and recent past. Despite it, scattered bones of a male skeleton and a skull cut in two parts by a metal weapon were found in it.

Thus, the burial pit was not visible on the ancient surface and its entrance, through the dromos, was located at the edge of the mound. After the deposition of the individual and the end of the funerary services for sacralizing the area outlined by the stone ring, the artificial mound was erected above the burial chamber and the dromos, using light grey-blue clods of wet clay covered and sometimes interspersed by thick layers of yellow clay.

The most outstanding feature of the barrow was its “colored” mound. It consisted of clods of light grey-blue clay collected from the Ishim floodplain. These lumps were irregularly rounded, about 45 cm in length, about 30 cm in width and approximately 30 cm in height. The space between them was filled with gray sandy loam. During the cleaning of the mound’s infill, the clods fell out in separate solid blocks of amorphous shape; on their surface, there were twig imprints of the container in which they were prepared and preserved. Their preserved quality indicates that they were set when in a whole wet condition. The diameter of the structure made by the clods was about 30 m and its height was 1.8 m.

The building process was approximately the following: rows of people with wicker baskets on their shoulders came from the Ishim floodplain, up to the mound. Inside the containers several light grey-blue clods. As the embankment grew, to avoid the damage to the clods already set on the surface, the positioning of other clods was carried out probably along specially prepared paths, which were possibly void of clods but covered with wooden boards or reed mats. Against the background of the blue sky and the surrounding expanse of the yellow steppe, the artificial half-sphere of the mound characterized by a yellow layer of clay and grey-blue clods gradually rose. The color of the soil that was fixed by the clods was then combined with the gray color of the stone ring. Thus, the color scheme identified in the mound was tightly associated with the natural colors of the surrounding landscape.

The final act of the building process was the coating of the half-spherical mound with clay and the strengthening of its slopes with stone blocks and slabs. However, over the centuries the upper part of the mound shifted down and covered the stone ring at the base of the man-made hill. No artifacts and other finds were discovered during the excavation: for this reason, the dromos represents the only chronological element. In total, 30 burial mounds with dromos, a basic element of large barrows, have been discovered so far in Central Kazakhstan [18; 388]. The distribution of such funerary monuments in the Scythian-Saka sites of Eurasia indicates that massive barrows provided by dromos were the burials of the highest social class in the wide architectural panorama represented by complex multifunctional cult objects of the early Saka time [19; 178, 179], [20; 474].

The semantics and the symbolic meaning of these labor-intensive architectural structures still remain mysterious. Sometimes dromos were connected to pits without human burial, as in the case of the first barrow of Baikara [21]. Interesting details were identified in the layout of the dromos: they do not have a free through passage and a free connection (entrance) with the burial chamber. As exemplified by some cases, the corridor leaned against the closed wall of the grave: a stone slab was set specifically in the connection point (Akbeit, room 3; Kosoba, room 2), or a lintel made of virgin soil, or steps. Behind all these architectural elements lies a certain canon of ritual and ceremonial practice, a kind of cult, a theatrical action completely free from utilitarian functions.

On the right bank of the Ishim, on Sagynak Street, 400 m east of the Palace of Peace and Reconciliation, a large barrow was excavated, which we conventionally called Sygnak barrow. The excavation was made by the Esil archaeological expedition, started in 2007 and was completed in 2010. The diameter of the barrow was 44 m, while the height was 3.5 m. At the top of the mound there was a large ditch made by the robbers: it was 8 m in diameter and 1.5 m deep [17; 582–589].

The stratigraphy of the Sygnak mound gave a picture of a complex structure, confirming then the opinion that the barrows were not just burial structures, but peculiar temples. Their construction was a non-one-act process, it lasted years. Such observations were noted more than once by other researchers [22; 148], [23; 11], [24; 303].

Judging by the structure of the Sygnak barrow, great importance was devoted to the space around the grave. Humus was cut here, perhaps to give a smooth surface. Traces of some cult actions with pure clay were recorded in its covering, and moreover there were burnt areas, indicating the kindling of fires and their long-term burning.

In the center of the area under the mound, the investigation concerned some constructions, the combination of which was unusual for a “grave pit”. It should be pointed out that the mound was erected on the root terrace of Ishim, composed of stony-gravelly geological layers. Therefore, the ancient builders of the mound did not have to dig all the recesses and pits, but gain them in gravelly soil. With the technical equipment of

those distant times, it was for sure not an easy task. In the rocky virgin soil, a “grave” was carved 2.5 m deep from the level of the ancient surface. It had dimensions of 2.5 x 1.5 m in its upper layer, while it narrowed at the bottom and took on a rectangular shape of 2.0 x 0.6 m. The long sides of the pit were oriented along the northwest-southeast axis. A small stone was found at the bottom of the grave. Neither human skeleton nor artifacts were found. Two meters north of pit number 1, a second rounded spot was recorded. As the pit deepened, it acquired a round shape with a diameter of 1.45 m, and in its section it became similar to a “well”. Small corroded iron fragments were encountered during the excavation and cleaning of the filling. The depth of the “well” was 4.0 m and small coals were recovered in the lower layers where the soil was very wet. Both pits were carved in the rocky-gravelly soil of the Ishim root terrace. The depth of the round pit was especially impressive; the natural structure of the river terrace was imprinted on its walls in the form of rocky and gravelly layers. No finds except the iron fragments were found.

In the space between the pit and the well, at a depth of 1 m from the ancient surface, a dog skeleton with the skull oriented to the north was found. The origin of this “burial” is completely unclear and possibly it was associated with the repeated attempts of plundering carried out in the centre of the barrow by unknown robbers. A massive plundering trench 8 m wide in its upper layer and 1.5 m wide in its lower, i.e. at the level of the ancient surface, was identified in the section of the archaeological excavation. A two-bladed iron arrowhead with a long stem was found in the upper layers of the dig. When sampling the infill of the pit and well, fragments of the bones of large animal and amorphous pieces of diverse iron products were identified. Only a small fragment of a human skull testified to the possible burial of an individual here. No other human bones were found. If the grave was repeatedly robbed, then how could be preserved the skeleton of a dog? Maybe the dog was buried by robbers? These questions remain unresolved. As well as the combination of a well and a grave pit. Why was it necessary to excavate a round vertical well shaft in rocky soil? In general, it is difficult to be completely sure that the mound was erected over the burial of a person. Even the robbery was repeated several times, some parts of the skeleton should have remained.

The exact date of construction of the mound is difficult to establish. Its complex structure and two other evidences could testify that the barrow was built in the second half of the 1st millennium BC: firstly, an iron arrowhead found in the infill of a plundering trench and, secondly, a later burial of a young individual found on the northwestern perimeter of the mound. The iron arrowhead was stemmed with a triangular feather head. Its head was 3.4 cm high, while its total length was 14 cm [17; 596, fig. 5, 5]. Arrowheads of this type were found in early medieval complexes. Its discovery in a plundering trench may indicate the date of the original construction or the robbery of the barrow and, consequently, it represents the *terminus ante quem* for the funerary barrow.

The burial of the young individual was excavated in the already erected barrow. This tradition represented by inhumation in already built barrows was typical for the Hunnic and Sarmatian tribes. The grave was oval and measured 1.1 x 0.42 m. On the floor of the pit, an 8-10-year-old individual was buried lying on its back with the skull oriented to the northeast. Close to its right temporal bone was found a pendant consisting of three beads: one of bronze composed of a whole wrapped sheet and two of vitrified glass. Near the left forearm, there was a whetstone. Near the feet stood a fragmentary flat-bottomed ceramic vessel with a swollen body and a high neck characterized by a slightly bent rim. Close to the vessel, there were sheep bones and a heavily corroded iron fragment. The northeast orientation of the burial and the shape of the vessel date this secondary burial to the 3rd–5th centuries AD [17; 589].

Every large mound is then like a “text” containing information about the religious system of ancient societies. The study of the Sygnak mound confirms this hypothesis. The unusual combination of a well located next to an empty grave pit and the burial of a dog between them indicate that this is not just a funerary structure, but a true temple or sanctuary [25; 139, 140].

Judging by the structure of the infill, initially, a quadrangular hollow structure was excavated exactly in the center of the funerary space, under the mound. It was surrounded by some constructions in clay of undetermined function. The length of the hollow structure along the east-west axis was 20 m, while the width of its inner space was 6 m. Inside the hollow structure, there was a wall, 7 m wide at its base and about 2 m high, which was made of turf layers coated with a thick layer of clay. Analyzing its cross-section, the wall tapered upward. Perhaps a passage was left in the wall. Having this shape and look, the uncompleted mound stood for some time, while magic or funerary rituals were carried out all around. Then, the second stage of the barrow construction began. The space inside and around the wall was laid with clay clods. The mound was shaped like a cone, with a diameter at its base of 24–26 m, while its height was 2.5 m. The slopes of the mound were strengthened with clay bricks. There was one more stage, the final one, which was represented

by the completion of the mound. In its final stage, the barrow took the form of a truncated cone with a diameter of about 40 m and a height of 4 m.

The Sygnak barrow is then the embodiment materialized in a visible labor-intensive construction of the myth of creation and rebirth: the main core of the entire religious and mythological system of the Scythian-Saka tribes. Kurgan Sygnak was a sanctuary erected in honor of a priest, possibly a shaman. The status of the priest in the archaic society was high, because its main function was to maintain stability and order in the society. The death of a priest meant chaos, a violation of stable balance and rule. To eliminate chaos and restore an ordered world, it was necessary to build a sanctuary (a model of the macrocosm), in which the soul of the priest would be reborn [26; 121].

It is difficult for a modern person with a rational perception of the category of time as an irreversible unidirectional process to understand the mythological worldview of an ancient person, for whom time was characterized by cyclic events, repetition, and simultaneity of phenomena. Such consciousness was based on the perception of cyclical changes in nature. Therefore, death meant rebirth, a return to the *beginning* through the union of the upper (heavenly) deity and the deity of the lower (underground) world. In the architecture of the mound, which was perceived as a starting point, were established all three spheres of the universe, which were characteristic of the archaic worldview. The part on the surface, shaped as a cone directed upward, was the reflection of the upper world, or, in other words, the path along which the soul ascended to heaven [26; 132, 133].

The ancient surface (covered by the mound) was the middle world, in which holes were made for descending into the underworld. For the first time, in the layout of a mound, a well was recorded, which, according to the mythology of the ancient Eastern Iranian tribes, as a source of water, corresponded to the female deity Api. The word *api* itself, from Iranian, can be translated as water. As stated by the prominent linguist V.I. Abaev, among the Eastern Iranian peoples there was a mythological tradition concerning the marital union between Heaven and Water, which was conceived as an embodiment of the lower world, meaning in other words rebirth [27; 449], [9; 46].

The discovery of a fishing net in the center of barrow 1 of Baykara was not accidental at all. The net was left rolled up, as suggested by the position of 27 stone sinkers registered by the archaeologists. This find, according to researchers, reflected the ethnogenetic myth of the Scythian-Saka tribes about the ancestor and the rebirth through the union of the supreme deity of Heaven with the deity of Water [21; 219–230].

The presence of a dog between the “grave” and the well is a fascinating subject matter. The dog is a dual being: it guards and defends and, at the same time, is the herald of death. For many nations, the image of a dog is associated with the idea of death, as well as the path to the afterlife. In the most ancient religious systems (in ancient Indian, in Zoroastrianism), the dog is an indispensable companion of Yama, the deity of death, and it also protects the souls of the dead when they cross a dangerous place, the Chinvat Bridge, leading to the world of the dead [28; 62]. These ideas allow a better understanding of dog burial in the ancient burial mounds across the Eurasian steppe. Thus, the Sygnak mound, despite the absence of burials and finds, was a model of the macrocosm and a vivid illustration of the mythological ideas of the population that lived in the middle of the 1st millennium BC in the Nur-Sultan region.

Thousands of excavated mounds of Eurasia revealed the social structure and political system of the Scythian-Saka tribes. These were deciphered through the study of the mound architecture, the construction of which was a long process in time due to the requirements and canons of ritual and ceremonial practices. An analysis of the funerary rite, artifacts, and written sources made it possible to distinguish three classes in Saka society: warriors, priests, and ordinary members of the community. According to the scholars studying the Saka culture, the priests were not only an independent social stratum but also an independent tribe, separated or isolated from the other social classes or tribes. Not necessarily all members of a tribe performed only priestly or military or other functions, but also the labor social division took place within the framework of individual tribal groups [29; 41]. In this regard, it is necessary to pay attention to the fact that the cultural appearance of the Tasmola tribes is marked by evidence of shamanistic activities. In their graves, for example in the burial ground of Karamurun, grave number 5, stone altars, hairpins, bottles with “ink” were found in association with skulls with trepanation. In the same cemetery, excavated by M.K. Kadyrbaev, burial number 10 contained the remains of an elderly woman, in whose nasal septum a bone hairpin was threaded [29; 362]. In the first half of the 1st millennium BC, the bearers of the Tasmola culture stood out as a tribe of “magicians” or priests. Although the military class in the same community is represented vividly.

Discussion

The architecture of cult memorials of the Saka period has become the subject of active study in recent decades. Several factors contributed to this development. Large-scale excavations of massive barrows across the Eurasian expanse have revealed the complex structure of their architecture. It turned out that the upper part of the burial structures, on the surface, was a solid architectural volume with its own characteristics and construction rules. Variations in their implementation were associated with different stages of funerary rituals. Judging by the evidence found during the excavation, the rituals were extended in time and divided into separate chronological stages.

Methodically thorough excavations of large barrows spread across the Eurasian steppe revealed their multifunctional purpose not only as burial structures, but also as some sort of sanctuary or temple. Their building features were connected with special cults, rituals, and possibly seasonal ceremonies which are completely unknown. It was established that these sanctuaries were built in several stages, and after all cycles of ritual actions were finished, the same builders destroyed the previous structures and blocked the area under the mound with a massive artificial hill.

Building a massive funerary structure was not only a labor-intensive construction but also a theatrical representation of each building stage. Double rows of fences, stone rings, the erection of stone stelae, and sculptures in the infill of mounds created special sacred zones that decorated the rituals and processions associated with sacrifices and passage rites. Such sacral areas provided with stelae and stone slabs with petroglyphs were organized on the flat area, corresponding to the ancient surface, of the Arzhan 2 barrow [24; 303].

On the other hand, it was determined that some constructions stood for some time in an unfinished form [30; 50, 51]. The grave pit of barrow 4 of the sixth burial ground of Karaspan stood open for a long time before the organic remains of the buried people became skeletal remains. After that, the burials were destroyed, the grave pit was filled with clay, a shaft was excavated around it and a clay dome was built. Moreover, the grave was covered with several layers of wet clay: when the first layer of damp clay dried, the second layer was spread, and so on several times. As a result, a dense and hard clay structure was realised over the grave pit [31; 265–267]. The authors of the excavations gave examples of similar funerary and post-burial rites from various regions of Eurasia [31; 267, 268].

The “royal” barrows of Eurasia were complex architectural structures that reflected the religious ideas of the ancient mobile communities of the Eurasian steppe. The structure of the barrow embodies the model of the universe, as well as it embodies the mythological picture of the universe. The creation of a funerary monument was a long, multi-stage and regulated process, in which significant masses of people participated.

Conclusions

The changes in the sociological sphere of the life of the Tasmola tribes are reflected in the archaeological material. In the first half of the 1st millennium BC, large mounds appeared for the first time: they were erected over the burials of the Tasmola nobility. The architecture of large burial mounds, carefully and methodically analyzed, is a source for the reconstruction of several economic, ethno-cultural, as well as ideological aspects of the history of the Tasmola population.

At present, extensive archaeological excavations of massive burial mounds on the territory of Kazakhstan and Eurasia have revealed that the concept of “barrow architecture” is composed of several elements. The underground part of massive mounds was a specific structure characterized by its own canons for the complex rituals and funerary ceremonies: some of them were of funerary nature, and others were devoted to the structure and the multi-stage construction. Their real content is only fragmentarily reflected in the architectural structure and building details of the steppe cult memorials.

Large barrows were built out of the territory of family cemeteries, deep into the steppes and they stood isolated from each other. In this tradition, one can consider it a peculiar way of securing the territory of nomads for individual clans, or in other words the determination of their borders. The concentration of royal burial mounds in the area of the middle course of the Ishim river gives reason to consider this territory the sacred center of the early nomads of Saryarka, the place where powerful ancestors were buried, whose spirit defended and protected the descendants living on the earth.

Acknowledgements

This article was made within the framework of the project AP09261134 «Spatial planning and architecture of the cult memorials of the Saka nobility of the Terisakkan-Esil region».

References

- 1 Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры / сост. А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев // Древняя культура Центрального Казахстана. — Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966. — С. 303–433.
- 2 David de Sommeville Th. La position de la femme en Asie Centrale / Th. David de Sommeville // Dialogue d'Histoire Ancienne, II, 1976. — P. 129–162.
- 3 David de Sommeville Th. La transition de l'âge du Bronze au l'âge du Fer au Kazaxstan Centrale / Th. David de Sommeville // Dialogue d'Histoire Ancienne, III, 1977a. — P. 115–196.
- 4 David de Sommeville Th. A propos de l'article de K.F. Smirnov / Th. David de Sommeville // Dialogue d'Histoire Ancienne, VI, 1977b. — P. 155–174.
- 5 Толстов С.П. Древний Хорезм / С.П. Толстов. — М.: Изд-во МГУ, 1948. — 440 с.
- 6 Vlad Borrelli L. Arimaspi / L. Vlad Borrelli // Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, Istituto della Enciclopedia Italiana. — Roma, 1958. — 637 p.
- 7 Ratcliffe J. Arimaspians and Cyclopes: The Mythos of the One-Eyed Man in Greek and Inner Asian Thought. Sino-Platonic Papers 249, June 2014. — P. 1–55.
- 8 Gagné R. Mirages of ethnicity and the distant north in Book IV of the Histories / R. Gagné; ed. T. Figueira and C. Soares // Hyperboreans, Arimaspians and Issedones. — London: Routledge, 2019. — P. 85–102.
- 9 Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии / Д.С. Раевский; отв. ред. Э.Л. Грантовский. — М.: Наука, 1977. — 216 с.
- 10 Акишев А.К. Великий Шелковый путь — путь миссионеров / А.К. Кошанов // Шелковый путь и Казахстан: материалы науч.-практ. конф. (2–3 сент. 1998 г.). — Алматы: Жибек жолы, 1999. — С. 29–42.
- 11 Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света / Б.Г. Гафуров, Б.А. Литвинский и др. // Средняя Азия в древности и Средневековье (история и культура). — М.: Наука; Гл. ред. восточной литературы, 1977a. — С. 28–52.
- 12 Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов / А.И. Тереножкина и др. // Скифы и сарматы. — Киев: Наук. думка, 1977b. — С. 96–119.
- 13 Сулейманов Р.Х. Кир Великий и номады Центральной Азии / Б.Е. Кумеков // Казахстан и Евразия сквозь века: история, археология, культурное наследие: сб. науч. тр., посвящ. 70-летию со дня рождения акад. НАН РК К.М. Байпакова. — Алматы: ТОО «Арх. экспертиза», 2010. — С. 423–435.
- 14 Мошкова М.Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры / К.Ф. Смирнов. — М.: Наука, 1974. — 52 с.
- 15 Таиров А.Д. Южный Урал в эпоху ранних кочевников / А.Д. Таиров. — Сер. История Южного Урала В 8-и т. — Т. 3. — Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2019. — 400 с.
- 16 Тлеугабулов Д.Т. Исследование элитного кургана раннего железного века в урочище Куйгенжар / Д. Тлеугабулов, А.М. Гайса // Сакральный ландшафт Сарыарки. — Нур-Султан-Рим, 2020. — С. 93–118.
- 17 Свиридов А.Н. Элитные курганы Акмолинской области / А.Н. Свиридов, С.А. Ярыгин, С.К. Сакенов // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана: материалы конф., посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева (22–24 апреля 2014 г.). — Астана, 2014. — С. 576–596.
- 18 Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века // Археологія і давня історія України. — 2018. — Вип. 2 (27). — С. 386–396.
- 19 Исмагил Р. Сарматское окно в Европу / Р. Исмагил // Вопросы археологии Западного Казахстана: сб. науч. тр. — Вып. 1. — Самара: Диалог, 1996. — С. 176–211.
- 20 Яблонский Л.Т. Погребальный обряд ранних кочевников Приуралья переходного времени и вопросы археологической периодизации памятников / Л.Т. Яблонский // Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. Материалы и исследования по археологии Юга России. — Вып. III: сб. ст. — Ростов н/Д.: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. — С. 454–500.
- 21 Парцингер Г. Большой курган Байкара. Исследование скифского святилища. — / Г. Парцингер, В. Зайберт, А. Наглер, А. Плешаков. — Mainz: Philipp von Zabern Verl, 2003. — 280 с.
- 22 Онгар А. К изучению этапов сооружения больших курганов раннесакской эпохи Казахстана / А. Онгар // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: Тез. докл. Круглого стола, посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан. — Караганда: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2011. — 218 с.
- 23 Толеубаев А.Т. Некоторые вопросы, связанные с погребальными сооружениями Шиликтинских саков / А.Т. Толеубаев // материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы и перспективы развития археологической и этнологической науки в Казахстане», приуроч. к 80-летию КазНУ им. Аль-Фараби и 90-летию Почет. акад. НАН РК У.Х. Шалекенова (16 мая 2014 г.). — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — С. 8–19.
- 24 Чугунов К.В. Царский курган скифского времени Аржан–2 в Туве / К.В. Чугунов, Г. Парцингер, А. Наглер. — Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2017. — 500 с.

25 Хабдулина М.К. Храмы-святилища сакской эпохи Северного Казахстана / М.К. Хабдулина // Религия и система мировоззрений древних и средневековых номадов Евразии. — Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. — С. 137–148.

26 Ольховский В.С. К изучению скифской ритуалистики: посмертное путешествие / В.С. Ольховский // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений: сб. ст. — М.: Восточная литература РАН, 1999. — С. 114–136.

27 Абаев В.И. Культ «семи богов» у скифов / В.И. Абаев // Древний мир: сб. ст. академика В.В. Струве. — М.: Наука, 1962. — С. 445–450.

28 Абетеков А.К. О погребении собаки в усуньском кургане в Чуйской долине / А.К. Абетеков // КСИА. № 154. — М.: Наука, 1978. — С. 59–65.

29 Акишев К.А., Акишев А.К. «Золотой век» саков / К.А. Акишев, А.К. Акишев // Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. — Т. 1. Из глубин веков. — Астана: Нац.музей РК, 2018. — С. 39–46.

30 Петренко В. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказ / В. Петренко. — М.–Берлин–Бордо: Палеограф, 2006. — 176 с., 125 табл.

31 Джумабекова Г.С. Нарушенные женские погребения сакского времени в Жетысу: по материалам могильника Каспан-6 / Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева / отв. ред. М.К. Хабдулина // Маргулановские чтения — 2019: материалы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения казахстанского археолога К.А. Акишева. — Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. — С. 260–270.

М.К. Хабдулина, Ж.Л. Бонора, Г.Д. Біләлова

Қазақстанның ерте темір дәуіріндегі қорған сәулет өнері

Еуразияның ерте темір дәуірінің үлкен тарихи-этнографиялық қауымдастығы Орталық Қазақстанның Тасмола археологиялық мәдениеті болып табылады. Соңғы онжылдықтарда оны зерделеуде ірі қорғандарды зерттеуге байланысты жаңа бағыттар пайда болды. Тасмола билеушілеріне арналған ірі қорғандары Еуразия даласының ғұрыптық ескерткіштерінің жалпы жүйесіне сәйкес келеді. Ескерткіштердің сәулеті мен құрылысы ежелгі дәуірдегі тарихи оқиғалар бойынша модельдеу және қайта құру, материалдық және рухани мәдениеті туралы алуан түрлі ақпарат береді. Оларды зерттеуде ежелгі тайпалардың сәулетшілігінде де, сақ жерлеу мифологиясының алуан түрлі аспектілерін анықтауда да күрделі құрылымды көрсететін және күтпеген қырларын ашатын жерлеу архитектурасын қайта жаңартуға бағытталған жаңа әдістер мен тәсілдер қолданылады. Мұқият зерттеу барысында жерлеу рәсімдерінің материалдандырылған іздері жерлеу ескерткішінің құрылымы мен сәулетінде көрінеді. Мақаланың мақсаты — ірі мемориалдардың қорған сәулетіне сипаттама беру және құрылыс ерекшеліктері негізінде Тасмола тұрғындарының кейбір дүниетанымын, космологиялық ұғымын көрсету. Сонымен қатар Тасмола мәдениетінің археологиялық ерекшеліктеріне қысқаша сипаттама беріліп, Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірі халқының этногеографиясының, этникалық атауларының қайта құрылуына қатысты негізгі тарихнамалық мәліметтер көрсетілген. Есіл өзенінде зерттелген ірі қорғандардың жерлеу архитектурасын талдау негізінде сақ дәуіріндегі ежелгі тайпалардың кейбір дүниетанымдық идеялары мен мифологиясын модельдеу ұсынылған.

Кілт сөздер: Есіл, Орталық Қазақстан, Еуразия, ғибадатханалар, Қазақстан археологиясы, Тасмола мәдениеті, сақ дәуірі, қорған архитектурасы, қайта құру, моделдеу.

М.К. Хабдулина, Ж.Л. Бонора, Г.Д. Билялова

Курганный архитектура раннего железного века Казахстана

Крупной историко-этнографической общностью раннего железного века Евразии является тасмолинская археологическая культура Центрального Казахстана. В последние десятилетия в изучении ее появились новые направления, связанные с исследованием крупных курганов. Крупные курганы тасмолинской знати вписываются в общую систему культовых мемориалов степной Евразии. Архитектура и конструкция их представляет разнообразные сведения по моделированию и реконструкции исторических событий античного времени, по материальной и духовной культуре. В изучении их используются новые методы и подходы, направленные на реконструкцию погребальной архитектуры, которая показывает сложную структуру и открывает неожиданные ракурсы, как в зодчестве древних племен, так и в выявлении многообразных аспектов сакской погребальной мифологии. При тщательном исследовании материализованные следы ритуальных практик проявляются в структуре и архитектуре погребального памятника. Цель статьи — дать характеристику курганной архитектуры крупных мемориалов и на основе конструктивных особенностей представить некоторые мировоззренческие, космологические представления тасмолинского населения. В статье приведена краткая характеристика археологических признаков тасмолинской культуры, изложены основные историографические сведе-

ния по реконструкции этногеографии, этнических наименований населения раннего железного века Центрального Казахстана. На основании анализа погребальной архитектуры крупных курганов, исследованных на реке Ишим, предложено моделирование некоторых мировоззренческих представлений и мифологии древних племен сакского времени.

Ключевые слова: Ишим, Центральный Казахстан, Евразия, храмы-святилища, археология Казахстана, тасмолинская культура, сакская эпоха, курганная архитектура, реконструкция, моделирование.

References

- 1 Kadyrbaev, M.K. (1966). Pamiatniki tasmolinskoj kultury [Monuments of the Tasmola culture]. *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana — Ancient culture of Central Kazakhstan*. — Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 303–433 [in Russian].
- 2 David de Sommeville, Th. (1976). La position de la femme en Asie Centrale. *Dialogue d'Histoire Ancienne — Ancient History Dialogue, Vol. II*, 129–162 [in French].
- 3 David de Sommeville, Th. (1977). La transition de l'âge du Bronze au lage du Fer au Kazaxstan Centrale. *Dialogue d'Histoire Ancienne — Ancient History Dialogue, Vol. III*, 115–196 [in French].
- 4 David de Sommeville, Th. (1977b). A propos de l'article de K.F. Smirnov. *Dialogue d'Histoire Ancienne — Ancient History Dialogue, Vol. VI*, 155–174 [in French].
- 5 Tolstov, S.P. (1948). *Drevnii Khorezm [Ancient Khorezm]*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 6 Vlad Borrelli, L. (1958). Arimaspi. *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, Istituto della Enciclopedia Italiana*. Roma [in Italian].
- 7 Ratcliffe, J. (2014). Arimaspians and Cyclopes: The Mythos of the One-Eyed Man in Greek and Inner Asian Thought, 1–55.
- 8 Gagné, R. (2019). Mirages of ethnicity and the distant north in Book IV of the Histories. Hyperboreans, Arimaspians and Issedones. (pp. 85–102). London: Routledge.
- 9 Raevskii, D.S. (1977). *Ocherki ideologii skifo-sakskikh plemen. Opyt rekonstruktsii skifskoi mifologii [Essays on the ideology of the Scythian-Sak tribes. Experience in the reconstruction of Scythian mythology]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Akishev, A.K. (1999). Velikii Shelkovyi put — put missionerov [The Great Silk Road — the path of missionaries]. Proceedings from *Silk Road and Kazakhstan: Nauchno-prakticheskaja konferentsiia (2–3 sentiabria 1998 goda) — Scientific and Practical Conference*. — Almaty: Zhibek zholy, 29–42 [in Russian].
- 11 Kuzmina, E.E. (1977a). Rasprostranenie konevodstva i kulta konia u iranoiazychnykh plemen Srednei Azii i drugikh narodov Starogo Sveta [The spread of horse breeding and the cult of the horse among the Iranian-speaking tribes of Central Asia and other peoples of the Old World]. *Sredniaia Aziia v drevnosti i Srednevekove (istoriia i kultura) — Central Asia in antiquity and the Middle Ages (history and culture)*. Moscow: Nauka, 28–52 [in Russian].
- 12 Kuzmina, E.E. (1977 b). Kon v religii i iskusstve sakov i skifov [The horse in the religion and art of the Saks and Scythians]. *Skify i sarmaty — Scythians and Sarmatians*, 96–119. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- 13 Suleimanov, R.Kh. (2010). Kir Velikii i nomady Tsentralnoi Azii [Cyrus the Great and nomads of Central Asia]. *Kazakhstan i Evraziia skvoz veka: istoriia, arkhologiiia, kulturnoe nasledie: sbornik nauchnykh trudov, posviashchennyi 70-letiiu so dnia rozhdeniia akademika NAN RK K.M. Baipakova — Kazakhstan and Eurasia through the centuries: history, archeology, cultural heritage: Collection of scientific papers, dedicated to the 70th anniversary of the birth of Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan K.M. Baipakov*. Almaty, 423–435[in Russian].
- 14 Moshkova, M.G. (1974). Proiskhozhdenie rannesarmatskoj (prokhorovskoi) kultury [The origin of the early Sarmatian (Prokhorovka) culture]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Tairov, A.D. (2019). Yuzhnyi Ural v epokhu rannikh kochevnikov [South Urals in the era of early nomads]. Seriiia istoriia Yuzhnogo Urala — South Urals series, 1–8, 3. Cheliabinsk: Izdatelskii tsentr Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 16 Tleugabulov, D.T., & Gaisa, A.M. (2020). Issledovanie elitnogo kurgana rannego zheleznoego veka v urochishche Kuigenzhar [Study of an elite barrow of the early Iron Age in the Kuigenzhar tract]. *Sakralnyi landshaft Saryarki — Sacred landscape of Saryarka*. Nur-Sultan–Rim, 93–118 [in Russian].
- 17 Sviridov, A.N., Yarygin, S.A., & Sakenov, S.K. (2014). Elitnye kurgany Akmolinskoj oblasti [Elite mounds of the Akmola region]. *Dialog kultur Evrazii v arkhologii Kazakhstana: materialy konferentsii, posviashchennoi 90-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkhologa K.A. Akisheva — Dialogue of cultures of Eurasia in the archeology of Kazakhstan: materials of the conference dedicated to the 90th anniversary of the birth of the outstanding archaeologist K.A. Akishev*. Astana, 576–596 [in Russian].
- 18 Beisenov, A.Z. (2018). Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniiah nachala XXI veka [Tasmola culture of Central Kazakhstan in the studies of the beginning of the XXI century]. *Arkheologiiia i davnaiia istoriia Ukraini — Archeology and ancient history of Ukraine, Issue 2 (27)*, 386–396 [in Russian].
- 19 Ismagil, R. (1996). Sarmatskoe okno v Yevropu [Sarmatian window to Europe]. *Voprosy arkhologii Zapadnogo Kazakhstana: sbornik nauchnykh trudov — Questions of archeology of Western Kazakhstan. Collection of scientific works, Issue 1*, 176–211 [in Russian].
- 20 Yablonskii, L.T. (2011). Pogrebalnyi obriad rannikh kochevnikov Priuralia perekhodnogo vremeni i voprosy arkhologicheskoi periodizatsii pamiatnikov [The funeral rite of the early nomads of the Trans-Urals of the transitional period and the issues of archaeological periodization of monuments]. *Pogrebalnyi obriad rannikh kochevnikov Evrazii: materialy i issledovaniia po arkhologii Yuga Rossi: sbornik statei — Funeral rite of the early nomads of Eurasia. Materials and research on the archeology of the South of Russia. Digest of articles, Issue III*, 454–500 [in Russian].

21 Partsinger, G., Zaibert, V., Nagler, A., & Pleshakov, A. (2003). *Bolshoi kurgan Baikara. Issledovanie skifskogo sviatilishcha* [The Great Mound of Baikar. Exploration of a Scythian sanctuary]. Mainz: Philipp von Zabern Verl [in Russian].

22 Ongar, A. (2011). K izucheniiu etapov sooruzheniia bolshikh kurganov rannesakskoi epokhi Kazakhstana [To the study of the stages of construction of large burial mounds of the early Saka era of Kazakhstan]. Sakskaia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov stepnoi Evrazii. Tezisy dokladov Kruglogo stola, posviashchennogo 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan — *Saka culture of Saryarka in the context of the study of ethno-sociocultural processes of steppe Eurasia. Abstracts of the round table dedicated to the 20th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan*. Karaganda: NITsIA Begazy–Tasmola [in Russian].

23 Toleubaev, A.T. (2014). Nekotorye voprosy, sviazannye s pogrebalnymi sooruzheniiami Shiliktinskikh sakov [Some questions related to the burial structures of the Shilikty Saks]. Proceedings from *Actual problems and prospects for the development of archaeological and ethnological science in Kazakhstan: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia, priurochennaia k 80-letiiu Kazakhskogo natsionalnogo universiteta imeni Al-Farabi i 90-letiiu Pochetnogo akademika Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan U.Kh. Shalekenova (16 maia 2014 goda) — International Scientific and Practical Conference dedicated to the 80th anniversary of Al-Farabi Kazakh National University and the 90th anniversary of the honorary Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan U.Kh. Shalekenov*. Almaty: Qazaq University, 8–19 [in Russian].

24 Chugunov, K.V., Partsinger, G., & Nagler, A. (2017). *Tsarskii kurgan skifskogo vremeni Arzhan-2 v Tuve* [Royal barrow of Scythian time Arzhan-2 in Tuva]. Novosibirsk [in Russian].

25 Khabdulina, M.K. (2016). Khramy-sviatilishcha sakskskoi epokhi Severnogo Kazakhstana [Temples-sanctuaries of the Saka epoch of Northern Kazakhstan]. *Religiia i sistema mirovozzrenii drevnikh i srednevekovykh nomadov Evrazii — Religion and worldview system of the ancient and medieval nomads of Eurasia*, 137–148 [in Russian].

26 Olkhovskii, V.S. (1999). K izucheniiu skifskoi ritualistiki: posmertnoe puteshestvie [To the Study of Scythian Ritualism: A Posthumous Journey]. *Pogrebalnyi obriad: rekonstruktsiia i interpretatsiia drevnikh ideologicheskikh predstavlenii: sbornik statei — Funeral rite: reconstruction and interpretation of ancient ideological ideas. Collection of articles*, 114–136 [in Russian].

27 Abaev, V.I. (1962). Kult «semi bogov» u skifov [The cult of the seven gods among the Scythians]. *Drevnii mir: sbornik statei akademika V.V. Struve — Ancient world. Collection of articles to Academician V.V. Struve*, 445–450 [in Russian].

28 Abetekov, A.K. (1978). O pogrebenii sobaki v usunskom kurgane v Chuiskoi doline [About the burial of a dog in the Usun burial mound in the Chui valley]. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii — Short reports of the Institute of Archeology, Issue 154*, 59–65 [in Russian].

29 Akishev, K.A., & Akishev, A.K. (2018). Zolotoi vek sakov [The Golden Age of the Sakas]. *Nasledie Velikoi stepi: shedevry iuvelirnogo iskusstva. Iz glubin vekov — Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art. From the depths of centuries. Vol.1*, 39–46 [in Russian].

30 Petrenko, V. (2006). *Krasnoznamenskii mogilnik. Elitnye kurgany ranneskifskoi epokhi na Severnom Kavkaze* [Krasnoznamensky burial ground. Elite mounds of the early Scythian era in the North Caucasus]. Moscow-Berlin-Bordo: Paleograf [in Russian].

31 Dzhumabekova, G.S., & Bazarbaeva, G.A. (2019). Narushennye zhenskie pogrebeniia sakskskogo vremen v Zhetysu: po materialam mogilnika Kaspan-6 [Disturbed female burials of the Saka times in Zhetysu: based on the materials of the Kaspan-6 burial ground]. *Margulanovskie chteniia — 2019. Materialy Mezhdunarodnoi arkheologicheskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 95-letiiu so dnia rozhdeniia kazakhstanskogo arkheologa K.A. Akisheva — Margulan Readings — 2019. Materials of the International Archaeological Scientific and Practical Conference dedicated to the 95th anniversary of the birth of Kazakhstani Archaeologist K.A. Akishev*, 260–270 [in Russian].

I.D. Khlebnikov*, N.A. Donetskaya

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: press.ksu@mail.ru; ndonetskaja@mail.ru)*

Army of Hellenistic Egypt: organizational and historical-philosophical aspect

This article is devoted to the analysis of the formation and transformation of the organization of the army of the Ptolemaic power. The authors consider the mechanisms of the evolution of the army of Hellenistic Egypt and show the main directions of this process, its ideological justification – philosophical concepts that developed in the era of Hellenism. Rejecting the excessively strict classical assessments given to the military art of Hellenistic Egypt, the authors turn not only to historical but also to historical and philosophical argumentation. The conclusion is made about the sufficient effect of the army organization throughout the greater length of the history of the Ptolemaic state when the army acted as one of the main pillars of the Ptolemaic rule and a universal foreign policy tool. The decline of military affairs in Egypt, which occurred in the second half of the II – first half of the I century BC, was mainly caused by the changes that occurred in the system of international relations in the Mediterranean region and in the general crisis of the Ptolemaic dynasty and state. Despite all the shortcomings of the army of Egypt during the Hellenistic period, the army was one of the most stable institutions that slowed down the process of state collapse. The article is prepared based on materials announced during the round table “The Ancient World in the history of mankind”, dedicated to the memory of Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Vyacheslav Gorovoy (1954–2020).

Keywords: ancient world, antiquity, Hellenism, Ptolemies, Ptolemaic Egypt, military organization, army, Hellenistic monarchy, Hellenistic philosophy, stoicism, cynicism, epicureanism.

Introduction

The formation of the army of Hellenistic Egypt took place at the turn of the 4th–3rd centuries BC, mainly during the reign of the first kings of the Lagid dynasty. The foundations of an independent military organization were laid by the ancestor of the dynasty Ptolemy I Soter, who at first used the Macedonian troops and the Macedonian military organization as Egypt’s satrap. In the wars of the Diadochus, the structure, armament, and tactics of the opposing armies did not yet have noticeable differences and generally conformed to the principles laid down by Alexander the Great.

To speak about the army of Hellenistic Egypt as a unique military organism, formed in specific conditions of monarchy of Ptolemy and reflected in itself both strengths and weaknesses, it is appropriate since III century BC.

“There is no doubt that the army in Ptolemaic Egypt, as in other Hellenistic states, has always played a significant role as the main pillar of the dynasty. Moreover, the Hellenistic monarch was above all a military leader... The military character of the Hellenistic tsarist authority can be seen in the duties of the tsar, the education of the tsars, the organization of the court, the signs of power, the self-expression of the rulers and their attitude to the army” [1; 186]. The Macedonian royal tradition of leading the army on the battlefield, personally fighting in combat, continued to persist in the Ptolemaic dynasty. For example, Ptolemy VI Philometor was mortally wounded in the battle on the River Enopore against the ruler of the Seleucid state Alexander Balas in 145 AD [2; 190].

Egypt remained one of the most stable states of the Hellenistic world and its inhabitants for almost 300 years were spared from foreign invasions (the exception can be only the campaign of Antiochus IV in 170–168 BC year). In addition to the good geographical location and proper bureaucratic organization laid down by the first Ptolemies, there was undoubted merit of the army, which stood up to the opponents, who had considerable resources and glorious military traditions.

These achievements were consistent with the foreign policy aspirations of the Ptolemies, who sought to play an important role in the Hellenistic world of the eastern Mediterranean, but did not aspire to create a vast polyethnic empire as their immediate neighbors and adversaries, the Seleucids. Compared to the Kingdom of Syria, Hellenistic Egypt was always a less ethnically diverse political entity, although in its territory,

* Corresponding author’s E-mail: *press.ksu@mail.ru*

in addition to the Egyptians, who constituted an absolute majority, there were representatives of other peoples – Macedonians and Greeks, and Jews, Libyans and Nubians [Read more: 3]. This, on the one hand, contributed to the formation of a relatively homogeneous (by the standards of the Hellenistic world) army organization, which was, therefore, better placed to govern on the battlefield. On the other hand, the Ptolemies, especially during the reign of the first representatives of the dynasty, needed a constant influx of warriors from Macedonia and other Greek states, because, before the reforms made in the reign of Ptolemy IV Philopator, they formed the basis of the military organization, while the Egyptians, ten times superior to the ruling foreigners, provided the economic foundation of the state. Thus, at the beginning of the III century BC two main directions of foreign policy activity of Ptolemy were formed: northern “Greco-Macedonian” and north-eastern “Syrian”.

In addition, Ptolemies had extensive possessions beyond Egypt in the Mediterranean basin – Cyprus, Crete, Asia Minor, which had to be constantly defended against the claims of other powers, primarily Macedonia and the Syrian Empire.

Thus, in Hellenistic Egypt, foreign and domestic policies were deeply intertwined: the army was one of the main instruments that provided tax revenue and, ultimately, the rule of the dynasty, but it required foreign-policy activism, involving participation in numerous military conflicts in the eastern Mediterranean.

Experimental

The basic methods of historical research were used, suggesting logical analysis and synthesis of historical information based on general scientific methods, as well as methods of historical and philosophical analysis.

During the study, analysis of the army of Hellenistic Egypt and its system, including structural and functional aspects, were made. The general and specific characteristics of the historical phenomenon under study are shown, including the ideological foundations of the Hellenistic world, which had a direct impact on the political and power institutions of the Ptolemaic Empire. The genesis of the army of Hellenistic Egypt is considered in the categories of causal analysis. Accordingly, the results of this study are based on a set of the following methods: historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-dynamic, historical-systemic, and historical-philosophical. Their use in the research process allowed a multifaceted consideration of the phenomenon under study, involving not only historical but also philosophical literature.

The conclusions are based on a synthetic analysis of the data contained in the works of contemporaries of the studied historical phenomenon, as well as modern authors, based on the data, including archeological science and some auxiliary historical disciplines. The historical material itself is supplemented by philosophical analysis of the Hellenistic worldview, which had the most direct influence on the formation and transformation of Hellenistic Egypt's army.

Discussion

Alexander the Great's campaigns led to a significant upheaval in the Greek spiritual world. He strikes at the ancient polis wanting to realize the project of a universal divine monarchy that would unite different peoples, races, countries, and cities. Alexander's great campaigns resulted in the emergence of new kingdoms in Macedonia, Syria, and Egypt. The historical influence of the city-states began to fade away. The spirit of the new age was dissonant with the spirit of classical Greece; the polis as the ideal form of state was losing its vitality.

The crisis and further decline of the polis led to the collapse of the old ideals. The new realities rarely resorted to the former moral virtues, for the new life demanded a new type of man, a subject rather than a citizen. Hellenistic monarchies gave rise to a new type of man, with certain technical skills, performing the functions necessary for the state. Subjects understood how little depended on them and, often, took an indifferent position, which could not but affect the evolution of social life in general and its military component in particular.

Greek thinkers, finding no alternative to the policy, began to develop the idea of cosmopolitanism, declaring both the world of men and the world of the gods united and the fatherland boundless. The identity of a person and a citizen was violated, and the need for a new identity arose. Such identification was found – the individual.

In the Hellenistic monarchies, the bonds between the state and man gradually weakened. The economic basis of Hellenism became a large slave-holding, a huge market with developed monetary circulation, military-monarchical organizations, which were intended to provide effective management. The spread of mate-

rial culture – technology, construction, military art, etc. was of great importance. A special Hellenistic culture was formed; the ideological basis was a demonstration of the power of the state on the one hand and the importance of the individual on another.

The separation of the concepts of “man”-“citizen” led to the understanding of the person as such, in its autonomy and uniqueness. Man, with the attainment of his own personality, becomes free. In the field of military organization, the development of these ideas led to an increase in the number of mercenaries with no civil ties to a certain State and an increase in the influence of mercenary activities, which gradually became one of the main instruments of the military organization of the Hellenistic states [4; 84].

Philosophical concepts reflected the thoughts and sentiments of people, who had fled their homelands, were involved in events during which States collapsed and new political organisms were created. Social life was formed spontaneously, the individual was at the same time involved in the events that took place, and subordinated to them. The concept of chance and destiny – “quiet” began to play an important role in Hellenistic philosophy. The image of a free person, a sage, capable of resisting fate and external circumstances were formed.

Different philosophical schools give their idea of the new ideal of the free man – the sage.

A way of life outside of civilized comfort is the ideal of Cynicism. The categories of “ascetic”, “labor”, and “effort” became the basis of the method and the path leading to freedom and virtue. Contempt for pleasure, exercise of body and soul, lack of attachment are the fundamental values of the Cynics, following which should lead man to freedom. Diogenes saw it as his task to show that man has everything at his disposal to be happy if he understands his nature. Happiness comes from within and never from outside. Cynic is also outside a particular state; his country is the whole world.

Cynicism proved less viable than other Hellenistic philosophies because of its anarchism, extremism, and spiritual poverty. Nevertheless, the ideas of apathy, autarky, search for new ideals and values become a common place for other philosophical schools of Hellenism, such as “Stoja” Zeno of Elea, “Garden” Epicurus, skepticism, etc.

The main ideas of epicurism can be characterized as follows: there is a place for happiness in the life of man; happiness is the absence of suffering; man needs nothing but himself to achieve happiness. Man is autarchic; he needs neither gods, nor state, nor wealth. Everyone has the same right to peace and quiet, so the doors of the “Garden” were open to everyone.

The values of Stoicism, also a calm, even “insensitive” sage, free from passions, were largely consonant with the principles of the military community. The Stoics paid much attention in their teachings to the phenomenon of will. The teachings of the Stoics were therefore strongly influenced by Socrates. According to Chrysippus, the whole universe is composed of a single soul-tender matter-ether. Marcus Aurelius, the Roman Emperor, is one of the great representatives of Stoicism. He believed that everything in the world was interconnected, evolving by some law, guided by divine providence. There is a single world soul that controls all things. This thought is especially pronounced in the writings of Seneca, for whom freedom is the supreme ideal.

In Stoicism, much attention is paid to the ideal of service, including military service, to developing a sense of duty, to overcoming the fear of death. For example, Zenon, claiming that death is not to be feared, resorted to the following statement: “Evil cannot be glorious, death can be glorious, so death is not evil” [5; LXXXII, 9].

Marcus Aurelius, on the other hand, believed in the equality of all human beings from birth, thus recognizing the legitimacy of various forms of government, including those where the political process involved the entire population. In this connection, a direct analogy is drawn with the political organization of the Ptolemaic Power, where the centralized monarchy was coexisting in the political field with some autonomous civil communities.

In Hellenistic public discourse, human behavior in complex life situations was perceived in terms of manifesting the most significant traits of character. The behavior of a man in war revealed these qualities most clearly. In this regard, war was not perceived as an absolute evil, or part of foreign policy, which should be avoided as much as possible. The war was conceived as an ideal field for realization of heroic characteristics of personality – valor, courage, intellect [6; 251–252]. Moreover, the Tsar’s political legitimacy depended directly on his success on the battlefield, on his willingness and ability not only to protect, but also to expand his state. Over time, in the context of the general degradation of the Hellenistic states, the rulers were forced to substitute real military achievements with a demonstration of military power (the number and splendour of parades increases), as well as an appeal to the “glorious past”. The Hellenistic world was domi-

nated by a charismatic (according to M. Weber) type of political power, and a ruler whose luck was in doubt risked losing the support of his subjects. As mentioned above, according to the Macedonian tradition, the Hellenistic sovereign is not only a political leader, but also a military leader. In contrast to the classical period, the Hellenistic version of the military chiefdom was not associated with the idea of citizenship. The military leader of the Hellenistic era is either a warrior on the throne, guided by the gods and fate (the ideal type, Alexander the Great), or a warlord responsible to his monarch, but not to society and the polis. This paradigm shift, on the one hand, contributed to the professionalization of the army and military art, on the other hand - increased the likelihood of the military institution being cut off from society, making the army an instrument of the foreign and internal policy of the ruling dynasties.

The formation and transformation of the army of Hellenistic Egypt corresponded to these philosophical shifts, as well as to the vagaries of Ptolemaic politics, the economic condition and the internal unity of the state. During the reign of the first three kings of this dynasty, its organizational structure broadly followed the Macedonian system introduced by Philip II and improved by Alexander the Great.

The main line of troops of the Egyptian army during this period was the heavy infantry - the Phalangites, which continued to use the Macedonian battle order. The phalanx was the basis of the Egyptian army's formation on the battlefield and its strike was intended to decide the outcome of the battle. In the future, a number of changes aimed at increasing the number of phalanxes, armament and equipment of soldiers inevitably affected the tactics, and not for the better.

Over time, the number of soldiers in this battle formation increases – from the end of the III century BC there are diphalangias and tetraphalangias, reaching up to 8 and 16 thousand. Men [7; 38], the main armament of the phalangites – sarisses from 4.8 m in the beginning of the 3rd century BC to 6.7 m in the II century BC, weighted protective equipment: linothorax (linen armor) over time supplemented with bronze plates or were replaced by metal hippocrates, as well as simpler types of breastplates [8; 54]. Only such defensive weapons as helmets, mainly of the Thracian type, and round shields remained relatively unchanged. Bent copied swords were used for close combat [8; 55].

These changes over time increased the phalanx's impact strength, but reduced its mobility and tactical flexibility. The general decline of military affairs in the Hellenistic states, manifested from the middle II century BC did not spare Egypt, whose generals increasingly began to rely in combat on the numerical superiority of heavy infantry [9; 423]. Tactics such as the false retreat of Philip II at the Battle of Heronay, or the slash-strike favored by Alexander the Great, which won the Battles of Issus and Havgamel, are gradually being abandoned.

The battles were reduced to frontal confrontation, as was evident at the Battle of Rafiah in 217 BC - one of the largest battles of the Hellenistic era. The outcome of the battle was eventually resolved by a confrontation between the Egyptian and Syrian Phalanx, in which the first, encouraged by the appearance of its king, eventually managed to take over.

In this battle, for the first time in the military practice of Hellenistic Egypt, 20 thousand ethnic Egyptian phalangites – Mahims, trained and armed according to the Macedonian model, who were members of the military class, formed during the last five dynasties of Egyptian pharaohs, fought on the battlefield in the army of Ptolemy IV. Subsequently, the role of the Mahims in the manning of the Egyptian army steadily increased [10; 16].

The phalanx's vulnerability to flank strikes required a cover of lighter and more mobile infantry and cavalry. For this purpose, the Ptolemaic army used rifle infantry units, as well as a special kind of infantry, finally formed by the II century BC and later became popular - Tureophors (from the word tureos - a shield of the Celtic type) and the Torakytes, which were a much more universal kind of troops. They could successfully act against enemy light infantry as well as in rough terrain, but were able to fight as phalangites if necessary [11; 38].

Starting from the second half of the III century in the army of Hellenistic Egypt more and more frequent mercenaries can be conventionally divided into two main types. The former served for a limited period of time; the latter were mostly of non-Greek origin. Thus, in the mentioned Battle of Rafiah in the Egyptian army, Galatian and Thracian troops totaling 6 thousand people [12; 77]. Others, mostly Hellenic, served in the royal army on a permanent basis [Haniotis 2, pp. 132]. The innovation of the Ptolemaic, however, dating back to the epoch of the pharaohs, was the consolidation of mercenaries through the distribution to them of plots of land and settlement in separate settlements - cleruccias [13; 90].

The recruitment of mercenaries, like the recruitment of ethnic Egyptians, was an attempt to overcome the relative limitations of mobilization resources and to broaden the social base of the Ptolemaic army, and, as a result, this activity is by no means unsuccessful.

The cavalry of Egypt in the Hellenistic period continued to retain continuity with the Macedonian military organization. It was divided into high and low status hipparchys, with the number of the former decreasing over time.

High-status hipparchys were numbered (five of them are known to exist in the III century BC whereas only two of them, the fourth and fifth, survived in the next century). The low-status hipparchians appeared to be mercenaries and their names reflected their origins. Known Thracian, Persian, Thessaly, and others Hypoarchies are known. All tactics of the cavalry of Alexander the Great were kept [11; 43].

A peculiar, native of the army of Hellenistic Egypt was elephantheria - battle elephants, the most famous of the battle of Rafiah. "Elephant Corps" Lagidov began to form even under Ptolemy Soter, and the greatest development of elephantheria got in III century BC. However, the costs of creation and development of this kind of troops clearly exceeded its combat value [6; 79]. Against an organized and persistent adversary with the appropriate experience, the elephants of war demonstrated questionable effectiveness. This was amply demonstrated by the Battle of Magnesia in 190 BC where the elephants of Antiochus III were unable to achieve any meaningful results against the Roman veterans of Scipio of Asia. The victory of the Syrian elephants over the Egyptian in the earlier Battle of Rafiah ultimately did not affect the overall outcome of the battle.

Because of the general progress of science in Hellenistic Egypt in the III century BC [Read more: 14; 266-293] there was a process of professionalization of the military business, accompanied by the development of siege and fortification technologies, as well as the appearance of various projectiles, which were rarely used in field battles, but proved to be effective in siege and defense of cities and fortresses [14; 164].

Since the 2nd century BC Roman influence on the Ptolemaic army is observed. This influence was reflected in the presence of syntagms using manipulative construction, some of which had their own standards. The "Tactics" of Asclepiodota, referring to I. BC, describes the phalangarchy approaching numerically to the Roman legions [15; 60]. A distinctive feature of the Egyptian army from the middle III century BC is the presence in its ranks of persons from Rome, which is unusual for the armed forces of other Hellenistic states [8; 61]. However, these attempts to copy elements of the Roman military organization and transfer them to a completely different socio-cultural soil cannot be considered successful, although they have contributed to a certain flexibility of the army organism of the Ptolemaic Empire.

Conclusions

The classical assessments given to the army and military art of Hellenistic Egypt [16; 137] should be recognized as being too strict. The army of the Ptolemaic state has, for most of its history, been sufficiently effective to meet the political challenges of the Lagidean dynasty.

The evolution of the army's institution during this period was also influenced by the Hellenistic period. An active cult of tsarist power demanded its military heroes, embodied in successful warriors on the throne. The legitimacy of the tsarist power, continuing the Macedonian tradition, was reinforced by military victory.

The army of Hellenistic Egypt combined universal, received from the Greco-Macedonian system, and unique, formed on its own soil, organizational and structural elements. Much attention was paid to the formation of professional command and the development of the fortification and siege business.

For almost three centuries, the army effectively defended the borders of the Ptolemaic state, periodically conducting successful offensives far beyond its borders (especially at Ptolemy I Soter and Ptolemy III Euerest) and Egyptian military commanders made a significant contribution to the development of military art of the 4th and 3rd centuries. In the second half of the 1st century BC the decline of the military business was mainly due to the change of the foreign and domestic political situation of the Ptolemaic State, expressed in the general crisis of this political party.

References

- 1 Ханиотис А. Греческий мир от Александра до Адриана (336 г. до н.э.–138 г. н.э.) / А. Ханиотис. — М.: Альпина нон-фикшн, 2020. — 680 с.
- 2 Элгуд П. Египет под властью Птолемеев. 325–30 гг. до н.э. / П. Элгуд. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2018. — 319 с.
- 3 Fraser P.M. Ptolemaic Alexandria. Vol. 1 / P.M. Fraser. — New York: Oxford University Press, 1972. — 812 p.

- 4 Antiseri D. Storia della filosofia / D. Antiseri, G. Reale. — Brescia: Copyright by Editrice La Scuola, 1997. — 634 p.
- 5 Сенекa Л.-А. Нравственные письма к Луцилию. Трагедии / Л.-А. Сенекa. — М.: Художественная литература, 1986. — 543 с.
- 6 Ханиотис А. Война в эллинистическом мире: Социальная и культурная история / А. Ханиотис. — СПб.: Нестор-История, 2013. — 432 с.
- 7 Арриан. Тактическое искусство / Арриан. — СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. — 286 с.
- 8 Sekunda N. Hellenistic Infantry Reform in the 160's BC / N. Sekunda. — Łódź: Oficyna Naukowa MS, 2001. — 189 p.
- 9 Sabin Ph. The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. I: Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome / Ph. Sabin, H. van Wees, M. Whitby. — Cambridge: Cambridge University Press, 1972. — 663 p.
- 10 Scullard H.H. The Elephant in the Greek and Roman World / H.H. Scullard. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1974. — 288 p.
- 11 Sekunda N. The Ptolemaic Army under Ptolemy VI Philometor / N. Sekunda. — Stockport: Montvert, 1995. — 84 p.
- 12 Абакумов А.А. Боевые слоны в истории эллинистического мира (последняя треть IV–II вв. до н.э.) / А.А. Абакумов. — М.: Изд-во «Книга», 2012. — 116 с.
- 13 Левек П. Эллинистический мир / П. Левек. — М.: Наука; Гл. ред. восточной литературы, 1989. — 135 с.
- 14 Тарн В. Эллинистическая цивилизация / В. Тарн. — М.: ИЛ, 1949. — 372 с.
- 15 Marsden E.W. Greek and Roman Artillery: Historical Development / E.W. Marsden. — Oxford: Clarendon Press, 1969. — 218 p.
- 16 Голицын Н.С. Всеобщая военная история. Древний мир. — Часть вторая. От Александра Великого до 2-й Пунической войны (356–218 гг. до Р. Х.) / Н.С. Голицын. — М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2017. — 375 с.

И.Д. Хлебников, Н.А. Донецкая

Эллиндік Египет армиясы: ұйымдастырушылық және тарихи-философиялық аспект

«Эллиндік Египет армиясы: ұйымдастырушылық және тарихи-философиялық аспект» мақаласы Птолемей державасы армиясының құрылуы мен қайта құрылуын талдауға арналған. Авторлар эллиндік Египет армиясының эволюция тетіктерін қарастырған, осы процестің негізгі бағыттарын, оның идеологиялық негіздемесін — эллинизм дәуірінде қалыптасқан философиялық тұжырымдамаларды көрсетеді. Эллиндік Египеттің әскери өнеріне берілген тым қатаң классикалық бағалауды қабылдамай, авторлар тек тарихи ғана емес, сонымен бірге тарихи-философиялық дәлелдерге де жүгінеді. Птолемей мемлекетінің тарихының көп бөлігінде армия Птолемей билігінің негізгі тіректерінің бірі және сыртқы саясаттың әмбебап құралы болған кезде армияны ұйымдастырудың жеткілікті тиімділігі туралы қорытынды жасалады. Біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырдың екінші жартысы мен I ғасырдың бірінші жартысында болған Мысырдағы әскери істің құлдырауы әскери — ұйымдастырушылық тәртіптің проблемаларынан туындаған жоқ және әскери өнер саласында болған жоқ. Бұл негізінен Жерорта теңізі аймағындағы халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерге және Птолемей әулеті мен мемлекетінің жалпы дағдарысына байланысты болды. Эллиндік кезеңдегі Египеттің армия денесіне тән барлық кемшіліктерге қарамастан, армия мемлекеттің ыдырау процесін баяулатқан ең тұрақты институттардың бірі болды. Мақала тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Вячеслав Владимирович Горовойды (1954–2020) еске алуға арналған «Адамзат тарихындағы ежелгі әлем» атты дөңгелек үстелін өткізу аясында жарияланған материалдар негізінде дайындалды.

Кілт сөздер: ежелгі әлем, ежелгі, эллинизм, Птолемейлер, Птолемей Египеті, әскери ұйым, әскер, эллиндік монархия, эллиндік философия, стоицизм, кинизм, эпикуреизм.

И.Д. Хлебников, Н.А. Донецкая

Армия эллинистического Египта: организационный и историко-философский аспект

Статья посвящена анализу становления и трансформации организации армии державы Птолемея. Авторами рассмотрены механизмы эволюции армии эллинистического Египта, показаны основные направления данного процесса, его идейного обоснования — философских концепций, сложившихся в эпоху эллинизма. Отказываясь от излишне строгих классических оценок, данных военному искусству эллинистического Египта, авторы обращаются не только к исторической, но и к историко-философской аргументации. Сделан вывод о достаточной эффективности армейской организации на большей протяженности истории государства Птолемея, когда армия выступала в качестве одной из

главные опоры владычества Птолемеев и универсального внешнеполитического инструмента. Упадок военного дела в Египте, произошедший во второй половине II–первой половине I в. до н.э., был вызван не проблемами собственно военно-организационного порядка и лежал не в области военного искусства. Он был обусловлен, главным образом, изменениями, произошедшими в системе международных отношений в регионе Средиземного моря и в общем кризисе династии и государства Птолемеев. Несмотря на все недостатки, присущие армейскому организму Египта эллинистического периода, армия являлась одним из наиболее устойчивых институтов, замедливших процесс крушения государства. Статья подготовлена на основе материалов, озвученных в рамках проведения круглого стола «Древний мир в истории человечества», посвященного памяти кандидата исторических наук, доцента Вячеслава Владимировича Горюхова (1954–2020).

Ключевые слова: древний мир, античность, эллинизм, Птолеми, птолемеевский Египет, военная организация, армия, эллинистическая монархия, эллинистическая философия, стоицизм, кинизм, эпикуреизм.

References

- 1 Khaniotis, A. (2020). *Grecheskii mir ot Aleksandra do Adriana (336 g. do n.e.–138 g. n.e.) [The Greek world from Alexander to Hadrian (336 BC - 138 AD)]*. Moscow: Alpina non-fikshn [in Russian].
- 2 Elgud, P. (2018). *Egipet pod vlastiu Ptolemeev. 325–30 gg. do n.e. [Egypt under the rule of the Ptolemies. 325–30 BC]*. Moscow: ZAO «Tsentrpoligraf» [in Russian].
- 3 Fraser, P.M. (1972). *Ptolemaic Alexandria. Vol. 1*. New York: Oxford University Press.
- 4 Antiseri, D., & Reale, G. (1997). *Storia della filosofia*. Brescia: Copyright by Editrice La Scuola.
- 5 Seneka, L.-A. (1986). *Nravstvennye pisma k Lutsiliiu. Tragedii [Moral letters to Lucilius; Tragedies]*. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 6 Khaniotis, A. (2013). *Voina v ellinisticheskoi mire: Sotsialnaia i kulturnaia istoriia [War in the Hellenistic World: Social and cultural history]*. Saint Petersburg: Nestor-Istoriia [in Russian].
- 7 Arrian (2010). *Takticheskoe iskusstvo [Tactical art]*. Saint Petersburg: Fakultet filologii i iskusstv Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta; Nestor-Istoriia [in Russian].
- 8 Sekunda, N. (2001). *Hellenistic Infantry Reform in the 160's BC*. Lodz: Oficyna Naukowa MS.
- 9 Sabin, Ph., van Wees, H., & Whitby, M. (1972). *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, I: Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 10 Scullard, H.H. (1974). *The Elephant in the Greek and Roman World*. Ithaca, New-York: Cornell University Press.
- 11 Sekunda, N. (1995). *The Ptolemaic Army under Ptolemy VI Philometor*. Stockport: Montvert.
- 12 Abakumov, A.A. *Boevye slony v istorii ellinisticheskogo mira (posledniaia tret IV–II vv. do n.e.) [War elephants in the history of the Hellenistic world (the last third of the IV — II centuries BC)]*. Moscow: Izdatelstvo «Kniga» [in Russian].
- 13 Levek, P. (1989). *Ellinisticheskii mir [The Hellenistic World]*. Moscow: Nauka; Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 14 Tarn, V. (1949). *Ellinisticheskaia tsivilizatsiia [Hellenistic civilization]*. Moscow: Izdatelstvo inostranoi literatury [in Russian].
- 15 Marsden, E.W. (1969). *Greek and Roman Artillery: Historical Development*. Oxford: Clarendon Press.
- 16 Golitsyn, N.S. (2017). *Vseobshchaia voennaia istoriia. Drevnii mir. Chast vtoraiia. Ot Aleksandra Velikogo do 2-i Punicheskoi voiny (356–218 gg. do R. Kh.) [General military history. The ancient world. Part two. From Alexander the Great to the 2nd Punic War (356–218 BC)]*. Moscow: Akademicheskii proekt; Fond «Mir» [in Russian].

Zh.O. Abikenov^{1*}, S.E. Kudaibergenov²

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan*

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
(E-mail: abikenov-kuzultam@mail.ru; uly-juz-kanly@mail.ru)

The study of modern culture through semiotic analysis

The article's methodological foundation is the cultural principles of semiotics, the study of any phenomenon in its development. It defines the interaction between semiotics and culture through symbols, shows the relationship between semiotics and culture, and discusses the importance of different levels, semiosphere, semiotic space, and so on. This allows us to deepen our understanding of the cultural space and recognize human culture in its essence. Modern culture, which manifests itself in various forms, such as hyper semiotics, hyperrealism, and hypermodernism, reflects the development of different communities in our society, and thus different rules of the game have also emerged. An important problem in hypersemiotics is the excessive use of symptoms in modern life. This is expressed in many characteristics: changing signs, immanent principle, difference, conditional language games, modeling, and break. Therefore, the study of the philosophy of symbols in modern culture is a necessity to deepen our understanding of semiotic research. This conclusion is confirmed by the study of modern culture, the discussion of semiotics of modern culture, which uses the structure of symbols in the form of icons, signs and symbols to abstract the meaning of life. Semiotics is considered as a method of studying modern culture and analyzed from the point of view of its attitude to culture as a whole.

Keywords: semiotica, hypertextuality, hypersemiotics, hyperreality, hypermodernism, cultural, modern, research, method, specifically.

Introduction

Characterizing the boundaries of the semiotic approach, let us define semiotics as a science of signs, which from its exceptional beginning in the XX century was a meta-science that is found over the full range of humanities sciences working with the concept of a sign. Semiotics considers the world, culture, and society all frameworks through which data is delivered, put away, and transmitted. Through the typical space, culture models a person's awareness and his thought of the world. The steady handle of sign arrangement, the creation of images, spatial-temporal representations, and their interpretation is a question of semiotics, which nowadays is considered not so much an "intrigue circle" as an integrator one since it depends on particular information from numerous sciences. Its dependence on the concept of a sign, in common, makes it conceivable to create common standards within the processes of "meaning", designs within the relations of signs that are imperative for the encouraging advancement of different sciences.

Culture is the first and most important semiotic framework. Lotman's 1967 essay, in which he defines a framework as a set of rules, is one of the earliest definitions of a semiotic framework "structure of elements and of rules for combining them, that's in a state of settled relationship to the complete circle of an question of information, understanding, and regulation" [1; 387].

* Corresponding author's e-mail: abikenov-kuzultam@mail.ru

Cultural semiotics has the errand of clarifying how both can be the case at the same time. Here we are dealing with the address of the culture component [2]. This definition could seem or maybe hermetic, but it focuses on the most highlights of a framework: it may be a structure of discernable components with certain capacities. Structure in its turn could be a set of components organized in a certain progression and with a certain reason, which makes this framework particular and distinctive from other frameworks and nonsystems.

The meaning of culture has continually changed all through history, meaning that there is not a generally acknowledged definition. Tomlinson [3] clarifies that hundreds of definitions exist, meaning that culture can include all of the definitions.

That complex entirety incorporates information, convictions, craftsmanship, ethics, law, traditions, and any other capabilities and propensities obtained by man as a part of society [4].

Experimental

The methodological basis of the article is cultural scientific principles of semiotics, the study of any phenomenon in its development, and the specific conditionality. The work is also founded on the consistency principle. Comparing semiotical data from similar research can help us comprehend the crucial moments in the social process of determining the causes and locations of particular phenomena and events in the chain of events associated with them. This study is intended to expatiate some key concepts in cultural semiotics, analyze the characteristics and functions of cultural semiotics, and indicate the importance of semiotic analysis. It defines the interaction between semiotics and culture through language symbols, shows the relationship between semiotics and culture, and discusses the signification of different levels, semiosphere, semiotic space, etc., offering a more uniform and dynamic vision of cultural semiotics, which is of great significance for us to renew and deepen our understanding of cultural space and to recognize human culture in essence.

The Main Theory

Contemporary culture alludes to something that had ended up a propensity within the display day. Modern social marvels appeared that habituated acts in a present society were mostly influenced by way of life, together with the angle of surrounding backed by innovation, particularly a globalized data and communication innovation. The generalizations that social semioticians make utilize of are much more enunciated than those that common individuals, let alone individuals, resort to. However, there is something in common between social semiotics and prejudice, as there is between bigotry and bureaucracy [5]. Arthur Asa Berger contended approximately modern culture, giving a bounty of outlines around fanciful societies such as verbal representations, dreams, mental trips, shadows, and an assortment of beguiling signs [6]. Thus, cutting-edge culture alludes to a sign or occasion happening at the display time, as a perceptible wonder that exists nowadays. The present culture is the arrangement of unused propensities that have ended up a slant, an ultra-modern style.

In this modern era, there are several distinguishing characteristics:

1) Because the idea of diversity has been frequently given by our time's philosophy, specifically postmodernism, the plurality can be viewed as one of the modern features.

2) Relativism is a significant concern raised by postmodernists. Because positivism was the most prominent throughout the colonial period, the elimination of absolute truth left relative truth. According to Gellner, knowledge and morality are typically seen as wishful thinking. Every culture is responsible for maintaining its own knowledge and morality. Meaning is a cultural construct that is incommensurable. Cross-cultural research or cross-semantics is only conceivable if another culture's honor, dignity, and resemblance are valued [7; 73].

3) In an epistemological discussion, truth language is more likely to be oriented toward the collapsing claim of ultimate truth.

4) Local narratives are preferred over large narratives.

5) Hypermodernism differs from postmodernism in that the latter failed to account for significant developments in contemporary culture.

Postmodernism emphasizes the discontinuity of modernity as a kind of resistance, whereas hypermodernism, on the other hand, led to the radicalization of modernity. Hypermodernism, rather than being the death of modernism, according to Haryatmoko, is an attempt to attain the apex of modernism through globalizing liberalism, lifestyle commercialization, and excessive instrumental rationality exploitation [8:8].

Despite postmodernism's proponents and hypermodernism's theme, the requirement for sign clarity in contemporary cultural events cannot be overlooked. In current culture, the logic of sign meaning still plays an important role.

Let us name cultural semiotics an object strategy that views society as a semiotic education in which culture as a sign-symbolic system plays a critical role.

Culture is defined as a symbolic and literary space, as well as the semantic field of human activity and social relations and society's collective memory. The morphology and logic of cultural forms are particularly important in cultural semiotics. This is because cultural forms are semiotically meaningful structures that can function as cultural codes, messages, texts, or models, depending on the aspect. Semiotics, being the logic and rhetoric of socio-cultural action, also has a wide range of social discourses as its subject.

This process is broken down into three sub-processes: material production, symbolic production, and institutional organization, all of which work together to create a defined, coded cultural environment [9]. Scholars researching semiotics see any object or activity meaningful to any member of a cultural group as a symbol in their analysis of cultural activities, attempting to find laws or conventions of codes buried in the formation of meanings within that culture. Understanding these norms, their linkages, and the settings in which they apply is an important element of what it is to be a member of a culture. According to Marcel Danesi, culture can be defined as a type of "macro code" made up of a range of codes used by a group of people to explain reality [10].

Results

Hence, a culture, dialect, or any other semiotic framework is best compared to an interface or a working framework: they do not exist "on their claim", but, on the opposite, are totally subordinate to their clients who utilize, create, adjust or totally desert them on the off chance that essential. The peculiarity of language and culture is that from an early age we see them as a fundamental parcel of our life and once in a while consider how they work, which gets to be the subject of most semiotic works. Modern culture, reflected through forms of hyper, such as hyper semiotics, hypersexuality, hyperreality, and hypermodernism, pinpoints the improvement in different communities in our society, and hence the rise of diverse sorts of rules of the amusement moreover. The issue of meaning in hyper semiotics indicates side effects of over-the-top utilization of signs in modern life. It is implied by a few characteristics covering: signs of change, inherent guidelines, refinement, dialect recreations at the level of parole, recreation, and irregularity [11; 52].

In turn, pseudo-sign and false-sign propensities are risen in social reality, impelling numerous sorts of wrongdoing in law and legislative issues [11; 172]. Explanations displayed in different printed and electronic media regularly exhibit pseudo-signs and untrue signs in open communication.

The importance of computers and the Internet in today's communication environment cannot be understated, and they can even be said to play a vital part in intellectual life around the world. According to Danesi, the computer created a type of textuality known as hyper textuality, which is a linked system of text that allows a user to move from one text to another [12; 202]. The invention of hyperlinks, which are parts of papers that may be linked to other relevant documents, enabled text interchange on the Internet. When a user clicks on a hyperlink, they are immediately connected to the document that the link refers to. According to Danesi, hypertextuality allows a user to navigate through a variety of connected themes without having to look at the order of the topics [12; 203].

As stated by Danesi, attempts to read a text on a computer require three types of processes:

1) the capacity to access the text's content at the signifier level. It denotes the ability to comprehend words, visuals, and a sequence of visual images. As a result, only individuals who are familiar with text unification codes will be able to perform well.

2) an understanding of how A=B relationships might be expressed in a given text. It refers to the process by which a text (A) creates meaning (B) through a succession of internal and external signification processes.

3) the presence of contextual elements throughout the process that constrain the interpretant of the author's aim [12; 204]. Computers and the Internet have evolved into instruments or cross-cultural bridges that help people connect across cultures.

The structures of hypertexts are derived from the structures of ordinary printed texts, the elements of which are combined in a logical manner. As a result, even hypertext should be regarded as a flawed medium for presenting and reproducing human experience.

The contemporary era's evolution of sign thinking is distinguished by a set of cultural, political, media, and visual notions that urge people to optimize their usage of signs based on their areas of interest.

According to Yasraf Amir Piliang, the phrase hyper semiotics refers to hyperbolized semiotics or semiotics above the limit [11; 49]. Hyper implies "over" in hyperkinesis, "exaggerate" in hyperbole, "beyond" or "transcend" in hyperemia. It refers to an exaggerated attitude toward signs, causing the meaning linked with them to go beyond the genuine object. The following are some of the principles represented in hyper semiotics.

1) In hyper semiotics, the principles of changes and transformations place a greater emphasis on sign transformation, creation, and dynamic reproduction of signs, rather than sign structure, code and meaning reproduction, and constant links. The semiotic engine produced signs indefinitely, no longer relying on existing norms, codes, or meanings.

2) the principle of immanence, according to which hyper semiotics focuses on the nature of immanence, surface philosophy, signifier logic, form processing, external gaze play, and the study of universe simulation, rather than the nature of transcendence, depth meaning, immutability of meaning, clarity of content, and canonical representations. The sign evolves in the domain of pure simulacrum that makes up the world of hyperreality, rather than relying on referential reality.

3) the principle of differentiation, according to which hyper semiotics prioritize differentiation over-identification, customs, and social codes. Hypersemiotics generates a sign differentiation that does not have to be novel but rather resembles a stylistic meandering to build a dialogical interaction between time and space in a single space-time dimension.

4) language game principles, implying that hyper semiotics focuses on language games at the level of parole, events, and sign rethinking rather than language, system, and restructure. Hypersemiotics is a linguistic game engine that produces memorable games as a commodity without regard for a fixed framework, leaving no opportunity for meaning.

5) The simulation principle, according to which the production of reality no longer belongs to the original reality and instead takes the form of a second reality that refers to itself. Digital media, such as the Internet, is a synthesis of symbols and reality.

6) The discontinuity principle states that hyper semiotics emphasize semiotic discontinuity over continuity. People have led away from the initial system or framework that binds them through hypersemiotics. Commodities and indicators of capitalism govern the planet [12]. These six concepts are inextricably tied to language as a medium of cultural communication.

Semiotics has been used in computer science, for example, in the subject of interface design [13]. Keeler and Denning believe that the evolution of multimedia presents interface designers with the ultimate task of developing interface technology that mimics human-to-human contact. They try to answer the question of whether human communication theory can treat the conceptual flaws of interface design philosophy by referring to Peirce's semiotic idea [14]. Others that have created semiotic techniques that regard user labor at the interface as a communication act between designers and users utilizing the computer as a medium, such as, agree with this viewpoint [15].

Semiotics can be used as a technique for analyzing signs in human life, from ancient times to the present. It serves as a springboard for addressing a variety of issues that arise in modern human life, including hyperreality. Because of the issues of meaning and confusion of meanings in modern culture, as shown in hyper semiotics, since hyperreality is related to language, both oral and written, plays a vital role in the overall study of hyperreality.

The most powerful factor in semiotic information now is information technology [16].

Discussion

Culture changes because social variables influence and constrain cultural resources in a variety of ways. We can discuss the evolution of culture over the long term. Clearly, the tools that humans have used to cope with one another and their environments have evolved dramatically, from rudimentary stone and wooden items, primitive drawings, and simpler languages to the complex forms we see today. No particular place or population is more or less responsible for the most significant changes in cultural evolution of others. The evolution of culture is independent of the evolution of human physical shape and racial features. Humans, rather than living in the natural physical world, build their own surroundings. Even most of the world's landscapes' wide vistas are man-made. Over time, these changes have occurred at roughly the same rate everywhere in the world.

According to Danesi, digital communication technologies facilitated online services such as news, bulletin boards, journals, games, libraries, and so on. Many people utilize electronic mail, as well as Facebook, Twitter, and other communication platforms that allow them to engage more closely across people, cultures, and countries [12; 208].

Because the relationships between selected symbols and agreed-upon meanings can be finicky, various cultures may employ different symbols to identify a specific concept. As a result, the significance of signs and symbols is determined by the culture in which they were created.

Table 1

The Contextual Communication Model

Categories	Cross-Cultural Meaning and Significance
What is communicated?	It refers to the message’s substance, or the information conveyed for a certain purpose. The most common goal is to convince. When the communication provides important information from the addressee’s perspective – when it meets his or her requirements – it might be persuasive. The material should meet the expectations of different cultures – the most important aspects should be underlined and structured as explicitly as possible.
Who communicates?	The addressor is defined by it. When the addressee feels the addressor has credibility, the communication is seen as efficient.
To whom is the message communicated?	It identifies the addressee, which might be a single individual, an organization, or a collection of persons inside or outside of an organization. However, it is important to realize that the conventions governing sender-receiver relationships that apply in one culture may not apply in another.
When is the appropriate time for communicating the message?	It considers how long the message should last if it should be repeated, and if so, how many times and for how long. It also regulates the time between receiving the message and responding to it. Sometimes other factors are also considered, e.g., our relationship with the person we want to do business with. Another factor is punctuality, e.g., the Japanese prefer to be five or ten minutes early while Anglo-Saxon managers may be up to five minutes late for an appointment.
Where is the appropriate location for communicating the message?	The physical and organizational location is both included. We must recognize that different sorts of business should be presented in different places and that the site chosen may have symbolic significance for a specific culture. The use of physical space also communicates authority and status. We can see where the boss’s office is and how near it is to the employees’ workplaces, as well as how simple or difficult it is to get to.
How is the message communicated?	We consider language 1, medium, and style while considering how to transmit the message. We consider several factors when deciding on a language: the receiver’s language, the formality or informality of the situation, the culture and organizational policy, the language associated with the task, the language and its status in the particular industry, and the language’s status in the particular country. There are many different types of media to pick from. We can employ an oral, written, visual, or mix of forms.

Source: adapted from R. Mead, International Management. pp. 99-107

The language issues could be far more problematic because even when we speak the same functional language, we cannot always understand each other. The issues could stem from semantics, which means that people interpret the same words or phrases differently depending on their background and expertise [17] (Table 1).

Although semiotics studies signifiers and what they mean in nearly any facet of a cultural system, the most fascinating area to study signals in rapid-fire activity is in spoken language. Naturally, here is where the majority of semiotic study takes place. The arbitrariness of signs is useful in language. Consider this: language would be nothing more than a collection of imitative, onomatopoeic sounds if we humans were incapable of attributing arbitrary meanings to the words and sentences we pronounce. There would be no way to make a word out of a collection of sounds and then label it as relating to a culturally accepted “object”. More intricate analogies in language, on the other hand, enable expressive communication at a higher, and at the same time elemental level.

Sign systems encapsulate the meaning of existence, are a means of expressing the culture of people and entire communities, and materialize creative energy-oriented toward the growth of culture, reinterpreted in the context of its dynamics, in the face of changing cultural and historical cycles.

Signs and symbols play a role in the construction of culture's language and texts, as well as in the interpretation of cultural meanings, compromise, cultural enrichment, and the allocation of an original, unique expression at the level.

Cultural analysis and a means to carry it out are now lacking in popular culture research. Semiotics, as two broad streams that span an analytical and interpretive approach and provide a way to evaluate culture ethically and emically, may be both a technique and a model for solving these challenges. While the basic application of semiotics to popular culture is analysis and interpretation, a secondary level emerges from ideas about codes, in which the relationship between a cultural event and its significance is investigated. This might be the most essential component of cultural semiotics since it examines how signifying occurs while also offering information on popular culture in general.

Conclusions

This research looked at a few theorists on the subject of semiotics and found that they were more like semiotic analysts than semiotic augmenters. Also, it considered a few semioticians and discovered support for communication being enhanced toward semiotic complexity. Hopefully, this study has raised greater awareness that we do not have to communicate like two deaf individuals if we use the entire semiotic range, from hypersemiotic to hyposemiotic.

In human existence, signs are paramount. They are used to understand the situation of the world at the time, as it existed in human existence today. Globalization has affected modern culture, which is frequently represented in large-scale information and communication flows, for example, the usage of the Internet, social media, and other information and communication technologies. Even mainstream media contain some signs and symbols that have become commonplace in modern society, such as the usage of computers and programming languages on the Internet. Other factors, such as political conduct, are linked to political games, fake symbols or individual faces, or defined interest groupings.

We were able to enrich the methodological principles of the examined approach to understanding the nature of culture by considering the cultural-semiotic approach in conjunction with constructivism's notions. Individual and community consciousnesses develop social meanings through culture.

In a word, cultural semiotics is vital because it tells us that our work has no significance unless it is contextualized by a complex collection of cultural elements. These variables are not static; they are always changing as we change and create them. The more we understand and recognize these factors, the more control we will have over the success of the products we create.

References

- 1 Lotman, I. (1990). *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London.
- 2 Thurnwald, Richard C. (1950). *Der Mensch geringer Naturbeherrschung. Sein Aufstieg zwischen Vernunft und Wahn*. Berlin: Walter de Gruyter.
- 3 Tomlinson, J. (1992). *Cultural imperialism: A critical introduction*. Baltimore, MD: The John Hopkins University Press.
- 4 Reisinger, Y., & Turner, L.W. (2003). *Cross-Cultural Behaviour in Tourism — Concepts and Analysis*, Burlington, MA: Butterworth-Heinemann.
- 5 Massimo Leone. (2014). *Cultural semiotics as fluxorum scientia*. Proceedings of the 12th World Congress of the International Association for Semiotic Studies (Iass/ais). New Bulgarian University.
- 6 Berger, A. (1989). *Signs in Contemporary Culture*. Wisconsin, Sheffield Publishing Company.
- 7 Gellner, E. (1992). *Postmodernism, Reason and Religion*. London.
- 8 Haryatmoko (2009). *Petaka Hipermodernisme*. Mei-Juni.
- 9 Johansen, Jorgen Dines, & Svend Erik Larsen (2002). *Signs in Use*. New York: Routledge.
- 10 Danesi, M. (1994). *Messages and Meanings: An Introduction to Semiotics*. Toronto: Canadian Scholars' Press.
- 11 Piliang Yasraf, A. (2010). *Hipersemiotika: Tafsir Cultural Studies*. Atas Matinya Makna, Cetakan V, Jalasutra, Yogyakarta.
- 12 Danesi, M. (2010). *Understanding Media Semiotics*. Jalasutra, Yogyakarta.
- 13 Penerjemah: A.Gunawan Admiranto.
- 14 Andreev, V., & Uzilevsky, G. (1993). *Iconic signs and languages in user interface design*. In *East-West International Conference on Human-Computer Interaction: Proceedings of the Ewhci93*, volume 1 of *Foundations of Hci*, 180–190.

15 Keeler, M., & Denning, S. (1991). The Challenge of Interface Design for Communication Theory: From Interaction Metaphor to Contexts of Discovery. *Interacting with Computers*, 3, 283–301.

16 Nadin, M. (1997). *Signs and Systems. A Semiotic Introduction to Systems Design*, chapter Visible Signs — The Language of Multimedia. University Press, Cambridge.

17 Cameron, Sh. (2019). Finite semiotics: a new theory of semiotics with applications to information technology. Submitted in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy School of Electrical Engineering and Computer Science Faculty of Science and Engineering Queensland University of Technology.

18 Rozkwitalska, M. (2010). Barriers of cross-cultural interactions according to the research findings. *Journal of Intercultural Management*, Vol. 2, No. 2, 37–52.

Ж.О. Әбікенов, С.Е. Құдайбергенов

Семиотикалық талдау арқылы қазіргі мәдениетті зерттеу

Мақаланың әдіснамалық негізі семиотиканың мәдени принциптері, оның дамуындағы кез келген құбылысты зерттеу. Ол семиотика мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін рәміздер арқылы анықтайды, семиотика мен мәдениеттің өзара байланысын көрсетеді және әртүрлі деңгейлердің, семиосфераның, семиотикалық кеңістіктің және т.б. маңыздылығын талқылайды. Бұл бізге мәдени кеңістік туралы түсінігімізді тереңдетуге және адамзат мәдениетін мәні бойынша тануға мүмкіндік береді. Гиперсемиотика, гиперреализм және гипермодернизм сияқты түрлі формалары арқылы көрінетін қазіргі заманғы мәдениет біздің қоғамда түрлі қауымдастықтардың дамуын көрсетеді, осылайша түрлі ойын ережелері де пайда болды. Гиперсемиотикадағы маңызды мәселе қазіргі өмірде белгілерді шамадан тыс пайдалануды білдіреді. Бұл көптеген сипаттамамен көрсетілген: белгілерді өзгерту, имманентті принцип, айырмашылық, шартты түрдегі тілдік ойындар, модельдеу және үзіліс. Сондықтан қазіргі мәдениеттегі рәміздер философиясын зерттеу — бұл семиотикалық зерттеулер туралы түсінігімізді тереңдетуге арналған қажеттілік болып табылады. Осы тұжырым қазіргі заманғы мәдениетті зерттеу, өмірдің мәнін абстракциялау үшін белгішелер, белгілер және танбалар түрінде рәміздер құрылымын қолданатын қазіргі мәдениеттің семиотикасын талқылау арқылы расталады. Семиотика қазіргі заманғы мәдениетті зерттеу әдісі ретінде қарастырылған және жалпы мәдениетке қатынасы тұрғысынан талданған.

Кілт сөздер: семиотика, гипермәтіндік, гиперсемиотика, гиперреализм, гипермодернизм, мәдениет, заманауи, зерттеу, әдіс, нақтылау.

Ж.О. Абикенов, С.Е. Кудайбергенов

Изучение современной культуры через семиотический анализ

Методологической основой статьи являются культурные принципы семиотики, изучение любого явления в ее развитии. Она определяет взаимодействие семиотики и культуры через символы, показывает взаимосвязь семиотики и культуры и обсуждает важность различных уровней, семиосферы, семиотического пространства и т.д. Это позволяет нам углубить наше понимание культурного пространства и признать человеческую культуру по существу. Современная культура, проявляющаяся через различные формы, такие как гиперсемиотика, гиперреализм и гипермодернизм, отражает развитие различных сообществ в нашем обществе, и, таким образом, появляются различные правила игры. Важный момент в гиперсемиотике подразумевает чрезмерное использование знаков в современной жизни. Это выражено многими характеристиками: смена знаков, имманентный принцип, различие, условные языковые игры, моделирование и пауза. Поэтому изучение философии символов в современной культуре является необходимостью для углубления нашего понимания семиотических исследований. Этот вывод подтверждается исследованием современной культуры, обсуждением семиотики современной культуры, использующей структуру символов в виде значков, знаков и символов для абстрагирования смысла жизни. Семиотика рассматривается как метод изучения современной культуры и анализируется с точки зрения отношения к культуре, в целом.

Ключевые слова: семиотика, гипертекст, гиперсемиотика, гиперреализм, гипермодернизм, культурный, современный, исследовательский, метод, уточнение.

I.A. Akhmetova*, Zh.O. Galy

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: i.akhmet@inbox.ru, gjo1984@mail.ru)*

Mediation in Kazakh customs as an institute of volunteerism

The concept of “mediation” is a complex system based on the establishment of a compromise in a historical and philosophical context. Volunteering is the implementation of voluntary activities in providing assistance to vulnerable groups in a social strata. The article considers the answers to the questions what is the concept of mediation in the traditional Kazakh society and its connection with voluntariness, what is its essence. This article will not only allow us to scientifically study the relationship of conciliation procedures in Kazakh society with mediation, moral aspects, but also assess the essence of this concept from the point of view of voluntariness, spiritual and moral value as an ethical phenomenon. The authors take a step towards scientific theoretical analysis based on the theses of scientific works of a number of researchers who studied the patterns of mediation in the article. The ethno-cultural aspects of mediation are revealed, based on the fact that the activities of the board members who carried out voluntary mediation activities in the Kazakh steppe to reconcile the conflicting parties are really connected with voluntariness. Although the historical and theoretical foundations of conciliation procedures are considered only in the law of customs, at the present stage it is concluded that research is necessary along with voluntary, ethical principles.

Keywords: Kazakh society, volunteerism, institute of mediation, history of mediation, Kazakh customs, biys, disputes, institute of peace, conflict resolution, ethical standards.

Introduction

This topic is one of the most important and innovative. Mediation has been an institution of reconciliation and a procedure in the Kazakh steppe since ancient times. It has been carried out to resolve and reconcile various disputes in the country. In Kazakhstan, the proverb “The purpose of the dispute is a truce” is proof of this.

The main purpose of mediation is bilateral reconciliation, the formation of mutual understanding without bringing biys to court. Thus, during religious holidays, with the postponement of consideration of the case to the court of biys, consent, affinity (unrelated bilateral matchmaking), with the postponement of the case on the same holiday, methods were used not to bring the case to court, forgiving each other with the conviction: “a Muslim is not offended by a Muslim”. This was carried out owing to common sense, foresight and the mediator’s policy.

Why is mediation considered a voluntary activity? After all, an intermediary is an employee who voluntarily, without receiving any payment, calls on both sides to reconcile and acts to prevent revenge and discord. In this sense, we see the philosophical and ethical aspects of mediation. He did his best to solve a stressful problem: “with unity there is strength”. One can see the involvement of this conciliatory tradition in a religious institution. The Prophet said: “a Muslim will not be offended by his brother for more than three days”.

Mediation in the Kazakh steppe is an invaluable asset of the nation, an ethical and moral principle, a unique, distinctive embodiment of another culture and nation.

Separately, it should be noted the value and importance of mediation as an institution of volunteerism in science. After all, mediation is a description of human civilization, a legal source. The object of the study is to consider that mediation as an institution of voluntariness is the basis of humanistic ideas in the civilization world; the subject of the study is the historical and philosophical-ethical analysis of mediation.

Justice was represented by the Kazakhs mainly not as an institution of law enforcement, but as an institution of peacemaking. The absence of a mechanism for implementing the decision also required the establishment of an agreement between the parties since a court decision based only on the authorities could remain unfulfilled.

* Corresponding author’s e-mail: *i.akhmet@inbox.ru*

Experimental

To disclose the humanistic roots, spiritual realities, and value realities in Kazakh traditions, the topic of the study was taken into consideration as a voluntary mediation institution. During the study, the method of conceptual analysis was used, updating the work of an ontological, anthropological, axiological nature. In this regard, the great Kazakh biys Töle biy, Aiteke biy, Kazybek biy acted as mediators. Scientific theoretical sources of legal regulation and resolution of civil disputes in the Kazakh steppe were obtained, in particular guided, by the works of research scientists such as S.K. Atakhanov, B.A. Zhetpisbayev, R.G. Melnichenko., L.F. Balluzek.

Results and Discussion

The idea of universal voluntariness as a universal human value is widespread in all civilizations of the world, as evidenced by the philosophical works of thinkers of different civilizations in the history of mankind.

Mediation is a procedure for resolving a dispute (disputes) between the parties, carried out by a voluntary agreement of the parties, with the assistance of a mediator (s) in order to achieve a mutually acceptable solution [1].

Mediation in English means to be an intermediary. Today, mediation is widely used in world practice, from large enterprises to issues such as divorce and the division of property. If we turn to international statistics, 30-40 percent of all disagreements are conducted through mediation, of which 85 percent have a positive result. After the Soviet period, mediation was used for the first time by Moldova and Lithuania to resolve criminal cases. The last of these countries have achieved an economic effect from this practice. As for the biy court system in Kazakhstan, it is the core of this mediation.

The difference between a mediator and a judge is that a mediator can actively participate in negotiations with the parties to the conflict, but a judge cannot do this, he is obliged to follow the principle of non-interference. Mediation takes only 30 days, and trials last for months and even years.

The history of mediation dates back to ancient times. In different historical periods, there were many forms of resolving controversial issues. It included a set of numerous measures and solutions that could temporarily or permanently eliminate the disputes of the parties which were considered suitable for this particular historical society. Conciliatory ways of resolving disputes also existed in a primitive communal society. The need to involve a third neutral party in resolving the dispute was caused, first of all, by the need to survive. In ancient times, this procedure was especially widespread and developed in regions where trade was primarily well developed. Historians associate the emergence of mediation with the Phoenician civilization and ancient Babylon, which was based on maritime trade.

Further development of the institution of mediation took place in ancient Greece, where mediators were known as “proxenetas”. In ancient Rome, starting with the Digest of Justinian, the legislative consolidation of the position of mediators began. In Roman law, they had various names: medium, interpres, internuncius, intercessor, interlocutor conciliator, interpolator, and also mediator. In the Middle Ages, attempts were made in the Land of Russia to peacefully settle civil strife between knyazes (rulers). In those days, the clergy most often acted as mediators and conciliators.

The use of the institute of mediation was also reflected in the history of the development of Kazakh customary law. In particular, the “Zhety Zhargy” (seven regulations) enshrines the right to compensation for damage due to cost and penalties. Biy played the role of mediator. The historical significance of the biy court lies in the fact that it was an example of justice.

The trial began when people came to find a solution to the dispute. They only went to biys, in whom they themselves believed. They, who were considered a storehouse of folk wisdom and spirituality, were outstanding personalities of the people.

Peacemaking and mediation are historically established institutions in Kazakhstan. Kazakh researchers: S.Z. Zimanov, Z.Zh. Kenzhaliev, K. Alimzhan, T.M. Kultelev, and many others said that judicial power in Kazakh society had long been exercised by the biy court, which satisfied the needs of the then society in the settlement of disputed issues.

Justice was represented by the Kazakhs mainly not as an institution of law enforcement, but as an institution of peacemaking. The absence of a mechanism for implementing the decision also required the establishment of an agreement between the parties, since a court decision based only on the authorities could remain unfulfilled. The biy of the prosecution and the biy of protection from the ru (clan) took part in

resolving disputes that arose between the rus (clans). The trial was carried out based on the rules adopted in such institutions as the “kenes” (council) and “zhuginis” (go to court). L. Balluzek said: “before the court, there must be the conviction of others, that is, impartial and authoritative for the disputants, so that the disputants do not allow quarrels because they are the sons of one national family “Kazakh” ...” [2; 165]. If the parties did not agree on a peaceful settlement of the dispute, then the court was the next instance.

The measures of reconciliation, which the official jury court subsequently applied in its activities, were also highly appreciated by some authors. I. Kozlov noted that the appeal of the biy courts “to the conscience and spirit of reconciliation of the disputing parties” will be guided by biy when considering each case [3; 306]. The moral procedural law of the Kazakhs and the judicial practice of authoritative biys of antiquity, the main purpose of which was coercion, persuasion, suggestion of the parties in the need for reconciliation, there were various types of peace agreements of the disputing parties – “truce”, “consent”, “decision”. They also include the following techniques and methods of biys:

1) In most cases, not only in minor cases, but also in major disputes: criminal cases and generic disputes were resolved using the “karyndas” (sister) technique. The main purpose of this type of agreement is the reconciliation of brothers and sisters without going to court;

2) If there were no strong reasons and supporting evidence, a “half” or “partially” resolution was used instead;

3) If the biy or the person who took the oath on the part of the defendant were not sure of the defendant’s innocence and did not find the grounds necessary to protect his interests, then they had the right to recommend to the plaintiff (upon his arrival) to end the case peacefully, “involving” him [4; 225, 226].

“Brevity is the soul of wit”, i.e. a wordy controversial issue should end with a brief solution. Although it should be such that the decision is accurate and convincing, as the following theses warned biy about: “Deliberate often – decide once”. The decision of the biy court should be only like this [5; 94, 95].

The structure of Kazakh society (the court of biys, the power of sultans) did not lose its former significance until in 1869 Alexander II signed the “temporary regulations” on the management of the steppe region and Russian legislation began to spread. After the adoption of this rule, only marriage and family cases, small claims and disputes came to the consideration of the biy court [6; 84]. Arbitration courts existed in Kazakhstan from the end of the XVIII to the beginning of the XX century as an alternative to the biy court for the independent resolution of legal disputes and litigation without distinction into criminal and civil law torts.

Considering the history of mediation in Kazakhstan, Kazakh folk biys, such as Töle biy, Kazybek biy, Aiteke biy, who became biys of their period, provided for the regulation of the political and legal system and the strengthening of justice in the nomadic Kazakh steppes.

The historical, philosophical, political, and cultural heritage of biys is very important in the Kazakh steppe. The three biys supported the idea of unity and understanding of the category of basic requirements, principles in the management of the state, in the conduct of political power. That is, the biy was a source of establishing peace, strengthening the state, and calling for unity.

The researchers from the organization The Dispute Resolution Center (USA) gave the following definition to the mediator:

“Mediators are a neutral third party to help people in conflict find solutions, in agreement together. We offer beginner and advanced mediator trainings and workshops at a low cost” [7].

Kayla Matthews notes the mediator’s functions as follows:

“Becoming a mediator, then, might seem like a stretch for you and your inherent skills. Rather than choosing a side, the mediator works for both parties. Families, professionals and even strangers seek mediation, and it’s the mediator’s job to listen to the issue at hand. Then, they help highlight the best course of action, one that’s likely to be a compromise for both sides” [8].

Kazakhstani researcher B.A. Zhetpisbayev in his work “Legal issues of property disputes” noted that “Mediation is an out-of-court method of dispute settlement chosen by the parties on a voluntary basis to achieve a certain goal” [9; 92]. Thus, mediation as an institution of volunteerism in the Kazakh steppe is an alternative way to resolve conflict situations with the help of a mediator without bringing it to court. Publicity is a necessary condition for nomadic democracy, public opinion conforming to the norms of ancient traditions and customs of law, as well as the firm assertion of the principle of justice exceeding any law – all these are guarantees that ensure the biy court, which everyone trusts.

The mediator explains to the parties the essence and principles of the procedure. Then he listens to their statements: how each of the participants in the dispute sees the conflict that is being worked on. Issues are

formulated that the parties are ready to discuss together. Then the mediator determines the interests of the parties. The participants propose solutions that can be evaluated according to the realism and interests of each of them. As a result, a mediation agreement may be concluded, fixing the agreements reached.

In her work, Becky L. Jacobs offers the following conclusion referring to the practical activity of the mediator: “Many others, however, particularly those in the legal profession, contend that non-lawyer mediators are severely limited in their ability to successfully mediate disputes because they cannot accurately assess the strengths and weaknesses of each party’s case. Even if they were able to make legal assessments, they are forbidden from doing so in many states by unauthorized practice of law concerns” [10].

In his textbook “Mediation”, R.G. Melnichenko emphasizes that mediation is the principle of voluntariness. He notes that “volunteering is an opportunity to keep the mediation activity under control”. The mediation procedure based on the principle of voluntariness is as follows:

- voluntary start and end of the procedure. Mediation is carried out if both parties are willing to agree with each other;
- freedom of bilateral decisions. The warring parties voluntarily make their choice, referring to one mutual decision;
- voluntary choice of mediator. During the mediation process, the parties may voluntarily choose and change the mediator. The mediator cannot force them to make a choice;
- voluntary determination of mediation processes;
- freedom of the parties to choose the mediation procedure. Although the mediator himself regulates the activity of mediation on a professional basis, maintaining a “balance” in its implementation [11; 73].

In the quarter of the XX century, the concept of mediation was fully revealed, and we will try to answer questions about how this type of activity is carried out and who can hold this position:

- Anyone who believes in conflict resolution with the choice of conflicting parties can become a non-professional mediator.

If the dispute is transferred to the jurisdiction of the court, only a professional mediator can be called to conduct a conciliation procedure. The list of judicial peacekeepers is approved based on personnel submitted by state courts.

What happens after the mediation procedure?

The result of reconciliation of both parties may be a settlement agreement, full or partial rejection of the claim, recognition of the circumstances of the case. The settlement agreement, the recognition of the claim and the rejection of it are fully approved by the court if they do not contradict the law and do not violate the rights and legitimate interests of other individuals [12].

Currently, mediation is a global transnational movement that is developing everywhere in response to the impossibility of a continuous solution, which is a common phenomenon.

Mediation is a profession characterized by ethical responsibility and obligations. Since mediation is a voluntary process, to effectively perform the duties of a mediator, the candidate must be favorable to the parties in terms of professional knowledge and skills, objectivity, fairness and experience [13; 60].

Members who have carried out voluntary mediation activities are actually skeptical about the ethical and moral side of mediation, relying on the fact that it is related to voluntariness.

The reason why we attribute mediation to voluntariness is that mediation is free, and the mediator is free to spend his time on this dispute or issue. The main goal of the mediator is to call for reconciliation, resolve a dispute, and help people. Special attention of volunteering is paid to helping people.

Atakhanov S.K. in his work states that “mediation is an activity in which this procedure is voluntary. The subjects of mediation voluntarily turn to mediation, voluntarily accept agreements based on the results, and also voluntarily fulfill agreements reached in the mediation process” [13; 96].

However, this does not mean that there is no payment for mediation services, but that modern mediators receive a salary for their services, as stipulated by the law “On Mediation”.

Conclusions

According to Article 2 of the Law “On Mediation” adopted by the Government of the Republic of Kazakhstan Resolution No. 1108 of October 26, 2010, mediation is a voluntary process where disputes between parties are settled with the help of a mediator in an effort to find a resolution that is acceptable to all parties. [1].

Analysis of the scientific and practical material collected during the research, review of works on this topic, the processing of one of the voluntary mediation institutes in the Kazakh steppe were carried out. As a

result, the goals and purpose of the study were achieved. Proceeding from this result, by maintaining legal service in a country that has long existed in the Kazakh steppe, without losing the trend that was formed by the wisdom of traditional Kazakh khans and biys, and becoming an example for future generations, one can raise a faithful descendant of its homeland.

References

- 1 Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 г. № 401–IV «О медиации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z110000401/z110401.htm>
- 2 Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой Киргизской орде силу закона: материалы по казахскому обычному праву: сб. / Л.Ф. Баллюзек. — Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1948. — С. 165–172.
- 3 Козлов И.А. Обычное право киргизов: материалы по казахскому обычному праву: сб. / И.А. Козлов. — Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1948. — С. 306.
- 4 Изразцов Н. Обычное право «адат» киргизов Семереченской области / Н. Изразцов // Этнографические обозрение. — 1897. — № 4. — С. 225, 226.
- 5 Зиманов С.З. Казахский суд биев — уникальная судебная система: учеб. пос. / С.З. Зиманов. — Алматы: Атамұра, 2008. — 406 с.
- 6 Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов / Т.М. Культелеев. — Караганда: Болашак-Баспа, 2004. — 180 с.
- 7 Volunteer as a Mediator. Retrieved from <https://thedisputeresolutioncenter.org/volunteer/>
- 8 Mathews K. Benefits of Volunteer Mediation / K. Mathews. — 2020. *mediate.com*. Retrieved from <https://www.mediate.com/articles/matthews-benefits-volunteer.cfm>
- 9 Жетпісбаев Б.А. Мүліктік даулардың құқықтық мәселелері: оқу құралы / Б.А. Жетпісбаев. — Алматы: «Қазақ университеті», 2018. — 142 б.
- 10 Jacobs B.L. Volunteers: The Power of Community Mediation / B.L. Jacobs // Nevada Law Journal. — 2011. — Vol. 11, Iss. 2. Retrieved from <https://scholars.law.unlv.edu/nlj/vol11/iss2/8/>
- 11 Мельниченко Р.Г. Медиация: учеб. пос. / Р.Г. Мельниченко. — М.: Дашков и К, 2018. — 192 с.
- 12 Суспицына И. Медиация: разрешаем споры без суда. [Электронный ресурс] / И. Суспицына. — Режим доступа: <https://www.advgazeta.ru/ag-expert/advices/mediatsiya-razreshaem-spory-bez-suda/>
- 13 Атаханов С.К. Азаматтық құқықтық дауларды шешудің баламалы әдістері: моногр. / С.К. Атаханов. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 140 б.

И.А. Ахметова, Ж.О. Ғалы

Қазақ әдет-ғұрпындағы медиация — еріктілік институты ретінде

«Медиация» ұғымы тарихи-философиялық тұрғыда даулы жағдайда компромисс орнатуға негізделетін күрделі жүйе. Еріктілік болса әлеуметтік қоғамда қорғалмаған топтарға көмек көрсету барысында ерікті қызметті жүзеге асыру. Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы медиация ұғымы деген не және оның еріктілікпен байланыстылығы, мәні қандай деген сұрақтарға жауаптар қарастырылған. Сонымен қатар мақалада қазақ қоғамындағы татуластыру рәсімдерінің медиациямен байланысын, моральдық қырларын ғылыми тұрғыда зерттеуге жол ашып қана қоймай, талдау жасау арқылы бұл концептінің мәніне еріктілік, әрі этикалық құбылыс ретінде рухани-моральдық құндылық тұрғысынан баға берілген. Авторлар мақалада медиация заңдылықтарын зерттеген бірқатар зерттеушілердің ғылыми жұмыстарының тезистерін негізге ала отырып, ғылыми теориялық талдау жасауға қадам жасаған. Қазақ даласындағы ерікті түрде медиациялық қызметтерді жүзеге асырған алқалы жиынның билері, мүшелерінің жанжалдасушы тараптарды татуластыру бойынша қызметі шын мәнінде еріктілікпен етене байланыстылығына сүйене отырып, медиацияның этно-мәдени қырлары ашылған. Татуластыру рәсімдерінің тарихи-теориялық негіздері әдет-ғұрып құқығында ғана қарастырылып келсе де, қазіргі кезеңде еріктілікпен, этикалық принциптермен қатар қарастыру үшін зерттеулер жүргізу қажет деген пайымдар жасалған.

Кілт сөздер: қазақ қоғамы, еріктілік, медиация институты, медиация тарихы, қазақ әдет-ғұрыптары, билер, даулар, татуластыру институты, бітімгерлік, этикалық нормалар.

Медиация в казахской традиции как институт добровольчества

«Медиация» в историко-философском смысле представляет собой сложную систему, в основе которой лежит установление компромисса в решении спора. Добровольчество, в свою очередь, это осуществление добровольной деятельности при оказании помощи незащищенным группам в социальном обществе. В статье рассмотрены ответы на вопросы: о понятии медиации в традиционном казахском обществе и ее связи с добровольчеством, рассматривается ее сущность. Данная статья не только позволит научно изучить моральные аспекты взаимосвязи примирительных процедур в казахском обществе с медиацией, но и в результате произведенного анализа позволит оценить сущности этого концепта с точки зрения духовно-нравственной ценности как добровольчества, так и этического феномена. Авторы статьи, основываясь на тезисах научных работ ряда исследователей, изучавших закономерности медиации, произвели научно-теоретический анализ. Кроме того, они считают, что деятельность биев, осуществлявших добровольную медиационную деятельность в казахской степи, по примирению конфликтующих сторон действительно связана с добровольчеством; раскрыты этнокультурные аспекты медиации. Несмотря на то, что историко-теоретические основы примирительных процедур изучены только в обычном праве казахов, сделан вывод о необходимости проведения исследований медиации на современном этапе, с точки зрения добровольчества и этических принципов.

Ключевые слова: казахское общество, добровольчество, институт медиации, история медиации, обычай казахов, бии, споры, институт примирения, разрешение конфликтов, этические нормы.

References

- 1 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 28 yanvaria 2011 g. No. 401–IV «O mediatsii» [Law of the Republic of Kazakhstan of January 28, 2011 N 401-IV “On Mediation”]. (2011, 28 January). Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z110000401/z110401.htm> [in Russian].
- 2 Balliuzek, L.F. (1948). Narodnye obychai, imevshie, a otchasti i nyne imeiushchie v Maloi Kirgizskoi orde silu zakona: materialy po kazakhskomu obychnomu pravu: sbornik [Folk customs that had, and partly still have, the force of law in the Small Kyrgyz Horde: materials on Kazakh customary law: collection]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 3 Kozlov, I.A. (1948). Obychnoe pravo kirgizov: materialy po kazakhskomu obychnomu pravu: sbornik [Kyrgyz customary law: materials on Kazakh customary law: collection]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 4 Izraztsov, N. (1897). Obychnoe pravo «adat» kirgizov Semerechenskoi oblasti [Customary law “adat” of the Kyrgyz of the Semerechensk region]. Etnograficheskie obozrenie, 4 [in Russian].
- 5 Zimanov, S.Z. (2008). Kazakhskii sud biev — unikalnaia sudebnaia sistema [Kazakh Biy Court is a unique judicial system]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 6 Kultelev, T.M. (2004). Ugolovnoe obychnoe pravo kazakhov [Criminal customary law of the Kazakhs]. Karaganda: Bolashak-Baspa [in Russian].
- 7 Volunteer as a Mediator. <https://thedisputeresolutioncenter.org/volunteer/>
- 8 Matthews, K. (2020). Benefits of Volunteer Mediation. <https://www.mediate.com/articles/matthews-benefits-volunteer.cfm>
- 9 Zhetpisbaev, B.A. (2018). Muliktik daulardyn quqyqtyq maseleleri [Legal issues of property disputes]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 10 Jacobs, B.L. (2011). Volunteers: The Power of Community Mediation. *Nevada Law Journal*, 11, 2. <https://scholars.law.unlv.edu/nlj/vol11/iss2/8/>
- 11 Melnichenko, R.G. (2018). Mediatsiia [Mediation]. Moscow: «Dashkov i K» [in Russian].
- 12 Suspitsyna, I. Mediatsiia: razreshaem spory bez suda [Mediation: we resolve disputes without trial]. Retrieved from <https://www.advgazeta.ru/ag-expert/advices/mediatsiya-razreshaem-spory-bez-suda/> [in Russian].
- 13 Atakhanov, S.K. (2020). Azamattyq quqyqtyq daulardy sheshudin balamaly adisteri [Alternative methods of resolving civil disputes]. Almaty: Qazaq universiteti.

В.С. Батури^{*}, А.С. Сагатова, А.П. Степкин

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: baturin_vs@mail.ru, asem.sagatova@list.ru, stepkin2907@mail.ru)*

Взаимоотношения гражданина и государства: между должным и сущим

Статья посвящена концептуальному переосмыслению соотношения между сущим и должным, доминирующего в современном цивилизационном пространстве во взаимоотношении гражданина, институтов гражданского общества, с одной стороны, и государства — с другой. Отмечается, что, в отличие от нравственной основы этого взаимоотношения, столь характерного для античной Греции, начало иного, законодательно правового подхода к данной сфере было положено римской эпохой. При этом логика социального нормирования, столь характерная для греческого полиса: свобода–обязанности–права, уступает место совсем иной логике: закон–права–свобода. Дальнейшему доминированию этой логики в государственном обустройстве общества во многом способствовали идеи, связанные с легитимизацией неотчуждаемости так называемых «естественных» прав человека. Прослеживается, как дальнейшее практическое воплощение естественно-правовых идей нашло отражение в таких документах, как французская «Декларация прав человека и гражданина» (1789) и американский «Билль о правах» (1789). Обращено особое внимание на то, что при этом претерпело изменение само понятие «гражданин». Альтернативой существующему характеру взаимоотношения между государством и человеком могут служить средства, которые давно апробированы и довольно успешно применяются в законотворческой деятельности. При этом исходной правоотношений выступает амбивалентная взаимосвязь между правовым запретом (обязательством) и правовым разрешением (правом). Разработка собственной стратегии Казахстана в преодолении как накопившихся, так и будущих проблем во многом обусловлена законодательной легитимизацией в сфере гражданских отношений, именно приоритета должного над сущим.

Ключевые слова: гражданин, гражданское общество, государство, справедливость, свобода, обязанности, право, закон, естественные права, господство – подчинение, правовой запрет, правовое разрешение.

Введение

В современном обществе взаимоотношения человека, различного рода формируемых самими же людьми институтов гражданского общества, с одной стороны, и государства — с другой, строятся на законодательно правовой основе. В связи с этим, подлинно демократическим принято считать только «правовое государство». А этот тип государства, как правило, определяют как «правовую форму организации и деятельности публично-политической власти и ее взаимоотношений с индивидами как субъектами права, носителями прав и свобод человека и гражданина» [1; 106]. Подобного рода убеждения прочно укоренились в общественном сознании и, в большинстве случаев, ни у кого не вызывают сомнений.

В основе современного законотворчества лежит принцип, согласно которому каждый человек как гражданин может обладать только таким набором прав и свобод, определение и реализация которых возможна исключительно благодаря верховенству закона. Однако, как показывают современные реалии, традиционно принятый формат законодательно правового нормирования отношений гражданина, институтов гражданского общества, с одной стороны, и государства — с другой, все чаще и чаще теряет свою безупречность.

Даже наиболее передовые по демократическим меркам государства все чаще стали сотрясать коллизии, обусловленные протестными выступлениями, связанными с борьбой их гражданского населения за свои «права и свободы».

Наиболее явственно это продемонстрировали, к примеру, события во время пандемии, вызванной COVID–19, или разгул движения «Black Lives Matter» («Жизни черных важны») в США. А дни «Трагического января» 2022 г. в Казахстане зарождают большие сомнения в универсальности тех идеалов и ценностей, с которыми связывали молодые суверенные государства, возникшие на постсо-

^{*} Автор-корреспондент. E-mail: baturin_vs@mail.ru

ветском пространстве, безоговорочно избрав для себя путь «строительства правового государства с рыночно ориентированной экономикой и формирования гражданского общества».

Уже сама логика, определяющая последовательность приоритетов в разрешении задач, стоявших перед ними на этом пути, явно указывала на то, что процесс формирования гражданского общества при этом будет проходить под явным патронажем государства. И даже правовой статус подобного типа государства отнюдь не помешал, к примеру, в Казахстане за тридцатилетие его суверенного существования, как было отмечено Президентом Касым-Жомартом Токаевым, тому, что «...всего 162 человека владеют половиной состояния Казахстана» [2].

В этой связи республика столкнулась на сегодня с необходимостью разработки собственной стратегии, связанной не только с преодолением уже накопившихся проблем, но и способной в перспективе противостоять любым возможным вызовам и угрозам. Поэтому не случайно в Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» отмечается: «Стоящие сегодня перед Казахстаном задачи требуют усиленного взаимодействия государства и неправительственных организаций, системной перезагрузки институтов гражданского общества» [3]. А это, в свою очередь, требует определенного переосмысления как понятийно-категориального аппарата, так и самой логики нормативно-правового регулирования взаимоотношения человека, гражданского общества и государства.

Методология и методы исследования

На основе методологии деятельностного подхода в статье рассмотрена ретроспектива идей, связанных с пониманием сущности взаимоотношения гражданина, гражданского общества и правового государства в разные исторические эпохи. При этом использование исторического и логического методов позволило определить причины, повлиявшие на изменение характера этих взаимоотношений. Применение логики ВАК позволило более адекватному пониманию перспективы развития этих отношений на будущее.

Обсуждение

Истоки формирования целостных концептуальных представлений о природе, сущности и взаимосвязи человека, гражданского общества и государства во многом связаны с античностью. Поскольку в представлении античных греков человек являлся политическим существом, то понятия «человек» и «гражданин», по смыслу, представлялись тождественными. Варвары же, как существа с «недоразвитой человеческой природой», в их представлении, не могли быть относимыми к данной категории людей.

Основу государственного обустройства античной Греции составляли граждане, атрибутивным качеством которых являлась политическая свобода, позволяющая им на паритетной основе участвовать в управлении делами полиса — государства, представлявшего собой сообщество подобного типа людей. Характерно, что сами эллины вкладывали в содержание понятия «полис», в первую очередь, не территорию, город или укрепление, а как раз гражданский коллектив. По выражению Аристотеля, классического представителя античной философской мысли, «дело не в стенах, ведь весь Пелопоннес можно было бы окружить одной стеной. Чем-то подобным является Вавилон и всякий город, представляющий собой, скорее племенной округ, нежели государственную общину...» [4; 448]. Ни о каком гражданстве с рождения, как это характерно для более поздних эпох, не могло быть и речи. Например, в Афинах, чтобы стать полноправным гражданином юноша-эфеб был обязан прежде пройти докимасию — проверку на способность быть гражданином. И только, пройдя ее и дав присягу, эфеб мог считаться полноправным гражданином. Здесь четко прослеживается логика производности прав даже свободного человека от выполнения до этого им определенного круга обязанностей в качестве гражданина.

Полис создавался на основе добровольного объединения свободных людей. Поэтому главной целью политического сообщества являлось служение общему благу, что и являлось критерием справедливости государства, придерживавшегося данного критерия в организации своей деятельности. Не случайно, по мнению Аристотеля, «...только те государственные устройства, которые имеют в виду общую пользу, являются, согласно со строгой справедливостью, правильными; имеющие же в виду только благо правящих — все ошибочны и представляют собой отклонения от правильных; они основаны на началах господства, а государство есть общение свободных людей» [4; 456].

Таким образом, проблема онтологии во взаимоотношениях гражданина и государства у эллинов тесно взаимосвязана с этической сферой. Это обусловлено тем, что в основе архитектуры взаимоотношений грека, как микрокосма, с себе подобными, лежали такие этические категории, как свобода, благо справедливость и др. Что служило основой формирования субъект-субъектной парадигмы взаимоотношений, как непосредственно между самими гражданами, так и между гражданином и властными структурами полиса.

Начало отхода от нравственной основы взаимоотношений человека и государства было положено римской эпохой. Деятельность римлян была обусловлена возросшим доминированием проблем повседневности. В связи с чем остро возникала потребность в принятии норм, полезность, значимость и общепонятность которых для римского сообщества проявлялась бы в формате: здесь и сейчас. При этом характер привилегированности положения коренных римлян стал находить свое выражение в определенном приоритете их прав по сравнению с правами других членов их окружения. Что нашло отражение в легитимной форме закрепления этих видов прав в виде специальных законов.

Именно с этого времени во взглядах на закономерности нормирования социального пространства происходит их своеобразное смысловое преобразование. Суть последнего состоит в том, что при формировании взаимоотношений в обществе начинает преобладать не нравственная, а юридическая доминанта. Логика социального нормирования, столь характерная для греческого полиса: свобода–обязанности–права уступает место совсем иной логике организации подобного нормирования: закон–права–свобода. При этом мера и объем прав ставятся в зависимость не от характера и содержания выполненных человеком соответствующих обязанностей, а от властных предписаний законов. Что послужило основой формирования совсем иной — субъект-объектной парадигмы организации взаимоотношений во всех сферах жизни Римской империи.

Римлянами в подобной же логике была заложена тенденция для дальнейшей дифференциации понятий «человек» и «гражданин». Юристом Ульпианом (II–III вв.) частное право было разделено на естественное право, к которому относились предписания природы, то, что свойственно всему живому, например, создание семьи и воспитание детей, право народов, включающее в себя все то, что свойственно всем людям в отношениях между собой, и гражданское право, субъектами которого являлись собственно римские граждане [5; 83–85].

В Средние века произошел своеобразный возврат к нравственно-этическим проблемам в организации социального нормирования. Однако эти проблемы были вызваны к жизни совсем иными причинами — безусловным господством тео-церкво-центризма. Любой верующий априорно был объектоподобным в силу того, что субъектом мог быть только Творец. Поэтому субъект-объектной парадигме организации, как жизни отдельного человека, так и его зависимости от государственной власти, попросту, не было альтернативы. В этих условиях право на пребывание после смерти в раю, по религиозным канонам, зависело только от самого человека. А страх и совесть являлись теми важнейшими истоками мотивации в индивидуальной и коллективно организованной жизнедеятельности верующего, которые удерживали его от свершения греховных деяний. Поскольку власть представлялась богоугодной деятельностью, ведь Творец, в принципе, не мог совершать деятельность иного вида, то безоговорочное законопослушание светской власти для верующего являлось вполне естественным явлением. На практике социальный уклад средневекового общества оборачивался усилением личной зависимости человека от монарха. Ведь он являлся «помазанником божьим» на Земле. Поэтому его власть считалась столь же абсолютной, равно как и власть Всевышнего над Миром. Такую политико-правовую связь между человеком и существующей властью, носящую односторонний характер, принято называть подданством. Естественно, что ни о каком гражданине в подлинном смысле этого слова в данном случае не могло быть и речи.

Основу современных взаимоотношений теперь уже государства и гражданина составляют идеи, сложившиеся в Новое Время. Авторы этих идей: Г. Гроций, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтескье, Ж.-Ж. Руссо и другие находились под влиянием естественно-научной картины мира, господствовавшей в данную историческую эпоху. Несмотря на детальные различия, данные теории направлены на легитимизацию неотчуждаемости так называемых «естественных» прав человека. Государство, по их мнению, представляя собой «общественный договор», согласно которому оно, в первую очередь, и должно было обеспечить своим подданным (гражданам) право на жизнь, свободу и собственность.

Так, согласно Дж. Локку, свободным человеком можно назвать того, кто «не подчиняется никакой другой законодательной власти, кроме той, которая установлена по согласию в государстве» [6; 274]. Таким образом, в данном случае четко просматривается идея о зависимости свободы, меру

которой государство в законодательной форме предоставляет гражданину в качестве определенного права.

Достаточно интересными являются взгляды представителей немецкой классической философии, предпринявших попытку объяснить природу человека и общества на основе использования интроспективного подхода. Суть последнего состояла в том, чтобы дать объяснение объективной взаимосвязи, существующей между обязанностями и правами в качестве проявления саморазвития свободной воли, а не являющихся диктатом закона, устанавливаемого по воле властного суверена, вождя, партии или даже от имени самого «народа». Их заслугой является то, что, решая проблемы права, они вышли за пределы юридического толкования, отдав приоритет формату проявления морали и нравственности.

И. Кант, решая проблему антиномии свободы и необходимости, исходил из того, что человек, хотя и является частью природы, подчиненной законам всеобщей необходимости, в то же время обладает трансцендентальной сущностью, благодаря чему обладает свободной волей, не подчиненной необходимости. Именно это и позволяет человеку устанавливать моральные принципы и обязывает его их же и исполнять. Центральным понятием кантовской этики является категорический императив, в одной из формулировок звучащий следующим образом: «Поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству и в своём лице, и в лице всякого другого так же, как к цели, и никогда не относился бы к нему только как к средству» [7; 270].

Вершину данного направления представляет собой «Философия права» Г. Гегеля. В центре системы Гегеля — диалектическое саморазвитие Абсолютного духа. Тремя основными формами конкретизации понятия свободы в саморазвитии Абсолютного духа являются: абстрактное право, моральность и нравственность. Предметом абстрактного права является воля свободного «я». На стадии морали это лицо становится субъектом с осознанными целями и мотивами своих поступков. Абстрактное право и мораль приобретают свою действительность и конкретность в своем синтезе нравственности, или объективной морали, когда понятие свободы объективируется в наличном мире в виде семьи, гражданского общества и государства.

Гегель рассматривает понятие гражданина не автономно, а в качестве члена гражданского общества. Ведь только в гражданском обществе возможна реализация потребностей, интересов и целей отдельного человека. В таком обществе, по выражению Гегеля, «...каждый для себя — цель, все остальное для него — ничто. Однако без соотношения с другими он не может достигнуть своих целей во всем их объеме: эти другие суть поэтому средства для цели особенного. Но особенная цель посредством соотношения с другими придает себе форму всеобщего и удовлетворяет себя, удовлетворяя вместе с тем стремление других к благу» [8; 228]. Такое общество, раздираемое внутренними противоречиями, обусловленными, в первую очередь, сословным антагонизмом, самостоятельно разрешить не в силах. В результате оно заинтересованно в организации более высокого уровня, каким видом и является государство. Граждане, даже и подчиняясь общеустановленной государственной власти, тем не менее остаются свободными, поскольку это подчинение является не насильственным, а результатом проявления их свободной воли.

Взаимосвязь гражданского общества и государства Гегель характеризует следующим образом: «По отношению к сферам частного права и частного блага, семьи и гражданского общества, государство есть, с одной стороны, *внешняя* необходимость и их высшая власть, природе которой подчинены и от которой зависят их законы и их интересы; но, с другой стороны, оно есть их *имманентная* цель, и его сила — в единстве его всеобщей конечной цели и особенного интереса индивидов, в том, что они в такой же степени имеют обязанности по отношению к нему, как обладают правами» [8; 287]. В гегелевской концепции обязанности граждан есть права государства, а обязанности государства есть права граждан.

К сожалению, в обществе, где доминирующим во всех сферах общественной жизни является отношение «господство–подчинение», идеи представителей немецкой классической философии остаются не востребованными до сих пор.

Дальнейшее практическое воплощение естественно-правовых идей нашло отражение в содержании таких документов, как французская «Декларация прав человека и гражданина» (1789) и американский «Билль о правах» (1789). Принятие которых было обусловлено многовековой борьбой подданных за свои права и направлено на ликвидацию абсолютной монархии и других социально-политических и юридических норм феодального общества. Так, содержание французской декларации составляют права человека, к которым относятся «естественные» права и права гражданина, позво-

ляющие ему участвовать в управлении государством. На первый взгляд, здесь присутствует преемственность с укладом организации жизни античного полиса. Однако здесь претерпело изменение само понятие «гражданин». Если в античности гражданином считался тот, кто, как свободный человек, участвовал в деятельности «законосовещательной или судебной власти», то в данном случае гражданами являются лишь те, чья деятельность регламентируется законодательно правовой юрисдикцией конкретного государства.

Как справедливо заметил В.С. Нерсисянц, термин «гражданское общество» теперь явно не соответствует тому, что им обозначается: «Ведь сообществом граждан является не гражданское общество, а, напротив, государство. В сфере же гражданского общества — вопреки наименованию — мы имеем дело как раз не с гражданином (не с политической фигурой, не с субъектом публично-властных отношений и публичного права), а с частным, неполитическим и непубличным человеком — носителем частных интересов, субъектом частного права, участником гражданско-правовых отношений» [1; 110]. К примеру, согласно американской конституции: «Все лица, родившиеся или натурализованные в Соединенных Штатах и подчиненные их юрисдикции, являются гражданами Соединенных Штатов и штата, в котором они проживают» [9]. В данном случае идет привязка гражданства к вполне конкретной государственной принадлежности. И только этой категории граждан государства гарантировало защиту их «естественных прав и свобод». В дальнейшем уже на международном уровне была принята «Всеобщая декларация прав человека» (1948). И здесь основной акцент был сделан именно только на правах человека.

Современное цивилизационное пространство продолжает функционировать в парадигме данного юридического натурализма. Сегодня нормирование общественных отношений направлено на поиск компромисса между правами различного рода властных структур, включая и государство, и правами, отраженными во «Всеобщей декларации прав человека». Что нашло свое отражение в теории «поколений прав», включающей в себя перечень личных, политических, социально-экономических, культурных и других видов прав. А сам характер и содержание этих прав обусловлен: то требованиями, диктуемыми волей законодателя; то предпочтением здравого смысла; то диктатом сложившихся ситуаций и т.п. В данном случае наглядно видно, что сущее приобретает явный приоритет над должным.

Ведь наделение граждан правами происходит исключительно в тех рамках, которое государство, как целостное социальное образование, сочтет безопасным, прежде всего, для своего самосохранения. Поэтому гражданин, как конкретный человек, оказывается ведомым во взаимоотношении с государством, которое выступает в роли ведущего. И это является одним из атрибутов даже для самых передовых по демократическим меркам государств. Но при этом сохраняется опасность того, на что указывал еще И. Кант. «Ведь каждый облеченный властью всегда будет злоупотреблять своей свободой, когда над ним нет никого, кто распорядился бы им в соответствии с законом» [10; 14]. А ведь именно это, в конечном итоге, и способствует нагнетанию в обществе социальной напряженности, приводящей, зачастую, даже к возникновению всевозможного рода социальных конфликтов.

Похоже, что именно дни «Трагического января» 2022 в Казахстане послужили одной из причин для принятия радикальных мер, отмеченных в Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева, где указано: «Речь, прежде всего, идет об окончательном переходе от суперпрезидентской формы правления к президентской республике с сильным Парламентом. Такая система обеспечит оптимальный баланс властных институтов и будет способствовать устойчивому развитию страны» [3].

Для того, чтобы любые социальные образования действительно отвечали интересам всех его членов и обеспечивали реальную паритетность во взаимоотношениях граждан с государством, необходимо переосмыслить логику формирования правоотношений, доминирующих в современном цивилизационном пространстве. И главной целью здесь должно являться сохранение неотчуждаемости, в первую очередь, именно свободы, присущей человеку, исходя из его сущности. Альтернативой господствующим представлениям в данном случае могут служить отдельные идеи, высказанными в античности и представителями немецкой классической философии.

Согласно деятельностному подходу в основе любой активности человека лежит его потребностное состояние, находясь в котором он испытывает недостаток того, без чего не может сохранить свое стабильное самодостаточное существование. Поскольку человек не способен удовлетворить все свои потребности самостоятельно, ему приходится строить взаимоотношения с другими людьми, формируя тем самым искусственно создаваемое социальное пространство.

Делая это осознанно, он проявляет свободу собственного выбора. Учет своих потребностей и потребностей других участников совместно организуемого ими социального пространства достигает

ся за счет предварительного согласования при этом норм осуществления деятельности каждого из них. Что предполагает, в первую очередь, выполнение каждым из них определенных функциональных обязанностей. А уже, во вторую очередь, приобретение ими прав при распределении того, что станет результатом их совместно организованной деятельности. По мере усложнения потребностей в ходе подобным образом организации различных видов социальной деятельности, общественные отношения приобретают более высокий уровень, каждый из которых является производным по отношению к предыдущему.

Таким образом, первый, базовый уровень любого типа социально организованной деятельности составляют взаимоотношения людей друг с другом. Что, кстати, было замечено еще Гегелем: «Потребности и средства как реальное наличное бытие становятся бытием для других, потребностями и трудом которых взаимно обусловлено их удовлетворение» [8; 236].

В контексте деятельностного подхода организацию социальной деятельности и всех видов взаимоотношений в гражданском обществе, определяющих собой характер «инобытия» индивидуальной жизнедеятельности любого человека в окружающей его социокультурной среде, в конечном итоге, можно свести к следующим основным видам проявления.

Первый из них — это взаимоотношения, возникающие на межгражданском уровне. Юридически этот вид взаимоотношений можно квалифицировать как отношение между физическими субъектами, то есть рядовыми членами (гражданами) сообщества.

Ко второму уровню следует отнести взаимоотношения, возникающие между рядовыми гражданами и любым типом социальных образований, имеющих общественный, производственный или властный характер и возникающих в качестве сервисной функции по обслуживанию интересов все тех же физических субъектов. Именно эти образования, в процессе отчуждения, формируют собой новый тип социального пространства, где, наряду с людьми, то есть реальными субъектами, начинают функционировать различного рода квазисубъекты, существующие наряду и независимо от первых, и даже, как правило, господствуя над ними.

В системе правоотношений этот вид квалифицируется как отношения между физическими и юридическими субъектами. В качестве физического в данном случае может выступать любой отдельно взятый человек. А юридического — любое социальное образование, или даже государство, в целом. Ведь все они, в той или иной форме, по функции призваны выражать определенный коллективный, то есть социальный интерес, как некую вне и над-личностную волю.

Третий вид — это взаимоотношения, которые, благодаря своей легитимной природе, возникают непосредственно между различного рода общественными, производственными, властными образованиями, отдельными государствами и иными структурными подразделениями в рамках мирового сообщества. Этот вид взаимоотношений определяется как отношения между юридическими субъектами.

В этой связи и юридические законы, по их функциональному предназначению, тоже могут быть подразделены соответственно на три взаимосвязанных и взаимообусловленных между собой уровня. Здесь необходимо сразу оговориться, что к любому юридическому закону следует относиться не как к первопричине, предоставляющей человеку право на тот или иной вид свободы. Ведь любой закон является всего-навсего лишь одним из способов (вспомогательных средств) нормирования любого типа совместно организованной социальной деятельности. А наиболее социально значимые законы предполагают применение специальных санкций при их несоблюдении.

В этом случае к первому уровню следует отнести законы, в определенной мере обеспечивающие максимум свободы в процессе индивидуальной жизнедеятельности граждан и выступающие основой их межгражданских взаимоотношений. В силу своей специфики законы этого уровня призваны играть особую роль при формировании всей законодательной системы государства, определяемого как правовое. Логично предположить, что исходной системообразующей законодательства нового типа могли бы стать законы, которые определяли и гарантировали персонально каждому члену сообщества то «неотчуждаемое пространство моновладения», на которое никто и ни под каким предлогом не имел бы права претендовать.

По существу, человеческое сообщество близко к осознанию того, что предоставляемая и гарантируемая подобным образом мера свободы каждого человека — это исходное условие существования любого цивилизованного государства. И будущее человечества, похоже, именно за подобным отношением социума к своим членам. Не случайно, видимо, следуя логике тенденции исторического развития, мировое сообщество на международном уровне пытается так много сделать для того, чтобы безоговорочно жизнь любого человека была бы признана высшей, неотчуждаемой ценностью. Здесь,

в первую очередь, речь идет о том, чтобы нормой жизни стали неприкосновенность достоинства и личной свободы; свобода слова; свобода в определении гражданства, места жительства, языка общения, выбора деятельности, профессии и многое другое [11]. Только это «пространство моновладения» следует рассматривать не в качестве особого, «даруемого» вида права, предоставляемого по воле закона, или того, кто за ним стоит. Наоборот, сам закон следует считать лишь средством, обеспечивающим наличие этого «моновладения» каждому из членов сообщества и гарантирующим его неизбывность в любой социокультурной среде.

Второй уровень могли бы составить законы, регламентирующие взаимоотношения между человеком, как гражданином, и любым типом социального образования. По своей сути, этот уровень представляют законы, призванные регулировать любой характер взаимоотношений между человеком и властью, в том числе и государством. В основу регулирования взаимоотношений на этом уровне в качестве определяющего методологического принципа может быть взято положение, высказанное еще М. Вебером. Он подчеркивал, что государство означает «*только* вид человеческого поведения особого рода» [12; 508]. Поэтому вряд ли может быть оправдана ситуация, когда один, пусть даже и атрибутивный, но именно «только вид человеческого поведения», возводится в ранг абсолюта. И под него пытаются подмять все остальные виды и формы бытия человека. Государство, власть следует рассматривать лишь в качестве, пусть важнейшего и определяющего, но все же только средства для организации и налаживания человеческого бытия, способствующего раскрытию поистине универсальной природы человека.

К третьему уровню могут быть отнесены законы, отражающие характер взаимоотношений между властными структурами различного вида, в том числе даже и ранга межгосударственного. Что особо следует учитывать в условиях налаживания между ними взаимоотношений, претендующих на паритетный характер.

При этом необходимо иметь в виду, что каждый последующий уровень законов следует рассматривать как сервисный по отношению к предыдущему. Это объясняется тем, что его появление было объективно обусловлено необходимостью решения задач, затруднений и проблем более высокой степени значимости и сложности, разрешение которых на предыдущем уровне оказывалось недостижимым. Данному обстоятельству следует найти свое отражение, прежде всего, в методологии и логике формирования всей новой законодательной системы. И, в первую очередь, при определении последовательности принятия самих законов. Учет подобного фактора может быть положен в основу определения взаимосвязи, взаимообусловленности и взаимозависимости между законами как внутри каждого из уровней, так непосредственно и между самими уровнями.

При решении этой, весьма непростой задачи могут быть задействованы средства, которые давно апробированы и довольно успешно применяются в самой законотворческой деятельности.

Как известно, исходной правоотношений является амбивалентная взаимосвязь между правовым запретом (обязательством) и правовым разрешением (правом). Суть правового запрета: «Разрешено все, что не запрещено законом», сводится к тому, чтобы конкретно, четко и исчерпывающе исключить то, что по своей природе является общественно опасным и может нанести вред или привести к негативным последствиям в деятельности или отношениях, осуществляемых в гражданском обществе непосредственно каждым из его членов.

Предназначение же правового разрешения: «Запрещено все, что не разрешено законом», наоборот, связано с признанием особой значимости, следовательно, и полезности отраженных в них отношений, функций, действий и т.д., характерных для любого рода юридических субъектов. Именно в силу этой, своей особой значимости и ценности для общества, они берутся под защиту закона. Поэтому они являются обязательными для исполнения каждым из числа юридических субъектов. При чем правовые разрешения не должны выходить за рамки прямых правовых запретов, в силу их первичности, фундаментальности и значимости, в первую очередь, непосредственно для каждого человека.

Фактически каждая из этих амбивалентных составляющих в той или иной форме уже нашла свое закрепление как в Конституции Республики Казахстан, так и в Конституциях других суверенных государств. Подтверждением тому может служить наличие в них четко зафиксированных видов свобод, которые предоставляются каждому из их граждан, посягать на которые никто не имеет права. Одновременно в них определяются границы полномочий, рамки и содержание функциональных обязанностей, являющихся компетенцией различных уровней властных структур и т.д. Только теперь необходимо, чтобы правовой запрет и правовое разрешение определялись и существовали не отдельно сами

по себе, а находились бы между собой в строго соответствующем их природе амбивалентном соотношении. Использование данного положения в качестве исходной системообразующей, при надлежащей логически обоснованной взаимосвязи с другими регулятивными принципами, могло бы стать основой при определении стратегии формирования всей законодательной базы государства, претендующего на статус гражданского общества. С одной стороны, это позволило бы законодательно закрепить за каждым из участников социальных отношений конкретно ту, своеобразную «зону свободы в деятельности», распоряжаться которой он мог бы по своему собственному усмотрению, а не по указке, диктуемой извне. А с другой — сделало бы более прозрачным сам факт любого «вторжения» в эту зону всех тех, кто относится по функции к разряду юридических субъектов. Особенно тогда, когда они, по традиции, осуществляют это якобы по «велению» закона.

Формируемая и функционирующая в русле данной логики законодательная система как нельзя лучше соответствует культуре взаимоотношений, которые бы позволили до минимума свести возможность использования любого субъекта, будь то физическое или юридическое лицо, в качестве объекта для другого, стоящего как бы над ним, участника социальных взаимоотношений. Не противоречит она, в принципе, и самой рыночной идеологии.

Таким образом, при стратегии формирования гражданского общества в основу методологии формирования всей системы его законодательства может быть положен принцип, когда «инобытие» жизнедеятельности его непосредственных членов (граждан) организовывалась бы на основе правового запрета. А деятельность, касающаяся его юридических субъектов, — на основе правового разрешения. И это вовсе не какие-то теоретические измышления. Частично использование данной методологии уже давно апробировано на практике.

Как известно, действующая Конституция США, была принята в 1787 году. И этот внушительный срок ее неизменного существования во многом обусловлен именно методологическими принципами ее формирования. Уже в первом разделе первой статьи нашел свое применение принцип «правового разрешения». «Все установленные здесь полномочия законодательной власти принадлежат Конгрессу Соединенных Штатов, который состоит из Сената и Палаты представителей» [9].

А второй раздел этой же статьи наглядно демонстрирует амбивалентный характер соотношения, существующий между, в первую очередь, обязанностями, и только во вторую, правами.

«2.1 Не может быть представителем тот, кто не достиг двадцатипятилетнего возраста, не состоит в течение семи лет гражданином Соединенных Штатов и не является в момент избрания жителем того штата, где он избирается.

2.2 Представители и прямые налоги распределяются между отдельными штатами, могущими вступить в настоящий Союз, пропорционально численности их населения, для определения которой к числу всех свободных людей, включая лиц, обязанных кому-либо службой в течение нескольких лет, и исключая не платящих налогов индейцев, прибавляется три пятых прочих лиц» [9].

К сожалению, именно данная методология и не учитывается сегодня многими современными государствами, избравшими для себя путь построения гражданского общества. А это позволило бы во многом сократить конфликтогенный потенциал тех жизненных коллизий, с которыми сегодня приходится сталкиваться практически всем государствам мира.

Выводы

Кризисное состояние современного цивилизационного пространства наглядно демонстрирует, что путь следования исключительно юридическим принципам при регламентировании взаимоотношений граждан с государством оказывается не таким уж и эффективным. И это даже несмотря на то, что политика современных государств зачастую сопровождается использованием ими в своей деятельности не только «жесткой», но так называемой «мягкой» силы. Облачаясь при этом в различные, внешне привлекательные формы.

Как отмечается в Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 16 марта 2022 г.: «Стоящие сегодня перед Казахстаном задачи требуют усиленного взаимодействия государства и неправительственных организаций, системной перезагрузки институтов гражданского общества» [3].

Однако сегодня, к сожалению, именно субъект-объектному формату отдается предпочтение при организации всех сфер гражданских взаимоотношений в государстве, в которых, благодаря законодательной легитимизации, сфере существующего отдан приоритет перед сферой должного. В этой связи проблема создания такого типа гражданского сообщества, который обеспечивал бы свое существо-

ование в режиме, исключаящем игнорирование интересов любого его члена, равно как и любого вида организуемых ими социальных образований, имеет не только теоретическое, но и важнейшее практическое значение. Думается, что построение последнего во многом будет определяться тем, насколько сообщество сумеет успешно справиться с задачей создания такого типа сообщества людей, в котором будет совершенно иным и сам арсенал способов формирования в нем «надприродных» потребностей, и применяемая при этом логика самоорганизации всех видов социальной деятельности, направленная на их удовлетворение.

Список литературы

- 1 Нерсесянц В.С. Философия права: учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. — М.: Норма, 2005. — 656 с.
- 2 Глава государства провел встречу с представителями отечественного бизнеса [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-vstrechu-s-predstaviteliyami-otchestvennogo-biznesa-2103845>
- 3 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» от 16 марта 2022 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>
- 4 Аристотель. Сочинения: [В 4-х т.]. — Т. 4. / Аристотель; пер. с древнегр., общ. ред. А.И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — 830 с.
- 5 Дигесты Юстиниана. — Т.1. — 2-е изд. / пер. с лат., под. общ. ред. Л.Л. Кофанов. — М.: Статут, 2008. — 584 с.
- 6 Локк Дж. Сочинения: [В 3-х т.]. — Т. 3 / Дж. Локк; пер. с англ. и лат., ред. и сост., авт. прим. А. Л. Субботин. — М.: Мысль, 1988. — 668 с.
- 7 Кант И. Сочинения: [В 6-х т.]. — Т.4. — Ч.1 / И. Кант; под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1965. — 544 с.
- 8 Гегель Г.В. Философия права / Г.В. Гегель; пер. с нем., ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
- 9 Constitution of the United States. Retrieved from <https://constitution.congress.gov/constitution/>
- 10 Кант И. Сочинения: [В 6-и т.]. — Т.6 / И. Кант; под общ. ред. В.Ф. Асмуса. А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1966. — 742 с.
- 11 Всеобщая декларация прав человека [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
- 12 Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова. — М.: Прогресс, 1990. — С. 602–643.

В.С. Батулин, Ә.С. Сағатова, А.П. Степкин

Азамат пен мемлекеттің өзара қарым-қатынасы: тиісті және нақты арасында

Мақала қазіргі өркениет кеңістігіндегі бір жағынан азаматтың, азаматтық қоғам институттарының және екінші жағынан мемлекеттің қарым-қатынасында басым болатын нақтылық пен болуы тиісті арасындағы өзара қарым-қатынасты тұжырымдамалық тұрғыдан қайта қарастыруға арналған. Ежелгі Грекияға тән бұл қарым-қатынастың моральдық негізінен айырмашылығы, бұл салаға басқаша, заң шығарушы және құқықтық көзқарастың бастауы Рим дәуірінде қаланғандығы аталып өтіледі. Сонымен қатар, грек полисіне тән әлеуметтік реттеу логикасы: бостандық – міндеттер – құқықтар, мүлдем басқа логикаға жол береді: заң – құқықтар – бостандық. Қоғамның мемлекеттік орналасуында осы логиканың одан әрі үстемдігіне көбінесе адамның «табиғи» деп аталатын құқықтарының бөлінбеуін заңдастыруға байланысты идеялар ықпал етті. Табиғи-құқықтық идеялардың одан әрі практикалық іске асырылуы француздық «Адам және азамат құқықтары декларациясы» (1789) және американдық «Билль құқықтар туралы» (1789) сияқты құжаттарда қалай көрініс тапқаны байқалады. «Азамат» ұғымының өзі өзгеріске ұшырағанына ерекше назар аударылады. Мемлекет пен адам арасындағы қарым-қатынастың қолданыстағы сипатына балама ретінде ұзақ уақыт сыналған және заң шығаруда сәтті қолданылған құралдар бола алады. Бұл ретте, бастапқы құқықтық қатынастар құқықтық тыйым салу (міндеттеме) мен құқықтық рұқсат беру (құқық) арасындағы екіжақты өзара байланыс болып табылады. Қордаланған және келешектегі проблемаларды еңсерудегі Қазақстанның өзіндік стратегиясын әзірлеу көп жағдайда азаматтық-құқықтық қатынастар саласындағы заңнамалық заңдастыруға тиісті нәрсенің басымдылығымен байланысты.

Кілт сөздер: азамат, азаматтық қоғам, мемлекет, әділдік, бостандық, міндеттер, құқық, заң, табиғи құқық, үстемдік-бағыну, құқықтық тыйым, құқықтық рұқсат.

Relationship between the citizen and the state: between the due and the existing

The article is devoted to the conceptual rethinking of the relationship between the existing and the due prevailing in the modern civilizational space in the relationship between the citizen, the institutions of civil society, on the one hand, and the state, on the other. It is noted that, unlike the moral basis of this relationship, so characteristic of ancient Greece, the beginning of a different, legislative approach to this area was laid by the Roman era. At the same time, the logic of social rationing, so characteristic of the Greek polis: freedom – duties – rights, gives way to a completely different logic: law – rights – freedom. The further dominance of this logic in the state arrangement of society was largely facilitated by the ideas that developed in modern times. They greatly contributed to the legitimization of the inalienability of so-called “natural” human rights. Unfortunately, the ideas of representatives of German classical philosophy, which revived the moral principles of state-building in society, where the dominant in all spheres of public life even today is the “domination-submission” attitude, remain not in demand. It can be traced how the further practical embodiment of natural legal ideas was reflected in such documents as the French “Declaration of Human and Civil Rights” (1789) and the American “Bill of Rights” (1789). Special attention was paid to the fact that the very concept of “citizen” underwent a change. In this case, only the one whose activities are regulated by the legal jurisdiction of a particular state is a citizen. It is noted that the modern civilizational space continues to function in conditions where the paradigm of this legal naturalism is dominant. It is demonstrated that an alternative to this can be means that have long been tested and successfully used in legislative activity. At the same time, the initial legal relationship is the ambivalent relationship between legal prohibition (obligation) and legal permission (right). For example, the impressive period of the invariable existence of the current US Constitution is largely due to the methodological principles of its formation determined in the article. The development of Kazakhstan’s own strategy in overcoming both accumulated and future problems is largely due to the legislative legitimization in the field of civil relations of the priority due over the existing one.

Keywords: citizen, civil society, state, justice, freedom, duties, right, law, natural rights, domination-submission, legal prohibition, legal permission.

References

- 1 Nersesiants, V.S. (2005). *Filosofia prava [Philosophy of Law]*. Moscow: Norma [in Russian].
- 2 Glava gosudarstva provel vstrechu s predstaviteliami otechestvennogo biznesa [Head of the state held a meeting with representatives of domestic business]. *akorda.kz*. Retrieved from <https://akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-vstrechu-s-predstaviteliami-otechestvennogo-biznesa-2103845> [in Russian].
- 3 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana «Novyi Kazakhstan: put obnovleniia i modernizatsii» ot 16 marta 2022 goda [State-of-the-Nation Address by Head of the Republic of Kazakhstan “New Kazakhstan: the path of renewal and modernization” of March 16, 2022]. *akorda.kz*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> [in Russian].
- 4 Aristotel (1983). *Sochineniia [Compositions]*. A.I. Dovatur (Ed.). (Vols. 1-4; Vol. 4). Moscow: Mysl [in Russian].
- 5 Kofanov, L.L. (Eds.). (2008). *Digesty Yustiniana [The Digest of Justinian]*. (Vol. 1, 2nd ed.). Moscow: Status [in Russian].
- 6 Locke, J. (1988). *Sochineniia [Compositions]*. A.L. Subbotin (Ed.). (Vols. 1-3; Vol. 3). Moscow: Mysl [in Russian].
- 7 Kant, I. (1965). *Sochineniia [Compositions]*. V.F. Asmus, A.V. Gulyga, T.I. Oizerman (Ed.). (Vols. 1-6; Vol. 4, Part 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- 8 Hegel, G.W. (1990). *Filosofia prava [Philosophy of Law]*. D.A. Kerimov, V.S. Nersesiants (Ed.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 9 Constitution of the United States. <https://constitution.congress.gov/constitution/>
- 10 Kant, I. (1966). *Sochineniia [Compositions]*. V.F. Asmus, A.V. Gulyga, T.I. Oizerman (Ed.). (Vols. 1-6; Vol. 6). Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 Vseobshchaia deklaratsiia prav cheloveka [Universal Declaration of Human Rights]. *un.org*. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml [in Russian].
- 12 Weber, M. (1990). *Osnovnye sotsiologicheskie poniatii [Basic Sociological Terms]*. Yu.N. Davydov (Ed.). *Izbrannye proizvedeniia – Selected works*. Moscow: Progress [in Russian].

S.M. Zhakin*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: samatsky7@gmail.com)*

The essence and value of augmented and virtual reality

The article analyzes the significance and value of augmented and virtual reality technologies. The problem of reality and virtuality are considered. The gradual spread of augmented reality technologies is being studied. The functions of the virtual space and the integration of technologies into everyday life are revealed. Technology for augmented reality is being used increasingly often. The technology's adaptive system base makes it useful for both study and entertainment. VR technology is also developing quickly and is connected to AR technology. As a result of technological development and popularization, it became essential to comprehend the value of augmented reality as a reality in general and technology in particular. In augmented or virtual space, the main value is freedom. At the same time, it is a universal value of the information society that occupies the main place in the virtual space. Considering this in more detail, we can identify several important value orientations of free virtual space. This is primarily free access to information. Virtual objects can be used for free, bought, or rented by getting access freely. Freedom of self-expression in the virtual world is also an important value. The augmented space around us can express individuality.

Keywords: augmented reality, philosophy of technology, virtual reality, technology, reality, cloud technologies, augmented being, mobile devices, virtual values, perception of reality.

Introduction

Through the use of digital gadgets, augmented reality allows users the opportunity to interact with virtual items and experience living in both virtual and actual worlds. The way augmented reality technology operates superimposes virtual elements on the user's field of view to "supplement" the way a person typically perceives. Any interactive technology that produces real-time 3D objects from the user's perspective is referred to as augmented reality (AR). Although T. Caudell, an engineer, first used the phrase "augmented reality" in the early 1990s, it was initially thought to have been developed by A. Sutherland in the late 1960s [1].

AR technologies are widely utilized nowadays, evolving gradually and spreading into more and more industries. The proliferation of cell phones has only accelerated technological advancement.

The global digital giants are becoming more and more cognizant of the significance of technology in people's lives, and as a result, many are searching for new ways to draw audiences to their content through the virtualization of reality. Augmented reality may be helpful in this situation since, in addition to being highly effective, it also offers limitless potential in comparison to other technologies. The technology's adaptability makes it possible to employ it in various situations and for a variety of purposes.

The growing interest in augmented reality technology gives rise to the need for its philosophical or rather axiological understanding. Via the sensory sheath, we take in the world, and through the body, we engage with the immediate surroundings. Together, our senses enable us to observe and feel the changes we are through. Our main interface instance is created by the act of having an effect on the environment and being aware of it.

We already handle more inputs at any one time throughout our waking lives, so adding additional interfaces to our lives usually makes us more exhausted. Since visual perception predominates in how people interact, perhaps we should think about how virtual items will develop in the future to rethink what interfaces could be.

The term "augmented reality" refers to the blending of virtual and real worlds via the use of gadgets like cameras, mobile phones (running iOS or Android), tablets, and other electronic devices.

In other words, AR embeds virtual components for users into a physical world using the technological interface of that environment. How we handle our obligations has altered as a result of this resource (and even the ones we assign to machines).

* Corresponding author's e-mail: samatsky7@gmail.com

It may be claimed that these characteristics define augmented reality:

- a fusion between the physical and digital worlds;
- real-time communication with equipment;
- adjusting to the surroundings in which the augmented reality-reproducing gadget is situated;
- interaction with all of the environment's physical capabilities (in three dimensions).

It should be mentioned that augmented reality (AR) and virtual reality (VR) work hand in hand. This is because they are being frequently mistaken with one another and frequently cooperating, although AR and VR are two distinct ideas. Despite having similar names, they are significantly distinct in terms of traits and goals.

In contrast to virtual reality, which constructs a whole new world apart from the existing one, augmented reality integrates digital elements into the real world. Both need the employment of a technical intermediary, yet they provide distinct user experiences.

The "actual" environment is completely replaced by virtual reality material. For instance, this kind of technology enables users to fully immerse themselves in games, situations, and worlds where they may act, explore, and interact with entirely digital stuff.

A unique perspective of the physical environment is offered by augmented reality, which projects information (such as pictures, graphics, symbols, and words) onto the real world.

Pokemon Go serves as a good illustration of this in practice because the game's characters must appear to be a natural part of the world the player is playing in.

The basic objective of augmented reality technology is to integrate the physical and digital worlds. Therefore, to recreate augmented reality, three key elements are required:

1. a physical thing that serves as the foundation for conceptualizing and building a virtual object.
2. the availability of a camera-equipped device, such as a smartphone, to send a picture of an actual thing.
3. the software that interprets the signal sent by the camera.

The program gets the image and mixes it with 3D projections after receiving the real item through the camera. The projections are then added to the image and layered in the real world to reflect the augmented reality outcome to the viewer.

Although the most well-known augmented reality applications are primarily meant for entertainment, such as games involving businesses from various industries (education, medicine, fashion, real estate, etc.), they can also be used, for example, in the creation of one's own projects. Numerous opportunities are presented by augmented reality, which, for instance, might fundamentally alter how marketers approach and engage with their target audiences. As a result, AR enables the customer to engage more effectively with the product, learning more about its features, qualities, and details before making a purchase.

This enables businesses to lower sample costs and lower use cases like returns and exchanges. Additionally, by enabling users to employ adjustable settings to simulate their usage and engagement, the technology gives clients a fresh perspective on a product. In the most basic scenario, a customer looks for shoes on Google Shopping and finds a stylish model, but they want to know how these shoes would appear with their clothing before clicking "purchase".

Many other large, medium and small businesses are already investing in this form of augmented reality, despite the fact that this is an example of one of the biggest IT giants in the world.

Augmented reality, which is already being used in marketing, whether conventional or digital, enhances the bond between the public and the brand, attracts new clients, and helps the public see the business as creative.

Technology alone has the power to surprise and alter reality. The mall's interior was transformed into a location where one could swim with dolphins, own a pet cheetah, or watch dinosaurs roaming around owing to a National Geographic augmented reality software.

It does not take long to uncover real-world applications of augmented reality in our daily lives, and in many cases they already do. Regardless of whether it is for amusement, work optimization, process simplification, etc.

A fantastic illustration of how augmented reality has gained popularity is the use of filters in Instagram applications. The algorithm used by the program determines landmarks in the camera image using data from hundreds of previously taken pictures. He is able to correctly insert the "digital designs" of the filters in this way.

One other illustration is QR codes. During the epidemic, their popularity and value have been increasingly apparent. Black and white squares may carry a lot of information, including a product's origin and technical specifications. The program "translates" the content of the image that the camera takes of a figure. Text, a picture, or a link to a website may be the outcome.

The Google Translate software enables one to translate words and phrases printed on signs using a snapshot captured with a mobile phone camera, as well as automatically recognize languages.

The Google Maps application, like all other Google products, enables one to use augmented reality to acquire navigational instructions on how to complete a certain route and reach the desired location.

The usage of augmented reality by businesses across the world is increasing. This trend has already had a big impact on a number of facets of human existence. It makes consuming information and goods more convenient, quick, and easy.

Experimental

The problems of value comprehension of augmented reality technology lie in the plane of the problems of virtual values and transhumanism. Therefore, the author of the study relies on the axiological method of research. To study the technology itself, a systematic approach is used.

Results and Discussion

Through reason, philosophy extensively investigates virtual and augmented reality.

Does augmented reality actually exist? Future reality could be entirely created by computers. It is vital to methodically take into account the philosophy of virtual reality to ascertain the value foundations of augmented reality. It makes sense, to begin with, comprehension of reality.

Duality exists for Plato. In contrast to what we cannot see—the comprehensible world of ideas, which the philosopher claims to be the real world – reality is what we can see, but it is the world of phenomena and shadows. He proposed the theory that everything around us has an idea, such as an idea of beauty, an idea of love, an idea of a person, or an idea of our sentiments, and that everything we experience via our senses is only a reflection of this idea.

Each of these worlds, in Plato's view, has distinctive qualities, such as:

The temporal and geographical universe of the senses, which is dynamic and prone to deterioration. The realm of concepts According to Plato's ideas, nothing has changed in this universe. He is unchangeable and in an everlasting condition [2].

People have to recall it to access this realm of concepts. The universe of ideas thus includes the virtual world, right? Are we actually living in a computer simulation, or were the creators of *The Matrix*, correct? Did Neo (*The Matrix's* main character) choose to leave the cave in order to experience reality?

A comparison between the real and the virtual may be drawn between Plato's dualities and current life. The physical, tactile world that we are all familiar with; and the virtual, world of ideas.

His master, Aristotle believed that reality was one and could not be split. The substance is this reality. There is a matter (an undefined origin) and a shape to every material (which determines what a thing is, what it is). The virtual might be a force or a potency in his metaphysics [3].

On the other hand, Descartes asserts that we ought to question reality. We have many doubts. This skepticism leads to the development of his scientific approach to truth-seeking.

He even goes so far as to describe the "evil genius" who is always attempting to trick us. Descartes discovers the truth in this situation: life as a subject who has questions and is duped is vital. So, if I have any doubts, it is because I exist [4].

The idea of "qualia", or the individualized characteristics of a person's life experience, is intriguing. Qualia are connected to the subjectivity of the brain and our perception. We also see reality in this way.

Philosopher T. Nagel makes a note in his writings ("What it's like to be a bat") that our knowledge of things (objective) does not correspond with living experience, highlighting the significance of qualia.

This divide can be filled by augmented and virtual realities, which provide experiences of things like locations or activities that we now only have access to owing to certain technology. Consider a hypothetical program that enables us to add aesthetic components to our world in addition to gamification.

Virtual reality is Philip Zhai's main focus. He does not find augmented reality or virtual reality to be at all unrealistic. They at least exist technically, therefore they have a reality. Virtual experiences are combined with actual sensory experiences that we gather through our senses [6].

The capacity to see images on our computer is one example. The fact that digital data is present and stored in the computer's memory makes this aspect real.

It is obvious that technological advancement comes before other areas of reflection and social interaction, such as philosophy and morality. They are unable to keep up with the quick-moving technological advances.

According to J.A. Martinez, several scientists have attempted to look at how virtuality affects presence using new digital and virtual technology. Virtual communication is an intriguing illustration. First and foremost, this message suggests that the person has vanished physically [7].

Through the use of virtuality, the subject's first space throughout this communication-his body-disappears. Territorial space, global space, illusions, and simulations come next.

According to Baudrillard, simulation is the process of producing a secret, whose purpose is to repress the buildup of reality and whose foundation is just an illusion, whether personal or collective. According to Baudrillard, crime (or the crime of reality) takes the shape of technological life forms like television, the Internet, cyberspace, and virtual reality, which is the dissolution of illusion as a mechanism of concealment [8].

J.A. Martinez wants to clarify for us how closely related simulation and illusion are to virtuality [7].

In his book, David Chalmers makes the case that things in virtual reality are genuinely real and that things that happen there do not only happen in people's heads. Similar to this, he says that experiencing a virtual reality may be just as worthwhile as experiencing a real one [9].

Although the beings in these types of worlds may resemble fictional figures like Sherlock Holmes or Pegasus, he contends that with AR and VR, the user may interact with them and even exert power over them.

Knowing that the augmented or virtual is real makes it clear that the experience we are having right now is also real.

Because there is no interplay between aims or transcendental freedom in choosing a path, the author argues that fictional works like *The Lord of the Rings* or other books are the first virtual worlds we are aware of, albeit in a crude and nearly prehistoric form.

Chalmers also argues in favor of the reality of avatars and virtual worlds. To obtain virtual cash in *EVE Online*, one must really utilize one's own virtual body.

If virtual things are not actually there, then experiencing them is akin to having a hallucination.

If virtual items are real, our impression of them may be deceptive since we only notice things that are not virtual (when in fact they do not exist). For instance, when we view a red cube in virtual reality, it appears to us that the item has real-world characteristics like being red and cubic.

It should be seen from this that a hallucination is the perception of an unreal picture, object, or external stimulation that is taken as genuine. A misleading mental image produced by a false impression of reality as a result of a mistaken interpretation of the information received via the senses is known as an illusion.

Chalmers uses the example of a vehicle mirror to illustrate how to escape perceptual traps: A non-specialist may misinterpret a rear-view mirror: a car is approaching disproportionately, and we will not be able to react because the distance between objects has changed and makes it impossible to read that reality properly. On the other hand, a skilled driver will be aware of how close the car behind us is getting.

We require knowledge of reality and an experiential context that helps us comprehend the reality in which we live to have a true perception of reality.

An experienced VR user may recognize virtual items as virtual after this phase of cognitive orienting. They will not recognize things as being in actual space. Instead, they see things as though they were in a virtual environment. This impression will be accurate.

Thus, it is impossible to limit augmented reality and virtual reality to the same paradigm. Virtual realities may not be as good as physical ones, but it is still possible for them to be true in the long run.

Once the definition of reality in virtuality has been determined, the values that make up this reality may be discovered. An augmented reality existence creates a virtual subject and an augmented reality object. They are the source of the virtual object's and virtual subject's values.

The values of a virtual item are determined by what is relevant for the subject in various virtual scenarios, or what is valued in terms of interaction with the virtual environment. These values are crucial because they enable the subject to easily interact with the virtual space itself. What must exist in the virtual realm to equate the item to value is the basis for the value.

The values of a virtual subject are appropriately represented in the subject; in other words, when the subject interacts with the virtual environment, he or she discloses the range of values that apply to various virtual circumstances, primarily to the information found or to other virtual subjects. The subject reinforces,

develops, or inverts his values when utilizing the virtual environment. This only happens within the specific interaction and is frequently assessed as such, although it varies from the actual.

Virtual values are a set of qualities that are demonstrated by the responses and evaluations that come from the interaction of a virtual subject with a virtual object or a virtual subject in a virtual space. This concept is based on the axiological relationship between the subject – virtual object – virtual subject – subject (subjects). Depending on the type of perception, the degree of information, and the prior experience, this interaction occurs in a pluralistic setting. When people pick certain traits that appear throughout their interactions with the virtual realm, they are expressing virtual values. This indicates that they are evaluating, choosing, and making other decisions.

The primary benefit of augmented or virtual space is freedom. It is a universal value of the information society and, in the virtual world, it has a dominant position. We may highlight a number of significant value orientations of free virtual space by taking a closer look. It is free to get information, to start. Although access to information continues to be a core value, information as a value is currently going through a stage of depreciation. Virtual items are available for free usage, purchase, rental, and open access.

In the virtual world, self-expression freedom is a crucial virtue. Thus, one's surrounding environment may convey one's uniqueness. It is possible to modify one's reality and the user interface.

As it was mentioned before, augmented reality applications are used in businesses. To create a more interactive experience, many businesses use augmented and mixed reality. This is particularly true of those businesses that use AR, as augmented digital content can be created in three dimensions, allowing users to interact in all three planes simultaneously. In addition, by exploring the functions of augmented reality, we can see the pattern of priority of convenience and ideality. Any technology should serve a person, be friendly to use. From this, the next important value of virtual space is derived - convenience. A person can change his reality, but at the level of virtuality, he has even more opportunities. Augmented reality glasses can, for example, provide detailed information about the necessary elements of the environment for generalists such as doctors. Because of these advantages, virtual reality devices should be considered for use in schools and clinics. The most prominent augmented virtual worlds are based on Google Glass, Microsoft HoloLens, Oculus Rift, and Project Morpheus, among others.

Thus, the digital giants of the world are improving and developing virtuality technology, and are focusing on convenience and freedom of use. These goals simultaneously serve as values.

The idealization of technology is not a new value among technologies. The desire to improve technology is the basis of technical evolution. Updates are another value of augmented space. Software must be updated to stay current. The same applies to the virtual space, which is essentially a set of programs. In addition, an update is required for the device itself that reproduces virtuality. Technological development goes on, gradually striving for the highest usability of the device. How does this affect the virtual world? Augmented and virtual reality is constantly changing and developing. The very understanding of sustainable reality here means that images and whole worlds can be updated and become perhaps not what they were in the original, all to achieve the convenience and free use of technology. Thus, different models of virtual reality devices can lead to inequality between users.

It is not necessary to be present in the virtual space; one can try on an avatar. Such anonymity is characteristic of the entire virtual space in general. The value of anonymity is especially pronounced in virtual games. AR and VR games are developing virtual technologies, being highly updated software.

Though augmented reality and virtual reality have many advantages, they also have their drawbacks. Many people think that wearing special goggles will improve their lives - but this is not necessarily true. The user still has to navigate an environment just like in normal vision mode; only then does he see additional information overlaid onto his view. This changes how a person interacts with his surroundings and can make him feel more isolated from others since nobody else sees the same augmented content as this person does. Essentially, augmented and virtual reality can change our daily interactions with technology and also with each other. This can be great if used appropriately, but potentially detrimental if not considered at all stages of development.

Conclusions

In conclusion, it should be mentioned that for a virtual world agent, augmented or virtual reality might be seen as real.

The domination of virtual space in social discourse has a big influence on the information transfer process, which changes the social and cultural systems of society. Digitalization processes carry out social trans-

formation activities, affecting the consciousness and conduct of network users and affecting the entire society. The virtual world creates new cultural models by altering the fundamental beliefs, ways of thinking, and behaviors of society.

Modern cultures are evolving as a result of virtual reality, altering social and familial structures. With the growth of virtual space, the parameters of dialogic engagement are growing. It is now possible to communicate, enjoy the advantages of culture, obtain an education, purchase books and products, and bring in anti-social material. In a digital environment, the freedom of information flow between items has taken the role of the meaningful core of personality values.

For the most part, technology is increasingly influencing our reality. In the case of augmented/virtual reality, this is the inevitable future of a new perception of human reality. The value of technology is self-explanatory – the creation of convenience and opportunity. Values inside augmented reality are by and large close to the values of the real world. First of all, it is freedom, which in turn can cause dependence on technology. Perhaps in the future, we will get some “sub reality” in which our virtual avatar will live as inseparably as in ordinary reality. Also, in this virtual reality, we will bring with us the values of the world that we call reality.

References

- 1 Behringer, R., Klinker, G., & Mizell, D. (1999). *Augmented Reality: Placing Artificial Objects in Real Scenes*. CRC Press.
- 2 Annas, J. (2003). *Plato: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- 3 Barnes, J. (2000). *Aristotle: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- 4 Sorell, T. (2000). *Descartes: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- 5 Nagel, T. (1989). *The View From Nowhere*. Oxford University Press.
- 6 Zhai, F. (1998). *Get Real: A Philosophical Adventure in Virtual Reality*. Rowman & Littlefield.
- 7 Martinez, J.A. (2019). *Viralidad: política y estética de las imágenes digitales*. Universidad Autonoma Metropolitana.
- 8 Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press.
- 9 Chalmers, D. (2022). *Reality+: Virtual Worlds and the Problems of Philosophy*. W. W. Norton & Company.

С.М. Жакин

Толықтырылған және виртуалды шындықтың мәні мен құндылығы

Мақалада кеңейтілген және виртуалды шындық технологияларының маңыздылығы мен құндылығы талданған. Шындық пен виртуалдылық мәселесі қарастырылған. Кеңейтілген шындық технологияларының біртіндеп таралуы зерттелген. Виртуалды кеңістік пен технологияны күнделікті өмірге интеграциялау функциялары ашылған. Толықтырылған / виртуалды шындық технологиялары жиі қолданылады. Технологияның бейімделгіш жүйелік базасы оны оқу үшін де, ойын-сауық үшін де пайдалы етеді. VR технологиясы да тез дамып келеді және AR технологиясымен байланысты. Технологиялық даму және танымал болу нәтижесінде кеңейтілген/виртуалды шындықтың құндылығын тұтастай алғанда шындық, атап айтқанда технология ретінде түсіну қажет болды. Толықтырылған немесе виртуалды кеңістікте басты құндылық — еркіндік. Сонымен қатар, бұл ақпараттық қоғамның әмбебап құндылығы, ол виртуалды кеңістікте басты орын алады. Толығырақ қарастыра отырып, еркін виртуалды кеңістіктің бірнеше маңызды құндылық бағыттарын бөліп көрсетуге болады. Бұл, ең алдымен, ақпаратқа еркін қол жеткізу. Виртуалды нысандарды ақысыз пайдалануға, сатып алуға немесе жалға алуға болады. Виртуалды әлемдегі сөз бостандығы да маңызды құндылық болып табылады. Сонымен, айналаңыздағы кеңейтілген кеңістік даралықты білдіре алады.

Кілт сөздер: кеңейтілген шындық, технология философиясы, виртуалды шындық, технология, шындық, бұлтты технологиялар, кеңейтілген болмыс, мобильді құрылғылар, виртуалды құндылықтар, шындықты қабылдау.

С.М. Жакин

Сущность и ценность дополненной и виртуальной реальности

В статье проанализирована значимость и ценность технологий дополненной и виртуальной реальности. Рассмотрена проблема реальности и виртуальности. Изучено постепенное распространение технологий дополненной реальности. Раскрыты функции виртуального пространства и интеграции технологий в повседневную жизнь. Технологии дополненной/виртуальной реальности используются все чаще. Адаптивная системная база технологии делает ее полезной как для учебы, так и для развлечения. Технология VR также быстро развивается и связана с технологией AR. В результате технологического развития и популяризации стало необходимым осмысление ценности дополненной/виртуальной реальности как реальности, в целом, и технологии, в частности. В дополненном или виртуальном пространстве главной ценностью является свобода. В то же время это общечеловеческая ценность информационного общества, она занимает главное место в виртуальном пространстве. Рассматривая более подробно, можно выделить несколько важных ценностных ориентаций свободного виртуального пространства. Это, в первую очередь, свободный доступ к информации. Виртуальные объекты можно использовать бесплатно, покупать или арендовать, получив свободный доступ. Свобода самовыражения в виртуальном мире также является важной ценностью. Так, дополненное пространство вокруг вас может выражать индивидуальность.

Ключевые слова: дополненная реальность, философия техники, виртуальная реальность, технологии, реальность, облачные технологии, дополненное бытие, мобильные устройства, виртуальные ценности, восприятие реальности.

Б.Б. Жаксыбаева*

*Университет Нархоз, Алматы, Казахстан
(E-mail: botagoz.zhaksybaeva@narhoz.kz)*

Специфика постановки проблемы личности в казахской философской традиции

В статье проанализированы проблемы личностных начал в казахской традиционной философии, и дана оценка ее возможностей в плане прогнозирования перспектив восстановления экзистенциального смысла философской онтологии в казахской общекультурной традиции. Уникальность философии личности в культуре казахов определена иным опытом транслирования ценностей, отличающимся как от западных, так и восточных стандартов. Личность у тюрков проще «ухватить», чем «зреть воочию», так как она также динамична, как и порождающая ее культура этноса. Личность в данном типе культуры — не рассуждение о бытии, добре, истине, красоте; она «со-присутствует» в них, и «со-поступает» и «со-действует» им.

Ключевые слова: этнос, личность, универсализм, традиций, ценности, нравственность, культура, западные и восточные стандарты, экзистенциализм.

Введение

Всякая личность говорит языком и образами своей среды и эпохи, но есть тем не менее в ней «нечто», что поднимает ее над временем и пространством вообще. Этим «нечто» является развитая способность выходить без принуждения за пределы собственной культуры в пространство универсальных ценностей, не ломая собственной природы, органической целостности и самобытности духовного мира личности. Личность казахского этноса корнями уходит в основания его культуры. Специфику казахской культуры предопределяет факт принадлежности Казахстана к культуре традиционных обществ, ведущей ценностной установкой которого является приоритет групп относительно индивида. Для восточной культуры, фрагментом вошедшей в казахскую традицию, личность растворена в целом – в «Мы». Возможности для личной индивидуализации здесь имеются, но они связаны с обращенностью к общему. Но культура номадов, фрагментарно вписываясь в тюркскую, не является традиционно восточной. Тюркская ветвь культуры имеет своим «лицом» единство вполне самостоятельных ее фрагментов, которые, по образному выражению Ж. Делеза, есть не что иное, как «мозаичное множество», разнотожественное, не унифицированное. Рассеиваясь по поверхности инаковых культур, казахская культура определила собственный способ расширения пространства его ментального поля — создания пространства без границ. Субъект культуры кочевников — это вектор «детерминаторизации». Он не только прибавляет, не только удваивает пространство собственной культуры, а множит ее, «превращая в пространство индивидуальных событий контакта, динамическое пространство, не сводимое к траектории одной точки и избегающее структурирования» [1; 292].

Казахская традиционная культура всегда создавалась как культура разрешения противоречия между Востоком и Западом. Запад с его установкой на творческую самостоятельность личности и Восток со свойственной ему формой подчинения индивида группе своеобразно «снимаются» в системе ценностных ориентаций номадного типа личности. В мировоззрении казахов устремленность на достижение коллективных целей одновременно обеспечивала удовлетворение личных потребностей, достижение личного благосостояния. Вовлеченность в целое вовсе не исключала, а, наоборот, на уровне общинных «идеализаций» героев предполагала проявление личной инициативы, концентрирующей чаяния целого сообщества. Таким образом, именно в неоднородности культур центрально-азиатских номадов, в целом, и ее составляющей — казахской культуры состоит сложность понимания феномена личности, определившегося в традиционной системе ценностей казахов.

Что касается разработки проблемы национального типа личности в казахской общекультурной и философской современной традиции, то следует отметить доминирование установки, согласно кото-

* Автор-корреспондент. E-mail: botagoz.zhaksybaeva@narhoz.kz

рой в традициях казахской культуры феномен личности не мог состояться. Действительно, в среде казахских мыслителей не встретить специальных разработок по философской антропологии, столь привычных для Запада. Однако следует иметь в виду прежде всего то обстоятельство, что Восток, а тем более его тюркская весть, это далеко не Запад. Он специфичен даже в постановке традиционных классических проблем. Инаковый стиль и жанры философствования, определившиеся в казахской «степной» философии, вовсе не означают, что оснований для вычленения феномена личности не существует. Иноекстотуальность национальной философии определяется доминированием в мышлении субъекта внелогических средств, образных художественных приемов — поэзии, музыки, устного слова, что в самом общем плане можно определить как практическую философию народной мудрости. Именно по этой причине мы считаем, что разработка фундаментальных философских проблем осуществляется посредством обращения к нравственным категориям, которые проистекают не из законов разума.

Универсализм пространственного бытия кочевника предопределил универсализм и форму личностного осуществления, обусловив специфику их проявления. По этой причине границы, образующие пространство личностного осуществления в номадной культуре, весьма условны; между ними отсутствует четко выраженный водораздел. Таким образом, уникальность философии личности в казахской культурной традиции определяется иным опытом транслирования ценностей, отличным от его западных и восточных стандартов. Целью духовного опыта личности здесь становится вхождение в гармонию с универсальными формами бытия. Мир природы все более смыкается с миром человека. Близость к реалиям природного бытия, укорененность в нем предзадали своеобразие организации внутреннего пространства жизни индивида, его нравственных основ.

В истории становления казахской философии — и это принципиально важный момент — уже на ранних стадиях развития культуры казахов были сделаны первые шаги в определении сущностных характеристик личности. Безусловная приоритетность нравственных начал перед законами разума определила, как отмечено выше, и специфический инструментарий концептуального анализа проблемы личности.

Методология и методы исследования

Основой исследования стал метод системного анализа как совокупность общепризнанных принципов и методов философского, общенаучного и частно-научного познания. Обращение к этому методу связано, во-первых, с тем, что понятие духовный мир личности охватывает широкое поле философских вопросов. Во-вторых, оно является предметом междисциплинарного исследования. Поэтому для выражения данного феномена простое структурирование его содержания является недостаточным, необходимо установление органической связи его составляющих. Для характеристики специфических особенностей, корреляций и взаимосвязей социально-философских воззрений различных исследователей используется компаративистский подход, позволяющий посредством сравнительно-типологического анализа собственных традиций с мировым определять общее и особенное, выраженное в исследуемом феномене. Помимо этого, применяется мировоззренческий подход, связанный с новыми парадигмами мира. Отличительными его чертами являются целостность, междисциплинарность, многомерность, мировоззренческий и методологический плюрализм, открытость процесса познания и интеграция информации.

Обсуждения

Первые подходы к пониманию личности определяются уже в ранних образцах народного творчества. В пословицах, поговорках, сказках, легендах, сказаниях определилась установка на то, что внутреннее «Я» человека (его душа) во многом определяется совокупностью ценностей, наиболее близких духовному миру человека. Мифологический тип личности выстраивается в фантастических образах и аллегориях. Идеал личности (героя), закладывающего в сознание этноса основы нравственности, был организован на чисто эмоциональном уровне. Психологическая модель личности в данном отношении диктовала единообразный поведенческий и нравственный стереотипы жизни. В мифологической форме народное сознание этого периода выпестовывает идеал личности, формирует смыслообразующие характеристики последнего. Они еще аморфны, обтекаемы, индивидуальные особенности личности не структурированы, но личность уже поднята над родом. Личность в устном творчестве — произведение не отдельных авторов, произведение народа как единого целого [2; 105].

Идеал совершенного человека очень тонко казахский народ выразил в легенде о Коркыте. Основная идея мифа утверждает мысль о том, что только созидание и творчество возвышают человеческий дух, способны приостановить время, утвердить Вечность (бессмертие). Коркыт активен и целеустремлен. Он надеется только на себя и ни на кого другого (ни на Творца, ни на Пророка), не ждет помощи. В борьбе со смертью как забвением он делает выбор сам и находит его в творчестве. Утрата личностного начала ассоциируется с остановкой творчества как смерти его автора. В этом образе четко прослеживается мотив личностного бессмертия — творчество «как завораживающая музыка, гармония созидания совершенного (прекрасного)». В плане формирования представлений о личностном идеале интерес представляет вымышленный персонаж легенды Кыдыр Ата как символ изобилия, богатства и счастья, несущий только свет. Идеи свободного выбора и ответственности отчетливо прослежены в почитаемой казахским народом поэме «Козы Корпеш и Баян Сулу». Можно утверждать, что уже в самый ранний период становления представлений о личности (V–VIII вв.) поразительно точно выделены характерологические особенности личности (творчество в границах выбора и ответственности).

Личность как недостижимый идеал мифологического творчества получает концептуальное оформление в мистико-религиозных традициях А. Ясави и Ж. Баласагына. В учении о человеке у Ясави обнаруживаются три культурные традиции: античная (неоплатонизм), арабоязычная (суфизм) и тюркская. В «Дивани хикмет» проповедь Добра, Ненасилия, Свободы и Справедливости составляют основу его «поступочной философии личности». Путь личности, по Ясави, это пожизненный путь самосовершенствования (тарикат), сочетающий высокую нравственность со строгой, как внешней, так и внутренней дисциплиной, ставших неотъемлемой частью бытия личности. Сама личность, считает Ясави, есть не что иное, как человек, пребывающий внешне в обществе, а внутренне находящийся в самом себе, своей душе, занятый постоянно очищением себя от сил зла [3; 169]. Указывая на такие основные качества совершенного человека, как мудрость, честность, он особо выделяет еще одно качество «совершенного человека», такое как ответственность за этот мир, за поступки всех людей. Личность Ясави — это сердце всего человечества, которое болит за него [4; 220]. Исламские мотивы в представлении о личности находят выражение в критериях идеальности (совершенства) личности, определяемых ее соотносительностью не с другими людьми, а с Абсолютом, обращенным к трансцендентности и в то же время замкнутым на человеческом «Я». В социуме Ясави человек становится высшей формой божественной манифестации. В качестве механизма личностного становления вводится внутренний безмолвный диалог сердца человека с Богом. Таким образом, Ясави как суфист переносит акцент с социальной сущности личности на сверхприродное, божественное начало. Высший смысл человеческого существования у Ясави в постоянном самосовершенствовании как исполнении Высшего долга.

Проблема познания личности, личностных качеств человека получает отражение в творческом наследии философа-суфиста Ж. Баласагына. Основные принципы самосознания и самоутверждения личности, выраженные в поэме «Кутадгу билик», выражены в этическом ключе. Нравственной основой личностного бытия, важным фактором формирования идеала личности он считает знание, обладая которым человек способен достичь совершенства души как главного богатства личности. Баласагын делает попытку в определении предпосылок утраты личностного начала в человеке, к каковым относит страсть к материальным благам. Последняя преподносится в качестве главного критерия полной деградации человека.

Впервые в истории казахской философии Баласагыном определяется проблема социализации личности, условий, средств формирования ее фундаментального базиса. Акцент в процессах социализации переносится на целенаправленное обучение и нравственное воспитание в семье. Формирование нравственных качеств личности, считал философ, обусловлено во многом влиянием родителей, принципами домашнего воспитания. Пример родителей, подражание им, по Баласагыну, «настолько властно, что действует помимо сознания и на глубинные слои подсознания» [5; 84]. Нравственный принцип единства разума, справедливости и милосердия (доброты), положенный Баласагыном в основу гуманистического идеала личности в контексте нового тысячелетия, вновь обращает к себе взоры человечества.

Особое место в становлении казахской национальной философии занимает эпический период развития представлений о личности в контексте восточного цивилизационного подхода. В его границах нарабатывается концептуальный подход к выделению сущностного ядра личности, того

специфического основания, которое позволяет утверждать, что проблема личности является центральной темой в интеллектуальной традиции казахов, проходящей через всю историю народа.

Для решения обозначенной проблемы акцентируем внимание на подходах к ее постановке в творчестве казахских жырау и акынов. В духовных исканиях жырау выделяются три аспекта. Во-первых, осуществляется выработка нравственной модели личности. Во-вторых, имеет место непосредственное воплощение ее в практике своей конкретной индивидуальной жизни. И в-третьих, жырау закладывают основы зрелых форм института старчества (духовного наставничества). В обозначенном поле исследования творческая деятельность жырау, универсальность мышления определяются их сопряженностью с творческой силой Универсума, Мира. Открытость мира личности достигается через совершенствование Сознания, Духа (Души), обеспечивающего доступ к иноказательному смыслу мироздания.

В традиционной культуре личности жырау отводилась роль хранителя «запредельного» (над-индивидуального) знания. Это связывалось с тем, что жырау, существуя в настоящем, мог синтезировать в своем бытии пласты культур прошлого и настоящего, в определенной мере проецируя их в будущее, обеспечивая тем самым формирование единого социокультурного пространства жизни этноса. В данном отношении он расширяет культурно-временные рамки национальной традиции, признававшей только временные нормы настоящего. Ряд исследователей считают, что истоки универсальной культуры личности жырау следует искать в эмоционально-интеллектуальной, духовно-практической и комфортно-психологической неотъединенности ее жизнебытия от явлений Вселенного бытия, замкнутости на общении (іштесу) с ним как основе духовного творчества, как «арка сүйеу» (опора человека) [6; 150]. По этой причине творческая деятельность жырау в традиционной культуре ассоциировалась с богоизбранной деятельностью, соединяющей земные и человеческие миры с сакральной жизнью Космоса. В творчестве эпиков утверждается новая форма духовного самосовершенствования. Своей жизнью жырау вводят в социум ту или иную нравственную норму, являя образцы «поступочной» философии. Поэтому не случайно они еще при жизни были причислены к лику святых.

Известно, что личность, внося в практику жизни новые формы мироотношения, одновременно провозглашает новые принципы понимания системы «Человек–Мир», новую степень субъективной свободы и идеала личности. «Возвышенный и повелительный дух их произведений», их обращенность к властителям степной кочевой жизни на равных, глубокие размышления о жизни и сути бытия являются результатом активности жырау как субъектов истории [7; 16, 17]. Сформулированный эпиками нравственный закон личностного бытия предполагает самостоятельное духовное развитие начал творчества (интуитивного видения мира), движение к совершенству, истине, благу и красоте, составляющих основу духовности. Вывод идеала личности в практику личностного бытия в творчестве жырау способствовал усилению личностного статуса человека в социуме, выработке осознанного отношения к субъективным началам индивида, расширению пространства личной свободы выбора в поступках и делах.

Общественная значимость личности жырау определялась мудростью и богатством его жизненного опыта. Опыт старчества идет от Коркыта. В течение долгих веков казахский народ считал его пророком. «Старцы — высшая ступень жизни ... объединяющая в единое целое этот мир и мир иной, наиболее полное воплощение бытия в его целостности ... Опыт старцев, людей видящих как глубины социально-политической, так и духовной жизни, отражает искусство жырау с его активно выраженным назидательно-морализующим началом» [8; 149]. Старцы в казахском традиционном обществе являлись генератором всеобщего опыта (Бөртілік-шешен, Байдаулы-старец, Анес-баба, Жиренше-шешен, старец Арыстан-баб и другие), несущим в себе высокие критерии нравственности [9; 25–27]. Жырау как старец-личность — всегда связующее, гармонизирующее начало в преодолении конфликта, разлада пространств (родового, этнического, земного, небесного). В дисгармонические моменты бытия этноса духовно обусловленная и социально значимая деятельность жырау служила своеобразным медиатором, обеспечивающим целостность и устойчивость традиционной культуры [6; 145–147].

В творчестве жырау следует выделить еще один, заслуживающий с позиции анализируемой проблемы, аспект. Обозначившаяся в творчестве жырау в XVIII–XIX вв. ярко выраженная авторская позиция способствовала усилению духовного права личности на выражение собственного мнения, личной жизненной позиции как условия проявления собственной индивидуальности. А это уже, как известно, уровень личностного бытия, определяемый как возможность реализации потребности в

самоутверждении, по своей сути противоположной потребности слиться с социумной общностью. Личность несет в себе обе эти тенденции: к слиянию и обособлению, автономии и единению. Таким образом, в творчестве жырау в XVIII–XIX веков впервые прозвучали мотивы личной свободы и свободного выбора как параметров бытия личности.

Обладая высоким социальным статусом в обществе, жырау занимали особое почетное место как личности избранные, наделенные божьим даром, универсалы, являвшие собой живое олицетворение принципов личностного бытия. Во-первых, это моральное совершенство как одно из главных субъективных качеств личности. Степень морального совершенства, этические отношения, считают жырау, обеспечивают актуализацию в земной жизни предельных оснований мира. Импульсом к самодвижению и саморазвитию человека в учении жырау становится воля субъекта, что в обязательном порядке предполагает осознанный выбор субъектом образцов своих поступков, нравственная ответственность за совершенное. Таков, в принципе, общий механизм личностного становления, своеобразно преломленный жырау через художественную образность восприятия мира, свойственную тюркской ветви восточной культуры.

Проведенный анализ постановки и решения проблемы личности в творчестве жырау-эпиков позволил прийти к выводу о том, что в контексте философской мысли последних со всей очевидностью уже определился тип личности, наиболее полно выражающий сущностные характеристики национального образа духовности. Личность у тюрков проще «ухватить», чем «зреть воочию», так как она также динамична, как и порождающая ее культура этноса. Личность в данном типе культуры — не рассуждение о бытии, добре, истине, красоте; она «соприсутствует» в них, и «со-поступает» и «со-действует» им.

Философия мыслителей-просветителей XVIII–XIX веков ознаменовала собой новый этап в ее развитии, отличительной особенностью которого является приобщение к ценностям западной цивилизации, перенос их, насколько представлялось возможным, в систему ценностей традиционной культуры. Обретая свое истинное «лицо», философская мысль этого периода обыгрывает проблему личности опять-таки через обращенность к категориальному аппарату этики. Первые образцы сугубо классического философского подхода к вопросам пространственных границ самостановления личности, ее сущностных определяющих намечаются в творчестве И. Алтынсарина, А. Кунанбаева, Ш. Кудайбердиева и других.

Казахские просветители уже на рубеже XX века сумели ухватить тенденцию к взаимосближению различных типов культур. Это обстоятельство предопределило иной подход к анализу личностных начал человека. В нем западные модели личности смело вписываются в восточные без утраты специфики последних. Наиболее емко проблема личности обозначена в философском наследии Абая. Размышления Абая о личности и ее основаниях носят чисто философский характер: В «Кара сөздер» («Слова назидания») как великолепно организованном синтезе «европейской учености, мусульманского благочестия и тенгрианской открытости» [10; 18] мысль Абая сосредоточена на понимании того, что такое личность, когда она рождается, что лежит в ее основаниях. Несущей конструкцией личности мыслитель считает внутренний мир человека. В контексте «Слов назидания» определяются основные свойства личности, возвышающие его до уровня совершенного. Таковыми являются разум, воля, совесть. Последняя обладает особым статусом в шкале ценностей личности. Она — главное мерило личностного начала. Совестьливый человек Абая «подсознательно» уже Бог, то есть личность. Идеалом личности для философа становится образ человека-гуманиста, сочетающего в себе честь, достоинство, собранность, открытость миру, стремление к новому знанию. Если человек не изучает науки, не развивает свой ум, не добывает себе доброе имя честным трудом, то этим, утверждает Абай, он издевается над своей собственной природой.

Не обходит А. Кунанбаев и вопроса о механизме личностного становления. Личность, утверждает он, рождается не спонтанно, для этого необходимо возникновение потребности в культуре и образовании, особый духовный импульс, посыл, подвигающий человека к творчеству. Но сам процесс творчества возможен только через отношение к другим людям, построенном на взаимосогласии. В «Слове четырнадцатом» Абай замечает, что «сердце» (как открытость другим) указывает путь к слиянию (Родству) каждого человека с усилиями других в преодолении несовершенства жизни. Оно, считает философ, определяет выбор человека поступать так, а не иначе, в соответствии с нравственным началом в человеке, наполняет патриотическое чувство его действительным смыслом. Особое место в «философии Личности» Абая занимает разработанная им концепция «совершенного человека» (инсан аль-камыль). Он вносит в суфистские представления о личностном идеале исполненный

степного колорита специфический мотив. «Совершенный человек» Абая — личность, способная «сочетать в себе древнее и современное, классическое и романтическое, чувственное и трансцендентное, ортодоксальное и языческое» [10; 15], то есть «диалогизирующий» с миром и собой, «самособирающий» себя человек. Установка на видение человека как универсального существа просматривается в «Словах назидания» постоянно. В русле размышлений о сущностных составляющих личности Абаем решается и проблема национальной самоидентификации. Обретение нового национального сознания, считает он, является результатом исканий каждой конкретной личности, пребывающей в постоянном развитии и совершенствовании, а не следствием влияния внешних факторов. «Абай мечтал о таком человеке, который был бы масштабен, а его личность и существо были бы пронизаны духовностью» [11; 126].

Таким образом, основой саморазвития личности, Абай считает, ее активность и самосовершенствование, свободу, ответственность человека не только за себя, но и за свой народ. Определяющей характеристикой личности в его философии выступают высшие гуманистические ценности — справедливость, красота, истина, становящиеся условиями актуализации личностного потенциала человека.

Шакарим Кудайбердиев — вторая по значимости личность в духовной жизни казахов после Абая. Он стал его настоящим духовным наследником. Как и Абай, в центр своей философии он поставил духовность. Поднимая общую философскую проблему о смысле человеческого существования, Шакарим усматривает его в становлении человека как личности, достигшей высот духовности. Поэтому вовлеченность человека в решение смысловых проблем, стремление найти свое предназначение в жизни определяются им в качестве неотъемлемых свойств человека-личности. Исходной точкой отсчета начала личности философ считал человечность как понимание и милосердие к ближним, задающим содержание Совести как самому высшему признаку человеческого в человеке. «Человеческую скромность, справедливость и доброту в их единстве я называю, — пишет Шакарим, мусульманским словом *уждан*, русским — *совесть*» [12; 14]. *Уждан-совесть* есть та истина, считает он, которая «не ущемляет и не обедняет человеческую душу, а, наоборот, питает и одухотворяет ее» [12; 72]. Она — особая форма духовного начала, выполняющая функцию своеобразного нравственного «чистилища души» и являющаяся самой крепкой опорой для духовного возвышения, его основой. Совесть у Шакарима даже больше, чем нравственная категория. Она эквивалентна Космосу, Универсуму.

Отдельной темой личностного бытия субъекта в философии Шакарима является проблема одиночества (маргинальности) личности. В самой постановке данного вопроса прослеживается мысль о том, что личность всегда больше своей эпохи, хотя и является ее порождением. В предложенной им автономной модели личности проводится установка на необходимость преодоления отчуждения Я от Общества через создание в социуме условий для возрождения индивида и казахского народа. К ним он относит, прежде всего, такую организационную перестройку общества, при которой возникают предпосылки межкультурного диалога, снимающего этнические и конфессиональные ограничения личностного становления как системы ценностей. Таким образом, нравственность, выступая в философии Шакарима в качестве ведущей основы становления человека как личности, по своим содержательным характеристикам является системой надсоциальных духовных ценностей, не принадлежащих обществу или государству. Фихте утверждал, что философия такова, каков сам философ. Подтверждением этого изречения служит жизнь и философия Абая и Шакарима, убеждающие нас, что опорой человека в самых сложных жизненных коллизиях являются нравственность, духовное самосовершенствование и самопознание.

Во взглядах И. Алтынсарина, С. Торайгырова, Ч. Валиханова проблема личности рассматривается в контексте постклассического периода казахской философии. Вопросы духовной деградации, стирания национального лица, сохранения культурных особенностей своего народа занимают мыслителей этого периода в первую очередь. Проблему человека они связывают с возрождением общества. Преодоление отчуждения, овладение культурными достижениями развитых цивилизаций, обретение свободы, независимости являются для философов постклассического периода важнейшими факторами возрождения человека.

В философском наследии Ч. Валиханова проблема личности, ее свободы в мыслях и поступках занимает значимое место. Личность у философа не просто единица социума, а уже субъект, способный к изменению себя, общества и мира на началах добра и справедливости. Взгляды Ч. Валиханова перекликаются с установками И. Алтынсарина, в воззрениях которого прослеживается мысль о необходимости формирования в процессе образования и воспитания такого качества личности, как

суверенность субъекта. Но у него суверенность личности несколько иного плана, чем в традициях западноевропейской культуры, где она преподносится как личностная автономия. Проблема личностного начала в философии И. Алтынсарина предоставлена, прежде всего, как социально-историческая, взятая в неразрывном единстве с гносеологическими и собственно этическими ее аспектами. С. Торайгыров в концепции человека органически сочетал восточную традицию романтизации человека с его первобытной наивностью и чистотой нравов с русскими и западными концепциями психологизма и реализма [13; 4]. Особое внимание уделяется им индивидуализации личности, сохранению ее уникальности и чувства собственного достоинства. Возможность актуализации обозначенных качеств связываются им с преодолением не только социально-экономического, политического, но и социально-нравственного отчуждения, вызванного всеобщей незаинтересованностью в просвещении и образовании.

Казахское просвещение в лице М. Дулатова, М. Жумабаева, А. Байтурсынова во второй половине XIX — начале XX вв. личное освобождение связывали с требованием переустройства общества и человеческих взаимоотношений на гуманистических принципах справедливости, свободы и ответственности. Нетрудно заметить, что выдвигаемая казахскими просветителями мысль во многом совпадает с задачей, преследуемой нашим государством на современном этапе его развития.

В рамках обозначенной для анализа проблемы исследования есть смысл остановиться на рассмотрении поэтапной смены типологий личности, определившихся в национальной культуре казахов советского и постсоветского общества. Исходной точкой анализа является тип личности в казахской культурной традиции советского общества, его отличительными особенностями являлись подчинение жизни личности социальному целому: единой системе ценностей, морали, единым стандартам мировоззрения и мышления. Обозначим его как тоталитарный, социумоцентристский, с характерным для него растворением человеческого Я в интересах общества, отсутствием представления о самооценности человеческой индивидуальности. Возникает при этом правомерный вопрос об особых «репрессивных» мерах со стороны социума по формированию обозначенного типа, ответ на который может быть двояким: и да, и нет. Дело в том, что к началу 1917 г., при всей значимости вклада казахских мыслителей в национальную культуру, в том числе и культуру личностного саморазвития, они упали не на благодатную почву. Примат интересов общинных, групповых установок над интересами личности, коллективных форм народного быта, при которых формы общесоциальной активности, общесоциальных идеалов все еще оставались ведущей тенденцией, и явились благодатной почвой для исчезновения человека как яркой, духовно богатой личности. В перестроечные времена общесоциальных реконструкций, усиливающих состояние неопределенности человека, выброшенности из целого (коллектива) в непрограммируемый социумом непривычный мир, человек оказался еще более закрыт для творчества. Возникает нравственный вакуум: не предлагая ничего взамен, разрушается устоявшаяся система коллективных ценностей. В данной ситуации оформляется усредненный тип личности, который легко становится объектом любых манипуляций. Личность этого периода стагнирует, так как прежние системы ценностей не срабатывают, новые отсутствуют. Раздвоенное бытие в культуре вынуждает человека балансировать на грани культур, по существу выпадая из них. Так закладываются предпосылки для появления человека «без Родины», «без Отечества», без ценностей. Определяется тип личности, именуемый маргинальным, с соответствующими ему особыми образцами маргинальной идеологии, социокультурной позиции презрения к интеллектуальному и духовно-нравственным началам в человеке, к образованности, эрудированности, к исторически сложившимся формам социального поведения и т.п. [14; 428, 429].

Стремительно вошедший в жизнь страны новый тип социальных отношений с доминированием в них потребностно-полезностного характера связей Я и Общества вывел на арену культурной жизни «мозаичную» (децентрированную) личность. Характерологической особенностью обозначенного типа личности становится отсутствие единого духовного стержня (центра); поглощается все, что имеется в наше время культурой без критического отношения к этому эклектичному «все». Культурная всеядность никогда не была признаком духовности, скорее, наоборот, выступала одним из критериев бездуховности. Очень точно сложившуюся в стране ситуацию выразил политолог А. Калмырзаев, подчеркнув, что истинной духовности присуще цивилизованное начало, наше же «общество больно, потому что ему не хватает нравственного иммунитета... Нас лихорадит вирус нравственного невежества», духовного мещанства [15; 16]. Совесть, честь, достоинство как мерила личности становятся категориями относительными, поскольку их измерение определяется ценностными «псевдо-реалиями» современного мира. Утрачивается объективное основание самой ценности — гуманность

человеческих ценностей, соучастие, сострадание ближнему. Набирают силу процессы фетишизации духовных ценностей. Сама духовность становится расхожим товаром, овещается, превращается в средство удовлетворения потребностей. Как верно подметил З.А. Мукашев, потребительство стало идеалом жизни, фетишем современного мира [16; 51].

Выводы

В жизни общества, его культуры в критические моменты из развития срабатывает «эффект парадокса», когда человек силою обстоятельств вынужден принимать решение самостоятельно вносить изменения в свою жизнь, беря ответственность за все последствия своего выбора на себя. Это весьма болезненный путь, но, как свидетельствует восточная мудрость, путь к совершенству лежит через страдания, прежде всего, страдания собственного выбора.

Разрушение прежних стереотипов мышления, ценностей ставит человека в ситуацию, когда он сам формирует свои жизненные ориентиры, определяет свое отношение к действительности, внося тем самым существенные изменения в духовную жизнь общества. И можно смело утверждать, что изменение духовной ситуации в обществе следует за изменением духовного мира личности. Духовная жизнь общества не является прямым следствием экономических условий жизни. Поэтому подъем духовности общества не может ограничиваться лишь позитивными изменениями экономических условий его жизни, принятием действующих законов. Необходимо, прежде всего, изменение субъекта духовной культуры. От собственного духовного развития индивидов зависит создание здорового общества. «Нравственный стержень», находящийся внутри нас, способен создать новую культуру, соответственно, и новую экономическую ситуацию.

Изменения, происходящие в современном обществе под влиянием масштабной глобализации всех сфер жизни социума, освободили личность из-под опеки различных социальных институтов. И теперь уже «не формы социальности формируют личность, ее образ жизни, а, наоборот, личность свободно формирует социумы культуры, в которых основной сферой человеческого бытия становится самоустраемленная», направленная на изменение самого себя, своего мышления деятельность [17; 96]. Постепенно рыночный тип личности уступает место творческой личности, основанием которой становится этическая свобода без избыточной нагруженности ее рациональностью.

Список литературы

- 1 Юлдашходжаев Б. Номадическое пространство / Б. Юлдашходжаев // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. — 1997. — № 4. — С. 292–296.
- 2 Сегизбаев О.А. Казахская философия XV–начала XX века / О.А. Сегизбаев. — Алматы: Ғылым, 1996. — 472 с.
- 3 Абуов А.П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави / А.П. Абуов. — Алматы: Ин-т философии МН–АН РК, 1997. — 196 с.
- 4 Жолмухамедова Н.Х. Идеал совершенного человека в философии Аль-Фараби / Н.Х. Жолмухамедова // Философия аль-Фараби и исламская духовность. — 2005. — С. 220.
- 5 Люхудзяев Ф. Свет справедливости. Личностные качества человека в творческом наследии Ж.Баласагуна / Ф. Люхудзяев // Мысль. — 2006. — № 1. — С. 83, 84.
- 6 Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов / С.Ш. Аязбекова. — Астана: «Баспа-АС», 2011. — 284 с.
- 7 Алжан К. Человек и мир в казахской философии XVII–XIX веков / К. Алжан. — Алматы: Комп.-изд. центр Ин-та философии и политологии МОН РК, 2006. — 96 с.
- 8 Мухамбетова А.И. Календарь и жанровая система традиционной музыки казахов / А.И. Мухамбетова // Традиции и перспективы изучения музыкального фольклора народов СССР.: сб. ст. ВНИИ искусствознания Мин-ва культуры СССР. — М., 1989. — С. 117–149.
- 9 Нурланова К. Человек и мир: казахская национальная идея / К. Нурланова. — Алматы: Каржы-каражат, 1994. — 48 с.
- 10 Баймухаметов Ж. Номадология в казахстанском контексте / Ж. Баймухаметов // Тамыр. — 2003. — № 2 (10). — С. 15–19.
- 11 Орынбеков М.С. Философские воззрения Абая / М.С. Орынбеков. — Алматы: Білім, 1995. — 136 с.
- 12 Кудайбердиев Ш. Три истины / Ш. Кудайбердиев. — Алматы: Казахстан, 1999. — 80 с.
- 13 Акбаева Л. Проблемы человека в мировоззрении С.Торайгырова / Л. Акбаева. — Алматы: Қазақ университеті, 1993. — 104 с.
- 14 Флиер А.Я. Культурология для культурологов / А.Я. Флиер. — М.: Академический проект, 2000. — 496 с.
- 15 Камырзаев А. О духовном здоровье нации / А.О. Камырзаев // Мысль. — 1997. — № 11. — С. 16.
- 16 Мукашев З.А. Гримасы массовой культуры в записках пикейного жилета / З.А. Мукашев. — Алматы, 2007. — 119 с.

Б.Б. Жақсыбаева

Қазақ философиялық дәстүріндегі тұлға мәселесінің тұжырымдалуының өзіндік ерекшелігі

Мақалада қазақтың дәстүрлі философиясындағы тұлғалық ұстаным мәселелері талданып, оның мүмкіндіктері қазақтың жалпы мәдени дәстүріндегі философиялық онтологияның экзистенциалдық мәнін қалпына келтіру перспективаларын болжау тұрғысынан бағаланған. Қазақ мәдениетіндегі тұлға философиясының бірегейлігі батыстық та, шығыстық та стандарттан ерекшеленетін құндылықтарды таратудың өзгеше тәжірибесімен айқындалады. Түріктердің тұлғасын «көзбен көргеннен» «түсіну» оңай, өйткені ол оны тудыратын этнос мәдениеті сияқты серпінді. Мәдениеттің бұл түріндегі тұлға болмысы, жақсылық, шындық, сұлулық туралы пайымдау емес; ол оларда «бар», олар «бірлесіп жасайды» және «бірлесіп әрекет етеді».

Кілт сөздер: этнос, тұлға, әмбебапшылдық, салт-дәстүр, құндылықтар, адамгершілік, мәдениет.

B.B. Zhaksybaeva

The specifics of the formulation of the personality problem in the Kazakh philosophical tradition

The article analyzes the problem of personal principles in Kazakh traditional philosophy and assesses its capabilities in terms of predicting the prospects for restoring the existential meaning of Philosophical Ontology in Kazakh cultural tradition. The uniqueness of the philosophy of Personality in Kazakh culture is determined by a different experience of broadcasting values, which differs from both Western and Eastern standards. The personality of the Turks is easier to “grab” than to “see with one’s own eyes” since it is as dynamic as the culture of the ethnos that generates it. Personality in this type of culture is not reasoning about Being, Goodness, Truth, and Beauty; it “co-present” in them and “co-doing” and “co-acting” with them.

Keywords: ethnos, personality, universalism, traditions, values, morality, culture, Western and Eastern standards, existentialism.

References

- 1 Yuldashkhodzhaev, B. (1997). Nomadicheskoe prostranstvo [Nomadic space]. Evraziiskoe soobshchestvo: yekonomika, politika, bezopasnost — Eurasian Community: Economics, Politics, Security, 4 [in Russian].
- 2 Segizbaev, O.A. (1996). Kazakhskaya filosofiya XV–nachala XX veka [Kazakh philosophy of the XV — beginning of the XX century]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 3 Abuov, A.P. (1997). Mirovozzrenie Khodzha Akhmeta Yasavi [Worldview of Khoja Ahmed Yasawi]. Almaty: Institut filosofii [in Russian].
- 4 Zholmukhamedova, N.Kh. (2005). Ideal sovershennogo cheloveka v filosofii Al-Farabi [The ideal of a human perfection in the philosophy of Al-Farabi]. Filosofiya al-Farabi i islamskaya dukhovnost — Philosophy of Al-Farabi and Islamic spirituality [in Russian].
- 5 Liukhudziaev, F. (2006). Svet spravedlivosti. Lichnostnye kachestva cheloveka v tvorcheskom nasledii [Light of Justice. Personal qualities of a person in the creative heritage of J. Balasagun]. Mysl — Thought, 1 [in Russian].
- 6 Aiazbekova, S.Sh. (2011). Kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofiya muzyki kazakhov [The picture of the world of the ethnos: Korkut-ata and the philosophy of Kazakh music]. Astana: «Baspas» [in Russian].
- 7 Alzhan, K. (2006). Chelovek i mir v kazakhskoi filosofii XVII–XIX vekov [Man and the world in the Kazakh philosophy of the XVII–XIX centuries]. Almaty: Kompiuterno-izdatelskii tsentr Instituta filosofii i politologii MON RK [in Russian].
- 8 Mukhambetova, A.I. (1989). Kalendari i zhanrovaia sistema traditsionnoi muzyki kazakhov [Calendar and genre system of Kazakh traditional music]. Traditsii i perspektivy izucheniia muzykalnogo folklora narodov SSSR: Sbornik statei VNIi iskusstvovedeniia Ministerstva kultury SSSR — Traditions and prospects for studying the musical folklore of the peoples of the USSR. Collection of articles of the All-Russian Research Institute of Art Studies of the Ministry of Culture of the USSR [in Russian].
- 9 Nurlanova, K. (1994). Chelovek i mir: kazakhskaya natsionalnaia ideia [Man and the world: Kazakh national idea]. Almaty: Qarzh-y-qarazhat [in Russian].
- 10 Baimukhmetov, Zh. (2003). Nomadologiya v kazakhstanskom kontekste [Nomadology in the Kazakhstan context]. Tamyr — Root, 2 (10) [in Russian].
- 11 Orynbekov, M.S. (1995). Filosofskie vozzreniia Abaia [Philosophical views of Abai]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 12 Kudaiberdiev, Sh. (1999). Tri istiny [Three Truths]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].

- 13 Akbaeva, L. (1993). Problemy cheloveka v mirovozzrenii S. Toraigyrova [Human problems in the worldview of S. Toraigyrov]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 14 Flier, A.Ya. (2000). Kulturologiia dlia kulturologov [Culturology for culturologists]. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 15 Kamyrzaev, A. (1997). O dukhovnom zdorove natsii [On the spiritual health of the nation]. *Mysl — Thought*, 11 [in Russian].
- 16 Mukashev, Z.A. (2007). Grimasy massovoi kultury v zapiskakh pikeinogo zhileta [Grimaces of mass culture in the notes of a pique vest]. Almaty [in Russian].
- 17 Zholdubaeva, A.K. (2001). Chelovecheskaia individualnost: istoriko-panoramnoe issledovanie [Human Individuality: A Historical Panoramic Study]. Almaty: Universitet ekonomiki i prava [in Russian].

Б.Ж. Жусупова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: Zhusupova2013@mail.ru)

К вопросу о социальной онтологии

В статье поднимается вопрос о соотношении онтологии и гетерологии, являются ли они синонимами или противостоят друг другу. Онтология в классическом понимании является, по Аристотелю, «первой философией», или метафизикой, или учением о бытии. Бытие при этом понималось как что-то сверхзаданное, трансцендентное, абсолютное, существующее априори до всякого конкретного сущего. Такое понимание бытия исчерпывало любое проявление сущности, в том числе и социальное. Такова принципиальная установка классического типа философствования. Неклассическая философия, напротив, казалось бы, отказывается от подобного поиска объективного, надмирового основания и обращается к другому онтологическому субъекту, человеку, ставя его в центр своих изысканий, в центр онтологии. Происходит радикальная смена акцента с абсолютности истины на ее релятивность, исключая позицию абсолютного, абстрактного наблюдателя как лишенного собственного, имманентного мира. Однако с дальнейшим развитием социального и научного знания, с утверждением онтологического статуса неопределенности в развитии, диссонанс классического и неклассического способов философствования элиминируется, обнаруживается их общая когнитивная установка — поиск единого онтологического основания. Постнеклассическая социальная парадигма, к которой мы относим социальную гетерологию, напротив, мыслит социальность как социацию, не как предустановленную, а как способ связывания сингулярных единиц, лишенных общности. Постнеклассическая социальная парадигма преодолевает метафизику. Социальность — не общее бытие, не распределенное между всеми, а разделенное между событиями. Такая социальность манифестирует к онтологии — гетерологии.

Ключевые слова: классический, неклассический, постнеклассический, онтология, метафизика, гетерология, современный социум, сингулярность, неопределенность, событие.

Введение

Актуальность исследования вызвана сложной, нелинейной социодинамикой современного социума, требующей принципиально новой когнитивной парадигмы. По нашему убеждению, одной из таких парадигм является гетерологическая. Поэтому цель исследования — обосновать методологические и концептуальные установки социальной гетерологии, которая преодолевает метафизическую сущность классической и неклассической социальной парадигмы. Для достижения данной цели поставлены задачи — раскрыть сущность классической и неклассической социальных парадигм, соотнести их, выявить их общую метафизическую природу, контрарную постнеклассической — гетерологической. Выявить гетерологическую, со-бытийную характеристику современной социальности.

История философской мысли осуществлялась под знаком метафизики, отсылая бытие к запретному, предопределяющему началу (Космос, Идея, Бог, Воля и др.). И потому так случилось, что «бытие» стало «наиболее общим и наиболее пустым, бессмысленным понятием [1], так как оно уже предзадано, априори предустановлено. Бытие — это существительное, производное от абсолютной сущности, неизменное. А потому, размышлять о нем бессмысленно.

Новое время вовсе задало примат гносеологии и эпистемологии, нивелировав онтологическую проблематику. «Идолы театра» Бэкона элиминировали аристотелевскую установку на более глубокое исследование понятия бытия и сущего, их творческое, живое взаимоотношение. В большей степени это относится к характеристике социальной, человеческой сущности, ее многозначности по отношению к тривиальному родо-видовому делению. Для Аристотеля была очевидна сложность, контингентность, многомерность человеческой сущности.

Возрождение онтологической проблематики вследствие «забвения бытия» связано в XX в. С Мартином Хайдеггером. Немецкий мыслитель делает значительный акцент на процессуальности бытия человека, которое тесно связано со временем. Он призывает проводить различие между быти-

* Автор-корреспондент. E-mail: Zhusupova2013@mail.ru

ем и сущим. Элиминирование этого различия мы находим, безусловно, у Гегеля, для которого бытие — предельно общее понятие, отражающее основное содержание бытия. Именно поэтому Хайдеггер возвращается в онтологию, делая шаг назад: «... шаг назад — это шаг из метафизики в сущность метафизики» [2; 37], совершая онто-антропологический поворот от онто-теологии к, собственно, онтологии.

М. Хайдеггер показывает, что классическое философствование мыслило бытие как абсолютное основание; классическая метафизика уже по определению, априори всегда была занята поиском этого высочайшего основания, первопричины. Поэтому она всегда онто-теология, тео-логика. Так пришло в классическую метафизику понятие Бога, релевантного понятиям «порядок», «логика», «лад», «который мы мыслим вначале как преддверие сущности различия сущего и бытия. Так звучит соответствующее делу философии имя Бога» [3; 57]. Но при этом «перед *causae* нельзя пасть на колени в священном трепете, перед этим богом человек не может петь и танцевать» [3; 57]. Только в случае отказа от такого бога подлинный Бог становится ближе. В этом когнитивный парадокс.

Хайдеггер начинает поворот от лада к хаосу, но хаос «следует понимать не статично, не как полнейший беспорядок и смешение, но как гон, поток и становление, порядок которого скрыт и закон которого непосредственно не известен» [2; 165]. Хайдеггеровское различие — это различие. Поэтому бытие в мышлении Гегеля являет себя только в просвете становления. Гегелевское бытие — это забвение бытия, забвение различия бытия и сущности. По Хайдеггеру, бытие и есть само различие, исходная трещина, разрыв. Это со-бытие. Это присутствие. И лейтмотивом хайдеггеровского онтологического поворота является переход от онто-онтологического различия как различия от тождества (различия бытия и сущности) к онтологическому различию от различия, от различия между пространством и временем к различию от времени-пространства.

Методы исследования

Использованы методы фрактального анализа, философско-теоретического обобщения, эвристического синтеза, методов социальной синергии и социальной гетерологии в исследовании современных социальных процессов.

Результаты и обсуждение

Примат времени конгруэнтен онтологическому пониманию различия, так как «временность конституирует бытие *Dasein*» [2; 99]. Однако экзистенциальная трактовка времени подрывает традиционное понимание времени как априорного и вечного основания, пронизывающего философско-онтологические категории. Хайдеггер трактует время не как априорность, а как априорность без априорности, основание без основания. Это новое положение о времени делегитимирует гегелевское «снятие», утверждая «шаг назад» в развитии философских идей.

Бытие и время пребывают друг в друге. Это событие. Бытие и время не есть бытие и время дано. Событие — это не случай и не происшествие. Событие — не сущее. Событие — это развитие бытия. А потому событие — не подвид бытия. Здесь логические связи нивелируются. В событии бытие и время исчезают. Событие — выход к свободной игре.

Таким образом, утверждая бытие как событие, как неопределенное, Хайдеггер заявляет о *преодолении метафизики*, что коррелирует с его радикальной критикой традиционного анализа языка. Если классические концепции языка представляют язык как знаковую систему, как инструмент общения, то Хайдеггер манифестирует онтологическое значение языка, так как в языке вещи становятся и существуют.

Язык манифестирует, а не репрезентирует. Это значит, что человек через язык, названия вещей не очеловечивает мир. Наоборот, мир сообщает о себе. В названии вещи вещают о себе. Вещая, вещи раскрывают мир, хранят его. А мир, в свою очередь, легитимирует вещам их сущность. Мир и вещи взаимопроникают друг в друга, образуя единство. И это единство происходит в середине, между различиями. Различие — это языковое событие. Оно есть событие языка.

Понятие «событие» обозначает бытие в становлении, отчего не является феноменом. «Отныне вопрос «что есть бытие?» бессмысленный. Бытие не есть, бытие дается... бытие дается как событие» [2; 132]. В противовес метафизике, заточенной на поиск сущности, событие сущности не имеет. Онтологического статуса у события нет. Более того, признание онтологического статуса события равнозначно его фактическому исчезновению. Когда мы характеризуем конкретного человека, то неосознанно полагаем, что его уже нет.

Таким образом, М. Хайдеггер задает в социальной онтологии поворот к человеку, что формирует два контрарных подхода, две полярные когнитивные модели: онтологическую и гетерологическую. *Онтологическая модель* обращает социальное сущее к обязательному наличию сверхсущего как определяющего, порождающего социальное. *Гетерологическая модель*, напротив, исключает любое трансцендентное основание. Более, такое основание принципиально исключается во всем, как исключается различие от тождества. Речь идет о различии от различия, многомерных связях процессуальности.

Когерентно гетерологическому релятивизму событие всегда сингулярно и уникально. Бытие как со-бытие принадлежит сущему, но не обладает им. Процессуальность бытия проявляется в различии. Социальное и человеческое бытие сингулярны, пребывают в совместности. Отсюда основной задачей современного социально-философского дискурса является фундирование идеи различия как становления, исключающее традиционное понимание бытия вокруг абсолютного основания. Гетерология, таким образом, становится учением о различии.

В классической онтологии бытие мыслилось как единое, из которого вытекает множественное сущее. Более того, различие бытия и сущего можно выразить как отношение единичного (сингулярного) и континуального множественного. В новой социальной онтологии (социальной гетерологии) это понимается не в качестве множества изолированных единиц, а множества становящегося единства, исключающего единство метафизическое. Поэтому социальная гетерология конституирует качественно иную социальность, нежели классическая.

Как уже указывалось выше, классическая социальная философия тесно коррелировала с классическим естествознанием и классической метафизикой. Речь идет об онаученной и редуцированной социальности, которая неизменно связывалась с трансцендентным порядком (космическим, эйдическим, божественным и т.д.). Именно поэтому социальность в качестве идеала легитимировала любое объединение как неперемное условие счастья: платоновский город, конфуцианская семья, аль-фарабийский организм.

Дальнейшее развитие когнитивной установки на научность обусловило возникновение в XIX в. классической социологии в виде позитивизма, который, как известно, заявил о делегитимизации метафизики, о попытке изучать общество объективно и натуралистично.

По мнению Т.Х. Керимова, позитивизм, казалось бы, наконец, преодолевает традиционные идеалистические приемы упрощения и фундаментализма, искажения и редукционизма, объективируя социум. Но заходит слишком далеко, придумывая еще большие метафизические ограничения. Позитивисты уверены в том, что общество имеет естественные законы развития. «Странным образом именно тогда, когда социология выделяется в качестве частной и автономной (от метафизики) дисциплины со своим предметом (со своей истиной и сущностью этого предмета) и соответствующими методами, она оказывается во власти метафизики» [4; 10]. С той разницей, что классическая социология вместо трансцендентного порядка устремлена к признанию социального порядка, социального Космоса («Космос» — «порядок»). Вариации индивидуального человеческого бытия являются модальностями космоса социального.

Поэтому человек обречен быть составляющей единицей социальной системы, обязательным носителем трансцендентной социальной структуры в части социальных функций, отношений, социальных ролей, обязанностей, прав, заключенным в систему тотальной социальной институции. Причем все это пребывает в установленном социальном пространстве и времени, обусловленными социальными фактами, наряду с другими единицами-носителями. Другими словами, социальное самодостаточно, как была самодостаточна метафизика в классической онтологии.

Поэтому Т.Х. Керимов выделяет: «Два дискурса (один — тяготеющий к трансцендентальному схематизму, другой — к субстантивации социальности) являются зеркальными отражениями друг друга, и каждый обосновывает свою легитимность за счет дискредитации другого» [4; 11]. Необходимо сделать радикальный методологический отступ от метафизики, *преодолев ее*. Это возможно при условии принятия «другой социальности», исключающей тождество и единое основание и конституирующей полисоциальность, множественную, разнородную, дискретную. Необходимо перейти от общества тождества к обществу различия, от гомогенности к гетерогенности. Такова заявка современного социума.

Современный социум гетерогенен, так как характеризуется:

- различием в качестве структурообразующего фактора;
- эксплицитной нелинейностью;
- полифундаментализмом или отсутствием фундаментализма.

Социум XXI в. представлен гетерогенной, «разбежавшейся в разные стороны», реальностью. Это уже не бытие. Это со-бытие сингулярных носителей, существований, над чем прозорливо рефлексировали еще феноменология, философия жизни, экзистенциализм, постмодернизм и ряд других философских течений.

С точки зрения сторонников гетерологической концепции, сингулярности априори не имеют общего бытия, их бытие всегда в состоянии ускользания, континуального становления. Поэтому социальное в гетерологическом понимании нивелирует общую, совместную пространственную и временную плоскость. Не совместное бытие, а бытие-вместе, сосуществование. Бытие сингулярности — всегда разделение. Это со-бытие, это реальность различия, которую способна описать только гетерология, и которую не мыслит метафизика, ориентированное на гомогенность. Гетерогенность описать чрезвычайно сложно. Именно в этом суть проблемы современного социально-философского дискурса. Поэтому дискурс, это созвучно Хайдеггеру, бытие — всегда собственно. Однако гетерология вразрез немецкому мыслителю, как справедливо замечает Т.Х. Керимов, не имеет в виду проекцию субъекта на окружающее. Напротив, бытие континуально определяет меня как сущее. Сингулярность несубстанциональна. Процесс бытия протекает через множество дискретных сингулярностей, через разделение, различие социального. Поэтому главным требованием современного бытия-вместе выступает толерантность — понимание этого бытия-вместе посредством сингулярного существования. Отсюда равенство неравных. Равенство в различии.

Отсюда в гетерологическом ключе история понимается в качестве «безвременья», «междувременья», порождающих историю. Историческое время вырастает на фоне исторического события, опространствливается. Процесс событийности осуществляется между временными мгновениями.

Только, руководствуясь гетерологическим подходом, по нашему убеждению, возможно не только описать и объяснить сложные современные социальные процессы, но и приблизиться к их пониманию через анализ действий живых людей, а не институированных субъектов социальной истории. Гетерологическая концепция легитимирует совершенно радикально новую социально-философскую парадигму, качественно трансформируя когнитивный фокус прежней номотетической эпистемологической установки.

Процесс осмысления метафизических интенций выводит нас на самопроизвольную попытку поиска содержательности, с тем чтобы достичь дна вещей. Однако дно вдруг исчезает, и открывается бездна в качестве неопределенного, неразличимого хаоса. Этим метафизика невольно исчерпывается, преодолевается гетерогенезисом, плюрализацией начала, множественностью истоков.

Проблема еще более проблематизируется, так как теоретически сложно концептуализировать плюральность бытия и ее различия. Как вписать множественность, континуальность становления, когерентность событийности в саму теорию? По определению, теория претендует на описание тождественности. Какой применить язык для этого? Язык различия? Выход один — гетерология. Гетерологическая возможность описания опирается на понимание событийности бытия, когда исключается привилегия сущности субстанции и языка знания как понятия. Речь идет не о традиционном онтологическом языке, о плюральном горизонте языка и мысли. Трансформация онтологии в гетерологию выявляет границы онтологической модели бытия и ее неспособности мыслить различия.

Корень метафизических конструкций угадывается в процессе обсуждения Хайдеггером знаменитого вопроса Аристотеля: «Почему вообще есть сущее, а не наоборот — ничто?», или почему есть нечто, а не ничто? Именно в этом Хайдеггер усматривает истинное философствование. Здесь обозначается проблема о наличии основания сущего, об обосновании сущего, или об отсутствии такого основания. Вопрос подразумевает два принципиально разных ответа. Классическая философия как метафизика проблематизирует первую часть вопроса, задумываясь об основании сущего как предзаданного, обрекая себя на полный отказ от процесса бытия, предавая его забвению, и посвящая себя поиску основания этого бытия как сверхсущему. Акцент на вопросе: Почему? Вторая часть вопроса ничего не значит, она случайна. Вопросать и мыслить о ничто, лишенном реальности, невозможно.

Семантическая нагрузка аристотелевского вопроса приходится в большей степени на его первую часть: «Почему вообще есть сущее?». В этом сразу усматривается попытка мыслить сущее как уже установленное, существующее как сверхсущее, невольно заставляющее к нему трансцендировать. Вопрос дальше касается непосредственно этого сверхсущего: «почему оно есть?». Поэтому сверхсущее понимается основанием, причиной, Абсолютом. Это традиционный путь обоснования, проложенный от Фалеса до Гуссерля, от воды в качестве субстанционального начала до трансцендентального сознания. Другой способ постановки указанного вопроса переводит взгляд на становление сущего:

«Если же мы спросим, сохранив приведенную в начале форму вопросительного предложения: «Почему вообще есть сущее, а не наоборот — ничто?», тогда добавка помешает тому, чтобы мы, спрашивая, отталкивались только от бесспорно явленного сущего и, едва оттолкнувшись, шагали уже прочь к искомой и также сущей основе. Вместо этого данное сущее открыто навстречу возможности небытия» [5; 111].

Но если задуматься над всем вопросом, не нивелируя вторую его часть, мы выходим непосредственно к сущему в его бытийствовании. В этом случае отсутствует зацикленность на причинности. Сущее бытийствует вне всякого «почему». Тогда основания у сущего нет, или основание — ничто. В этом отход от традиционного метафизического понимания.

Сущее пребывает в промежутке бытие-ничто. Поиск трансцендентного сущего прекращен и направлен на выявление сущего изнутри сущего. Бытие сущего есть выход из ничто. Ничто находится между моментами становления сущего. Поэтому сущее всегда в неопределенности, будучи потенциальным ничто. Сущее бытийствует в континуальном процессе. Бытие, в свою очередь, формирует сущее в себе. Бытие и сущее — не одно и то же. Сущее определяется в бытии, но не в причинно-следственном порядке. Бытие не является причиной сущего. Основание сущего в полном отсутствии основания. Основание сущего бездонно, бесконечно, вызывая присутствие события. Бытие основывает сущее, уклоняя от него. Это иное основание мира. Основание не присутствует, оно не статично. Основание тоже процессуально. Основание — высвобождение тенденций развития. Это то, что Хайдеггер называл «просветом бытия».

В этом двойственность основания и бытия. Это другое понимание основания и бытия в качестве основания. Это такое понимание основания, когда бытие как процесс определяет сущее из его собственного основания.

Таким образом, как уже указывалось выше, формально существуют две модели представления бытия — онтологическая и гетерологическая. Что касается содержательности этих двух моделей, то найти единые критерии их классификации проблематично [2; 171]. Согласно первой модели, сущее тотально соотносится с высшим метафизическим сущим как сверх-сущим, которое идеально предзадано. Это и есть бытие, сингулярное, отражающее субстанциональность любого сущего. Так мыслилось в метафизических построениях, когда сущее предполагалось трансцендентным к самому сущему. При таком понимании бытия, оно как сверх-сущее есть граница, предел любого сущего. Это звучит религиозно, теологично. Онтология приобретает теологический характер и смысл, манифестируя онтологический фундаментализм.

Переход от метафизики как онто-теологии к гетерологии не означает легитимирование иной, второй онтологии. Гетерология не является второй онтологией, так как любая онтология есть «всякая философия, движущаяся в опосредованном или непосредственном представлении трансценденции» [2; 171]. Речь идет о принципиальном преодолении метафизики, преодолении онтологии.

Преодоление метафизики как онтологии означает признание многосложности бытия, элиминирующего конгруэнтные связи с трансцендентным основанием. Подобная парадигма строго проводит принцип различия от различия, обосновывая бытие и сущее как игру различия.

Причем ревизия онтологической модели происходит внутри метафизики, когда возникает стратегия, связанная с уклонением от руководящего, системообразующего трансцендентного центра. Т.Х. Керимов считает, что с появлением гетерологии онтология не должна быть устранена. Должны быть подвергнуты сомнению положения о запредельном основании, объявленные неукоснительными и незыблемыми. Онтология остается справедливой для описания замкнутых систем в глобальном масштабе.

Гетерологическая модель необходима для исследования процессов в сложных, неравновесных системах, как-то социальная и человеческая система, не имеющие какого-либо абсолютного основания. Она (гетерология) не дает преимуществ одному основанию, так как процесс представляет игру различий, в которой основание устанавливается в собственной, аутентичной логике.

Главный постулат гетерологической модели в устранении идеи присутствия, что обуславливает бытие без сущности. Это означает, что бытие есть основание сущности не в смысле овладения ею, а в смысле принадлежности ей, в смысле неустойчивости. В этом смысле сущее — ничто, а бытие сущего — экзистенция. А значит, бытие как существование понимается не в диалектическом, гегелевском смысле как отрицание Ничто и снятие в наличном бытии, а как континуальное утверждение Ничто.

Бытие надделено собственной, свободной сущностью. Это является лейтмотивом философских интенций Хайдеггера, Сартра, Нанси и других мыслителей. Бытие, таким образом, всегда сингуляр-

но. Общего бытия у сингулярностей нет. Время каждый раз также сингулярно. Нет субстанциональности, есть ускользание от нее. Все происходит в промежутке, в том числе пространство и время. Бытие сущего континуально устанавливается в игре различия, в дискретности сингулярностей.

Как было указано, общего бытия сингулярности не имеют, так как их общее бытие все время ускользает, вынуждая сингулярности оспаривать друг друга. Возникают события. Именно поэтому бытие не может быть общей единой собственностью. Речь идет о совместности бытия, о со-бытии. Совместность — это такой способ бытия, в котором происходит разыгрывание, становление бытия. Понимать это надо не как распределение бытия между объектами, а как разделение между ними. Бытие каждого объекта разделяет бытие.

Разделение бытия осуществляется в ускользании его от собственного и возвращении в индивидуальном, сингулярном существовании как со-вместности и со-бытия. Разделение бытия происходит в форме индивидуального его преломления. Это произношение вместе есть вариант полисингулярности или сингулярного множественного.

Таким образом, бытие — это различие, разделение. Быть — означает разделять. Тогда это радикально новое понимание отношения к категории «быть». Это не является отношением обладания, желания, потребности, влечения. Это отношения со-вместности, исходящее из разделения бытия. Не человек устанавливает человеческие отношения, а отношения между людьми могут установить человечность. В рамках онтологической модели заранее были установлены субъекты в качестве человеческих существ, между которыми должны быть установлены человеческие взаимоотношения. Разница между онтологической и гетерологической моделями очевидна.

Гетерологическая парадигма радикально переворачивает онто-теологический порядок описания социального пространства, при котором сначала мыслилось установленное бытие, к которому прибавлялся предикат в качестве различия. Гетерологический подход, напротив, на первый план выдвигает различие, в котором происходит игра бытия. Он отвергает первозданное сингулярное бытие, порождающее плюральное сущее, и, напротив, утверждает континуальную множественность сущего как процесс континуального становления сущности, сущего.

Т.Х. Керимов утверждает, что при всей противопоставленности онтологической и гетерологической моделей социального исследования, обе являются онтологическими, так как гетерология не аннулирует бытие как основание, конституируя иное осмысление основания, гетерологическое. На наш взгляд, в этом присутствует некоторое противоречие, что дает нам основание не относить гетерологию к онтологии в ее классическом понимании. Однако для обоснования гетерологического концепта современного социально-философского дискурса это не принципиально.

Заключение

Подводя итоги всему сказанному выше, мы еще раз делаем значительный акцент на том, что на протяжении длительной истории развития социально-философской мысли, начиная с Платона (Хайдеггер назвал это время вечерним), понятие «бытие» было предано забвению. И только в начале XX в. Мартин Хайдеггер осуществляет возрождение онтологической, социальной, антропологической проблематики, что приводит к формированию противоположных образов социального: онтологического и гетерологического. Онтологический (*метафизический*) образ социального безапелляционно обращает социум к абсолютному, трансцендентному, идеальному основанию. *Гетерологический образ* связан с отказом от такого самодостаточного, запредельного социуму основания, исключая метафизику субъекта и субстанции. Гетерологический концепт легитимирует взгляд на социальную жизнь как игру различий, линейность социального развития и структуры нивелируются. Исключается социальный феноменологизм, а социальные процессы представлены как социальные со-бытия, не обладающие сущим, а принадлежащие ей. При этом сущее множественно.

Гетерологическая парадигма социально-философского дискурса возникает как критическая реакция на классический редукционизм в гуманитарном исследовании. Мир оказался намного сложнее, чем предполагала классика. Она была в плену физической и трансцендентальной иллюзии субстанционализма. Социальная гетерология, отказываясь от онто-теологического проекта, означает конец, преодоление метафизики.

Такое преодоление метафизики можно понимать двояко: и в смысле отказа от классической онтологии, и в смысле нового осмысления ее, но уже через призму гетерологии. Гетерологическое измерение бытия — это радикальная когнитивная инверсия в социально-философском дискурсе, свя-

занная с отказом от установки на устойчивость социального бытия и переходом на его живую процессуальность, легитимирующую неопределенность в социальном развитии.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP13268777 «Гетерологическая парадигма социального исследования в условиях неопределенностей в развитии современного казахстанского общества» (2022–2024 гг.) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В.В. Библихина. — Харьков: «Фолио», 2003. — 503 с. — Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/haydegger-butie_i_vremya-a.htm
- 2 Керимов Т.Х. Бытие и различие: генеалогия и гетерология / Т.Х. Керимов. — М.: Академический проспект, 2011. — 256 с.
- 3 Хайдеггер М. Онто-теологическое строение метафизики: тождество и различие / М. Хайдеггер. — М.: Логос, 1997. — 64 с.
- 4 Керимов Т.Х. Социальная гетерология / Т.Х. Керимов. — Екатеринбург: Наука, 1999. — 160 с.
- 5 Хайдеггер М. Введение в метафизику / М. Хайдеггер; пер. с нем. Н.О. Гучинской. — СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1997. — 302 с.

Б.Ж. Жусупова

Әлеуметтік онтология туралы

Мақалада онтология мен гетерологияның арақатынасы, олар синонимдер ме, әлде бір-біріне қарсы ма деген мәселе көтерілген. Онтология классикалық мағынада, Аристотельдің пікірінше, «алғашқы философия», немесе метафизика немесе болмыс туралы ілім. Сонымен бірге болмыс берілгеннен тыс, трансценденттік, абсолютті, кез келген нақты болмыстың алдында априори бар нәрсе ретінде түсіндірілді. Болмыстың бұл түсінігі мәннің кез келгенін, соның ішінде әлеуметтігін айқындайды. Бұл философияның классикалық түрінің іргелі ұстанымы. Классикалық емес философия, керісінше, объективті, әлемдік негізді мұндай іздеуден бас тартады және басқа онтологиялық тақырыпқа, адамға, оны зерттеу және онтология орталығына қояды. Ақиқаттың абсолюттілігінен оның салыстырмалылығына екпіннің түбегейлі ауысуы байқалады, абсолютті, абстрактілі бақылаушының өзіндік, имманенттік әлемінен айырылған позициясын жоққа шығару. Алайда, әлеуметтік және ғылыми білімнің одан әрі дамуымен, дамудағы белгісіздіктің онтологиялық мәртебесін бекітумен, философиялаудың классикалық және классикалық емес әдісінің диссонансы жойылады, олардың жалпы танымдық көзқарасы — біртұтас онтологиялық негізді іздеу анықталады. Әлеуметтік гетерологияға жатқызылатын постклассикалық емес әлеуметтік парадигма, керісінше, әлеуметтікті қоғамдастық деп есептейді, оны алдын ала қалыптасқан қоғам ретінде емес, жалпылықтан ала дара бірліктерді байланыстыру тәсілі ретінде қарастырады. Постклассикалық емес әлеуметтік парадигма метафизиканы жеңеді. Әлеуметтілік — бұл жалпы болмыс емес, барлығы арасында бөлінбейді, бірақ оқиғалар арасында бөлінеді. Мұндай әлеуметтілік онтология — гетерологияны көрсетеді.

Кілт сөздер: классикалық, классикалық емес, постклассикалық емес, онтология, метафизика, гетерология, қазіргі әлеумет, сингулярлық, белгісіздік, оқиғалар.

B.Zh. Zhussupova

To the question of social ontology

The article raises the question of the relationship between ontology and heterology, whether they are synonyms or opposed to each other. Ontology, in the classical sense, is, according to Aristotle, “the first philosophy”, or metaphysics, or the doctrine of being. At the same time, being was understood as something super-given, transcendent, absolute, existing a priori before any concrete being. Such an understanding of being exhausted any manifestation of essence, including social. This is the fundamental setting of the classical type of philosophizing. Non-classical philosophy, on the contrary, seems to refuse such a search for an objective, transcendent foundation and turns to another ontological subject, a person, placing him at the center of his research, at the center of ontology. There is a radical change in emphasis from the absoluteness of truth to its relativity, excluding the position of an absolute, abstract observer as a subject deprived of his own, immanent

world, their common cognitive attitude is revealed — the search for a single ontological foundation. The post-non-classical social paradigm, to which we refer social heterology, on the contrary, conceives sociality as a sociation, not as a pre-established one, but as a way of linking singular units devoid of commonality. The post-non-classical social paradigm overcomes metaphysics. Sociality is not a common being, not distributed among all, but divided between events. Such sociality manifests in ontology — heterology.

Keywords: classical, non-classical, post-non-classical, ontology, metaphysics, heterology, modern society, singularity, uncertainty, coexistence.

References

- 1 Heidegger, M. (2003). *Bytie i vremia* [Being and time]. (V.V. Bibikhina, Trans.) Kharkov: Folio. Retrieved from http://yanko.lib.ru/books/philosoph/haydegger-butie_i_vremya-a.htm [in Russian].
- 2 Kerimov, T.Kh. (2011). *Bytie i razlichie: genealogiia i geterologiia* [Being and Difference: Genealogy and Heterology]. Moscow: Akademicheskii prospekt [in Russian].
- 3 Heidegger, M. (1997). *Onto-teologicheskoe stroenie metafiziki: tozhdestvo i razlichie* [Onto-theological structure of metaphysics: identity and difference]. Moscow: Logos [in Russian].
- 4 Kerimov, T.Kh. (1999). *Sotsialnaia geterologiia* [Social heterology]. Ekaterinburg: Nauka [in Russian].
- 5 Heidegger, M. (1997). *Vvedenie v metafiziku* [Introduction to Metaphysics]. (N.O. Guchinskaia, Trans.) Saint Petersburg: Vysshiaia religiozno-filosofskaia shkola [in Russian].

Б.Ж. Жусупова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: Zhusupova2013@mail.ru)

Современный социум в свете социальной гетерологии

В статье освещена идея необходимости перехода к гетерологической парадигме социального исследования, релевантной картине современного социума, которое принципиально отличается от классического и даже противостоит ему. На смену модернистским мировоззренческим ориентирам с верой в разумность социального устройства в онтологическом и аксиологическом смыслах, в холистические идеалы под знаком метафизики неумолимо приходят новые идейные установки, ключевые постулаты которых опираются на современные цивилизационные вызовы. Ход общественного развития изменил привычным социальным схемам, противостоя и разрушая, деконструируя их. В социальном развитии обнаружилось усиливающиеся факторы дегуманизации, панмифологизации, релятивности, субъективизма, иррационализма, случайности и неопределенности. Картина современного социума разрознена, разорвана, многолика, разнообразна, индивидуализирована потоками автономных процессов и человеческих волеизъявлений. Социальный мир стал другим, требующим новейшего когнитивного мышления, принципиально новой эпистемологии. Постнеклассический социально-философский дискурс вызван кризисом традиционной системности, классических духовных ориентиров, редукционистского онаучивания действительности в метафизическом проекте. Однако речь идет не о противопоставлении социальных парадигм, а их дополнении в исследовании различных срезов социальной реальности, решении определенных типов задач, масштабов. Так, если стоит задача проследить общую, глобальную тенденцию общественного развития, можно с полным правом применять классическую парадигму. Для понимания сингулярных аспектов человеческой жизни, «живой ткани» социальных процессов, что крайне необходимо в условиях стремительных, напряженных потоков современности, чреватых социальными катаклизмами, необходима человекомерная тактика социального познания.

Ключевые слова: современный социум, постнеклассический, классический, парадигма, социема, сингулярность, гетерология, неопределенность, событие, сверхсоциальность.

Введение

Современную социальную реальность составляют и представляют социемы, обозначающие то, что пребывает в непрерывном становлении социальных сингулярностей. И это не дань постмодернистской традиции без-основности, нарративности, дискурсивной, неопределенности. Это то, что актуально выпячено, красноречиво очевидно.

Классические образы целостности и цельности, стабильности и определенности давно и неумолимо померкли, изжили себя во всех сферах социальной реальности, провозглашая ее творческий дух и природу в смысле непредсказуемости в самоорганизующихся конструктах.

Современное общество далеко ушло от классических стандартов прозы, превратившись в поэзию социальных событий. Однако это, отнюдь, не романтический посыл, а то, что вызывает постоянную тревогу и социальное напряжение.

Чем обусловлен этот современный социальный сдвиг? Безусловно, цивилизационными предпосылками, как то высокие достижения научно-технического, в том числе информационного процесса, сделавшие возможным рост либерализма, сепаратизма, индивидуализма, динамизма в сторону разрыва традиционных связей и отношений, утраты необходимости целостного видения социальной панорамы. Проблема в том, что происходит это не столько на локальном уровне, сколько на государственном. Ведь государство (вопреки метафизическим интенциям) формируется людьми, акторами, социемами и не играет прежней консолидирующей, организующей, патриархальной роли, каким виделось классическим мудрецам.

Напротив, современные мыслители подчеркнуто выявляют огромный спектр социальной вариативности. Так, например, Ж.-Л. Нанси утверждает, что современный социум предстает в формате сложной, бессмысленной пролиферации, в которой множественность замкнута в бессмысленности

* Автор-корреспондент. E-mail: Zhusupova2013@mail.ru

человеческой жизни [1; 10]. Эта искусственная, цивилизационная конструкция безжизненна, оторвана от бытия человека, от бытия людей, в то время как истинное человеческое бытие есть существование, которым располагают все: «сущность бытия существует только лишь как сущность» [1; 55]. Не сначала бытие, а затем прибавление к нему нас. «Вместе» — это есть бытие человека. Нет сущего вообще, каждое сущее определяется в бытии с другими. Дж.Р. Серль считает, что социальное образование является структурно организованным целым, существующим и воспроизводимым таковым в сознании индивидов [2]. По мнению Б. Латура, общество не является онтологически заданной целостностью, так как является множеством сосуществующих сингулярностей, которые образуют «гетерогенную сеть». При исследовании общества Латур предлагает «идти за самими акторами, то есть пытаться понять их зачастую сумасбродные нововведения» [3]. Мануэль де Ланда в своей социальной теории оперирует категориями «сборка», «множество», «сложность». Мыслитель делает акцент на анализе реальных отношений в социуме, механизм реализации которых не может быть отражен в какой-либо теории, так как концептуальные идеи касаются идеальных объектов и связей. Функционирование общества осуществляется в действиях множественных частей, в «сборке» [4; 83]. «Сборка» — это механизм возникновения множества систем, являющихся самоорганизующимися. Это такой социогенез, при котором происходит трансформация борющихся способов существования, в результате чего формируются новые образования. В результате сборки объект изменяет собственную форму, совпадающую со средой, в которой он пребывает [4; 83]. Таким образом, объект меняет свою форму на новую.

Современный социально-философский дискурс, ориентируясь на сингулярность и гуманистичность, отмечается повышенным интересом к анализу повседневной жизни человека. С одной стороны, повседневная человеческая жизнь разворачивается непосредственно перед нашими глазами, но одновременно она завуалирована событийностью, в которой реализуется человек. Иными словами, если ранее повседневная человеческая жизнь рассматривалась как фон, на котором выступает человек, то в русле постнеклассических социально-философских интенций повседневности отводится роль доминанта социальной жизни.

Обращение к анализу процессов повседневной жизни осуществляли мыслители, принадлежащие к различным философским течениям, ранним и современным — феноменология, экзистенциализм, аналитическая философия, марксизм, феноменологическая социология, структурализм и другие (Э. Гуссерль, М. Вебер, А. Шюц, Г. Гарфинкель, Дж.Г. Мид, И. Гофман, А. Стросс, Л. Витгенштейн, Дж. Остин, А. Лефевр, К. Косик, А. Хеллер, М. Фуко). Концепция французского философа Мишеля де Серто заслуживает особого внимания.

Интерес современной социальной теории к анализу повседневной жизни человека обусловлен необходимостью гуманизировать ее, так как общество производит человек в своих повседневных действиях, практиках. Каково влияние этих практик на социум, социальные отношения — вот чем озадачен социальный дискурс. В фокусе классической философии, напротив, была всегда теория, которая господствовала над действиями отдельных людей.

Основная работа мыслителя так и называется «Практика повседневности». В ней М. де Серто выводит мысль, что посредством анализа повседневной жизни произойдет кардинальное изменение соотношения социальной теории и социальной практики. Подобная установка появилась у философа не на пустом месте, а вызвана социально-философскими интенциями второй половины XX в., в которых остро поднимался вопрос: вписаны ли действия индивидов в социальную структуру, или, наоборот, индивиды собственными действиями производят ее.

Таким образом, современная социальная онтология, новая постановка социально-философских проблем остро нуждаются в более глубоком осмыслении вопросов, касающихся практической жизни.

Это актуально и для условий современного казахстанского общества, стоящего перед лицом новых серьезных глобальных вызовов современности, о чем заявляют программные документы РК. О необходимости поиска новой парадигмы социального действия в своем Послании народу Казахстана (1 сентября 2020 г.) высказался Глава государства Касым-Жомарт Токаев.

Такой социальной парадигмой может быть гетерологическая, обращенная к живой социальной процессуальности (вразрез метафизике), чтобы приблизиться к пониманию современного человека. Такое понимание необходимо, прежде всего, потому, чтобы вновь не скатиться к идеологии тоталитаризма, бытийствующего в проектах «утопической социальной инженерии» [5; 96, 97], стремящейся преобразовать общество в соответствии с определенным планом. Именно это подчеркивает Ж.М. Абдильдин, указывая на актуальность концепции Джона Стюрта Милля в настоящее время:

«Государство, пытающееся снизить ценность индивидов, чтобы сделать из них послушные инструменты своих проектов (даже в лучших целях), очень скоро придет к выводу, что нельзя осуществить великие цели маленькими людьми, и совершенный механизм, которому все принесено в жертву, ни для чего больше не годится именно в силу отсутствия витального духа, подавленного для ускорения движений самого механизма» [5; 96, 97].

Методы исследования

Использованы методы фрактального анализа, философско-теоретического обобщения, эвристического синтеза, методов социальной синергии и социальной гетерологии в исследовании современных социальных процессов.

Результаты и обсуждение

Гетерологическая парадигма познания и понимания современных социальных процессов, в том числе происходящих в казахстанском обществе, обращена к пониманию живого человека, пребывающего в творческой процессуальности конкретной человеческой жизни, и опирается на

- высокий уровень социальной пролиферации;
- усиление нелинейности социального развития;
- увеличение степени децентрации социальной жизни, социального сознания;
- увеличение уровня опосредованности социального;
- увеличение степени либерализации духовных основ общества;
- усиление фактора панмифологизации сознания;
- увеличение степени виртуализации социального пространства и мн. др.

Гетерологическая социальная парадигма — это взгляд на общество «снизу», с точки зрения исключения всяческих попыток идеализировать социальное образование, привязывать к единому абсолютному системообразующему основанию, которое в большей степени субъективно конституировано, выдавая желаемое за действительное. В напряжении современной социальности, вызванном факторами турбулентности и неопределенности, это непростительный промах, обусловленный колоссальным увеличением роли, казалось бы, мелких, незначительных событий.

В этом гетерологическо-методологическом ракурсе мысли когнитивным гамбитом представляется феномен сверхсоциализации общественной жизни, который не имеет ничего общего с метафизикой, заключающийся в социальной виртуализации реальной жизни, гипертрофированном растворе в игре социальных иллюзий. Это исходит как раз «снизу», с «живых» самоорганизующихся социальных процессов. Главным орудием «сверхсоциализации» выступает информация. Согласно Е.В. Пилюгиной, «если в эпоху модерна социальная среда включала информационную, а на заре постмодерна информационная и социальная среды, фактически, стали эквивалентны, то сегодня, в период «развитого постмодерна», информационная среда подчиняет себе социальную действительность, диктуя обществу в целом и его отдельным составляющим способы, формы, образы социального поведения. Ж. Бодрийяр называет такие образы симулякрами [6]». Пи

Мы, действительно, живем в мире призраков, симулякров, синтетических вещей, надуманных ценностей из соображений модных стандартов и престижа. Мы погрязли и завязли в пространстве социальных шоу (англ. *show* — показ, представление), которое иллюзорно социализирует нас в отрыве от реальности. Именно это имеет ввиду Славой Жижек, когда пишет, что сегодняшняя социальная реальность разорвана в связи с ее трансформацией в виртуальную. Но проблема не в виртуальности. Напротив, проблема в реальности виртуального: «Виртуальность — это очень конкретная вещь. Но в то же время, в целом, это ничто. Это, если хотите, особый эффект реального. И именно здесь лежит настоящая проблема» [7; 173]. Иными словами, социальное пространство есть реальная виртуальность, которая «самый острый, проблематичный аспект виртуальности. Именно здесь онтология разрыва. «Реальное — это не Вещь, а разрыв на пути к ней» [7; 117]. Такова, увы, заявка времени, о которой никто и никогда не помышлял. Так случилось в веренице социальной событийности. Вернее, о необходимости информации, которая поможет человеку владеть миром, человечество грезило всегда, особенно с просветительской эпохи. Но то, что мы окажемся плененными ею, потеряв демаркационную линию между реальным и виртуальным, классические парадигмы познания концептуально не могли предусмотреть. Но изменив ракурс мышления, преодолев, отказавшись от прежних когнитивных установок, через социальную гетерологию происходит трансформация сущности в собы-

тие, которое пребывает в процессе становления. Поэтому сущность бытия происходит в процессе бытия. Это есть событийность всех событий.

Социальное бытие предстает в качестве события, которое предшествует сущности. Бытие разворачивается как имплицитный, виртуальный процесс становления. Это процесс фрактальный, в котором событие континуально исчезает, изменяя онтологический статус, но при этом не исчезает. Событие — это дар бытия, бытие сущего, но не в смысле владения, а в смысле становления.

Атрибутами события являются различие, гетерогенность, множественность, отношение к Другим. Благодаря этому событие пребывает в подвешенности, приостановленности. Событие предоставлено самому себе, никогда не завершено, не закрыто, не самоотождественно, располагаясь в сложной системе отношений с другими событиями. Поэтому события изолированного, становящегося в пустоте, не существует. Непрерывность становления обусловлена системой взаимодействия.

Т.Х. Керимов под событием понимает «дар бытия» [8; 134]. Дар бытия обозначает отчуждение события от бытия. Оно нивелирует смысл и присутствие бытия, границы которого призрачны. Именно дар регламентирует границу, ограничивая деятельность бытия. Дар выступает границей различия сущего и бытия. Сущее возможно лишь в границах неопределенности события.

Бытие, задаваясь, отступает в неопределенность. Событие в статусе дара порождает бытие. Событие дара есть процесс игры, различия. Это процесс открытия дара, который приводит к его исчезновению. Это бесконечный процесс повторения, незавершаемого и неразрешаемого, неопределенного становления, при котором бытие отдает себя в жертву сущему, удерживаясь и связываясь с собой. В результате бытийствует *ничто*, которое вне сущего как-то стремится себя выразить.

Данность события порождает иллюзию предзаданного сущего, чем грешила традиционная философия с присущей ей метафизической верой в существование надвременного царства идей, ноуменов, сущностей, в субъектно-предикатную структуру бытия и мышления. Именно это вызывало возмущение Ницше, который справедливо замечает: «Совершенно так же, как народ отделяет молнию от ее сверкания и принимает последнее за акцию, за действие некоего субъекта, именуемого молнией, так же и народная мораль отделяет силу от проявлений силы» [8; 137].

Событие происходит в форме процесса непрерывного исчезновения, но не уничтожения. Оно имеет фрактальный характер. Понятием «фрактал» мы обязаны американскому математику Б. Мандельброту. Введенное в конце XX в., оно широко распространилось в научных и ненаучных сферах для обозначения сложных, нетривиальных, геометрически неправильных фигур, составленных из таких же сложных частей, которые одновременно идентичны всему целому. Поэтому фрактал самоподобен, а динамика его развития, безусловно, происходит в режиме самоорганизации.

С точки зрения статичного человеческого разума, окружающий мир представлен «мгновенным фотоснимком», в котором пропущен процесс становления. Но в действительности бытие — это всегда со-бытие, о чем заявил еще Гераклит: «Все течет, все меняется». Устойчивость является крайним, непродолжительным фрактальным состоянием. В режиме самоорганизации событие относится к себе, но это исключает самотождественность. Бытие как со-бытие пребывает в гетерологической матрице.

Событие гетерономно, поэтому глагольно. Событие — это выход сущего в присутствие. Бытие — не установленная сущность, поэтому не существительное. Быть — означает действовать. Для Гегеля процесс становления понимался как деятельность пред-данного, а результатом этой деятельности является осуществление возможностей предустановленных намерений. Что касается гетерологического становления, это процесс действительного, самостоятельно организующегося становления, через различие. Именно это имел в виду Ф. Ницше, развенчивая метафизическую установку на субъект и его предикат [9; 302]. Бытие и сущее пребывают в отношении различия, в отношении процесса различия. В пространстве-времени событийное бытие не является вещью. Событие «вспыхивает» в промежутке присутствия-отсутствия. Событие не является ни побуждением, ни следствием других действий, а тем, что предворяет причину и следствие. Событие разворачивается во фрактальном режиме самоорганизации.

Все социальные системы, несомненно, фрактальны. В процессе фрактального развития выделяют этапы начала, середины и конца. Фракталу соответствует этап неустойчивости как основной. Это средний этап. Поэтому любая социальная система, и, прежде всего, человек, будучи фракталами, никогда не бывают завершенными. Они событийны, непредсказуемы, неопределенны. С точки зрения экзистенциализма, существование предшествует сущности, будущее человека заранее определить невозможно. Вначале процесс, событие. Поэтому онтологический переворот Хайдеггера, «поэтому

тайна человека, тайна в человеке. Тайна не предметная, а тайна «фона», который позволяет видеть это сущее. Человек находится в просвете бытия» [10; 408].

Бытие и сущее пребывают в амбивалентной взаимосвязи, взаимопроникая друг в друга. Они не существуют раздельно. Однако бытие и сущее не взаимоопределяют друг друга. Бытие принципиально отличается от сущего, являясь операцией, процессом развертывания, становления сущего, «благодаря которой сущее выходит в присутствие; нечто, а не ничто, имеет место» [8; 138]. Более того, бытие существует посредством отличия от сущего. Ошибка в том, что под бытием всегда понималось существительное в виде вещи, субстанции, идеи или сущности.

Бытие — это событие, процесс. Это сингулярное событие. Это способ бытия, выраженный, безусловно, глаголом. Событие не является изменением пред-данного субъекта, его особого бытия. Событие как таковое не принадлежит разновидности определенного сущего. Событие происходит, имеет место быть, становится очевидным в качестве сущего-случая среди множества других сущих-случаев.

Как уже указывалось выше, Гегель понимал становление как присущее субъекту, который имманентно саморазвивается в установленной логике понятия. Гетерологический подход к становлению конституирует, что никакого субъекта у становления не существует, так как оно производит самого себя. Гетерологическое понимание процесса становления требует гетерологического характера времени. В отличие от метафизики и науки, которые мыслят время в пространственном режиме, количественно, гетерология не сводит онтологию времени к линейному пространству, так как имеет дело с открытыми системами (в классической философии и науке речь шла об изолированных, закрытых динамических системах).

Т.Х. Керимов выделяет следующие признаки гетерологического становления как различия:

- быть — означает становиться; это есть действительный процесс становления сущего, который протекает в промежутке «виртуальное–актуальное», а не «актуальное–актуальное»;

- виртуальное — это виртуальная множественность, а актуальное — множественность индивидуальных форм; сущее устанавливается имманентно действительной реальности, не исчерпываясь актуальностями, в избыточном режиме по отношению к реальности; поэтому процесс становления всегда внутренний, а не внешний;

- виртуальное не есть возможное; если в классической философии отношение между возможным и действительным — это всегда отношение подобия с реализацией одной возможности их множества других, то в гетерологии подобное подобие исключается, так как речь идет о виртуальном; виртуальное, актуализуясь, порождает новое различие;

- не существует заданности условий становления; процесс актуализации сопутствует виртуальному, которое создает или разрушает актуальности [8; 148, 149].

Виртуальное и актуальное — две стороны действительного, между которыми происходит движение, переход, но не опосредование, так как виртуальное состоит из различных элементов, сингулярных. Опосредование предполагает отношение между устоявшимися, готовыми объектами, а становление — это процесс актуализации через неопределенность. «Поэтому отношение между виртуальным и актуальным онто-гетеро-генетическое: виртуальное из своей внутренней дифференциальности порождает актуальное. И поскольку онтогенез есть гетерогенез, процесс актуализации — это производство новых различий, благодаря которым множественность актуализуется» [8; 150]. Именно в этом видится проблема современного социально-философского дискурса: как, каким образом виртуальное переходит в актуальное.

Современный мир социальности ярко демонстрирует реальность многообразия виртуального, имманентно актуализирующегося в непредвиденных, сингулярных формах социальной практики, вызывая социальную напряженность вследствие радикальной новизны. Развернувшаяся на наших глазах пандемия коронавируса Covid-19 за рекордно короткий срок изменила весь мир. Это и утверждает настоящее творчество процесса становления из ничего, так как различия не истекают из своих потенциалов, не соответствуют им. Это подтверждает, что разница между виртуальным и актуальным не задается, а порождается.

Гетерологическое становление делает решительный шаг от метафизики, носителем всех действий и признаков которой объявлялись субстанция и сущность. Бытие и сущее соотносятся через различие. Бытие не тождественно сущности или субстанции, будучи событийным. Поэтому бытие не является основанием сущего. Это хаос, из чего производится, устанавливается порядок как непрерывность.

Событие развивается в континуальности присутствия и отсутствия, раскрытия и сокрытия в монологичном времени-пространстве, исключая объективацию пространства и времени как форм созерцания. Событие предшествует причине и действию, не являясь их результатом. Поэтому событие сингулярно. Событие дается, но не так, как общепринято понимать: существует в пространстве, времени, уступая место другому. Событие неисчерпаемо, оно непрерывно случается, полностью не осуществляется.

Понимание пространства и времени иное и определяется характером и формой события. Они свободны и открываются различными отношениями множества возможностей и событий. События даны в антагонистической, амбивалентной тенденции присутствия и отсутствия, когда пространство создает пространство, а время — время. Присутствие события — это когда сущее присутствует и останавливает свое присутствие. Другими словами, пространство меняется под воздействием становления другого. То же самое происходит со временем. Время меняется под воздействием другого. Присвоение (пространства и времени) есть одновременно отсвоение. В этом единство пространства и времени. Но это не диалектическое единство, так как пространство и время разворачиваются из самого события.

Если традиционная онтология редуцирует возможности к основанию, значительно сужая перспективы развития и опустошая действительность, как-то заявляя о предсказуемости природы и социума, то новая онтология категорически не занимается поисками сущности или основания, редукцией перспектив, а конституирует и легитимирует непрерывный процесс различия, плюрализм мира, отсутствие фундаментализма. Новая социальная онтология в качестве социальной гетерологии не объясняет, а констатирует, экспериментирует с тенденциями, создавая новые. Этим самым новая онтология пересматривает, ревизирует классический, устоявшийся характер взаимоотношения тождества и различия.

Классическая онтология занималась идентификацией сущего, так как выявляла основания как атрибут устойчивости, выраженной в понятии. Такова природа понятия, оно требует устойчивости характеристики сущего. В свою очередь, без понятий не может быть онтологии как учения о сущем. В противном случае нас ожидает хаос как указание на неспособность к познанию. Пытаясь выбраться из подобного когнитивного «коллапса», мы обращаемся к изучению сущего, отталкиваясь не от тождества, а различия. Р. Рорти замечает: «Различие — за каждой вещью, но за различием ничего нет» [11].

Философия Декарта в качестве главного эпистемологического принципа объявляет принцип репрезентации, согласно которому мир представлен картиной мира, а познающий человек — ее репрезентантом. Отсюда происходит метафора «зеркало природы». Как следствие, устанавливается модель субъект-объектной оппозиции, необходимая для классической философии рационализма, цель которой определяется объективным описанием сущностей посредством адекватного специального категориального аппарата. Классическая эпистемология, таким образом, претендовала на проникновение в глубинные сущностные уровни объектов, объявив себя универсальным дискурсом для всех других дисциплин, естественнонаучных и гуманитарных. Поэтому классическая эпистемологическая парадигма опирается на принцип репрезентации — принцип зеркального отражения. В качестве таких привилегированных репрезентаций в истории познания выступали чувства или разум, причем с переменным успехом. Сторонники эмпиризма, например, отстаивая собственные эвристические возможности, отвергали, критиковали доводы рационалистов, и наоборот. Возникла неоднозначная эпистемологическая ситуация. Эпистемология всегда была озадачена поиском «некоторого постоянного нейтрального каркаса всех возможных исследований» [11]. Однако нейтральный каркас так и не был найден, так как все обоснования зависели от человеческой интерпретации.

Если с исследованиями тождества все понятно, как можно изучать различия? В современном социально-философском дискурсе существуют различные попытки для этого. Например, Фуко обращается к дискурсу, Деррида — к неразрешимостям, Делез — к концептам. Причем, подобные интенции призывают мыслить мир бессистемно, нарушая устойчивость, отталкиваясь от различий, которые устанавливают тождество. Как это может происходить? Как дискурс может ухватить различия? Как соотносятся дискурс и различия? Классическая онтология фиксирует устойчивое, сводя его к тождеству. Дискурс, напротив, не отождествляет, а нащупывает, структурирует различие, создавая критическое поле современной философии. Все, что ранее считалось, неизменным и установленным, подвергается философской ревизии, проблематизации. Именно это мы видим в генеалогии Фуко, трансцендентальном эмпиризме Делеза, в деконструкции Дерриды, направленным против спекулятивных по-

строений метафизических теорий. Вполне очевидно, что сами понятия «концепт», «дискурс», «неразрешимости» не имеют никакого отношения к классическим философским приемам, нацеленным на понимание явлений, их идентификацию, устойчивость. Но если целью ставится ухватить не тождество, а различие, безусловно, необходимы другие конструкты.

Именно поэтому в современной социально-философской мысли Хайдеггер, Деррида, Фуко, Делез зачастую вместо познания употребляют слово мышление. Процесс познания связан с признанием понятийного тождества, в первую очередь. Именно это ставила своей главной целью классическая философия. А процесс мышления готовых знаний не дает, более того, готовые знания исключают мыслительный процесс. Природа мышления — процесс, простирающийся от тождества к различию, от известного к неизвестному. Различие доминирует над мышлением, опережает его, не поддается мышлению. Мышление способно нащупывать различие, но не ухватывать.

Тогда получается, что философия как мыслительная сила не занимается процессом познания? Сократ на этот счет заявлял: «Я знаю, что ничего не знаю». Николай Кузанский предлагал «ученое незнание». Безусловно, специфичность философского знания состоит в непрерывном вопрошании, свидетельствующем об эпистемологической неопределенности и неразрешимости. Философия как вопрошание заточена не на истинности или ложности понятий, а на эвристических перспективах жизни и самого процесса мышления, на вопросе *как*, а не *что*. Философия не ставит целью различия, не заикливается на них. Она наблюдает за миром, предлагая приемы и способы наблюдения, ревидирует истины, отступая от них, создает нетривиальные эвристические возможности процесса мышления, «культивирует не истину или ложь, а интересное, примечательное или значительное, новые возможности жизни» [8; 208].

Старая, классическая онтология останавливала мысль, требуя принимать безапелляционно установленное как неизбежное. Она исключала другие возможности понимания, иные траектории жизни. Необходимо отказаться от подобного, онто-теологического мышления в пользу «другой возможности» [8; 208]. Другая возможность нивелирует традиционную в качестве «возможности-действительности». Другая возможность вариативна во времени: в прошлом — все могло быть иначе; в настоящем — есть разные, нелинейные модели развития; в будущем — все непредсказуемо. Другая возможность когерентна виртуальности: «Виртуальное содержание — то, где отсутствует четкое разделение объектного и субъектного плана в понимании, где эти различные содержания перетекают друг в друга, становясь неразличимыми, неотличимыми» [12; 216].

Разницу возможного и виртуального мы находим у Делеза в работе «Различие и повторение»:

1) «возможное» имеет преимущество над сущим: «Каким может быть различие между сущим и не сущим, если не сущее уже возможно, включено в концепт до любых свойств, придаваемых ему концептом в качестве возможных? Существование — то же, что и концепт, но вне концепта. Итак, существование размещают в пространстве и во времени, но как индифферентную среду; само же производство существования не происходит в свойственном ему пространстве и времени» [12; 217];

2) возможное — это соответствие тождеству; виртуальное — соответствие различию: возможное и виртуальное различаются еще и потому, что первое отсылает к форме тождественности концепта, тогда как второе «обозначает чистую множественность Идеи, в корне исключаящую тождество как предварительное условие» [12; 217];

3) отношения виртуального и актуального элиминируют всяческое подобие. Социальные явления сингулярны.

Таким образом, традиционная и новая онтологии представляют две модели, два способа понимания бытия и два вида различия:

– (онто-теологическое) различие подчинено тождеству (сущее подчинено бытию как тождеству, основанию); оно (различие) берет начало в тождестве, развивается и завершается полным противопоставлением, разрешимостью. В гегелевской системе различия снимаются новым, установленным логикой, тождеством, новым единством; различия преодолеваются, подавляются, исчезают, соединяются в основание;

– (гетерологическое) различие не различает уже установленные единицы, что находит выражение в понятии; никакого предшествующего, целого единства, тождества бытия как основания не существует; тождество не является основанием различия; напротив, само различие служит основанием сущего, позволяющем сущему создавать свое бытие, и в процессе непрерывного становления, выходить в событие, феноменологизироваться. И получается, что различие сущего не вытекает из тождественного бытия, а, наоборот, бытие само есть различие сущего.

Об образном представлении этих двух моделей различия на примере Ф. Ницше пишет Ж. Делез в работе «Ницше и философия». В любом человеке, по словам Ницше, заключены две противоположные силы: активные и реактивные. «Активная сила — это сила пластическая, властвующая и подчиняющая, ...идущая до предела своих возможностей, ...утверждающая свое отличие и превращающая его в объект наслаждения и утверждения» [13; 130]. Активная сила, несомненно, творческая. В противовес активным силам действуют реактивные. Другими словами, реактивные силы элиминируют любое творчество, сопротивляясь становлению, сравнивая его с традициями. В этом ракурсе, как известно, Ницше критикует традиционные религии в качестве реактивных сил, отрицающих любое различие как вызов тождеству.

Отвлекаясь от оценивающего взгляда известного немецкого культуролога-бунтаря, мы совершаем инверсию ницшеанства на онтологию современного социального мира, который выскочил из рамок гомогенного общежития, объединенного вокруг традиционных ценностей, и стал активным, непредсказуемым, неопределенным, гетерогенным. Различие сущего — цивилизационный вызов. Речь идет о различии от различия.

А значит, ничего не остается больше, как деконструировать, экспериментировать, созидать. Утверждать различие означает открытость к творчеству. Делез это описывает так: «Следовательно, вот как это должно быть сделано: обустройтесь на страте, экспериментируйте с возможностями, которые она предлагает, ищите благоприятное место, вероятные движения детерриториализации, возможные линии ускользания, опробуйте их, создавайте здесь и там конъюнкции потока, испытайте сегмент за сегментом континуумы интенсивности, всегда имейте небольшой участок новой земли» [8; 214].

Таким образом, на основе сказанного выше мы приходим к выводу, что основа мира процессуальна. «Онтогенез есть гетерогенез, процесс актуализации — это производство новых различий, благодаря которым множественность актуализируется» [8; 150]. Бытие дискурсивно, различно. Бытие глагольно, оно не принадлежит субъекту, а порождает его. Бытие, будучи событием, континуально самоустанавливается.

Разворачиваясь от философско-методологических интенций гетерологической социальной парадигмы к реальной социальной практике, мы отмечаем эксплицитное противоречивое усложнение пост-современной социальной жизни, в том числе в казахстанском обществе. Например, это основные противоречия современного государства, в том числе казахстанского. «Во-первых, это неясность в отношениях между гражданами и государством. Во-вторых, это углубившееся различие между государством и обществом, имеющее следствием замену политической власти «микро-властью» институтов управления. В-третьих, «сетевая форма» глобальной власти разрывает связь между решением и ответственностью (управленческие решения на глобальном уровне — безответственны в политическом отношении; при этом исчезает одна из основных регулятивных идей демократии — идея «общего блага»)» [14].

Социальная гетерология предлагает исходить из живых процессов, следуя за ними, легитимируя в качестве неизбежного атрибута любую неопределенность. Чтобы точнее отразить картину современного социума, нужна серьезная социально-философская концепция.

Заключение

Таким образом, пост-современное общество эксплицитно гетерогенно, так как ключевыми его атрибутами являются:

- социемы, обозначающие то, что пребывает в непрерывном становлении социальных сингулярностей;
- сложная дифференциация;
- усложняющаяся пролиферация;
- эксплицитная многовекторность событий и процессов;
- полицентрация социального пространства;
- скрытые связи социальных процессов в связи с увеличением степени их опосредованности;
- плюрализм мировоззренческих установок и т.д.

В связи с этим классические установки социальной философии уже не работают. Неопределенности в современных социальных процессах возрастают. Этот социальный сдвиг обусловлен цивилизационными предпосылками, как-то высокие достижения научно-технического, в том числе информационного процесса, сделавшие возможным рост либерализма, сепаратизма, индивидуализма, ди-

наимизма в сторону разрыва традиционных связей и отношений, утраты необходимости целостного видения социальной панорамы.

Известные современные мыслители подчеркнуто выявляют огромный спектр социальной вариативности в обществе, что свидетельствует о рождении новой социальной онтологии, новой постановке *социально-философских проблем, касающихся практической жизни человека, включая повседневную современную жизнь.*

Это актуально и для условий современного казахстанского общества, стоящего перед лицом новых серьезных глобальных вызовов современности. Гетерологическая парадигма позволяет приблизиться к реальному процессу социальной жизни, к пониманию реальных интересов человека, что не учитывала классическая социальная когнитивная парадигма, взирая на человека «сверху», сглаживая социальную картину в направлении к единому основанию. Однако речь идет не о противопоставлении социальных парадигм, а их дополнении в исследовании различных срезов социальной реальности, решении определенных типов задач, масштабов. Так, если стоит задача проследить общую, глобальную тенденцию общественного развития, можно с полным правом применять классическую парадигму. Для понимания сингулярных аспектов человеческой жизни, «живой ткани» социальных процессов, что крайне необходимо в условиях стремительных, напряженных потоков современности, чреватых социальными катаклизмами, необходима человекомерная тактика социального познания.

В напряжении современной социальности, вызванной факторами турбулентности и неопределенности непростительным промахом будет игнорирование, казалось бы, мелких, незначительных событий, которые, как показывает практика, играют колоссальную роль в социальных процессах, приводя к трагическим последствиям.

Современное общество, в том числе и казахстанское, пребывает в сложной противоречивой динамике социальных процессов, нехарактерных для классических обществ. Это противоречия информационного общества, проблемы и противоречия современных государств и мн. др., которые возможно решить только с позиции гетерологической парадигмы.

Гетерологический концепт постнеклассических социальных парадигм отвергает онтологию как онто-теологию, связанную с поиском вездесущего единого основания (внешнего или внутреннего) социальной жизни, представляя ее гомогенной. Данный аспект предлагает изучение общества изнутри, с точки зрения различия, сингулярностей, множественности, гетерогенности, со-бытийности, следуя логике саморазвития, выявляя его тенденции. Именно в гетерологическом ключе работают методы синергетики, ризоморфности, фрактальности.

Постнеклассические социальные парадигмы необходимы для того, чтобы приблизиться к пониманию современных социальных процессов, главными носителями которых являются люди, движимые уникальными особенностями и качествами, и выработать гуманистические, человекомерные тактики и стратегии будущего развития человечества.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP13268777 «Гетерологическая парадигма социального исследования в условиях неопределенностей в развитии современного казахстанского общества» (2022–2024 гг.) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Нанси Ж.-Л. Бытие единичное множественное / Ж.-Л. Нанси. — Минск: И. Логинов, 2004. — 272 с.
- 2 Медведев В.А. Методологический анализ когнитивной модели Дж. Серля [Электронный ресурс] / В. А. Медведев // Сумма философии: Вып. 5. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006. — С. 91–105. — Режим доступа: // <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4367/2/sf-05-18.pdf>. 11.06.2020.
- 3 Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Б. Латур; пер. с англ. С. Гавриленко. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. — 384 с.
- 4 Керимов Т.Х. Современная социальная философия: учеб. пос. для вузов / Т.Х. Керимов. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. — 156 с.
- 5 Абдильдин Ж.М. Логика теории современной демократии и проблемы ее реализации / Ж.М. Абдильдин, Р.Ж. Абдильдина. — Астана: Фолиант, 2014. — 344 с.
- 6 Пилюгина Е.В. Состояние постмодерна: сингулярность бытия, транспарентность сознания и панмифологизация реальности [Электронный ресурс] / Е.В. Пилюгина // Гуманит. науч. журн. — 2014. — № 1. — С. 30–36. — Режим доступа:

<https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-postmoderna-singulyarnost-bytiya-transparentnost-soznaniya-i-panmifologizatsiya-realnosti>

7 Зброжек Е.А. Онтология разрыва как ключ к пониманию философии С. Жижека / Е.А. Зброжек // Вестн. ВГУ. Сер. Филос. — 2012. — № 2. — С. 115–120.

8 Керимов Т.Х. Бытие и различие: генеалогия и гетерология / Т.Х. Керимов. — М.: Академический проспект, 2011. — 256 с.

9 Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше. — М.: Культурная революция, 2005. — 880 с.

10 Жусупова Б.Ж. Фрактальность. Турбулентность. Социальность / Б.Ж. Жусупова // Global science and innovations 5: Materials of the International Scientific Conference February 10. – Gdansk, Poland. — 2019. — P. 406–410.

11 Рорти Р. Философия и Зеркало Природы. [Электронный ресурс] / Р. Рорти. — Новосибирск: Гуманитарный портал (электронная публикация), 1979. — Режим доступа: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5141>.

12 Гермашова В.А. Понятие «виртуальная реальность» в философском знании / В.А. Гермашова // Наука. Инновации. Технологии. — 2009. — № 5. — С. 215–221.

13 Делез Ж. Ницше и философия / Ж. Делез. — М.: Ад Маргинем, 2003. — 392 с.

14 Мальцев К.Г. Кризис государства–нации как проблема социально-политической философии [Электронный ресурс] / К.Г. Мальцев, Л.Л. Ломако // Вестн. Ленинград. гос. ун-та им. А.С. Пушкина. — 2020. — № 1. С. 55–64. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/krizis-gosudarstva-natsii-kak-problema-sotsialno-politicheskoy-filosofii>.

Б.Ж. Жусупова

Әлеуметтік гетерология тұрғысынан қазіргі қоғам

Мақалада классикалықтан түбегейлі ерекшеленетін және тіпті оған қарсы тұратын қазіргі қоғам бейнесіне сәйкес келетін әлеуметтік зерттеулердің гетерологиялық парадигмасына көшу қажеттігі идеясы атап өтілген. Негізгі постулаттары заманауи өркениеттік сын-қатерлерге негізделген жаңа идеологиялық бағдарлар модернистік дүниетанымдық нұсқауларды онтологиялық және аксиологиялық мағынадағы әлеуметтік құрылымның парасаттылығына, метафизика белгісінің астындағы тұтас идеалдарға деген сеніммен бұлтартпастай алмастырады. Қоғамдық дамудың барысы кәдімгі әлеуметтік схемаларды өзгертті, яғни оларға қарсы және қирату, деконструкциялау. Қоғамдық дамуда адамсыздандыру, панмифология, салыстырмалылық, субъективизм, иррационализм, кездейсоқтық пен белгісіздік факторларының күшеюі анықталды. Қазіргі қоғамның суреті бөлшектенген, жыртылған, көп қырлы, алуан түрлі, автономды процестер ағындары мен адам еркі арқылы дараланған. Әлеуметтік әлем жаңа танымдық ойлауды, түбегейлі жаңа эпистемологияны қажет ететін басқа әлемге айналды. Постклассикалық емес әлеуметтік-философиялық дискурс дәстүрлі жүйелілік дағдарысынан, классикалық рухани бағыттардан, метафизикалық жобадағы шындықты редукционистік зерттеуден туындайды. Алайда, бұл әлеуметтік парадигмалардың қарама-қайшылығы туралы емес, оларды әлеуметтік шындықтың әртүрлі бөлімдерін зерттеуде, мәселелердің белгілі бір түрлерін, ауқымын шешуде толықтыру. Сонымен, егер міндет әлеуметтік дамудың жалпы, жаһандық тенденциясын байқау болса, онда классикалық парадигманы дұрыс қолдана алуға болады. Адам өмірінің дара аспектілерін түсіну үшін әлеуметтік катаклизмдерге толы қазіргі заманның жылдам, қарқынды ағымы жағдайында аса қажет әлеуметтік процестердің «тірі ұлпасы», әлеуметтік танымның адами өлшемдік тактикасы қажет.

Кілт сөздер: қазіргі әлеумет, постклассикалық емес, парадигма, қоғам, сингулярлық, гетерология, белгісіздік, оқиғалар, әлеуметтіліктен тыс.

B.Zh. Zhussupova

Modern society in the light of social heterology

The article highlights the idea of the need to move to a heterological paradigm of social research, relevant to the picture of modern society, which is fundamentally different from the classical one and even opposes it. New ideological guidelines, the key postulates of which are based on modern civilizational challenges, are inexorably replacing modernist worldview guidelines with a belief in the rationality of the social order in the ontological and axiological senses, holistic ideals under the sign of metaphysics. The course of social development has changed the usual social schemes, opposing and destroying, deconstructing them. Increasing factors of dehumanization, pan-mythologization, relativity, subjectivism, irrationalism, chance and uncertainty were revealed in social development. The picture of modern society is scattered, torn, many-sided, diverse, individualized by streams of autonomous processes and human wills. The social world has become different, requiring the latest cognitive thinking, a fundamentally new epistemology. The post-non-classical socio-philosophical discourse is caused by a crisis of traditional systemicity, classical spiritual guidelines, reductionist scientization of reality in a metaphysical project. However, this is not about opposing social paradigms, but about supplementing them in the study of various sections of social reality, solving certain types of

tasks and scales. If the task is to trace the general, global trend of social development, one can rightfully apply the classical paradigm. Human-dimensional tactics of social cognition are needed to understand the singular aspects of human life, the “living tissue” of social processes, which is necessary in the conditions of the rapid, intense flows of modernity fraught with social cataclysms.

Keywords: modern society, post-non-classical, classical, paradigm, society, singularity, heterology, uncertainty, co-existence, super-sociality.

References

- 1 Nansi, Zh.-L. (2004). Bytie edinichnoe mnozhestvennoe [Singular plural Being]. Minsk: I. Loginov [in Russian].
- 2 Medvedev, V.A. (2006). Metodologicheskii analiz kognitivnoi modeli Dzh. Serlia [Methodological analysis of the cognitive model of J. Searle]. *Summa filosofii – Sum of Philosophy*, 5, 91–105. Retrieved from <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4367/2/sf-05-18.pdf> [in Russian].
- 3 Latour, B. (2014). Peresborka sotsialnogo: vvedenie v aktorno-setevuiu teoriuu [Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory]. Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 4 Kerimov, T.Kh. (2015). Sovremennaiia sotsialnaia filosofii: uchebnoe posobie dlia vuzov [Contemporary social philosophy: textbook for HEIs]. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 5 Abdildin, Zh.M., & Abdildina, R.Zh. (2014). Logika teorii sovremennoi demokratii i problemy ee realizatsii [The logic of the theory of modern democracy and the problems of its implementation]. Astana: Foliant [in Russian].
- 6 Piliugina, E.V. (2014). Sostoianie postmoderna: singuliarnost bytiia, transparentnost soznaniia i panmifologizatsiia realnosti [Postmodern State: Singularity of Being, Transparency of Consciousness and Panmythologization of Reality]. *Gumanitarnyi nauchnyi zhurnal — Humanitarian Scientific Journal*, 1, 30–36. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-postmoderna-singulyarnost-bytiya-transparentnost-soznaniya-i-panmifologizatsiya-realnosti> [in Russian].
- 7 Zbrozhek, E.A. (2012). Ontologiiia razryva kak kliuch k ponimaniuu filosofii S. Zhizheka [The ontology of the gap as a key to understanding the philosophy of S. Zizek]. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriiia Filosofiiia — Bulletin of the Voronezh State University. Series Philosophy*, 2, 115–120 [in Russian].
- 8 Kerimov, T.Kh. (2011). Bytie i razlichie: genealogiia i geterologiiia [Being and Difference: Genealogy and Heterology]. Moscow: Akademicheskii prospekt [in Russian].
- 9 Nietzsche, F. (2005). Volia k vlasti: opyt pereotsenki vsekh tsennostei [The will to power: the experience of reassessing all values]. Moscow: Kulturnaia revoliutsiia [in Russian].
- 10 Zhusupova, B.Zh. (2019). Fraktalnost. Turbulentnost. Sotsialnost [Fractality. Turbulence. Sociality]. *Global science and innovations 5: Materials of the International Scientific Conference February 10. – Gdansk, Poland, 406–410* [in Russian].
- 11 Rorty, R. (1979). Filosofiiia i Zerkalo Prirody. Gumanitarnyi portal [Philosophy and the Mirror of Nature]. Novosibirsk: Gumanitarnyi portal. Retrieved from <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5141> [in Russian].
- 12 Germashova, V.A. (2009). Poniatie «virtualnaia realnost» v filosofskom znanii [The concept of “virtual reality” in philosophical knowledge]. *Nauka. Innovatsii. Tekhnologii — Science. Innovation. Technology*, 5, 215–221 [in Russian].
- 13 Delez, Zh. (2003). Nitsche i filosofiiia [Nietzsche and philosophy]. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
- 14 Maltsev, K.G., & Lomako, L.L. (2020). Krizis gosudarstva–natsii kak problema sotsialno-politicheskoi filosofii [The Crisis of the Nation-State as a Problem of Socio-Political Philosophy]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina — Bulletin of the Leningrad State University named after A.S. Pushkin*, 1, 55–64. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/krizis-gosudarstva-natsii-kak-problema-sotsialno-politicheskoy-filosofii> [in Russian].

R.M. Ziyazetdinov¹, R.O. Kim^{2*}, P.P. Soloschenko²

¹*Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia*

²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan*
(E-mail: rafis.ziyazetdinov@yandex.ru; rodionkim1993@gmail.com; p_soloschenk@mail.ru)

Zen Buddhism as a stratagem of self-realization from the perspective of modern civilizational transformations

The article analyzes the prospects for the civilizational development of mankind, focused on the education of a spiritual personality, which causes interest in the eastern cultural heritage in general and in philosophical thought in particular. Using the methodology of civilizational, sociocultural, axiological approaches, the authors assert a fundamental understanding of the dialogic nature of the modern social space. Referring to the ontological, epistemological, and ethical experience of Zen Buddhism, the authors propose to consider it as a worldview basis for the realization by a person of his free creative choice, his independent efforts to transform reality in accordance with his own ideals and values. The authors argue for the need to master the spiritual heritage of various cultures as an important condition for each person to acquire opportunities for their spiritual development.

Keywords: civilization, human, spiritual experience, dialogue of cultures, humanism, Zen Buddhism, self-realization, creative choice, consciousness, civilizational development, Taoism.

Introduction

The fundamental problem that determines the future prospects for the development of modern mankind remains the problem of determining and explaining the laws of social development, which in our study is associated with the concept of “civilization”. From our point of view, civilization is such a construction of society, the basis of which is a set of axiological norms that regulate the life of people and their relationship to nature, the social order, and each other. In addition, the basic theoretical and methodological tenet of contemporary studies of civilizational processes can be viewed as an approach that holds that society, in all of its diversity of forms, is not some sort of closed, homogenous system that exists independently of a person and his activity, but rather is a certain system of relations that is formed in the course of people’s actual daily lives. It may be stated that society results from both the expedient action of the individuals who make changes to the objective conditions of their social existence as well as the effect of objective conditions and variables on the character of human activity and conduct. Therefore, the history of the emergence and development of civilization, being an objectively determined process, at the same time appears as a result of a person’s realization of his free creative choice, his independent efforts to transform reality in accordance with his own ideals and values.

This method of research of the processes of social development not only secures the status of a full-fledged subject of activity for a person, consciously taking part in the creative process of transforming the world, but also allows us to consider each member of society as an active participant in modern social transformations, revealing all new own opportunities in this process. An important thought of K. Marx that “the social history of people is always only the history of their individual development, whether they are aware of it or not” [1; 402, 403], allows us to master the logic of civilizational processes through the understanding that creating the world of human relations, a person creates himself. Accordingly, “it is the personal, individual relationship of individuals to each other, their mutual relationship as individuals that has created – and daily recreates – existing relationships” [2; 440], and this means nothing more than that any social change “can arise only from their own change” [2; 480]. This explains the urgent need to turn in modern social practice, first of all, to those aspects of human nature and life that define man as a main and creative principle of civilizational development, creating cultural and social forms of his being.

* Corresponding author’s e-mail: rodionkim1993@gmail.com

Experimental

In the course of the work, civilizational, sociocultural, and axiological approaches were used. Methods of comparative and historical-culturological analysis were applied to understand the dialogic nature of modern social space. These philosophical and general scientific methods are used comprehensively and systematically in the analysis of the research problem. This research provides an axiological assessment of the worldview of Zen Buddhism and indicates the ways of practical application of its ontological, epistemological, and ethical guidelines. The main methodology used in this research can be defined as the philosophy of knowledge and practical action. In the research, the principle of historicism was most important, considering the emergence of a philosophical idea as a need for the realities of a particular historical era and its spiritual component. According to the principles of the unity of the logical and historical, which are used in research, it is necessary to identify the times when specific stable structures were first formed and the times when they reproduced on their own basis, which implied the processes of these systems' development along with the times when these systems were functioning. This study's logical component should be considered within a larger historical framework, which includes making reference to the system's origins and potential future directions in addition to its reproduction in the present. In the end, the historicism of theoretical thought serves as a crucial prerequisite for comprehending the diversity of the processes underlying civilizational evolution.

Results and Discussion

The law of "challenge and response" proposed by the British historian A. Toynbee at one time explains the emergence and development of civilization as a result of people's ability to give an adequate "response" to "challenges" from both natural changes and social transformations. If the necessary "answer" is not found, it is possible to predict a gradual deterioration of the civilizational situation, up to the complete disappearance of this particular form of civilizational order. A feature of the concept of A. Toynbee is that the "response" to "challenges" can be offered and implemented only by the "creative minority", which has the appropriate talent and energy [3].

One can acknowledge the need for a critical rethinking of the concept of "creative minority" if one agrees with the main idea of A. Toynbee regarding the influence of the human factor on the development of civilization in the sense that the response to a "challenge" of any kind can only be given by a person. Our subject is the growing influence of phenomena reflected in the concepts of "global world order" and "planetary humanity" in the context of modern civilizational development. These phenomena shape each person's need for deeply realizing their own, yet are inextricably linked to the vital interests of all humanity, goals. Each member of society must embrace and put into practice a personal moral and social responsibility stance that would enable him to fully represent all of humanity and become the master of his own destiny in order for this value orientation to be purposefully developed. In such a scenario, personal endeavors to realize one's own well-being as a result of self-actualization result in fresh chances for the advancement of human civilization based on the complete humanization of all social connections.

Even I. Kant argued that a person, being a rational being, is able to develop his natural foundations not as an individual but precisely as a representative of the human race, passing on the accumulated experience from generation to generation in his work "The Idea of Universal History in the World-Civil Plan". Meanwhile, "nature was not at all concerned that a person lived well, but that he would attain a position where, by his actions, he would become deserving of life and well-being" [4; 59].

In addition, I. Kant pays close attention to the still urgent problem of a political nature that humanity needs to solve, striving for the establishment of perfect civil order. This is the task of "establishing lawful external relations between states", creating a "worldwide civil state of public state security" [4; 63]. The absence of such a system of collective security, according to I. Kant, does not allow states to engage in their main and most worthy business, namely: work "on the internal improvement of the way of thinking of their citizens" [4; 65].

The aforementioned theoretical understandings of the key determinants and circumstances of civilizational development enable us to draw the conclusion that people have a propensity during the course of their life activity to not only replicate the conditions of their existence in unaltered biological organization but also to give their personal and social lives a certain meaning. Since the current stage of civilizational development is characterized by an increasingly complex variety of ties that unite humanity into a single planetary whole, the very meaning of human existence can no longer be limited to the narrow framework of momentary bene-

fits. In the conditions of modern civilization, each individual social community has a unique opportunity, relying on its own cultural and historical foundations, to take from the universal experience those materials and spiritual values that they will be able to master and which will become an organic part of their own civilizational project. For example, A.P. Markov believes that “an alternative to the neoliberal concept of the world order, openly professing inhuman ideologemes and practices of social Darwinism and racism, violating social justice and openly ignoring moral responsibility, is the “Eurasian project”, which fundamentally rejects market-liberal totalitarianism and the power of fictitious capital” [5; 15].

Modern social cognition highlights the importance of various worldview practices and concepts from both Western and Eastern cultures, showing how nonviolent action tactics and a view of nature as a living being were used to regulate and improve human existence itself. They now have a new significance that is consistent with the idea of the biosphere as an integral living organism and with activity strategies based on the principles of humanism and the co-evolution of nature and society. They were previously disregarded by technogenic civilization as economically inefficient.

New demands for creative substance, personal significance, and independence in the structuring of human activities are important prerequisites for the realization of these civilizational growth potentials. It is often emphasized by proponents of socio-humanitarian knowledge that the major objective of social growth is not to hasten the development of material production and everything that goes with it, but rather to provide the circumstances for human self-actualization. That is the circumstances that enable one to live a healthy, fulfilling life where the overall development of one’s own attributes serves as the foundation for the advancement of all people. The main idea that was guided by A. Maslow, who developed this concept, was that the path of self-actualization is, in principle, open to any person, and it is necessary to promote the creation of external and internal conditions that ensure real movement in this direction. At the same time, A. Maslow paid considerable attention to the problems of upbringing and education, vocational guidance, and finding ways to stimulate the processes of self-actualization of the individual.

A. Maslow draws attention to the fact that animal experiments have already demonstrated that “a stimulating environment in the early stages of an individual’s life has a special influence on the development of the cerebral cortex in that direction, which we usually call desirable” [6; 16]. He makes the point that the highest human potentialities can only be realized in a well-organized society. It follows that “human specimens need a decent society that would allow them to realize themselves as excellent specimens” [6; 16]. As a result, “the study of those factors that contribute to the formation of a fine specimen, as well as those that inhibit such development” [6; 17] becomes the responsibility of scientists.

Advances in biology and psychology in the study of choices, preferences, reinforcements, etc. allow us to talk not only about the fact that “a healthy organism itself gives clear and loud signals about what it, the organism, prefers, or chooses, or recognizes as a desirable state of affairs”, but also about existing opportunities “to teach people to experience happiness and serenity” [7; 20].

The organism, to a greater extent than was supposed a century ago, has a tendency to choose health, to increase biological success. This actualizes anti-authoritarian approaches to the problems of upbringing and education and means a return to a serious consideration of the Taoist position, which, in relation to a person, requires “more trust in the child’s internal impulses for psychological growth and self-actualization, which means more emphasis on spontaneity and autonomy than on prediction and external control” [6; 23]. Scientists, teachers, parents need to learn to trust more the “biological wisdom” of the body as independent, self-governing, and independently choosing the best.

As the great humanist and scientist of the XXth century A. Schweitzer wrote: “The greatest delusion of the former ethical thinking was the misunderstanding and non-recognition of the heterogeneity of the ethics of the moral personality and ethics created in the interests of society. It has always been believed that both of these ethics can and must be molded from one piece. This led to the fact that the ethics of the moral person was sacrificed to the ethics of society. We need to end this” [8; 292].

The antagonism of the realm of material production to other domains of human existence is a perilous condition brought on by the tremendous acceleration in the growth of the economic component of human civilization. Regrettably, we must admit that today’s modern society lacks not so much scientific expertise or the resources required to address urgent problems as it does wisdom and the rational will to harness the vast potential of contemporary civilization for the benefit of each and every member of every community and of all of humanity as a single biosocial organism.

It can be said with absolute certainty that the advancement of human civilization depends on both the spiritual development of individuals and the global humanization of social interactions.

In this regard, the spiritual experience of Zen Buddhism, from our point of view, can be considered as the ideological basis for the search for new social practices for the formation of a humanistically oriented strategy for the further civilizational development of mankind. Zen Buddhism does not contradict itself to logic since it is centered on returning a person to their original condition and is a doctrine that, on the one hand, rejects reasoning. Although Zen makes numerous denials, it views this one as the highest affirmation possible. In Zen, it is held that the understanding of truth can only come about via spiritual experience. Taoism and Zen both point the way. The transmission of knowledge from instructor to student via non-symbolic words or actions is also given a lot of emphases. In Zen Buddhism, communication only occurs through the transmission of the fundamental principles of the teaching, allowing each individual to choose their own spiritual path [9].

Since Zen Buddhism is technically a type of Mahayana, to achieve enlightenment, followers do not have to leave their families and retire to monasteries. The “awakening” of consciousness can occur at any moment, it depends on the state of consciousness and its readiness to gain freedom, and not on external conditions. “Every place on this earth is the best, every time in this world is the best”, says Zen. As a result, current Zen is not so much a philosophy or religion as it is a way of living that promotes harmony with oneself and the environment, freeing oneself of fearful and painful experiences and fostering a sense of freedom and total self-realization. Zen is both a state of meditation and a system of meditation practices, at least in a very limited sense. Zen Buddhism is thus, in a sense, a contemplative version of Buddhism or, more precisely, Buddhism with a focus on its meditative component. The primary tenet of both Taoism and Zen Buddhism is that discursive-logical thought is incapable of comprehending or expressing the greatest truth (Truth or Tao). Liberation from word and sign, as well as the consequent obstacles “imposed” by the physical world, is a prerequisite for enlightenment. We use words to communicate with the outside world and other people, but it is like we are using a lousy translator; it causes a lot of confusion since we constantly interpret various things under the same term. Zen Buddhism makes an effort to get a direct understanding of reality through the awareness of the functionality of things through meditation, a specialized practice of self-regulation. Understanding the true nature of things is a return to the holistic vision of the wholeness of the universe, the link between all things, and the undifferentiated source of experience, layers of consciousness that are untouched by verbalization. This closely resembles William James’ concept of passive command. An unhurried effort to comprehend and actualize the perspective of the information field without attempting to categorize it.

In the modern world, in which scientific and materialistic ideas are gaining more and more strength and an increasing number of adherents, neo-Buddhist ideology (including Zen), having joined the struggle of ideas, acts according to the laws of this struggle - it modernizes, transforms, seeks out new ways for its development and ultimately for their survival. On the one hand, Zen Buddhist trends absorb a stream of people disillusioned with traditional religiosity, on the other hand, it itself has turned into a “religious” religion, has become an element of secular Western culture, and has begun to be frankly utilitarian, practical. These states, however, are not mutually exclusive, and a specialist who has taken up meditation solely for practical reasons can discover in himself the previously dormant spirituality and, as a result, the path to understanding his place in the world, and a serious follower of Zen Buddhism in its classical, religious interpretation, opens for himself the usefulness of it and everyday life, for example, through “meditation at work”.

Conclusions

Naturally, the challenges of fostering harmony and understanding amongst many peoples have always existed, but in the twenty-first century, they are more pressing than ever. The expansion and complexity of the modern multipolar world, which has reached a stage of development where a problem that arises in one region inevitably resonates in other regions, local difficulties and contradictions develop into global difficulties and contradictions, putting the world on the verge of catastrophe, are to blame for this situation. At the same time, individual ethnic and national cultures have entered into a diverse and contradictory interaction that can turn into both a wealth of development and the loss of their uniqueness and originality.

All cultural realms actively engage in and are simultaneously covered by the process of intercultural dialogue and integration. The next set of steps in the integration of cultures for mutual benefit is pointed out by A.N. Nysanbaev. “The original commonality (unity) of the human race is replaced by the differentiation of cultures, ethnic groups, types of relations to the world; then, especially in the modern multipolar world, there is a search for ways of mutual understanding and mutual agreement; thus, an entry into a dialogue is carried out, and in it - real knowledge and understanding of another culture. In this process, there is a mutual ex-

change of values necessary for the life and development of contacting cultures, and, therefore, on this basis, humanity is united in spirit, a truly equal human brotherhood” [10; 5, 6].

It is essential that the conversation itself be constructed taking into account the required circumstances leading to understanding and agreement to accomplish this type of objective, which is dependent upon the future of humanity. The partners engaging in a conversation connection must first have mutual confidence in one another. Since every culture has ideals in its makeup that cannot help but excite interest and respect, through trust and openness, a deeper understanding of one another is carried out, and as a consequence, mutual interest and respect emerge. The conversation then naturally transitions into close, mutually beneficial teamwork to accomplish certain shared objectives.

The emergence of oneness during such a discussion is not to be regarded as the amalgamation of one culture into another, their mutual intermingling, or even as forced preservation of the multiplicity of cultures already there, but rather as a co-creative relationship that benefits all parties involved. The growth of the manifold is all that is happening here. Because otherwise the variety will not develop but rather disintegrate, development can only be accomplished via creative mutual enrichment and mutual impact of the varied components of the whole.

Thus, the multifaceted analysis of the spiritual life and spiritual culture of society, demanded by modern social practice, involves the study of ontological, epistemological, axiological, semiotic, concrete historical and other aspects of social development. At the same time, attention should be paid to the fact that spiritual culture synthesizes in itself all types and forms of social consciousness, that social consciousness is the main content of spiritual culture. If under certain historical conditions, the spiritual life of society can be determined by spontaneous, not fully formed moods, habits and mores of people, i.e., their everyday consciousness, then spiritual culture is always associated with generally valid norms, functions in society through their development. Accordingly, the problem of the formation of spiritual culture and the development of spiritual heritage, as its most important component, is inextricably linked with the problem of social development of a person, his formation as a creative, amateur personality.

Interest in the Eastern cultural legacy in general and in philosophical thinking in particular is determined by awareness of the need for further civilizational development that is concentrated on the education of a spiritual personality. To increase the complexity and diversity of human relationships and to build a truly compassionate society focused on the self-development and growth of the person, current social, economic, and political concerns must be solved. A call to restore the original oneness of split humanity, the interaction between East and West is a worldwide cultural process of renewing mankind. This is the mission of developing the ideal person and establishing a humanistic global society. The perception of a person as a person—the greatest value and a vital aspect—and the attitude toward him as a conscious subject of his actions—are the most crucial indicators of humanism. The question of whether a person is an independent value, a conscious subject of his actions, developing based on the laws of his own picture of the world, or whether he is a part of the whole, subject to fundamental laws, must be investigated to determine whether one Eastern philosophical doctrine or another is humanistic. Zen Buddhism is a distinctive kind of religion and philosophy that communicates the spiritual truth of Buddhism from Buddha to man without the need for enigmatic rituals or holy writings that are only accessible to the adept. Zen Buddhism is unique and has gained appeal both historically and in the present era due to its applicability to everyone on earth. The universality, importance, spiritual vigor, unparalleled originality, and persuasive force of the ancient teachings of humanism are reflected in its appeal to all people as well as its practical application in resolving moral or practical issues of daily life.

References

- 1 Маркс К. Маркс — Павлу Васильевичу Анненкову, 28 декабря [1846 г.] // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 27. — М.: Госполитиздат, 1962. — 746 с.
- 2 Маркс К. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. — 2-е изд. — Т.3. — М.: Госполитиздат, 1955. — 650 с.
- 3 Тойнби А. Постигание истории [Электронный ресурс]. / А. Тойнби. — Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_Index.php
- 4 Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Философия истории: Антология // И. Кант; сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимилева. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 351 с.

5 Марков А.П. Западная цивилизация эпохи постмодерна: симптомы заката, альтернативный проект будущего / А.П. Марков // Культура и образование. — 2021. — № 1(40). — С. 5–17.

6 Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу; пер. с англ. Г.А. Балл, А.П. Попогребский. — М.: Смысл, 1999. — 424 с.

7 Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер; пер. с нем. Н.А.Захарченко и Г.В.Колшанского, под общ. ред. В.А. Карпушина. — М.: Наука, 1973. — 343 с.

8 Кудрин С.К. Актуальность дзен-буддизма для современной западной философии, психологии и психотерапии: введение в практическую значимость / С.К. Кудрин, Д.В. Кузеванов, Г.В. Козюков // Журн. филос. исслед. — 2021. — Т. 7. — № 3. — С. 56–61.

9 Нысанбаев А.Н. Философия взаимопонимания / А.Н. Нысанбаев. — Алматы: Гл. ред. «Қазақ энциклопедиясы», 2001. — 544 с.

Р.М. Зиязетдинов, Р.О. Ким, П.П. Солощенко

Дзен-буддизм қазіргі өркениеттік қайта құрулар тұрғысынан өзін-өзі жүзеге асырудың стратегиясы ретінде

Мақалада жалпы шығыс мәдени мұрасына, оның ішінде философиялық ойға деген қызығушылықты тудыратын рухани тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған адамзаттың өркениеттік даму болашағы талданған. Өркениеттік, әлеуметтік-мәдени, аксиологиялық тәсілдер әдістемесін пайдалана отырып, авторлар қазіргі әлеуметтік кеңістіктің диалогтық табиғатын түбегейлі түсінуді бекітеді. Дзен-буддизмінің онтологиялық, эпистемологиялық және этикалық тәжірибесіне сүйене отырып, авторлар оны адамның еркін шығармашылық таңдауын, шындықты өзінің идеалдары мен құндылықтарына сәйкес өзгертуге деген өзіндік күш-жігерін жүзеге асырудың дүниетанымдық негізі ретінде қарастыруды ұсынған. Сонымен бірге, авторлар әр адамның рухани даму мүмкіндіктерін алуының маңызды шарты ретінде әртүрлі мәдениеттердің рухани мұрасын игеру қажеттілігін алға тартады.

Кілт сөздер: өркениет, адам, рухани тәжірибе, мәдениеттер диалогы, гуманизм, дзен-буддизм, өзін-өзі жүзеге асыру, шығармашылық таңдау, сана, өркениеттік даму, даосизм.

Р.М. Зиязетдинов, Р.О. Ким, П.П. Солощенко

Дзен-буддизм как стратагема самореализации в ракурсе современных цивилизационных трансформаций

В статье проанализированы перспективы цивилизационного развития человечества, ориентированного на воспитание духовной личности, что обуславливает интерес к восточному культурному наследию, в целом, и к философской мысли, в частности. Используя методологию цивилизационного, социокультурного, аксиологического подходов, авторы утверждают принципиальное понимание диалогичности современного социального пространства. Обращаясь к онтологическому, гносеологическому и этическому опыту дзен-буддизма, авторы предлагают рассматривать его как мировоззренческую основу реализации человеком его свободного творческого выбора, его самостоятельных усилий по преобразованию действительности в соответствии с собственными идеалами и ценностями. Авторами аргументируется необходимость освоения духовного наследия различных культур как важного условия обретения каждым человеком возможностей для своего духовного развития.

Ключевые слова: цивилизация, человек, духовный опыт, диалог культур, гуманизм, дзен-буддизм, самореализация, творческий выбор, сознание, цивилизационное развитие, даосизм.

References

1 Marx, K. (1962). Marks — Pavlu Vasilevichu Annenkovu, 28 dekabria (1846 g.) [Marx to Pavel Vasilevich Annenkov from 28 of December (1846)]. (Vol. 27). Moscow: Gospolitizdat [in Russian].

2 Marx, K., & Engels, F. (1955). Nemetskaia ideologiya. Kritika noveishei nemetskoj filosofii v litse ee predstavitelei Feierbakha, B. Bauera i Shtirnera i nemetskogo sotsializma v litse ego razlichnykh prorokov [German ideology. Criticism of the latest German philosophy in the person of its representatives Feuerbach, B. Bauer and Stirner and of German socialism in the person of its various prophets]. (Vol. 3). Moscow: Gospolitizdat [in Russian].

3 Toynbee, A. (2002). Postizhenie istorii [A Study of History]. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_Index.php [in Russian].

4 Kant, I. (1995). Ideia vseobshchei istorii vo vseмирno-grazhdanskom plane. Filosofiya istorii: Antologiya [The idea of universal history in the world-civil plan. Philosophy of History: Anthology]. Yu.A. Kimileva (Ed.). Moscow: Aspekt Press [in Russian].

- 5 Markov, A.P. (2021). Zapadnaia tsivilizatsiia epokhi postmoderna: simptomy zakata, alternativnyi proekt budushchego [Western civilization of the postmodern era: symptoms of decline, an alternative project for the future]. *Kultura i obrazovanie — Culture and Education*, 1 (40), 5–17 [in Russian].
- 6 Maslow, A. (1999). Novye rubezhi chelovecheskoi prirody [The Farther Reaches of Human Nature]. (G.A. Ball, A.P. Popogrebskii, Trans). Moscow: Smysl [in Russian].
- 7 Schweitzer, A. (1973). Kultura i etika [Culture and Ethics]. (N.A. Zakharchenko i G.V. Kolshanskii, Trans), V.A. Karpushina (Ed.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Kudrin, S.K., Kuzevanov, D.V., & Koziukov, G.V. (2021). Aktualnost dzen-buddizma dlia sovremennoi zapadnoi filosofii, psikhologii i psikhoterapii: vvedenie v prakticheskuiu znachimost [The Relevance of Zen Buddhism to Contemporary Western Philosophy, Psychology, and Psychotherapy: An Introduction to Practical Relevance]. *Zhurnal filosofskikh issledovaniĭ — Journal of Philosophy research*, 7, 3, 56–61 [in Russian].
- 9 Nysanbayev, A.N. (2001). Filosofiia vzaimoponimaniia [Philosophy of mutual understanding]. Almaty: Glavnaia redaktsiia «Qazaq entsiklopediiasy» [in Russian].

А.Г. Карабаева^{1*}, З.Н. Исмагамбетова¹, А.Ш. Мирзабекова²

¹ *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;*

² *НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Казахстан
(E-mail: alia.karabaeva@yandex.kz, zuchra-50@mail.ru, mirsabekova@list.ru)*

Дискурс о теоретико-методологических подходах в современной философии искусства

Статья посвящена анализу приоритетных проблем развития современного искусства, а также эволюции эстетических представлений и взглядов в ситуации всесторонней и глубокой трансформации художественных отношений, интересов и взглядов. Изменения художественной практики, эстетических установок, философских оценок в области искусства определяются авторами статьи как проблема социальных контекстов и многофакторных запросов в сфере художественного творчества. Авторы акцентируют внимание не только на стилевых, аксиологических, нормативных, публичных, договорных установках в сфере художественной практики и отношений, но и на латентных, и одновременно, превалярующих художественных и эстетических подходах и позициях, выраженных в интенциях, ожиданиях, эмоциях, потребностях, формах коммуникации и самореализации, выходящих за рамки когнитивной соизмеримости и эстетической объективности, вкусовой постижимости и моральной доступности. В статье рассмотрены некоторые приемы и особенности «теоретизирования» в области анализа проблем искусства в широком смысле, а также анализа его феноменов. Авторы выделяют функции теории искусства, обнаруживают «автономию» теории искусства, также указывают на ее отличия от повседневных оценок, практических запросов, эстетических установок и «научных норм».

Ключевые слова: искусство, современное искусство, философия искусства, эстетика, теория, произведение искусства, эстетический вкус, ценности.

Введение

Актуальность философского, культурфилософского, эстетического и искусствоведческого анализа современных тенденций, происходящих в искусстве, представляется, несомненно, важной на сегодняшний день. Одним из значимых факторов актуализации проблемы являются трансформации эстетических, художественных и других представлений в современной философии, теории культуры, искусствоведении. Намечаются новые тенденции в обретении смысла для «эстетического» и художественного оценивания контента и окружающей реальности сферы искусства и ее субъектов, а также непосредственно самих произведений искусства, в том числе выразительных примеров и приемов художественного творчества. Современная философия искусства представляет феномены искусства преимущественно в качестве индивидуальных и неповторимых событий. Другим значимым основанием проблематизации поставленной темы является трансформация представления об индивидуальности в искусстве. В современной теории искусства кардинально меняется представление о способах созерцания художественных произведений, а также приемах дефиниции в области художественных оценок, в восприятии художественных продуктов, художественной деятельности и языка искусства.

Принцип социокультурной детерминации сферы и предметов искусства приобретает новую актуальность и смысл в современной философии и теории искусства. Социальное влияние имеет отношение в равной степени, как к формальным приемам и к оцениванию, так и к нормам и приемам описания, рецепции, коммуникации и способу существования в искусстве. Динамично меняется содержательное представление о предметной области философии искусства в тесной связи с теоретическими средствами анализа, приемами оценки и выводами.

Анализ современных тенденций в искусстве всегда был в фокусе интересов многих исследовательских программ. Среди них наиболее значимой остается проблема определения философско-теоретических подходов в исследовании искусства. В сложной дискуссии по этому вопросу приняли участие многие философы, теоретики эстетики, искусствоведы. В начале XX в. Х. Ортега-и-Гассет пытался осмыслить проблему омассовления сознания рядового человека в качества предмета эстети-

* Автор-корреспондент. E-mail: : alia.karabaeva@yandex.kz

ческой рефлексии XX в., полагая, что эта тема является не только фоном для выявления эстетических процессов, представляющих интересы и потребности новой элиты и новой эстетики, но становлением нового искусства и нового способа его восприятия в европейском искусстве начала XX в., способной противостоять процессу омассовления [1, 2]. Поставленная проблема об эстетическом в условиях формирования нового искусства стала авансценой острых философско-теоретических дискуссий.

Формирование же новой парадигмы в искусстве и художественной практике в конце XX — в начале XXI вв. ставит перед теоретиками сложные проблемы теоретического и методологического плана. Не случайно, этой проблеме уделяется особое внимание не только в американской философии искусства XX в., но и в научной западноевропейской литературе. В обсуждении концепции современного искусства, выявлении его потенциала и художественных средств четко обозначены основные акценты, которые позднее сложились в программу поиска новых методологических подходов в понимании эстетической сферы. Среди них следует отметить неординарные идеи Урсулы Мейер [3], М. Броуна, Дж. Косуфа [4], Э. Шеллекенс [5] и других.

В этой связи авторы научной статьи ставят перед собой цель — определить новые тенденции в современных подходах в исследовании вопросов эстетической сферы. Основными задачами данной статьи авторы считают:

- анализ способов пересмотра вопросов эстетической сферы с позиции философского, теоретического и методологического подходов;
- раскрытие проблемы «преодоления» эстетического;
- рассмотрение способов решения вопросов эпистемологизации и эпистемологической оценки;
- проведение культурфилософского анализа комплекса центральных проблем теории искусства в контексте так называемой «онтологизации» вопросов сферы искусства.

Методы исследования

Методами исследования в статье являются сравнительный анализ концепций искусства, эпистемологические приемы выявления роли социальной реальности и сферы повседневности в художественной деятельности, синтез познавательного (когнитивного) и эстетического отношения на уровне нормативности отражения, описания, наблюдения, а также представлений и суждений об эстетическом вкусе, о предметах искусства, целях художественного отношения, взаимодействия и освоения мира.

Дискуссия

Проблема выявления сущности философии искусства и эстетики в новых парадигмальных и методологических условиях является одной из самых спорных и сложных как в философско-теоретическом, так и в эстетическом плане. В XX в. одной из самых дискутируемых проблем, ангажированных среди американских и западноевропейских ученых, является проблема не только способов восприятия в искусстве, но и способов презентации художественного.

В чем же заключается преимущество отдельных общетеоретических позиций в современной философии искусства, с которыми нам предстоит ознакомиться? К примеру, известный исследователь Р. Элдридж делает акцент на социальной стороне искусства: его социальных аспектах и вопросах, социальной истории, контекстах и источниках. Сквозной нитью в его работах проходит проблема функций искусства и художественных произведений в обществе и культуре и представление об их разнообразии. Его привлекает психологическая сторона искусства в плане анализа феномена творческой деятельности, проявления склонности и способности к художественной активности, задействования эмоционального опыта, психологической оценки и описания способов восприятия произведений искусства, приемов достижения художественной выразительности. Его затрагивает проблема способов «презентации идей и продуктов», а также индивидуальности, неповторимости, оригинальности, разнообразия произведений искусства, динамики существования и восприятия, нестандартности, «вненормативности», многообразия произведений искусства и художественных феноменов современности. Р. Элдридж интересуется различными видами художественного взаимодействия, коммуникации в искусстве на уровне субъектов творчества, агентов потребления художественных продуктов и общественных институтов. Он проясняет связь искусства с другими сферами человеческой жизнедеятельности и практики [6; 3–5].

В современной теории критически переосмысливаются и обновляются основные идеи и подходы в процедурах понимания художественных произведений художественной деятельности и эстетической практики. В современной философии культуры находит свое выражение преодоление однознач-

но теоретического, методологически ориентированного и эпистемологического интереса к искусству и художественной сфере. Многочисленные исследования занимают развернутую позицию в понимании искусства как многообразия человеческих ощущений, чувств и эмоций [6; 104–109]. Авторы обращаются к проблеме самовыражения человека в искусстве и способам оценки успешности в искусстве. Различные исследователи оказываются весьма чувствительными и восприимчивыми к теме адекватности восприятия художественной сферы и ее продуктов, а также к ответной реакции в искусстве, к проблеме идентификации, событийности, сравнения, оценки и определений в искусстве.

Что можно понять, с точки зрения экспертов или критиков, пристально наблюдая за использованием, сравнением или противопоставлением видимого и объяснимого, подлинника и репродукции, описательного и идейного, критического и авторского в современном искусстве и в концепциях самих интерпретаторов?

«Искусство в XX веке отличается высокой самокритичностью», — отмечает известный автор Т. Бинкли [7; 228]. Искусство освободилось от эстетических параметров и функций. Искусство оказалось способным творить непосредственно с помощью идей. Основные представления в сфере искусства не опосредованы эстетическими качествами, концептами и характеристиками. Для обоснования выдвинутой идеи Т. Бинкли обращается к известному примеру из творчества М. Дюшана, к его «L.H.O.O.Q.». «Мона Лиза» Дюшана с усами и козлиной бородкой является комбинацией «редимэйд» и эпатазирующего дадаизма [7; 227]. Произведение представляет собой «редимэйд» в виде дешевой хромолитографии [2; 227].

Современное искусство фиксирует разницу, которая может быть объяснена противопоставлением «идей» и «видимого» (*appearances*) [7; 228]. К слову, тот же Элдридж часто обращается к проблемам художественной выразительности и эстетической успешности художественного произведения, а также его социальной соразмерности и его «ситуативного существования» в культуре. «Иное» искусство творит, прежде всего, идеями. К «дюшановскому творению мы обращаемся для получения информации, то есть для получения доступа к выраженной идее», — считает Бинкли [7; 228]. Критики, эксперты и представители философии искусства уверены, что современное искусство, а также участники художественного процесса «не устанавливают идентичности в художественной сфере» [7; 228].

М. Дюшан часто любил подчеркивать, что «картина, которая не шокирует, не стоит приложенного труда» [3; 111]. «Мне интересно редкое, то, что можно назвать высшей эстетикой», — отмечал Дюшан [8; 111]. Он считал, что художник не понимает истинного назначения своего искусства, и что зритель, интерпретируя его, тоже участвует в процессе творчества. Художник существует только в том случае, если о нем знают. М. Дюшан думает о художнике как медиуме. «В конечном счете, здесь две стороны: с одной стороны, тот, кто создает произведение, а с другой — тот, кто на него смотрит. И я придаю тому, кто смотрит, такое же значение, как и тому, кто его создает» [8; 112]. Что есть шедевр, а что — не шедевр, решает, в конечном счете, зритель. Дюшан считается первым в истории искусства художником, который отказался от понятия картины. Он отказался от любой картины. Он отказался от двухмерного пространства. Дюшан считает это очень своевременным решением для современной эпохи, когда «нет смысла продолжать писать маслом на холсте, как на протяжении пяти столетий до этого» [8; 156]. Нет никаких оснований для того, чтобы живопись как область деятельности существовала вечно. Если можно найти другие способы самовыражения, нужно ими пользоваться [8; 156]. То же самое верно и для всех остальных искусств. Меняется отношение публики к искусству. «Искусство все больше приобретает форму знака. Оно уже не довольствуется украшательством», — утверждал Дюшан [8; 156].

Известный художник, яркий актер и популяризатор современного искусства Г. Перри со свойственной ему иронией образно, эффектно и весьма артистично обосновывает факт, так называемой, сменяемости «эстетических рецептов» [9; 23]. Эпатажный мастер солидарно цитирует М. Дюшана, напоминая, что «эстетическое наслаждение — это опасность, которую следует избегать» [9; 22]. Перри указывает на невозможность судить работу в соответствии с ее эстетической ценностью. Он убежденно поддерживает позитивную тональность в отношении процедуры «дискредитации иерархии» в художественной сфере со свойственным ей «налетом сексизма, расизма, колониализма и расовых привилегий» [9; 22]. Само понятие вкуса связано у Перри с дискриминацией различных цветов, форм, материалов, идей, творческих личностей и эпох. Ему нравится думать о том, что процесс признания в художественной сфере в определенной степени «саморегулируется» [9; 39]. Он соглашается с тем, что в мире искусства часто боятся ясности, а важная часть представления, оценивания, отношения — это «дискурс и метадискурс о языке» [9; 42]. Само обращение к интерпретации, к теоретическому и

другим формам анализа языка искусства, его функций становится первостепенной задачей в философских исследованиях, подходах и предметном анализе.

Британский автор и художник считает, что судить о произведениях искусства, которые дают нам всего лишь почву для размышлений или подталкивают к тем или иным мыслям, и не более — совершенно неуместно с эстетической точки зрения [9; 44]. Мастер упоминает весьма чувствительную и спорную тему достоинства произведений искусства и критериев их оценивания. В частности, часто звучит, к примеру, предложение оценивать их с точки зрения этичности. И тогда снова возникает вопрос: «Относительно чего их оценивать?» [9; 48]. Ему импонирует, что «художник не всегда может назвать что-либо произведением искусства» [9; 60]. Его «вооружает» мысль о том, что концепция хорошего вкуса работает лишь в определенном сообществе [9; 49].

Г. Перри напоминает, что сегодня мы переживаем «постисторический период» в искусстве [9; 53]. Его вдохновляет мысль, что границы в искусстве стираются навсегда, они уже не такие четкие [9; 53]. Границы, скорее, относятся к определенному сообществу, являются философскими, социологическими и, возможно, даже финансовыми [9; 53]. Для оценки настоящего искусства нужно определить не его формальные границы, а «границы вкуса» [9; 65]. Очертим некоторые эстетические, художественные, институциональные, экспертные индикаторы, характеристики и интерпретации в сфере искусства. Они реализуются и задействуются в области социального влияния, самосознания художника, личных интенций и интересов авторов, многофакторного регулирования в сфере художественной деятельности и обмена художественным продуктом, в свободе от тотальной системной оценки и организации художественной жизни, в отсутствии иерархий и прямых авторитетов, однозначного целеполагания и преемственности, а также границ и формальных требований в сфере художественной практики и эстетического опыта.

Дополним список ключевых проблем в области художественной деятельности и оценок в соответствии с яркими акцентами, расставленными эпатажным художником и ремесленником (исполнителем произведений керамики, гобеленов и т.д.), как он сам себя называет. Под вопрос напрямую ставится субъективная природа красоты [9; 26]. Активно инициируется эмпирическое определение эстетического [9; 26]. Жанры меняются бесчисленное количество раз, по мнению Г. Перри [9; 25]. Природные свойства красоты выдавливаются представлением о красоте. С одной стороны, «Я» один могу поймать «идеальный солнечный свет», а с другой — «семья, друзья, образование, национальность, раса, религия — все это формирует наше представление о красоте» [9; 22]. Сворачиваются или сужаются базовые функции искусства (кроме, финансовых) [9; 30]. Вполне ощутим диссонанс интеллектуальной и эмоциональной памяти и понимание границ между ними как крепкого рычага для принятия серьезных изменений в искусстве. Естественным и достаточным условием рецепции и оценки произведений искусства становится ситуация с эмоциональным уровнем восприятия [9; 54]. Перманентные сомнения в отношении своих собственных предубеждений и предрассудков становятся камнем преткновения интеллектуальной жизни и оценивающей работы в художественной сфере [9; 64]. Критерии и индикаторы прописаны и общеизвестны в соответствии с концепцией А. Данто: произведения искусства должны иметь тему, точку зрения, стиль и риторическое многоочие. Но самый основной фактор жизни в искусстве — это появление реакции со стороны реципиентов художественного продукта, и признание со стороны зрителей, и дальнейшие размышления над произведениями искусства.

Состояние отчаяния и амбивалентности, а не только прямую реакцию можно рассматривать как нормальный опыт и часто единственный способ определения достоинств, преимуществ, приоритетности, приемлемости и отличий произведения искусства. Перформанс и социальный эксперимент становятся важнейшей частью искусства. «Быть искусством — это значит вычищать те трудные уголки жизни, которые еще не являются историей культуры» [9; 78]. Важный формат моделирования отношений в искусстве — это обращение к сконструированной ситуации реальности, в том числе в творчестве и презентации своих произведений. Амбивалентность решений касается не только либеральных установок и ценностей, однозначно преобладающих в современном искусстве, но и многих других областей, сфер, позиций и продуктов. Г. Перри напоминает о возможности современного художника быть как либерально ориентированным субъектом в искусстве, так и сторонником консервативных ценностей.

Вновь подчеркнем, что Т. Бинкли считает субъектов художественной деятельности и отношений не способными «устанавливать идентичности в художественной сфере» [7; 228]. «Видимого» недостаточно для установления идентичности произведения искусства, если «сущность» не находится в видимом [7; 229]. Именно указанными фактами и характеристиками объясняются пределы, ограниче-

ния и зависимости эстетического, его «поражение» и «преодоление». Несмотря на существование многих новых направлений в философии искусства XX в., она все же по-прежнему сохраняет положение о том, что произведение искусства есть вещь воспринимаемая. В свою очередь эстетические качества рассматриваются в качестве особого типа опыта. Участники и субъекты художественного процесса, а также эксперты стали привыкать к тому, что эстетические объекты «уязвимы» и «хрупки» [7; 237].

Критерии идентификации для художественных объектов все же оказываются востребованными. «Эстетические качества зависят от неэстетических» [7; 232]. Идентичность эстетического произведения искусства может быть определена с помощью «конвенций» [7; 232]. Конвенции влияют на неэстетические качества произведения. Эти конвенции очерчивают неэстетические параметры, которые должны оставаться неизменными в идентификации отдельных произведений.

Развитие современного искусства напрямую связано с трансформацией и распространением новых средств коммуникации в XX столетии. К примеру, тот же Т. Бинкли фиксирует появление новых конвенций и новые возможности для их институционализации на основе новых «материалов» и новых «машин» [7; 233]. Происходит «обновленная» идентификация эстетических качеств и свойств. Произведения искусства неожиданно проявляются в своих эмерджентных сущностях (*emergent entities*) [7; 234]. «Эмерджентная» сущность произведений искусства становится характерным и заметным явлением. Эстетические качества и свойства оказываются доступными благодаря непосредственному опыту. «Эстетика имеет дело с эстетическим опытом, а не с искусством» [7; 242]. То, что считается произведением искусства, должно быть выявлено путем изучения практики искусства.

Таким образом, та же теория не сводима к признанию формальных свойств объектов. Теория воспроизводит требование установления некоторой связи между «формой» и «смыслом». Еще раз напомним: какие факты важны для идентификации произведений искусства. А. Данто выделяет артефактность, классификационизм, экстерииоризационный потенциал, связь формы и смысла, онтологический статус объектов, дистанцирование от реальности, аскриптивность, конвенционализм и когнитивизм в оценках, контекстуальность и открытость мира искусства. А. Данто подчеркивает, что «любое произведение искусства воплощает смысл». Одновременно учитывается, что «искусство — это открытое понятие» [10; 16]. Самым прямым и репрезентативным суждением исследователя является утверждение о различии между бытием искусства и знанием о том, что является искусством. Данто отмечает принципиальную множественность мира искусства. Автор отрицает наличие особой, единой, актуальной, обобщающей, фундаментальной и методологически выверенной теории. Он высказывается о наличии множества теорий искусства, отмечает роль теории в осуществлении возможности мира искусства: «способность видеть нечто, как искусство требует чего-то, что недоступно глазу, — атмосферы художественной теории, знания истории искусства. Для возникновения этой способности нужен мир искусства» [11; 38]. Р. Элдридж обращается к А. Данто с целью расширить горизонт понимания и применения его концепций [6; 87–92]. Он цитирует Данто в связи с интерпретацией эмоциональной компоненты художественной деятельности с точки зрения объяснения вовлеченности, совпадения, понимания, влияния и интериоризации художественного феномена для «реципиента», становящегося, практически, соавтором [6; 89–91].

Другой популярный автор Н. Гудмен в известной работе «Языки искусства» вводит представление о двуслойной символической конструкции в виде «плана выражения» и «плана содержания». Н. Гудмен вырабатывает наиболее полные версии теории выражения как физиогномического сходства в искусстве. Согласно Гудмену, существуют три условия, которые необходимы для выражения индивидуальности произведения искусства. Первые два условия состоят в том, что произведение должно обладать «выраженным свойством», и оно должно «ссылаться» на него. Третье условие заключается в том, что «владение» индивидуальностью, «выражение» индивидуальности и, следовательно, «пример» индивидуальности должны быть метафорическими. К примеру, в метафоре происходит следующее: набор разнообразных, порой, альтернативных ярлыков, определений, целый аппарат конструирования, описания, применения художественных образов и объектов захватывает все новую территорию [12; 99–101]. Происходит передача схемы восприятия, миграция понятий, отчуждение категорий». Сами описывающие и характеризующие художественное произведение выражения являются метафорическими, примерными, в смысле, образцовыми и даже обобщающими. Сами образы в искусстве являются побочным продуктом создания способов пребывания истины, по Гудмену. Прямой интерес или аутентичный смысл в применении терминов и характеристик выразительности к произведениям искусства состоит в том, чтобы описать или охватить — новыми способами — опре-

деленные особенности произведений искусства. Этот интерес, в первую очередь, является специфически познавательным, то есть эпистемологическим для философии искусства.

Н. Гудмен представляет расширенную трактовку понимания в эстетической сфере. Он отмечает процессуальный и незавершенный характер эстетического понимания. Гудмен рассматривает различные виды искусства как символические системы, элиминирует проблему эстетических ценностей. Искусство должно восприниматься как способ открытия, создания и расширения знания. Исследователь развивает концепцию «эстетического опыта» [12; 241–266]. Он настаивает на когнитивном функционировании эмоций в эстетическом опыте [12; 248]. Для его концепции характерна позиция плюрализма и дифференциализма, учет множества языковых и неязыковых символических систем. Гудмен указывает на сходство эстетических и когнитивных исследований искусства через анализ способов символизации, анализ синтаксических и семантических особенностей и факторов в искусстве.

Центральное понятие эстетического когнитивизма Гудмена — экземплификация как вид референции. Отношение экземплификации — это обладание и референция. Им обосновывается дифференцированная теория символических систем, выявляется пластичность референции, различные виды референции. Экземплификация избирательна и зависит от контекста. Отношение экземплификации предполагает не только образец, но и конкретные обстоятельства, символическую систему, интерпретацию идентификации. Знаменитый исследователь актуализирует дискуссии в рамках вопросов о контекстах, о конвенциях привычек в семантических операциях и областях, о распознающих свойствах эмоций для оценки выражающей стороны и свойств произведений искусства. Выражения имеют эпистемологический статус, несмотря на метафорические характеристики. Н. Гудмен не только уточняет новизну метафорической экземплификации и выражений, но и открывает теоретически насыщенные и релевантные для эстетики типы референции.

Дискуссионными и эффективными по формулировкам оказались вопросы и тезисы автора относительно осуществления произведением искусства когнитивной функции, когнитивной ценности искусства, его символических свойств, специфики когнитивизма и версий «эстетического когнитивизма», особой регулярности в искусстве, символического, несимволического, формального в искусстве, плюралистического фона эстетического и «эстетического когнитивизма», а также значения эстетического объекта. Гудмен открывает возможность рассмотрения структурных составляющих опыта восприятия искусства, раскрывает эпистемологический статус восприятия, пересматривает эстетическую «теорию выражения» и другие предметы анализа.

Если представить и реконструировать заочный диалог между Н. Гудменом и Г. Перри, то получится, что первый персонаж выглядит более эпистемологично в своем отношении к искусству, а вот второй утверждает, что само искусство или сложность в искусстве — вкусовое начало и оценка, актуальные средства и подходы — это не просто выражение (выразительность), а скорее самовыражение, часто обнаруженное в виде протеста. Перри соглашается с тем, что искусство связано прежде всего с расслаблением, спонтанностью и свободой.

Результаты

Анализируя современные теоретико-философские подходы к философии искусства и эстетики, авторы приходят к выводу, что к некоторым особенностям теоретического развития философии искусства можно отнести такие свойства, как автономию теории, субъектность и субъективность теории и теоретического содержания, а также практическую, аналитическую и когнитивную действенность теории. Сами теории в сфере искусства, а также средства теоретического анализа не имеют возможности и перспективы напрямую описывать современное искусство, анализировать или характеризовать явления и произведения современного искусства, оценивать содержание и значение произведений искусства. Общепризнанно неоднозначное влияние теории или теорий на фактор или ситуацию признания в искусстве, отношения к произведениям искусства, «использования» или «задействования» произведения искусства, открытия смысла произведений искусства, понимания социального или общекультурного статуса произведений искусств и художественных объектов [13].

Любая ситуация или примеры законченного, односложного, объективного, универсального и всеобъемлющего обоснования, описания, высказывания, понимания и интерпретирования в искусстве не являются адекватными и релевантными. Амбивалентной и подвижной является ситуация расположения (диспозициональности) и, одновременно, заинтересованности (мотивированности, целеположения, объективности, рациональности, идентификации, признания) в искусстве. Современная

теория искусства выглядит как парадоксальная и сложно организованная, а также функциональная и несистемная, изначально ненормативная, диверсифицированная, с точки зрения ожиданий, запросов, конвенций, художественных пропозиций, презентации художественных объектов и произведений, а также анализа, конвенциональной работы и условий референции.

Для современного искусства важны институциональные позиции, авторитет, отношения, ремарки, оценки, реконструкции, признания. Институциональный авторитет является дифференцированным, разнообразным, элективным, релятивно ориентированным, многоуровневым, приоритетным, регулируемым, а также независимым от теоретических установок и эстетических запросов исследователей и других участников художественных процессов. Для современного искусства немаловажное значение имеет постулирование и аффирмации в художественной сфере. «Заявительность», «установочность», «аксиологичность», «перформативность», «презентивность», «индивидуальность» затрагивают все виды отношений и типы активности в искусстве [14; 15].

Современное искусство — это качественно новое, мобильное, гибкое и релятивно устроенное отношение между обществом и искусством, без учета прямого влияния и детерминации со стороны общества и культурных институтов, но при условии упоминания всех уровней, средств и форм влияния, отношения, оценивания, определения, интерпретирования и способов коммуникации, в том числе непосредственно важных для самого художника и других субъектов художественных отношений. Современное искусство связано с открытием новых свойств объектов, которые могут повлиять на выбор художественных приемов, творческих средств, способов выражения для всех сторон художественного процесса, оценок, «систем отсчета» в «когнитивизме», в теории, в эстетических описаниях и практике, а также на социальные диспозиции для искусства и его участников [15, 16].

Произведение искусства, художественные объекты обладают большим потенциалом и ресурсом социальной критики, аналитики, свободы, избирательности, конвенциональности, набором нормативных условий, предпосылок или требований, что находит отражение в профессиональной творческой деятельности, в сфере публичного обмена художественными знаниями, эстетическим содержанием, установками и целями, а также в области широкого экспертного контроля и выбора, рецепции художественных достижений, импликации ценностей и использования других ресурсов, возможностей и функций искусства. Современное искусство привержено как стройным моделям реконструкции описания, представления, так и неустроенной стихии современности. Современное искусство всегда стремится вырваться из рамок психологической и культурной привычки.

Выводы

Резюмируя изложенное выше, можно отметить, что в современной философии искусства сложились неординарные теоретико-методологические подходы. Среди них выделяются эстетический когнитивизм Н. Гудмена, антиэссенциализм и перцептуализм, а также институциональная теория мира искусства Бинкли. Каждый подход стремится рассмотреть наиболее важные проблемы философии искусства. Это проблема моделирования мира, попытка представить художественную реальность как сложную систему знаков, одновременно обращая внимание на такие проблемы философии, как методология, эпистемология, философия языка, онтология и аксиология. Акцентирование внимания на сложных проблемах современного искусства, в частности, привнесенных художественным авангардизмом, приводит нас к мысли о том, что все эти неординарные и дискуссионные проблемы раскрывают не только когнитивные и эстетические функции искусства, но и правомерно проблематизируют вопрос о способах, путях символизации мира художественными произведениями, актуализируя проблему синтаксических и семантических особенностей самих этих систем.

Таким образом, анализ современных подходов, сложившихся в философии искусства, представленных в работах американских и западноевропейских ученых, показывает, что в современном искусстве происходят сложные трансформации в концептуальном, технологическом и психологическом аспектах. Созданные образы в современном искусстве сложны для понимания. Для их осмысления необходим определенный уровень интеллектуальной подготовки и выход на новый уровень расшифровки в плане восприятия, что объясняется наличием приложения к каждому созданному художественному произведению небольшой таблички, в которой дается комментарий и пояснение, адресованные зрителю.

Такая особенность современного искусства раскрывает сложный процесс конструирования новой концепции произведения относительно привычных объектов реальности, в которой предстает не только технология его сотворения художником, но и стремление автора произведения эксперименти-

ровать с различными сторонами, свойствами, признаками объекта, выйти за пределы его привычного восприятия, за пределы установленных способов видения в рамках предписанных правил и норм, стереотипов, системы оценок. В проблематичное поле современного искусства все больше вводится и тематизируется табуированное и запретное. Такой поворот и интерес к ранее запретным темам приводит к тому, что художник, шокируя зрителя, заставляет его испытать чувство прикосновения к уродливому, отвратному с помощью эпатажных средств художественной выразительности, погружая зрителя в состояние культурного и психологического шока.

Современное искусство все более стремится акцентировать наше внимание на самых злободневных, сиюминутных, актуальных аспектах жизни личности, взаимоотношениях личности и общества, порой драматизируя происходящее событие, раскрывая глубинные конфликты и надломы человеческого существования, доводя их до душевного эксгибиционизма.

Современное искусство все более становится синтетическим, так как оно объединяет в себе несколько базовых элементов: изображение, объёмную форму, звук, свет, цвет, слово. Современное искусство конституирует себя на границе различных областей человеческого знания, включая в свою орбиту новые формы, новые средства художественной выразительности, пространственного изображения. Оно постоянно находится в процессе поиска новых художественных объектов, экспериментируя новыми средствами для осмысления, и новых средств, материалов и форм для создания художественного образа, создавая на границах различных сфер новые жанры современного искусства.

Список литературы

- 1 Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. — М.: АСТ, 2003. — 509 с.
- 2 Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства / Х. Ортега-и-Гассет. — М.: Радуга, 1991. — 638 с.
- 3 Meyer U. Conceptual Art / U. Meyer. New-York. — 1972.
- 4 Kosuth J. Art after Philosophy and after. Collected Writings Article / J. Kosuth. — MIT press. — 1996.
- 5 Schellekens E. Conceptual Art: Elisabeth Schellekens. The Stanford Encyclopedia of Philosophy / E. Schellekens. — Metaphysics Research Lab. — 2019.
- 6 Eldridge, R. (2014). An Introduction to the Philosophy of Art. Second edition / R. Eldridge. — Cambridge University Press. — 2014.
- 7 Бинкли Т. Против эстетики / Т. Бинкли // Эстетика и теория искусства XX века: хрест.; под общ. ред. Н.А. Хренова, А. С. Мигунова. — М.: Прогресс-Традиция, 2007. — С. 225–245.
- 8 Кабанн П. Марсель Дюшан / П. Кабанн. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2019. — 224 с.
- 9 Перри Г. Потому, что это — современное искусство! / Г. Перри. — М.: Изд-во «Э», 2017. — 152 с.
- 10 Данто А. Что такое искусство? / А. Данто. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2018. — 168 с.
- 11 Данто А. Мир искусства / А. Данто. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2017. — 62 с.
- 12 Goodman N. Languages of Art. An Approach to a Theory of Symbols / N. Goodman. — The Bobbs — Merritt Company. — 1968.
- 13 Mugerauer R. Interpreting Environments: Tradition, Deconstruction, Hermeneutics / R. Mugerauer. — University of Texas Press. — 2014.
- 14 Марков А. Теории современного искусства / А. Марков. — М.: РИПОЛ классик, 2020. — 238 с.
- 15 Thomson-Jones K. The Philosophy of Digital Art: Katherine Thomson-Jones. The Stanford Encyclopedia of Philosophy / K. Thomson-Jones; N. Edward Zalta (Ed.). Metaphysics Research Lab. — 2015.
- 16 Holzwarth W. Art Now / W. Holzwarth. — Taschen. — 2012.

А.Г. Карабаева, З.Н. Исмагамбетова, А.Ш. Мирзабекова

Қазіргі заманғы өнер философиясындағы теориялық-әдіснамалық тәсілдер мәселесі туралы дискурс

Мақала қазіргі заманғы өнер дамуының басым мәселелерін талдауға, сондай-ақ көркемдік қатынастардың, мүдделер мен көзқарастардың жан-жақты және терең өзгеруі жағдайындағы эстетикалық идеялар мен көзқарастардың эволюциясын талдауға арналған. Көркемдік тәжірибедегі, эстетикалық көзқарастағы өзгерістерді, өнер саласындағы философиялық бағаларды мақала авторлары көркем шығармашылық саласындағы әлеуметтік контекстер мен көпфакторлы талаптар мәселесі ретінде анықтайды. Авторлар көркемдік тәжірибе мен қарым-қатынас саласындағы стилистикалық, аксиологиялық, нормативті, қоғамдық, шарттық қатынастарға ғана емес, ең алдымен

жасырын, сонымен бірге ниетте, күтуде, көркемдік-эстетикалық тәсілдер мен позицияларда басымдыққа ие, когнитивті өлшемділік пен эстетикалық объективтіліктен, талғамға түсінікті және моральдық қолжетімділік шеңберінен шығатын эмоциялар, қажеттіліктер, қарым-қатынас пен өзін-өзі жүзеге асыру формаларына назар аударады. Басылымда көркемдік мәселелерді кең мағынада талдау, сондай-ақ оның құбылыстарын талдау саласындағы «теориялаудың» кейбір әдістері мен ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар өнер теориясының елеулі функцияларын атап көрсетеді, өнер теориясының «автономиясын» ашады, сонымен қатар оның күнделікті бағалаулардан, практикалық сұраныстардан, эстетикалық көзқарастардан және «ғылыми нормалардан» айырмашылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: өнер, заманауи өнер, өнер философиясы, өнер туындысы, эстетика, теория, эстетикалық талғам, құндылықтар.

A.G. Karabaeva, Z.N. Ismagambetova, A.Sh. Mirzabekova

Discourse of theoretical-methodological approaches in modern philosophy of art

The article analyses the priority problems of the development of contemporary art, as well as the evolution of aesthetic ideas, views in the situation of comprehensive and profound transformation of artistic relations, and interests. Changes in artistic practice, aesthetic attitudes, and philosophical assessments in the field of art are defined by the authors of the article as a problem of social contexts, multifactorial demands in the field of artistic creativity. The authors focus not only on stylistic, axiological, normative, public, contractual attitudes in the field of artistic practice and relations but primarily on latent, at the same time, prevailing artistic, aesthetic approaches, expressed in intentions, expectations, emotions, needs, forms of communication, self-realization that go beyond cognitive commensurability, aesthetic objectivity, taste comprehensibility, moral accessibility. The publication discusses some techniques and features of “theorizing” in the field of analysis of art problems in a broad sense and in the analysis of its phenomena. The authors highlight the functions of art theory, discover the “autonomy” of art theory, and point out its differences from everyday assessments, practical requests, aesthetic attitudes, and “scientific norms”.

Keywords: art, contemporary art, philosophy of art, work of art, aesthetics, theory, work of art, aesthetic taste, values.

References

- 1 Ortega-y-Gasset, J. (2003). *Vosstanie mass* [The revolt of masses]. Moscow: AST [in Russian].
- 2 Ortega-y-Gasset, J. (1991). *Degumanizatsiia iskusstva* [Dehumazation of art]. Moscow: Raduga [in Russian].
- 3 Meyer, U. (1972). *Conceptual Art*. New-York.
- 4 Kosuth, J. (1996). *Art after Philosophy and after*. Collected Writings Article. MIT press.
- 5 Schellekens, E. (2019). *Conceptual Art: Elisabeth Schellekens*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Metaphysics Research Lab.
- 6 Eldridge, R. (2014). *An Introduction to the Philosophy of Art*. Second edition. Cambridge University Press.
- 7 Binkli, T. (2007). *Protiv estetiki* [Against aesthetics]. *Estetika i teoriia iskusstva XX veka: khrestomatiia — Aesthetics and theory of art of the twentieth century*. Chrestomathy; N.A. Khrenova, A.S. Migunova (Ed.). Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 8 Kabann, P. (2019). *Marsel Diushan* [Marcel Duchamp]. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 9 Perri, G. (2017). *Potomu, chto yeto — sovremennoe iskusstvo* [As it is art]! Moscow: Izdatelstvo «E» [in Russian].
- 10 Danto, A. (2018). *Chto takoe iskusstvo* [What is art]? Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 11 Danto, A. (2017). *Mir iskusstva* [The world of art]. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 12 Goodman, N. (1968). *Languages of Art. An Approach to a Theory of Symbols*. The Bobbs — Merritt Company.
- 13 Mugerauer, R. (2014). *Interpreting Environments: Tradition, Deconstruction, Hermeneutics*. University of Texas Press.
- 14 Markov, A. (2020). *Teorii sovremennogo iskusstva* [Theories of modern art]. Moscow: RIPOL klassik [in Russian].
- 15 Thomson-Jones, K. (2015). *The Philosophy of Digital Art: Katherine Thomson-Jones*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy; ed. by Edward N. Zalta. Metaphysics Research Lab.
- 16 Holzwarth, W. (2012). *Art Now*. Taschen.

Б.И. Карипбаев^{1*}, М.М. Манасова¹, С.С. Аубакирова²

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
² «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Павлодар, Қазақстан
(E-mail: karipbaev@mail.ru; sayabek-mira@mail.ru; aubakur@mail.ru)

XIX-XX ғасырлардағы постклассикалық философия: жаңа пәндік мағыналарды іздеу

Мақалада XIX-XX ғасырлардағы постклассикалық философияның негізгі бағыттары талданған, осындай философиялық дискурстың өзіндік ерекшелігін анықтауға тырысқан. Сонымен бірге мақалада философияның осы кезеңіне жүйелі көзқарас ұсынылған, яғни постклассикалық философия философияның классикалық кезеңінің жетістіктерін жоққа шығармайды деген идея дамиды. Постклассикалық философия, авторлардың пікірінше, шамадан тыс рационализм мен логоцентризмнен бас тартып, классикалық философияның объективті көкжиегін кеңейтеді.

Кілт сөздер: философия, пән, өмір, ерік, мәдениет, сезімдер, эмоциялар, постклассикалық дискурс, объект, субъект.

Kipicne

Жаңа заманда адам санасының күшіне, қадір-қасиетіне шексіз дерлік сенімге негізделген ерекше типтегі мәдениет пайда болды және дамыды.

Алайда, XIX ғасырдың ортасына қарай бұл мәдениеттің теориялық негізін құраған классикалық философия іс жүзінде өзінің мән-мағынасын сарқып, шарықтау шегіне келе бастады.

Өмірдің көптеген салаларына әсер ететін күрделі үдерістерге келетін болсақ, әдетте, бұл үдерістердің пайда болу себептері негізінен көп факторлы сипатта болады. Бір ғана себепті бөліп алып, өзгеріс фактісін түсіндіру мүмкін емес. Жоғарыда айтылғандар философияның классикалықтан постклассикалыққа ауысуына толығымен қатысты.

Зерттеушілер көбінесе XIX ғасырда Еуропада болған сыртқы әлеуметтік-саяси жағдайларға назар аударады. Біріншіден, бұл Наполеон соғыстарымен байланысты еуропалық континенттің картасын қайта сызу. Кішкентай жаулап алушы монархтарды бірінен соң бірі тақтан түсіріп, жаңа саяси жүйе мен азаматтық тәртіп орнатты. XIX ғасыр Франция үшін үздіксіз революциялар кезеңі болып табылады. Екіншіден, бұл компенсаторлық себептермен туындаған Германиядағы өнеркәсіптің қарқынды дамуы, өйткені Германия кеш бірігуіне байланысты колонияларды бөлуге қатысуға үлгермеді, ол үшін немістер француздар мен британдықтарға қатты ренжіді және оларды ішкі экономика тұрғысынан асып түсуге тырысты. Үшіншіден, бұл Италияның «Рисорджименто» деп аталатын ұлттық болмысының оянуы. Төртіншіден, бұл Қырым соғысында Ұлыбританияның Ресейге қарсы әскери күштерін жұмылдыру. Бесіншіден, бұл бірқатар Шығыс Еуропа елдерінің (Грекия, Балқан және т.б.) тәуелсіздік алуына әкелген империялардың ыдырауының жалпы үрдісі. Алтыншыдан, өнеркәсіптің өсуіне және оның экономиканың негізгі негізіне айналуына байланысты жұмысшы табының (пролетариаттың) әлеуметтік және саяси ықпалының күшеюі.

Еуропалық империялардың саяси күйреу үдерісі, бір жағынан, дәстүрлі негіздердің құлдырауы ретінде қабылданды, екінші жағынан, көптеген елдердің өзіндік ұлттық ерекшелігін өмірге әкелді. Біртектілік біртіндеп әртүрлілікпен алмастырылды. Жаңа тәртіп, жаңа тіл, жаңа концептуалды аппаратты түсіну, негіздеу және сипаттау қажет болды. Дәл осы талап постклассикалық философияның пайда болуына түрткі болды.

Осылайша, постклассикалық философия парадигмасының пайда болуының тікелей себебін сол кездегі қоғамдық-саяси практика деп санауға болады. Алайда тарихты материалистік тұрғыдан түсіндіру рухында мұндай түсіндіру толығымен жеткіліксіз. Осы қоғамдық-саяси сілкіністердің барлығы неліктен болды деген сұрақты қоюға болады. Оларға не себеп болды?

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: karipbaev@mail.ru

Мәселеге басқаша қарауға болады және керісінше, әлеуметтік-саяси өзгерістерді элитаның ойлауында болған революцияның салдары деп қарауға болады. Дегенмен, бұл жерде де сұрақ туындайды: бұл төңкеріске не себеп болды?

Зерттеу әдіснамасы

Философияның қалыптасу кезеңдерінің бірін зерттеу міндетті түрде тарихи-философиялық талдау әдістемесін қолдануды қамтиды. Постклассикалық философияның өзін біз өзінің тарихи уақытына сәйкес келетін мәтіндер арқылы зерттейміз. Осыған байланысты біз герменевтикалық эпистемология технологияларын басшылыққа алдық. Ұқсас әдіснамалық симбиоз философияның осы кезеңінің өзіндік ерекшелігі мен өзіндік ерекшелігін көрсететін бірқатар нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Көрнекті тарихтанушы Вальтер Шубарт [1] атап өткендей, тарихи процестің шынайы себептері туралы тек болжауға болады, өйткені олар метафизикалық сипатқа ие, біздің түсінуімізге қолжетімсіз. Маркске ілесе отырып, тарихи дамудың қайнар көзін таптық күрестен көруге болады немесе Ницше сияқты, тарих жеке ерік-жігердің олардың билікке деген ерік-жігерін бекітетін үзіліссіз күресінің нәтижесінде өзгереді деп сенуге болады. Бірақ бұл постклассикалық философтардың көрінісі. Мысалы, Гегель сияқты классикалық философтар, тарих — бұл әрдайым тезис, антитезис және синтез сияқты триадикалық түрде жүретін әлемдік рухтың потенциалын ашу деп санайды [2]. Егер гегельдік көзқарас ескерілсе, постклассикалық философия классикалық философияның антитезасы ретінде пайда болды деп айтуға болады, ол тезис болды және ХХІ ғасырда синтездің басталуын күтуге болады. Ішінара, бұл болжам классикалық және постклассикалық философиялардың зияткерлік стратегияларын біріктіретін «рационалдылықтың икемді формалары» деп аталатын заманауи ғылыми үдеріспен расталады.

Постклассикалық философия парадигмасының пайда болуының саяси және метатарихи себептерінен басқа, таза мәдени себептерді бөліп көрсетуге болады. Өйткені, Еуропаның Шығысты белсенді отарлауы екі жақтың да мәдени тәжірибесін игеруге әкелді.

XIX ғасырда Еуропа алғаш рет Шығысты мәдени дәстүрдің байлығы, олардың мағыналарының тереңдігі мен өзіндік ерекшелігі тұрғысынан Еуропадан еш кем түспейтін ерекше құбылыс ретінде ашады. Егер бұрын Еуропа өзінің саяси, экономикалық және мәдени күшіне ие болса, онда XIX ғасырда ол мәдени үстемдікке монополиядан бас тартты. Оның үстіне Шығыстың экзотикалық мәдениеті көптеген білімді еуропалықтарға өздерінікінен әлдеқайда көне болып көрінеді. Сол дәуірдегі ойшылдардың назары, нағыз даналықты іздеп шығыс мәдениетіне ауды. Шопенгауэр өз ілімін ежелгі үнділік упанишадтар негізінде тұжырымдайтынын ашық айтса, Ницше буддизмнің ең интеллектуалды дін екенін және адамның өз ұмтылыстарын жоғары рухпен бағыттау керек екенін айтады. Шығыс пен Батыс мәдениеттерінің өзара әрекеттесуі Еуропадағы философиялық ойдың мазмұнын ғана емес, формасын да өзгертті.

Постклассикалық философияның пайда болуы ерекше құбылыс емес екенін атап өткен жөн. Мұны нақты ғылымдар саласынан да, өнерден де, діннен де байқауға болады. Постклассикалық парадигма құбылыстарының классикалық мәдени парадигманың дәстүрлі құбылыстарына сыни қарама-қайшылығы тосыннан гөрі, симптом болып табылады. Ең алдымен, бұл симптом бұрынғы принциптердің дағдарысын көрсетеді. Ескі мағыналар таусылды, жаңалары әлі орныққан жоқ. Өтпелі, тұрақсыздық уақыт аралығы жағдайында постклассикалық философия өткен шақ пен болашақты байланыстыратын бағдар мен көпірге айналды.

Бұл бағдардың негізгі белгісі оның ғылымға қарсы бағыттылығы болып табылады. Постклассикалық философия мәдениеттің құндылық негіздерін, соның ішінде бұрын дәстүрлі философиялық рефлексия саласына енбеген объектілерді кеңейте отырып, ғылыми білімнің бұрынғы мәртебесінен бас тартады. Бұл жағдайда постклассикалық философтар ізашарлар болғандықтан, бұл нысандарда нақты және қатаң тұжырымдамалық белгілер жоқ, олар жартылай поэтикалық, жартылай метафоралық номинацияларды алады, мысалы: ерік, өмір, серпін, бас тарту және т.б.

Постклассикалық философтардың антисцентизмі, ең алдымен, адамды таза алыпсатарлық тұрғыдан қарастырған идеалистік метафизиканың контекстін жоюға және оның өмірлік көріністерінің барлық салаларын ескере отырып, тұтас адамнан шыққан нақты антропология позициясында тұруға деген ұмтылысында көрінді. Постклассикалық бағыттағы әртүрлі философтар үшін бұл әртүрлі тұжырымдамалық бейнені алады. Мысалы, Кьеркегор [3] адам болмысының бірегейлігі туралы жазады; Маркс [4] — қоғамдық қатынастардың күрделі ансамблі ретінде түсінілетін адамның іргелі

тарихи-әлеуметтік таптық қатынасы туралы; Фрейд [5] адамның болмысын нәпсіқұмарлық пен қалаушы болмыс ретінде қарапайым өміршендік тұрғысынан талдайды.

Антропологиялық дискурстың ерекшелігі қандай аспектке ие болса да, ол таза өмірге, әлеуметтік қосылуға немесе жыныстық инстинкттерге жүгінсе де, олардың барлығын әлемнің табиғатын, мәні мен заңдылықтарын түсінудің дәстүрлі тәсілдеріне сыни көзқарас біріктіретінін түсіну керек.

Постклассикалық философия ойшылдарының еңбектерінің жаңашылдығының әсерлі болғаны соншалықты, көп ұзамай олардың есімдері төңірегінде тұтас мектептер қалыптаса бастады. Осылайша, Фрейд ресми түрде психоанализ мектебінің, ал Гуссерль феноменологияның жетекшісі болды. Бейресми көшбасшылар Пирс (прагматизм) және Ницше (өмір философиясы) болды.

Постклассикалық парадигмада философияның эпистемологиялық көзқарасының объективті өзгеруіне қарамастан, жаңа философия классикалық философияның бұрынғы түрлерін толығымен ығыстырып тастады деп санау қате болар еді. Керісінше, философияның өрісінің кеңеюіне жол ашылды. Классиктердің гегемониясы постклассиктердің бәсекесіне жол берді. Сондықтан, XX ғасырда нигилизм аксиологиясы мен конструктивизмнің, радикализм мен ойлау консерватизмі арасында қарқынды ғылыми және философиялық қайшылық болды.

Дәлірек айтсақ, постклассикалық философияға қарсы реакция XIX ғасырда пайда болды. Сөйтіп, «Кантқа оралу» ұранымен неокантшылдық, «Гегельге оралу» ұранымен неогегельшілдік қалыптасты.

Постклассикалық философия парадигмасының пайда болу себептері тақырыбына қайта оралсақ, олардың бірнешеуі болды және олар жағдайлардың өзіндік желісін құрады деп айта аламыз. Яғни, бұл жағдайда бір себеп сөзсіз нәтижеге әкелетін кезде тікелей типті анықтау туралы айту мүмкін емес. Сол кездегі әлеуметтік, саяси, мәдени контекстер түбегейлі жаңа типтегі ойлаудың пайда болуына жағдай жасайтын бірқатар алғышарттар жасады деп айту дұрысырақ.

Қалай болғанда да, постклассикалық философия дағдарыс дәуірінде дағдарысқа реакция ретінде пайда болды, сондықтан оны «дағдарыс философиясы» деп атасақ, артық айтқандық болмас. Постклассикалық философия осылайша 2 кезеңге бөлінді: дәстүрлі философияны түбегейлі сынау сәті және жаңа концепциялардың позитивті жасалу сәті.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Постклассикалық философияның қазіргі заман үшін маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес. Постклассикалық философия қазіргі заманның келбетін анықтап, оның сыртқы және ішкі қайшылықтарынан мәдениет пен өркениеттің қарқынды дамуына серпін ала отырып, болашақтың контурын белгілеуді жалғастыруда деп айтуға болады.

Постклассикалық философияның негізгі семантикалық ерекшелігі ойлаудан праксиске көшу болғандықтан, оның әсері тек академиялық, ғылыми және білім беру салаларынан әлдеқайда асып түсті. Постклассикалық философияның ойлау стратегиялары қоғамдық сананың ең маңызды салаларында материалдық іске асатын идеологиялық саяси, идеологиялық, көркемдік, нео-діни көзқарастарға айналды.

Егер саясат туралы және идеология туралы кеңірек айтатын болсақ, Маркс пен Ницше сияқты постклассикалық парадигманың екі философын еске түсірмеске болмайды.

Маркс ілімі кеңестік идеологияның негізін құрап, бір ғасырға жуық уақыт бойы КСРО сияқты алып мемлекеттік құрылымның қоғамдық-саяси даму векторын айқындап берді.

Марксизмнің пайда болуы мен қалыптасуында әрдайым анықтаушы факторлардың өзара ауысуының диалектикалық процесі болды: бір жағынан, марксизмнің өзі дәуірдің табиғи салдары ретінде пайда болды, екінші жағынан, марксизм бір сәттен бастап дәуірге белсенді әсер ете бастады және тіпті оны негізгі контексте анықтай бастады.

Егер Маркстің ойлау жаңашылдығы туралы айтатын болсақ, ең алдымен оның философияның әлеуметтік функциясы мен рөлін түбегейлі қайта қарастыруды атап өткен жөн. Дүниеге пассивті көзқараспен қарау дәстүрін жоққа шығаратын және оны революциялық түрлендіру қажеттілігін растайтын нақты тұжырымды Маркс ұсынған. Маркс «Фейербах туралы тезистер» деген мақаласында: «Философтар дүниені тек түрліше түсіндірді, бірақ мәселе оны өзгертуде», — деп жазады [4; 77].

Маркстің философиясы диалектикалық және тарихи материализм принциптерін біріктіреді. Бұл принциптер классикалық философия аясында тұжырымдалған, бірақ бұл принциптерді адам қызметіне тікелей тәуелді еткен Маркс болды.

Гегельдің идеалистік диалектикасы, атеизм Құдайының зайырлы, философиялық-спекулятивті нұсқасы болып табылатын Абсолют, әлемдік Рух ұғымдарын, тарихтың пәні ретінде мойындады, Маркс материалистік позицияны ұстана отырып, антагонизмі тарихи процестің дамуының қозғаушы күшін тудыратын тарихтың шынайы субъектісі ретінде әлеуметтік таптарды анықтады.

Марксизмнің өзі, кез келген метатеория сияқты, әмбебаптылықты талап еткеніне қарамастан, іс жүзінде марксистік ережелердің заңдылығы капиталистік қоғамдардың әлеуметтік кеңістігімен шектеледі. Маркстің пікірінше, әлеуметтік таптар арасындағы күрес экономикалық игіліктерге ие болу үшін жүреді және олардың қоғамдағы таралуы өндірістік қатынастарды анықтайтын өндірістің басым әдісін қамтамасыз етеді. Марксизмнің «өндіріс әдісі», «өндірістік қатынастар», «қосымша құн» және т.б. сияқты орталық категорияларын негізгі экономикалық негіз ретінде материалдық өндіріс орын алатын қоғамдар мен мәдениеттерге ғана қолдануға болатындығы түсінікті. Алайда, қазіргі этнографиялық ғылымдарды зерттеу, экономика түбегейлі басқа негіздерде ұйымдастырылған мәдениеттер бар екенін көрсетеді, сондықтан марксистік теория тек осы қоғамдардың ерекшелігін сипаттау үшін ғана емес, сонымен қатар олардың заңдылықтарын анықтау үшін де маңызды бола бермейді.

Соған қарамастан, капитализм негізгі әлеуметтік және саяси идеология ретінде Жаңа заманнан бастап еуропалық дүниетанымның астарлы негізіне айналды, ал ХІХ ғасырда отарлау кезінде басқа елдерге де енді. Сондықтан ХХ ғасырдың басында капитализм халықаралық идеология болды және соған сәйкес капитализмнің сыни көрінісі және оған реакция болған марксизм де біртұтас ұлттың шегінен шығатын сипатқа ие болды.

Марксизм ницшеандық және фрейдизммен қатар дәстүрлі түрде «күдік теорияларына» жатады. Олардың барлығы адам өмірінің феноменальды өлшемінің шынайы негізін ашады. Маркс, атап айтқанда, бұрынғы философиядан үстем таптардың жасырын мүддесін көрді. Классикалық философия буржуазиялық идеологиямен айналыса отырып, тұрақты жағдайды қамтамасыз ететін концепцияларды, қазіргі қоғамдық-саяси жүйенің қауіпсіздігін қорғайтын және қорғайтын тұжырымдамаларды жасады. Неміс философиясының классиктері Кант пен Гегель адал монархистер болғанын және мемлекет мүддесін әрқашан жеке адамның мүддесінен жоғары қойғанын айтпай кетуге болмас.

Маркс идеяларының революциялық сипаты олардың дәстүрлі буржуазиялық идеологияның езгісіне ұшыраған жұмысшы табының өзіндік санасын босатуға бағытталғандығынан көрінді. Маркс идеалдар, құндылықтар мен мақсаттар адамдардан бөлек болмайды, бірақ оларды үздіксіз тарихи тәжірибе барысында адамдар белсенді түрде жасайды деп, нақты және дәйекті бағдарлама тұжырымдады. Сондықтан Маркс практиканы шындықтың өлшемі деп санады.

Ақиқаттың мәнін түсінудегі мұндай төңкеріс бұқараның қоғамдық санасында төңкеріс туғызды. Бұдан былай олар қолданыстағы талаптарға бағынудың және қалыптасқан тәртіпті сақтаудың мағынасын көрмеді. Марксизм дүниетанымның жаңа түрін, нигилистік конструктивизмді бекітті. Шындық жоқ, бірақ оны өзіміз жасаймыз.

Марксизм философиясы аясында жасалған дәл осы идеологиялық жағдай КСРО деп аталатын үлкен әлеуметтік жобаны құрудың жетекші орнына айналды. Тарихи әділеттілік үшін КСРО шын мәнінде әлемдік капитализмге нағыз идеологиялық баламаға айналғанын атап өткен жөн.

Маркстің постклассикалық философиясының тарихи маңызы және біздің қазіргі заманымыз үшін маңызы осындай. Өйткені, қоғамдағы қазіргі уақыттағы жағдайды зерттеушілер әлі күнге дейін «посткеңестік» деп тұжырымдайды. Бұл қазіргі қоғамдық сананың семантикасы мен аксиологиясы негізінен кеңестік мұраның инерциясына сай қызмет ететінін білдіреді.

Постклассикалық философияның ХХ ғасыр тарихына әсер етуінің тағы бір мысалы Ницше тұжырымдаған Асқақ адам идеясын атауға болады [5; 74]. Ол фашизмнің идеологиялық негіздемесі болды, капитализм мен социализммен қатар, өткен ғасырдың саяси күштерінің күресінде әлемдік дамудың үш негізгі бағдарламасының бірін құрады. Маркс сияқты Ницше де өте сыншыл және революцияшыл болды. Бірақ оның сыны мен революциясы (идеологиялық) Маркстікінен әлдеқайда радикалды болды. Ницше Маркстің ұжымшылдық бағытына өзінің шектен шыққан индивидуализм позициясымен қайшы келді.

Маркс Гегельдің тікелей ізбасары бола отырып, тіпті оның диалектикасын материалистік тұрғыда түсіндіре отырып, табиғи және әлеуметтік процестердің объективті заңдылықтарының бар екенін мойындады. Ницше өзін ешкімнің шәкірті деп санамай, кез келген философиялық дәстүрге қарсы шығып, тарихта кез келген заңдардың қолданылуын жоққа шығарды. Ницшенің пікірінше,

болмыстағы барлық нәрсе құндылықтармен анықталады, ал адам өзінің ерікті шешімімен құндылықтарды жасайды. Ницше — рухтың волонтаристі. Ол Гегель сияқты Әлемдік рух немесе Маркс сияқты әлеуметтік таптың мүдделері болсын, кез келген жоғарғы күштердің әрекетін мойындамайды.

Ницшенің ақыл-ой ұмтылысының түбегейлі иррационализмі фашизм идеологтарының оның мұрасына бет бұруының басты себептерінің біріне айналды. Фашизмнің антимодернистік неомифологиялық идеология болғанын түсіну маңызды.

Фашизм, ғылыми-техникалық прогреске сенуге негізделген социализмнен айырмашылығы және утилитарлық целерационалдылыққа негізделген капитализмнен айырмашылығы, кейіпкердің сезімтал гипертрофиялық табынуына негізделген. Фашисттер өздерінің идеологиясын негіздеу үшін бұқараға экстатикалық шабыттандыратын әсерін тигізген скандинавиялық мифтердің мазмұнына жүгінді.

Марксизм идеализмнің елесін жоққа шығаратын философия болса, ницшеандық оны жасаушының ой-санасының поэтикалық көңіл-күйінің арқасында жаңа елес, жаңа миф — нәсілдік эксклюзивтілік мифі, қан мен генетикалық сәйкестендіруге негізделген тарихи және мәдени артықшылық мифін ұсынды. Фашизмдегі таза арий бейнесі Ницшенің «аққұба аң» бейнесінен алынып тасталған. Ал Ницшенің Асқақ адам идеясы шала адам шала ұлт идеяларын нәсілшілдік-евгендік насихаттаудың бастау нүктесі болды.

Ницше философиясының әсер ету ауқымы тек өнерге (әдебиетке, кескіндемеге) және дінге ғана емес, саясатқа да, жалпы мәдениетке де қатысты. Марксизм философиясына қатысты да дәл осылай айту әділетті.

Бұл әсердің салдары тек жағымды емес. Бүгінде біз коммунизмнің «шығындарының» қасіретін, сталиндік қуғын-сүргінді, фашистік концлагерьлердің рақымсыздығын, Холокостты, державалар үкіметтерінің ресми мақұлдауымен тұтқындарға жүргізілген адами қасиеттерге қайшы келетін тәжірибелерді жақсы білеміз.

Маркстің сөзін тілге ала кетсек, сананы тек болмыс анықтамайды, кейде сана да болмысты анықтайды. Постклассикалық философияның сыни әлеуеті бірқатар ойшылдардың таза теориялық және интеллектуалдық көзқарасы бола отырып, оның іске асу деңгейінде көптеген қатыгездіктер мен адамзатқа қарсы қылмыстарды заңдастырған гуманистік идеологиялардың нигилизміне айналды.

Сондықтан постклассикалық философияның қазіргі заман үшін маңызын түсіне отырып, оның өте екіұшты сипатын тануға тура келеді. Бір жағынан, адам рухының ойлау мен өзін-өзі көрсетудің түбегейлі әртүрлі нысандары саласына серпіліс туралы айтпау мүмкін емес. Мұны суретшілердің постклассикалық философияның идеяларын шабыттандыруы мен қабылдауы нәтижесінде пайда болған өнердегі эксперименталды үрдістердің алуан түрлілігі дәлелдейді. Бұған техникалық ғылымдардағы таңғаларлық серпілістер, жаһанданушы әлемнің жедел ақпараттандыруы мен кибернетизациясы дәлел. Екінші жағынан, постклассикалық философия дәстүрлі болмыстың академиялық режимдерінің шеңберінен шығып, түбегейлі философиялық емес және философиядан тыс салаларға (саясат, идеология, экономика, дін) батыл түрде енді және бұл салдарсыз өтті деп айтуға болмайды, бүкіл адамзат үшін және зиянды салдарымен тарихта қалды.

Бір ғасыр бұрынғы оқиғаларға көз жүгіртіп, тарихи тұғырымыздың биігінен баға беру мүмкіндігіне ие бола отырып, бүгінгі күннің өзінде түпкілікті үкім шығарудың мүмкін еместігін мойындауға тура келеді. Біріншіден, біз XX ғасырдағы негізгі оқиғалардың нәтижесі болғанымыздықтан, біздің болмысымызды, мейлі ұжымдық, мейлі жеке болсын, оларсыз елестету мүмкін емес. Екіншіден, біз әлі де бар болғандықтан, постклассикалық философия парадигмасында ойлаймыз және әрекет етеміз.

Постклассикалық философия туралы айтатын болсақ, бұл шартты номинация екенін әрқашан есте ұстауымыз керек, өйткені постклассикалық санатқа жатқызылған авторлардың ілімдерінің өзіндік ерекшелігі соншалықты, оларды біртұтас жіктеу маңызды болып көрінеді. Сонымен қатар, постклассикалық философияның негізінде жатқан бірқатар теориялық ұстанымдарды кейбір классикалық авторлар айтқан, сондықтан философиялық классиктерге мұқият қарасаңыз, постклассикалық философияның бірқатар ерекше белгілерін табуға болады.

Осы ескертпелерді ескере отырып, постклассикалық философияның негізгі белгілерін бөліп алып, оларды келесі тармақтарға тұжырымдауға болады:

– Постклассикалық парадигмада классикалық парадигмада үстемдік еткен рационализмнің дүниетанымдық ұстанымы, әлемнің түбегейлі рационалдылығы мен танымдылығын дәлелдеген

көзқарас, иррационализммен алмастырылып, адам ақыл-ойының әлсіздігін ашып, оның жеткіліксіздігін талап етті. Иррационалды көзқарас ақыл мен шындықтың изоморфизмін жояды, бұл адамның ақиқатты тани алмайтындығын, тек оған өзінің өлшемді қасиеттерін әкелетінін атап өтті.

– Мазмұнды қарастырудың фокусы оның сипатын объективтіктен субъективтіге өзгертеді. Ақиқат енді бәріне объективті нәрсе ретінде қарастырылмайды. Ол өзінің жалпы күшін жоғалтады. Бұдан былай ақиқат субъекті иемденетін немесе тудыратын нәрсе ретінде субъективтілік тұрғысынан сипатталады.

– Шындықты түсіну жолында абсолютизмнің инсталляциясы релятивизмге орын береді. Шындық салыстырмалы деп жарияланады (қанша адам болса, сонша шындық). Әмбебаптылық дәстүрі барлық нәрсе бір әмбебап негізге түскен кезде бұзылады.

– Детерминизм принципі қайта қарастырылды. Оған ықтималдық коннотациялары енді. Егер классикалық философияда өзіндік себептілік тек адамға ғана танылса, постклассикалық философияда бұл қасиет табиғи әлемге ауысады. Философтар сыртқы дүниенің кейбір процестері ешқандай сыртқы себептерден туындамай, өздігінен жүретінін мойындайды. Детерминизмді қайта қарастыру аясында алғаш рет «кездейсоқтық» категориясы пайда болды, ол мағынасы жағынан тек «себеп-салдарлық» категориясына (себеп-салдар байланыстары) ғана емес, «қажеттілік» категориясына да қарсы тұрды.

– Постклассикалық парадигмада өнер құрылымның эталонына айналады. Бұл қайта бағдарлау негізгі ғылыми талаптар ретінде бірізділік пен жүйеліліктен бас тартумен сипатталады. Постклассикалық философия автордың субъективтілігінің іргелі еркіндігінің сәті ретінде, сонымен қатар логикалық ойлау шеңберінен шығатын ақиқат табиғатының көрсеткіші ретінде өз ішіндегі ойдың кейбір шешілмейтіндігін мойындайды.

– физикалық және рухани дүниелер арасындағы ұқсастықтарды салудың заңсыздығын бекіту. Бұл бөліну сызығы табиғат пен мәдениетке де қатысты. Осы тыйымнан табиғи процестердің қарапайым принциптерге дейін қысқартылғаны сияқты адам мен адам құбылыстарының күрделілігінің қарапайым құрамдас бөліктерге келтірілмейтіндігі принципі туындайды. Жеке адам үшін және жалпы қоғам үшін есептелмейтін және болжауға болмайтын өмірлік көріністердің стихиялылығы танылады. Адам түбегейлі еркін тіршілік иесі болғандықтан, ол өз таңдауын әр уақытта әртүрлі жасай алады, осылайша кез келген заңдылықты анықтау мүмкіндігін жояды.

– гуманитарлық білімнің жаратылыстану ғылымдарынан аксиологиялық басымдылығы, адам табиғатының нақты, физикалық процестерін танудың салдары ретінде. Міне, «табиғат туралы ғылымдар» мен «рух туралы ғылымдар» арасындағы түбегейлі айырмашылықтар соңғысына артықшылық береді. Постклассикалық парадигма аясындағы гуманитарлық ғылымдар енді «шала ғылым» ретінде қабылданбайды. Ол өзінің зерттеуінің нақты пәндік өрісін сипаттайды, сонымен қатар өзінің жеке құралдарын жасайды. Кейіннен жаратылыстану пәндері адам туралы ғылымдардан табиғатты зерттеу әдістерін ала отырып, гуманизациялана бастайды.

– Тарих ғылымдарында адамзат өркениетінің дамуын әмбебап түсінуден әртүрлі мәдениеттерді өзіндік ерекше даралығы бар, өзіндік формациялар ретінде түсінуге көшу жүріп жатыр. Бұл этнографиялық және тарихи зерттеулерді сипаттайтын жаңа сөздіктердің жасалуына әкеледі. Еуропалық мәдениет басқа мәдениеттерді бағалаудың өлшемі мен стандарты болудан қалып барады. Тарих ішіндегі мәдени процестерді түсіндірудің жаңа үлгілері пайда болуда. Олар оптиканың өзгеруімен, техникалық материалдық даму деңгейіне қарамастан барлық мәдениеттер тарихи процестің тең субъектілері екенін мойындауымен ерекшеленеді.

– Әлеуметтік дүниетанымның сипаты өзгеруде. Прогреске деген сөзсіз сенім Шопенгауэр жағдайында пессимизм тұлғасында немесе Ницше жағдайында тарихты түсінудің синусоидалы сипатына негізделген балама көзқарас тұрғысынан қарсы тұрушыларды табады. Тарих бейсыздықты қозғалады — бұл постклассикалық философияның тұжырымдарының бірі. Адамзаттың тарихи қозғалысын қарапайым формалардан күрделіге көшу ретінде қарастыру дұрыс емес. Ол жаңа қасиеттер мен сапаларды тудыратын бір күйден екінші күйге өзара ауысудың бай диалектикасына ие.

– Философия болмысының институционалдық жолын плюрализациялау тенденциясын күшейту. Әр түрлі ағымдарды бір мектепке біріктіруге деген классикалық ұмтылыс ұқсастықтардан гөрі айырмашылықтар сәтін баса көрсете отырып, басқа бір сәтті радикалдандыруға постклассикалық ниетпен ауыстырылады. Постклассикалық парадигманың көптеген авторлары «философия» терминінен бас тартып, оны ескірген және жарамсыз деп санайды.

– Көне мұралар мен классикалық үлгілерге деген көзқарас айқын иронияға айналады. Бұрынғы құрмет пен қадір-қасиеттің ізі қалған жоқ. Мысалы, Ницше философия классиктерін (Сократ, Платон) жоғары ақиқаттың жоқтығын мойындауға батылы жетпеген өтірікшілер мен алдамшылар ретінде қаралайды, ал Шопенгауэр еуропалық авторларға жүгінуден түбегейлі алшақтап, назарын Ежелгі Шығыс метафизикасы идеяларының корпусына аударады. Постклассикалық философтардың ізашарларына деген жалпы сыншыл және ирониялық қатынасы соңғыларының пайымдауларының категориялық болуына байланысты. Постклассикалық философияда ойлаудың табиғаты басым түрде нұсқалық сипатқа ие болып, әртүрлі көзқарастарға, әртүрлі балама амалдардың болуына мүмкіндік береді.

– Танымның жалпы прагматикалық алғышарттарын белгілеу. Классикалық мәдениетте білім өз алдына құндылық ретінде қарастырылды. Постклассикалық мәдениетте білім жеке, толығымен өзіндік мақсаттарға жету құралы ретінде зерттелген. Адам білім үшін емес, өзінің өмірлік іс-әрекетін анағұрлым табысты жүзеге асыру үшін (прагматизм), өзінің инстинктивтік түрткілерін қанағаттандыру үшін (психоанализ), өз ерік-жігерін жүзеге асыру үшін (өмір философиясы) таниды.

– Жаңа пәндік ғылыми және философиялық саланың пайда болуы. Пәнаралық зерттеулердің алғышарттарын белгілеу. Техника философиясы, ғылым философиясы сияқты ойдың түбегейлі жаңа бағыттарының пайда болуы.

– Әдістемелік және кең эпистемологиялық төзімділік. Нақтылықтың, деректіліктің қатаң критерийлері анық емес. Дәлелдемелер тілі көркемдік әдістер мен тәсілдерді қолданады. Онда тек ой ғана емес, зерттеушінің сезімі де айқын көрінеді. Мұндай толерантты көзқарас диалогизм принципін белгілейді. Әр түрлі мектептер мен тұжырымдамалар ашық қарама-қайшылыққа енбейді, бірақ мүмкіндігінше бір-бірін түсінуге немесе толықтыруға тырысады.

– Гиперантропоцентризм. Құдай, Табиғат немесе Тарих болсын, кез келген трансұлғалық күштердің бар екенін мойындаған Жаңа дәуірдің антропоцентризмнен айырмашылығы, постклассикалық философияның гиперантропоцентризмі адамға қатысты трансценденттік кез келген субъектілердің «өлуін» негіздейді, осылайша негізгі бағытын плюральды субъективтердің кеңістігіне береді. Адам шындықты іздеп немесе ашып қана қоймайды, оны өз бетінше жасайды, құрастырады. Постклассикалық философияда адам болмыстың пассивті ойлаушысы болуды тоқтатады, ол оны жобалап, оны белсенді түрде өзгертеді.

Постклассикалық философияның өзіндік ішкі интенсивті даму динамикасы болғандықтан, XIX ғасырдың аяғында, XX ғасырдың аяғында қалыптасқан оның семантикалық белгілері мүлдем басқа конфигурацияға ие болды. Олар радикалды болды. Постклассикалық философия өзінің дамуының соңғы кезеңінде дәстүрге күмән келтіріп, сыни тұрғыдан қарап қана қоймай, оның барлық мағыналары таусылған және қазіргі мәдени және өркениеттік жағдай үшін нәтижелі бола алмайды деп санап, толығымен жоққа шығарады.

Постклассикалық философияның дамуының соңғы кезеңі постмодернизм деп аталады. Ол туралы айтатын болсақ, оның тек классикадан ғана емес, сонымен қатар ерте постклассикадан да ерекшеленетін сипаттамалық ерекшеліктерін атап өтпеске болмайды.

Қазіргі заманғы және постмодерндік параметрлерге салыстырмалы талдау жасай отырып, постмодернизмнің көрнекті теоретигі Ихаб Хасан келесі маңызды айырмашылықтарды атап өтті:

– Трансценденталды және тіпті трансценденталды ойлау бағыты толығымен таза имманенция жоспарымен ауыстырылады. Барлық дерлік құбылыстарға түбегейлі автономия мәртебесі беріледі. Әлем, қоғам, адамдар кез келген сыртқы жағдайды қажет етпейтін өзін-өзі көбейтетін субъектілер ретінде түсініледі.

– Ойлаудың метафизикалық салмақтылығы антиметафизикалық иронияға айналады. Бұл субъектінің ешқандай кепіл, жоғары мағынасы, мақсаты жоқ деп танылмауынан көрінеді. Сондықтан кез келген нәрсеге ирониялық көзқараспен қарауға болады. Бұдан былай моральдық тыйымдар өз негізін жоғалтады. Қасиетті нәрселерді мазақ етуге болады, өйткені олар мүлде қасиетті емес. Ойлаудың ирониялық қатынасы тек ғылым саласына ғана емес, этика мен дінге, яғни тұтастай алғанда мәдениетке де әсер етеді.

– Семантика (мағына) онтологиясы риторика (тіл) онтологиясымен алмастырылады. Постмодернизмде постклассикалық философияның соңғы сатысы ретінде мағына құраушы диспозиция «не» емес, «қалай» болып табылады. Құбылыстардың кез келген маңызды астары жоққа шығарылғандықтан, зерттеушілердің назары құбылыстардың өзін-өзі көрсету әдістеріне аударылады.

– Процессуалдықты принципті процессуалдықпен ауыстыру. Шындық субстанция ретінде емес, адамдардың әлеммен, адамдардың бір-бірімен және әлемнің өзімен қарым-қатынасы, шексіз қарым-қатынасы ретінде түсініледі. Процессуалдық шындықтың табиғатын түсіну принципі ретінде адам өмірінің барлық салаларына ауысады. Бұқаралық мәдениет деңгейінде процессуалдық кез келген өндіруші, мейлі ол ғылым болсын, өнер болсын, өндіріс процесін шексіз серияға немесе өзіндік ұқсастыққа айналдырып, өз қызметінің түпкілікті өнімін бермеген кезде жүйелілік нысанын алады.

– Орталық құрылым орталықсыздандырылған ризомамен алмастырылады. Әлемде негізгі нүктелер, артықшылықты орындар, басымдық топостар жоқ. Әлемде бәрі бір-біріне тең және бәрі бірдей құнды. Ең жақсысы да жоқ, ең жаманы да жоқ. Мәдениетте элита мен бұқараны теңестіру, өнерде — жоғары мен төмен, дінде — қасиетті және арам, ғылымда — ақиқат пен жалғанды (жалған, кате) теңестіру бар.

«Постклассикалық философия» тарихи-философиялық процесті жіктеудің ыңғайлылығы үшін академиялық дәстүрде қабылданған өте шартты белгі екенін әрдайым есте ұстаған жөн.

Шын мәнінде, «постклассикалық философия» — бұл алуан түрлі және бір-біріне ұқсамайтын көптеген құбылыстарды қамтитын термин. Постклассикалық философияның барлық салаларын бір-бірімен біріктіретін бірден-бір нәрсе — философияның классикалық желісінен ажырау, сыни сипаттағы өткен мұраны қайта қараудың әртүрлі талпыныстары.

Қорытынды

Постклассикалық философияның пайда болуы мен дамуының таза хронологиялық кезеңі ХІХ ғасырдың аяғын қамтиды және жалпы алғанда, бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Зерттеушілердің көпшілігі постклассикалық философияға келесі философиялық ағымдарды жатқызады: 1) өмір философиясы; 2) прагматизм; 3) психоанализ; 4) экзистенциализм; 5) структурализм; 6) постмодернизм.

1) Өмір философиясы — онтологиялық және әдіснамалық негіз ретінде өмірлік ұстанымды ұсынуға негізделген постклассикалық философиядағы бағыт. Шопенгауэр, Дильтей, Бергсон және Ницше кіретін бұл бағыттың философтары өз пайымдауларында адамды тек гносеологиялық (яғни, танушы) субъект ретінде қарастыру дәстүрінен алшақтайды. Олардың адам санасынан тыс «өмір» категориясын мойындауы, әр автордың ойының өзіндік ерекшелігімен бір тізбектік атаумен біріктіруге мүмкіндік береді.

Кейбір әдебиеттерде өмір философиясына арналған тарауларда Шпенглер, Зиммель және Клагес сияқты есімдерді кездестіруге болады. Бұл белгілі бір дәрежеде негізсіз емес. Дегенмен, қатаң түрде айтсақ, Шпенглер мәдениеттанушы, Зиммель әлеуметтанушы, ал Клагес психолог болды. Бірақ мәселе өмір философиясында. Сондықтан, олар өмір философиясының әсерін бастан кешірген, бірақ өздері бұл бағытты құруға және дамытуға аз үлес қосқан зерттеушілер болды десек, дұрысырақ болады.

Өмір философиясына сәйкес бірнеше негізгі теориялық мәселелерге, атап айтқанда трансцендентальды гносеологияны сынауға, гуманитарлық білімнің ерекшеліктерін анықтауға, тарихтың жаңа типологиялық үлгілерін тұжырымдауға үндеулерді бөліп көрсетуге болады. Өмір философиясының өнерге ерекше әсерін атап өткен жөн. Өмірдің иррационалды бастауларын қалпына келтіре отырып, бұл философия өнерді рационалды академияның шектеулі шеңберінен босатты, өнер қайраткерлерін шындықты көру мен түсінудің түбегейлі жаңа формаларын іздеуге және құруға шабыттандырды.

2) Прагматизм — постклассикалық философиядағы арнайы американдық бағыт. «Прагматизм» сөзі грек тілінен шыққан және «іс-әрекет» сәтін абсолютизациялау дегенді білдіреді.

Кейбір зерттеушілер прагматизм өмір философиясы мен позитивизм идеяларының синтезі деп есептейді. Басқа зерттеушілер прагматизм әлі де өзіндік ой ағымы деп санайды.

Прагматизм ешқашан біртекті, айқын көрсетілген ілім түрінде қалыптаспағанына қарамастан, онда бірқатар типологиялық жалпылама белгілерді ажыратуға болады. Олардың ішінде, ең алдымен, іс-әрекетке түбегейлі бағдар берілгендігі. Егер классикалық философия орталық категория ретінде «таным» ұғымымен, ал өмір философиясы (аты айтып тұрғандай) «өмір» ұғымымен жұмыс жасаса, прагматизм тек «әрекет» ұғымын енгізеді және оған сүйенеді.

Іс-әрекет, прагматизм бойынша, адам тәжірибесінің негізі болып табылады, ал тәжірибе біздің білімімізді ғана емес, сонымен қатар өмірімізді де негіздейтін барлық тәжірибе өрісін құрайды.

Жалпы алғанда, прагматизмнің өзінде догматикалық аксиомалардың нақты тұжырымдалған жүйесі жоқ. Ол негізінен өзіне қатысты түзету мен қайта құрудың айтарлықтай үлесін беретін бірқатар негізгі әдіснамалық тармақтардан тұрады. Прагматизмнің негізін қалаушылар — Пирс,

Джемс және Дьюи онтология мен этика саласына қатысты өздерінің философиялық идеяларын жасады, бірақ олардың мазмұны прагматизмге тікелей қатысты емес. Керісінше, прагматизм осы идеяларды құрудың әдісіне айналды, бірақ прагматизм олардың құрамын емес, құндылықтық бағдарын анықтады. Бұған көз жеткізу үшін Пирс, Джемс және Дьюидің шындықтың табиғаты мен мәні туралы көзқарастарын салыстыру жеткілікті. Пирс шындықты платоникалық жолмен идеалды және материалдық синтез ретінде қарастырды, Джемс адамның жеке санасы (ерік) жасаған дүниелердің шексіз санының болуын бекітті, Дьюи шындықты біздің аспаптық қызметіміздің құрылымы деп санады. Дегенмен, прагматизм авторларының көзқарастарындағы барлық мазмұндық айырмашылықтарға қарамастан, оларды прагматизм философиясының негізгі формуласы — «ақиқат — пайдалы нәрсе» деп көрсетілген практикалық бағыт біріктірді.

3) Психоанализ — австриялық ойшыл Зигмунд Фрейдтің идеяларының жиынтығына негізделген күрделі теория [8]. Көбінесе психоанализ терапевтік емдеу әдісі түрінде объективтендіру мен таратуды алды, дегенмен психоанализдің теориялық негіздерінің даму деңгейі оны постклассикалық философияның жетекші бағыттарының бірі ретінде жіктеуге мүмкіндік береді.

Психоанализдің негізгі мәні «бейсаналық» идеясы болып табылады. Психика және сана мәселелерімен айналысатын классикалық философиялық теориялар үшін адамның болмысы айқын және рефлексияға ашық болып көрінді. Алайда Фрейд адам психикасының құрылымында тікелей талдауға түбегейлі сәйкес келмейтін өлшем бар деп ұсынды. Фрейд бұл өлшемді «бейсаналық» деп атады, оны толыққанды өзін-өзі қамтамасыз ететін антитеза ретінде санаға қарсы қойды.

Постклассикалық философияның басқа салалары сияқты психоанализ өзінің мәні бойынша біртекті емес, көптеген теориялық, кейде түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Фрейдтің көзі тірісінде оның шәкірті Карл Густав Юнг ұстазының негізгі ұстанымдарынан алшақтап, өзінің психоаналитикалық ілімін құрды.

Психоанализ шығармашылық элитаның назарынан шығып, бұқара арасында танымалдыққа ие болған жалғыз интеллектуалдық бағыт. XX ғасырдың басында Фрейдтің еңбектері көркем әдебиет ретінде оқылды. Бүгінгі таңда психоанализ мен Фрейдті тек жалқаулар естімеген. Олардың атақ-даңқтарының кеңдігі оларды түсінбеушіліктердің тереңдігіне тура пропорционал.

Психоанализ өзінің жоғары мамандандырылған пәндік мазмұнын жасаумен қатар, таза мәдени және антропологиялық концепцияларды құрудың әдіснамалық негізіне айналды. Өмір философиясы сияқты, психоанализ өнердің өзіндік санасына қатты әсер етті. Психоанализдің қоғамдық санада қалдырған ізінің маңыздылығына көз жеткізу үшін, шабыт алу үшін адамның ішкі санасына бет бұрған сюрреализм сияқты кескіндемедегі белгілі бағытты еске түсіру жеткілікті.

4) Экзистенциализм — постклассикалық философияның тағы бір өзіндік бағыты. Экзистенциализм өзінің танымалдылығын экзистенциализмді танымал етушілер мен теоретиктердің бірі Жан Поль Сартрдың журналистік қызметінің арқасында алды.

Бұл философиялық бағыттың орталығында классикалық философияда әрқашан қосалқы рөл берілген «болмыс» категориясы жатыр. Экзистенциализм «болмыс» категориясының құндылығын бекіткен философия, эссенциализмге идеологиялық оппозиция ретінде пайда болды.

Экзистенциализм — академиялық емес философиялық ілімдердің бірі. Ол өткеннің теориялық мұрасына сын көзбен қарап қана қоймай, адамнан алшақтаған абстрактылы психикалық құрылыстарға түсуді мүлде мағынасыз деп есептеп, оны батыл түрде жоққа шығарады.

Экзистенциалды философия өмірдің жалпы мағынасыздығын сезіну жағдайында қабылданған адамға ғана қызығушылық танытады. Егер психоанализде бастапқы ұстаным «бейсаналық» идеясы болса, онда экзистенциализмде мұндай ереже адамның қандай да бір мәні жоқ екендігі туралы идея болып табылады, ол оны қандай да бір жолмен анықтап, ақтайды. Адам еркін болу үшін жаратылған — бұл экзистенциализмнің негізгі тұжырымы. Адам өмірінің әр минутында оның салдары үшін жауапкершілікті өзіне ала отырып, кепілдіксіз таңдау жасауға мәжбүр болады.

5) Структурализм — XX ғасырдың екінші жартысындағы басым интеллектуалдық бағыт, сонымен қатар бірқатар зерттеушілер постклассикалық философия ағымдарына жатқызады.

Структурализм — кез келген объектіні (сәннен қоғамға дейін) құрылымдық ұйымның белгілі бір ережелеріне сәйкес жұмыс істейтін құрылымдық тұлға ретінде қарастыруды талап ететін идеологиялық және әдістемелік нұсқаулардың қатаң емес жиынтығы. Структурализмнің әдістемелік аппаратының қолдану аясы өте кең. Мысалы, структурализмнің негізгі теоретиктерінің бірі Клод Леви-Стросс антропология саласында зерттеулер жүргізді; көрнекті француз зиялысы Мишель Фуко бүкіл мәдениеттер тарихын зерттеуде структуралистік көзқарасты қолданды; тривиалды емес ойшыл

Жак Лакан психоанализдің құрылымдық ревизиясын жасады; лингвистикалық бағыттағы философ Ролан Барт тілдің іргелі құрылымдық талдауымен танымал болды.

Структурализмнің постклассикалық бағыты ең алдымен классикалық батыс философиясының дәстүрлі құндылықтарын қайта бағалауда көрінеді. Структуралистер «ақиқат», «субъект», «білім» және т.б. сияқты мызғымас ұғымдардың заңдылығына күмән келтірді. Егер бұрын мәдениет адамдар қызметінің нәтижесі ретінде, ал адамдар субъективті белсенділіктің тасымалдаушысы ретінде түсінілетін болса, онда құрылымдық оптиканың жақындауының бейнесі айтарлықтай өзгереді: мәдениет енді субъектілердің еркінен тәуелсіз белгі — символдық формация ретінде түсіндіріледі, оның құрылымының қызметі автономды болып табылады және адам осы формацияның құрылымдық ұйымының бірлік деңгейіне дейін төмендейді.

Субъект-объектілік тақырыпты теріске шығару структуралық рефлексияның басқа салаларында да байқалады: Леви-Стросс батыс қоғамының артықшылық жағдайын жоққа шығарады, алғашқы мәдениеттердегі қоғамның құрылымдық ұйымдастырылуындағы типологиялық ұқсастықтарды ашады; Барт мәтінді адам емес, тілдің семантикалық мағынасы деп санай отырып, «автордың өлімін» негіздейді; Фуко тарихты контингентті сингулярлық құрылым ретінде түсіндіреді, әр түрлі дәуірлердің жүйелік эпистемалары телеологизм логикасында немесе бір-біріне қатысты диалектикалық құрылыста емес екенін анықтайды.

Айта кету керек, структурализм авторларының ойлау эволюциясы қарқынды болды, бірнеше онжылдықтар, тіпті жылдардан кейін олардың көпшілігі сыни рефлексия жасап, өздерінің бастапқы болжамдарын қайта ойластырып, постструктуралист ретінде қайта дайындалды. Постструктурализм кейіннен постмодернизм деп аталатын тұжырымдамалар жиынтығын қалыптастырды.

б) Постмодернизм — постклассикалық философияның ең радикалды бағыты. Бұл ағымның ауқымы жаһандық мәдени жағдай деңгейіне дейін өсуде. Постмодернизм алуан түрлі, кейде тіпті бірін-бірі жоққа шығаратын көптеген концептуалды конструкцияларды біріктіреді. Постмодернизм осындай кең қоғамдық резонансқа ие болды, өйткені ол әуел бастан-ақ таза ғылыми зерттеулер шеңберінен шығып, жалпы мәдени, жалпы саяси негіздерді зерттеуге бет бұрды. Екінші дүниежүзілік соғыс интеллектуалды қоғамдастықтың қазіргі әлеуметтік процестерге ерекше назар аударуының себебі болды, ол постклассикалық философтардың Батыс Еуропа мәдениетінің дәстүрлі құндылықтарының девальвациясы туралы гипотезаларын дәлелдеді.

Постмодернизм бұрынғы мәдени дәстүрдің негізгі қағидаларына жай ғана күмән келтірмей, оларды негізсіз деп тани отырып, ашық түрде жоққа шығарады. Постмодернизм біздің заманымыздың күрделі әлеуметтік-мәдени жағдайына қуатты интеллектуалдық реакцияға болды. Шындық бірқатар параметрлер бойынша түбегейлі өзгерді, сондықтан оларды сипаттаудың және түсіндірудің бұрынғы әдістері өзектілігін жоғалтты. Постмодернистер классикалық философияның концепцияларын өткір сынай отырып, қазіргі әлемде болып жатқан бірін-бірі толықтыратын процестерді түсінуге қолайлы жаңа позитивті концепцияларды жасауға ұмтылады.

Егер структурализм дәстүрлі категорияларды сыни қайта қарауды және қайта құруды тудырса, постмодернизм олардың «өлімін» ашық жариялайды. Постмодернизм теориясы ашық нигилистік принциптерге (құдайдың өлімі, автордың өлімі, субъектінің өлімі) негізделген. Дәл осылай түбегейлі теріске шығару, ойлау тәсілдері мен философияның бұрынғы әдістерінен толығымен бас тарту үшін қажет.

Жалпы, постмодернизм метанарративтердің құлдырау презумпциясынан, әлемді, адамды және оның әлемдегі орнын (христиан, марксизм, психоанализ) сипаттайтын жалпы теориялардан туындайды. Оның орнына, постмодернизм адамға қажетті мағыналардың құрылысын жағдаймен қамтамасыз ететін микронарративтерді құру стратегиясын ұсынады.

Постмодернизм философиясы 2 негізгі кезеңнен тұрады: Бодриардың еңбектерінде ұсынылған Модернді сынау кезеңі және Делездің еңбектерінде кездесетін дұрыс ойлаудың постмодернистік жаңа онтологиясы кезеңі.

Қазіргі зерттеушілер постмодернизмнің аяқталуы және неомодернизмнің, метамодернизмнің басталуы туралы айтқанына қарамастан, іс жүзінде постмодернизм қазіргі кездегі ең маңызды философия болып қала береді, оның әсері әлі толық зерттелген жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шубарт В. Европа и душа Востока / В. Шубарт. — Пфуллинген, 1979. — 178 с.
- 2 Гегель Г.В.Ф. Об основании, членении и хронологии мировой истории / Г.В.Ф. Гегель. — Von J. Görres, 1830. — 89 с.
- 3 Кьеркегор С. Болезнь к смерти / С. Кьеркегор. — М., 1994. — 127 с.
- 4 Маркс К. Капитал / К. Маркс. — М., 1989. — С. 119.
- 5 Фрейд З. Автопортрет / З. Фрейд. — М., 2011. — С. 64.
- 6 Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше. — М., 2011. — 118 с.

Б.И. Карипбаев, М.М. Манасова, С.С. Аубакирова

**Постклассическая философия XIX–XX веков:
поиск новых предметных смыслов**

В статье проанализированы основные направления постклассической философии XIX–XX вв., осуществляется попытка определения своеобразия и оригинальности этого философского дискурса. Авторами предложен системный взгляд на этот этап философии, развита мысль о том, что постклассическая философия ни в коей мере не отрицает достижений классического периода философии. Постклассическая философия, по мнению авторов, расширяет предметный горизонт классического философствования, отказываясь от чрезмерного рационализма и логоцентризма.

Ключевые слова: философия, предмет, жизнь, воля, культура, чувства, эмоции, постклассический дискурс, объект, субъект.

B.I. Karipbayev, M.M. Manassova, S.S. Aubakirova

**Postclassical Philosophy of the 19th and 20th centuries:
the search for new subject meanings**

This article analyzes the main trends of postclassical philosophy of the 19th and 20th centuries and attempts to determine the originality of this philosophical discourse. The article offers a systematic view of this stage of philosophy and develops the idea that postclassical philosophy in no way denies the achievements of the classical period of philosophy. Postclassical philosophy, according to the authors, expands the subject horizon of classical philosophizing, rejecting excessive rationalism and logocentrism.

Keywords: philosophy, subject, life, will, culture, feelings, emotions, postclassical discourse, object, subject.

References

- 1 Shubart, V. (1979). Evropa i dusha Vostoka [Europe and soul of the East]. Pfullingen [in Russian].
- 2 Gegel, G.V.F. (1830). Ob osnovanii, chlenenii i khronologii mirovoi istorii [On the foundation, division and chronology of world history]. Von J. Görres [in Russian].
- 3 Kerkegor, S. (1994). Bolezn k smerti [Illness to death]. Moscow [in Russian].
- 4 Marx, K. (1989). Kapital [Capital]. Moscow [in Russian].
- 5 Freid, Z. (2011). Avtoportret [Selfportrait]. Moscow [in Russian].
- 6 Nitshe, F. (2011). Po tu storonu dobra i zla [Beyond good and evil]. Moscow [in Russian].

С.Г. Карстина¹, В.Э. Словакова², О.Т. Аринова^{1*}¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;²Карлов Университет, Прага, Чешская Республика

(E-mail: skarstina@mail.ru; vika1@seznam.cz; arinova.kargu@gmail.com)

Прогностический анализ религиозной ситуации в современном Казахстане с позиции сосуществования традиционной религии и религиозных меньшинств

В статье представлен анализ исторического взаимодействия этнических групп на территории Казахстана, рассмотрены вопросы межкультурного диалога, а также определены характерные тенденции в изменении современной религиозной ситуации республики. Авторы предлагают некоторые критериальные подходы к рассмотрению и анализу нетрадиционных религий или религиозных меньшинств, разграничению лояльных и деструктивных нетрадиционных религиозных объединений. По их мнению, представленные данные приводят к пониманию необходимости более активной профилактической работы и модернизации информационной пропаганды среди населения, попадающего в группы риска, предотвращению и отвлечению молодежи от деструктивных идей, в том числе путем вовлечения их в социально-экономические и политические процессы. Анализ изменения религиозной ситуации и сопутствующих ей политических и социальных событий позволил авторам выразить мнение о причинах противоречий в урегулировании положения новых религиозных организаций, появления негативного отношения в обществе к нетрадиционным религиозным объединениям и критической оценке их деятельности. Вместе с этим, авторы обращают внимание на необходимость раскрывать и использовать позитивные возможности религии, основанные на глубокой связи традиционных культур и религиозных ценностей, межкультурном диалоге.

Ключевые слова: религия, межконфессиональность, конфессия, нетрадиционные религиозные объединения, религиозные меньшинства, традиционные религии, религиозный экстремизм, миссионерская деятельность.

Введение

В современном мире, наполненном конфликтами и новыми историческими вызовами, проблема межконфессионального согласия существенно повышает роль межрелигиозного и межкультурного диалога. Вместе с этим, в обществе происходят постоянные перемены, включающие в том числе как изменения механизмов общественного контроля над экономикой, так и понимания природы социальных перемен и социальных конфликтов. По мнению ведущих социологов, нынешняя ситуация такова, что мы являемся свидетелями глобального процесса пролетаризации, разрушения политического, идеологического и правового контроля. В вопросах культуры и социальной идентичности наблюдается разделение на индивидуальном уровне, когда, с одной стороны, человек вносит вклад в развитие современных технологий, а с другой — пытается сохранить культурные корни, личную, национальную, этническую, религиозную, семейную идентичность. В результате происходящего появилось новое понимание демократии: государственное уважение гражданских прав, которое позволяет людям разных религий и конфессий жить вместе по одним и тем же законам.

Исторически в Казахстане взаимодействие культур всегда преобладало над их самоизоляцией, что вместе с терпимостью и открытостью характерно для многих кочевых народов. Проявление этого можно найти, обратившись к древним, не свойственным для населяющих Казахстан этнических групп, таким религиям, как православие, буддизм и иудаизм. Начало их развитию положили переселенческие движения, а позднее — процессы глобализации, как следствие вхождения Казахстана в качестве независимого государства в мировое сообщество. Со временем нетрадиционные для казахской духовной культуры религии стали традиционными для разнообразного по этническому составу Казахстана. Вместе с этим получили развитие и нетрадиционные, новые для казахстанского общества религии (различные протестантские секты, иеговисты, адвентисты, неоиндуисты, а также новые течения внутри католицизма [1]. Аналогичные примеры можно видеть в странах религиозного плюрализма, например в США, где уровень религиозности значительно выше, чем в моноконфессиональ-

* Автор-корреспондент. E-mail: arinova.kargu@gmail.com

ных странах [2; 51–63]. На основании анализа публикаций различных исследователей можно выделить некоторые тенденции, характеризующие религиозную ситуацию в Казахстане: раскрепощение религиозного сознания, рост активности нетрадиционных для Казахстана религиозных объединений и их внедрение в наиболее влиятельную часть общества, увеличение числа нелегальных религиозных объединений и общин, которые стремятся политизировать деятельность некоторых конфессий и религиозных организаций. Лидеры разного рода религиозных сообществ пытаются влиять на политические, культурные и образовательные сферы, активно участвуют в общественных мероприятиях, представляя в них интересы верующих. В Казахстане, по состоянию на настоящее время, представлены около 4000 религиозных объединений и свыше 40 конфессий. Вместе с этим, позиционируя себя в качестве толерантного открытого общества, уважающего свободу вероисповедания в правовом государстве, Казахстан стал объектом мощной религиозно-идеологической экспансии в общественную и образовательную сферу на протяжении не одного десятилетия: речь идёт о влиянии таких стран, как Саудовская Аравия, Кувейт, Тунис и другие, которые стали «донорами» системы исламского образования в стране [3]. Это обусловлено как историческими и географическими, так и духовно-политическими предпосылками, поскольку Казахстан тесно связан с исламским миром. Реальность такова, что именно ислам является условием этноконфессиональной идентификации казахского этноса, его историческим наследием. Влияние исламских стран на Казахстан в этой связи относится, прежде всего, к стремлению усилить роль религиозного фактора на государственном уровне. И хотя политическое руководство страны проводит политику успешного противодействия этому лоббированию, строя светское государство, влияние традиционного ислама проявляется через активную разностороннюю деятельность просветительско-пропагандистского характера, имеющую своей целью внедрение традиционных исламских ценностей. Особенно, в молодёжной среде. Немаловажную роль в этом играет финансовый аспект: поддержка проектов, создание совместных учебных заведений (в том числе, высших). Например, сеть Казахстанско-турецких лицеев по типу пансионов, с отдельным обучением мальчиков и девочек, являющихся этническими казахами, или — Suleyman Demirel University, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак и другие. Показателен рост числа мечетей: если в 1991 г. (это год провозглашения Независимости) их было 68, то в 2021 г. насчитывается около 3700 мечетей [4].

В этом же ряду фактов — вхождение Казахстана на правах полноправного участника в состав Организации Исламской Конференции (Organization of Islamic Cooperation/OIC), разнообразие программ обучения для молодёжи в зарубежных вузах, прежде всего, исламских стран, предоставляющих самые широкие квоты для казахстанцев. В ведущих многопрофильных университетах страны открыты программы для подготовки востоковедов-арабистов. Важно помнить, что ислам является традиционным источником духовного развития для мусульман Казахстана. Казахи признают свою принадлежность к исламской культуре, большая часть населения Казахстана считает себя мусульманами.

В период распада советского государства и в постсоветский период (условное обозначение, конечно) активно начался процесс возрождения традиционных для народов независимых государств религий. За годы Независимости в Казахстане конфессиональное пространство приобрело новую форму и содержание, наметился переход от атеизма к конфессиональному возрождению, религиозное сознание людей стало меняться в сторону толерантности и доверия. При этом в обществе деятельность новых религий оценивается как потенциально опасная. Среди населения Казахстана определенную настороженность вызывает рост межконфессиональной напряженности, связанной с вовлечением в нетрадиционные религиозные организации новых приверженцев, и, как следствие этого, ожидание того, что государство ограничит активность нетрадиционных общин [5]. Увеличение числа приверженцев деструктивных организаций и сообществ (в первую очередь исламской, христианской ориентации), проникновение религиозной экстремистской идеологии определили необходимость в создании иной схемы государственно-конфессиональных отношений [6; 55–64], основанных на религиозно-этническом плюрализме и открытости казахстанского религиозного сознания [2; 51–63]. В целом, поддерживая сотрудничество в области образования, культуры, науки, руководство Казахстана ориентировано на недопущение деятельности радикальных исламских течений и проведение политики светского государства, не умаляя при этом роли религии в социальной, культурной и духовной жизни.

Методы исследования

Для анализа сложной, многомерной и динамичной религиозной ситуации в современном Казахстане авторами настоящей работы привлечен значительный объем статистической информации, предпринят системный подход к рассмотрению различных социально-философских концепций и научных суждений, относящихся к вопросам межрелигиозного, межкультурного взаимодействия и связанных с ними противоречий. Проведенные в работе социологические исследования позволили выявить основные направления взаимодействия религиозных организаций с обществом в самых разных аспектах, характер и способы этих взаимодействий, оценить отношение современной молодежи к изменению религиозного облика страны. На основании проведенного анализа предпринята попытка сделать прогнозы и дать рекомендации по активизации, профилактике, модернизации информационно-пропагандистской работы среди молодежи, попадающей в группы риска, по предотвращению и отвлечению молодых людей от деструктивных идей, что позволило бы своевременно выявлять новые угрозы и вызовы.

Выстраивание в работе событийного ряда в изменении религиозной ситуации и сопутствующих ей политических и социальных событий позволило авторам выразить мнение о причинах противоречий в урегулировании положения новых религиозных организаций, появлении негативного отношения в обществе к нетрадиционным религиозным объединениям и критической оценке их деятельности в кругах традиционных для Казахстана конфессий.

Использование компаративного метода позволило сопоставить мнения различных ученых в вопросах межконфессионального диалога, провести концептуальное осмысление проблемы и выдвинуть предложение о выработке системы конкретных критериев, позволяющих отделять деструктивные нетрадиционные религиозные объединения от нейтральных, сделать обоснованные рекомендации.

Результаты и их обсуждение

Как и значительная часть мирового сообщества, современный Казахстан столкнулся со многими проблемами в сфере религии в связи с наступлением радикального ислама. Вследствие этого, для поликонфессионального казахстанского общества достаточно остро встала проблема сохранения в стране межконфессионального согласия, урегулирования положения религиозных организаций (особенно, нетрадиционных, то есть меньшинств), формирования системы эффективного межконфессионального диалога.

На основании данных Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан и проведенного Forbes Kazakhstan анализа национального и численного состава Казахстана следует, что за последние 20 лет общая численность населения республики возросла в 1,2 раза. Наибольший удельный вес численного состава населения приходится на жителей казахской национальности, увеличившийся за последние 10 лет более, чем в 1,3 раза. Вместе с этим, преобладает тенденция к сокращению представителей иных национальностей. Исключение в этом составляют представители таких этнических групп, как узбеки, уйгуры, корейцы и другие.

В связи с этим представляется крайне важным изучить обострение в Казахстане такой проблемы, как регионально неравномерная распределённость трудовых ресурсов и депопуляция или «оголение» территорий. Лидирует по темпам внешней миграции среди всех регионов страны Северо-Казахстанская область, из которой, по данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, «только за 2019 год выехало 5,4 тыс. человек». Как отмечает Департамент статистики Северо-Казахстанской области, наибольшее количество мигрантов уезжают в соседнюю Россию на постоянное место жительства: в том же 2019 г. в Россию выехало на 19,6 % больше, чем в предыдущем 2018 г. И эта тенденция, к сожалению, сохраняется. Ещё несколько фактов демографического характера: к примеру, население самой южной Туркестанской области Казахстана на 1 января 2020 г. по численности составило 2 млн. 018 тыс. 116 чел., тогда как в Карагандинской области (Центральная и самая большая область Казахстана) этот показатель составил 1 млн. 377 тыс. 798 чел., а в Северо-Казахстанской области — 548,8 тыс. чел., при этом её население продолжает неуклонно сокращаться. Сравнение по другому показателю — «плотность населения», также заставляет серьёзно задуматься: в Туркестанской области этот показатель составил 17,09 чел. на 1 кв.м, а в Северо-Казахстанской области — 5,7 чел. на 1 кв.м. При этом северные и восточные регионы — это регионы, в которых сосредоточены основные промышленные отрасли Казахстана. Вот почему соци-

ально-экономические проблемы напрямую связаны с проблемами идеологического характера, и искать пути их решения необходимо в самой ближайшей перспективе.

Подвижные изменения национального состава населения Казахстана влекут за собой изменения конфессионального облика страны. По мнению ряда исследователей, «религиозные организации, действующие в Казахстане, можно классифицировать по времени их деятельности и отношению к культурно-историческим традициям доминирующего населения: 1) ислам и православное христианство, существующие продолжительное время на территории республики; 2) католическое и протестантское христианство (в основном лютеранство, баптизм, меннонизм и адвентизм), имеющие исторически длительный опыт деятельности в Казахстане; 3) новые религиозные структуры и течения, активизировавшиеся с начала 90-х годов» [7; 75–79]. Вместе с этим, опираясь на открытые статистические данные, можно констатировать, что «этнический облик Казахстана становится все более мононациональным и моноконфессиональным», что подтверждается и приведёнными выше данными о миграционных процессах в Северо-Казахстанской области. В подтверждение последнего можно привести следующие данные применительно к 2019 г. по такому показателю, как вероисповедание: «мусульмане — около 70 % верующих, православные христиане — около 20 %, буддисты — 0,09 %, иудаисты — 0,03 %, протестанты — 2 %, католики — 1,3 % [8]. Остальные 10 % приходятся на так называемые нетрадиционные религии (более 20 направлений). В 1-ом квартале 2019 г. в стране зарегистрировано 3738 религиозных субъектов, представляющих 18 конфессий» [9], 70 % из которых — исламские. Все приведенные выше данные свидетельствуют о возрастающей роли религии в жизни общества, количественном и качественном росте и социальном влиянии религиозных институтов. Достаточно сказать, что на данном этапе развития не менее 90–95 % казахстанцев относят себя к той или иной религиозной вере. Этот показатель выше аналогичного показателя в Казахстане по сравнению с 80-ми годами двадцатого столетия, когда он составлял не более 25 %. При этом очень интересно, что «более 75 % казахстанцев, относя себя к верующим, не совершают регулярных религиозных обрядов и не вовлечены в деятельность каких-либо религиозных объединений» [9]. В контексте нашего анализа важно отметить тот факт, что значительное число этнических казахов относит себя к мусульманской вере, постольку, поскольку это соответствует этнокультурному стереотипу — «вера предков» [2; 51–63]. А вот на долю религиозных меньшинств («нетрадиционной религии») приходится менее 3,5 % от общего количества верующего населения страны. При этом следует заметить, что понятия «традиционная религия» и «нетрадиционная религия» до сих пор нельзя считать устоявшимися. Так, по мнению профессора А. Артемьева, в «традиционной религии» присутствует субъективное желание усилить доминирование отдельных конфессий. В данном термине охвачен ряд передаваемых от поколения к поколению религиозных атрибутов социального и культурного наследия определенного этноса или сообщества людей, сохраняющихся в обществе или в социальных группах длительное время в пределах их этнических или государственных границ. Организации, представляющие традиционную религию, получают государственную поддержку, определенные материальные блага, влияют на принятие решений законодательными и исполнительными органами [10].

Кроме того, в современном научном мире активно трактуют нормы и рамки нетрадиционности (специфичности) вероисповеданий. Поэтому необходимо опираться на дифференциацию функций разнообразных нетрадиционных религиозных объединений, и на то, как они воздействуют на светское общество. Профессор А. Баркер выделяет такие характерные для нетрадиционных религий черты, как «экзотическое происхождение; новый культурный стиль жизни; степень вовлечённости в движение, значительно отличающаяся от степени вовлечённости в жизнь традиционной деноминации; харизматический лидер; последователи — преимущественно молодые люди из образованных и обеспеченных слоев общества; необычность, привлекающая общественное внимание; деятельность на международном уровне; время возникновения — последние полтора десятилетия» [11; 413, 414], [12]. Данный перечень применительно к Казахстану следует дополнить спецификой отсутствия прямой культурной связи нетрадиционных религий и национальной общности. Общеизвестно, что для нетрадиционных религий характерно то, что они исторически не наследуются определенным этносом или этносами, что они несвойственны традиционному быту и культуре этноса. Это — во-первых, а во-вторых, как правило, нетрадиционные религиозные объединения принято рассматривать с точки зрения их социальной угрозы в отношении насилия над человеком (как физического, так и морального), нарушения прав личности и её свободы, а нередко — и опасностью для традиционных ценностей страны. Такой подход имеет право на существование и применение, но вместе с тем, нельзя игнорировать тот факт, что в мире существует достаточный спектр религиозных течений и направлений,

которые являются нетрадиционными и при этом, они не посягают на личность человека, не ограничивают её свободу, самовыражение, лояльны в отношении государства. Следовательно, сторонников такой точки зрения будут раздражать и вызывать их противодействие любые акции против новых религий и они вправе считать подобные меры со стороны государства и институтов гражданского общества — ограничением свободы совести, прав человека, демократии [13]. Существующие противоречивые отношения к нетрадиционной религии повышают актуальность вопроса о выработке системы конкретных критериев, позволяющих отделять деструктивные нетрадиционные религиозные объединения от нейтральных, и позволяющих государству принимать меры против действительно дестабилизирующих религиозных организаций [6; 75–79].

В этом году насчитывается 30 лет, со времени обретения Казахстаном Независимости, по причине распада советской государственности. И в связи с этим, весьма показателен опыт решения «религиозного вопроса»: если в первые годы провозглашения суверенитета Казахстан следовал политике безусловной толерантности, то после массовой экспансии в страну миссионеров самой различной направленности, наблюдалось ужесточение проводимой государством политики. Причиной тому послужила активная прозелитская деятельность новых религиозных конфессий (и сект), нетрадиционных для населения страны. Именно из этого идейного источника возникла новая реалья: сознательное укрепление позиций защитников традиционных конфессий в Казахстане [14; 130–134]. Со временем деятельность новых религиозных организаций расширилась, приобрела новые формы, с использованием Интернета, социальных сетей, тренингов в клерикальных центрах, проповедующих исламский радикализм. Объективной причиной усиления радикальных настроений, в том числе и в религиозной среде, особенно среди молодёжи известный казахстанский политолог Д. Сатпаев считает «урбанизацию», то есть «внутригосударственную миграцию из сельской местности в город» [15; 202–209], и, как следствие, рост той группы казахской молодёжи, которая оказалась невостребованной в городской среде, с её высокой социальной конкуренцией и социальной дифференциацией. Последствия социальной невостребованности стали триггером для части титульного этноса по мобилизации в наиболее радикальные движения. Анализ произошедших в Казахстане террористических актов за последние 10 лет показал, что в них преобладают молодые люди до 20 лет (порядка 60 %). Проведенные [15; 202–209] казахстанскими социологами исследования с участием 233 респондентов (возраст участников — 14–24 года) показали, что «12,4 % опрошенных позитивно оценивают деятельность новых культов и объединений (затруднились ответить на этот вопрос почти 30 % респондентов), 13,1 % — проявляют отрицание и неприятие чужих религиозных взглядов и позиций, 13,1 % — сталкивались с попытками их привлечения в религиозные объединения нетрадиционного типа, 87 % опрошенных считают, что профилактика экстремизма необходима в молодежной среде, 97,4 % — считают проблему экстремизма актуальной в современном обществе». Совершенно очевидно, что данные исследований требуют от общества и государства самых неотложных и долговременных инициатив, программ, направленных на отвлечение молодежи от деструктивных течений и идей. Особенно, для так называемых «групп риска». При этом Казахстан неизменно позиционирует себя в качестве светского государства. На правовом уровне в стране закреплено «равенство перед законом всех граждан Республики Казахстан, иностранцев, лиц без гражданства, а также религиозных организаций. Государство отделено от всех религий, ни одна из них не может быть установлена в качестве обязательной или поддерживаемой государством» [16].

И в этом отношении идеологической и мировоззренческой опорой становятся традиционные конфессии, которые негативно относятся к нетрадиционным религиозным течениям и объединениям. При этом главной задачей законодательной деятельности Республики Казахстан в религиозной сфере является недопущение политизации данного социального фактора. Причина обеспокоенности государства и гражданского общества в Казахстане заключается в том, что страна занимает стратегическое геополитическое положение, поэтому изменения внешнеполитической ситуации (включая, религиозные причины), в том числе нестабильность в географически близких к Центрально-Азиатскому региону странах Ближнего и Среднего Востока, а также в Афганистане, неизбежно отразится, как на самом Казахстане, так и на сопредельных странах и их населении.

По этим причинам «Казахстан испытывает ощутимое давление со стороны соседних азиатских стран, в которых наметились стабильные тенденции исламизации обществ и государств, растет число приверженцев усиления влияния религии в культуре и политике государства» [14; 130–134]. Фактор внешней угрозы вынудил руководство Казахстана принять меры по упорядочению деятельности религиозных объединений, разработать «новую концептуальную модель межрелигиозного согласия.

Законным условием существования религиозной организации на территории Республики Казахстан стала юридическая перерегистрация. В результате этой меры число религиозных объединений, действующих на территории страны, сократилось в 1,5 раза» [6; 55–64]. Наряду с этим идёт усиление миграционного режима (в т.ч. внутри страны), введена обязательная регистрация жильцов и др. Согласно «Концепции государственной политики в религиозной сфере в Республике Казахстан на 2017–2020 годы», подписанной Указом Президента Республики Казахстан в июне 2017 г., ввиду угрозы «радикализации общества и угроз религиозного экстремизма» государственная политика направлена на укрепление светских принципов развития. Одновременно с ужесточением идеологической политики, руководство страны последовательно поддерживает межцивилизационный, межкультурный и межконфессиональный диалог, способствует повышению уровня доверия к религиозным лидерам традиционных конфессий, политико-правовой культуры населения. Таким образом, в Казахстане «вопрос безопасности страны рассматривается как с позиции сохранения неприкосновенности территории, так и защиты неприкосновенности нравственной территории» [17; 440–477]. Результаты проведенных социологических исследований показывают, что «наиболее эффективно предупреждать проявление экстремизма в обществе позволяют просвещение (так считают 36,8 % опрошенных казахстанцев); участие каждого в противодействии экстремизму (28,95 %), ужесточение наказания за экстремизм и терроризм (34,21 %). Экстремизм, как один из пунктов глобальных проблем, был выделен 86,5 % участников. Только 25,9 % опрошенных признают отсутствие экстремистских проявлений в обществе. Всего 20 % казахстанцев волнуют дальнейшие последствия и будущее положение экстремизма» [15]. Представленные данные свидетельствуют о росте понимания в казахстанском обществе необходимости более активной просветительской, информационной работы среди населения, особенно среди молодежи, наиболее подверженной попаданием в «группы риска». А также необходимостью запуска новых социально-экономических программ, прежде всего, направленных на поддержку молодых семей, молодых специалистов, развитие предпринимательских навыков и др.

Вместе с тем, по мнению участников Международной организации по защите свободы вероисповедания «Форум–18» (Норвегия), желание пресечь деятельность террористических религиозных организации обернулось в Казахстане политикой религиозного шовинизма. Ряд религиозных объединений в Казахстане испытывают на себе государственное давление. Противоречивость политического руководства Республики Казахстан в отношении религии определила следующую оценку экспертов: поскольку, несмотря на то, что, в целом, положение религии и духовенства улучшается, нетрадиционные религиозные сообщества подлежат более строгому и жесткому контролю, в отличие от традиционных религиозных конфессий.

Заключение

Современный Казахстан столкнулся с рядом серьёзных вызовов, которые действуют системно и наносят значительный ущерб как гражданам, так и государству. На первых этапах обострения возникших проблем, официальная власть взяла курс на ужесточение некогда либеральной политики. К сожалению, подобные меры нередко приводят к перегибам и напрасным жертвам (особенно в религиозном вопросе, когда ущемляются права меньшинств). Чтобы направить ситуацию в конструктивное русло без чрезмерного «закручивания гаек», необходимо активизировать информационно-просветительскую деятельность, повышать уровень образования и осведомлённости населения, снижать политические риски современности, раскрывать и использовать позитивные возможности религии, основанные на глубокой связи традиционных культур и религиозных ценностей, межкультурном диалоге. И это относится как к населению, так и к представителям официальной власти, которые должны взглянуть на проблему широко, ориентируясь при этом не только на традиционные особенности самого Казахстана, но и на успешный опыт других государств, в решении подобных вопросов.

Работа выполнена при частичной финансовой поддержке Карлова Университета, Прага (Чешская Республика) в рамках проекта «Правовые и социальные аспекты миграции и проблемы статуса меньшинств», реализуемого на Гуситском теологическом факультете в рамках программы PROGRESSQ05.

Список литературы

- 1 Краснобаева Н.Л. Особенности формирования этноконфессиональной структуры населения Казахстана на рубеже XIX–XX вв. / Н.Л. Краснобаева // Изв. Иркут. гос. ун-та. Сер. Политология. Религиоведение. — 2012. — № 2(9). — Ч. 2. — С. 60–67.
- 2 Бектурганова Б. Массовое сознание и религия в Казахстане и России / Б. Бектурганова, Д. Фурман // Россия и мусульманский мир. — 2004. — № 11. — С. 51–63.
- 3 Султанахмедова З.Г. Специфика исламского экстремизма / З.Г. Султанахмедова // Исламоведение. — 2017. — Т.8, № 2(32). — С. 37–54.
- 4 Люди без религии. В Казахстане растёт количество атеистов. Интернет-агентство Timeskz [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://timeskz.kz/58426-lyudi-bez-religii-v-kazahstane-rastet-kolichestvo-ateistov.html>
- 5 Нам Д. Новые религиозные движения и их влияние на национальную и государственную идентичность современного Казахстана [Электронный ресурс] / Д. Нам // Спец. ежемес. журн. «ЮРИСТ». — 2011. — № 3. Портал правовой информации «Закон». Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30951074.
- 6 Соколовский К.Г. «Традиционные» и «нетрадиционные» религии: вопросы позиционирования в системе государственно-конфессиональных отношений Республики Казахстан [Электронный ресурс] / К.Г. Соколовский // Вестн. Перм. ун-та. Политология. — 2018. — № 1. — С. 55–64. Режим доступа: <http://press.psu.ru/index.php/polit/article/view/1551/1115>
- 7 Колдыбаев С. Современный Казахстан: к вопросу о религии и религиозных объединениях / С. Колдыбаев, С. Туржанова // Россия и мусульманский мир. — 2013. — № 4. — С. 75–79.
- 8 Тойлыбекова Э.О. Роль Ассамблеи народа Казахстана [Электронный ресурс] / Э.О. Тойлыбекова // Сб. материалов I Всерос. форума «Традиционные ценности России» (27–28 ноября 2018 г.). — Йошкар-Ола, 2018. — С. 535–541. Режим доступа: <https://www.kas.de/documents/266501>
- 9 Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан. Религиозная сфера. О религиозных объединениях на территории Республики Казахстан. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://qogam.gov.kz/ru/kategorii/religioznaya-sfera>
- 10 Белькова А.А. Институты государственного регулирования религии в постсоветской Бурятии / А.А. Белькова // Вестн. Перм. ун-та. Сер. Политология. — 2014. — № 1. — С. 146–156.
- 11 John Hall R. New Religious Movements: A Practical Introduction, by Eileen Barker / R. John Hall // Sociology of Religion. — 1990. — Vol. 51. — Issue 4. — P. 413, 414. <https://doi.org/10.2307/3711086>
- 12 Итоги национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года: аналитический отчёт Агентства Республики Казахстан по статистике / под ред. А.А. Смаилова. — Астана: «Астана Бланк Издат», 2011. — 65 с.
- 13 Досова Б.А. Новые (нетрадиционные) религии: миссия на территории Казахстана / Б.А. Досова // Народы и религии Евразии. — 2009. — № 3. — С. 187–194.
- 14 Карипбаев Б.И. Конфессиональные коды современного Казахстана [Электронный ресурс] / Б.И. Карипбаев // Сб. ст. Междунар. науч.-практ. конкурса «Достижения вузовской науки–2018» (5 декабря 2018 г.). — Пенза, 2018. — С. 130–134. Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32617260&ppf=1>
- 15 Данилов В.Л. Современная религиозная ситуация в Казахстане как угроза национальной безопасности России / В.Л. Данилов // Вестн. Омской Православной духовной семинарии. — 2018. — № 2 (5). — С. 202–209.
- 16 Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://kodeksy-kz.com/ka/o_religioznoj_deyatel_nosti.htm
- 17 Назарбаев Н.А. Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации / Н.А. Назарбаев. — М.: Экономика, 2000. — 545 с.

С.Г. Карстина, В.Э. Словакова, О.Т. Аринова

Дәстүрлі діндер мен діни азшылықтардың қатар өмір сүру көзқарасы тұрғысынан қазіргі Қазақстандағы діни ахуалды болжамды талдау

Мақалада Қазақстан аумағындағы этникалық топтардың тарихи өзара іс-қимылының талдауы ұсынылған, мәдениетаралық диалог, сондай-ақ елдегі қазіргі діни ахуалдың өзгеруіндегі сипатты үрдістер қарастырылған. Авторлар дәстүрлі емес діндерді немесе діни азшылықтарды қарастыруға және талдауға, адал және деструктивті дәстүрлі емес діни бірлестіктерді бөлуге кейбір критериялды тәсілдерді ұсынған. Авторлардың пікірінше, ұсынылған мәліметтер қауіп-қатер тобына жататын халық арасында белсенді профилактикалық жұмыс пен ақпараттық насихатты жаңғырту қажеттілігін түсінуге, жастарды деструктивті идеялардан, оның ішінде оларды әлеуметтік-экономикалық және саяси процестерге тарту арқылы болдырмауға және алаңдатуға әкеледі. Атап айтқанда, қазіргі Қазақстанда халықты дәстүрлі емес діндер, деструктивті діни ұйымдар туралы ақпараттандыру бойынша белсенді жұмыс жүргізу, насихаттаудың жаңа нысандарын іздеу, дәстүрлі емес діндер үшін қауіп тобына түсуі мүмкін жастарға мұқият қарау, осындай топтар тарту үшін жұмыс істеу қажет деп санайды. Қазіргі қазақстандық қоғамдағы діни ахуалдың және саяси және әлеуметтік оқиғалардың өзгеруіне талдау жасалған, қоғамдағы қайшылықтардың себептері туралы қорытынды жасап, өз пікірлерін білдірген. Сонымен бірге, егер дін дәстүрлі құндылықтарға, дәстүрлі мәдениеттерге, дәстүрлі діни құндылықтарға, мәдениетаралық диалогқа сүйенсе, авторлар діннің жағымды мүмкіндіктерін ашып, пайдалану қажет екендігіне назар аударған.

Кілт сөздер: дін, конфессияаралық, конфессия, дәстүрлі емес діни бірлестіктер, діни азшылықтар, дәстүрлі діндер, діни экстремизм, миссионерлік қызмет.

S.G. Karstina, V.E. Slovakova, O.T. Arinova

Prognostic analysis of the religious situation in modern Kazakhstan from the perspective of the coexistence of traditional religion and religious minorities

The article presents an analysis of the historical interaction of ethnic groups on the territory of Kazakhstan, considers issues of intercultural dialogue, and identifies characteristic trends in the changing modern religious situation of the republic. The authors offer some criteria approaches to the consideration and analysis of non-traditional religions or religious minorities, distinguishing between loyal and destructive non-traditional religious associations. According to the authors, the data presented leads to the understanding of the need for more active prevention and modernization of information propaganda among the population at risk, prevention and diversion of young people from destructive ideas, including their involvement in socio-economic and political processes. Analysis of changes in the religious situation and accompanying political and social events allowed the authors to express an opinion about the reasons for contradictions in the regulation of new religious organizations, the emergence of negative attitudes in society towards non-traditional religious associations, and critical assessment of their activities. At the same time, the authors focus attention on the need to reveal and use the positive possibilities of religion, based on the deep connection between traditional cultures and religious values, and intercultural dialogue.

Keywords: religion, interfaith, confession, non-traditional religious associations, religious minorities, traditional religions, religious extremism, missionary activity.

References

- 1 Krasnobaeva, N.L. (2012). Osobennosti formirovaniia etnokonfessionalnoi struktury naseleniia Kazakhstana na rubezhe XIX–XX vv. [Features of the formation of the ethno-confessional structure of the population of Kazakhstan at the turn of the XIX–XX centuries]. *Izvestiia Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriiia Politologiiia. Religiovedenie — News of Irkutsk State University. Series of Political Science. Religious studies*, 2(9), 2, 60–67. Retrieved from <http://isu.ru/izvestia> [in Russian].
- 2 Bekturganova, B., & Furman, D. (2004). Massovoe soznanie i religiiia v Kazakhstane i Rossii [Mass consciousness and religion in Kazakhstan and Russia]. *Rossiiia i musulmanskii mir — Russia and the Muslim world*, 11, 51–63 [in Russian].
- 3 Sultanakhmedova, Z.G. (2017). Spetsifika islamskogo ekstremizma [The specifics of Islamic extremism]. *Islamovedenie — Islamic Studies*, 2(32), 8, 37–54 [in Russian].
- 4 Liudi bez religii. V Kazakhstane rastet kolichestvo ateistov [People without religion. The number of atheists is growing in Kazakhstan]. Retrieved from <https://timeskz.kz/58426-lyudi-bez-religii-v-kazakhstane-rastet-kolichestvo-ateistov.html> [in Russian].
- 5 Nam, D. (2011). Novye religioznye dvizheniia i ikh vliianie na natsionalnuiu i gosudarstvennuiu identichnost sovremennogo Kazakhstana [New religious movements and their influence on the national and state identity of modern Kazakhstan]. *Spetsializirovannyi ezhemesiachnyi zhurnal «YURIST» — Specialized monthly magazine “Lawyer”*, 3. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30951074 [in Russian].
- 6 Sokolovskii, K.G. (2018). «Traditsionnye» i «netraditsionnye» religii: voprosy pozitsionirovaniia v sisteme gosudarstvenno-konfessionalnykh otnošenii Respubliki Kazakhstan [“Traditional” and “non-traditional” religions: issues of positioning in the system of state-confessional relations of the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Permskogo universiteta. Politologiiia — Bulletin of Perm University. Political Science*, 1, 55–64. Retrieved from <http://press.psu.ru/index.php/polit/article/view/1551/1115> [in Russian].
- 7 Koldybaev, S., & Turezhanova, S. (2013). Sovremennyi Kazakhstan: k voprosu o religii i religioznykh obedineniiax [Modern Kazakhstan: on the issue of religion and religious associations]. *Rossiiia i musulmanskii mir — Russia and the Muslim world*, 4, 75–79 [in Russian].
- 8 Toilybekova, E.O. (2018). Rol Assamblei naroda Kazakhstana [The role of the Assembly of People of Kazakhstan]. Proceeding from Traditional Values of Russia: *I Vserossiiskii forum (27–28 noiabria 2018 goda) — All-Russian Forum* (pp. 535–541). Yoshkar-Ola. Retrieved from <https://www.kas.de/documents/266501> [in Russian].
- 9 Ministerstvo informatsii i obschestvennogo razvitiia Respubliki Kazakhstan. Religioznaia sfera. O religioznykh obedineniiax na territorii Respubliki Kazakhstan [Ministry of Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan. Religious sphere. About religious associations in the territory of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <http://qogam.gov.kz/ru/kategorii/religioznaya-sfera> [in Russian].
- 10 Belkova, A.A. (2014). Instituty gosudarstvennogo regulirovaniia religii v postsovetskoi Buriatii [Institutions of State Regulation of Religion in Post-Soviet Buryatia]. *Vestnik Permskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriiia Politologiiia — Bulletin of Perm State University. Political Science Series*, 1, 146–155 [in Russian].
- 11 John, R. Hall. (1990). New Religious Movements: A Practical Introduction, by Eileen Barker//Sociology of Religion, 51, 4, 413–414. <https://doi.org/10.2307/3711086>
- 12 Smailov, A.A. (Eds.). (2009). Itogi natsionalnoi perepisi naseleniia Respubliki Kazakhstan 2009 goda: analiticheskii otchet Agentstva Respubliki Kazakhstan po statistike [Results of the national population census of the Republic of Kazakhstan in 2009: analytical report of the Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics]. Astana: Astana Blank Izdat [in Russian].

13 Dosova, B.A. (2009). Novye (netraditsionnye) religii: missiia na territorii Kazakhstana [New (non-traditional) religions: mission on the territory of Kazakhstan]. *Narody i religii Evrazii — Peoples and Religions of Eurasia*, 3, 187–194 [in Russian].

14 Karipbaev, B.I. (2018). Konfessionalnye kody sovremennogo Kazakhstana [Confessional codes of modern Kazakhstan]. Proceeding from Higher Educational Institutions' achievements in science: *Mezhdunarodnyi nauchno-prakticheskii konkurs (5 dekabria 2018 goda) — International Scientific and Practical Competition* (pp. 130–134). Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32617260&pff=1> [in Russian].

15 Danilov, V.L. (2018). Sovremennaia religioznaia situatsiia v Kazakhstane kak ugroza natsionalnoi bezopasnosti Rossii [The current religious situation in Kazakhstan as a threat to Russia's National Security]. *Vestnik Omskoi Pravoslavnoi dukhovnoi seminarii — Bulletin of the Omsk Orthodox Church Ecclesiastical Seminar*, 2(5), 202–209 [in Russian].

16 Zakon Respubliki Kazakhstan «O religioznoi deiatelnosti i religioznykh obedineniiakh» [Law of the Republic of Kazakhstan “On Religious Activities and Religious Organizations”] Retrieved from https://kodeksy-kz.com/ka/o_religioznoj_deyatel_nosti.htm [in Russian].

17 Nazarbaev, N.A. (2000). Strategiiia transformatsii obshchestva i vrozozhdeniia evraziiskoi tsivilizatsii [A strategy for transforming society and reviving Eurasian civilisation]. Moscow: Yekonomika [in Russian].

Р.А. Кемербай^{1*}, Н.Е. Тутинова²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

² Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: ra2030@mail.ru, nurtut29@gmail.com)

Әл-Фараби және ғылымдар тізбесі

Әл-Фарабидің туғанына 1150 жыл толуына орай жыл бойы ғалымның мұрасына арналған бірнеше кітаптар жарыққа шықты, ғылыми зерттеулер жасалды, конференциялар, дөңгелек үстелдер ұйымдастырылды. Фараби бабамыздың еңбектері қазақ тіліне аударылды. Фарабитанушылар әл-Фарабидің шығармалары мен ойларын көпшілікке түсіндіріп, баяндамалар жасады. Дегенмен, қазақ халқы өзінің ғұламасы туралы сөзді осы жылмен аяқтамайды деп сенейік. Себебі, әл-Фараби барша адамзаттың мақтанышы, үлгі тұтарлық тұлғасы. Мақала әл-Фарабидің ғылымдарды жіктеуге қатысты тұжырымдарын меңгеруге арналған. Кез келген ғылымды игеру үшін қандайда бір әдістер мен тәсілдер қолданатындығы анық. Бұндай әдістер зерттеліп отырған ғылым саласын түпкілікті және терең мәнін ашуға көмекші құрал. Философия тарихында ғылымдарды жіктеп, әр ғылымға анықтама берген алғашқылардың бірі әл-Фараби. Ислам фәлсафасында сцентизм бағытының негізін салушы ретінде әл-Фараби ғылымның адамзат өміріндегі шешуші рөл атқаратындығына назар аудартады. Бүгінгі мыңжылдықта да ғылымның рөлі артпаса, түспегендігі анық. Ғылымсыз қазіргі әлемді елестетудің өзі қиын. Керісінше аралас ғылым салалары қарқын алып, ғылымның күнделікті өмірдегі орны ұлғайып келеді. Мақалада әл-Фарабидің «Ғылымдардың тізбектелуі» трактатындағы ғылымның мақсаты мен адам өміріндегі рөлі туралы болмақ.

Кілт сөздер: әл-Фараби, фәлсафа, философия, сцентизм, қазақ елі, ізгілік, мәдениет, қала, рухани жаңғыру, поэтика.

Kipicne

Қазақ жерінен түлеп ұшқан Әбу Насыр әл-Фараби бүкіл түркі дүниесіне ортақ тұлға. Ғұлама ойшыл. Осындай ақыл-ойдың иесі әл-Фарабидің қазақ жерінен шығуы бүгінгі ұрпақ үшін мақтаныш. Бүкіл әлем мойындаған ойшыл әл-Фараби көп жылдар бойы қазақ халқы үшін жабық тақырып болып, кейінгі жылдары ғана түпкілікті зерттеле бастады. Бұл қуантарлық жағдай. Осы жолда аянбай 50 жыл еңбек етіп Әбу Насыр әл-Фарабидің есімін қазақ халқына жақындатқан Ақжан әл-Машанидің еңбегі зор. Мамандығы инженер, геолог болса да әл-Фараби тұлғасына, артына қалған рухани мұрасына деген қызығушылығына таң қалмасқа шара жоқ.

Қазіргі күрделі алмағайып заманда қандай қоғамдық құрылымда болмасын құндылықтар жүйесінің алатын орны ерекше. Адамды өмірге, қоршаған ортаға ақыл-парасатымен, білімімен бейімдейтін ұлттық қасиеттер мен құндылықтар өзгеріске түсуде. Бірақ, ғылымға деген көзқарас артпаса, төмендемегені анық. Керісінше, адамзатпен бетпе-бет келген экономикалық-әлеуметтік дағдарысқа төтеп беруі қиын болуда. Мүлдем ойламаған, ғылыми тұрғыдан болжап білмеген жағдайға тап болдық. Адамзат пандемия кезінде дәрменсіздігін көрсетті. Осындай қилы заманда бүкіл адамзатты тығырықтан алып шығатын жолды — тек ғылымнан көреміз.

Әдіснамасы

Ғылыми зерттеу мақаламыздың әдісі ең алдымен әл-Фараби фәлсафасындағы «Ғылымдардың жіктелуі» трактатына герменевтикалық интерпретация жасау. Сцентизм философиясына басымдық беру. Ойша талдау жасау таным деңгейін арттырып дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді. «Ғылымдардың жіктелуі» атты трактатын оқып меңгеру нәтижесінде ғылымды игеру кезінде кететін қателіктердің алдын алу, әр ғылымның мақсатын мен мәнін түсінуге көмекші құрал ретінде қолдануға болады. Әл-Фарабидің осы еңбегін герменевтикалық талдау барысында бүгінгі ғылымның жай-күйін және болашағына қайтадан бір қарауға мүмкіндік береді.

Он ғасырдан астам уақыт өтсе де әл-Фараби көтерген мәселелер, ғылымның алдындағы міндеттер әлі де күн тәртібіндегі өзекті мәселенің бірі. Жалпы ғылым дегеніміз не? Ғылыммен

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ra2030@mail.ru

айналысудың қандай артықшылықтары бар? Бүгінгі ғылымның әлеуеті, болашағы қандай деген мәселе ең өзекті. Әл-Фарабидің «Ғылымдардың тізбесі» атты трактатын оқып, талдай отырып білім, ғылымның салтанат құрған кезінде мемлекетке, халыққа не ұсына аламыз деген сұрақтарға ізденіс жасалады.

Негізгі бөлім

Түркі дүниесіне ортақ ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің туғанына 1150 жыл. Шамамен X ғасыр өтсе де Фараби бабамыздың аты да, артында қалған мұрасы да бүгінгі ұрпаққа жетіп отырғаны қуанышты жаңалық. Шығыстанушы, профессор Әбсаттар Дербісәлі бір сұхбатында Фараб қаласынан отыздан астам Фараби шыққандығын айтқан болатын. Дегенмен де, «Түркиядағы Фарабилер» атты мақаласына Әбу Ибраһим Исаққабин Ибраһим әл-Фараби (т.ж.б. — 961), Әбу Насыр Исмаил бин Хаммад әл-Жауһари әл-Фараби (т.ж.б. — 1002), Мұхаммед бин Мұхаммед бин әл-Хүсейн Маджаддин әл-Усрушани, Мұхаммед бин Хүсейн әл-Фараби (т.ж.б. — 1234), Абдуллаһ бин Мұхаммед бин Йусуф Насыр әл-Фараби әл-Азди, Абд әл-Латиф ибн Ахмад әл-Фараби, Әбу-л Фадл Таһир бин Мұхаммед әл-Фараби Заһир, Аға Хасан әл-Фараби, Бұрһанад-дин Ахмед бин Әбу Хафсбин Йусуф әл-Фараби (т.ж.б. — 1174), Әбу-л Қасым Махмуд бин Ахмед әл-Фараби [әл-Фариabi] (1130–1210), Қауамад-Дин әл-Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Түркістани (1286–1356), Әмір Исмаил әл-Хусайни әл-Фараби [1] болғандығын атап өтеді. Аты аталған ойшылдардың артында қалған еңбектерін, жазған жазуларын зерттеу, табу күн тәртібіндегі мәселе деп ойлаймыз.

VIII ғасырларда Фараби бабамыздың кіндік қаны тамған Түркістан, Отырар өңірі қыпшақ-түркі тайпаларының өркендеген орталығына айналып білім, ғылым, исламның, мәдениет, сауда саттықтың, қалалық мәдениетінің өсіп-өркендеуіне жол ашты. IX-X ғасырларда өмір сүрген тарихшы, жиһанкез Ибн Хауал жазбаларында Отырар қаласы діни-тарихи және сауда орталығы болғандығы жазылған. Осыдан Отырардағы кітапхана атақты ойшыл, ғұламалардың кенесіп, сұхбат құратын ғылыми ордасына айналғандығын көреміз.

«Оңтүстік Қазақстанда, Отырар–Фараб аумағын қоса алғанда, IX–X ғасырларда қала өмірі екпінді дамыған, үлкен құрылыстар жүргізілген, ірі сәулет ансамбльдері құрылып, қолөнер жанданған. Осы аумақтағы қалалардың сауда-саттық байланыстарының арасында Соғды, Мысыр, Индия және Қиыр Шығыстан көптеген көпестер мен саяхатшылар жиналатын болған. Мұнда әлеуметтік және мәдени қарама-қарсылық айқын және қанық болған. Әлбетте, IX-X ғасыр Араб халифатында орын алған әртүрлі элементтердің интеграция процесі және мұсылмандық идеологияның ішіндегі ағымдардың күресі Оңтүстік Қазақстан қалаларының рухани өмірінде көрініс таппауы мүмкін емес еді» деген тұжырым жасайды [2; 10].

Дегенмен, біз білетін Әбу-Насыр әл-Фараби білімге құштар, еңбекқор болғандығы анық. Білім, ғылым іздеп сол кездегі өркениеттің орталығына айналған Бағдат, Бұхара, Дамаск, Каир, Харран сияқты елді мекендерге сапарға шығады. Араб, парсы, грек, латын, санскрит тілдерін еркін меңгереді. Әбу-Насыр Фараби бабамыз өз заманының өте беделді тұлғасы, ойшыл, композитор, би, шешен, шайыр, қари болған. Яғни, ел ішінде абыройы асқақ, жоғары құрметке лайық тұлға болғандығын көреміз.

Фарабидің артында қалған мол мұрасын, еңбектерін зерттеуші өзбек ғалымы, философ Музаффар Хайруллаев әл-Фараби мұрасын зерттеп 160 астам трактат жазғандығын көрсетеді. Олар: «Әріп кітабы», «Талдау кітабы», «Субстанция туралы сөз», «Зандар жайлы кітап», «Логиканың қысқартылған үлкен кітабы», «Философияны меңгеруге дайындық», «Музыка туралы үлкен кітап», «Физика негіздері», «Птоломейдің «Әлмагесіне» түсіндірмелер», «Ғылымдардың жіктелуі жайлы сөз», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету туралы». Сонымен қатар, грек ойшылы Аристотельдің «Метафизика», «Никомах этикасы», «Риторика», «Поэтика», Александр Афродизискийдің «Жан туралы» еңбегіне, Евклид «Бастауларының» еңбектеріне түсініктеме жазған еңбектерінде айтар едік.

Жоғарыда аталған еңбектердің қолжазбалары мен үзінділері біздің елде емес, Каир, Шам, Дамаск, Бейрут, Ыстамбұл, Лейден, Париж, Мадрид, Мюнхен, Парма, Лондон, Тегеран, Нью-Йорк қалаларындағы кітапхана қорларынан табылып, латынша, иврит тілдерінде бірнеше рет аударылып, жарыққа шыққан. Осы трактаттарды ғылыми тұрғыдан зерттеп әл-Фараби бабамызды Қазақ еліне жақындатуға көп еңбек сіңірген Ислам өркениетінің білімді аудармашысы Доминикус Гандиссалинус, Людвиг Бор, Жерар де Кремен, Гонзалес Паленсия, Ибн Дауд (Авендаут), Гилемус Камерариус, Арльдік Калонимус, Шемтоб бен Йозеф ибн Фалакерасті атап өтер едік. Бұл

қолжазбалардың құндылығы өте жоғары. Қазіргі көптеген фарабитанушылар осы ғалымдардың жазып қалдырған еңбектеріне сүйеніп, түсініктеме береді.

Бұның себебі әл-Фараби бабамыздың толысып, хакімдік деңгейге көтерілген шағы Каир, Дамаск, Бағдат, Шам елді мекендерінде өткенімен байланыстырамыз. VIII–XII ғасырлар араб-мұсылман, түркі елдері үшін алтын ғасыр болғандығын тарихшылар дәлелдеді. Әл-Фараби дүниетанымында ислам мен фәлсафа өзара үйлесімде берілген. Фараби бабамыз өзінің еңбектерін Алланың атымен бастайтындығын көрдік. Бұдан шығатын қорытынды, ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби жаратушы барын мойындап, жаратушы жаратқан дүниелерді зерттеу қажеттігіне назар аудартады. Ол ғылымды «метафизика» деп атаған. Ақылдың құдіретіне (рационалист) сенген, танымның (гностик) шексіздігіне шек келтірмеген. Фараби еңбектерінің өзгешелігі, ол адам мәселесін бірінші орынға қойғандығы. Адамның бір өзі бақытты өмір сүре алмайды. Сол үшін бірлесіп, өзара ынтымақтастықта өмір сүру үшін қоғам, мемлекет, қаланың қажеттілігін айтқан. Фәлсафа тарихында «бақыт» ұғымына фәлсафалық талдау жасап, адамзаттың бақытты болуы үшін өзінің тұжырымдарын жасаған.

«Әл-Фараби бақытқа адам адамгершілік істер мен әсем әрекеттерді жағдайға байланысты немесе зорлықпен, болмаса біреудің ықпалымен емес, еркін таңдау негізінде және ерікті түрде жасағанда ғана жете алады» — деп санады [3; 28].

Қандайда бір істі бастамас бұрын сол таңдаған дүниеңе өз еркіңмен кіріспесең ешқандай нәтиже бермейтіндігі анық. Яғни, шығармашылық ізденіспен жасалмаған іс кемел болып шықпайды. Тоталитарлық жүйеде еркін ой мен таңдау болмаған жүйенің арты қайда апарғанын тарих көрсетті. Демек, қандайда болмасын ой, идея, гипотеза — эмоциямен, ерік, жігермен, ақылмен толықтырылмаса, ол ешқандайда пайда бермейтіндігі ғылымда дәлелденген.

Бақытқа жету үшін адам ең әуелі ғылымды меңгеру керектігіне тоқталып, ғылымды жеңіл қабылдап, санаға сіңдіру мақсатында «әдіс» қажеттігін дәлелдеген. Сол мақсатта әл-Фараби өз заманындағы ғылым салаларын жетік меңгеріп, ғылымдардың классификациясын жасаған. Бұл ғылымдағы айтулы революция десе де болады. Ғылымның әр саласында өзінің қолтаңбасын қалдырып, бірнеше фәлсафалық еңбектерін жазған. Ғылым тарихында жинақталған білімді сұрыптап, ретке келтіріп бір жүйеге келтіру дәстүрі ежелден қалыптасқан. Бұндай үрдіс бір жағынан ғылымды кемелдендіруге ықпал етсе, екінші жағынан жинақталған білімді түсіндіруге әрі, пайдалануға жеңілдеткен әдіс ретінде қолданған. Әр ғылым саласын меңгеру үшін оның әдіс, тәсілдерін қосымша ретінде жазып, сол ғылымның практикалық қырларына аса мән берген.

Елімізге белгілі шығыстанушы, ғалым Әбсаттар Дербісалы «Ғылымды жіктеумен ертеректе көне грек ойшылы Аристотель айналысты. Ал, ислам дүниесінде әл-Фарабиге дейін әл-Кинди, орта азиялық Мұхаммед (IX ғ.), кейінірек әбу Әли Ибн Сина (980–1037) бұл мәселеге мойын бұрды. Ал, Еуропа жұртында Сен-Симон, Ф.Бэкон (1561–1626), Г.В. Гегель (1770-), Ф. Энгельс (1820–1895) және т.б. шұғылданды», - дейді [4].

Әл-Фарабидің «Ғылымдардың тізбесі» трактаты Орта ғасыр Батыс Еуропа және Орта ғасыр Араб-мұсылман елдерінің ғалымдарын қызықтырған еңбектердің бірі. Бұл шығарманың негізгі мақсаты — білім теориясын жүйелеу. Яғни, Аристотельден басталған ғылымдарды жіктеу жүйесін меңгеріп, өзіндік исламдық ғылымдардың тізбесін әзірлейді. Енді сол тізбеге назар аударайық:

1. Тіл ғылымдары: бұл бөлімде грамматика, синтаксис көрсетілген.
2. Логика ғылымы: бұл бөлімде Оргононның сегіз бөлімі орналасқан.
3. Математика ғылымдары: әл-Фараби оларды «Оқыту бөлімі» деп атаған. Бұл бөлімде Арифметика, Геометрия, Оптика, Астрономия, Музыка, Механика ғылымдарын белгілейді.
4. Физика және Метафизика ғылымдары: бұл бөлімде табиғат және табиғаттан тыс білімдерді қамтитын ғылымдар орналасқан.
5. Мәдени ғылымдар: бұл бөлімде Ағлақ, Саясат, Каноникалық заң, Қалам ғылымдары көрсетілген.

Ғылымдар тізбесінің нақты мақсатын әрбір ғылымнан қандай да бір баһра аша білу деп көрсеткен әл-Фараби былай дейді: «Осылайша адамдар ғылым арқылы белгілі бір затқа қол жеткізгісі келсе, соқыр тәуекелге салынып, алданбай, керісінше көзі жете отырып, біле отырып қол жеткізуге тырысады. Бұл кітап арқылы ғылымдарды өзара салыстыра отырып, қайсысының жоғары деңгейлі, қайсысының айтарлықтай пайдалы, қайсысының неғұрлым ашық, қайсысының неғұрлым берік, қайсысының неғұрлым мықтылығын, енді бірінің неғұрлым таяздығын немесе неғұрлым әлсіздігін түсіне аламыз» — дейді.

Ал, «Мәдени ғылымдар дегеніміз, еркімен жасалған қандайда бір іс-әрекеттердің, олардың пайда болуына себеп болған адамгершіл, өнегелі пейілі мен мінезін, әсіресе бұлардың мақсаты мен олардың бір адамның бойында қандай формада болуын, сонымен қатар кезектесу үдерістерінің қажеттілігін зерттейтін ғылым» деп анықтама береді [5; 78].

Егер адам бұл ғылымдардың бірін үйреніп, зерттегісі келсе, ол осы кітаптағының бәрін пайдалана алады, осы арқылы ол неден бастап, нені зерттеу керек екенін, зерттеуіне ненің пайдалы, ненің жеткілікті екенін және өзінің оған қай дәрежеде қол жететінін біле алады, осылайша, оның білімге баратын қадамы надандық пен қараңғылыққа емес, білім мен парасаттылыққа негізделетін болады. Бұл кітап арқылы адам ғылымдарды бір-бірімен салыстырып, қайсысы лайықтырақ, пайдалырақ, қайсысы неғұрлым жетілген, аса мығым және күшті екенін, ал қайсысының дәрменсіз, маңызы аз, тым осалдау екенін біле алады. Сондай-ақ (бұл кітапты) осы ғылымдардың бірін білемін деп мақтанатын, ал шындығында мұндай емес, яғни, ештеңе білмейтін адамдарды әшкерелеу үшін де пайдаланады: егер осы адамнан түгелдей осы ғылым туралы, оның бөлімдері туралы және әр бөлімнің құрамы туралы ақпарат сұраса, ол адам бұл туралы білместік танытады, осылайша оның айтқандарының жалғандығы ашылып, өтірігі әшкереленеді. Сондай-ақ (осы кітаптың арқасында) бұл ғылымдардың қайсысына кімнің жақсы хабардар екені: мұны тұтас біле ме немесе кейбір бөлімдерін біле ме және қандай дәрежеде жақсы білетіні мәлім болады. Бұл кітапты әрбір ғылым саласынан мол білім алуға тырысатын білімді және зерек адамдар да, сондай-ақ өзін ғалым екен деп ойлайтын, ғалымдарға ұқсап бағуды жақсы көретін адамдар да пайдалана алады», - деп жазады.

«Ғылымдардың жіктелуі туралы сөз» — атты трактатында көріп отырғандай тіл білімін ең бірінші орынға қойған. Өзіне сөз берейік «Тіл туралы ғылым тұтас алғанда екі бөлімнен тұрады: Біріншісі: қандай да бір халықтың тіліндегі сөздерді есте сақтау және олардың әрқайсысының нені білдіретінін мағынасын білу. Екіншісі: осы сөздердің заңдылықтарын білу. Ал заңдар қай өнерде болсын: әмбебап, яғни жан-жақты қамтитын пікірлер болып табылады. Әрбір заң сол өнерге қатысты көптеген нәрселерді түгелдей сол өнердің негіздері болып табылатын нәрселердің көпшілігін қамти отырып қарастырады. Бұл заңдар, сол өнерге қатыссыз нәрселер еніп кетпеуі үшін, оған, яғни сол өнерге де жататынын белгілеу немесе қателіктерге соқтыруы ықтимал нәрселерді тексеру үшін, немесе сол өнер қамтитын нәрселерді зерттеп, оларды есте сақтауды жеңілдету үшін дайындалған.

Поэтика деген ұғымға да ерекше тоқталып, оны үш бөлімге бөліп талдаған: бірінші, жай болсын, күрделі болсын олардың өлеңдерінде қолданылатын өлең өлшемдерінің тізбегі; сонан соң, арабтарда сабаб және уатад, ал гректерде буын және стопа деп аталатын түрлер мен өлең өлшемдерінен туатын, әліппе әріптерінің өлеңде орналасу тәртібі деп аталады; сонан кейін өлеңдердің және жартылай өлеңдердің өлшемдерін зерттеу: олардың қанша дыбыстан және қанша буыннан тұратынын; әрбір өлшемде әрбір бәйіттің саны қанша екенін анықтау. Сонан соң толық өлшемдердің толық емес өлшемдерден айырмасын және қандай өлшемдер құлаққа жақсы, көркем және жағымды болатынын ажырату.

Екінші бөлім: әрбір өлшемде өлең соңындағы ұйқасты қарастырады, бұлардың қайсысында бір ғана форма, ал қайсысында бірнеше форма бар; бұлардың қайсысы толық, ал қайсысы толымсыз; қандай өлең соңында ұйқас өлеңнің бастан аяғына дейін сақталатын бір ғана дыбыстан тұрады; ал дастанда қолданылатын сөз соңында ұйқастардың қайсысы бір дыбыстан көп болды; және өлең соңында дыбыс саны ең көп болғанда, қанша болу керек. Осыдан кейін көп дыбысты ұйқастар зерттеледі; бұл дыбыстардың бірін айтылу уақыты жағынан тепе-тең түсетін дыбыстармен ауыстыруға болатыны не болмайтыны түсіндіріледі және егер ауыстыруға болатын болса бұлардың қайсысын осындай дыбыстармен ауыстыруға болатыны қарастырылады.

Үшінші бөлім — өлеңдерде қолдануға болғанмен, қара сөзде қолдануға келмейтін сөздерді зерттейді. Тіл туралы ғылымның әрбір бөлімінің мазмұны, міне, осылар [6; 17].

Соңғы мәдени ғылымдардың мақсаты — адамдардың бақытты қол жеткізетін практикалық жағына мән береді.

Әбу Насыр әл-Фараби ғылымдар классификациясын жасағанда «тіл білімін» ең бірінші орынға қоюының астарында үлкен мән бар. Қолда бар мәліметтерге сүйенсек Фараби бұдан басқа «Сөз бен әріп туралы», «Жазу өнері туралы», «Өлеңнің ұйқасы мен өлшемі туралы», «Өлеңнің ырғағы туралы» еңбектер жазғанын атап өтер едім. Тіл туралы ғылымды әл-Фараби екі бөлімге: лексикология және грамматика деп бөледі. Лексикология — халықтың тіліндегі сөздерді еске сақтау және әр сөздің мағынасын ашумен шұғылдануы тиіс. Ал, грамматика — тілдегі сөздерді меңгеретін, бағындырып ұйыстыратын бөлім ретінде қарастырған.

Көріп отырғандай, әл-Фараби ғылымдарды жіктеп, ең бірінші орынға тіл білімін қойғандығын, әдебиет теориясын жасап, қалай мәдениетті сөйлеудің ережесін көрсеткен. Өзі өлең шығарып, оны өзі оқыған белгілі шайыр болғандығы анық. Себебі құранның өзі — поэтика.

«Осы аталмыш трактатта-сыныптама да әл-Фараби заманындағы барлық ғылым салаларына сипаттама берілген. Оның бәрі автор көзқарастарына сай сол ретте бір шама тиісті және жалпы қорытынды жасау лайықты деп білеміз.

Ең алдымен әл-Фараби тіл ғылымының маңызына өте үлкен мән берді және осы ғылымның сыныптамасын бастайды. Бұл тілді формалы түрде тану емес оның нақты жоғары бағалануы, өйткені барлық ғылымдар тілмес сабақтас. Келесі, тілден кейінгі логика — тілмен тұжырымдалады (сөз-тіл). Логикалық ой құрылымын тілдің грамматикалық құрылысымен салыстырылады [7; 201].

Фараби бабамыздың тіл білімі мен поэтика ғылымын зерттеп, жіліктеп бергендігі біз үшін өте маңызды. Кәсіби әдебиеттанушылар әл-Фараби бабамыздың не себептен тіл біліміне көп мән бергендігін зерттеп, әлі де ғылыми мақалалар жазатындығына сенеміз. Бір айта кететін мәселе, әл-Фараби өмір сүрген уақыт ислам діні, музыка өнері, араб әдебиетінің кең құлаш жайып өсіп-өркендеген шағымен дәлме-дәл келуі. Сөз өнерін — ғылымдардың ғылымы санап, бірінші қоюының себебі мүмкін осы болар.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «ғылымдардың классификациясы, олардың қосымша тараулары мен дәрежелері туралы» атты кітабы алты жүз қыркыншы жылдың игілікті рамазан айының соңғы күндерінде аяқталды. Кітап «Ғылымдардың классификациясы» деп аталады» деп аяқталған [8; 208].

Бұл біздің жыл санауымыздың 1242–1243 жылдары қолжазбаның көшірілген жылын көрсетеді.

Талқылау

Ғұлама әл-Фараби өз заманының алдыңғы қатарлы ойшылы ретінде адамзаттың алдына үлкен мақсаттарды қойғаны анық. Тек қана ғылым ғана адамның өмірін жеңілдетіп, бақытты қылатын тетік екендігін атап өткендігін байқаймыз. Білім, ғылымды құндылық санап, басқаларға үлгі көрсетті. Ғылыми жұмыстармен айналысып үнемі ізденісте болғандығын аңғаруға болады. Әлемнің өркениет, білім, ғылым ошақтарына барып біліміне білім қосып, дүниетанымын кеңейтті.

1150 жылдан астам уақыт өтсе де әл-Фараби көтерген мәселелер әлі күнге дейін өзекті, күн тәртібіндегі сұрақтар. Ғылым, білімнің рөлі абсолюттендірілген уақытта (сцентизм) Абу Насыр әл-Фарабидің идеялары мен ойларының маңыздылығы арта түспек. Ғылым салаларының өзара интеграциялануы жаңа парадигмаларды тудырып, жаңаша ойлауға мүмкіндік беруде.

Мақаламыздың мақсаты да әл-Фарабидің қалыптастырып кеткен ғылымдардың жіктелуі мен адамзаттың өміріндегі ғылымның алатын рөлін тағы бір еске салып, рухани-экономикалық дағдарыстан шығаратын бірден-бір құрал екендігіне назар салдыру. Білім алып, ғылыммен шұғылдану Қазақ мемлекетін тығырықтан шығаратын құралдардың бірі екендігі анық. Оны Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевта бірнеше рет айтқан болатын. Олай болса, студент, магистрант, докторанттарды ғылымның биігіне көтеріліп, еліміздің ең мықты мемлекет болуына қызмет жасауға шақырамыз. Тек ғылым, білім ғана адамды күшті, еркін, ал мемлекетімізді бай-қуатты қыла түсетіндігі анық.

Қорытынды

Әбу Насыр әл-Фараби — бір ұлттың шеңберінен шығып, бүкіл адамзат биігіне көтерілген қайталанбас тарихи тұлға! Оның рухани әлемін тану — адамзаттың мың жыл бұрынғы парасат-пайымын тану ғана емес. Бұл дегеніміз — бүгінгі болмысымыздың қай деңгейде екеніне көз жеткізу, сол туралы ой толғау, осыған орай жаңа заманның сын-қатерлеріне лайықты жауап іздеу.

Әл-Фараби ілімі бізді әлемдік өркениет жолындағы «Бақытты адам — қайырымды қоғам — қуатты мемлекет» жүйесін құруға жетелейді.

Біздің алдымызда тұрған зор міндет — ғұламаның әлем мойындаған өмірлік қағидаларын қазіргі заманға сай қолданып, ақыл-ой биігіне көтерілу, елімізді дамыған озық елдердің қатарына қосу. Сондықтан әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы рухани өміріміздің қарқынды дамуына зор серпіліс беретін, сондай-ақ жалпыұлттық жаңғыруға жол ашатын игі бастама болатынына сенімдіміз! [9].

Фараби бабамыз өмір сүрген заманда ешқандай шекара болмаған. Ілім, білім іздеген оқымыстылар бүгін бір жерде, ертең басқа жерде. Жібек жолындағы керуендермен ілесіп жүре берген. Фараби бабамыздың сол заманда өркениеттің орталығына айналған Бағдат, Бұқара, Дамаск,

Каир, Харран жеріне баруының себебі де осында. Бұл аталған орталық ғұламалар жиналып, сұхбат құратын киелі мекенге айналған. Өздерінің теорияларын жасаған. Еркін ойға ерік берген. Қайнап жатқан жерде Фараби бабамыз білімін толықтырып, грек, араб, мысыр, шығыс ойшылдарымен танысып жүздескені, білім алмасқаны шындыққа келеді. Сол себептен Фараби жазған еңбектер өзіміздің жерде емес, Шығыс, Еуропа жерлерінде кең тарап, сол елдерде сақталып қалған.

Фарабидің еңбектерінің түпкі мақсаты адам, адамның білім, ғылым игеріп, тәрбиелі, толыққанды азамат болып қалыптастыру. Әр адамға құрметпен қарап, өмірді құндылық ретінде қарауды үйретеді. Білім алу, ғылымды игеру, ізгілікті насихаттау, қаланың ізгі тұрғыны болуды дәріптеу әл-Фараби дүниетанымындағы негізгі құндылықтар. Әл-Фарабидің ғұламалығы Батыс пен Шығыс дүниетанымын өзінен өткізіп, өзіндік ғылым жолын салған ойшыл деп айтуға толық негіз бар.

Қазақ жерінде туып бүкіл адамзатқа ортақ мұра қалдырған ғұлама әл-Фарабимен мақтанып, ғылымды сүюді үйренейік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Дербісалі Ә. Түркиядағы Фарабилер [Электронды ресурс] / Ә. Дербісалі // Егемен Қазақстан. — 2020. Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/249372-turkiyadaghy-farabiler>.
- 2 Алтаев Ж. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы / Ж. Алтаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2012. — 234 б.
- 3 Курманғалиева Г. Человек и бог: теологическая мысль исламского средневековья в поисках истины / Г. Курманғалиева // Философия Аль-Фараби и исламская духовность. — Алматы: Кітап, 2005. — С. 2.
- 4 Дербісалі Ә. Ұлыға тағзым (Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылымды жүйелеуі) / Ә. Дербісалі // Егемен Қазақстан. — 2018. — № 77. — 19 б.
- 5 Бекірі Қ. Әл-Фараби өркениет философы / Қ. Бекірі. — Алматы: Қазақ университеті, 2016. — 230 б.
- 6 Әл-Фараби. Ғылымдардың жіктелуі туралы сөз / Әл-Фараби. — Бейрут–Любнан: Дар-уа-мактабатұль-хиляль, 1996. — Б. 15–94.
- 7 Әл-Машани А. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым / А. Әл-Машани. — Алматы: Алаш, 2004. — 216 б.
- 8 Есенов Е. Әл-Фараби философиялық трактаттары / Е. Есенов. — Алматы, 1973. — 447 б.
- 9 Көшербаев К. Әл-Фараби әлемі және қазіргі Қазақстан [Электронды ресурс] / К. Көшербаев // Егемен Қазақстан. — 2020. Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/252725-al-farabi-alemi-dgane-qazirgi-qazaqstan>.

Р.А. Кемербай, Н.Е. Тутинова

Аль-Фараби и наука

К 1150-летию со дня рождения Абу Насыра аль-Фараби в стране было проведено множество научных конференций, круглых столов, опубликовано книг и научных исследований. Аль-Фараби, родившийся на казахской земле и ставший мировым ученым, оставил безграничное наследие. Однако необходимы дальнейшие исследования. В статье мы представили выводы ученого и мыслителя аль-Фараби. Изложили нашу позицию относительно роли науки в нашей сегодняшней жизни. Мы знаем, что в каждой науке есть свои методы исследования. В свою очередь, это позволяет определить место науки в классификации наук и добиться определенных результатов. Наследие Аль-Фараби ценно тем, что он составил список наук и определил цели и задачи этих наук. В эпоху, когда роль науки абсолютна, работы и выводы аль-Фараби о науке все еще актуальны. Произведения нашего предка Фараби были переведены на казахский язык. Ученые разьясняли работы и идеи аль-Фараби и подготовили доклады. Уверены, что казахстанцы из года в год будут продолжать свои исследования в этом направлении. Потому что аль-Фараби — гордость всего человечества, знаковая фигура. Статья посвящена изучению взглядов аль-Фараби о классификации наук. Очевидно, что люди используют какие-то методы и приемы для овладения любой наукой. Такие методы являются инструментом раскрытия окончательной и глубокой сущности изучаемой области науки. Аль-Фараби был одним из первых в истории философии, кто классифицировал науки и дал определение каждой науке. Как основатель направления сциентизма в исламской философии, аль-Фараби указывает, что наука играет ключевую роль в жизни человека. Понятно, что в нынешнем тысячелетии роль науки не уменьшилась. Современный мир сложно представить без науки. Напротив, смешанные науки набирают обороты, и роль науки в повседневной жизни возрастает. В статье речь пойдет о назначении науки и ее роли в жизни человека на примере трактата аль-Фараби «Последовательность наук».

Ключевые слова: аль-Фараби, философия, сциентизм, казахский народ, добро, культура, город, духовное возрождение, поэтика.

R.A. Kemberbay, N.E. Tutinova

Al-Farabi and science

On the occasion of the 1150th anniversary of the birth of Al-Farabi, many scientific conferences, round tables, and scientific research was held and books dedicated to the legacy of Abu Nasir Al-Farabi were published in the country. Farabi scientists studied the works of Farabi thoroughly and explained Al-Farabi's ideas to the public. Nevertheless, further research is needed. The article is devoted to the study of Al-Farabi's views on the classification of sciences. To master any science, some methods and techniques are necessary. Such methods are a tool for revealing the final and deep essence of the studied field of science. Al-Farabi was one of the first in the history of philosophy who classified the sciences and defined each science. As the founder of the direction of scientism in Islamic philosophy, Al-Farabi pointed out that science plays a key role in human life. The role of science has not decreased in the current millennium. It is difficult to imagine the modern world without science. On the contrary, mixed sciences are gaining momentum, and the role of science in everyday life is increasing. The article focuses on the purpose of science and its role in human life in Al-Farabi's treatise "The Sequence of Sciences".

Keywords: Al-Farabi, philosophy, scientism, Kazakh people, good, culture, city, spiritual revival, poetics.

References

- 1 Derbisali, A. (2020). Turkiiadagy Farabiler [Farabi scientists in Turkey]. *Egemen Kazakhstan — Sovereign Kazakhstan*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/249372-turkiiadagy-farabiler> [in Kazakh].
- 2 Altaev, Zh. (2012). Al-Farabi zhane zamanai Qazaqstan filosofiiasy [Al-Farabi and modern philosophy]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 3 Kurmangalieva, G. (2005). Chelovek i bog: teologicheskaya mysl islamskogo srednevekovia v poiskakh istiny [Man and God: Islamic medieval theological thought in search of truth]. *Filosofia Al-Farabi i islamskaia dukhovnost — Philosophy of Al-Farabi and Islamic Spirituality*. — Almaty: Kitap [in Russian].
- 4 Derbisali, A. (2018). Uluga tagzym (Abu Nasyr al-Farabidin gylymdy zhuieluei) [Bow to the Great (Abu Nasir Al-Farabi's systematization of science)]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*, 77, 19 [in Kazakh].
- 5 Bekir, K. (2016). Al-Farabi orkeniet filosofy [Al-Farabi is a philosopher of civilization]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 6 Al-Farabi (1996). Gylymdardyn zhiktelui turaly soz [A word about the classification of sciences]. Beyrut — Lubnan: Dar-u-maktabatul-hilal [in Kazakh].
- 7 Al-Mashani, A. (2004). Al-Farabi zhane bugingi gylym [Al-Farabi and science of today]. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 8 Yesenov, Ye. (1973). Al-Farabi filosofiialyq traktattar [Al-Farabi's philosophical treatises]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Koshberbaev, K. (2020). Al-Farabi alemi zhane qazirgi Qazaqstan [The world of Al-Farabi and modern Kazakhstan]. *Egemen Kazakhstan — Sovereign Kazakhstan*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/252725-al-farabi-alemi-dgane-qazirgi-qazaqstan> [in Kazakh].

А.А. Кудайбергенова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: aray4ik191195@mail.ru)

Философская концептуализация «memory studies» в рамках социо-гуманитарных наук

Цель статьи состоит в том, чтобы представить систематическое изучение генезиса памяти через наиболее значимые философские концепции и идеи. Поэтому феномен памяти в социогуманитарном знании в статье предполагает философское изучение результатов социальных и гуманитарных наук, а также их междисциплинарного характера в понимании важнейших аспектов памяти. Философское изучение феномена памяти ставит задачу прояснения предметной области исследования как объекта, отмеченного этой концепцией, на протяжении всего ее развития. Изучение феномена памяти объясняет наше внимание к истории его восприятия в философии, выясняя этапы предметной организации поля памяти, то есть такие области исследований и предметы, которые впоследствии превратились в исследовательский источник для развития философии памяти. Заявленный подход позволяет доказать основные категории, определяющие категориальный контекст, то есть то, что обозначается проблемой «памяти», как и какая предметная область исследования памяти представлена в ее генезисе. В то же время философская интерпретация концепции памяти требует изучения методологических подходов и взглядов, помогающих философам и исследователям представлять отличительные значения концепций памяти, определенных в различных философских или социально-гуманитарных исследованиях, и то, как это представление памяти служило практической деятельности науки. Проведенный анализ генезиса исследовательского направления «memory studies» и понимания памяти как целостной системы содержит предложенную классификацию структурных этапов философской теории в понимании природы указанного феномена.

Ключевые слова: философия, память, «memory studies», генезис, школа «Анналов», места памяти, коллективная память, исследования памяти, политика памяти.

Введение

Современное развитие исследовательского направления «memory studies» характеризуется преобладающим междисциплинарным подходом в рамках гуманитарных наук.

«Memory studies» — междисциплинарная область современных гуманитарных наук, которая начала возникать в конце XIX–начале XX вв. и достигла своего апогея в 1980–1990-х гг. Исследования памяти находятся на пересечении различных гуманитарных дисциплин — общей и социальной психологии, философии, истории, культурной антропологии, политологии, семиотики, исторической психологии, исторической социологии, социологии времени.

Исследования памяти сосредоточены на изучении исторической, культурной, социальной, групповой памяти в современных обществах и в прошлом. В целом, можно было бы подчеркнуть траекторию эволюции научного понимания памяти. Это началось как чисто психологическое понятие, то есть память как индивидуально-психологический феномен. Позже она, «групповая память», трансформировалась в социально-психологическую концепцию, и, наконец, к социологической концепции, то есть «социальной памяти». Появились новые концепции памяти: «историческая» (память о прошлом в общественном мнении простых людей, а также среди профессиональных историков), «культурное понимание» (история в опыте больших социальных групп и масс) и, в некоторых случаях, социально-политическое понимание памяти или «коллективная память» (как объект политической манипуляции).

Условно историю изучения памяти можно разделить на два этапа: формирование мемориальной парадигмы (с конца XIX в. по 80-е гг. XX в.) и «бум памяти» (с 80-х гг. XX в. по настоящее время).

Целью данной статьи является изучение происхождения основных понятий «memory studies» в контексте формирования понятийного аппарата исследования памяти на первом этапе, выявление

* Автор-корреспондент. E-mail: aray4ik191195@mail.ru

ключевых моментов на этом пути и выделение концепций и теорий, которые сегодня остаются эвристическими для изучения современного общества.

Методология исследования

В статье применены методы общепhilosophического познания, диалектический и герменевтический методы. Также в ходе изучения предмета исследования был применен метод философского анализа.

Необходимо отметить, что в работе используется метод всесторонности при рассмотрении объекта исследования.

Результаты и их обсуждение

Первоначально основные идеи и философские инструменты к проведению теоретических исследований по вопросам памяти связаны с деятельностью французского философа Бергсона Анри.

Для полноценного анализа вклада Бергсона в развитие «memory studies» необходимо отметить его труд «Материя и память». В этом труде проведен скрупулезный разбор процессов восприятия человеком внешнего мира. Также немаловажным является философский анализ дуализма того времени, а именно преобладание в понимании природы памяти, процессов восприятия и запоминания двух философских систем, а именно материализма и идеализма [1].

Однако его философский анализ позволил увидеть то, что для изучения памяти и процессов, возникающих в ходе этого, требуется более иное понимание. Для этого его изыскания основываются на жизни как действительной и первоначальной реальности. Этот постулат вносит в его философскую систему ряд важных понятий, а именно «материя» и «дух» являются продуктами распада жизни.

Для Бергсона подобное восприятие создало почву для дальнейшего погружения в понимание природы восприятия как феномена, тем самым память для него является не столько материальным или идеальным понятием, а сколько частью «жизни», тем самым предоставляя возможности для его изучения с новых позиций [2; 135].

В своей работе Бергсон в качестве объекта исследования обозначает «тело». Актуальность подобного объективирования он обозначает тем, что тело для человека является познанным не только с позиции внешнего мира в рамках восприятия, но и также изнутри по чувствованиям.

В то же время в своей работе автор ставит под сомнение философские взгляды, присущие картезианскому дуализму, который разграничивает материальное и духовное, связывая тело как часть материального мира человека, а сознание присуще духовному миру. Тем самым для Бергсона происходит переосмысление того, что между телом и умом присутствует дуализм, так как ранее в философской мысли этот постулат исходил из идеи того, что материя имеет свойство протяженности, а ум этого свойства не имеет. Также Бергсон в своем исследовании проводит переосмысление основных идей французского философа Декарта Рене, который как раз исходил из позиции дуализма ума и тела [3; 144].

Однако при упоминании роли Бергсона нельзя не отметить и критические замечания в отношении его теории со стороны его современников.

Так, наиболее актуальную критику выдвинул французский психолог Жане Пьер, который подчеркнул, что изолированный индивид не обладает памятью, потому что он в ней не нуждается. Если говорить более детально, то основной постулат критики Жане было то, что, рассматривая, в первую очередь, примеры патологического развития памяти отдельных людей, он не ограничивается этим и расширяет свое понятие до масштабов социальной психологии, рассматривает эволюцию памяти в антропогенезе. Он рассматривает память, прежде всего, как вербальную, как конкретный ответ на вопрос, на слово [4; 195].

Для дальнейшего развития изучения социальной памяти был сделан важный вывод Жане о том, что запоминание и воспроизведение являются не репродуктивными, а конструктивными.

Таким образом, понимание материального и духовного в работе Бергсона и формирование коллективной составляющей в рамках памяти создало условия для формирования новой повестки в современной философии, которая оказала значительное влияние на современных исследователей.

Уже в последующем под влиянием идей Бергсона и Жане получает свое дальнейшее развитие исследовательское направление «memory studies». Стоит отметить, что, в целом, это развитие условно подразделяется на три этапа. На первом этапе довольно заметную роль сыграли различные ученые, однако особо выделяют европейских философов Хальбавкса Мориса и Беньямина Вальтера.

Переходя непосредственно к вкладу французского философа Хальбавкса, можно отметить его работу «Социальные рамки памяти», в которой актуализируется понятие «групповая память».

В своей работе Хальбвакс отмечает, что память отдельных людей и групп социально детерминирована, то есть он говорит о том, что память имеет свойство более живо реагировать в случае, если процесс воспоминания проходит совместно с членами семьи, друзьями и т.д. В этом смысле, по мнению Хальбвакса, и существует коллективная память, а также социальные рамки для памяти [5].

Хальбвакс внес также важное понимание природы памяти, где он указывает на то, что воспоминания реконструируются, а не копируют прошлые события.

Теория коллективной памяти Хальбвакса является функционалистской. Память функционирует как механизм, объединяющий группы и укрепляющий идентичность. Поэтому его теория игнорирует противоречивые воспоминания и склонна предполагать, что те воспоминания, которые не согласуются с группой, постепенно исчезают из памяти.

В то же время ряд его современников философов критиковали подобный подход к изучению природы человеческой памяти. Так, к примеру, немецкий ученый Ассман Ян в своей критике отмечал, что Хальбвакс не ограничился анализом социальных рамок памяти, а пошел еще дальше, провозгласив коллективным предметом память и воспоминания, создав концепции «групповой памяти» и «памяти эпохи», в которых понятие памяти превращается в метафору [6; 117].

Если переходить к исследованиям Бенямина, то можно выделить его концепцию воспоминания, названной им «Eingedenken» (Эйнгеденкен). Это понятие является неологизмом и состоит из немецких слов, таких как «Gedenken» (воспоминание, воспоминание) и «Andenken» (сувенир, напоминание или как глагол *andenken*, чтобы почтить и отметить кого-то или что-то), которые, по предположению, с приставкой «ein-» обозначают охватывающее движение, направленное внутрь [7; 62].

В целом, согласно концепции Бенямина, прошлое понимается не как продукт фактов, надежно сохраненных в памяти, а скорее, как конвергенция в памяти накопленных и часто неосознанных данных. Вместо передачи события как такового, Эйнгеденкен вызывает образ подлинного рассказчика, который вкладывает событие в свою собственную жизнь, чтобы передать его как опыт тем, кто слушает.

В рамках истории развития исследовательского направления «memory studies» выделяется и второй этап, в период которого особую роль сыграли представители школы «Анналов», которые выпускали одноименный журнал по проблеме изучения памяти.

Концепция социальной памяти в дополнение к Хальбваксу была разработана и другими представителями школы «Анналов». Как известно, задачей новой школы «Анналов» было синтезировать все социальные и гуманитарные знания в рамках истории, преодолевая дисциплинарные барьеры. Попытки синтеза социально-гуманитарных знаний в рамках школы анналов осуществлялись, можно сказать, вне философской рефлексии, и сами историки подчеркивали свою ориентацию на эмпирическое знание и тесную связь с историческим фактом.

Попытки создать «тотальную историю», которые предпринимались четверть столетия учениками основателей школы «Анналов», угасают к 1980-м гг., когда произошел методологический поворот к так называемой «новой культурной истории». Она основана на том факте, что единственным и реальным объектом изучения является культура. Если анналы пытались осуществить синтез на основе социально-экономической истории, добавив изучение культуры и менталитета, то новая культурная история фокусируется на изучении культуры и менталитетов [8; 384].

Проблема исторической памяти с этого момента рассматривается в основном представителями культурной истории, в том числе «третьим поколением» школы. К третьему поколению школы «Анналов» относятся французский историк Ле Гофф Жак, который подходит с новых позиций к проблеме памяти. К числу представителей этого поколения также относится французский исследователь Ферро Марк.

Работа Ферро «Как рассказывать историю детям в разных странах мира» рассматривает проблему исторической памяти и ее использования в политических целях. Также в ней автор выделяет «три центра истории»: «история победителей», «история проигравших» и «коллективная память общества». По мнению Ферро коллективная память накладывается на институциональную историю победителей [9].

Однако большую роль в дальнейшем развитии исследовательского направления сыграл вклад французского историка Пьера Нора и его семитомный труд «Места памяти», в котором были каталогизированы памятники, идеи, символы, тексты, праздники, которые были связаны с идентичностью французской нации [10; 26].

Концепция «мест памяти», которая сегодня дала название всей исторической школе, была заимствована Норой у английского историка Йейтс Фрэнсис, которая в своей работе «Искусство памяти» ввела это понятие для описания техники мнемотехники ораторов связывать каждый тезис своей речи с определенным объектом или областью пространства в аудитории [11].

В своей работе Нора подходит к вопросу изучению памяти посредством основной теоретической конструкции, основанной на актуальности коллективной памяти и мест сакрализации ее.

По мнению Норы, места памяти неоднозначны в первую очередь потому, что они существуют на пересечении истории и памяти, между институциональным празднованием и частным или общественным пониманием прошлого. Эта двусмысленность усугубляется тем фактом, что участки памяти функционируют на трех уровнях: материальном, символическом и функциональном. Имея материальное существование в качестве объекта, они также символизируют определенные ценности и функционально интегрированы в социальный ритуал и рутину.

Из работ «третьего поколения» историков школы анналов проблемы изучения памяти приобретают острый социальный характер, который до сих пор последовательно усиливался.

Подводя итог, можно сказать, что внимание к проблемам социальной, групповой, исторической, культурной памяти, возникшее в 20-е годы XX века, начиная с 80-х годов XX века становится действительно глобальным.

В целом, определение третьего этапа несколько условно, но все же можно сказать, что этот период ведет свой отсчет с 1990-х гг., в определенной степени на тот момент «memory studies» фокусируется на вопросах дальнейшего изучения памяти именно с позиции междисциплинарного подхода.

Представленный анализ показывает, что развитие направления «memory studies» вообрало в себя не только методы и характеристики, различных социогуманитарных дисциплин, но и также весьма близко находится к темам медиа и политики.

Если говорить о том, с чем связан подобный исследовательский интерес к вопросам памяти, то можно выделить ряд факторов, сыгравших позитивную роль:

1. Дисциплинарный фактор, связанный с тем, что это состыковывалось с развитием гуманитарного знания, уже начиная с середины XX в. В целом, определенным важным фактором в дисциплинарном плане стало то, что на тот момент история как наука оказалась под весьма сильной критикой. В этой связи «memory studies» как раз позволяли решить проблему субъективного восприятия истории, путем анализа всех компонентов не только исторических факторов или писем, но и культуру, быт, верования и традиции.

Подобные явления в части популярности «memory studies» высказывала немецкая исследовательница Ассман Алейда, которая предположила, что рост интереса к вопросам «коллективной памяти» связывает с большим количеством исследований в 60–70-х гг. XX в., изучавших феномен политических идеологий, особенно в период Второй мировой войны. Также она отмечает, что формирование новых категорий исследований, таких как «социальное воображаемое», «воображаемое общество» и «коллективная память» за авторством Лакана Жака и Андерсона Бенедикта способствовало их принятию и закреплению в обществе [12].

Несколько другое мнение о роли концепции памяти в философской науке высказал американский исследователь Канстайнер Вульф, который отметил, что «memory studies» путем конкретных примеров объясняет работу репрезентаций и чем объясняется их власть в обществе.

2. Социальным фактором, по мнению немецкого историка Ассмана Яна, стало то, что в историческом плане в обществе произошла смена поколений, ушедшее поколение было свидетелем тяжелейших событий в истории человечества. А дальнейшая популяризация среди академической среды и общества вопросов изучения памяти он объясняет наличием экзистенциальной тоски по прошедшим дням.

В своих суждениях Нора Пьер отмечал популярность «memory studies» в том, что на тот момент отмечались два важных события, это ускорение истории и процесс деколонизации. Тем самым, по его мнению, эти два события привели к тому, что в академической среде и, в целом, масс-медиа происходили дискурсы по вопросу сохранения того или иного события в форме коллективной памяти.

Также процесс деколонизации обострил вопросы собственной идентичности не только среди стран бывших колоний, но и среди самих метрополий, которые уже пытались стереть свое прошлое и становились на дорожку изменений не только правового, но и культурно-социального характера.

3. Влияние технической революции с момента формирования электрических средств запоминания, записывания и воспроизведения различной информации привело к росту интереса к «memory studies».

Подобные значительные изменения в своей работе французский историк Ле Гофф Жак получили название «революция памяти». Также, по его мнению, подобная революция способствует демократизации коллективной памяти, однако не все его коллеги разделяли подобную точку зрения.

Вместе с тем такое отмеченное положительное отношение представителей исследовательской сферы к направлению «memory studies» не смогло уберечь от нарастающей критики с начала 2000-х гг.

Во многом философы отмечают, что подобный кризис связан с тем, что до сегодня не ясен понятийно феномен «память», а также отсутствуют ясные критерии отнесения предмета исследования к «memory studies». Определенную неясность в рамках понятийного определения феномена «память» отлично обрисовал канадский психолог Тулвинг Эндель, который составил список из 256 типов памяти, включив также туда созданные историками термины «культурная память», «историческая память», «политическая память», «архивная память» и т.д. [13; 53].

Заключение

Исследовательское направление «memory studies» продолжает вызывать серьезные дебаты в философии и когнитивных науках, а также в гуманитарных и социальных науках в более широком смысле. Они являются захватывающим центром для междисциплинарных исследований. Чтобы лучше понять их историческое развитие, информационные, функциональные и эпистемологические свойства, когнитивные и культурные последствия, а также нормативные аспекты, нам необходимо использовать междисциплинарный подход, при котором философы могут анализировать и синтезировать концепции и подходы из когнитивной науки, нейробиологии, культурологии, когнитивной археологии и взаимодействия человека и компьютера. Основываясь на эмпирических исследованиях и, таким образом, используя натуралистический подход, эта статья дала интегративный обзор философских аспектов технологий памяти. В нем были выявлены связи между их метафизическими, эпистемологическими и этическими аспектами, а также определены некоторые темы для будущих исследований.

Список литературы

- 1 Бергсон А. Материя и память. [Электронный ресурс] / А. Бергсон; пер. с фр. А. Баулер. — СПб.: Изд. Д.Е. Жуковского, 1911. — 268 с. — Режим доступа: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003776408.
- 2 Метусова А.А. Проблема времени в философии А. Бергсона и М. Хайдеггера / А.А. Метусова // Гуманитарные чтения в Политехническом университете. — СПб.: ПОЛИТЕХПРЕСС, 2020. — С. 134–138.
- 3 Евлампиев И.И. Метафизический статус памяти в «философии жизни» Льва Толстого и Анри Бергсона / И.И. Евлампиев, И.Ю. Матвеева // Вопросы философии. — 2018. — № 12. — С. 141–151.
- 4 Hancheva C. Social trauma memory construction. Social Trauma / C. Hancheva // An Interdisciplinary Textbook, Springer. — 2021. — P. 191–200.
- 5 Хальбвакс М. Социальные рамки памяти [Электронный ресурс]. / М. Хальбвакс; пер. с фр. С. Зенкин. — М.: Новое изд-во, 2007. — 348 с. — Режим доступа: <https://klex.ru/iif>.
- 6 Галяс И.А. Историческая память как хронотоп исторического сознания / И.А. Галяс // Потемкинские чтения. — Севастополь, 2021. — С. 116–118.
- 7 Дриккер А.С. Горизонты памяти: воспоминания детства как опыт образного постижения времени в философии Вальтера Беньямина / А.С. Дриккер, О.А. Коваль // Филос. журн. — 2021. — Т. 14. — № 1. — С. 52–67.
- 8 Очиров Б.В. Школа «Анналов»: истоки, основания и концепции / Б.В. Очиров, В.Н. Амыкова // Наука XXI века: вызовы и перспективы. — 2019. — С. 383–387.
- 9 Ферро М. Как рассказывать историю детям в разных странах мира. [Электронный ресурс]. / М. Ферро; пер. с фр. Е. Лебедева. — М.: Книжный клуб, 2010. — 366 с. — Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/5-06-001839-3/5-06-001839-3.pdf>.
- 10 Нора П. Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. — С. 17–50.
- 11 Йейте Ф. Искусство памяти [Электронный ресурс]. / Ф. Йейте; пер. с англ. — СПб.: Университетская книга, 1997. — 480 с. — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/yates02/index.htm>.
- 12 Ассман А. Трансформации нового режима времени [Электронный ресурс]. / А. Ассман; пер. с англ. В. Кучерявкина. — М.: Новое литературное обозрение. — 2012. — № 4. — С. 16–31. — Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nlo/2012/4/transformaczii-novogo-rezhima-vremeni.html>.
- 13 Гринева М.П. Автобиографическая память как один из видов долговременной памяти / М.П. Гринева // Вестн. Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина. Сер. Психология. — 2011. — № 45. — С. 52–54.

А.А. Құдайбергенова

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар шеңберіндегі «memory studies» философиялық концептуализациясы

Мақаланың мақсаты — есте сақтау генезисін жүйелі түрде зерттеуді ең маңызды философиялық ұғымдар мен идеялар арқылы ұсыну. Сондықтан, мақаладағы әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі жад феномені әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың нәтижелерін, сондай-ақ есте сақтаудың маңызды аспектілерін түсінудегі олардың пәнаралық сипатын философиялық зерттеуді қамтиды. Есте сақтау құбылысын философиялық зерделеу зерттеу тақырыбын оның даму барысында осы тұжырымдамамен белгіленген объект ретінде нақтылау міндетін қояды. Есте сақтау құбылысын зерттеу біздің философиядағы оның қабылдау тарихына назар аударғанымызды дәлелдейді, есте сақтау саласының субъектілік ұйымының кезеңдерін түсіндіреді, яғни кейінірек есте сақтау философиясының дамуы үшін зерттеу көзіне айналған зерттеу салалары мен пәндерін анықтайды. Мәлімделген тәсіл категориялық контексті анықтайтын негізгі категорияларды түсіндіруге мүмкіндік береді, яғни «есте сақтау» мәселесі нені білдіреді, оның генезис ұғымындағы есте сақтауды зерттеудің пәндік саласы қалай және қандай екендігі. Сонымен бірге, жады тұжырымдамасын философиялық түсіндіру философтар мен зерттеушілерге әртүрлі философиялық немесе әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулерде анықталған жады тұжырымдамаларының ерекше мағыналарын және жадтың бұл көрінісі ғылымның практикалық қызметіне қалай қызмет еткенін көрсетуге көмектесетін әдіснамалық тәсілдер мен көзқарастарды зерттеуді қажет етеді. «Memory studies» зерттеу бағытының генезисін және жадты тұтас жүйе ретінде түсінуді талдау көрсетілген құбылыстың табиғатын түсінудегі философиялық теорияның құрылымдық кезеңдерін жіктеуді ұсынған.

Кілт сөздер: философия, жады, «memory studies», генезис, «Жылнамалар» мектебі, есте сақтау орындары, ұжымдық жады, жадыны зерттеу, жады саясаты.

А.А. Kudaibergenova

Philosophical conceptualization of “memory studies” in the framework of socio-humanities

The purpose of the article is to present a systematic study of the genesis of memory through the most significant philosophical concepts and ideas. Therefore, the phenomenon of memory in socio-humanitarian knowledge in the article assumes a philosophical study of the results of social and humanitarian sciences, as well as their interdisciplinary nature in understanding the most important aspects of memory. The philosophical study of the phenomenon of memory sets the task of clarifying the subject area of research as an object marked by this concept throughout its development. The study of the phenomenon of memory explains our attention to the history of its perception in philosophy, clarifying the stages of the subject organization of the field of memory, i.e. such areas of research and subjects that later turned into a research source for the development of the philosophy of memory. The stated approach allows us to explain the main categories that define the categorical context, i.e. what is designated by the problem of “memory”, how and which subject area of memory research is represented in its genesis. At the same time, the philosophical interpretation of the concept of memory requires the study of methodological approaches and views that help philosophers and researchers to represent the distinctive meanings of memory concepts defined in various philosophical or socio-humanitarian studies, and how this representation of memory served the practical activity of science. The analysis of the genesis of the research direction “memory studies” and the understanding of memory as an integral system contains the proposed classification of the structural stages of philosophical theory in understanding the nature of this phenomenon.

Keywords: philosophy, memory, memory studies, genesis, school of “Annales”, places of memory, collective memory, memory research, politics of memory.

References

- 1 Bergson, H. (1911). *Materia i pamiat* [Matter and Memory]. (A. Bauler, Trans). Saint Petersburg: Izdatelstvo D.E. Zhukovskogo. Retrieved from https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003776408 [in Russian].
- 2 Metusova, A.A. (2020). Problema vremeni v filosofii A. Bergsona i M. Khaideggera [The problem of time in the philosophy of A. Bergson and M. Heidegger]. *Gumanitarnye chteniia v Politeknicheskomo universitete — Humanitarian readings at the Polytechnic University*. Saint Petersburg: POLITEKHPRESS [in Russian].
- 3 Evlampiev, I.I., & Matveeva, I.Yu. (2018). Metafizicheskii status pamiati v «filosofii zhizni» Lva Tolstogo i Anri Bergsona [The metaphysical status of memory in the Philosophy of Life by Leo Tolstoy and Henri Bergson]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy*, 141–151 [in Russian].

- 4 Hancheva, C. (2021). Social trauma memory construction. *Social Trauma—An Interdisciplinary Textbook*, Springer, 191–200.
- 5 Khalbvaks, M. (2007). *Sotsialnye ramki pamiati* [The social framework of memory]. Moscow: Novoe izdatelstvo. Retrieved from <https://klex.ru/iif> [in Russian].
- 6 Galias, I.A. (2021). Istoricheskaia pamiat kak khronotop istoricheskogo soznaniia [Historical memory as a chronotope of historical consciousness]. *Potemkinskie chteniia — Potemkin readings*, 116–118 [in Russian].
- 7 Driker, A.S., & Koval, O.A. (2021). Gorizonty pamiati: vospominaniia detstva kak opyt obraznogo postizheniia vremeni v filosofii Valtera Beniamina [Horizons of memory: childhood memories as an experience of imaginative comprehension of time in the philosophy of Walter Benjamin]. *Filosofskii zhurnal — Philosophical Journal*, 14, 1, 52–67 [in Russian].
- 8 Ochirov, B.V., & Amykova, V.N. (2019). Shkola «Annalov»: istoki, osnovaniia i kontseptsii [The “Annales” School: origins, foundations and concepts]. *Nauka XXI veka: vyzovy i perspektivy — Science of the XXI century: challenges and prospects*, 383–387 [in Russian].
- 9 Ferro, M. (2010). Kak rasskazyvat istoriiu detiam v raznykh stranakh mira [How to tell a story to children in different countries of the world]. Moscow: Knizhnyi klub. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/5-06-001839-3/5-06-001839-3.pdf> [in Russian].
- 10 Nora, P. (1999). Problematika mest pamiati [Problematics of places of memory]. *Frantsiia-pamiat — France-memory*, Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- 11 Ieits, F. (1997). Isskustvo pamiati [The art of memory]. Saint Petersburg: Universitetskaia kniga. Retrieved from <http://psylib.org.ua/books/yates02/index.htm> [in Russian].
- 12 Assman, A. (2012). Transformatsii novogo rezhima vremeni [Transformations of the new time regime]. *Novoe literaturnoe obozrenie – New Literary Review*, 4, 16–31. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nlo/2012/4/transformaczii-novogo-rezhima-vremeni.html> [in Russian].
- 13 Grineva, M.P. (2011). Avtobiograficheskaia pamiat kak odin iz vidov dolgovremennoi pamiati [Autobiographical memory as one of the types of long-term memory]. *Vestnik Kharkovskogo natsionalnogo universiteta imeni V.N. Karazina. Seriiia Psikhologiiia — Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Psychology series*, 45, 52–54 [in Russian].

G. Kasbayeva¹, R. Imanjussip¹, Bülent Şenay²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Bursa Uludağ University, Bursa, Turkey

(E-mail: gkasbaeva@mail.ru, raushankoshenova@mail.ru; bulend1@gmail.com)

Some aspects of the creative industry development in Kazakhstan

Economic, social, and political modernisation is the key to the development of the state, but cultural modernisation, in particular the modernisation of culture and the arts, is also important. This renewal ('improvement') of an established industry in the context of specific values (including, the West) and socio-cultural realities, paradigms of progress, efficiency, improvement, development of various initiatives, emergence of subcultures, and others involves reflection in accordance with the requirements. Today, the focus on human life and culture is mainly on the values and style of the Western world and the development of individualism and greater freedom, such as creativity, which leads to an understanding and change in the modernisation of culture and art. One of the problems of high socio-cultural conditions for the development of contemporary creative industries in Kazakhstan is the lack of necessary theoretical and methodological basis for their active implementation in the domestic socio-humanitarian tradition. Secondly, systematic research of Kazakhstani society, cultural environment and science based on the work and experience of foreign scientists studying the development of this type of socio-cultural practice is needed due to the lack of publications and developments on this issue. The paper aims to review the literature on the field of creative industries in the world, analyse the achievements of individuals in the field of arts and culture in Kazakhstan and identify the legislative documents necessary for the development of the creative industries. The research is based on general historical, logical, and comparative methods. The authors believe if the state supports the creative industries in Kazakhstan, modernisation of public consciousness in Kazakhstan, conducting a policy of integration of culture and commerce within the creative industries, taking into account positive aspects of the new era, adaptable to the times; the development of the Kazakhstan "Creative Industries Development Concept" may open new horizons for the creative economy development in Kazakhstan.

Keywords: culture, art, modernisation, creative industries, cultural management.

*'Fine arts, literature, music, cinema, and theatre
very often mirror the politics of a society'*

Martina Fisher

Introduction

Our research looks into the culture as a collection of creative resources in which the driving force behind the post-industrial revolution. "Creativity" is a key concept in the post-industrial world. Creative spheres directly use the resources of culture. These are areas based on personal creativity, skill and talent, and they can create value and jobs by producing and using intellectual property, from visual and theatrical art to software and the media.

Today seems that the phenomenon of changing the socio-cultural reality - modernization - is helping to open up new "boundaries" of political, economic, legal, and other components of cities, regions, and countries. Modernization is also a process, carried out in any sphere of human activity, determining the tendencies of development depending on their current state and passing from one phase of life to another. For instance, the emergence of modernization theory, which was formed based on analysis and reflection of changes occurring in preindustrial and subsequent epochs, in the post-modern post-post-industrial period today. Therefore, the interest is increasing in research in our society. At what stage modernization would be actively manifested in the conditions of scientific and technological progress and the transition to the capitalist mode of production, which required changes in the system of management, the economy and the political structure.

According to political scientist S. Huntington, modernization as a process has nine different characteristics: "Revolutionary, complex, systemic, global, extended, stepwise, homogenizing, irreversible, progressive" [1; 287]. These characteristics cover all spheres of human activity and can have a positive or negative impact on human life.

Economic, social, political modernization is a key factor in the development of the state, but cultural modernization, or rather modernization of the sphere of culture and art is relevant.

This includes updating/upgrading (“improvement”) of the industry, established in the context of specific values (including Western), and reflection in accordance with the requirements for socio-cultural reality, the paradigm of progress, efficiency, improvement, the development of various initiatives, the emergence sub-cultures, etc.

Today the focus in human life, culture is mainly on the values and style of the representatives of the Western world, as well as on the development of individualism and a great expression of freedom, for example, creative activity, which leads to understanding and at the same time changing the trend of modernization of the sphere of culture and art.

It should be noted that as a result of the modernization of the sphere of culture and art in various historical periods, the socio-cultural reality of the Western world was characterized by “excitement”. For example, in history of the Renaissance in the Enlightenment, the birth of talented artists, along with mastery of literary creations and information technology, was the creation, reproduction, distribution, and marketing of artistic products.

Experimental

When studying the issues of the creative industry development in Kazakhstan, historical-logical and comparing methods are used, i.e. comparative approach. This article provides a comparative analysis of the literature by western scholars and examines the developmental stages of the cultural industry in the world. In addition, we analyze the key terms found in our research using a semantic approach, texts, and interpretations of the content of the development of culture, art, and creative economy using a hermeneutic method.

Results and Discussion

Regarding the high socio-cultural situation of the development of the modern Kazakh creative industry, on the one hand, there is a lack of the theoretical and methodological basis necessary for their active introduction into the domestic social and humanitarian tradition. On the other hand, the study of the process of development of this type of socio-cultural practice, as well as the small number of publications and developments on this issue accumulated by foreign scientists based on the work and experience, there is a need for systematic researched works in the Kazakh society, cultural environment and science. The purpose of this article is to review the works of foreign scientists in the creative industry, to analyze the achievements of individuals in the sphere of Kazakh art and culture, and to identify the legislative documents necessary for the development of the creative industry.

Dwelling some basic terms of our research: “cultural industry” (in the singular, as a whole phenomenon); “cultural industries” (in the plural, as a differentiated phenomenon); “creative industry”, every name change is studied, although its stable, important kernel is preserved. Thus, in this study, the definition of “cultural (or creative) industry” as a special sector of the economy and a kind of socio-cultural practice gives priority to creative and cultural content.

We should note that the concept and technologies of creative industries, studied and implemented in Europe from the far twentieth century, are currently a hot topic for sociocultural research in Kazakhstan and post-Soviet countries. If we consider the scientific development of this aspect, then such foreign authors: T. Adorno, W. Benjamin, F. Bianchini, T. Wood, J. H. Gilmore, J. Kao, J. O’Connor, C. Landry, B.J. Pine, A. Pratt, D. Throsby, R. Florida, D. Hesmondhalgh, M. Horkheimer, J. Hatammimi, and others have revealed the essence and specificity of the concepts of “cultural industry”, “creative industry”, “creativity”, “creative economy” and the published works of these scientists are popular in this field.

Among the Russian researchers, N. Gladkikh, M.B. Gnedovsky, E.V. Zelentsova, S.E. Zuev, L. Kuzovnikova, E.H. Melville, J.E. Milkov, etc. in their works, reveal features, other facets of the creative industry, analyze the experience of foreign colleagues, and also demonstrate the possibilities of adapting the established experience to the realities.

The notion of creative industries developed in the UK and around the world in the 1990s and at first it was introduced in “the document on mapping the creative industries of the Department of Culture, Media and Sports of the British Government”. From classical art, such as performing arts, which includes concerts, theater, opera and ballet, it captures film and photography, as well as computer games and mobile applications. Kazakhstan’s statistical information classification “Culture” still uses classical and outdated understanding, so it lacks a broader definition of creative industries.

Concerning the cultural and creative sphere, economics and social policy are characterized by three activities that are closely related and contradictory to each other:

values such as spirituality, beauty, self-expression, etc.;

- a pragmatic business initiative focused on personal and corporate value;
- state and regional management focused on the development values of the country, the territory, the city and the harmonious interaction of social, ethnic and cultural groups of the population.

According to the scientist E. Zelentsova: “The creative industry is an activity based on individual creativity, skills or gifts and increasing the potential for creating added value and jobs through the production and use of intellectual property” [2; 23]. In 2001, John Hawkins noted that the core of the concept of “creative economy” includes “creative industries” [3; 7], which are now included in the quaternary sector of the economy, specializing in the production and dissemination of knowledge, information and economically successful products with a certain cultural value.

This quaternary sector is now a key sector in the economies of the world’s major metropolises, in particular world and international cities.

“The creative economy is the impact of creative assets on the growth and development of the economy. It can strengthen the profitability of the economy, create new jobs, develop exports, and at the same time enhance the involvement of human capital in social life, cultural diversity and development” [4].

Creative industries can turn the country’s cultural resources into economic resources and bring to the international market products enriched with the country’s culture, that is, to promote Kazakh culture, acquaint the world with Kazakhstan, participate in international competition, and increase the international competitiveness of Kazakhstan.

In 2021, in the President’s Address of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev to the People of Kazakhstan said: “Young and talented sculptors, artists, theatre workers, musicians, writers learn new genres and are constantly in search. However, they remain unnoticed and survive with the help of patron sponsors. It is thanks to these young talents that the culture of Kazakhstan is recognized at the world level” and he set the task that the Government, together with the experts should submit a plan of specific measures aimed at popularizing the new culture and its talented representatives by the end of the year [5]. He also noted the need to consider the possibility of establishing a Creative Industry Support Fund. In this study, we reflect on how the Kazakh creative industry is developing, what regulatory documents are missing and what to understand, where to navigate for this.

In general, the creative industry combines the following components such as advertising, design, architecture, decorative arts and crafts, fashion, film and video and DVD production, music and sound recording, performing arts, television, radio, internet, visual arts, literature and print, multimedia and computer games, museums and cultural organizations [6; 209].

The creative industry is:

- a type of sociocultural practice that is an integral part of creative/cultural innovators;
- a sector of the economy that includes enterprises and entrepreneurs whose products create jobs and added value through the creation and use of intellectual property;
- the economic, political, socio-cultural, informational reality, which synthesizes the sphere of economy, politics, business and the sphere of culture and art, and the factor of development of various territories and their infrastructure. For example, in a number of cities in Western Europe and America, during the outflow of production from economically developed countries, regions, cities to developing countries and regions with cheap labor, these creative industries have become a saving anti-crisis tool. Free factories and factories, sheltered by independent creative companies, became centers of modern art, museums, galleries, which allowed optimum change in the image of a number of cities, by including artists or representatives of the cultural and artistic sphere in the development programmes of specific territories.

Creative industry includes public institutions - non-state theatres, clubs, magazines, galleries, independent artists, network communities, blogs, etc. For example, Australia, Brazil, Great Britain, Germany, China, Lithuania, Russia, Singapore, the U.S., and other countries have created a “creative” space of culture and art, a system of new ideas, knowledge, meanings, code, symbols, texts, information, values, etc.

According to E. Zelentsova, the formation of the creative industry consists of several historical stages:

“Distribution of cultural products from the second half of the 19th century up to the industry: rewriting of manuscripts, copying of art samples, crafts, reproduction of works of applied art, etc.; The appearance in the 15th century of the first “cultural industry” or “culture industry” — book printing;

In the second half of the 19th century, in the 1960s intensive integration into the culture of new technical means, the emergence of new art, industrialization and mass dissemination of cultural consumption,

which led to the emergence of a common concept of “cultural industry” (M. Horkheimer and T. Adorno); the movement of culture towards society and business as the loss of intellectual elite culture adoption [7; 103];

The mid-1970s-90s, the close interpenetration of economy and culture through democratization and the “rejuvenation” of culture; a turn to the position of the elite (marked by the student revolution of 1968, the Woodstock Festival of 1969, etc.); practical and theoretical presentation of “cultural industry”;

In the second half of the 1990s and in the 2000s, the idea of creativity as the main “engine” of social development was widely spread and introduced by the rapid development of creative industries in a number of countries [8; 153].

In our opinion, one of the most effective ways to modernize the sphere of culture and art in today’s socio-cultural environment is creative industries. This is explained as follows:

Firstly, “creative economy”, first recorded in “Business Week” magazine (2000), became a qualitative and modern sector, and John Hawkins in his book “creative economy” (2001) announced the beginning of the post-industrial era, which managed sources of information and knowledge, stating that creativity is the driving force and the main value of reality [9].

Business (large enterprises and corporations of creative industries, small and medium-sized firms of creative clusters);

traditional organizations in the field of culture and art (theatres, museums, libraries, etc.);

intermediary agencies (supporting industries with a specific goal between government and business, as well as consulting, analyzing and assessing the necessary conditions) are considered as an integral part of the creative economy, which in a market environment has a huge impact on the development of culture and art;

Secondly, the American sociologist Richard Florida, in his book “Creative Class: People who change the Future” [10; 208] the post-industrial economy “gave birth” to a new type of people: artists, writers, designers, working on various creative projects. Independent ideas and ingenuity that migrate into the creative economy sector and create a dynamic creative environment are becoming a new and growing “creative class”, increasingly influencing the world and acquiring new talent. Such people attach great importance to the value of the conditions created not for a high career, prestige, and salary, but for ordinary life and work, revealing their creative potential, a tolerant atmosphere and creative stimulation. At the same time, we understand that in modern conditions of life, creativity must become a unique key to the growth of competitiveness and productivity. Therefore, personal creativity and personal freedom are of great interest.

Today, the spheres of culture and art and business actively interact with each other. While the first of these spheres has a valuable content that unites and strengthens the spiritual component of society, the second includes the business area, namely:

1) Efficient production of goods and services aimed at meeting various needs;

2) The activities that have arisen in the post-industrial consumer society in the context of an industrial society whose main objective is profit and which has received a new impetus to development in this era.

In the meantime, the sphere of culture and art as a specific trend of antiquity emerged in the period of formation of homo sapiens, in the period of emergence of ancient forms of value, including spiritual, aesthetic orientations, we see that the sphere of business (business activities, entrepreneurial management) emerged simultaneously with society. According to history, even at that time there were successful traders, merchants, industrialists, whose activities were examples of the successful implementation of this profession. Therefore, we recognize that entrepreneurship has a long history. But if we talk about business in its current state, then we see that it began in the second quarter of the 19th century, in fact, with the professional training of managers as business organizers. Nowadays, this is a favorable period for understanding the importance of a manager’s activity in a market economy, and without professional organizing activities and processes in business, it is impossible to show the optimal dynamics of the sphere of culture and art.

The general field of culture and art and the business sector have five common features:

1) The presence of the result of the development of human needs; 2) The existence of a social character; 3) The existence of common social goals satisfying social needs; 4) The existence of the capacity for recovery, renewal, modernization; 5) Reflecting reality in specific historical forms.

Differences in the sphere of culture and art and in the sphere of business: 1) different targets; 2) distinct cultural and artistic specificities (cost-oriented, focused on satisfying spiritual needs, traditionally pragmatically uninterested sphere of human activity), and the business itself is pragmatic, rational, material and technologically oriented, useful, with a high level of risk.

However, the two noted areas of human activity require productive interaction according to an additional principle, which also contributes to their dynamics. If the field of culture and art takes money and a busi-

ness scheme from the field of business, then the business field understands that in addition to improving the image and increasing sales, partnership with an established industry, the necessary “drive” [11] for a post-industrial, aggressive society, can provide creativity and the need for a product.

The idea that culture and art, which is the key to creativity/innovation, is necessary for business as a source of creativity, was formulated in the 20th century by the unsurpassed expert in American management science Peter Drucker. In his opinion, an entrepreneur should practice writing poetry as a manager to improve his qualities. The Western world lives searching for new sources of creativity [12; 48].

Many contemporary theorists in the field of culture, art and business believe that an invisible mutual energy exchange takes place in these areas. The same energy was initially reflected in the emotions of the recipient, the viewer, the listener, the reader, the consumer, and in the following - in the monetary equivalent as capital. Therefore, authors such as A. Toffler, H. Charles, K. Nordström, and J. Ridderstrale believed that business consists of “living” art, and art from “living” business energy, capable of saving and increasing it [13; 36].

Supporting this idea, the founder and head of the company “Art&Business” Colin Tweedy noted that “art and business are the most important representatives of the human spirit. They are able to influence human resources on an amazing level. Look around, the common business is surrounded by art” [14; 14].

Therefore, we recognize business and art as active phenomena that cannot serve humanity without each other. One gives manifestation of self-disciplined and leadership in a person, the other shows the nature of talent and abilities.

Our country is young and in the history of the culture of Kazakhstan, there was no tradition of patronage. It is impossible to compare Europe with Kazakhstan, which since the Renaissance has formed a tradition of patronage and collecting. In the sphere of the cultural industry, leaders who can communicate well, freely express their thoughts, work competently with information, ultimately know how to build relationships with education, culture, art, and other sectors of the economy.

In an interview with the YouTube channel “NeKurultai”, the managing partner of Dasco Consulting Group, Grandmaster Darmen Sadvakasov pointed out that Kazakhstan could become the “second Korea” in the creative economy thanks to Dimash Kudaibergen. Thus, singers and other successful artists can contribute to the development of a country. In his speech, he noted the phenomenon of Imanbek Zeikenov and Dimash Kudaibergen that creative industries have great potential for development in Kazakhstan. He believes if the ecosystem is properly built around Dimash Kudaibergen, then he can make the same contribution to the economy as AirAstana. “We have a lot of creative, talented individuals. Hence, the state should create conditions for them and support them” summed up the expert [15].

There are many talented youths in Kazakhstan. In recent years, their achievements in the field of culture and art have become world-famous, including Dimash Kudaibergen (singer), Aysultan Seyitov (director, music video director), Jah Khaleb (rapper, singer, beatmaker), Nurlan Saburov (Kazakh comedian, humorist), Ainur Turysbek (designer), Adil Zhalelov/Scriptonite (music producer, founder of Musica36 label), Almagul Menlibayeva (artist), Imanbek Zeikenov (music producer), and others. Despite the lack of support and interest from the state, private investors and the legislative framework for patronage and sponsorship find their place and demand in foreign markets. “Life is constantly evolving according to the requirements of the time, and now we all have the opportunity to revive in a new format our production, cultural, spiritual traditions, when we should work not only with the strength of the forearm, but also with the head, heart, soul” [16]. To summarize the foregoing, it is obvious that Kazakhstanis have every opportunity to demonstrate to the world their skills and talents in the field of art, and with the support of the state, they will make a significant contribution to the creative economy of Kazakhstan.

The good news is that to document state support for measures to develop creative entrepreneurship, bring creative products to export markets, train and retrain personnel for creative industries, support talented Kazakhstanis, manage intellectual property and other measures, the development of the “Concept for the Development of Creative Industries” was proposed by the President of the Republic of Kazakhstan Kassym - Zhomart Tokayev in April 2021, and in November of the same year the task was completed [17]. This document would be paramount both for the State and for experts in this field. The concept was developed in cooperation with international organizations, civil society, business representatives and experts.

According to the head of the project office for the development of creative industries Danat Zhumin, UNESCO and the British Council were involved in the joint work, as well as NCE Atameken, the Association of Creative Entrepreneurs of Kazakhstan, the Association of Creative Industries of Turkic Speaking Countries, the Council of Creative Industries of Almaty, Women in Creative Industries, Eurasian Event As-

sociation, the label of Domestic Jazz Entertainment (Ninety One, Alba, Dna), the Kazakhstan League of CCR (Club of Cheerful and Resourceful) Jaidarman were involved.

Creative unions, production centers, well-known architects, artists, artisans, musicians, and other participants in the creative market were also involved in writing the document. In turn, Chairman of the Board of the Association of Creative Entrepreneurs Ernar Kurmashev thanked the government for attention to the creative industry.

Conclusions

Having discussed the issues about management in the creative industry and culture, the core in the management of culture and art is creativity as well as modernization and the creative economy.

To increase the export of creative products in the country and to make a significant contribution to the development of the country's economy as a model, we undertake new options for modernization of the sphere of culture and art abroad, especially in western countries, and advanced experience in the development and support of the creative industry; obtaining state support for the creative industry of Kazakhstan; unification of culture and commerce within the creative industry of modernization of public consciousness in Kazakhstan to inculcate the positive aspects of the new era, adapting to the passage of time. We hope that the measures and actions that necessitated the development of Kazakhstan's document "Concept for the development of creative industries" will be fruitful and productive in the near future. For instance, according to the statistics of 2020 in the city of Almaty, which is the center of creative industries within the country, the creative center "Alatau Creative Hub", which includes a co-working space, twenty-five free creative circles for children, a platform for master classes and presentations, a media library, educational — exhibition center "ArtBit", where special attention is paid to new technologies in art and culture, the work of the hub pleases. Nevertheless, we hope that the opening of objects of the cultural category (theatres, libraries, museums, concert halls, cinemas, and others) will serve the benefit of the creative generation not only in large cities but also in regional centers and districts. The approved document will be a powerful impulse for the development of the culture and economy of the country, expansion and strengthening of international relations.

References

- 1 Huntington S. The change to change. Comparative politics in the post behavioral era / S. Huntington. — Colorado: Lynne Rienner, 1988. — 357 p.
- 2 Зеленцова Е.В. Творческие индустрии: теории и практики / Е.В. Зеленцова, Н.В. Гладких. — М.: Классика XXI, 2010. — 240 с.
- 3 Howkins J. The creative Economy. / J. Howkins. — BY: The penguin press, 2001. — 288 p.
- 4 UNCTAD & UNDP. Creative Economy Report 2008: The Challenge of Assessing the Creative Economy: Towards Informed Policy-Making. Geneva: United Nations, 3–4. — Retrieved from https://unctad.org/system/files/official-document/ditc20082cer_en.pdf
- 5 Тоқаев Қ.Ж.-К. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар — ел өркендеуінің берік негізі. Қазақстан халқына Жолдауы, 2021 [Электродық ресурс]. / Қ.Ж.-К. Тоқаев. — Қол жеткізу тәртібі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauly-183555>.
- 6 Зеленцова Е.В. Креативные индустрии: зарубежный опыт прикладных исследований и разработок / Е.В. Зеленцова // Культурология: фундаментальные основания прикладных исследований. — М.: Смысл, 2010. — С. 202–216.
- 7 Хоркхаймер М. Культурная индустрия = Kulturindustrie: просвещение как способ обмана масс / М. Хоркхаймер. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2016. — 103 с.
- 8 Зеленцова Е.В. Становление и развитие креативных индустрий в современной культуре: анализ зарубежного опыта. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-kreativnykh-industrii-v-sovremennoi-kulture-analiz-zarubezhnogo-opyta>.
- 9 Культура и креативность. Лекция 4. Креативная экономика [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.culturepartnership.eu/publishing/course/lecture-4>.
- 10 Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. The Rise of The Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life / Р. Флорида. — М.: Классика-XXI, 2011. — 430 с.
- 11 Дранкина Е. Бизнес на языке искусства / Дранкина Е. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: file:///C:/Users/admin/Downloads/TEMA_230_003.PDF
- 12 Peter F. Drucker // The Essential Drucker: The Best of Sixty Years of Peter Drucker's Essential Writings on Management (Collins Business Essentials) — Reissue Edition, Kindle Edition, 2008. — 368 p.
- 13 Нордстрем К. Бизнес в стиле фанк: Капитал пляшет под дудку таланта / К. Нордстрем. — СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2008. — 280 с.
- 14 Art Works Why Business Needs the Arts. An Arts & Business Report — Arts and Business. — Retrieved from <https://www.culturehive.co.uk/wp-content/uploads/2020/10/ArtWorks-Creativity-in-Business-1.pdf>

15 Димаш может вносить такой же вклад в экономику Казахстана, как AirAstana [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://liter.kz/dimash-air-astana/>

16 Айка Адеми. Как развивается креативная экономика в Казахстане [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://forbes.kz/woman/industrii_serdtso_1609328461/

17 Креативті индустрияларды дамытудың 2021–2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000860>

Г. Касбаева, Р. Иманжүсіп, Бюлент Шенай

Қазақстанда шығармашылық индустрияның даму мәселелері

Экономикалық, әлеуметтік, саяси модернизация мемлекет дамуының түйінді кілті десек, алайда мәдени модернизация, дәлірек айтқанда, мәдениет пен өнер саласын модернизациялау өте өзекті. Бұл нақты құндылықтар (соның ішінде Батыс) контекстінде белгіленген саланы жаңартуды/апгрейд («ожақсарту») және әлеуметтік-мәдени шынайылығы, прогресс парадигмасы, тиімділік, жетілдіру, әртүрлі бастамалардың дамуы, субмәдениеттердің пайда болуы және т.б. туындаған талаптарға сай рефлексияны қамтиды. Бүгінде адам өміріндегі, мәдениетке деген акцент негізінен батыс әлемі өкілдерінің құндылықтары мен стиліне, сондай-ақ индивидуализмнің дамуына және еркіндіктің үлкен көрінісіне, мысалы, шығармашылық белсенділікке бағытталған, бұл мәдениет пен өнер саласын модернизациялау үрдісін түсінуге және сонымен бірге өзгертуге жетелеуде. Қазіргі Қазақстандық шығармашылық индустрияны дамытудың жоғары әлеуметтік-мәдени ахуалының бірі отандық әлеуметтік-гуманитарлық дәстүрде оларды белсенді енгізу үшін қажетті теориялық-әдіснамалық базаның болмауы, ал екіншісі, әлеуметтік-мәдени практиканың осы түрінің даму процесін зерделеп, сондай-ақ осы мәселе бойынша жарияланымдар мен әзірлемелердің аздығын ескере отырып, шетелдік ғалымдардың жинақтаған еңбектері мен тәжірибелеріне сүйеніп, қазақ қоғамының мәдени ортасына және ғылымға жүйелі зерттелген еңбектердің қажеттілігі туындап тұр. Мақаланың мақсаты — шетелдік ғалымдардың креативті индустрия бойынша жазған еңбектеріне шолу жасап, қазақстандық өнер және мәдениет саласындағы жеке тұлғалардың жетістіктеріне талдау жасау және креативті индустрияның дамуына қажетті заңнамалық құжаттарды анықтау. Зерттеу жалпы тарихи, логикалық және салыстырмалы әдістерге негізделген. Авторлар Қазақстанның креативті индустриясының мемлекет тарапынан қолдау табуы; Қазақстандағы қоғамдық сананы жаңғыртуда креативті индустрия шеңберінде мәдениет пен коммерцияны біріктіру саясатын қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруі; қазақстандық «креативті индустрияларды дамыту тұжырымдамасы» құжатының әзірленуі қазақстандық креативті экономиканың дамуына жаңа көкжиектер ашады деп тұжырымдайды.

Кілт сөздер: мәдениет, өнер, модернизация, креативті индустрия, мәдениеттегі басқару.

Г. Касбаева, Р. Иманжүсіп, Бюлент Шенай

К вопросу развития творческой индустрии в Казахстане

Экономическая, социальная и политическая модернизация является ключом к развитию государства, но культурная модернизация, в частности, модернизация культуры и искусства, очень важна. Данное обновление/апгрейд («улучшение») устоявшейся отрасли в контексте конкретных ценностей (включая, Запад) и социокультурных реалий, парадигмы прогресса, эффективности, совершенствования, развития различных инициатив, появление субкультур и других включает рефлексию в соответствии с требованиями. На сегодняшний день акцент на жизнь человека и культуру, в основном, сосредоточен на ценностях и стиле западного мира, а также на развитии индивидуализма и большей свободы, такой как творческая деятельность, что приводит к пониманию и изменению процесса модернизации культуры и искусства. Одним из высоких социокультурных условий развития современной креативной индустрии Казахстана является отсутствие необходимой теоретической и методологической базы для их активного внедрения в отечественную социально-гуманитарную традицию, во-вторых, необходимы систематические исследования казахстанского общества, культурной среды и науки, основанные на работе и опыте зарубежных ученых, изучающие развитие данного вида социокультурной практики из-за отсутствия публикаций и разработок по этой проблеме. Целью данной статьи является обзор работ зарубежных ученых в области творческой индустрии, анализ достижений отдельных лиц в области искусства и культуры в Казахстане и определение законодательных документов, необходимых для развития творческой индустрии. В основе исследования — общенсторические, логические и сравнительные методы. Авторы считают, что государственная поддержка творческой индустрии Казахстана, модернизация общественного сознания в Казахстане, проведение политики интеграции культуры и коммерции в рамках творческой индустрии, учитывая позитивные аспекты новой эпохи, адаптируе-

мые ко времени; разработка казахстанской «Концепции развития креативных индустрий» открывает новые горизонты для развития креативной экономики Казахстана.

Ключевые слова: культура, искусство, модернизация, креативная индустрия, управление в культуре, государственная поддержка.

References

- 1 Huntington, S. (1988). *The change to change. Comparative politics in the post behavioral era.* Colorado: Lynne Rienner
- 2 Zelentsova, E.V., & Gladkikh, N.V. (2010). *Tvorcheskie industrii: teorii i praktiki [Creative industries: theories and practices].* Moscow: Klassika-XXI [in Russian].
- 3 Howkins, J. (2001). *The creative Economy.* BY: The penguin press.
- 4 UNCTAD & UNDP. (2008). *Creative Economy Report 2008: The Challenge of Assessing the Creative Economy: Towards Informed Policy-Making.* Geneva: United Nations, 3–4. https://unctad.org/system/files/official-document/ditc20082cer_en.pdf.
- 5 Toqaev, K.Zh.-K. (2021). *Qazaqstan khalqyna Zholdauy: “Khalyq birligi zhane zhuieli reformalar – el orkendeuinin berik negizi [Address to the People of Kazakhstan: “Unity of the people and systemic reforms – a solid foundation for the prosperity of the country”]* Retrieved from <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakistan-halkyna-zholdauy-183555> [in Kazakh].
- 6 Zelentsova, E.V. (2010). *Kreativnye industrii: zarubezhnyi opyt prikladnykh issledovaniy i razrobotok [Creative industries: foreign experience of applied research and development]. Kulturologiya: fundamentalnye osnovaniya prikladnykh issledovaniy — Culturology: fundamental foundations of applied research.* Moscow [in Russian].
- 7 Khorkkhaimer, M. (2016). *Kulturnaia industriia = Kulturindustrie: prosveshchenie kak sposob obmana mass [Cultural Industry = Kulturindustrie: enlightenment as a way to deceive the masses].* Moscow [in Russian].
- 8 Zelentsova, E.V. (2008). *Stanovlenie i razvitie kreativnykh industrii v sovremennoi kulture: analiz zarubezhnogo opyta [The formation and development of creative industries in contemporary culture: an analysis of foreign experience].* Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-kreativnykh-industrii-v-sovremennoi-kulture-analiz-zarubezhnogo-opyta> [in Russian].
- 9 *Kultura i kreativnost. Lektsiia 4. Kreativnaia ekonomika [Culture and creativity. Lecture 4. Creative Economy].* Retrieved from <https://www.culturepartnership.eu/publishing/course/lecture-4> [in Russian].
- 10 Florida, R. (2011). *Kreativnyi klass: liudi, kotorye meniaiut budushchee [Creative class: people who change the future]. The Rise of The Creative Class and How It’s Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life.* Moscow: Klassika-XXI: [in Russian].
- 11 Drankina, E. *Biznes na yazyke iskusstva [Business in the language of art].* Retrieved from file:///C:/Users/admin/Downloads/TEMA_230_003.PDF [in Russian].
- 12 Peter, F. Drucker. (2008). *The Essential Drucker: The Best of Sixty Years of Peter Drucker's Essential Writings on Management (Collins Business Essentials) Reissue Edition, Kindle Edition.*
- 13 Nordstrem, K. (2000). *Biznes v stile fank: Kapital pliaшет pod dudku talanta [Business in a funk: Capital dances to the tune of talent].* Saint Petersburg: Stokgolmskaya shkola ekonomiki v Sankt-Peterburge [in Russian].
- 14 *Art Works Why Business Needs the Arts. An Arts & Business Report – Arts and Buiness.* <https://www.culturehive.co.uk/wp-content/uploads/2020/10/ArtWorks-Creativity-in-Business-1.pdf>.
- 15 *Dimash mozhet vnosit takoi zhe vklad v yekonomiku Kazakhstana, kak AirAstana [Dimash can contribute as much to Kazakhstan’s economy as AirAstana].* Retrieved from <https://liter.kz/dimash-air-astana/> [in Russian].
- 16 Aika Alemi. *Kak razvivaetsia kreativnaia ekonomika v Kazakhstane [Aika World. How the creative economy is developing in Kazakhstan].* Retrieved from https://forbes.kz/woman/industrii_serdtisa_1609328461/ [in Russian].
- 17 *Kreativti industriialardy damytdydn 2021-2025 zhyldarga arналган tuzhyrymdamasy [Concept of development of creative industries for 2021-2025 years].* Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000860> [in Kazakh].

Н.Ф. Ломан^{*}, Г.Б. Алипбекова, С.А. Никифорова, А.С. Ламанова, Б.Б. Рысбекова

«Қарағанды медициналық университеті» КЕАҚ, Қазақстан
(E-mail: loman33@yandex.ru)

Медициналық жоғарғы оқу орнында қазіргі студент жастардың рухани бағдарын қалыптастыру әдісі ретінде философияны зерттеу

Мақалада жалпы білім беретін пәндер циклі (ЖБП), атап айтқанда философия сабақтарында қазіргі студент жастардың рухани бағдарларын қалыптастыру әдістемесі мәселесі қарастырылған. Авторлармен дәрігер-студенттерде моральдық нұсқауларды қалыптастырудың кейбір әдістері анықталған. Оқытудың белсенді түрлері арқылы Абай философиясын оқытуға ерекше көңіл бөлінеді. Кері байланыс сауалнамасын талдау түріндегі зерттеу нәтижелері студенттердің көбіне гуманитарлық бағытта оқуды маңызды деп санайтынын, дәрігер мамандығында философияның маңыздылығын атап көрсетеді. Медициналық университеттегі философия пәнінің өзіндік ерекшеліктері бар. Студенттер сабақта өзінің мақсаты мен өмірлік мәнін түсінеді, топта жұмыс істеуге үйренеді, өз ұстанымдарын дәлелдермен қорғайды, сол арқылы клиникалық ойлау дағдылары қалыптасады. Сонымен қатар ұлы ойшылдардың мұрасын зерттеу белсенді өмірлік ұстанымды, әлемді жақсырақ орынға айналдыруға ұмтылуды қалыптастырады, өзін-өзі жетілдіруге, тұрақты тұлғалық және кәсіби өсуге ықпал етеді, тұлғалық сезімді дамытады, ұлттық қадір-қасиет пен өз халқына деген мақтаншы дамиды. Рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыру процесі денсаулық сақтау саласында болашақ мамандығын алуда маңызы зор. Студент тұлғасының рухани мүмкіндіктерінің критерийлерін анықтау және оның дамуын қадағалау өте қиын. Мақала авторлары денсаулық сақтау саласындағы болашақ маманның рухани-адамгершілік мәдениеті неғұрлым жоғары болса, оның сұранысы, қоғам үшін әлеуметтік мәні де соғұрлым жоғары болады деген қорытындыға келген. Ал ұлы ойшылдар мұрасын зерделеу студенттің рухани кемелденуіне ықпал етеді.

Кілт сөздер: әдіс-тәсілдер, руханият, құндылық бағдарлар, жастар, әлеуметтік және гуманитарлық пәндер, Абай мұрасы.

Кіріспе

Бүгінгі таңда жоғары білім беру саласындағы басты мәселелердің бірі — жастарға құнды рухани бағдарларды қалыптастыру. Құндылық бағдарлары өз кезегінде өткен және қазіргі ұлы ойшылдардың көзқарастарын зерделеуде қалыптасады. Руханият кәсіби және моральдық міндеттерді орындауға, экзистенциалды мәселелерді шешуге, тәуекелдерді бағалауға және стандартты емес жағдайларда шешім қабылдауға көмектеседі. Біздің ойымызша, қазіргі студент жастардың рухани бағыт-бағдарын қалыптастыруға көбіне Абай мұрасын зерделеу ықпал етеді.

Әдістер мен материалдар

Философия бөлігіндегі гуманитарлық бағыттағы пәндерді оқу барысында студенттердің құндылық бағдарларының қалыптасуын бағалау үшін кешенді тәсіл қолданылды, оның ішінде талдау және синтез, салыстыру және жалпылау, дедукция мен индукция, ғылыми абстракциялау және жалпылау.

Нәтижелер және оны талқылау

Қазіргі жаһандық әлемде әсіресе жастар үшін нақты құндылықты мақсаттардың болуы маңызды. Біз әртүрлі ақпарат бар әлемде өмір сүріп жатырмыз және оны түсіну маңызды болып табылады. Студенттерде мұндай жұмыс дағдылары болуы керек және бұл рухани бай тұлғаны дамытуға көмектесетін дүниетанымдық негіздері болған жағдайда ғана үйренуге болады. Сондықтан білім беру парадигмасының мақсаты — студенттің өзін-өзі танытуы және оның тұлғасын қалыптастыру болуы керек. Білім беру жүйесі В.С. Библердің сөзімен айтқанда, «мәдениет адамын» [1: 291], яғни дайын білімді механикалық түрде қабылдамайтын, бірақ оларды ерікті түрде ой елегінен өткізе алатын тұлғаны қалыптастыру мақсатын қоюы керек. Медициналық оқу орнында философияны оқыту

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: loman33@yandex.ru

тәжірибесі студенттерде кейде гуманитарлық білімнің маңыздылығына пессимистік баға беретінін көрсетеді. Бұл жерде студенттер контингентін есте ұстаған жөн. Ең маңыздысы — қоғамның рухани өмір деңгейінің жалпы құлдырауы. Жастар көбіне ештеңе оқымайды, не аз оқиды, өз бетінше білім алуға дағдыланбайды, коммуникативті дағдылары аз, сөздік қорлары төмен, өз ойын ашық айтуға мүмкіндік бермейді. Және бұл барлық осы ұстанымдарды студенттердің өздері растайтын кері байланыс сауалнамаларын талдау дәлелдейді. Студенттердің сыни көзқарасы, белсенділігі артқанын, оқытушының біліктілігіне өз наразылықтарын білдіре алатынын атап өткен жөн. Және бұл жаман емес. Бірақ, оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынасқа негізделген байланыс жоғалады. Және бұл, әрине, кейде мінез-құлыққа әсер етеді. Біз бірінші және екінші курс студенттерімен жұмыс істейміз, олар жаңа оқу жағдайларына бейімделуі керек екенін ескеру керек. Студенттердің моралды тұрғыда өздерін жайлы сезінуі үшін оларға көмектесу керек.

Біздің ойымызша, ұстаз тұлғасының философиялық білімнің «серігі» ретіндегі рөлі зор, өйткені ол студенттер үшін тұлғаланған философияның көрінісі болып табылады. Философияға қызығушылық философия оқытушысының тұлғасына, онымен қарым-қатынасына байланысты болып келеді. «Оқытушы тұлғасынан – студент тұлғасына дейін» медициналық жоғарғы оқу орындарында философияны оқытудағы маңызды постулат болып табылады. Л.Е. Балашовтың «Әркім философиялайды және әркім өзі үшін өмірлік, шын мәнінде философиялық мәселелерді (дүниеге көзқарас, өмірдің мәні мен мақсаты, мамандық таңдау туралы, жақсылық туралы және зұлымдық және т.б.) шешеді. Ендеше, проблемалар лабиринтінде адасып жүргенше, философияны басқалардан үйренген дұрыс емес пе?» деген пікірімен келіспеу қиын [2: 17]. Медик-студенттердің философияға деген қызығушылығын қалыптастыруды оқытушы басшылыққа алуы керек. Медик-студенттердің бейіндік емес пәнді белсенді оқуының бірден-бір мотиві қызығушылық болып табылады. Оқытудың өзекті мазмұны мен қызықты формасы студенттердің сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыруға негіз болады. Оқыту әдістерін оқытушы өзі таңдайды. Біздің елімізде кез келген ЖОО оқытушысы педагогикалық процесті өз қалауы бойынша тандап, құру мүмкіндігіне ие. Ал қазіргі дәстүрлі оқыту үлгілері сізді қанағаттандырмаса, интерактивті оқыту әдістеріне көшуге болады. Оның үстіне жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, кейбір оқытушылар пайдаланатын рефераттық жүйе әрқашан оң нәтиже бере бермейді. Бұған 2020 жылдың қараша айында философия пәнін оқитын медик-студенттердің онлайн сауалнамасы дәлел. Сауалнамаға 185 адам қатысты, оның ішінде 165-і (яғни 89,2 %) семинардың бұл түрі туралы теріс пікір білдірді. Респонденттердің айтуынша, мұндай форма «жалықтыратын», «қызықсыз» және студенттердің ішінде біреуі ғана дайындалады. Шынында да, егер сіз мәтінді жай ғана оқитын бір сөйлеушіні тыңдасаңыз, оны тыңдау қызықсыз болады. Әрине, сіз бұл форманы әртараптандыруға, оны жеткілікті белсенді түрге айналдыра аласыз. Мысалы, біз рефератқа студенттерді қызықтыратын тақырыпты ұсынамыз, содан кейін студенттерге рефераттың байыпты дайындықты қажет ететін шағын ғылыми жұмыс екенін түсіндіреміз. Келесі кезекте ережелерді белгілейміз: сөйлеу ережелері, ақпаратты еркін меңгеру, сұрақ қою және жауап беру. Ал мұндай форманың өз орны бар, бірақ әр сабақта емес. Оқытудың әртүрлі формалары қажет.

Біз әртүрлі ақпараттық кеңістігінде өмір сүреміз. Рухани бағыт-бағдар беру арқылы ғана студенттер ақпаратты дұрыс талдай алады, сонымен қатар алынған нәтижелерді әртүрлі жағдайларда қолдана алады. Мысалы, індет жағдайлары ерекше ақыл-ойды, үнемі ой жүгіртуді талап етті. Дәл жалпы білім беретін пәндер циклінің сабақтарында прагматикалық индивидуализм дәуірі үшін әдеттен тыс дүние туралы өзіндік түсінік қалыптасады. Студент әр түрлі мәселелер бойынша өзіндік пікірінің болуы қажеттілігін түсіне бастайды. Оның қарым-қатынастағы ұялшақтығы, курстастарының теріс бағалануынан қорқу жоғалады. Негізінен медициналық жоғарғы оқу орнында философияны оқу кезінде рефлексияны белсендіруге және өзінің танымдық қабілеттерін талдауға бағытталған тапсырмалар ерекше маңызға ие. Мысалы, «Еркіндік философиясы» тақырыбы бойынша сабақты алайық, онда шағын топтар құрылды (төрт топ – әрқайсысында 3 адамнан) және олардың әрқайсысы ойшылдардың философиялық көзқарастарын қорғайтын дәлелдер, сондай-ақ қарсы дәлелдер дайындауы керек болды. Біздің жағдайда бұл Б. Спинозаның, И. Канттың, А. Камюдің, Сартрдың көзқарастары болды. Бақылау көрсеткендей, студенттердің барлығы дерлік сабақтарды өткізудің ұсынылған формасына қызығушылық танытады. Осылайша, бағдарламалық материал жақсырақ қабылданады, ал студенттер топтық жұмыс істеу дағдыларын игереді. Бұл қалыптасып жатқан дәрігер тұлғасы үшін маңызды, өйткені қарым-қатынас пен ұжымдық жұмыс тәжірибесі болашақта тек пациенттермен ғана емес, әріптестермен де диалог құруға көмектеседі. Мұндай оқыту

әдістері жеке тұлғаның белсенділігін, дербестігі мен жауапкершілігін ынталандырады. Мұндай сабақтарда болашақ дәрігер кәсібі үшін маңызды көшбасшылық дағдылардың дамытады.

Философия сабақтарында диалог ерекше маңызға ие, мұнда әрбір студент өз көзқарасын білдіруге мүмкіндік алады. Біз бұл әдісті қолданамыз, өйткені диалогта студенттер өз көзқарасын дәлелдеу арқылы қорғау қабілетін үйренуге мүмкіндік алады. Диалог пікірталасқа айналса, материалды меңгеру жемісті болады. Философия сабақтарында рефлексияның маңызы зор. Оның көмегімен сіз жаңа алынған ақпаратты түсіне аласыз, оны бағалай аласыз. Рефлексия жазбаша да, ауызша да болуы мүмкін. Бұл семинар барысында ғана емес, эссе жазу кезінде де мүмкін болады. Студенттер өздері дайындап жатқан әртүрлі этикалық дилеммаларды қарастырған кезде өз позицияларын дәлелдеуге өте жақсы. Дилеммалар үлкен қызығушылық тудырады және талқылау туындайды. Осылайша, біз қызықты жауаптар аламыз.

«Адам философиясы және құндылық әлемі» тақырыбын зерттеген кезде студенттерге әртүрлі көзқарастар ұсынылады, олар өз пікірлерін талдап, құрастыруы керек. Мысалы, Блез Паскальдың ұстанымын алайық, ол адамды, оның уайымын түсіну оңай емес деп санайды. Өйткені, кез келген адам тұтас тәуелсіз шексіз әлем. Паскаль әлеммен салыстырғанда адам мардымсыз деп санайды. Ол былай деп жазды: «Адам деген не? Шексіздікпен салыстырғанда — ештеңе, және онымен салыстырғанның барлығы, ол дегеніміз барлығы мен ештеңенің арасындағы бірдене [3: 119]. Адам әлсіз, оңай жойылады, қамыс сияқты, көңіл-күйдің, ойлардың, нанымдардың өзгеруіне ұшырайды. Зауыт сияқты, ол өзінің өмір сүруіне – жерге, сондай-ақ оған өмір сүруге берілген белгілі бір уақыт кезеңіне байланған». Паскаль өмірдің үмітсіздігі жағдайынан оптимистік жол табады. «Адам жай қамыс емес, табиғаттың әлсіз өнімі, ол — ойлаушы қамыс...» [3: 121]. Адамды бұлай атаумен Паскаль не айтқысы келді? Студенттер пайымдай отырып, ең бастысы, ойлауды үйрену және бұл адамгершіліктің негізі деген қорытындыға келеді. Ізгілік — бұл білім, яғни студенттер Сократтың ойларын еске алады. Адамның ұлылығы ойлау қабілетінде екенімен келіспеу мүмкін емес. Адам ойлау үшін туады. Студенттер Декартты еске алады, ол «мен ойласам, мен бармын» деп мәлімдеді және бұл адамның қадір-қасиетін, мақсатын, ізгілігін көрсетеді.

Сабақта көтерілетін маңызды мәселелердің бірі – руханият мәселесі. Руханият туралы ой елегінен өткізе отырып, студенттер бүгінгі күні ол бұрынғыдан да өзекті деген қорытындыға келеді, өйткені бұрын адамгершілік ұстанымдар бала кезінен берілсе, қазір толық еркіндік қамтамасыз етілген. Жастар арасында моральдық қағидалар ескірген деген пікір жиі кездеседі. Білім алушылар құрдастарының білім алуын жеке тұлғаның рухани өсу көзі ретінде емес, формалдылықтың бір түрі ретінде қарастырады деп есептейді. Қазіргі студенттер сезімді тәрбиелеуге, шығармашылық белсенділікті дамытуға арналған көркем әдебиетке барған сайын аз бет бұрады. Кері байланыс сауалнамасын саралай келе, қазіргі жастар аз оқи бастады деген қорытынды жасауға болады. Классиктерді бұқаралық мәдениет алмастыруда, оның міндеті өз бетінше ойлаудың қалыптасуына ықпал етуден гөрі көңіл көтеру болып табылады. Студенттер оқуды ұнатпайтындарын мойындайды. Отбасы тәрбиенің стандарты болудан қалады. Ажырасу статистикасы мұны растайды. Ақша мейірімділікті, сүйіспеншілікті, қамқорлықты ығыстырып, басты құндылыққа айналады. Эгоизм мен индивидуализм әлемінде адамдар жай ғана өзара қолдауға ие емес, жаттық күшейеді. Жеке өсу бірінші орында, ол басқалардың игілігі үшін қызметтен маңыздырақ болып шықты. Бірақ жеке тұлғаның кемелдік дәрежесін көрсететін ішкі дүниенің руханилығы мен байлығы. Ар-ожданды басшылыққа ала отырып, рухани өміріңізге объективті баға бере аласыз. Руханиятты белсенді өмірлік ұстанымды, өзін-өзі тануға деген ұмтылысты және әлемді жақсартуға деген ұмтылысты нығайту арқылы дамыту керек деп ойлаймыз. Біздің ойымызша, ұлы ойшылдар мұрасын зерделеу бұл істе септігін тигізеді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ руханиятының дамуына өлшеусіз үлес қосқан ірі қазақ ойшылдарының бірі Абай адамның мейірімділігі мен шынайылығына, оның жүрегіне, әрине, санасына сенген. Ол ең алдымен ақыл-ойды асқақтатқан, адам өмірінің мәні мен құндылығын жаңа түсінікпен толтырған жастарға арналған құндылық бағдарларын тұжырымдады. Адамгершілік, жанашырлық, достық, сүйіспеншілік өмірде өнегелі қағидалы басшылыққа алу керек деп есептеген Абай үшін басты бағдар болды.

Дағдарыс заманында Абай ойлары ерекше өзекті. Тарихтың бетбұрысты тұстарында адам болмысының шектік, нәзіктік сезімі күшейіп, экзистенциалды мәселелер алға шығады. Абай философиясын оқу барысында студенттер өте қызықты ойларын айтады. Осы жылдар ішінде

студенттердің ұлы ойшылдың философиясын мейлінше табысты меңгеруі үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданылып, біз жыл сайын кері байланыс сауалнамасын талдадық.

Кері байланыс сауалнамасын талдау дөңгелек үстел түріндегі сессиялардың (90%) ең сәтті өткенін, студенттердің де қара сөздерін талқылауға қызығушылық танытқанын (80%), ал баяндамалардың қызықты емес екенін көрсетті (75%). Бір айта кетерлігі, қазіргі жастардың Абай философиясына деген қызығушылығы қай жағынан да сөнбейді. Бұл қазіргі жастардың белгілі бір рухани бағыт-бағдарлары бар екенін, олар әртүрлі, бірақ олардың орны бар екенін көрсетеді. Біз студенттерге жыл сайын көтерілетін мәселелерді анықтадық. Біздің ойымызша, студенттердің білімнің маңызы туралы пікірлері назар аударуға тұрарлық, олар Абайдың «Неліктен біз ересектер ретінде тамақ пен ұйқыны ұмыттыратын қызығушылыққа қанағаттанбаймыз? Неге білім іздегендердің жолын таңдамаймыз?» [4; Жетінші сөз] сұрақтарын атап өтті. Содан кейін олар өздеріне сұрақ қойды: «Мен кітапты соңғы рет қашан алдым? Оқулық емес, әрине. Өкінішке орай, студенттер атап өткендей, олардың көпшілігі бұл сәтті есіне түсірмеді, өйткені олар бұрынғыдай көркем әдебиетті оқымайды. Қазір жастардың дамуына не кедергі? Студенттер қазіргі жастарға қарап отырып, Абай заманынан бері іс жүзінде ештеңе өзгерген жоқ деп ойлауға болатынын атап өтті. Жастар уақыт өте келе деградацияға ұшырайды, жаңа нәрсені үйренуден бас тартады, жаңа ақпаратты қабылдау қиынырақ болады, өзін-өзі дамытуға күш салмайды, көбінесе физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандырады, көбінесе рухани дамуды ұмытады. Сосын, Абай айтқандай, көзбен ғана көрсе, жастың хайуаннан айырмашылығы неде. Баяндамашылар жетінші қара сөзде көтерілген мәселе ХХІ ғасырда өте өзекті екенін атап өтті.

Философия – түп тамырына үңілетін терең ғылым, әр заманның ұлы философтары, олардың ойлары мен тұжырымдары жастардың рухани дамуына ықпал етеді. Мәселен, дөңгелек үстелде Абайдың ғылымды сүйеге шақыратын заңдылықтары туралы, ғылымды танып-білуге кіріссе, қай жерде екеніне студенттер де назар аударды. Өйткені, алған білімнен ләззат алып, оны бағалай білсеңіз, әрбір жаңа білім сізге оңай жетеді. Мүмкіндігінше көп білу үшін емес, білім алу процесін жақсы көру үшін оқу керек. Білімде игі мақсаттар қойылуы керек. Медик-студенттер адамдарды емдеу үшін оқу керек деп есептейді және бұл ең маңызды және асыл мақсат. Отыз бірінші қара сөзде студенттер оқуға, есте сақтауды қалыптастыруға арналған нұсқауларды көрді, онда Абай ақпаратты қалай жақсы есте сақтау керектігін түсіндіреді. Бірінші және ең бастысы – мотивті табу, оның не үшін қажет екенін түсіну. Яғни, зерттелетін ақпараттың практикалық мәнін, көлемін табу. Ашық жүрекпен, айтылғанның мағынасын түсінуге дайын және ниетте болу. Ойланып, бірнеше рет қайталау. Мидағы нейрондардың процестері арасындағы ілмектік байланыстардың қалыптасуы бірнеше рет қайталауға негізделген, студенттер физиология саласындағы білімдерді пайдалануға назар аударды, яғни ұзақ мерзімді есте сақтау қалыптасады. Медик-студенттердің философияны оқуда пәнаралық білімді пайдаланатынын айта кету керек.

Барлық уақытта адамзат «Адам дегеніміз не?» Оның бар болуының мәні неде? деген сұраққа жауап беруге тырысты. Ұлы Абай мұрасын зерделеуде студенттерді қызықтырған тағы бір мәселе бұл да талқыға түсті. Өз халқын сүйетін, сенетін тұлға ретінде Абай нағыз патриоттың үлгісі болып табылады. Студенттер Абай шығармаларын оқи отырып, оның өз Отанын көркейтп, өркендетуді шын жүректен қалайтынын, жастарды адамгершілікке, жақынына жанашырлыққа үйреткенін байқауға болатынын атап өтті...». «Пайданы ойлама, намысты ойла, білімге талпын» деп жазды. Абай жастарға сенген, өйткені адамның өмірлік қасиеттері жас кезінде қалыптасады. Ұлы ойшылдың өз халқының болашағын ойлайтыны — жастар. Ал қазіргі ХХІ ғасырда жастар қандай? Студенттерге осындай сұрақ қойылды. Олар қазіргі заманда қазіргі жастардың рухани азғындауы туралы пікірдің басым екенін атап өтті. Студенттер бұл пікірмен келіспей, қай уақытта да жаман және жақсы адамдар болатынын, кез келген қоғам біркелкі болмайтынын, яғни тек жас ерекшелігіне қарап жалпылап, стигматизациялауға болмайтынын атап өтті. Студенттер өз ұрпағына риза, олар алға қойған мақсаты бар, соған қарай батыл баратын озық адамдар деп есептейді. Олардың арасында көптеген қызықты адамдар бар. Мүмкін, жастар кітапты аз оқи бастаған немесе мұражайға бара бастаған шығар, бірақ уақыт та бір орнында тұрмайды. Барлық ұрпақтардағы сияқты бүгінгі жастардың да бойындағы жаман қасиеттер бар. Соның бірі, студенттердің айтуынша, сәнге ойланбастан еліктеу. Ал енді сән тек ақымақ киімдерді ғана емес, сән одан әрі тарады, ол мінез-құлыққа, формаларға – жаман әдеттерге, жиіркенішті мінез-құлыққа әсер етеді. Көптеген жастар басқа адамдардың бейнесін көшіріп қана қоймай, мінез-құлқын да көшіреді. Ол жақсы емес. Өйткені, әр адам – тұлға және өзінше бірегей, бұл оны басқалардан ерекшелендіреді, оны өзі жасайды. Студенттер ойлайды, еліктейді,

өздерін жоғалтады, қоғамдық пікірдің құлы болады. Сіз өзіңізді өзіндік құндылықтары бар, қиындықтарды жеңе алатын бірегей тұлға ретінде қалыптастыруыңыз керек. Және осы жағдайда ғана нағыз тұлға болуға болады. Ал ол үшін көп нәрсе керек, жақсы оқу керек. Баяғы заманнан ата-бабаларымыз даналығын, нақыл сөзін, тәжірибесін жеткізген. Сондықтан Сократ, Аристотель, Конфуций және басқа да көптеген философтар, ойшылдар жас санаға мүмкіндігінше көп даналықты үйретуге және енгізуге және дұрыс этикалық нормаларды тәрбиелеуге тырысты. Біздің Отанымызда, студенттер атап өткендей, бұған Абай Құнанбаев назар аударды. Жастар оның нақыл сөздерін, өлеңдерін, қара сөздерін тыңдап, олардан көптеген сұрақтарға жауап табады. Абайдың дана да көркем сөздері көп, бірақ оның ұсынысы шәкірт үшін — сыртқы және ішкі күмән мен жамандыққа бой алдырмау маңызды екенін атап өтті. Айта кету керек, көптеген жастар рухани өзін-өзі бекітуге ұмтылады. Дегенмен, сыртқы әсерге көніп, теріс жолға түсіп кететіндер де бар. Сондықтан өзіңізді рухани тұрғыда орнықтыру, яғни нақты моральдық нұсқауларға ие болу маңызды. Міне, осы жерде Абай мұрасы септігін тигізеді, ол айтылған сөздің мәнін түсінуге ықыласпен, ықыласпен зерделі адамдардың ақыл-кеңесін тыңдауға шақырады. Бұл тамаша және маңызды кеңес. Басқа адамның пікірін тыңдай және ұғына білу маңызды. Дегенмен, сіз өзіңіздің талдауыңызды жасауыңыз керек. Декарттың сөзін ұмытпаңыз: «Мен ойлаймын, демек, мен бармын». Табынушыларыңа ессіз еліктеу жақсы емес, өйткені өздерін ақылды, епті етіп көрсету үшін адамдар бір-бірін заңсыз әрекеттерге итермелейді деп студенттер қорытынды жасады. Абай «Жаман қылыққа, тізгінсіз мақтаншақтыққа бой алдырған, өзінен-өзі тоқтай алмай, талап қоя алмайтын, Алла алдында да, ар-ұжданында да тазаруға тырыспаған адамды жігіт болмайды...» деп есептейді. Студенттер адам өзінің алдында ғана адал, таза болуы керек деген пікірлерін білдірді. Кез келген адам Аллаға сене алады, бірақ ол Алла разылығы үшін емес, өзі үшін Адам болуы керек. Адам кез келген болуы мүмкін: мейірімді, зұлым, ақылды, ақымақ, арам, бәрібір. Әр адам маңызды, жаман адамдар болмаса жақсылықтың не екенін білмес едік. Осы пікірмен кейбір студенттер келіседі. Сондықтан әркім өзінің кім болғысы келетінін өзі шешіп, Адам болуға ұмтылуы керек.

Біраз жылдардан бері Абай философиясының бүгінгі күндегі өзектілігіне назар аударып, өзекті мәселелерді көтеріп, білім алған адамды олардан тек өз пайдасын көрмеуге шақырады. Студенттер бұл пікірмен келіседі, өйткені әрбір адам — Отанымыздың кішкентай бөлшегі. Мәдени жастар болашақта мемлекетімізді құрметтеудің кепілі және мемлекеттің қарқынды даму факторларының бірі, «ғылымдарды зерттей отырып, өз алдына айқын және асыл мақсаттар қоя отырып, басқалармен дауласу үшін білім алуға ұмтылма» [4; Отыз екінші қара сөз]. Мұнымен келіспеу қиын. Әрине, ақылға қонымды шектерде дау сенімнің берік болуына, мәселелердің дұрыс шешімін табуға көмектеседі, бірақ оған шамадан тыс ынта-жігер адамды тек қана бұзады, ал адамдық қадір-қасиетті қорлау ешқашан мәдениет пен жақсы тәрбиенің белгісі болған емес.

Уақыт көрсеткендей, бірнеше ондаған жылдар, тіпті ғасырлар бұрын өзекті болған мәселелердің көпшілігі бүгінде өзекті болып қала береді. Ұрпақ алмасуы олардың арасында келіспеушілік тудыратыны сөзсіз. Абайдың өмірлік тәжірибесі мол, қазақ халқын сыни ойлауға шақырған. Мысалы, Абай он бесінші қара сөзінде адамның жеңілдігі мен ақымақтығы тақырыбын қозғайды, ақыл-ойдың логикалық әрекетімен қуатталмаған шешімдерді айтады. Бұл туралы Бенедикт Спиноза да атап өтті, ол адам шешім қабылдағанда өзінің құмарлығына ермеу керек, оны саналы дәлелдермен қуаттау керек деп жазды. Бұл жерде дәрігер мамандығын, мәртебелі мамандықты таңдауды мысалға келтіруге болады. Бірақ бедел мен мәртебенің астарында үлкен еңбек, күш, жұмысыңызға деген шынайы сүйіспеншілік жатыр. Студенттердің барлығында мұндай түсінік бола бермейді. Абай маған сол күні не пайдалы болды, не үйрендім және болған жағдайдан қандай сабақ аламын деп күнделікті есеп беруді үйретеді. Студенттер бұл жастардың өздеріне қоятын ең қымбат сұрақтар екенін атап өтті, өйткені, күнделікті қарбаластың өзінде кейде қарапайым адами қасиеттерден айырылып, қазіргі жағдайдан қорытынды шығармай, бар күш-жігерімізді қарапайым пайда іздеуге бағыттаймыз. Осыны жеңіп, рухани бай тұлға болып қалыптасуына студенттердің айтуы бойынша Абайдың қара сөздерімен танысу көмектесті.

Абай философиясын оқу барысында студенттер Абай Құнанбаевтың тәрбие, имандылық мәселелерін көтерген 45 шағын философиялық трактат жазғанына назар аударады. Және олардың барлығы, олардың ойынша, бүгінгі жастар үшін өзекті. Қазіргі жастар басқаша, біреулер жақсылыққа ұмтылса, біреулер ұмтылмайды, осыны айта кету керек. Студенттер бүгінгі жастар неғұрлым мәдениетті, адамгершілігі мол болса, мемлекеттің болашағы да соғұрлым жақсы әрі жарқын болады деп санайды, өйткені жастарға үлкен жауапкершілік жүктеледі.

Абай адамның тұлға болып қалыптасуы мәселесін сөздің жоғарғы мағынасында қозғайды. Ол үшін адам бойындағы екі принципті бөліп көрсетеді: физикалық және рухани. «Олардың біріншісі тамақ, сусын және ұйқыны қажет етеді. Бұл тәннің қажеттілігі, онсыз тән жанға пана бола алмайды, ол өсіп, күшеймейді. Екіншісі — білімге құштарлық» [4; Жетінші сөз]. Өкінішке орай, қазіргі жастардың басым бөлігі жанның емес, тәннің қажеттіліктерін бірінші орынға қойып, жақсаруды қаламайтынын студенттер атап өтті. Бұған әдемі сыртқы келбет, әдемі өмірлік серік, байлық бақытты болу дегенді сөз деп есептейтін сән блогерлері көп септігін тигізеді. Студенттер нағыз бақыт адамның сырын ашуда, ой-өрісін, рухын дамытуда екенін, мұндай көзқарас адамның адамгершілік қасиеттерін дамыту барысында ғана қалыптасатынын атап өтті. «Ғаламның көзге көрінетін, көрінбейтін сырын өзіне ашпайынша, өзіне бәрін түсіндірмей адам адам бола алмайды. Ал ондай адамның рухының бар болуы ол кезде басқа жаратылыстың бар болуынан еш айырмашылығы жоқ» [4; Жетінші сөз]. Осы үзіндіге назар аударатын отырып, студенттер жан адамның өмір сүруінің негізі ретінде қызмет етпесе, онда инстинкттердің ақыл-ойдан басым болатынына сенеді, содан кейін адам жануардан аз ғана ерекшеленеді, сол арқылы болып жатқан нәрсені бақылауды жоғалтады. Сондықтан өз іс-әрекеттеріңізді басқара білу қажет. «Рухтың нығметтері тәндікінен салыстыруға келмейтін жоғары екенін түсініп, нәпсі қажеттіліктерін жанның бұйрығына бағындыруымыз керек. Бірақ жоқ, біз мұны істемейтін едік» [4; Жетінші сөз]. Студенттер тәрбиелік сөздерді оқығаннан кейін мен тағы да жақсы кітапты қолға алғысы келетінін және үлкен құлшыныспен оқуға, үйренуге, талдауға кіріскісі келетінін атап өтеді, өйткені бұл үйлесімді дамыған тұлға болудың бірден-бір жолы.

М. Әуезов Абайды маргиналдық тұлға деп есептеді. Ол былай деп жазды: «Маргиналдық мәдениеттердің шекаралық өмір сүру мәселелерінің бірі және ерекше жағдайлар ретінде басқа халықтың тіліндегі шығармашылық фактілерін қамтиды. Маргиналдық тұлғаның ерекше позициясы оның этникалық жағынан жататын мәдениетті сырттан болады, сондықтан кең ауқымда қабылдауына ықпал етеді. Осы мәдениеттің тағдырларына қатысуға саналы түрде бағдарланған жағдайда, ол басқа мәдениеттерге қатысты оның жағдайы мен болашағын тұтас түсінуге ең құнды бейімділікке ие. Осы қасиетінің арқасында маргиналдық тұлғалар бір, бөлек алынған мәдениеттің дамуында да, оның басқа мәдениеттермен өзара байланысы процесінде де тарихта бірнеше рет белсенді тұлғалар рөлін атқарды» [5: 56-67].

«Абайдың көптеген қызықты ойлары бар», – деп жазады М. Әуезов, «Ол тәңірлік шабытпен, құштарлықпен баяндаған. Оның не ойлағанын көру қабілеті бар сияқты. Шығармаларының бейнелері көрнекі, көзге көрінетін. Сонымен бірге оның ішінде нақтылық, логика, абстрактылық, иррационалдық, мистика, эмоционалды лиризм қатар өмір сүрді. Бай сана, терең түйсігі оның бойындағы саналылық пен дедуктивтіктен асып түскенімен, оның мәңгілік (қазір және әрқашан), тұрғылықты жері — ол жерде (мұнда және барлық жерде) жақсылық пен сұлулықтан басқа алаңдататын ештеңе жоқ» [5; 100-104].

Абай адамдардың адамгершілік кемшіліктерін, жаман қылықтарын айтып, надандыққа, жалқаулыққа, қылмысқа баса мән береді. К. Бегалинова «Абай қайғы-қасіреттің, жамандықтың, адами жамандықтың дауасын қайырымдылықтан, ортақ игілікке ұмтылудан, рухтың беріктігінен, әділдіктен, білімнен көреді. Бұл қасиеттердің барлығына өз-өзімен болып, жақсылық жасау арқылы жетуге болады. Ал бұл білімге негізделген адамгершілік және рухани кемелдік арқылы мүмкін болады. Адамда үш қабілет – Ақыл, Сезім, Ерік болады дейді. Адамның мінезі ерік-жігерімен, өзін-өзі ұстай білуімен, құмарлықпен бірге қарастырылады. Бұл қасиеттердің барлығы бірлікте, тұтастықта. Бірақ егер олардың арасында келіспеушілік болса, адам жүрегінің бұйрығына, сезіміне құлақ асуы керек, ол басты рөлде қалуы керек. Сезім сананы дұрыс жолға салып, ерік-жігерді дұрыс пайдалануы керек» [6: 56]. Студенттер Абай философиясын талдағанда да осы ойларға мән берген.

Ұлы Абай мұрасын зерттеу қазіргі студенттердің көптеген өкілдері ұлы ойшылдың ойларын бүгінгі күннің өзекті деп санайтынын көрсетті. Оның философиялық толғаулары әлі де санаға рухани азық. Студенттер Абайдың «философиялауды тек жаттығулар мен ақыл-ойды өз бетінше қолдану арқылы үйренуге болады» деген сөздері әлі талай ғасырлар бойы өзекті болатынына сенеді» [7: 24]. Яғни, Абай философиясы өз бетінше, өзіндік ойлауға үйретеді.

Қорытынды

Қазіргі әлемде қалыптасқан жағдай бірінші кезекте адам болмысының құндылық негіздері туралы мәселені алға тартады. Қазіргі жастардың адамгершілік мәселесі бұрынғыдан да өзекті болып келеді. Бұл бірқатар факторларға байланысты.

Біріншіден, қазіргі уақытта рухани құндылықтардан гөрі материалдық құндылықтардың басым болуымен көрінетін жүйелі дағдарыстың куәсі болып отырмыз, бұл өркениетті көрнекті гуманист А.Швейтцердің пікірінше, өзінің маневрлік қабілетін жоғалтып, тосынсыйсыз апатқа қарай асығатын басқарылмайтын кемеге ұқсатады.

Екіншіден, нарықтық қатынастардың әсерінен қазіргі әлемдегі құндылықтардың ауқымы өзгерді. Осыған байланысты, бір жағынан, кәсіптік қызметті таңдауда еркіндікке алғышарттар жасалады. Екінші жағынан, рухани-адамгершілік нұсқаулардың бұлдырлығы және өзінің болмысының мәнін жоғалту бар. Сондықтан жалпыадамзаттық рухани-адамгершілік құндылықтарды заманауи студенттер әлеміне аудару қажет.

Таңдаған мамандығына байланысты дәрігер тұлғасының рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыру мәселесі ерекше маңызды. Қазіргі студенттер динамикалық өзгерістер мен ақпараттың алуан түрлі ағыны жағдайында өмір сүреді. Жастардың рухани келбеті мен құндылық бағдарларына әлемде болып жатқан өзгерістер әсер етеді. Әрбір медициналық оқу орнының студентінің бойында нағыз адами қасиеттерді ояту, өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі дамытуға ұмтылу өте маңызды.

Рухани-адамгершілік адам өзінің ішкі әлемімен үздіксіз жұмыс жасайды. Ол өзінің білімін кеңейтуге ұмтылуымен, мәдени қажеттіліктердің кеңдігімен және тереңдігімен, әлемді және осы әлемдегі өзін түсінуімен, жақсартуға ұмтылуымен, өзінің ішкі әлемін өзгертумен ерекшеленеді. Бүгінгі әлемде бұл оңай емес, өйткені бұқаралық мәдениет басым болып келеді.

Денсаулық сақтау саласында болашақ маманның рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыру үдерісі болашақ кәсібін алу үдерісінде маңызы болып табылады. Студент тұлғасының рухани мүмкіндіктерінің критерийлерін анықтау және оның дамуын қадағалау өте қиын. Біздің ойымызша, болашақ денсаулық сақтау маманының рухани-адамгершілік мәдениеті жоғары болған сайын оның талабы, қоғам үшін әлеуметтік мәні де жоғары болады. Ал студенттің рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға көмектесуде, байқағанымыздай, өткен және қазіргі заманның ұлы ойшылдарының мұраларын зерделеуге болады.

Қорыта келгенде, ұлы ойшылдардың мұраларымен танысу арқылы философияны оқыту барысында студенттердің рухани-адамгершілік мәдениетінің құрамдас бөліктерін анықтауға болады:

- белсенді өмірлік ұстаным;
- ұлттық қадір-қасиет пен өз халқына деген мақтаныш сезімін дамыту;
- тұрақты жеке өсу;
- топтық жұмыс дағдылары;
- сыни тұрғыдан ойлау;
- бұл әлемді жақсартуға ниеті;
- өзін-өзі жетілдіру, тәуелсіздік, руханилық, кәсібилік;
- патриоттық;
- әлемдік өркениеттің рухани құндылықтарымен таныстыру;
- ұлттық сана-сезім мәдениетін қалыптастыру;
- толеранттылық мәдениетін тәрбиелеу.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в XXI век / В.С. Библер. — М.: Политиздат, 1991. — 412 с.
- 2 Балашов Л.Е. Занимательная философия: учеб. пос. / Л.Е. Балашов. — М.: «Дашков и К», 2019. — 414 с.
- 3 Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль. — СПб.: Азбука, 1999. — 334 с.
- 4 Абай Кунанбаев. Слова назидания [Электронный ресурс]. / Абай Кунанбаев. — Режим доступа: <https://abaikun.narod.ru>
- 5 Ауэзов М.О. Абай Кунанбаев: статьи и исследования / М.О. Ауэзов. — Алма-Ата: Наука, 1967. — 389 с.
- 6 Бегалинова К.К. Ментальная духовность казахской философии как целостной системы / К.К. Бегалинова. — Алматы: Казах. нац. техн. ун-та им. К.И. Сатпаева, 2014. — 183 с.
- 7 Разин В.И. Общая методика преподавания философии в вузах / В.И. Разин. — М.: Высш. шк., 1997. — 184 с.

Н.Ф. Ломан, Г.Б. Алипбекова, С.А. Никифорова, А.С. Ламанова, Б.Б. Рысбекова
**Изучение философии как метод формирования духовных ориентиров
современной студенческой молодёжи в медицинском вузе**

В статье рассмотрена проблема методов формирования духовных ориентиров современной студенческой молодёжи на занятиях цикла общеобразовательных дисциплин, в частности, философии. Авторами выделены некоторые методы формирования нравственных ориентиров у студентов-медиков, так как не ставилась задача — охватить все формы активизации познавательной деятельности студентов. Особое внимание уделено изучению философии Абая, посредством активных форм обучения. Результаты исследования в виде анализа анкет обратной связи говорят о том, что студенты в основной своей массе считают важными занятия по гуманитарным дисциплинам, отмечают значимость философии в профессии врача. Философия в медицинском вузе имеет свои особенности. Студенты на занятиях постигают своё предназначение и жизненный смысл, учатся работать в команде, аргументированно отстаивать свои позиции, тем самым формируя навыки клинического мышления. В конце статьи сделан вывод о том, что изучение наследия великих мыслителей формирует активную жизненную позицию, желание сделать мир лучше, способствует самосовершенствованию, постоянному личностному и профессиональному росту, развивает чувства национального достоинства и гордости за свой народ. Процесс формирования духовно-нравственной культуры будущего специалиста в области здравоохранения является важным в процессе получения будущей профессии. Довольно сложно определить критерии духовного потенциала личности студента и проследить их развитие. Авторы пришли к выводу, что чем более высока духовно-нравственная культура будущего специалиста в области здравоохранения, тем выше его востребованность, социальная значимость для общества, а помочь студенту в его духовном совершенствовании может изучение наследия великих мыслителей.

Ключевые слова: методы, духовность, ценностные ориентиры, молодёжь, социальные и гуманитарные дисциплины, наследие Абая.

N.F. Loman, G.B. Alipbekova, S.A. Nikiforova, A.S. Lamanova, B.B. Rysbekova

**The study of philosophy as a method of forming the spiritual
guidelines of modern student youth in a medical university**

This article discusses the problem of methods for the formation of spiritual orientations of modern student youth in the classes of the cycle of general education disciplines (GED), in particular philosophy. The authors single out some methods for the formation of moral guidelines for medical students since the task of covering all forms of activating the cognitive activity of students is not set. Particular attention is paid to the study of the philosophy of Abai, through active forms of learning. The study results as an analysis of feedback questionnaires indicate that students for the most part consider it important to study in the humanities and note the importance of philosophy in the profession of a doctor. Philosophy in medical school has its own characteristics. Students in the classroom comprehend their purpose and life meaning, learn to work in a team, defend their positions with arguments, thereby forming the skills of clinical thinking. As a result, it is concluded that the study of the heritage of great thinkers forms an active life position, the desire to make the world a better place promotes self-improvement, constant personal and professional growth, develops a sense of national dignity and pride in one's people. The process of forming the spiritual and moral culture of a future healthcare specialist is important in the process of obtaining a future profession. It is rather difficult to determine the criteria for the spiritual potential of a student's personality and to trace their development. The authors conclude that the higher the spiritual and moral culture of a future specialist in the field of healthcare, the higher his demand, social significance for society, and the study of the heritage of great thinkers can help a student in his spiritual improvement.

Keywords: methods, spirituality, value orientations, youth, social and humanitarian disciplines, the heritage of Abai.

References

- 1 Bibler, V.S. (1991). Ot naukoucheniia — k logike kultury. Dva filosofskikh vvedeniia v XXI vek [From science to the logic of culture. Two philosophical introductions to the XXI century]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 2 Balashov, L.E. (2019). Zanimatelnaia filosofii: uchebnoe posobie [The Philosophy of Entertainment: a textbook]. Moscow: Dashkov i K [in Russian].
- 3 Paskal, B. (1999). Mysli [Thoughts]. Saint Petersburg: Azbuka [in Russian].
- 4 Abai Kunanbaev. Slova nazidaniia [Words of Edification]. Retrieved from <https://abaikun.narod.ru> [in Russian].

- 5 Auezov, M.O. (1967). Abai Kunanbayev: stati i issledovaniia [Abai Kunanbayev: articles and research]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 6 Begalinova, K.K. (2014). Mentalnaia dukhovnost kazakhskoi filosofii kak tselostnoi sistemy [Mental spirituality of Kazakh philosophy as an integral system]. Almaty: Kazakhskii natsionalnyi tekhnicheskii universitet imeni K.I. Satpaeva [in Russian].
- 7 Razin, V.I. (1997). Obshchaia metodika prepodavaniia filosofii v vuzakh [General methodology of teaching philosophy in universities]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].

M.M. Manassova*, B.I. Karipbaev

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: sayabek-mira@mail.ru, karipbaev@mail.ru)*

Socio-philosophical analysis of trends in the development of urban culture

This article discusses the nature and appearance of cities, manifestations of the phenomenon of urban culture. First, it analyses the features of cities in the various stages of the development of society. Second, it assesses the changing role of the modern city. Third, urban development and the changing role of capital in modern Kazakhstan. The authors examine the city as part of a variety of socio-economic systems. Formulated theoretical and methodological approaches used to study the major trends and issues of socio-economic dynamics of cultural cities. The authors analyze the current state of urban culture and cultural values of cities in the world development. In conclusion, the authors develop their own understanding of the role of Nur-Sultan in the cultural and civilizational development of Kazakhstan.

Keywords: function of cities, urban culture, civilization, Kazakhstan, capital, Nur-Sultan, Astana, postmodern city, postindustrial city, urbanization.

Introduction

Grandiose urban cultural shifts are currently happening on a worldwide scale. According to American scholar Richard Florida (2005), the modern city is a hub for innovation, activism, and a growing community of vivacious people. People who value innovation, diversity, and tolerance gravitate toward areas with strong creative forces. [1; 35].

In recent history, the population of cities has grown significantly. 3.5 billion people, or roughly half of the world's population, lived there in 2010. By 2030, it is anticipated that there will be 5 billion people living in cities [2; 420]. In their writings, several American academics (Lees Linda, 2012) examine the rise of urbanization and the part that culture plays in the creation of cutting-edge cities.

Representatives of several scientific disciplines are currently very interested in the phenomena of the city due to the current scenario. The growth of megacities is the primary concern in the building of society. Cities are where the primary manifestations of civilization appear and change the availability of resources.

There is a need to address the causes of the city, to identify key aspects and trends in the development of modern cities since the goal of our research is to examine the city as a unique socio-cultural phenomenon. The characteristics of human activities inside the contemporary urban environment must also be taken into account.

The city serves as the center of the populace's essential activity and plays a variety of functions in the territorial economic system and resettlement. Cities serve as geographic hubs for both economic development and social change, and they are a striking example of how humans can design their own habitats while releasing and isolating them from the natural world. The World Wide Web connects towns all over the world, and information sharing improves inhabitants' quality of life.

Experimental

The approach of historical and philosophical analysis must be used while studying urban culture socio-philosophically. The project makes use of the principles of development, concreteness, and ascent from the abstract to the concrete, as well as general scientific methodological approaches such as structural-functional, systemic, activity, comparative, method of cultural relativism, cultural-analytical method, and hermeneutic methods. Using the urbanization theories of Richard Florida, John Rennie Short, Lees Linda, G. Simmel, and others, the essay demonstrates an understanding of the sociocultural phenomenon of capital.

* Corresponding author's e-mail: sayabek-mira@mail.ru

Results and Discussion

Numerous academics view cities as a sociocultural phenomena of historical development. In his 1995 study Glazychev V.L., a Russian scientist, examines the fundamental principles and socioeconomic underpinnings of the urbanization process. He also describes the characteristics of how cities function at various stages of social development and in various historical, geographical, and cultural regions. He asserts that "the city transcends the conventional tradition, social interactions, and relationships of the globe" [3; 3]. Here, the city is described as a unique cultural phenomenon and as the hub of intricate human knowledge frameworks. The practical qualities of cities form the foundation of every historical and artistic achievement of civilization.

Astana - in its novelty intention contains the will to reflect in its structure not only the nomad world, but also the global world transliterated by the desire economy into the structures of nomadic consciousness, according to a modern Russian cultural critic, one of the modern researchers of cities K. Medeuova [4; 170]. We therefore provide a framework for comprehending the entirety of the universe by reflecting on the civilizational traditions and mindset of the Kazakh nomadic people, the fundamental character of the city, and conventional modes of cultural transmission. Here, the conflict between urban and traditional forms of being is taken into account as both the current status of Kazakh culture and a transition from local isolation to openness to the outside world.

The authoritarian city, the city of difference, the cosmic city, the collective city, the postindustrial city, the postmodern city, the postcolonial city, the immigrant city, the economic city, the competitive, the gendered city, the erotic city, the political city, and the designed city are just a few of the parameters of cities mentioned by the expert on urbanization John Rennie Short (2006) [5]. The social and geographical order of society are both fundamentally affected by each characteristic. The functional organization of the city is directly tied to each of the processes (globalization, life-style divergence, and postmodernism). Cities in space are regarded as holy artifacts (Short, 2006). In the minds of contemporary Westerners, the city is seen as a secular setting rather than a center of religion. But the relationship between the holy and the commonplace was deeply ingrained in the first towns.

We can draw a conclusion from analyzing and organizing the sources that discuss the genetic elements of the dynamics of the functional structure of urban culture. For instance, the concept of a "old city" is connected to the preservation of assets and the delivery of religious services. Ancient towns were also known for using military assaults to enlarge their boundaries.

Meanwhile, other academics contend that more than one factor cannot account for the city's creation. For instance, Herbert Girardet (2004) describes how the original city of Jericho, which is now 17 km northeast of Jerusalem and was established circa 8000 BC [6; 25], came into being in the study of the city. According to experts, among the earliest cities to appear at the same period were Damascus, Susa, Sidon, Fayoum, Beirut, and Jerusalem.

Lewis Mumford, a renowned urbanist and sociologist, explains the origin of the city in terms of evolution: he refers to the ancient cities (Jericho, Babylon) as embryos that later developed into fully developed urban forms, and the final stage of this evolution represents a sharp leap - the "urban revolution" [7]. L. Mumford begins by providing a thorough interpretation of the origin and nature of the city before tracing its evolution from Egypt and Mesopotamia through Greece, Rome, and the Middle Ages to the present. He also describes the key features of the city, among which the ceremonial center, the sacred space set apart from the everyday, or "house of the gods," is one of the most significant.

The ancient religion was significant in the formation of the ancient state, according to French historian Fustel de Coulange (2010) in his book "The Ancient City" [8; 135]. He believes that the city's foundation has always been religious in character since it was built as a place of universal worship by the tribes that united to form it.

Early Middle Ages saw a dramatic shift in the condition. Despite the extreme diversity of medieval European urban forms, a certain typological coherence may be seen in the culture that develops there. The community of the metropolitan way of life, where trade and production functions quickly take center stage, is where this unity has its origins. As a result, cities in Northern France, Southern Germany, Spain, England, Scandinavia, and the Czech Republic all experience comparable occurrences.

The role of towns evolved during the X and XI centuries as iron ore mining replaced crafts, the idea of "citizens" emerged, and stone defenses protected the city. In Western and Central Europe, there were hundreds of cities by the XII–XIII centuries. The adage "the air of the city provides freedom" perfectly captures

the significance of the city as a location at the center, where each resident's right to freedom and security is guaranteed. The city has become a hub of innovation in many facets of public life as a result of this significant concentration of the "air of freedom".

Later, in the Late Middle Ages, political centralization accelerated and took several forms, including the emergence of "capital" towns and technical advancements that boosted the urban economy.

Important, essential occurrences in European towns during the nineteenth century drastically altered what cities meant. It was the time when industrial civilization was developing.

The idea of modernization is created as a result of the shift from a traditional to a contemporary industrial society that occurs throughout urban growth. This procedure is thorough and touches on every aspect of society. The most significant phenomena that modernization encompasses are:

- the agrarian revolution (the emergence of rural markets, the switch from vast to intense farming practices);
- industrialization (the automation of all aspects of the economy, the development of a network of machines, and the emergence of large-scale industry);
- urbanization (rapid population expansion, a concentration of economic activity in cities, and a prevalent urban way of life);
- alteration of society's social structure (acceptance of social stratification's economic and class components);
- democratization of politics (establishment of civil society and the rule of law);
- secularization (the secularization of consciousness and the establishment of a scientific worldview, the liberation of society from the influence of the church).

The system of international relations has undergone significant changes as a result of modernization, which has altered the previous balance of power between the major nations. England became the "industrial workshop of the world" and the top global power as a result of its dominance in industrial growth in the middle of the XIX century. At the same time, rural Germany, which traditionally served as a "European village," has assumed a leadership role in the continent. France, which had fought for primacy in Europe for many centuries, was obliged to admit that its rivals, first England and later Germany, were superior.

In many Western European towns, the final third of the nineteenth century saw the rapid expansion of large-scale industrial output. The process moved especially quickly in the three major industries that made up the then economy: metallurgy, mechanical engineering, and transportation. Emerging industries like electrical and chemical ones are starting to significantly alter urban residents' daily lives.

Post-industrial cities, whose primary duties are connected to the provision of various services, have been actively forming since the second part of the twentieth century. At the close of the 20th century, the globalization of the international economy is in progress. At the international level, some of the cities act as economic agents and assume a significant role akin to that of the state.

Urban culture experts like Z. Freud, Simmel, T. Roszak, and R. Sennett characterize contemporary cities as oppressive social structures. They believe that a person who meets his requirements in the city suffers harm because of urban civilization. According to Wirth, who has studied the research of the experts described above, living in a city impairs our capacity for logical decision-making and causes us to behave more automatically. For instance, Wirth uses R. Sennett's contention that cities prevent personal growth as an example. Urban life is seen by the other three theories as a daunting beginning [9; 25].

The development of bureaucracy, shifting governments and democracies, the merchant class, and early capitalist enterprises are just a few of the key characteristics of the modern urbanized territory that can be observed in the city, according to M. Weber's study of the medieval city (*Die Stadt*, 1921)[10]. Such cities aid in the transition from feudalism to capitalism and the adoption of a new rationale that emphasizes order, efficiency, and causation as the cornerstones of efficient operation. They foster the development of independent, small businesses and the emergence of fresh ideas, cultures, and management structures.

In his book "Metropolis and Mental Life," G. Simmel gave the study of the urban environment a lot of consideration (1903). Simmel mentions the increase of "nervousstimulis" – a psychological effect on a person—as one of the city's distinctive accomplishments. In contrast to rural communities, where life is more orderly and conventional, the city overpowers a person with signs, sounds, and odors of every description. All of this trains the person to be more receptive while also dulling perception.

Researchers that study urban theory provide many typologies of how cities serve their purposes. A city is now often identified by its population, geography, and administrative status: a) The city - goods, the power of the prince, serfdom (Moscow); b) The city lease of land, which is connected to a monopoly position on

trade routes from antiquity to the Byzantine Empire; c) in the Middle Ages, the city was a trade and craft, not economic; d) London, Paris, and New York - they are in the center of national or international lenders and large banks; e) there were Agricultural type cities urban areas like Cologne, Germany; j) in ancient times and the Middle Ages in Europe and outside the city there was a fortress and a garrison residence.

The city, which gradually lost the narrow industrial specialization that gave it its appearance in the 19th century, usurped cultural functions in the 20th century, transforming it into a space where the political will of the state, which was unambiguous, clashed with multiple attempts to develop the city. That is, it is no longer possible to tell which is the city's dominating function or style. The city space needs to be divided into zones, segments, and districts. The city's overall size makes it difficult to recall the city's original intent. The integrity of the contemporary city, which may once have been defined by a fortress wall, has been lost, just as there is no longer sponsorship from a single king. Modern urban study is founded on this difficulty in identifying the limits of the city's essence and function. Every new generation that has grown up in both new and ancient cities searches for a more trustworthy explanation for the extraordinary power of the city.

Living in a contemporary city may sometimes be challenging. The problems that residents of contemporary megacities deal with on a daily basis are numerous and include the expansion of industrial production, environmental degradation, transportation issues, overpopulation, high cost of living, marginalization and desolation of some areas, and high crime rates. In his essay "The City and Hate," J. Baudrillard claims that the city has lost its integrity, has fragmented and become disordered, and has become a "Museum of Ideal Deconstruction."

When examining the characteristics of contemporary megacities, one of the most eminent Western urbanists (K. Tange) remarks that the twentieth century saw the emergence of cities with a population of more than 10 million people in various areas of the world [11]. Cities with populations that now surpass 10 million people or will do so soon include London and Paris, they are frequently referred to as being overpopulated. The need for connections between these non-productive functions—such as those in government, finance, and the management of production and consumption—can be traced to the rise in the proportion of non-productive functions in the world's largest capitals. This further stimulates capital growth and leads to the development of complex systems that determine the futures of entire nations and enable the exchange of ideas and global communication.

In order to better understand urban life, researchers from the Chicago School of Urban Sociology in the 20th century (R. Park) merged broad biology (evolutionary law, battle for existence) and social patterns (social cooperation, competition, balance, and order in society) [12]. According to Park, the primary distinctions between "social ecology" and "biological ecology" are brought about by the nature of human life and the communities that people create; this shift in nature has an effect on the social ecology. Animals cannot drastically alter their habitat or nature as man can. Environmental changes caused by humans are a defining aspect of human life. In comparison to the biological environment, language and human culture enable the creation of orders of magnitude more complex systems of species cohabitation. R. Park therefore based his argument on the distinctions between the biotic and cultural elements that have an impact on urban ecology.

Logan and Moloch offer a mechanism, or growth machine, as the fundamental idea to keep in mind when thinking about the city [13]. According to researchers, this idea refers to the coordinated efforts of businesspeople, real estate agents, contractors, builders, banks, and judicial authorities to influence the value of a certain metropolitan location. Although they have various interests, they are bound together by the desire to ensure that, with the help of the local government, they will profit from their involvement in the enhancement of urban space. The price of the development mechanism is frequently paid by raising costs for all people, including inconveniences from maintenance, traffic congestion, pollution, and increased taxes and payments. While the growth mechanism's "activists" profit greatly from it.

Production of things through labor and knowledge was the primary function in the era of industrial towns. The development of consumer culture and the subjective individuality of modern cities were related to the industrial order. The industrial economy's demise defies accepted convention. This is how the vacant industrial areas and shuttered industries of contemporary cities seem.

In North America and Europe, the first deindustrialization procedures for urban manufacturing were place (Short, 2006). Later, there were waves of industrialization in China, Korea, and Japan. The historic concentrations of specialized labor shifted away from standardized manufacturing and inexpensive transportation. Urban development serves as the organization of the economic world throughout the world, primarily through the development of new organizational and managerial methods, new service types, such as consulting, information, marketing, and financial services, as well as the concentration of all kinds of innovations,

new technologies, management, and organizational systems. Intermediary services of all types and on a worldwide scale are the primary "product" of the global metropolis. Mobility, mass media, and cross-cultural dialogue are playing a larger role in contemporary cities. The city is a location for assimilation, segregation, migration, and integration. Migration is the interpenetration of the area and into the normativity of distinct groups, or the diffusion of sociocultural norms. Thus, there is continual "segregation" - the sociocultural isolation of groups, the modification of territorial settlement in society and the inclination to segregate, or to categorize, the populace of a big metropolis is determined by people's likes and interests. In parallel, there is a process known as "assimilation" in which members of a group are socially and culturally dissolved. Writing, architecture (an objective material environment in the form of a cultural text), a functionally organized structure of the territory, the elements of which are loci of social and cultural activities of various types, and the structuring and objectification of the temporal continuum of human life through "everyday" (artificial organization of life and interaction) and "space-time" are just a few of the new mechanisms and means of communication that have been created by the city (the concentration of cultural and historical product in a geographically-subject environment, the city itself is a museum of history).

According to citizens' shared conventions, beliefs, emotions, sense of community, and collective identity, modern cities may serve as a collective voice for economic, social, and political concerns. Such cities have an urban life and urban cultural symbolic infrastructure.

All eras of Kazakhstan's history have seen high rates of urbanization. The development of cities in Kazakhstan's steppe areas, which occurred during Russia's economic colonization of the Kazakh territories, is a defining feature of modern history. Rapid urbanization processes define the present era of development. For the first time in Kazakhstan's history, the proportion of urban and rural residents matched in the 1970s, and since the 1980s, there has been a trend toward a greater concentration of citizens. Domestic studies predict that by 2015, 72.5% of the republic's population will live in urban areas. The rapid speed of urbanization creates issues for society in the areas of ecology, economy, sociopolitics, and urban planning, which may be resolved by looking to the past of individual cities.

One of the newest capitals in the world is Nur-Sultan. In the 24 years since it was granted metropolitan status, Nur-Sultan has come to represent the modern Kazakhstan as a city that "never stops growing," a place with limitless potential for creative development, and a place of "cultural and semiotic contrasts" that served as the backdrop for a particularly intense intellectual examination of the city. The processes of Kazakhstan's sovereignty, capital, and national consciousness all developed at the same time, which brought the issue of Kazakhstan's cultural and political identity into the present. Gaining a new status entails altering the city's administrative, political, and aesthetic aspects; Astana (kaz. "capital") was chosen as the new name in an effort to represent all of these changes. Finding a solution that matches the status of the capital is crucial in the quest for the new city center of the nation's capital. The Japanese architect K. Kurokawa's sketch-the-idea of the master plan for the new center of the capital is based on the principle of metabolism (from Greek: *Metabole* - change, transformation), which has as its goal the creation of a long-lasting viable framework of any architectural form and easily updatable elements.

This idea is based on a symbiosis of a solid foundation and a dynamic ensemble of architectural features, as well as a symbiosis of the Soviet architectural legacy and the new metropolis, natural and urban elements, and eastern and Western ideologies.

A situation like this is the exact matrix that has been replicating itself in all cities gaining the title of the global capital for thousands of years.

There are several aspects of Nur-Sultan. Nur-Sultan is a geopolitical entity that determines the direction of development of the entire state and enables you to structure society in accordance with global trends. It is a Eurasian city, the communication hub of Eurasia, the administrative center of the state, and the center of central power. The country's economic growth should be boosted by the new capital, which also appears to have the potential to overcome Kazakhstan's unequal population distribution, solidify the nation's multiethnic makeup, and develop into a global city.

The inclination to establish independence and the development of national identity via the use of architecture typical of the post-Soviet republics impact how the capital's architecture is perceived as the "Eastern Capital."

The western portion represents Kazakhstan's steady growth, while the eastern part is distinguished by the semantics of the country's earliest traditions and cultural quirks. The major element of the environment's semantics, the link between Europe and Asia, was dictated by the city's placement at the junction of the Great Silk Road's directions.

The distinctive nature of the people serves to support the capital's functions' progressivism, originality, and variety. The national culture is not only being preserved in the capital, but it is also being elevated. Representatives of the city modify and recreate the national culture. This is a requirement for developing the "center-periphery" model's geographical relationships in the construction of the nation's cultural landscape.

The development and execution of the strategic plan for the city's sustainable development through 2030, which unquestionably provides a powerful impetus to the socio-economic and spiritual development of Kazakh society, has earned Nur-Sultan recognition as the "Best City of the CIS and EurAsEC" in a number of nominations. As a type of milestone in Kazakhstan's quest for and consolidation of independence, it serves as a real representation of the country.

The article was prepared as part of a scientific project under the grant AP13268743 "The phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan" (2022-2024) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Florida R. *Cities and Creative Class* / R. Florida. Routledge. — 2005.
- 2 Lees L. *Culture Counts: A "New Math" for the Future of Innovative Cities* / L. Lees // *Vital Speeches of the Day*. — 2012. — Vol. 75.
- 3 Город как социокультурное явление исторического процесса / под ред. Э.В. Сайко. — М.: Наука, 1995. — 351 с.
- 4 Медеуова К. Отражение города. / К. Медеуова // Европейский гуманитарный университет. — 2008. — С. 307–309.
- 5 Short J.R. *Urban theory critical assessment*. Palgrave Macmillan / J.R. Short. — 2006.
- 6 Girardet H. *Cities people planet liveable cities for a sustainable world* / H. Girardet. — Wiley-Academy, 2004.
- 7 Mumford L. *The city in history: its origins, its transformations, and its prospects* / L. Mumford. — Brace & World, 1961.
- 8 Фюстель де Куланж Н.Д. Древний город. Религия, законы, институты Греции и Рима / Н.Д. Фюстель де Куланж; пер с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО «Изд-во Центрполиграф», 2010. — 414 с.
- 9 Louis W. *Urbanism as a Way of Life* / W. Louis // *The American Journal of Sociology*. — 1938. — Vol. 44. The University of Chicago Press.
- 10 Вебер М. *Город. Избранные произведения* / М. Вебер; пер. с нем. Ю. Н. Давыдова. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
- 11 Танге К. *Архитектура и градостроительство* / К. Танге. — М.: Стройиздат, 1978. — 134 с.
- 12 Park R.E. *The city* / R.E. Park. The University of Chicago Press, 1967.
- 13 Logan J. *Urban fortunes: The political economy of place Berkeley* / J. Logan, H. Molotch. — University of California Press, 1987.

М.М. Манасова, Б.И. Карипбаев

Қала мәдениетінің даму тенденцияларын әлеуметтік-философиялық талдау

Мақалада алғашқы қалалардың пайда болуы және қала мәдениеті феноменінің жан-жақтылығы зерттелген. Қойылған мақсат мына міндеттемелер арқылы жүзеге асырылды: біріншіден, қоғам дамуының әр түрлі кезеңдерінде қалалар функциясы талданған; екіншіден, қазіргі заманғы қалалардың өзгертуші рөлі қарастырылған; үшіншіден, қазіргі Қазақстан астанасының рөлі анықталған. Авторлар мақалада қаланы әлеуметтік-экономикалық жүйенің бөлшегі ретінде көрсеткен. Қолданылған теоретикалық және әдіснамалық бағыттар қалалар мәдениетінің дамуында негізгі тенденция ретінде пайдаланылады. Сонымен қатар қала мәдениетінің қазіргі жағдайы және әлемдік дамудағы қалалардың мәдени құндылықтары талданған. Қорытындылай келе, авторлар Қазақстанның мәдени-өркениеттік дамуындағы астананың рөлін көрсеткен.

Кілт сөздер: қалалар функциясы, қалалық мәдениет, өркениет, Қазақстан, елорда, Астана, постмодернистік қала, постиндустриалды қала, урбанизация.

М.М. Манасова, В.И. Карипбаев

Социально-философский анализ тенденций развития городской культуры

В статье рассмотрены процесс появления первых городов и многообразные проявления феномена городской культуры. Поставленная цель реализуется посредством следующих задач: во-первых, анализируются функции городов на различных этапах развития общества; во-вторых, рассматривается меняющаяся роль современных городов; в-третьих, исследуется меняющаяся роль столицы в современном Казахстане. Авторы данной статьи рассматривают город как часть различных социально-экономических систем. Используемые теоретические и методологические подходы применяются при изучении основных тенденций и проблем социально-экономической динамики культурных городов. Помимо сказанного, авторы анализируют текущее состояние городской культуры и культурные ценности городов мирового развития. В заключение авторы вырабатывают собственное понимание роли столицы в культурно-цивилизационном развитии Казахстана.

Ключевые слова: функция городов, городская культура, цивилизация, Казахстан, столица, Астана, постмодернистский город, постиндустриальный город, урбанизация.

References

- 1 Florida, R. (2005). *Cities and Creative Class*. Routledge.
- 2 Lees, L. (2012). *Culture Counts: A "New Math" for the Future of Innovative Cities (Vol.75)*. *Vital Speeches of the Day*.
- 3 Saiko, E.V. (Eds.). (1995). *Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsessa* [City as a socio-cultural phenomenon of the historical process]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Medeuova, K. (2008). *Otrazhenie goroda* [Reflection of the city]. *Evropeiskii gumanitarnyi universitetm – European Humanities University*, 307–309 [in Russian].
- 5 Short, J.R. (2006). *Urban theory critical assessment*. Palgrave Macmillan.
- 6 Girardet, H. (2004). *Cities people planet liveable cities for a sustainable world*. Wiley-Academy.
- 7 Mumford, L. (1961). *The city in history: its origins, its transformations, and its prospects*. Brace & World.
- 8 Fustel de Coulanges, N.D. (2010). *Drevnii gorod. Religiiia, zakony, instituty Gretsii i Rima* [The Ancient City: A Study on the Religion, Laws and Institutions of Greece and Rome]. (A. Igorevskii, Trans). Moscow: Izdatelstvo Tsentrpoligraf [in Russian].
- 9 Louis, W. (1938). *Urbanism as a Way of Life*, *The American Journal of Sociology* (Vol. 44). The University of Chicago Press.
- 10 Weber, M. (1990). *Gorod. Izbrannye proizvedeniia* [City. Selected works]. (Yu.N. Davydov, Trans). Moscow: Progress [in Russian].
- 11 Tange, K. (1978). *Arkhitektura i gradostroitelstvo* [Architecture and urban planning]. Moscow: Stroizdat [in Russian].
- 12 Park, R.E. (1967). *The city*. The University of Chicago Press.
- 13 Logan, J., & Molotch, H. (1987). *Urban fortunes: The political economy of place Berkeley*. University of California Press.

R.S. Salimova^{1*}, D.N. Nurmanbetova¹, M.Zh. Kozhamzharova², S.S. Aubakirova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

²*Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan*

(E-mail: salimova_raigul@mail.ru; jamilya_nur@mail.ru; mayra_2901@mail.ru; aubakur@mail.ru)

Philosophical discourse of cognitive meanings of education

The article considers education as a system that plays an important role in the development of the whole society. An attempt is made to systematize the main characteristic features of the education system, as well as its teaching methods in each historical period of the development of civilization. Thus, the models of an educated person, characteristic of each historical stage, are determined. Within the framework of the topic under study, the modern education system is also considered, the main principles of which are openness, continuity, humanization, its national orientation. However, it should be noted that in modern realities, given the spread of the pandemic caused by the coronavirus infection, the education system has undergone significant changes. It was transformed into a new distance learning format, while retaining its content and essence. In the process of adapting education to the new prevailing conditions, both positive and negative aspects of this transition are identified.

Keywords: education, educational program, evolution of education, model of an educated person, lifelong education, traditional form of education, non-traditional form of education, IT technologies in education, distance learning technologies, online learning format.

Introduction

The future of each country depends on many areas of its life. One of these is the education system. This is confirmed by the fact that the majority of the population of the developed countries of the world, in the distribution of life values, gives preference to education [1; 22].

Education, as a process that forms a common understanding, an idea of the world, has deep roots. His ideals in each era are special in their own way. For example, in the era of Antiquity, people were looking for answers to the mysteries of the Cosmos and the universe as a whole. The Middle Ages are characterized by three grand socio-cultural organizations: the Church, the Empire, the University. The ideal of the Renaissance is humanitarian universalism, and the teachings focused on life practice can be considered the ideal of Modern education [2]. As for the modern understanding of education, we can say that education, as a process, is aimed at mastering not only a particular, but also a general way of cognitive activity.

This study aims to determine the main trends of the formation of educational systems in the aspects of the development of society and philosophical thought.

Accomplishing this aim demanded the solution to the next tasks:

- to provide philosophical discourse on the meanings of education from Antiquity to the present;
- to reveal the socio-cultural functions of education;
- to analyze the trends in the development of education against the background of modern socio-cultural transformations, including globalization processes in society, the mass dissemination of new information technologies, which have led to the universalization and unification of education in general;
- to identify the specifics of the direction of development of the modern Kazakh model of education.

As a system, education includes a set of educational programs and standards, a network of educational institutions and governing bodies, as well as a set of principles that determine its functioning.

It should be emphasized that the philosophy of education is an area of philosophical knowledge that was formed in the West only in the 20th century. Nevertheless, in Kazakhstan, this field is still at the stage of formation and development.

In addition, the COVID–19 pandemic made its own adjustments both to the sphere of life of states and to the sphere of education. The education system was the most unprepared for such force majeure circumstances. However, the educational community in the shortest possible time managed to organize the learning process, taking into account the prevailing conditions. An important decision taken in this direction was the

* Corresponding author's e-mail: salimova_raigul@mail.ru

global transition to distance and online learning. In this regard, it was important to find the form of organization of the educational process that could preserve its content and allow it to adapt to new conditions.

Experimental

The principles of historicism, consistency, objectivity and comprehensive consideration, as well as the method of comparative analysis, were used as the methodological basis of the study.

Results and Discussion

Throughout the history of mankind, almost all major thinkers and philosophers have addressed the problems of education. This is proof that the intellectual elite of society has always understood the crucial role of education and upbringing in broadcasting culture and designing a social future.

Philosophy has always played an important role in the development of education. It acted as a source of new ideas in the educational sphere. In the modern scientific community, the problem of education is studied through the prism of the philosophy of education. Such researchers as Nikolaeva L.Yu. (2014), Borisov S.V. (2016), Mandel B.R. (2017) studied the modern issues of education. For example, Gruzdeva O.S. from the standpoint of the concept of rationality analyzed the philosophical and educational concept of J. Dewey, revealed the meaning of such key concepts as “communication”, “scientific thinking”, “experience” [3]. According to the study, an important component in the philosophy of education of J. Dewey is the pedagogical theory of experience, which is the basis for the development of students’ need for communication.

Also, Dovgyalo V.K. devoted his study “The European education system and the Bologna process” to the analysis of education in Europe. The author paid great attention to the consideration of the Bologna process, which is currently the main mechanism for the reform of higher education in Europe. He also substantiated the relevance of a comprehensive modernization of higher education [4].

Yuzhaninova E.R. indicated the features of the history and methodology of education based on the ideas of such philosophers as Socrates, Plato, Aristotle, J.J. Rousseau, I. Kant, G. Hegel. According to the author, “the philosophy of education is a research area of educational knowledge at its junction with philosophy” [2; 6]. In this regard, Yuzhaninova E.R. notes that currently there is no consensus on the philosophy of education. However, there are a number of opinions regarding this issue. Some researchers believe that philosophy is one, and there is no need to separate education from it, while others believe that the philosophy of education is an addition to the philosophy of any thinker. Some researchers believe that the philosophy of education is a continuation of social philosophy since the subject of its study is one of the social institutions of society.

Along with monographic works, there are a number of researchers who consider modern education in their publications. For example, a scientific article by the authors Gafurov I.R., Ibragimov G.I., Kalimullina A.M., Alisheva T.B. “Transformation of Higher Education During the Pandemic: Pain Points” touched upon the problem faced by the educational system during the pandemic. According to the authors, distance learning, which was necessary in the current conditions, can only be considered as a form that complements the traditional format of training [5; 109, 110]. Despite this, it is necessary to take into account that the new format of the education system using distance learning technologies was the most acceptable in the current conditions.

In this direction, Grunt E.V., Belyaeva E.A., Lissits S. in their scientific article “Distance education during the pandemic: New challenges to Russian higher education” conducted a sociological study to determine the main challenges faced by universities during the pandemic, and further prospects for the development of distance education [6; 49]. Investigating this problem, it should be noted that in the higher education system, long before the pandemic, the share of distance learning was insignificant. However, given the force majeure circumstances, there is a sharp transition of the education system to an online learning format, which showed the lack of both digital literacy of teachers and poor digital equipment for educational activities.

It should be noted that its qualitative content remains important for education. It was discussed in a scientific article “Updating the Content of Higher Education in the Context of Modern Sociocultural Trends” by E.E. Shishlova. The author argues that the content of higher education changes at various stages of the development of society, taking into account the achievements of science and technology, the demands of employers and students, educational and professional standards [7; 71]. Education must meet modern requirements for it. First of all, the content of education should reflect the relationship between general, secondary and vocational education. This, in turn, leads to continuous improvement of the level of professional training of teachers.

Education is possible in tandem with learning. As for the formation of education through learning, then initially a person's learning took place in everyday activities and communication. Further accumulation of knowledge, the emergence of writing and the complication of the social structure caused the further evolution of education. It was in the ancient era that thoughts about the organization of the learning and education process first arose. Bright representatives of ancient thought put forward their ideas and provisions related to human education, the achievement of the ideal of spiritual and physical perfection. The ancient Greek thinker Socrates, for example, believed that the formation of the mental and cognitive abilities of a person is important in learning. His inductive method of proof through dialogue led the student to the truth. Another ancient philosopher Aristotle believed that education is necessary for the physical, moral, mental development of the individual. He was a proponent of observation as a method of learning and understanding. According to Aristotle, the method of showing facts is fundamental to determining the method of scientific research. Thus, in the era of Antiquity, a model of an educated person was formed for the first time. According to this model, an educated person identifies himself as a part of the cosmos, this is a moral, harmonious personality, characterized by a high level of self-control, physical and spiritual perfection.

The next branch in the history of human development is the era of the Middle Ages, which is characterized by the doctrine of God, thereby focusing on the church, in whose hands the entire organization of upbringing and education was. Man was considered as the image and likeness of God, and the entire learning process was carried out exclusively through faith [8; 53]. A special role was assigned to the cult of the word, based on Christian commandments, and, as a result, prayers and sermons acquire great importance. In this regard, there is a sharpening of sacred texts, their understanding and explanation. An educated person in the Middle Ages acts as a spiritual, humble, thirsty for the atonement of sins.

In the Renaissance, a new type of education appears - humanistic, which is based on respect for a person, faith in his strength and capabilities, understanding the cultural heritage of antiquity. The goal of humanistic education was a comprehensively developed free personality capable of changing society. The image of a person of this era is clearly traced - this is a strong, talented personality with pronounced individuality.

The role of training and education begins to grow even stronger in the era of the New Age. It was with the formation of science as an independent and social institution in Europe that the development of the economy and trade, science and culture contributed to the formation of a new type of personality - an active and independent person. Man became a tester of nature, forcing her to obey his will and power. In this regard, such methods of cognition as analysis, synthesis, induction, deduction play an important role.

In the modern world, the further development of mankind depends on the effectiveness of education and its orientation.

Today, it is worth noting the presence of traditional and non-traditional forms of education in the system of higher education. The traditional, or classical, system of higher education assumes such a format of education, in which the provision of new educational material involves its further consolidation by students, as well as an assessment of their level of development and practical application. Such an education system assumes an approved curriculum based on state standards of higher education. Non-traditional, or non-classical, form of the education system is purposeful, complementing classical education. It has an individual orientation of learning [9; 1198]. Both traditional and non-traditional forms of the educational system are characterized by integrity and continuity, from preschool organizations to higher and postgraduate education. In this context, it is necessary to clarify that at present, the acquisition of knowledge by the subjects of educational activity is aimed not only at obtaining educational skills, but also at developing the creative abilities of the individual.

Modern education is characterized by the following areas of its activity: the formation of critical, non-linear, creative thinking, the skills of in-depth analysis, the development of one's own position, the ability to discuss. Thus, it is possible to define a model of a modern educated person with its characteristic features: this is a person with the ability of clear and independent thinking, capable of innovation, self-organization in a changing world. The formation of this model is impossible without such a principle of the educational system as openness, understood as the "transparency" of the educational system. This principle is an understanding by all subjects of the educational process of goals, objectives, meanings, values, technologies, pedagogical influences. Also, the possibility of openness makes sense with the participation of all subjects in the design and adjustment of the educational system.

For education, as for any other system, the following features are characteristic. This is, first of all, humanization, the essence of which is the affirmation of a person as the highest social value [10]. As part of

humanization, education is aimed at creating such forms and methods of teaching that can most effectively reveal the individual capabilities of students. At the same time, its mass nature should be highlighted, which implies equality of opportunity between all social strata of the population. In turn, the mass nature of education has led to qualitative changes in the educational system. For example, higher education institutions are constantly improving the content of educational programs in order to adapt them to the constantly changing conditions of the labor market. There is also a growing need to provide appropriate educational material and literature. Qualitative changes in the educational environment include the constant development of information and communication technologies, modern technical, audiovisual tools that increase the interest of students, their vigorous activity.

Another distinctive characteristic of the educational system is its national orientation, the essence of which lies in the inseparable connection of education with the national basis of the state, as well as in their organic interaction.

Speaking about modern education, including Kazakhstani, it is worth noting that in the course of the transformation of the education system, the vector aimed at distance learning has become more determined. As a result, the education system for the first time moved to a completely new level of functioning, but this form of education focused on new educational technologies, showed not only the positive aspects of online learning, but also its shortcomings. As a positive result, it should be noted that within the framework of distance learning, the role of IT technologies, IT literacy, both on the part of teachers and students, has changed. Considering the fact that most university professors do not fully master modern computer skills, it was necessary to quickly respond and adapt them to new online platforms such as ZOOM, Microsoft Teams, BandiCam, and others. Also, the demand by all subjects of the educational process for electronic libraries, resources, such as Kazneb, LitRes, IPR BOOKS, Google Books, and others, has also increased. Under the current conditions, the number of online educational courses, advanced training courses, for example, Coursera, EdX, and others, has increased. The positive aspects of the transition to an online learning format include the acquisition of educational skills by students without interrupting their work activities, the ability to re-view educational material using Internet resources. From the position of the object of educational activity, the advantage in this case is the possibility of expanding one's target audience, while maintaining the costs of organizing the traditional learning process.

However, there are also disadvantages to learning. For instance, the active use of Internet resources contributes to a large amount of compilation in preparation for classes, conducting research by students, which leads to a deterioration in the ability of students to correctly express a point of view and think critically, their speech loses its emotional coloring. There is also a decrease in the motivation for education on the part of students, their analytical activity, and the distortion of verbal communication of speech. Live communication between the teacher and students, characteristic of the traditional educational process, becomes minimal, thereby weakening the connection between the subjects of educational activity.

It should be noted that distance learning technologies were partially introduced into the learning process even before the onset of the pandemic. Therefore, at the moment of quick response to the further organization of the educational process in the context of the pandemic, higher education institutions were able to smoothly rebuild its traditional format to online [11; 73]. This was facilitated by the presence of a wide material and technical base, information infrastructure, e.g., owing to the use of equipment and software, personal access technologies were introduced by students into the local computer network of universities. Providing remote access to the resources of the network of higher educational institutions contributed to the prompt and uninterrupted access of both teachers and students to information resources. It should also be considered that in certain educational programs for the purpose of professional training of students, special virtual equipment was used and continues to be popular. For example, to develop professional skills, an aircraft pilot is trained in a virtual cockpit, while maintaining complete safety. Or in medical education, the use of simulation technologies based on realistic modeling, simulating a clinical situation continues. It should be added that the process of developing and using computer programs is relevant at the present time. For example, the SPSS database is a program for statistical data processing that allows one to conduct applied research in the social sciences and humanities, as well as accounting programs that ensure comprehensively automate accounting operations.

However, there are pronounced difficulties in the school system that impede effective learning in a pandemic situation. The reason for this is the low material and technical equipment of schools, difficulties in connecting to digital devices, and the lack of broadband Internet [12]. In this connection, at the government level, measures were proposed to stabilize the difficulties that had arisen. For example, the Kazakh TV chan-

nel Balapan began broadcasting daily uninterrupted online TV lessons. Schoolchildren also began to actively use online educational platforms, such as Bilimland. Thus, it is schools that are in the zone of increased tension in the organization of the educational process. The system of secondary education is hard to rebuild to a distance format, especially when contact between the teacher and the student is critically needed in the context of socialization.

Considering the foregoing, it should be said that education as a whole is a complex system that is in a constant process of formation and development. In this regard, there is a transformation of the education system into a complex social institution, and its general characteristics are becoming more and more diverse.

Conclusions

In the 20th century, education is not limited to learning and in its essence is understood as the most important category of human existence. Education is the result of the historical and cultural evolution of mankind and as such it reproduces a person, influencing his intellectual, moral, aesthetic and physical development.

Globalization challenges the national culture and education, which requires the preservation of the priorities of national education and spiritual values. The specificity of modern education is expressed in the fact that it goes beyond its own boundaries, which contribute to an increase in its social functions, subordinating all new areas of human activity in the information society, which leads to a change in the nature of education, where knowledge and information are significant elements of its system.

The first ideas about the essence of education and training are formed already in ancient philosophy, although there was no such thing as education in ancient Greece, nevertheless, there was a concept close to it “paideia”, which was understood as a means of universal development of the personality, the elevation of the soul in the process of mastering peace. (Plato).

In the Middle Ages, as a result of the theocentric worldview, knowledge was focused on comprehending the Holy Scriptures, and hence the desire for self-denial from everything sinful and the desire to comprehend God.

The Renaissance is characterized by anthropocentrism, focused on the humanistic understanding of man as the crown of the universe, where the Holy Scripture is replaced by natural philosophy, based on experience, observation and factuality.

The modern model of education, focused on the development of professional abilities of individuals, is also aimed at innovation and the creation of alternative meanings and new forms of practice.

In Kazakhstan, the philosophy of education, as a special area of knowledge of the essence of education, is currently still at the stage of formation.

During the study, the following results were systematized:

- the philosophical discourse of the cultural meanings of education from antiquity to the present was analyzed;
- socio-cultural functions of education were revealed;
- the trends in the development of education against the background of modern socio-cultural transformations, including globalization processes in society, the mass dissemination of new information technologies, which led to the universalization and unification of education in general were examined;
- the specificity of the modern Kazakh model of education was revealed.

The position and conclusions of the study may be of theoretical significance for understanding the problems of the education system, which is becoming increasingly relevant in the context of globalization. The results obtained can be used in the development of materials for lecture courses and seminars on the philosophy of education.

References

- 14 Ревякина В.И. Аксиологические проблемы культуры и образования современной молодежи / В.И. Ревякина // Образование и наука. — 2015. — № 5(124). — С. 15–26.
- 15 Южанинова Е.Р. История философии образования: Философия образования: учеб. пос.: [В 2 ч.] — Ч. 1 / Е.Р. Южанинова. — Оренбург: ОГУ, 2015. — 99 с.
- 16 Груздева О.С. Философия образования Джона Дьюи: моногр. / О.С. Груздева. — СПб.: ООО «Книжный дом», 2017. — 140 с.

- 17 Довгяло В.К. Европейская система образования и Болонский процесс: учеб. пос. / В.К. Довгяло. — Пермь: Перм. гос. гуманитар.-пед. ун-т, 2012. — 157 с.
- 18 Гафуров И.Р. Трансформация обучения в высшей школе во время пандемии: болевые точки / И.Р. Гафуров, Г.И. Ибрагимов, А.М. Калимуллин, Т.Б. Алишев // Высшее образование в России. — 2020. — Т. 29, № 10. — С. 101–112.
- 19 Grunt E.V. Distance education during the pandemic: new challenges to Russian higher education / E.V. Grunt, E.A. Belyaeva, S. Lissitsa // Perspectives of Science and Education. — 2020. — No. 47(5). — P. 45–58.
- 20 Shishlova E.E. Updating the Content of Higher Education in the Context of Modern Sociocultural Trends / E.E. Shishlova // Higher Education in Russia. — 2021. — Vol. 30, No. 6. — P. 70–79.
- 21 Едильбаева С.Ж. Философия образования: учеб. пос. для высш. учеб. завед. / С.Ж. Едильбаева. — Алматы: Казак университеті, 2014. — 152 с.
- 22 Гаврилова И.В. Формальная, неформальная и информальная модели образования / И.В. Гаврилова, Л.А. Запруднова. // Молодой ученый. — 2016. — № 10. — С. 1197–1200.
- 23 Иокша Е. А. Современные тенденции развития образования в мире [Электронный ресурс]. / Е.А. Иокша. — Режим доступа: http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/75-correctional/12252-Sovremennye_tendentsii_razvitiya_obrazovaniya_v_mire.html.
- 24 Штыхно Д.А. Переход вузов в дистанционный режим в период пандемии: проблемы и возможные риски / Д.А. Штыхно, Л.В. Константинова, Н.Н. Гагиев // Открытое образование. — 2020. — № 5. — С. 72–81.
- 25 Саурамбаева А. Трудности перехода на дистанционное образование: кейс Казахстана [Электронный ресурс]. / А. Саурамбаева. — Режим доступа: <https://cabar.asia/ru/trudnosti-perehoda-na-distsionnoe-obrazovanie-kejs-kazahstana>.

Р.С. Салимова, Д.Н. Нурманбетова, М.Ж. Кожамжарова, С.С. Аубакирова

Білім беру мағынасының танымдық философиялық дискурсы

Мақалада білім барлық қоғамның дамуына маңызды рөл атқаратын жүйе ретінде қарастырылған. Өркениет дамуының әр тарихи кезеңінде білім беру жүйесінің негізі сипаттамаларын, сондай-ақ оның оқыту әдістерін жүйелеуге әрекет жасалды. Осылайша, әр тарихи кезеңге тән білімді адамның модельдері анықталды. Зерттелетін тақырып аясында заманауи білім жүйесі қарастырылды, негізгі принциптері ашықтық, үздіксіздік, ізгілендіру, оның ұлттық бағыты және педагогтің оқу іс-әрекетінен білім алушының оқу-танымдық іс-әрекетіне баса назар аудару болып табылады. Алайда, қазіргі жағдайда, коронавирустық инфекциядан туындаған пандемияның таралуын ескере отырып, білім жүйесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырағанын атап өткен жөн. Ол мазмұны мен мәнін сақтай отырып, қашықтықтан оқытудың жаңа форматына ауыстырылды. Білім жаңа қалыптасқан ахуалға бейімдеу үрдісінде осы өзгерістердің жағымды және жағымсыз жақтары анықталды.

Кілт сөздер: білім жүйесі, білім эволюциясы, білімді адам моделі, үздіксіз білім, қашықтықтан білім беру технологиялары, онлайн оқыту форматы.

Р.С. Салимова, Д.Н. Нурманбетова, М.Ж. Кожамжарова, С.С. Аубакирова

Философский дискурс познавательных смыслов образования

В статье рассмотрено образование как система, оказывающая важную роль на развитие всего общества. Предпринята попытка систематизировать основные характерные признаки системы образования, а также ее методы обучения в каждый исторический период развития цивилизации. Тем самым определены модели образованного человека, характерные каждому историческому этапу. В рамках исследуемой темы также была рассмотрена современная система образования, основными принципами которой являются открытость, непрерывность, гуманизация, ее национальная направленность, перенос акцента с учебной деятельности педагога на учебно-познавательную деятельность обучающегося. Однако следует отметить, что в современных реалиях с учетом распространения пандемии, вызванной коронавирусной инфекцией, система образования претерпела значительные изменения. Она была трансформирована на новый формат дистанционного обучения, при этом сохранив свое содержание и суть. В процессе адаптации образования к новым сложившимся условиям были выявлены как положительные, так и отрицательные стороны данного перехода.

Ключевые слова: образование, образовательная программа, эволюция образования, модель образованного человека, непрерывное образование, традиционная форма обучения, нетрадиционная форма обучения, IT технологии в образовании, дистанционные образовательные технологии, онлайн формат обучения.

References

- 1 Reviakina, V.I. (2015). Aksiologicheskie problemy kultury i obrazovaniia sovremennoi molodezhi [Axiological problems of culture and education of modern youth]. *Obrazovanie i nauka — Education and Science*, 5 (124), 15–26 [in Russian].
- 2 Yuzhaninova, E.R. (2015). Istoriia filosofii obrazovaniia: Filosofii obrazovaniia: uchebnoe posobie [History of philosophy of education: Philosophy of Education: a textbook] (Vols. 1-2; Vol. 1). Orenburg: Orenburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 3 Gruzdeva, O.S. (2017). Filosofii obrazovaniia Dzhona Diui [John Dewey's Philosophy of Education]. Saint Petersburg: Knizhnyi dom [in Russian].
- 4 Dovgialo, V.K. (2012). Evropeiskaia sistema obrazovaniia i Bolonskii protsess [The European Education System and the Bologna Process]. Perm: Permskii gosudarstvennyi gumanitarno-pedagogicheskii universitet [in Russian].
- 5 Gafurov, I.R., Ibragimov, H.I., Kalimullin, A.M., & Alishev T.B. (2020). Tranformatsiia obuchenie v vysshei shkole vo vremiia pandemii: bolevye tochki [Transformation of Higher Education During the Pandemic: Pain Points]. *Higher Education in Russia*, 29, 10, 101–112 [in Russian].
- 6 Grunt, E.V., Belyaeva, E.A., & Lissitsa, S. (2020). Distance education during the pandemic: new challenges to Russian higher education. *Perspectives of Science and Education*, 47(5), 45–58.
- 7 Shishlova, E.E. (2021). Updating the Content of Higher Education in the Context of Modern Sociocultural Trends. *Higher Education in Russia*, 30, 6, 70–79.
- 8 Edilbayeva, S.Zh. (2014). Filosofii obrazovaniia: uchebnoe posobie dlia vysshikh uchebnykh zavedenii [Philosophy of Education: a Textbook for Higher Education Institutions]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 9 Gavrilova, I.V., & Zaprudnova, L.A. (2016). Formalnaia, neformalnaia i informalnaia modeli obrazovaniia [Formal, informal and informational models of education]. *Molodoi uchenyi — Young Scientist*, 10, 1197–1200 [in Russian].
- 10 Ioksha, E.A. (2011). Sovremennye tendentsii razvitiia obrazovaniia v mire [Modern trends in the development of education in the world]. Retrieved from http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/75-correctional/12252-Sovremennye_tendentsii_razvitiya_obrazovaniya_v_mire.html [in Russian].
- 11 Shtykhno, D.A., Konstantinova, L.V., & Gagiev, N.N. (2020). Perekhod vuzov v distantsionnyi rezhim v period pandemii: problemy i vozmozhnye riski [Transition of Universities to Distance Mode During the Pandemic: Problems and Possible Risks]. *Otkrytoe obrazovanie — Open education*, 5, 72–81 [in Russian].
- 12 Saurambaeva, A. Trudnosti perekhoda na distantsionnoe obrazovanie: keis Kazakhstana [Difficulties of transition to distance education: the case of Kazakhstan]. Retrieved from <https://cabar.asia/ru/trudnosti-perekhoda-na-distantsionnoe-obrazovanie-kejs-kazakhstana> [in Russian].

Г.Р. Сейфуллина^{1*}, М.В. Клишина², Н.Е. Тутинова², Г.Н. Джабаева²

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан

(E-mail: galiya-magavina@mail.ru; klmarina_7@mail.ru; nurtut86@mail.ru; guldena_77@mail.ru)

Ақпараттық қоғамдағы коммуникативті әрекеттің аксиологиялық аспектісі

Қазіргі әлеуметтік өзгерістер мен ашық қоғамға көшу жағдайында қарым-қатынас процесінде адамның құндылық-дүниетанымдық көзқарастары мен бағдарлары мәселелері маңызды болып табылады. Байланыстың негізгі мәселелері — ақпаратты беру мен қабылдаудың жеке процесін жеке және жаппай әсер етудің әлеуметтік маңызды процесіне аударатын байланыс механизмі. Бұл мәселені талдау үшін коммуникативтік әрекеттің мағынасын адамның коммуникативті іс-әрекетінің жеке бастапқы актісі ретінде қарастыруға үндеу жасалды. Мақалада коммуникативті іс-әрекеттің мәні жалпы келісімге қол жеткізу ретінде анықталатындығы және коммуникативті іс-әрекеттің вербальды емес формаларынан вербальды іс-әрекетке көшу адам санасының танымдық саласындағы қиял синтезінде абстракцияны дамыту процесін білдіретінін, нәтижесінде қауымдастықтың интеграциясына және жеке өзін-өзі танудың дамуына әкелетін жалпы нормаларды тұжырымдауға болатындығын негіздейді. Егер коммуникативті іс-әрекеттің мәні өзара әрекеттесетін коммуниканттардың мүдделерін үйлестіруден тұрса, онда коммуникативті кеңістіктің мәні оларды қоғамның өзін-өзі сақтау және оның болашағын анықтау үшін тұрақты маңызы бар бұрыннан қалыптасқан және келісілген жалпы құндылықтар негізінде біріктіру болып табылады. Ақпараттық қоғам прагматикалық және аксиологиялық мәселелерді өзекті етті, адамның жеке басының көптігі және өзін-өзі көрсетудің көптігі ретінде түсінілетін көп өлшемді түсіну қажеттілігі мен мүмкіндігіне жағдай жасады. Мұндай жағдайларда адам қызметінің әртүрлі салаларындағы қарым-қатынастың жалпы мағынасының бөлінбейтіндігі қайта жанданады, ол қоғамға адамдарды біріктіру үшін қажет, жоғары құндылықтарға — шындыққа, ізгілік пен сұлулыққа деген ұмтылыс, бұл болмыс, әйтпесе коммуникативті іс-әрекет пен қарым-қатынас жеке адамдар арасындағы байланыстың техникалық құралы болып қала береді.

Кілт сөздер: коммуникация, коммуникативтік әрекет, дүниетанымдық құндылықтар, семиотика, ақпараттық қоғам, сұхбат, конвенционалдылық, ақпарат, тұлғалық, әлеуметтену.

Кіріспе

«Коммуникация» және «ақпарат» ұғымдары ХХ ғасырдың аяғы — ХХІ ғасырдың басындағы әлеуметтік-философиялық білімнің категориялық аппаратының арсеналында динамизммен, өзгергіштіктің жоғары деңгейімен сипатталатын, әртүрлі құндылықтар мен өмірлік стратегияларды білдіретін негізгі заманауи ұғымдар ретінде ерекшеленді.

Бүгінгі таңда адамзатқа одан әрі дамудың кең мүмкіндіктері ұсынылған. Ол қандай болашақты таңдайды? Бұл таңдау, атап айтқанда, қазіргі заманғы ғана емес, сонымен бірге болашақтың жобасын да анықтайтын құндылықтарға байланысты болады. А. Тоффлердің болашақ адамзат оны қаншалықты анық түсінетініне, адамның мінез-құлқын реттеуге арналған құндылықтардың сәулет өнеріндегі өзгерістерді қаншалықты болжай алатындығына байланысты болады деген тұжырымын атап өткен жөн. Ю.М. Лотманның бинарлық және тернарлық мәдениет жүйелерін ажырату туралы пайымының аксиологиялық мәні өзекті [1].

Ю.М. Лотман бинарлық мәдениетті дәстүрлі емес деп анықтайды, оның құндылықтары белгілі бір әлеуметтік тәртіпті сақтауға және әлеуметтік тәртіпті коммуникативті қызмет субъектілерін түсіндірудің белгілі бір әдістеріне немесе оны жоққа шығаруға және жоюға ықпал етеді. Жанжал және екіншісінің позициясын түбегейлі қабылдамау екілік құрылымдардың көбеюі мен өмір сүруінің имманентті тән тәсілі болып табылады.

Қарама-қарсы бинарлық мәдениеттер — бұл тернер мәдени жүйесі поливалентті, құрылымдалған және ол диалогтық сипатқа ие. Толеранттылық, басқа позицияларға төзімділік сияқты сипаттамалар құқықтық, шарттық негізде негізделген. Тернарлық мәдениеттерде әлеуметтік даму мұраттары кез келген мифтік құрылымнан емес, әлеуметтік шындықтан туындайды. Егер екілік жүйелер үшін идеал

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: galiya-magavina@mail.ru

оның қатыгездігіне байланысты қолданыстағы тәртіпті ымырасыз жою болса, онда бинарлы жүйе, біріншіден, идеалды шындыққа бейімделуге, екіншіден, алдыңғы кезеңнің белгілі бір құндылықтарын сақтауға тырысады.

Ю.М. Лотман өзінің пайымдаулары негізінде 1990 жылдардың басында ТМД елдеріндегі өмірді бинарлы жүйеден тернарлыққа көшу әрекеті ретінде көрді. Сонымен бірге ол пайда болған тәртіп Батыстың көшірмесі болмайды деп сенді, өйткені «тарих қайталауды білмейді. Ол жаңа, болжанбайтын жолдарды жақсы көреді». Өзінің тарихи жолының келесі бөлігін Батыс үлгісімен өту мүмкін емес және нәтиже бермейді. Бізге соңғы ұстаным тернарлы мәдениеттің мәнін айқын сипаттайды, ол бір жағынан дәстүрлерден «босатылмайды», ал екінші жағынан әлеуметтік дамудың жаңа баламаларын іздеуге және жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл көбінесе тернарлы мәдениеттер деп аталатын мәдениеттерде коммуникативті әрекеттің көбірек нұсқалары, коммуникативті еркіндік дәрежелері бар екендігімен түсіндіріледі. Бүгінгі күннің шындықтарында бинарлы парадигманың тернарға айналуы ақпараттық қоғам адам үшін ашатын жағымды мүмкіндіктер ретінде қосымша негіз алады, атап айтқанда, оның ақпараттық бостандығының шекарасын кеңейтеді, оны басқаны түсіну үшін қажетті әртүрлі ақпараттың белгілі бір мөлшерімен байыта отырып, сәтті коммуникативті іс-әрекеттің және тұтастай коммуникацияның шарттары болып табылады. Әлеуметтік өзара әрекеттесудің аксиологиялық аспектісі, отандық философтардың маңызды және қызығушылық тудыратын назарының объектісі бола отырып, ақпараттық қоғам жағдайында коммуникациялардың қоғамның барлық салаларына және әр адамға жеке-жеке әсер етуінің артуына байланысты жаңа бетбұрыс бере алады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында авторлар зерттелетін мәселе бойынша әлеуметтік-философиялық әдебиеттерді теориялық талдауға сүйенді. Бұл әдіс коммуникативті әрекеттің мағынасын бағалауды, қазіргі және болашақта құндылық деңгейінің рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттелетін проблема, адам мөлшері бола отырып, пәнаралық, жүйелік, әлеуметтік-мәдени, антропологиялық, семиотикалық және құндылық тұрғысынан, даму принципі мен тарихизм принципін, компаративистика әдісін ескере отырып қарастырылады.

Нәтижелер және талқылау

Коммуникативті әрекет — бұл хабарлама (ақпарат беру) арқылы көрсетілетін әрекет. Бұл мәні бойынша әлеуметтік, ол бір-бірімен байланысатын тақырыптардан тыс бағдарының жасалуы, сондай-ақ олардың кооперацияға, ынтымақтастыққа деген көзқарасынан елестету мүмкін емес. Мұндай қызметтің нәтижесі барлық қатысушылардың жалпы жағдайды түсіндіруі болып табылады.

Коммуникативті әрекет, Хаберманың пікірінше, антропологиялық іргелі, әлеуметтік-мәдени дамудың бастапқы нүктесін білдіреді. Коммуникация — бұл іс-әрекеттің басталуы және оның құралы. Объективті әлем адамға топ мүшелерінің ынтымақтастық қатынастары аясында жүзеге асырылатын коммуникативті әрекеттердің арқасында ашылады [2].

Адамның әлеуметтік болмыс ретінде тарихи қалыптасуы оның қимылдарынан символдар мен сөйлеу әрекеттеріне дейінгі коммуникациялық әрекеттерді дамытудың күрделі процесі болып табылады. Ежелгі адамның коммуникациясын визуалды (көрінетін белгілер арқылы) және ауызша (ауызша, ауызша және жазбаша сөйлеу белгілері арқылы) кейінгі түрлерге бөлудің бастауы осы белгілердің адам өміріндегі байланысының сипатында жатыр. Қарым-қатынас формаларын дамытуда Дж. Мид бастапқы эволюциялық нүкте ретінде дамыған омыртқалылар қауымдастықтарында байқалатын ым-ишаралармен өзара әрекеттесуді қарастырады. Оны инстинкттер басқарады. Келесі кезең — символдық түрде жанама өзара әрекеттесу, бұл символ өзара әрекеттесудің барлық қатысушылары үшін бірдей мәнге ие болған кезде мүмкін болады. Мәннің сәйкестігі қауымдастық мүшелерінің таңбаларды пайдалану кезінде жалпы ережені ұстануымен қамтамасыз етіледі.

Дж. Мид ым-ишарадан символдық жанама өзара әрекеттесуге көшу антропогенездің басталуын білдіреді, өйткені екі қатысушы үшін бірдей мағынаға ие символдарды қолдану бұрын инстинктке негізделген өзара әрекеттесетін тараптар арасындағы ортақтықты қамтамасыз етеді. Рәміздер арқылы адам рухани-семантикалық, материалдық жағынан көрінеді.

Антропогенез процесінде коммуникативті әрекеттің қалыптасу моделін құруға ұмтылған Хабермас Дж. Мидтің (қимылдан символға дейін) Витгенштейннің «ережеге бағыну» ұғымын талдау барысында зерттеулерін толықтырады. Символдық өзара әрекеттесу — бұл бірлескен іс-әрекеттің

адам формасының көрінісі. Бұл бірлескен іс-әрекеттің мүмкін болуы үшін, яғни қатысушылардың әрекеттерін таңбалар арқылы ретке келтіру үшін топта символдардың бірдей мәні деп санауға болатын келісім болуы керек. Бұл келісім Витгенштейннің пікірінше, өмір формасы немесе басқаша айтқанда, бірлескен іс-әрекет, тәжірибе арқылы жасалады. Осылайша, біз шеңберде қозғаламыз: адамның бірлескен іс-әрекеті мүмкіндігінің шарты оның өзінде жатыр. Символдық түрде жанама өзара әрекеттесуде қатысушылар басқалармен сыртқы әсер етуі керек объект ретінде емес, тыңдаушымен, яғни сөйлеуші жіберетін сигналдардың аудармашысы ретінде кездеседі. Таңбалардың мағынасы әрдайым объективті: ол таңбалардың көмегімен көрсетілген денотат (зат). Символдың маңызды сипаттамалары — мотивация, бейнелеу, символ мен миф арасындағы байланыс, архетиптік, Тарихи, символдың семантикалық құрылымының қабаттылығы; символдағы мағынаның берілуі, мағынасы мен мағынасы арасындағы диалектикалық қатынас.

Ішкі әлемді құру, жеке тұлғаны қалыптастыру жеке адамның нормаларды ішкі көрінісі нәтижесінде пайда болады. «Жеке тұлға (жеке тұлға) — бұл жеке тұлға (жеке тұлға), өйткені ол белгілі бір қауымдастыққа жатады, өйткені ол осы қауымдастықты құру туралы өзінің мінез-құлқын қабылдайды» [3: 233].

Осыған байланысты өзара әрекеттесудің маңызды буыны «кері байланыс» деп аталатын механизм болып табылады, ол жалпы мағынада «мінез-құлықты реттеуде пайдалы ақпарат көзінен қайтарылған кез келген ақпарат түрі» деп түсініледі [4: 197]. Кері байланыс спикерге таңдалған қарым-қатынас мазмұны мен әдістері өз мақсатына жеткенін және жүзеге асырылатын қызметті қамтамасыз ететіндігін білдіреді. Н. Винердің қолданбалы байланыс моделінде оның маңызды құрамдас бөлігі кері байланыс туралы ереже екендігі кездейсоқ емес. «Басқару орталығына қайта кіретін ақпарат басқарылатын шаманың басқарушыдан ауытқуына қарсы тұруға тырысады» [5: 160]. Н. Винер әлеуметтік ақпараттың жұмыс істеуін ерекше қарастырады. Әлеуметтік емес жануарлар топтарында ақпарат көбеймейді, өйткені белсенді ақпарат алмасу жоқ. Тиімді әлеуметтік ұйым жағдайында қоғамның әр мүшесінен көп ақпарат бар екенін айтқан. С. Бир кері байланысты «Шығыс ақпаратының бір бөлігін оның кірісіне қайтару, содан кейін ол өзгереді. Оң кері байланыс шығыс сигналының деңгейінің жоғарылауын тудырады, сондықтан кірісте; теріс кері байланыс шығыс сигналының жоғарылауымен кіріс сигналының төмендеуіне әкеледі және осылайша тұрақтандырушы болып табылады» [5: 407-408].

Кері байланыс процесінде адам реципиенттен (немесе реципиенттерден) тікелей немесе жанама, кейінге қалдырылған немесе дереу ақпарат алады, онда оның хабарламасына жауап, сондай-ақ оның қалай қабылданғанына қатысты ақпарат болады. Бұл жағдайда қабылдаушы кері байланыс коммуникаторы, ал қабылдаушы оның қабылдаушысы ретінде әрекет етеді. Кері байланыс арқылы орындалатын түзету функциясы адамның қабылдауы тұрғысынан өте маңызды. Алайда, мұнда кері байланыс деректері кең көлемде қолданылады. Мұны адамның өзіне деген барабар қатынасын дамыту мысалынан көруге болады [7]. «Өзін-өзі тану тікелей емес, жанама түрде, өзіне тиесілі топтың жекелеген мүшелерінің белгілі бір адамға қатынасы немесе бүкіл топтың жалпыланған қатынасы арқылы жүзеге асырылатыны белгілі» [8: 26]. Демек, өзін басқалардың көзқарасымен қабылдау, басқалардың өзіне деген көзқарасы — өзіңіздің имиджіңізді қалыптастыру мен дамытудың қажетті компоненті. Адамның «Мен» өзінің кері байланыс алу процесінің маңызды генераторы болып табылады. Қалыптастыру үдерісінде тұлғаны әлеуметтендіру бойынша Мидтің екі құрылымын ұсынады: «те» және «I». «Me» (англ. маған, мені, менімен) — жеке тұлғадағы әлеуметтік нормалардың өкілі, бұл құрылым акторға белгілі бір жағдайларда топтың басқа мүшелері одан қандай мінез-құлық күтетініне назар аударуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әлеуметтену даралануға, субъективтіліктің қалыптасуына немесе «I» (ағыл. - мен) әкеледі. Бұл адамның ішкі әлемі, өзін-өзі тануды талап етеді, күтпеген, шығармашылық шешімдерді табуға мүмкіндік беретін өздігінен жүрудің көзі. Бірге «те» және «I» жеке тұлғаны, өзін-өзі (self) құрайды. Өз кезегінде өзін-өзі қабылдау кристалдануының бір түрі ретінде өзін-өзі бағалау басқа адамның қабылдауына әсер етеді. Осылайша, кері байланыс өзін және басқа адамдарды танудың диалектикалық бірыңғай процесінің маңызды буыны болып табылады. Кері байланыс контекстіндегі үнсіздіктің қарым-қатынасы да назар аударуға тұрарлық, ол сөйлеу қабілетіне қарағанда аса бай емес. Шығыстық коммуникация моделі бойынша жасы үлкен мен мәртебесі жоғары адамның тарапынан монолог тыңдаушының жасы кіші үнсіздігін білдіреді, бұл дәстүрлі мінез-құлық моделінде міндетті және қажетті коммуникативті бірлік болып табылады.

Байланыстың эволюциялық жоғары формасы лингвистикалық жанама, нормативті бағытталған өзара әрекеттесу болып табылады. Лингвистикалық тұрғыдан басқарылатын нормативті мінез-құлық сатысында басқа адамның белгілі бір үміттері актер үшін семантикалық тұрғыдан қол жетімді болып қана қоймайды (актер өзара әрекеттесудің басқа қатысушысы қолданған символдың мағынасын түсінеді), сонымен қатар міндетті болып табылады. Олар оны еркін байланыстырады, оның әрі қарайғы әрекеттерін алдын-ала анықтайды. Өзара әрекеттесуді басқару жеке ағзаға енгізілген генетикалық бағдарламадан объективті түрде бөлінетін мәдени бағдарламаға ауысады. Нормалардың интернализациясы олардың танылуын, олармен ішкі келісімді білдіреді. Жеке тұлғаның ішкі көрінісі қалай жүретінін түсіндіре отырып, Дж. Мид тағы да біреудің көзқарасын қабылдау механизміне жүгінеді, бірақ бұл жолы бұл нақты емес, жалпыланған басқа дегенді білдіреді. Норма — бұл «жалпыланған басқа» мінез-құлықты күту, яғни белгілі бір жағдайда осы топтың кез келген мүшесі бізден күтетін мінез-құлық үлгісі. Адамның норманы игеруі, егер ол «жалпыланған басқа» нормаларын қабылдаса ғана мүмкін болады.

Э. Дюркгеймнің әлеуметтік ынтымақтастық теориясына жүгіну жеке адамдардың ерік-жігерін байланыстыратын және олардың мінез-құлқын басқаратын нормативтік бұйрықтардың қалай пайда болатындығы туралы сұраққа жауап беруге көмектеседі. Басқаша айтқанда, әлеуметтік әлем қалай қалыптасады, бұл өз кезегінде субъективті әлемнің қалыптасуының шарты болып табылады ма?

Э. Дюркгейм мұны нормалардың маңыздылығы санкцияларға негізделмегендігімен түсіндіреді. Мұны моральдық билік, нормалар қолданатын құрмет, оларды күш қолдану қаупімен бекітілген қарапайым императивтерден ерекшелендіреді. Моральдық ережелер, бір жағынан, адамнан белгілі бір жанқиярлықты, оның мүдделерінен жоғары тұруды талап етеді. Алайда, бұл өзін-өзі ұстауды моральдық тұрғыдан әрекет ететін адам өзі қалаған игілік ретінде қабылдайды. Моральдық субъект сыртқы күшке емес, құрметке ие болғанға бағынады.

Қарым-қатынас табиғаты адамның өзін-өзі танытуы мен жеке тұлғаның нарциссизмі; онсыз ортақ мүдделерді бірлесіп өмір сүру және іске асыру мүмкін емес. Бұл Кант категориялық императивтің негізгі талабын тұжырымдай отырып, «Біреуінің еркіндігі екіншісінің еркіндігі басталатын жерде аяқталады деген түсініктен аспайтындай етіп жасаңыз» дегенді білдіреді. Сондықтан коммуникативтік қарым-қатынастар адамның мінез-құлқын реттеуге көмектесетін әдептілік сезімін қалыптастырады.

Э. Холл тұлғааралық қарым-қатынастағы барлық мәдениеттер болып жатқан оқиғалар мен тұлғааралық мінез-құлықты түсіну үшін маңызды кейбір ашылмаған, жасырын ережелерді қолданатындығына назар аударды. Мәдениеттер әр жағдайдың жасырын ақпаратын қолдана отырып, «контексті оқу» арқылы ерекшеленеді. Әлеуметтік жағдайды түсіну үшін контекстік ақпарат неғұрлым қажет болса, мәдениеттің күрделілігі соғұрлым жоғары болады. Мәдениеттің күрделілігі неғұрлым жоғары болса, «бейтаныс адамдарға» әлеуметтік жағдайды дұрыс түсіну және бағалау қиынға соғады.

Э. Холлдың зерттеулеріне сәйкес, қарым-қатынас процесінің сипаты мен нәтижелері, басқалармен қатар, оның қатысушыларының хабардар болу деңгейімен де анықталады. Хабардарлық деңгейі, өз кезегінде, әлеуметтік байланыстардың тығыздығына және осы желі мүшелері арасындағы ақпарат алмасу жылдамдығына байланысты. Осыған сәйкес барлық мәдениеттерді әлсіз және күшті контекстік тәуелділік негізінде жіктеуге болады. Тығыз ақпараттық желіні қолданатын адамдар контексті жоғары мәдениетке жатады, ал әлеуметтік ортада еркін байланыс желісі бар және ақпарат алмасу көлемі аз адамдар контексті төмен мәдениетке жатады.

Коммуникацияның күшті және әлсіз қатысушыларының коммуникативті мінез-құлқын ажыратуға болады. Сондықтан коммуникацияның күшті/әлсіз қатысушысының дихотомиясын ажыратуға болады. Бұл жағдайда ақпарат алмасу күрес саласы ретінде дамиды. Мысалы: «қарсыласу арқылы серіктес әрқашан қарсылықтарда, еріксіз реакцияда немесе тіпті реакциясыз ақпарат береді. Серіктестің кез келген қарсылығы алынған ақпараттың тиімді еместігін көрсетеді. Содан кейін, күресті жалғастыру үшін, берілген мақсатқа жету туралы ақпарат алу үшін, бұрын берілгеннен маңызды ақпаратты қайтадан ұсыну қажет» [9: 174].

Осылайша, коммуникативті іс-әрекеттің мәні — адамдарға қажетті ақпаратты беру немесе алу, туындаған мәселелерді бірлесіп шешу процесінде шарттылықты қамтамасыз ету. Екі немесе одан да көп субъектілердің өзара әрекеттесуінің жеке актілері болып табылатын коммуникативті іс-әрекеттерді кеңейту және дәйекті түрде жалғастыру, олардың мәні адамның коммуникативтік қызметін қалыптастыра отырып, жалпы жағдайға қатысты өзара түсіністікке қол жеткізу ниетін

жүзеге асыру болып табылады. Ол әртүрлі субъектілердің іс-қимыл жоспарларын үйлестіруге, Жалпы ережелер мен нормаларды әзірлеуге қызмет етеді. Конвенционализация немесе келісімді қамтамасыз ету функциясы әлеуметтік интеграцияны анықтайды. Осылайша, әлеуметтік интеграция коммуникативті әрекеттің нәтижесінде пайда болатын функция болып табылады. Коммуникативті іс-әрекет процесінде адамның әлеуметтік мәнін қалыптастыру және дамыту, демек, тұлғаның қалыптасуы жүреді.

Бүгінгі шындықта өркениетті қоғам таңдаған перспективалық шешімдер қандай да бір жолмен жеке тұлға проблемасымен, әлеуметтік болмыстың жеке аспектісіне назар аударумен байланысты.

Мазмұндық тұрғыдан алғанда, ғылыми қоғамдастықтың назары тарих анықтамаларынан адамның сыртқы әлемді оны адамның өзін-өзі өзгертуі ретінде түсіндіруге ауысады. Өзін-өзі өзгерту, әрине, адамның өзінің «ішкі» әлемін ғана емес, сонымен бірге әртүрлі, соның ішінде объективті түрде бекітілген іс-әрекет сұлбаларын да өзгертуі ретінде кеңінен түсініледі. Әлеуметтік процестің кез келген байланысын түсіндіру, егер олар адамның өзара әрекеттесу деңгейіне жеткізілмесе, толық болып саналмайды. Э. Сепир жазғандай: «қоғам тек әлеуметтік институттардың статикалық жиынтығы сияқты: іс жүзінде ол күн сайын оның мүшелері арасында орын алатын белгілі бір коммуникативті актілер арқылы қайта туады немесе шығармашылықпен қайта құрылады» [10: 211]. Тұлға пайда болып қана қоймайды, сонымен бірге басқа адамдармен және объектілермен қарым-қатынас аясын үнемі кеңейте отырып, өзін сақтайды, бұл қатынастар делдал болады. Мәселе тек байланыс саласының кеңеюі әрдайым жаңа жағдайда болады. Бүгінгі таңда бұл қазіргі қоғамның өз ұйымының неғұрлым күрделі сатысына көшуіне байланысты, оның сәтті жұмыс істеуі үшін ақпараттық процестерге негізделген жетілдірілген үйлестіру процестері қажет. Қазіргі дәуірдің ерекшелігі — қоғамның таптық бөлінуі азырақ өзекті бола бастайды, бұл бөліну біртіндеп тегістеледі, өйткені қоғамның бөлінуінің басқа өлшемдері алдыңғы қатарға шығады, адамдардың жаңа компьютерлік буыны пайда болады. Қоғамды ақпараттандыру — бұл өсуді қамтамасыз етуге және адам қызметінің барлық әлеуметтік маңызды түрлерінде сенімді, жан-жақты білімді одан әрі толық пайдалануға бағытталған шаралар кешені болып табылатынын көрсетсе, ғылым тарихының мамандары келесі фактіні көрсетеді. Егер «біздің дәуіріміздің басынан бастап білімді екі есе көбейту үшін 1750 жыл қажет болса, екінші екі есе — 1900, үшінші үшін бар болғаны 50 жыл қажет болды» [11]. Сонымен қатар, «жеделдетудің» бұл тенденциясы артып келеді. XX ғасырдың бірінші жартысына қарай әлемдегі білім көлемі әр түрлі болжам бойынша екі есе артып, ақпараттың жалпы көлемі 30 есе артады. Мұндай секіру, әрине, ақпарат алмасу жылдамдығының бұрын-соңды болмаған өсуінің салдары болып табылады. Ақпараттың экспоненциалды түрде өсіп келе жатқан көлемі, «ақпараттық жарылыс» деп аталатын және бүкіл адамзат өркениеті тек индустриалды емес, әсіресе постиндустриалды дәуірде дамитын өзек бар сияқты. «Ақпараттық жарылыс» ұғымы жаңа ақпараттық дәуірдің басталуына тән белгілердің бірі болды. Осы дәуірдің басқа да маңызды белгілері жинақталған білім көлемін екі есе көбейту уақытының тез қысқаруы; ақпаратты сақтауға, беруге және өңдеуге арналған материалдық шығындар деңгейінің энергетикаға ұқсас шығыстар деңгейінен басым болуы; әлемдегі тіларалық алмасу проблемасының шиеленісуі және басқалары болып табылады.

Ақпараттық жарылыстың сөзсіз салдары «ақпараттық дағдарыс» болды, онда ақпараттың көптігі белгілі бір адамға сәтті әлеуметтенуге мүмкіндік беретін ақпаратты іздеуді қиындатты. Осылайша, «ақпараттық жарылыс» және «ақпараттық аштық» ұғымдары сөзсіз антагонисттер болды, дегенмен мұндай қайшылық болмауы керек.

Бұл мәселені алғаш рет XX ғасырдың ортасында американдық психологтар шешті (Дж. Келли, Л. Фестингер және т.б.) «танымдық диссонанс» ұғымын енгізді, онда адамның білімі мен тәжірибесі қазіргі жағдайды қабылдаудан алшақтай бастауы. Өйткені, олардың пікірінше, әр адам сыртқы әлемді, басқа адамдарды және өзін өзі құрған танымдық жүйенің призмасы — «жеке дизайн» арқылы қабылдауынан байқалады. Алайда, XX ғасырдың 70-ші жылдарының соңында бұл диссонанстың өткірлігі микропроцессордың ойлап табылуы және жеке ақпаратты өңдеу құралдарын жаппай енгізу арқылы ішінара тегістелді. Соған қарамастан, интернет апофеозы болған желілік технологиялардың қарқынды дамуы «ақпараттық жарылыс» проблемасын тағы да күрт ушықтырды. Сыртқы жағдайлардың осындай тез өзгеруімен адамдарда не болып жатқанын түсінуге уақыт жетіспейді. Жағдайды мәдени дағдарыс деп атауға болады. Ескі құндылықтардың жойылу жылдамдығының артуы, өсіп келе жатқан ақпаратты түсіну процесінің уақыт шеңберін қысу жаңа белгілер мен белгілердің дәстүрлі символдық құндылықтар жүйесіне бейімделуіне жол бермейді. Бұл жағдай

қазіргі жағдайды бағалайтын ойшылдардың қазіргі жағдайға, мәдениетке қатысты өткеннің тасымалдаушысы болуымен күрделене түседі, сондықтан оны өткен сияқты бағалайды: олар белгілі бір дәстүрлер жүйесінде тәрбиеленеді және оларды табиғи түрде мәдени стандарт ретінде қарастырады. Әрқашан солай болды. Бірақ ғылыми-техникалық прогресс мәдениеттің қазіргі жағдайына, әсіресе адамдар арасындағы қарым-қатынас тәсілдерін өзгерткен коммуникация саласында үлкен әсер ете бастады, ал олардың кейбіреулері, мысалы, қарым-қатынастың ерекше формалары ретінде, біздің көз алдымызда жоғалып кетті. Осылайша, бір жағынан, мәдени мәртебеге үміткер құрылымдардың күрт өсуі байқалады, ал екінші жағынан, олардың ескі құндылық жүйелеріне бейімделуі неғұрлым қысқа уақыт шеңберіндегі сияқты жүреді. Кейде бұл процесс бір адамның өміріне сәйкес келеді. Нәтижесінде ғасырлар бойы қалыптасқан құндылықтар мен дәстүрлердің ескі жүйелері дерлік «бірден» жойылады. Ескі мәдениеттің символдары мен бейнелері жоғалып кетеді немесе мағынасын өзгертеді. Жаңа құндылықтар дәстүрліден өзгеше, сондықтан олардың мәдени мәні әрдайым айқын және ашық бола бермейді. Мәдениеттің үндесуі бұзылады, ондағы жаңашылдықтардың қалыптасуының соншалықты тез жүруі салдарынан, олардың дәстүрлі жүйеге бейімделуіне, адамдарға жаңа құндылықтарды «сіңіруге», оларды үнемі алдыңғымен байланыстыруға және оларды жай тұтынуға уақыт болмайды. Қоғамдық өмір шындығында консенсус белгілерінің болмауы мүмкін және бұл бір уақытта «кеңейтілетін» оқиғамен уақытты «қысудың» нәтижесі. Байланыс процесі субъект алған ақпаратты түсіну мүмкіндігінің болуын болжайды. Бұл, ең алдымен, алынған ақпаратты қайта өңдеу және осы жеке өңделген ақпарат негізінде әрекет ету. Ақпарат-коммуникативтік әрекеттің шарты болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, ақпарат алмасу жылдамдығының өсуімен түсіну процесі уақыт кеңістігінде «созылады». Біз тұтас жүйенің әртүрлі бөліктерінде орын алатын әлеуметтік оқиғалардың мағынасы мен маңыздылығын тек белгілі бір оқиғаларды білдіретін және жүйенің тұтастығын үйлестірудің негізі болып табылатын байланыс арқылы бағалай аламыз. Жүйенің тұтастығы оқиғаларды үйлестіруге қандай жылдамдықпен қол жеткізуге болатынына байланысты болады [12].

Байланыс ортасының полиқұрамдылығы, оның ақпараттық қанықтылығы адамға үнемі өсіп келе жатқан белсенділігінің мағынасын қалыптастыруға мүмкіндік беруі керек. Байланыс және оның кеңістігі терең мағыналар мен Мәңгілік шындықтарды іздеу және дамыту болған кезде ғана жеке тұлғаның қалыптасуының шарты болып табылады.

Қорытындылар мен ұсыныстар

Бүгінгі таңда әлемдік 80 қауымдастық дамудың жаңа жолдарын, жаңа адами бағыттарды қарқынды іздеуде. Аксиома көп векторлы таңдау жағдайында адам өзі кіретін әлеммен өзара әрекеттесетін нәрсе болуы керек. Кейбір әрекеттер оның өзі үшін апатты салдарға әкелуі мүмкін, өйткені нысанды өзгерту арқылы ол өзінің байланыстары мен функцияларын өзгертеді. Бұл жағдайда өзара даму стратегиялары қамтамасыз етілетін өзара әрекеттесудің ықтимал сценарийлерін ғана таңдауға бағытталған оның қызметіне белгілі бір шектеулерден жалтара алмайтыны сөзсіз. Осы шектеулер белгілі бір моральдық құндылықтарға, жақсылықтың, сұлулықтың және адам өмірінің басымдығын түсінуге негізделген.

Жаңа мыңжылдықтың басындағы оқиға бейнесі жаңа құндылық-дүниетанымдық бағдар үшін алғышарттардың жетілуін көрсетеді. Қазіргі әлемде мүлдем басқа мәдени дәстүрлер мен құндылықтар бір-бірімен қақтығысып, диалогқа түседі. Адам осы диалогты жүргізуді үйрену керек екенін түсінуі керек. Анықтамалық жүйені өзгерте білу керек, олардың құндылықтары мен мәдениетін абсолютті деп санамау керек, «ақпараттық жарылыс» пен «ақпараттық аштық» парадоксалды қарама-қайшылық жағдайында басқасын түсінуді үйрену керек. Адамды әлеуметтендірудің, оны «басқаны» құрметтеу рухында, позитивті толеранттылық рухында тәрбиелеудің жаңа тәсілдерін табу білу қажет.

Жылдам өзгертін ақпараттық кеңістікте жаңа құндылық-дүниетанымдық бағдарларды іздеу — бұл жаңа өмір салты мен өмір салтын, адамдарға, табиғатқа, қоғамға, өзіне деген жаңа көзқарасты іздеу. Жалпыға ортақ жағдайға қатысты өзара түсіністікке қол жеткізу ниетін іске асыру адамның коммуникативтік іс-әрекетінің бастапқы актісі, әлеуметтік-мәдени дамудың бастапқы нүктесі ретінде қарым-қатынас актісінде орын алады. Жоғары сенімділікпен қарым-қатынас іс-әрекеттері бүгінгі шындықта ақпараттық технологиялармен байланысты деп айту керек, оларды мәдени және дүниетанымдық контекстен бөлуге болмайды, өйткені осы контексте олар өз кезегінде оған әсер ете бастайды. Ақпараттық қоғамда технология мен дүниетаным бұрын-соңды біріктірілмегендіктен,

олардың кантондық категориялық императив тұрғысынан бөлінуіне жол бермеу өте маңызды, ақпараттық технологиялар категориялық императивке жат мақсаттарға жету үшін пайдаланылмауы керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Лотман Ю.М. Культуры и взрыв / Ю.М. Лотман. — М.: Гнозис, 1992. — 272 с.
- 2 Habermas J. The Theory of Communicative Action / J. Habermas // Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society. — Cambridge. — 1984.
- 3 Мид Дж. Азия / Дж. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты; под. ред. В.И. Добренкова. — М.: Изд. Международного ун-та бизнеса и управления — 1996. — 560 с.
- 4 Chaplin J.P. Dictionary of Psychology / J.P. Chaplin. — N.Y., 1975.
- 5 Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине / Н. Винер. — М.: Наука, 1983. — 344с.
- 6 Бир С. Мозг фирмы / С. Бир. — М., 1993. — 416 с.
- 7 Арутюнян М.Ю. Обратная связь в системе восприятия человека человеком / М.Ю. Арутюнян, Л.А. Петровская; под ред. А.А. Бодалева. — М.: Педагогика, 1981. — С. 42–53.
- 8 Чесноков И.И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чесноков. — М., 1977. — 143 с.
- 9 Ершов П.М. Искусство толкования. Часть первая. Режиссура как практическая психология / П.М. Ершов. — Дубна, 1997. — 352 с.
- 10 Сепир Э. Коммуникация. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. — М.: Наука, 1993. — 656 с.
- 11 Гафнер В.В. Информационная безопасность: учеб. пос. / В.В. Гафнер. — Ростов н/Д.: Феникс. 2010. — 324 с.
- 12 Капица С.П. Парадоксы роста: Законы развития человечества / С.П. Капица— М.: Альпина Нон-фикшн, 2010. — 192 с.

Г.Р. Сейфуллина, М.В. Клишина, Н.Е. Тутинова, Г.Н. Джабаева

Аксиологический аспект коммуникативного действия в информационном обществе

В условиях современных социальных перемен и перехода к открытому обществу наиболее значимыми становятся вопросы ценностно-мировоззренческих установок и ориентаций человека в коммуникационном процессе. Ключевой проблемой коммуникации является механизм общения, который переводит индивидуальный процесс передачи и восприятия информации в социально значимый процесс персонального и массового воздействия. Для анализа этой проблемы осуществлено обращение к рассмотрению смысла коммуникативного действия как отдельного начального акта коммуникативной деятельности человека. В статье определен смысл коммуникативного действия как достижение общего согласия, и обосновано, что переход от невербальных форм коммуникативного действия к вербальным выразил собой процесс развития абстрагирования в синтезе с воображением в когнитивной сфере сознания человека, в результате чего стало возможным формулирование общих норм, ведущих к интеграции сообщества и развитию индивидуального самосознания. Если смысл коммуникативного действия состоит в согласовании интересов взаимодействующих коммуникантов, то смысл коммуникативного пространства состоит в их объединении на основе уже выработанных и согласованных общих ценностей, что имеет непреходящее значение в самосохранении сообщества и определении его будущего. Информационное общество актуализировало прагматическую и аксиологическую проблематику, создало условия необходимости и возможности осмысления многомерности человека, понимаемую как множество его идентичностей и множественность его самовыражения. В этих условиях актуализируется неотделимость общего смысла коммуникации в различных сферах человеческой деятельности, заключающаяся в интеграции людей, в стремлении к высшим ценностям — истине, добру и красоте в этом бытии, иначе коммуникативное действие и коммуникация, в целом, останутся просто техническими средствами связи между индивидами.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативное действие, мировоззренческие ценности, семиотика, информационное общество, диалог, конвенциональность, информация, личность, социализация.

G.R. Seifullina, M.V. Klishina, N.Ye. Tutinova, G.N. Dzhabayeva

Axiological aspect of the communicative action in information society

In conditions of modern social changes and the transition into an open society, the issues of value-worldview attitudes and orientations of a person in the communication process have become more significant. The key problem of communication is the mechanism of communication, which translates the individual process of transmission and perception of information into a socially significant process of personal and mass impact. To analyze this issue the authors investigate the meaning of the communicative action as a separate initial act of the person's communicative activity. This article defines the meaning of communicative action as an achievement of the common agreement and substantiates that the transition from non-verbal forms of communicative action to verbal ones expressed the process of development of abstraction in synthesis with imagination in the cognitive sphere of human consciousness. As a result, it became possible to formulate general norms leading to community integration and the development of individual identity. If the meaning of communicative action is to coordinate the interests of interacting communicants, then the meaning of the communicative space is to unite them based on already developed and agreed common values, which is of lasting importance with the self-preservation of the community and determining its future. The information society foregrounded pragmatic and axiological issues, created conditions for the necessity and possibility of understanding the multidimensionality of a person, understood as the multitude of their identities and plurality of their self-expression. In these conditions, the inseparability of the general meaning of communication in various spheres of human activity is actualized, which consists in integration of people, in pursuit of higher values - truth, goodness and beauty in this being, otherwise, the communicative action and communication as a whole will remain just technical means of communication between individuals.

Keywords: communication, communicative action, worldview values, semiotics, information society, dialogue, conventionality, information, personality, socialization.

References

- 1 Lotman, Yu.M. (1992). *Kultury i vzryv* [Cultures and explosion]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 2 Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action. Vol.1: Reason and the Rationalization of Society*. Cambridge.
- 3 Mid, Dzh. (1996). *Aziia* [Asia]. *Amerikanskaia sotsiologicheskaiia mysl: Teksty* — American Sociological Thought: Texts. V.I. Dobrenkov (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Mezhdunarodnogo universiteta biznesa i upravleniia [in Russian].
- 4 Chaplin, J.P. (1975). *Dictionary of Psychology*. N.Y.
- 5 Viner, N. (1983). *Kibernetika, ili Upravlenie i sviaz v zhitovnom i mashine* [Cybernetics, or control and communication in animals and machines]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Bir, S. (1993). *Mozg firmy* [The brain of the firm]. Moscow [in Russian].
- 7 Arutiunian, M.Yu., & Petrovskaia, L.A. (1981). *Obratnaia sviaz v sisteme vospriiatiia cheloveka chelovekom* [Feedback in the human perception system by a human]; A.A. Bodaleva (Ed.). Moscow: Pedagogika [in Russian].
- 8 Chesnokov, I.I. (1977). *Problema samosoznaniia v psikhologii* [The problem of self-consciousness in psychology]. Moscow [in Russian].
- 9 Ershov, P.M. (1997). *Iskusstvo tolkovaniia. Chast pervaiia. Rezhissura kak prakticheskaiia psikhologiiia* [The art of interpretation. Part one. Directing as practical psychology]. Dubna, 352 [in Russian].
- 10 Sepir, E. (1993). *Kommunikatsiia. Izbrannye trudy po yazykoznaniiu i kulturologii* [Communication. Selected works on linguistics and cultural studies]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Gafner, V.V. (2010). *Informatsionnaia bezopasnost* [Information security]. Rostov na Donu: Feniks [in Russian].
- 12 Kapitsa, S.P. (2010). *Paradoksy rosta: Zakony razvitiia chelovechestva* [Paradoxes of growth: Laws of human development]. Moscow: Alpina Non-fikshn [in Russian].

А.К. Тасымова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: tassymova.a@gmail.com)*

Миф как ключ к пониманию современной правовой культуры

В статье обоснованы роль и значение мифа в качестве наиболее релевантного способа понимания особенностей правовой культуры. Подчеркивается аисторическое семантическое ядро мифа, которое остается неизменным в своих базовых смысловых параметрах. Правовая культура рассмотрена как закрепление некоторых аспектов мифа на уровне повседневной коммуникации. Мифологизация права предстает в виде таких тенденций, как возвращение к применению обычного права, ведущее к деградационным процессам в области правовой культуры и правового сознания. Сделан вывод о том, что наличие научной парадигмы не гарантирует того, что в обществе не будут функционировать определенные мифы, поскольку из собственно культурной сферы миф стал постепенно актуализироваться в области политики и права, что можно наблюдать в современных реалиях. Авторами обоснована двойственность, присущая современному праву как развивающемуся организму, которая обусловлена тем, что в условиях современности право начинает выполнять функцию зеркала тех трансформаций, которые происходят в обществе на уровне обыденных практик. Анализ парадоксов современной правовой системы национальных обществ указывает на ограниченность такого явления, как мифологизация права, которая в условиях современности приводит к формированию правовых универсалий в качестве продукта глобализационного процесса, логичным завершением которого будет организация наднациональных институтов, регулирующих сферу правовых отношений.

Ключевые слова: миф, право, культура, современность, разум, демократия, справедливость, правосознание, закон, обычаи.

Введение

Жизнь общества, как и деятельность других сфер, касающихся человека, напрямую коррелирует с политической областью, а в частности, с правом и законом. Аксиологические параметры существования, несомненно, обусловлены мифами, которыми обрастает современная культура, с одной стороны, она воскрешает давно забытые мифологические формы, а с другой — продуцирует альтернативные мифологические формы.

Мифологическое сознание, как правило, опирается на те принципы, которые закладываются в ранних, зачаточных формах коллектива, ценности такого общества обуславливаются памятью о прошлом.

Наукообразность современных мифов, которые проецируют это видение на структуру и функциональность государственности, иногда сравнивают с архаическими, в которых соответственно нет такого модернистского уклона. Впрочем, наличие научной парадигмы в таком обществе не гарантирует того, что в нем не будут функционировать определенные мифы. Если опираться на психологические термины в определении мифологии, то такой феномен можно объяснить через коллективное бессознательное, которое является первопричиной бихевиористских особенностей личности в условиях как древнего, так и современного обществ [1].

Таким образом, из собственно культурной сферы миф стал постепенно актуализироваться и в области политики и права, что нашло своевременное отражение в научной литературе [2]. А источником такого интереса к мифологизации культуры стал Ролан Барт [3]

При подробном анализе древних образцов мифологических систем и упорядочивании старых данных в правовой сфере, можно, без сомнения, говорить о пристальном внимании к исследованию экспансии в правовой области представителей различных научных слоев: от историков до логиков.

Обычное право — это определенная структура нигде не зафиксированных обычаев и традиций, которые являются отражением общественного видения различных сфер жизнедеятельности членов общества, а также других этносов либо религиозных групп. Если принять за факт доминирование зафиксированных и документально оформленных норм, то обычное право остается в сфере не задоку-

* Автор-корреспондент. E-mail: tassymova.a@gmail.com

ментированных и неофициальных действий. Если данное обычное право вступает в разногласие с официальным правом, то это вызывает неудобство.

Исходя из перечисленных выше дефиниций, можно сделать вывод, что «мифологизация» — это внедрение составляющих обычного права в документально обоснованную область. Сравнительный анализ и доскональный разбор с точки зрения философии просто необходим при таком подходе к процедуре интерпретации аксиологического знаменателя для всех видов права [4].

Также имеет особое значение точная дефиниция обычая, исходя из этого, мы не обращаемся к значению обычая как к источнику права, который выступает соразмерным законом. Как известно из работ, которые посвящены правовым аспектам, Казахстан относится к европейской правовой группе (а точнее романо-германской). Из этого можно исходить, упоминая о данном обычном праве, которое в соответствии с законодательством не является формально-обоснованным в нормах государства, что влечет за собой другие особенности: обычное право не является произвольным источником прав и обязанностей. Однако косвенное воздействие «обычая» на закон нельзя преуменьшать, так как образование и формулирование законов является созависимым, особенно при определении обычая как вольной трактовки права или ожидаемого действия в рамках закона.

Разумеется, следует помнить, что закон — это последовательное выделение из области значения упомянутого выше «обычая», который официально подтверждается государством, исторически обосновывается и закрепляется в виде письменного договора. Г. Дж. Берман в своих исследованиях на эту тему также рассуждал об обычае и праве. Как философ, склонный к сравнительным методам, он приходит к определенным выводам: «...говорить о западной традиции права — значит постулировать понятие права не как корпуса правил, но как процесса, предприятия, в котором правила имеют смысл только в контексте институтов и процедур, ценностей и образа мышления. При таком более широком взгляде источники права включают не только волю законодателя, но и разум и совесть общества, и его обычаи и привычки» [5].

Конституирующее значение в ранних формах государственности играло обычное право, на основании которого можно было удостовериться в том, что это и есть источник мифа о самом первом и истинном законе и смысле упорядоченной жизнедеятельности общества, в целом. Но также нельзя отрицать влияния обычного права и в современном мире в отношении некоторых земельных вопросов, а также в разрешении местных конфликтов родовых отношений. Так, в эту область объединяются такие практики, как производство материальных ценностей и обсуждение других семейно-бытовых вопросов (земельный вопрос).

Кабинетные разглагольствования и разговоры об обычном праве и сфере его действия не заменят, конечно, тех масштабных и скрупулезных изучений данного права на месте его непосредственного функционирования. Так, если ученым и исследователям кажется, что обычное право приобретает формы, ограниченные в каких-то областях, то тщательное рассмотрение этого вопроса дает иные данные, которые интерпретируют право как обширную сеть традиций и законов, которым подчинялись общества на местах. Этим занимались в основном ученые-историки, в силу специфики их в работы в XIX в., вплоть до начала XX в. К этой работе в какой-то мере имели отношения и языковеды, которые погружались в изучение особенностей языковой среды, а на основе материала, который давали сами общины, ими активно делались выводы и о функционировании в сфере правовых отношений.

Может возникнуть резонный вопрос о распространенности законодательства на государственном уровне, и почему до сих пор местные конфликты и споры решаются с помощью обычного права без привлечения официальных представителей. Это объясняется единственно тем, что обычное право имеет более дипломатические формы и характеризуется большой мерой приспособляемости к внешним факторам.

Неоспоримым можно считать тот факт, что обычное право остается актуальным в некоторых сообществах, которые, как оказалось, стали менее сконцентрированы на содействии в какой-либо форме протекции гражданам. Это и оказало решающее влияние на выделение другой части общества в протекторат. А они стали руководствоваться не общепринятым законодательством, которое регламентирует права и обязанности членам общества, а, в основном, опирается на общее право. Такая форма правового взаимодействия стала возможной только при опоре на аксиологические паттерны, которые, как правило, при острой необходимости можно легче подвергнуть изменениям и модернизациям [6], чем социологические аспекты экономических реалий [7].

Методы исследования

В рамках данной статьи применялись традиционные методы социогуманитарного исследования, включающие в себя дифференциальный, структурный, комплексный и системный анализ.

В отношении мифологического измерения права применялся метод феноменологического анализа, направленный на выявление первичных смысловых значений, возникающих в сознании реципиентов права в контексте повседневной культуры.

Также избирательно привлекалась методология постструктурализма, в частности, изыскания Жака Лакана, Жюль Делеза и Феликса Гваттари в отношении неоднородного состава социальной реальности.

Результаты

Идеология глобализма устанавливает единое представление о том, по каким законам должны жить люди в обществе, отказывая обществам в их исторической и культурной непохожести, разнице в ментальности, что создает сопротивление со стороны локальных сообществ, которые обращаются к тем параметрам своей культуры, которые отличают ее от всех остальных культур и позволяют им иметь свой неповторимый культурный облик.

Культурные особенности в разных частях страны дают причину рассматривать районы с нетрадиционной ситуацией, которая в свою очередь отличается от стандартной правовой схемы. В таких районах наблюдаются как этнические особенности, так и какие-то другие изменения в глобальном смысле.

Так, можно наблюдать очень четкое разграничение в области применения обычного права в национальных общностях, такие как, например, народы Дальнего Севера на территории России.

В таких обществах древние традиции совмещаются с официальными правовыми представлениями, которые в некоторых отдаленных районах редуцируются в своих функциях как фундаментальный аспект законодательства. Сферы функционирования общественных правил относительно залежей ценных природных ресурсов и распределения запасов различных металлов и сырья из недр окружающей среды, а также бытовые отношения внутри ячейки общества и внутрисемейные конфликты становятся прерогативой обычного права, которое, в свою очередь, основывается на «обычае» как на традиционном аспекте закона.

Причинно-следственные связи в области влияния аксиологических представлений на правовые процессы, которые обусловлены интеграцией коренных жителей с жителями больших городов, разумеется, оставили след в расхожих мнениях, касающихся правовой нормы в семейных отношениях и остальных сферах закона.

Однако применение обычного права на отдаленных территориях и попытки сделать его основой правовой системы в больших городах — это совершенно разные вещи. Указанные выше процессы переселения из дальних регионов в большие по масштабу населенные пункты показывают, что вместе с семьями, которые активно находят пути миграции, переносятся их и религиозные представления, начиная от шаманизма и заканчивая ложными религиозными течениями, рассчитанными на неокрепших в духовном плане людей. Интеграция в религиозном плане начинает приносить свои плоды, когда без особых оснований продолжают укрепляться псевдорелигиозные общины и содружества.

С правовой точки зрения деятельность таких группировок остается слабо изученной и не имеет под собой фундаментального основания в виде поправок и отдельных статей закона. Так, новые течения в духовном плане неспособны принести непоправимый ущерб государственной системе как социологическому объединению, однако отдельные случаи правовых несоответствий можно наблюдать в городах. Исследователи в этой области старательно изучают новые случаи правовых нарушений с религиозной точки зрения и их проблематику в надежде, что постепенно станет ясно, как разработать поправки к ныне существующим законам [8].

В теории социологии есть множество аспектов, которые позволяют нормам права свободно внедряться в процесс формирования общественной законодательной базы. К ним относятся такие безапелляционно признаваемые подсистемы, как позитивное, т.е. официальное право, которое является гарантом государственной непоколебимости. Безусловно, некоторое отношение к данному официальному праву имеет и «обычай», как параметр, который регулирует обычное право в том числе. Но это отношение считается чисто формальным в связи с тем, что оно выступает только как отдельный

аспект права, в целом, но который, конечно, находится в тесной взаимосвязи с традиционным видением права.

В то же время нельзя утверждать, что позитивное право стало абсолютно признанным на всей территории развитых государственных структур. Если начинать разбираться на местах, то исполнители неоднократно могут столкнуться с несоотнесимостью прав и обычаев в понимании населения. Официальные документы содержат в себе разъяснения по определенным вопросам и статьям, в то время как происходящие конфликтные ситуации не подходят под статьи законов и не могут быть урегулированы с точки зрения позитивного права. Примером могут служить такие прецеденты, как случаи похищения девушек с целью женитьбы или определенные жертвоприношения в ритуальном смысле.

Так, разумеется, мы можем говорить о таких случаях, как прецедентах только в пределах мегаполисов и больших городов, потому что именно там это является не нормой и очевиднее правовые лакуны применительно к таким ситуациям. И в то же время наличие идентичных случаев в сельской местности или провинциях не делает их чем-то из ряда вон выходящим в силу мировоззренческих особенностей [9].

Казахстанская система правовых норм является также подверженной таким доводам: основания для противоправных действий объясняются с точки зрения обычного права, а не позитивного права. Все усугубляется отсутствием точных, определенных параметров, с помощью которых закон может адекватно восприниматься гражданами, которые опираются на обычаи своей местности или руководствуются национальными традициями своей народности. Это диктует новые реалии для судебных исполнителей и судейской коллегии, что вызывает сложность в определении мотива и остальныхотягающих обстоятельств.

В то же время, нельзя постоянно ссылаться на обычное право в тех системах, где официально принято позитивное право, так как это будет не соответствовать действующему законодательству и нивелирует уголовное право в отношении подсудимого, с одной стороны, и защиты субъектов, проживающих на этой территории, — с другой.

Насколько мы можем судить, такие выходящие за рамки действующей правовой системы традиционные действия составляют малую часть от общего количество прецедентов, основанных на общем праве. И соответственно основные деяния традиционного толка не спорят с аксиологической доминантой западноевропейского общества, что влечет за собой единогласие в рамках гуманистического направления в социологических дисциплинах.

«Всеобщая декларация о культурном разнообразии», датированная 2001 г. ЮНЕСКО [10], транслирует позицию универсализации ценностного подхода, а в частности — интерпретации «гуманизма» как метода, способного интегрироваться в любое общество. Такого же мнения придерживаются и другие представители европейских стран [11, 12].

Однако все эти декларации не могут предотвратить сильного влияния обычая на позитивное право. В умах граждан постепенно утверждается позиция перехода традиционных ценностей в разряд одобряемых законом позиций, которые, в свою очередь, позволяют увеличиваться таким случаям, где происходит признание обычая как нормы, одобряемой государством. Так случается повсеместно, даже в тех сообществах, где официальное законодательство признается во всех слоях социума.

Необходимо уметь отличать аутентичные формы правосознания от их превращенных форм, когда, казалось бы, следующее принятым нормам поведение имеет своим мотивом не добровольное согласие с официальными установлениями, а деструктивные интенции. При этом само право может использоваться как инструмент удовлетворения личных интересов и достижения своекорыстных целей.

Важным структурным элементом при рассуждениях о мифе является мифологическое сознание, в котором и зарождаются утвердительные, либо отрицательные концепции, касающиеся того или иного предмета в аспекте мифического. Исследователь Н.Н. Китаев говорит о том, что такое положение вещей обуславливает неперемное утверждение в истинности некоторых положений, и эти утверждения будут рассматриваться индивидом как непререкаемая истина [13].

В современную науку о праве и законе также проникают определенные мифы, то есть такие паттерны поведения и интерпретации действительности, которые свойственны как отдельному человеку, так и обществу, в целом. В правовой сфере такие мифологические шаблоны могут оказывать неоднозначное влияние на реализацию позитивного права в судебной практике.

Четко сформулированные схемы и обобщенные структуры в теории правообразования, которые продиктованы каким-то своим видением всей ситуации, в целом, позволяют сформировать лишь определенную видимость в общем поле законодательства.

Мифологичность диктует свои правила, которые проявляются через призму таких сущностей, которые не поддаются четкому объяснению. Этому подвержены не только официальные правовые течения, но и остальные юридические концепции.

Управление и принципы правообразования могут принимать разные формы, начиная от мифологических, если на то есть основания, и до социологически значимых основ, которые направлены на формирование обоснованной гражданской позиции [14].

Иллюстрацией к высказанному выше тезису может служить непреднамеренная мифологизация некоторых положений, которые были высказаны и сформулированы в XVIII веке учеными и их последователями, которые активно продвигали самые разнообразные мысли. Таким примером могут служить идеи в сфере права, которые учеными и исследователями были приняты на основании не наукообразной и доказательно-обоснованной теории, а на домысливании и трансцендентальном мировоззрении, которое было близко в аксиоматическом анализе к мифам, в которые поверил ученый.

Становится очевидным, что такие понятия, как разум, демократия, справедливость, превращаются в базу для правосознания граждан общества. Также приобретают большую значимость, сформулированные уже после XVIII века, понятия-мифологемы: «глобальное право», «правовое государство» и «права человека». Как можно судить по данным исследований, эти и похожие аспекты мифов были заложены еще в древности, когда были актуальны «универсальные ценности».

Понятие нормы и нормальности во все времена было дискуссионным и подвергалось постоянной критике. Близко с этим понятием лежит и понятие «глобализации», которое понимается как такое развитие миропорядка, при котором затрагиваются и обобщаются до уровня нации такие аспекты, как товарооборот, сфера услуг, финансовые потоки внутри государства. Также с глобализационными процессами связаны и изменения в поле права [15]. Разумеется, движения в плане изменения медленно идут к цели, потому что появляется надобность в новых понятиях, например, «детерриторизированные сообщества» — это такие государственные единицы, которые перестали зависеть от территориальной составляющей [16].

Исходя из таких нововведений, можно смело говорить о структурах, которые находятся в высшей детерминированности от национальной системы, с одной стороны, но с другой — основываются на традиционных столпах прав и свобод гражданина [17].

В данной концепции, затрагивающей непростые теоретические вопросы, некоторые аспекты были разработаны Ж. Лаканом [18], который воплотил в жизнь и интерпретировал понятие территоризации и детерриторизации. Другие ученые этого же направления так же разрабатывали идентичные вопросы, и они несомненно были более проработаны в их исследованиях. В числе таких ученых можно назвать Ж. Делеза [19] и Ф. Гваттари [20], которые определяли данный термин как всякий процесс, который стремится к развитию.

В том числе социологические исследования и процессы, происходящие в поле политических и экономических изменений, позволили обобщить некоторые терминологические понятия. В частности, речь идет о типизации разных видов государственной власти, которое также не привязано к определенной местности.

Таким образом, нововведения оказали специфическое влияние на стандарты применения прав и свобод граждан, формулировку законов и принятия их субъектами государства. Это влияние подтверждается и увеличением расстояния формулировок позитивного права от самого гражданина как того, на кого будут направлены параграфы правоприменения.

Становится очевидным, что такое распределение системы прав граждан в теории государства и права приносит дополнительные сложности в распределении ролей для правовых реалий [21]. Так, можно резонно выделить несколько точек зрения на данный вопрос о том, кто является действующим лицом в глобалистских процессах. С одной точки зрения, это могут быть архаичные формы государственности с их устоявшимся режимом и официальными законами и правами. А с другой — это новые, образованные недавно субъекты деятельности, которые репрезентируются на своей территории.

Социологические нововведения в области теории права, правообразования и правоприменения влияют не только на собственно социологические аспекты, но, как и говорилось ранее, затрагивают политические, экономические и культурные сферы. Если придавать социологическим изменениям все больше всемирного масштаба, то, несомненно, они затронут и экономику государственной систе-

мы и соответственно, при нечетких рубежах в экономически значимых полях это станет началом перемен и относительно национального фактора, а именно расширения характера взаимодействия с другими государствами.

Зависимость одного государства от другого будет продиктована тесной работой правовых систем этих государств, а также внедрением в эту работу и более мелких субъектов права. С одной стороны, это привлечет международное право к большей ответственности за соседствующие государства, а с другой — будет сдерживать независимость страны [22].

Многие аспекты правоприменения обусловлены однородностью восприятия норм и правил в обществе, и это обязывает принять на себя роль директивного органа тем учреждениям, которые не являются представителями правительства [23]. И в свою очередь, государственные организации призваны разрешать иного рода проблемы, связанные с правом: например, конфликты на религиозной почве или продиктованные другими этническими предрассудками, а точнее мифами.

Международные принципы работы с правом и законодательством, разумеется, еще не приобрели достаточного статуса и официальной силы для решения таких глобальных задач, которые перед ними ставят современные реалии. Так, невозможно будет передать в ведение международной системе какие-то отдельные части законодательной системы, тем более, что нет достаточной базы и опыта работы с такими задачами и структурами наднациональных институтов.

Есть и другие примеры, когда государство не является единоличным субъектом своих политико-экономических деяний, а вынуждено подстраивать свою систему под определенную общность, образованную из нескольких государств со схожей политической и экономической системой. Можно привести в пример Евросоюз, который накладывает на страны этого блока некие обязанности перед дружественными им соседями, но не лишает государства самостоятельности в принятии важных решений, касающихся развития этих стран. К сожалению, довольно распространены примеры того, как подобные интегрированные блоки часто создаются в угоду только отдельно взятым представителям таковых и становятся способом достижения сугубо личных целей, которые не соответствуют изначально озвученным гуманистическим установкам. Это закономерно порождает недоверие среди населения многих стран к различным интеграционным процессам, поскольку за их внешней политико-экономической выгодой может скрываться деятельность некой олигархической социальной группы, которая в итоге сотрет все социокультурные различия между обществами-участниками глобализационного процесса, чтобы легче ими управлять и поставить их на службу своим интересам.

Обсуждение

Однако рано говорить о воплощении в современных условиях какого-то антиутопического сценария установления глобальной диктатуры, поскольку реально модернизационные процессы, происходящие в незападных обществах и имеющие налет вестернизации, все же видоизменяются под влиянием локальной культуры как совокупности обычаев и традиций. Когда правовая система начинает встраиваться в общую систему мирового права, попутно можно регистрировать и возникновение других процессов, отражающих восприятие государства в современном мире, которые можно обозначить термином «правовая интернационализация». Суть этого явления заключается в том, что правовые системы, регулирующие отношения в обществах с разной культурой и историей, начинают образовывать единую систему, построенную на одних и тех же принципах, поскольку все более тесное сотрудничество между национальными государствами заставляет сообща решать международные проблемы в разных сферах деятельности, что требует исходить из каких-то международных правовых стандартов [24].

Между тем важно понимать, что глобализационные процессы в правовой культуре могут принимать два облика. Они могут привести к появлению наднациональных правовых структур, которые будут регулировать отношения между странами-участницами различных интегрированных сообществ, а также к выработке (при соблюдении свободы национального государства в правовой сфере) общих правовых норм, которые будут учитывать интересы всех субъектов межнационального взаимодействия, в правосознание которых заложены такие общечеловеческие ценности, как свобода, справедливость, гуманизм, объективность, являющиеся фундаментом института правового регулирования [25]. Сейчас мы наблюдаем реализацию второго варианта интернационализации права, который исключает угрозу создания глобальных правовых институтов, стоящих над национальными. Правовое сопровождение международных отношений заключается в адаптации национальных правовых систем к усложнившейся социокультурной реальности, характеризующейся тенденциями к гло-

бализации, а потому предусматривает выработку правовых норм, действующих в пространстве, образованном интегрирующимися сообществами, а не принятие универсального правового кодекса. Поэтому любые конфликты будут решаться с ориентацией на правовую культуру локальных обществ, а не с высоты оторванного от конкретно-исторической реальности универсализма [26].

Интернационализация права выдвигается при этом как аргумент ликвидации культурного разнообразия, которое сохраняется лишь в незначительных мелочах. На деле же такая интерпретация ведет к примитивизации процесса интернационализации права, так как механизм регулирования социальных отношений действует только в исторически меняющихся обстоятельствах, то есть правовые решения принимаются, исходя из конкретных условий, а не из раз и навсегда выработанных аксиом и идеализированных моделей [27]. Еще одним аргументом является то, что право есть семиотическая система и осуществляется на конкретном языке, поэтому языковая специфика определяет и функционирование правовой системы [28].

Французские социологи Ж. Делез и Ф. Гваттари озвучили интересную позицию, согласно которой в системах права существенную роль играет момент множественной эволюции. Они утверждают, что право не развивается планомерно, однолинейно, что этому процессу присуща стихийность и дискретность: составляющие права уподобляются в своем развитии самому жизненному процессу. Делез пишет о том, что в каждый исторический момент социум репрезентирован законодательной системой во всей своей полноте функциональных возможностей. При этом социальная реальность не дана в раз и навсегда готовом виде, она претерпевает различные трансформации, связанные с ростом, и дает жизнь большому количеству новых форм социального взаимодействия. Данный закон, который обосновывает Делез, «обладает силой еще до того, как известен объект его приложения, и даже при том, что этот объект, возможно, никогда не будет познан» [29], в силу действия фактора хиатуса, который играет роль причины, обуславливающей трансформационные процессы во всех областях человеческого бытия. Таким образом, Делез и Гваттари видят будущее правовых теорий и их применения в обращении к коммуникативной сфере, в которой происходит общение разных национальных культур, позволяющее сохранять уникальные черты национального права с параллельной разработкой интернационально ориентированной системы норм и правил.

Выводы

Попытаемся сформулировать выводы из предыдущих размышлений. Право имеет два пути развития: либо возвращение к архаичным формам регулирования социальных отношений, устанавливающего в качестве закона обычай, который с точки зрения мифологического сознания является нерушимой, неизменной доминантой урегулирования общественных вопросов. Этим оно противоположно второй тенденции развития права — глобализации, имеющей динамический характер, хотя обе тенденции могут быть совокупностью принципов, воспринятых посредством контакта с другими культурами, изначально чужим элементом. Однако есть другие механизмы, позволяющие индивидам вести себя сообразно социальным и общечеловеческим установлениям, однако они открываются сознанию, которое покидает границы, в которых правит обычай. Будучи только одним вариантом аксиологической системы, она все же подвергается идеализации, объявляется наиболее совершенной из имеющихся моделей. Точно такими же объявляются и нормы, принятые в интегрированных образованиях, которые претендуют на универсальный характер, игнорируя при этом существующие реалии отдельных обществ и локальных групп. Правильность, а потому и обязательность данных норм подчеркивается в обоих случаях.

Слабость такой позиции заключается в том, что право не искусственно созданный в данный момент культурный объект, а исторически обусловленное явление, в котором категории должного и сущего находятся в сложной, неоднозначной взаимосвязи. Дефектность такого подхода вскрывается, когда за стремлением к распространению общечеловеческих представлений в сфере права стоит деятельность по укреплению политических и экономических позиций конкретных субъектов (корпорации), когда архаизация права есть инструмент сохранения в руках кланов столетиями имеющихся у них властных полномочий. В этом случае существует даже опасность установления диктатуры какой-то определенной ценностной системой, якобы во имя всеобщего блага через внедрение в общественное сознание гуманистических идеалов. В принципе так можно прикрыть любое эгоистическое действие. Агрессоры могут пользоваться как бы «пустотностью» права, которая может быть заполнена любым идеологическим содержанием. Деструктивная по своей природе свобода толкований права

сегодня сдерживается усилиями национальных государств, которые ориентируются на присущую им, исторически проверенную систему прав и обязанностей.

Таким образом, в результате процесса мифологизации право предстает в виде таких тенденций, как возвращение к применению обычного права, ведущее деградиционным процессам в области правовой культуры и правового сознания, и как формирование правовых универсалий как продукта глобализационного процесса, логичным завершением которого будет организация наднациональных институтов, регулирующих сферу правовых отношений. Мифологизация права есть порождение аксиологических сдвигов, усиления социальной мобильности, усложнения социальной реальности. Двойственность, присущая современному праву как развивающемуся организму, обусловлена тем, что в условиях современности право начинает выполнять функцию зеркала тех трансформаций, которые происходят в обществе на уровне обыденных практик, то есть не право авторитетно для индивидов, а образ жизни индивидов вносит коррективы в правовую систему. Научный анализ парадоксов современной правовой системы национальных обществ указывает на ограниченность такого явления, как мифологизация права.

Рекомендации

Перспективы дальнейшего исследования представленных в статье проблем возможны в следующих направлениях:

1. Изучение процессов интенсификации формирования прогрессивного правовой культуры и общественного правового сознания за счет применения технологий массовой коммуникации.
2. Изучение специфики модернизации архаических элементов общественного сознания и определение области его контотминирования с другими сферами культуры.
3. Создание концептуальной классификации альтернативных форм модернизации в качестве теоретического ресурса борьбы с дегуманизирующими тенденциями глобализационных процессов.
4. Выявление структурных элементов модернизации общественного сознания и установление межпредметных связей внутри этого процесса.

Список литературы

- 1 Козолупенко Д.П. Мифопоэтическое мировосприятие и миф: принципы взаимодействия и проявления в культуре / Д.П. Козолупенко // Вопросы культурологии. — 2009. — № 6. — С. 12.
- 2 Легойда В.Р. «Доверие к праву» как культурфилософская проблема: к вопросу об источниках и основаниях формальных социальных регуляторов / В.Р. Легойда // Концепт: философия, религия, культура. — 2017. — № 4. — С. 25–32.
- 3 Барт Р. Мифологии / Р. Барт; пер. с фр. С. Зенкин. — М.: Академический проект, 2019. — 351 с.
- 4 Силантьева М.В. Аксиологическая призма в социогуманитарном знании: проблемы и решения // Наука без границ—2: инсайты и вызовы. — Косовска Митровица, 2018. — С. 57–70.
- 5 Берман Г.Д. Вера и закон: примирение права и религии / Г.Д. Берман; пер. с англ. Д. Шабельникова, М. Тименчика. — М.: Ad Marginem, 1993. — С. 28.
- 6 Насртдинова В.М. К вопросу об особенностях мифогенеза современности и мифологизации общественного сознания (обзорный контент-анализ) / В.М. Насртдинова, Е.А. Аглей // Вестн. Вят. гос. ун-та. — 2016. — № 2. — С. 10–15.
- 7 Чадаева А.Г. Мифогенез и роль мифа в культуре общества потребления: автореф. дис. ... канд. культ. наук: спец. 24.00.01 — «Культурология» / А.Г. Чадаева. — М.: ГАСК, 2006. — 163 с.
- 8 Иванников И.А. Место обычного права в правовой культуре российского общества / И.А. Иванников // Обычное право в России: проблемы истории, теории и практики. — Ростов-н/Д., 1999. — С. 268–271.
- 9 Дианина С.Ю. Убийства чести в контексте мультикультурализма: культура может убивать? / С.Ю. Дианина // Вопросы культурологии. — 2015. — № 1. — С. 68–73.
- 10 Всеобщая декларация о культурном разнообразии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml.
- 11 Женевская декларация о принципах культурного разнообразия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.itu.int/net/wsis/outcome/booklet/declaration_Bru.html
- 12 Конвенция ЮНЕСКО о защите и поощрении разнообразия культурных форм самовыражения. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_expressions.shtml.
- 13 Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
- 14 Головкин Р.Б. Правовое регулирование: легенды и действительность / Р.Б. Головкин // Социально-политические науки. — 2012. — № 2. — С. 60–63.

- 15 Соловьева А.Н. Детерриторизация социальных практик в контексте этнокультурных ландшафтов / А.Н. Соловьева // Вестн. Север. (Арктич.) федерал. ун-та. Сер. Гуманитарные и социальные науки. — 2009. — № 5. — С. 126–130.
- 16 Волченко В.В. Риски деятельности социальных субъектов в условиях детерриторизации глобального социального пространства / В.В. Волченко // Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке. — 2017. — Т. 6. — № 6А. — С. 72–77.
- 17 Малеев Ю.Н. Новое международное право / Ю.Н. Малеев // Россия и пути решения современных международно-правовых вопросов: сб. матер. науч.-практ. конф. — М., 2010. — С. 172.
- 18 Рудковский С.В. Постструктуралистские представления субъекта в пространстве европейской философии: Лакан–Фуко–Делез / С.В. Рудковский // Соц.-экон. и гуманит. журн. Краснояр. ГАУ. — 2015. — № 2. — С. 187–199.
- 19 Делёз Ж. Кафка: за малую литературу / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с фр. Я. Свирский. — М.: Ин-т общегуманит. иссл., 2015. — 112 с.
- 20 Делёз Ж. Капитализм и шизофрения / Ж. Делез пер. с фр. М. Рыклин. — М.: ИНИОН, 1990. — 107 с.
- 21 Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман; пер. с англ. М. Коробочкин. — М.: Изд-во «Весь Мир», 2004. — С. 82–83.
- 22 Малеев Ю.Н. Международное управление устойчивым развитием: пределы необходимого и возможного / Ю.Н. Малеев // Моск. журн. междунар. права. — 2015. — № 4 (100). — С. 61–79.
- 23 Жукоцкая З.Р. Глобализация и ее влияние на культурные процессы / З.Р. Жукоцкая, Л.Е. Ковалева // Успехи современного естествознания. — 2011. — № 1. — С. 110–112.
- 24 Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И.И. Лукашук // Журн. рос. права. — 2002. — № 3. — С. 118, 119.
- 25 Силантьева М.В. Ценностные лекала современной культуры: религия, право, мораль / М.В. Силантьева // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. Философия. — 2018. — № 2 (28). — С. 76–81.
- 26 Блищенко И.П. Международное и внутригосударственное право / И.П. Блищенко. — М.: Госюриздат, 1960. — 237 с.
- 27 Мигушенко О.Н. Идеи универсального правопорядка и проблемы правопонимания в современном юридическом мышлении / О.Н. Мигушенко // Международное и внутригосударственное право в условиях глобализации: проблемы теории и практики: материалы Междунар. науч. конф. 25–28 апреля 2011 г. — М.: РАП, 2012. — С. 603–609.
- 28 Бушев А.Б. Вопросы юридического перевода / А.Б. Бушев // Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия. Материалы Междунар. науч.-практ. интернет-конф. — Ростов-н/Д.: Ростиздат, 2011. — С. 27–36.
- 29 Делез Ж. Логика смысла / Ж. Делез; пер. с фр. Я. Свирского. — М.: Раритет, 1998. — С. 76.

А.К. Тасымова

Миф қазіргі құқықтық мәдениетті түсінудің кілті ретінде

Мақалада құқықтық мәдениеттің ерекшеліктерін түсінудің ең өзекті тәсілі ретінде мифтің рөлі мен маңызы зерттелген. Мифтің негізгі семантикалық параметрлерінде өзгеріссіз қалатын тарихи емес семантикалық өзегі ерекше атап өтіледі. Құқықтық мәдениет мифтің кейбір аспектілерін күнделікті қарым-қатынас деңгейінде бекіту ретінде қарастырылған. Болмыстың аксиологиялық параметрлері, сөзсіз, қазіргі мәдениет толып жатқан мифтермен, бір жағынан ұмытылып бара жатқан мифологиялық формаларды жаңғыртып, екінші жағынан балама мифологемалар тудыратындығы дәлелденген. Құқықтың мифологизациясы құқықтық мәдениет пен құқықтық сана саласында деградациялық процестерге әкелетін әдет-ғұрып құқығының қолданылуына қайта оралу сияқты тенденциялар түрінде көрінеді. Ғылыми парадигманың болуы белгілі бір мифтердің қоғамда жұмыс істемейтініне кепілдік бермейді деген тұжырым бар, өйткені мәдени саланың өзінен миф бірте-бірте саясат пен құқық саласында өзекті бола бастады, оны қазіргі заманғы шындықтарда байқауға болады. Сонымен қатар мақалада дамушы организм ретінде қазіргі құқыққа тән екіжақтылық негізделген, бұл қазіргі жағдайда құқық қоғамда күнделікті тәжірибе деңгейінде болып жатқан өзгерістердің айнасы ретінде әрекет ете бастауымен байланысты. Ұлттық қоғамдардың қазіргі құқықтық жүйесінің парадокстарын талдау қазіргі жағдайда жаһандану процесінің өнімі ретінде құқықтық әмбебаптардың қалыптасуына әкелетін құқықтың мифологиясы сияқты құбылыстың шектеулілігін көрсетеді, оның логикалық қорытындысы. құқықтық қатынастар саласын реттейтін ұлтүстілік институттарды ұйымдастыру болады.

Кілт сөздер: миф, құқық, мәдениет, қазіргі заман, ақыл-ой, демократия, әділдік, құқықтық сана, заң, әдет-ғұрып.

А.К. Tasymova

Myth as a key to understanding modern legal culture

The article substantiates the role and significance of myth as the most relevant way of understanding the peculiarities of legal culture. The ahistorical semantic core of the myth is emphasized, which remains unchanged in its basic semantic parameters. Legal culture is seen as fixing some aspects of the myth at the level

of everyday communication. It is proved that the axiological parameters of existence are undoubtedly determined by the myths with which modern culture is overgrown, on the one hand, resurrecting long-forgotten mythological forms, and on the other hand, producing alternative mythologems. The mythologization of law appears in the form of such trends as a return to the application of customary law, leading to degradation processes in the field of legal culture and legal consciousness. It is concluded that the presence of a scientific paradigm does not guarantee that certain myths will not function in society since from the cultural sphere itself the myth began to gradually become actualized in the field of politics and law, which can be observed in modern realities. The article substantiates the duality inherent in modern law as a developing organism, which is due to the fact that in modern conditions law begins to act as a mirror of the transformations that occur in society at the level of everyday practices. An analysis of the paradoxes of the modern legal system of national societies indicates the limitations of such a phenomenon as the mythologization of law, which in modern conditions leads to the formation of legal universals as a product of the globalization process, the logical conclusion of which will be the organization of supranational institutions that regulate the sphere of legal relations.

Keywords: myth, right, culture, modernity, intelligence, democracy, justice, legal consciousness, law, customs.

References

- 1 Kozolupenko, D.P. (2009). Mifopoeticheskoe mirovospriiatie i mif: printsipy vzaimodeistviia i proiavlennii v kulture [Mythopoetic worldview and myth: principles of interaction and manifestation in culture]. *Voprosy kulturologii — Questions of Cultural Studies*, 6, 12 [in Russian].
- 2 Legoida, V.R. (2017). «Doverie k pravu» kak kulturfilosofskaia problema: k voprosu ob istochnikakh i osnovaniakh formalnykh sotsialnykh regulatorov [“Trust in law” as a Cultural Philosophical Problem: on the question of the sources and foundations of formal social regulators]. *Kontsept: filosofii, religii, kultura — Concept: philosophy, religion, culture*, 4, 25–32 [in Russian].
- 3 Barthes, R. (2019). Mifologii [Mythologies]. (S. Zenkin, Trans). Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 4 Silanteva, M.V. (2018). Aksiologicheskaiia prizma v sotsiougumanitarnom znanii: problemy i resheniia [Axiological prism in socio-humanitarian knowledge: problems and solutions]. *Nauka bez granits–2: insaity i vyzovy — The Science without Borders-2: Insights and challenges*. (pp. 57–70). Kosovska Mitrovitsa [in Russian].
- 5 Berman, H.J. (1993). Vera i zakon: primirenii prava i religii [Faith and Order: The Reconciliation of Law and Religion]. (D. Shabelnikov, M. Timenchik, Trans). Moscow: Ad Marginem [in Russian].
- 6 Nasrtdinova, V.M., & Aglei, E.A. (2016). K voprosu ob osobennostiakh mifogeneza sovremennosti i mifologizatsii obshchestvennogo soznaniia (obzorni kontent-analiz) [With regard to the features of the genesis of myths of contemporaneity and mythologizing processes of the social consciousness (a synoptical content-analysis)]. *Vestnik Viatskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Vyatka State University*, 2, 10–15 [in Russian].
- 7 Chadaeva, A.G. (2006). Mifogenez i rol mifa v kulture obshchestva potrebleniia [Mythogenesis and the role of myth in the culture of consumer society]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 8 Ivannikov, I.A. (1999). Mesto obychnogo prava v pravovoi kulture rossiiskogo obshchestva [The place of customary law in the legal culture of Russian society]. *Obychnoe pravo v Rossii: problemy istorii, teorii i praktiki — The Customary law in Russia: problems of history, theory and practice* (pp. 268–271). Rostov-na-Donu [in Russian].
- 9 Dianina, S.Yu. (2015). Ubiistva chesti v kontekste multikulturalizma: kultura mozhet ubivat? [Honor killings in the context of multiculturalism: can culture kill?]. *Voprosy kulturologii — Questions of cultural studies*, 1, 68–73 [in Russian].
- 10 Vseobshchaia deklaratsiia o kulturnom raznoobrazii [Universal Declaration on Cultural Diversity]. (n.d.). [www.un.org](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml). Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml [in Russian].
- 11 Zhenevskaia deklaratsiia o printsipakh kulturnogo raznoobrazii [Geneva Declaration on the Principles of Cultural Diversity]. (n.d.). www.itu.int. Retrieved from https://www.itu.int/net/wsis/outcome/booklet/declaration_Bru.html [in Russian].
- 12 Konventsiia YuNESKO o zashchite i pooshchrenii raznoobrazii kulturnykh form samovyrazheniia [UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Forms of Expression]. (n.d.). [www.un.org](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_expressions.shtml). Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_expressions.shtml [in Russian].
- 13 Toinbi, A. (1991). Postizhenie istorii [Comprehension of history]. Moscow: Progress [in Russian].
- 14 Golovkin, R.B. (2012). Pravovoe regulirovanie: legendy i deistvitel'nost' [Legal regulation: legends and reality]. *Sotsialno-politicheskie nauki — Socio-political sciences*, 2, 60–63 [in Russian].
- 15 Soloveva, A.N. (2009). Deterritorizatsiia sotsialnykh praktik v kontekste etnokulturnykh landshaftov [Deterritorialization of social practices in the context of ethno-cultural landscapes]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta. Seriiia Gumanitarnye i sotsialnye nauki — Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University. Humanities and Social Sciences series*, 5, 126–130 [in Russian].
- 16 Volchenko, V.V. (2017). Riski deiatel'nosti sotsialnykh subektov v usloviakh deterritorizatsii globalnogo sotsialnogo prostranstva [Risks of the activity of social actors in the conditions of deterritorialization of the global social space]. *Kontekst i refleksiia: filosofii o mire i cheloveke — Context and reflection: philosophy about the world and man*, 6A, 72–77 [in Russian].
- 17 Maleyev, Yu.N. (2010). Novoe mezhdunarodnoe pravo [New international law]. Proceedings from Russia and ways of solving modern international legal issues: Nauchno-prakticheskaiia konferentsiia – Scientific and Practical Conference (pp. 172). Moscow [in Russian].
- 18 Rudkovskii, S.V. (2015). Poststrukturalistskie predstavleniia subekta v prostranstve evropeiskoi filosofii: Lakan–Fuko–Delez [Poststructuralist representations of the subject in the space of European philosophy: Lacan–Foucault–Deleuze]. *Sotsialno-*

yekonomicheskii i humanitarnyi zhurnal Krasnoyarskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta — Socio-economic and Humanitarian Journal of the Krasnoyarsk State Agrarian University, 2, 187–199 [in Russian].

19 Deleuze, G., & Guattari, F. (2015). *Kafka: za maluiu literaturu* [Kafka: Toward a Minor Literature]. (Ya. Svirskii, Trans). Moscow: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy [in Russian].

20 Deleuze, G. (1990). *Kapitalizm i shizofreniia* [Capitalism and Schizophrenia]. (M. Ryklin, Trans). Moscow: INION [in Russian].

21 Bauman, Z. (2004). *Globalizatsiia. Posledstviia dlia cheloveka i obshchestva* [Globalization. The Human Consequences]. (M. Korobochkin, Trans). Moscow: Izdatelstvo «Ves Mir» [in Russian].

22 Maleyev, Yu.N. (2015). *Mezhdunarodnoe upravlenie ustoichivym razvitiem: predely neobkhodimogo i vozmozhnogo* [International sustainable development management: the limits of what is necessary and possible]. *Moskovskii zhurnal mezhdunarodnogo prava — Moscow Journal of International Law*, 4, 61–79 [in Russian].

23 Zhukotskaya, Z.R., & Kovaleva, L.E. (2011). *Globalizatsiia i ee vliianie na kulturnye protsessy* [Globalization and its impact on cultural processes]. *Uspekhi sovremennogo estestvoznaniia — Successes of modern natural science*, 1, 110–112 [in Russian].

24 Lukashuk, I.I. (2002). *Vzaimodeistvie mezhdunarodnogo i vnutrigosudarstvennogo prava v usloviakh globalizatsii* [Interaction of international and domestic law in the context of globalization]. *Zhurnal rossiiskogo prava — Journal of Russian Law*, 3, 118–119 [in Russian].

25 Silanteva, M.V. (2018). *Tsenostnye lekala sovremennoi kultury: religiia, pravo, moral* [Value patterns of modern culture: religion, law, morality]. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria Filosofii — Bulletin of the Voronezh State University. Series: Philosophy*, 2, 76–81 [in Russian].

26 Blishchenko, I.P. (1960). *Mezhdunarodnoe i vnutrigosudarstvennoe pravo* [International and domestic law]. Moscow: Gosizdat [in Russian].

27 Migushchenko, O.N. *Idei universalnogo pravoporiadka i problemy pravoponimaniia v sovremennom yuridicheskom myshlenii* [Ideas of universal law and order and problems of legal understanding in modern legal thinking]. *Mezhdunarodnoe i vnutrigosudarstvennoe pravo v usloviakh glovalizatsii: problemy teorii i praktiki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Proceedings from The International and domestic law in the context of globalization: problems of theory and practice. International scientific conference. (25–28 apreliia 2011 g.). (pp. 603–609). Moscow [in Russian].*

28 Bushev, A.B. (2011). *Voprosy yuridicheskogo perevoda* [Legal translation issues]. *Proceedings from Language and Law: actual problems of interaction: Nauchno-prakticheskii internet-konferentsiia – International Scientific and Practical Internet Conference (pp. 27–36). Rostov-na-Donu [in Russian].*

29 Deleuze, G. (1998). *Logika smysla* [The logic of meaning]. (Ya. Svirskii, Trans). Moscow: Raritet [in Russian].

А.К. Тасымова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: tassymova.a@gmail.com)

Особенности реализации правовой культуры современного Казахстана в контексте социальной модернизации

В статье проанализирована специфика правовой ситуации современного Казахстана. Акцентируется внимание на тесной взаимосвязи социальной модернизации и процессов трансформации правовой культуры. Подчеркнуто конститутивное значение парадигмальных и структурных цивилизационных параметров для вхождения в конкурентоспособное существование. Осмыслен случившийся переворот в общественной жизни Казахстана, а также по-новому идентифицируется текущая ситуация с позиции ценностей и смыслов. Подчеркнут факт, что историческая правовая практика Казахстана и является примером того, что человеческая ментальность, нормы поведения, привычный образ жизни трансформируются не так быстро, как экономическая, политическая, социальная сферы. Зафиксирован болезненный сдвиг, который выражается в упадке и профанации сферы научной деятельности, воскрешении суеверных представлений, культивации идеологии потребления, аморальном поведении, вызванном идеями об относительности моральных норм. Констатируется несовершенство существующей системы права, причина которой кроется не в юридической неграмотности, а в глубинных пластах культурного сознания. Практика показала, что чужеродная, извне предписанная модель, какой бы рациональной и хорошо организованной она ни была, не будет работать, если она не релевантна когнитивной схеме участников социальных взаимоотношений. Ключ же к пониманию этой когнитивной схемы лежит в подсознательных (даже бессознательных) мифологических структурах личности. Сделан вывод о том, что плодотворное внедрение современных цивилизационных ценностей (что, в целом, и подразумевает модернизация) может быть достигнуто только путем тщательного изучения наличных механизмов мышления граждан и выработки соответствующих подходящих этим механизмам мер.

Ключевые слова: правовая культура, парадигмальный сдвиг, модернизация, гражданское общество, религия, ислам, правовая деятельность, социально-политическая система, когниции.

Введение

Все, кто исследует вопросы правовой культуры как социально-политического феномена, акцентируют внимание на тех аспектах, с которыми связан их личный интерес. Мы же интересуемся, главным образом, социальным компонентом правовой культуры граждан Казахстана, так как ее функционирование в социуме находится в тесной связи с политической системой государства.

В силу того, что научная литература по интересующей нас теме достаточно скудна, мы делаем вывод о том, что правовая культура казахстанцев еще не становилась объектом самостоятельного социологического исследования, что обуславливает не только теоретическую, но и практическую ценность социологическо-политического исследования правовой культуры, проведенного на материале Республики Казахстан. Актуальная задача для современного Казахстана — построить правовое, гражданское общество, характеризующееся высоким уровнем правовой культуры, уважением к закону и основанное на принципах гуманизма справедливости [1].

Путь эволюции, которые проходили многие общества, показывает, что гарантировать права и свободы личности могут только в должной мере развитые гражданско-правовые институты. На данный момент социальное реформирование в Казахстане официально направлено на формирование гражданского общества. В новом казахстанском обществе индивид и государство будут взаимодействовать на иных основаниях, предполагающих одновременно сотрудничество и разграничение сфер деятельности, которое выражается в соблюдении авторитета власти и суверенитета личности.

Витальность гражданско-правового общества определяется степенью развития у его членов таких качеств, как правовое сознание, интеллект, активная гражданская позиция, способность осуществлять осознанный выбор и нести ответственность за его последствия, когда «гражданские ценности как общие мировоззренческие ориентиры, связанные с благом общества» [2; 28].

* Автор-корреспондент. E-mail: tassymova.a@gmail.com

Нельзя не отметить, что рецепция гражданами Казахстана нормативных отношений отличается вариативностью, а недостаточный уровень правовой культуры часто приводит к правонарушениям.

С одной стороны, правовая культура является выражением реальной общественной практики. С другой — она выступает в качестве определенного нормативного образца, на который общественная практика равняется.

Сегодня валидность правовой культуры обеспечивается ее престижем, который выводит общество на мировую политическую арену и вынуждает остальных участников глобализованного мира признавать отдельное государство в качестве серьезного партнера.

Таким образом, можно сказать, что действенность правовой культуры достигается за счет применения различных элементов: страха наказания за нарушение правовых запретов; реальных санкций (собственно карающих мер); синкретическим сплавлением права с государственной идеологией; осознанным отношением и т.д.

Правовая культура — поистине сложноорганизованная реалья, чье воплощение практически никогда полностью не совпадает с теоретическими критериями. Однако это не значит, что надобность в рефлексивной дифференциации отпадает. Неосознанные компоненты, лежащие в основе функционирования правовой культуры, требуют тщательного изучения.

Действенность каждого из компонентов, составляющих механизм, воздействующий на членов казахстанского общества, может меняться под воздействием целого ряда факторов, связанных со временем, общественно-политическим пространством, экономической и политической ситуацией. Каждая «деталь» данного механизма потенциально обладает детерминирующим характером, если будет воздействовать на правовое и общественное сознание граждан Республики Казахстан.

Методы исследования

Основным методом исследования, реализованным в рамках настоящей статьи, является дифференциальный анализ, направленный на установление различия рецепции феномена права как психологического образования, вызывающего соответствующий ряд ассоциаций, и как понятия, имеющего строгое дефинитивное значение и строго определенные семантические пределы.

Также был использован метод восхождения от абстрактного к конкретному с целью выявления особенностей реализации правовой культуры в современном Казахстане.

Помимо этого, мы опирались на когнитивный метод социального конструктивизма, концептуализирующий субъектов права как носителей определенных интеллектуальных схем и представлений, во многом определяющих характер воплощения правовых норм в повседневной практике.

Результаты

Переход к новому тысячелетию означал для жителей Казахстана аксиологический конфликт, в котором принимали участие идеалы коммунизма, воспринимающиеся как ценности духовного порядка, и материальный мир, ценностная система которого опиралась на финансы и личную собственность. Через духовные ценности каждый гражданин приобщался к обществу, основанному на идее гармонично развитой личности, а послереформенный мир требовал вжиться в роль потребителя и реализовывать на практике эгоизм.

Необходимо научно и концептуально осмыслить случившийся переворот в общественной жизни Казахстана, а также по-новому идентифицировать с позиции ценностей и смыслов казахстанское общество и государство. Данные трансформации являются фактом социальной и политической жизни, которые ошибочно будет подвергнуть игнорированию. Историческая практика Казахстана и многих других государств является примером того, что человеческая ментальность, нормы поведения, привычный образ жизни трансформируются не так быстро, как экономическая, политическая, социальная сферы [3].

Сохраняется и ориентация на быстроту и методологическую простоту решения сложных вопросов, которые встают перед казахстанцами. Политические силы, ориентирующиеся на разные идеологические платформы, не стесняются обещать народу позитивные изменения в общественной жизни, чтобы за счет этого укрепить свои позиции, победить на выборах и т.п. Сожаление вызывает тот факт, что и нынешние политические верхи Казахстана идут по тому же пути, что вызывает ухудшение социального самочувствия и обостряет политическую реакцию на реформы, поскольку вместо обещанного процветания казахстанцы получили ухудшение социальных условий, которое стало источником таких реакций, как боязнь, неуверенность, равнодушие и агрессия.

В общественном сознании казахстанцев происходит болезненный сдвиг, который выражается в упадке и профанации сферы научной деятельности, воскрешении суеверных представлений, культивации идеологии потребления, аморальном поведении, вызванном идеями об относительности моральных норм. Сознание большого количества представителей казахстанского общества деформируется, раздваивается, порождая внутренний конфликт, так как наблюдается сочетание стереотипов и идеологем, которые не совмещаются друг с другом. Негативное эмоциональное реагирование, чаще всего вызываемое когнитивным диссонансом, который, в свою очередь, обусловлен несовпадением актуальных тенденций и наличного уровня общественного сознания, приводит к такому деструктивному явлению, как правовой нигилизм.

В общем, зараженное нигилизмом сознание населения представляет собой объективный феномен, характерный для переходного этапа в истории, который сопровождается разрушением устоявшегося общественно-политического уклада. Как правило, широкими кругами населения восприятие периода ломки устоев не отличается энтузиазмом, тем более, когда процесс трансформации оказывается болезненным с экономической точки зрения.

Массам присущ отказ от всего нового до момента, когда они осознают его достоинства с точки зрения социально-политического и экономического блага. Чем сильнее проявляется правовой нигилизм, тем менее здорово общество, в котором он наблюдается. Таким образом, очевидным является то, что правовой нигилизм казахстанского общества представляет собой как понятие из области права, так и социально-политический феномен, который возникает вследствие того, что социальные, политические субъекты, включая весь социум, оценивают право и некоторые его нормы.

Говоря о современном этапе реформ, осуществляемых правительством Казахстана, надо сказать, что этап этот достаточно проблематичен. По причине того, что мы мгновенно отказались от социальных устоев, складывающихся в течение социалистической истории страны, и перешли к капитализму классического образца, характеризующемуся жесткой рыночной экономикой, общество впало в состояние социального, морального, психологического напряжения, а нигилистическое сознание стало поддерживаться и политическими силами Казахстана.

В условиях пренебрежения правовыми нормами со стороны самого государства и применения права в целях подавить проявление воли индивидов ожидать соблюдения правовой культуры и положительной его оценки со стороны народа было бы ошибкой. В условиях современной казахстанской социально-политической действительности законопослушные граждане оказываются в сложной ситуации, поскольку отжившие нормы уже недостаточны, а другие только-только оформляются. В этих обстоятельствах субъекту казахстанского права ничего не остается, кроме как полагаться на собственное правосознание и правовую культуру.

Сегодня обществу Казахстана, который находится в состоянии кризиса, перелома, нужно основательно осмыслить роль правовой репрессии и реституции в становлении гражданского общества, принимая во внимание тот факт, что масса казахстанских граждан испытала на себе практическое воздействие репрессивного права.

Являясь ключевым инструментом, без которого невозможно управлять государством, являясь формой, в которой реализуется политика государства, право в Казахстане в то же время показывает, в каком положении находится личность в социальном окружении, насколько гарантированы его права, в какой степени они охраняются и осуществляются [4]. Судить о модернизированности той или иной страны можно лишь по ключевым составляющим гражданского общества. Среди них, как правило, выделяют именно правосознание (знание собственных обязанностей, прав и свобод).

Правовая система Казахстана включает в себя множество компонентов, среди которых особый научный интерес для нас представляют правосознание и правотворчество. Правотворчество не предполагает, что изобретаются какие-то нормы или правила, по которым следует играть и которые наполняются произвольным содержанием. Формы права, действующие в Казахстане, обладают объективной основой, состоящей из закономерностей общественно-политических отношений, перспектив их развития.

В процессе правотворческой деятельности происходит нахождение, открытие данных закономерностей и перспектив, которые служат базой для формулирования обязательных для всех норм поведения. Бывает так, что специалисты, формулирующие правовые стандарты, могут слишком сильно отрываться от реального запроса общества, и тогда разрыв между официально-теоретической частью и конкретной общественной практикой становится слишком большим. Это приводит к разделению общественного сознания на 2 уровня, при котором реальная практика правового регулирования регла-

ментуруется ментальным кодом органической (неформальной) коммуникации субъектов социального процесса, а не официально заявленными нормативами.

Правовая идеология, будучи формой общественного сознания, в концентрированном виде выражает правовое сознание населения Казахстана и является системой правовых воззрений, которые основываются на определенных позициях касательно социума, политики и науки.

С психологической стороны правосознание состоит из привычек, эмоций, чувств, которые относятся к сфере правовых феноменов. Частью правосознания является и осведомленность в области права, принципов и предписаний, на которых оно держится, то есть правосознание не есть только знание, так как большую роль играют оценка и установки, влияющие на поведение. Правосознание казахстанцев особенным образом отражает экономические, политические и другие отношения в социуме, занимаемое место отдельных групп и каждого гражданина в системе социального производства, в социально-политическом аппарате.

На правовое сознание казахстанцев во многом воздействуют и иные формы общественного сознания, такие как политические и моральные представления, социальная психология, национальный менталитет, обычаи, устоявшиеся способы жизнедеятельности и т.д. Следовательно, казахстанское право представляет собой систему, которая поддерживает общие условия жизни индивидов и социума, стабильность и порядок относительно влияний, приносящих дестабилизацию и остановку прогресса.

Обсуждение

Правовая культура представляет собой комплексное явление, которое тесным образом переплетается с различными сферами культуры и общества. Важно понимать, что нельзя редуцировать феномен правовой культуры к простому знанию законов, правил и норм. Как известно, знание правила еще не гарантирует его применения. То есть реализация правовой культуры требует не только теоретического владения абстрактными нормами права, но и соответствующей повседневной социальной практики. Таким образом, можно сказать, что действие правовой культуры, ее полноценное осуществление, может быть достигнуто только за счет высокого уровня социокультурных когний или, другими словами, за счет релевантной когнитивной схемы каждого члена общества.

Исходя из этого, заметим, что и правовая культура, сформированная с ориентацией на ислам, может существенно повлиять на правовое, социальное, политическое и культурное развитие нашей страны. Не стоит игнорировать тот факт, что казахи склонны идентифицировать себя с исламом, и данная религиозная традиция занимает достаточно прочные позиции в казахстанском обществе. На данный момент в Казахстане действуют 2229 официально зарегистрированных исламских организаций, работают 2269 мечетей (при общем количестве казахстанских религиозных общин в 3088, а также при общем количестве конфессий в 17).

Отсюда понятно, почему в Казахстане постоянной темой для дискуссий является тема отражения положений ислама в правовой культуре казахстанцев и внедрения некоторых из них в законодательно-правовую практику. Однако в данном случае перед нами встают минимум три проблемных вопроса.

Во-первых, ислам, инкорпорируя в ткань сложных социокультурных реалий современного Казахстана, сам становится достаточно сложным полиморфным многоаспектным образованием. Поэтому ни в коем случае нельзя допускать обобщающую риторику и говорить об исламе как о чем-то цельном. Мы эмпирически можем наблюдать различие не только в ортопраксии ислама в различных регионах Казахстана, но и в области ортодоксии. И даже если основное религиозное богословское ядро остается изоморфным, отдельные интерпретации вероучения, касающиеся социальных аспектов жизни, приводят к различным вариантам влияния ислама на общественную и, в частности, правовую практику.

Во-вторых, Республика Казахстан является полиэтничным государством, на территории которого проживают индивиды, принадлежащие самым разным этническим сообществам. Несмотря на то, что 6 % населения Казахстана — представители титульной нации, оставшаяся треть населения тоже имеет значение. Это при том, что далеко не все представители казахской национальности относят себя к людям, сознательно исповедующим то или иное вероучение. На деле меры, принимаемые властями без должного обдумывания и направленные на сферу религии и духовных традиций, только способствуют возникновению общественного напряжения.

В-третьих, не приведет ли энергичное внедрение принципов шариата в законодательно-правовую практику к нарушению и подрыву фундамента светского общества, основанного на демократических принципах? Ранее И.А. Ильин, который специально рассматривал вопрос об особенностях взаимоотношений между духовными и государственными институтами, пришел к заключению, что две эти социальные структуры совершенно не совпадают по своим основным параметрам.

И.А. Ильин утверждал: «...Ни церковь не призвана господствовать над государством, не государство не призвано стать церковью или растворить ее в себе, напротив, церковь нуждается в независимости от государства... Государство не призвано опускаться до частного интереса отдельного человека; но оно призвано выводить каждый духовно верный и справедливый интерес отдельного гражданина в интерес всего народа и всего государства» [5; 54].

В связи с этим вопрос заключается только в том, как можно использовать некоторые положения шариата, чтобы воспитать у граждан правовую культуру, принимая во внимание национально-религиозные традиции. Усвоение культуры, заложенной в мусульманском праве, может благоприятно отразиться на развитии отношений между Казахстаном и другими исламскими странами. Исламский компонент правосознания поможет лучше понимать наших ближайших соседей и доверять им, что благотворно скажется на миротворческой деятельности Казахстана в странах с ориентацией на ислам.

Вместе с тем привлечение исламской правовой культуры способно нейтрализовать экстремистские и террористические тенденции, развивающиеся под эгидой ислама, так как шариат принципиально несовместим с агрессивными формами насилия и нетерпимости. Другими словами, мусульманское право может выступить в роли нашего политического союзника на просторах Центральной Азии.

Кроме того, правовая культура исламской направленности можно привлечь в качестве помощи, чтобы решить актуальную в казахстанских условиях задачу политизации социально-моральных и правовых основ. Этот подход, по всей видимости, имеет особую актуальность в современных казахстанских условиях, поскольку официально провозглашено, что сегодня в Казахстане строится правовое общество.

Казахстанская культура права является отражением идейного и правового состояния, в котором находится наш социум в данный исторический момент, показателем уровня правового сознания, правовой грамотности, уважительного отношения к законам; двигателем процесса демократизации казахстанского общества, ведь демократические тенденции, в конце концов, верно то, что правовая культура есть отражение современной культуры Казахстана, в целом. Однако верно и обратное: культура Казахстана во многом определяется правовой культурой. Правовая грамотность как универсальный индикатор выводит уникальное содержание культуры на общемировой уровень, выражая его как способность граждан к самоорганизации. Категоризация общества в правовых терминах касается не только основных социальных групп, но и каждого индивидуума в отдельности. То есть уровни применения права затрагивают как частное, так и общее, так и всеобщее.

Так, для формирования представления о правовом облике Казахстана в области государственного управления ключевое значение получает следование законам, ликвидация злоупотреблений положением, грамотность, деловой подход, навыки руководства, гарантия охраны законных интересов и прав казахстанцев. При этом правовая культура органично переплетается и связывается с другими культурными сферами (политика, нравственность, эстетика), сливающимися с казахстанским правом в гармоничный союз.

Наиболее тесная связь прослеживается между правовой и политической культурами. Развитость политической культуры казахстанцев неотделима от совершенства правовой культуры социума, в целом, неукоснительного следования образцам законности, представляющим собой не только правовые, но и политические образцы. Будучи системой, правовая культура Казахстана имеет связь как с подсистемами внешнего характера, так и с высшей системой, для которой сама является подсистемой. В итоге, действие казахстанской правовой культуры обусловлено системой отношений, имеющих политическую, социально-экономическую природу.

Данная обусловленность воплощается в такой функции, как правовое обеспечение перехода Казахстана к новой модели государственного управления. Содержательное изменение названной функции возможно, если изменяются задачи на определенной стадии проведения реформ казахстанского социального пространства. Реализация данной функции может иметь разные способы, например, формируя у граждан Казахстана правовой грамотности, осведомленности, принципов, поведенческих

паттернов и т.д., которые обеспечат соответствующее правовым нормам гражданско-активное поведение населения в области права.

Для достижения позитивных результатов необходимо выработать навыки правовой деятельности социума и его субъектов, преобразовать всю правовую и социально-политическую систему. Такова ключевая функция казахстанской правовой культуры на данный момент. В постсоветском обществе Казахстана наблюдается постепенная реализация базовых ценностей, принципов и стандартов, присущих современным системам права, с ориентацией на цивилизованный, демократический подход, которые создают благоприятную среду для самоидентификации и самореализации личности.

Пожалуй, показателем, вызывающим наибольшее доверие, показателем, характеризующем уровень правовой культуры того или иного общества, является способность его граждан к правовой деятельности, которая включает в себя множество компетенций. Улучшение политико-правовой ситуации в Казахстане благодаря общественному прогрессу и взвешенной государственной политике приводит к тому, что правовая культура населения растет, что подтверждается данными, которые получают социологи в процессе работы с молодежью страны.

Выводы

В завершение следует отметить, что, во-первых, правовая культура казахстанцев включает в себя отправные, носящие определяющий характер идеи, потребности, ориентации, которые составляют общественно-нравственный фундамент зрелого состояния казахстанского социума; во-вторых, ключевая потребность в сфере правовой культуры нашей страны — стремление повысить качество и уровень социально-правового существования.

Этого можно добиться, если правительство Казахстана обеспечит гарантированность статуса гражданина, будет согласовывать свои действия с потребностями граждан и избегать необдуманной и непрогнозируемой политики. В наше время решать наболевшие вопросы правовой культуры казахстанского общества нужно с установкой на консолидацию, социальный прогресс, демократизацию социальной жизни.

Сегодня мы являемся свидетелями грандиозного сдвига не только в историческом, политическом, но, в первую очередь, культурном плане, поскольку выстраивание нового стратегического государственного курса постсоветских стран входит в более общий контекст глобализационных изменений.

В этих условиях очень остро актуализируется тема модернизации, рассматриваемая одновременно как вариант ответа на вызовы времени и как сложная концептуальная проблема, требующая тщательного исследования и осмысления для своей полноценной реализации.

Процесс модернизации, который в наше время тесно связан с глобализацией, не может не затронуть сферу права. Трудно представить исторический процесс без изменений, происходящих на всех уровнях социального пространства, поскольку трансформации образа жизни и мышления и лежат в основе развития человечества. С этой точки зрения модернизация представляет собой прогрессивный процесс, результаты которого отражаются в правовых нормах и закрепляются в правосознании.

Парадигмальные сдвиги в культуре народов (происходят они локально или глобально) демонстрируют нам стремление индивидов расширить границы свободы, выстроить справедливое общество, какую бы модель модернизации мы ни рассматривали. Поэтому модернизация — процесс не абсолютно стихийный, а в определенной степени направленный, контролируемый самими субъектами социальных отношений. И для внедрения модели модернизации, ориентирующей социум на формирование гражданского, правового общества, в задачи государства входит создать идеологическое пространство, в котором воспитание высокой правовой культуры будет проходить максимально эффективно.

Политика казахстанских властей в этом контексте как раз указывает на необходимость начать с модернизации общественного сознания, поскольку все остальное (наука, экономика, политика, культура) есть продукт деятельности этого сознания. Отсюда важна роль права, которое должно на законодательном уровне отражать тенденцию нашего общества к демократизации. Поэтому не случайно, что сегодня намеренно поднимается престиж образования, науки, интеллектуальной деятельности, так как модернизация не как слепое копирование западной системы может осуществляться только индивидами, имеющими большой багаж знаний и опыта.

Модернизация невозможна без консолидации казахстанского общества и его активного участия, заинтересованного отношения к стратегии общегосударственного развития, особенно в правовой об-

ласти. С одной стороны, модернизация не может осуществляться без правовой поддержки, с другой — модернизация не может игнорировать при корректировке социальных норм присущие казахстанской культуре традиции и обычаи, его исторический опыт. Поэтому важно трансформировать право, исходя из интересов всех граждан, а не ограниченной группы лиц. Ведь право есть инструмент, которым может воспользоваться каждый гражданин, однако при существовании продуманной правовой системы далеко не все граждане имеют опыт его реализации, поскольку это требует знаний в правовой сфере и готовности их применять на практике.

Модернизация общественного сознания включает и трансформацию правовой его компоненты. Это означает, что в сфере общественных отношений приоритет закрепляется за правовой формой их регулирования, исходя из традиционного содержания данного понятия, которое опирается на такие общечеловеческие аксиологические доминанты, как общее благо, справедливость, братство, свобода.

Модернизация — полиаспектное явление, включающее в себя такие важные компоненты, как проблематика трансформации традиционных обществ (процессы демократизации, купирование архаизации); преодоление препятствия технологического отставания не только в инструментальном плане, но и в плане социокультурных когний.

Однако, помимо перечисленных выше аспектов, существует такая сторона, как право. Процессы модернизации неразрывно связаны с установлением и функционированием высокоразвитой правовой культуры, которая, в свою очередь, ставит совершенно конкретные задачи по выработке высокого уровня правового сознания, закрепления эффективных моделей правового поведения и т.д.

Сегодня с прискорбием мы можем констатировать несовершенство существующей правовой культуры казахстанцев, причина которой кроется не в юридической неграмотности, а в глубинных пластах культурного сознания. Практика показывает, что чужеродная извне предписанная модель, какой бы рациональной и хорошо организованной она ни была, не будет работать, если она не релевантна когнитивной схеме участников социальных взаимоотношений. Ключ же к пониманию этой когнитивной схемы лежит в подсознательных (даже бессознательных) мифологических структурах личности.

Поэтому плодотворное внедрение современных цивилизационных ценностей (что, в целом, и подразумевает модернизация) может быть достигнуто только путем тщательного изучения наличных механизмов мышления граждан и выработки соответствующих подходящих этим механизмам мер.

Рекомендации

Перспективы дальнейшего исследования представленных в статье проблем возможны в следующих направлениях:

1. Выявление макроисторических тенденций, в том числе повлекших распад СССР и, как следствие, приведших к трансформации общественного менталитета в правовой сфере.
2. Изучение специфики гетерономной модернизации в различных социокультурных регионах с целью установления типовых механизмов развития.
3. Прогнозирование различных сценариев становления постсоветской правовой культуры в Казахстане с учетом возможных политических, экономических и культурных тенденций XXI века.

Список литературы

- 1 Концепция правовой политики Республики Казахстан с 2010 до 2020 года // Казахстанская правда. — 2009. — 27 авг.
- 2 Савельева Е.А. Гражданская активность молодежи: варианты концептуализации понятия / Е.А. Савельева // Вестн. РУДН. Сер. Социология. — 2013. — № 2. — С. 52.
- 3 Sozial philosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans. — Berlin: Verlag Dr. Köster, 2012.
- 4 Абсаттаров Г.Р. Правовой процесс в социально-политической системе казахстанского общества / Г.Р. Абсаттаров // Изв. НАН Республики Казахстан. Сер. обществ. наук. — 2008. — № 5. — С. 84.
- 5 Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. — М., 1998. — 155 с.

А.К. Тасымова

Әлеуметтік жаңғырту контексінде қазіргі заманғы Қазақстанның құқықтық мәдениетін іске асыру ерекшеліктері

Мақалада қазіргі Қазақстандағы құқықтық жағдайдың ерекшеліктері талданған. Әлеуметтік жаңғырту мен құқықтық мәдениетті трансформациялау үдерістерінің тығыз байланысына назар аударылған. Бәсекегеабілетті болмысқа кіру үшін парадигматикалық және құрылымдық өркениеттік параметрлердің конститутивтік маңызы атап өтілген. Қазақстанның қоғамдық өмірінде орын алған төңкеріс пайымдалған, сонымен қатар қазіргі жағдай құндылықтар мен мағыналар тұрғысынан жаңаша айқындалған. Қазақстанның тарихи-құқықтық тәжірибесі адам менталитеті, мінез-құлық нормалары, үйреншікті өмір салты экономикалық, саяси, әлеуметтік салалардағыдай тез өзгермейтіндігінің мысалы екені баса айтылады. Ғылыми қызмет саласының құлдырауы мен қадірін кетірген, ырымшылдық ұғымының қайта жандануында, тұтыну идеологиясының қалыптасуында, моральдық нормалардың салыстырмалылығы идеяларынан туындаған адамгершілікке жат қылықта айтарлықтай өзгерістер байқалған. Қолданыстағы құқық жүйесінің жетілмегендігі айтылған, оның себебі құқықтық сауатсыздықта емес, мәдени сананың терең қабаттарында жатыр. Тәжірибе көрсеткендей, сырттан келген бөтен үлгі, ол қаншалықты ұтымды және жақсы ұйымдастырылған болса да, егер ол әлеуметтік қатынастарға қатысушылардың когнитивтік схемасына сәйкес келмесе, жұмыс істемейді. Бұл когнитивтік схеманы түсінудің кілті тұлғаның санадан тыс (тіпті бейсаналық) мифологиялық құрылымдарында жатыр. Қазіргі заманғы өркениеттік құндылықтарды (жалпы алғанда жаңғыртуды білдіреді) жемісті енгізу азаматтардың ойлауының қолданыстағы тетіктерін мұқият зерделеу және осы тетіктерге сәйкес шараларды әзірлеу арқылы ғана қол жеткізуге болады деген қорытынды бар.

Кілт сөздер: құқықтық мәдениет, парадигманың ауысуы, модернизация, азаматтық қоғам, дін, ислам, заңды қызмет, әлеуметтік-саяси жүйе, танымдар.

А.К. Tasymova

Features of the implementation of the legal culture of modern Kazakhstan in the context of social modernization

The article analyzes the specifics of the legal situation in modern Kazakhstan. Attention is focused on the close relationship between social modernization and the processes of transformation of legal culture. The constitutive significance of paradigmatic and structural civilizational parameters for entering a competitive existence is emphasized. The revolution that has taken place in the public life of Kazakhstan is comprehended, and the current situation is identified in a new way from the standpoint of values and meanings. The historical legal practice of Kazakhstan is an example of the fact that the human mentality, norms of behavior, habitual way of life are not transformed as quickly as the economic, political, social spheres. A painful shift is fixed, which is expressed in the decline and profanation of the sphere of scientific activity, the resurrection of superstitious ideas, the cultivation of the ideology of consumption, immoral behavior caused by ideas about the relativity of moral norms. The imperfection of the existing system of law is stated, the reason for which lies not in legal illiteracy, but in the deep layers of cultural consciousness. Practice shows that a prescribed model alien from the outside, no matter how rational and well organized it may be, will not work if it is not relevant to the cognitive scheme of the participants in social relationships. The key to understanding this cognitive scheme lies in the subconscious (even unconscious) mythological structures of the personality. It is concluded that the fruitful introduction of modern civilizational values (which in general implies modernization) can only be achieved through a thorough study of the existing mechanisms of citizens' thinking and the development of measures appropriate to these mechanisms.

Keywords: legal culture, paradigm shift, modernization, civil society, religion, Islam, legal activity, socio-political system, cognitions.

References

- 1 Kontseptsiia pravovoi politiki Respubliki Kazakhstan s 2010 do 2020 goda [The concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan from 2010 to 2020]. (27, August). Kazakhstanskaia Pravda [in Russian].
- 2 Saveleva, E.A. (2013). Grazhdanskaia aktivnost molodezhi: varianty kontseptualizatsii poniatii [Civic activity of youth: variants of conceptualization of the concept]. Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhvy narodov. Serii Sotsiologiiia — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Sociology series, 2, 52 [in Russian].
- 3 Sozial philosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans. Berlin: Verlag Dr. Köster, 2012.

- 4 Absattarov, G.R. (2008). Pravovoi protsess v sotsialno-politicheskoi sisteme kazakhstanskogo obshchestva [The legal process in the socio-political system of the Kazakh society]. Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk — News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences series, 5, 84 [in Russian].
- 5 Илин, I.A. (1998). Put k ocheidnosti [The path to evidence]. Moscow [in Russian].

К.А. Темиргалиев^{1*}, Ғ.Ж. Джамалиева², Г.З. Оразгалиева²

¹ Қарағанды медицина университеті, Қазақстан

² Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: ikazahstana@mail.ru; gaziza.d@mail.ru; orazgalieva.g.z@mail.ru)

Қазақ ұлтының тарихи-философиялық тұрғыда тарихи кодтың сақталуы мен орнығуы

Жаңа әлеуметтік қатынастардың қалыптасу кезеңінде көптеген қоғам, оның ішінде қазақстандық қоғам да уақытылы және мұқият шешуді талап ететін бірқатар өзекті мақсаттар мен міндеттерге байланысты қандай да бір дәрежеде проблемаларды бастан кешуде. Олардың бірі — рухына сәйкес келетін және сонымен бірге өткен мұраның ең жақсы үлгілерін сақтайтын мәдени сәйкестіліктің жаңа түрін қалыптастыру қажеттілігі. Осыған байланысты, бір жағынан, Қазақстан халқының өзін-өзі тануы бейнесін беретін мәдени сәйкестіліктің жаңа түрін қалыптастыру қажеттілігі туындайды, ал екінші жағынан, әлемдік саяси және мәдениетаралық коммуникация процесіне толық құқылы қатысушы ретінде Қазақстанның субъектілігін тұтастай қайта таныстырады. Мақала мәдени сәйкестіліктің дүниетанымдық түсінуіне, білім беру жүйесіне интеграцияланған жастар арасында оң өмірлік стратегияларды қалыптастыруға ықпал ететін өз мәдениетін, өзінің ұлттық кодын сақтау проблемасына арналған. Авторлар мақаланы жазу барысында мәдени сәйкестілік, құндылық бағдарлары мәселелерін зерттеген философтардың, әлеуметтанушылар мен мұғалімдердің еңбектерін қарастырған. Сонымен қатар ұлттық кодты сақтау және нығайту мәселелерін шешу бойынша бірқатар ұсыныстар айтылған.

Кілт сөздер: ұлттық код, мәдениет, дәстүр, бірегейлік, жаһандану, интеграция, коммуникация, модернизация, аксиология, менталитет.

Kipicne

Іс жүзінде бүкіл әлемді қамтыған жаһандану мен интеграцияның өсіп келе жатқан жағдайында көптеген елдердің ғалымдары ұлттық және мәдени бірегейлікті сақтау туралы алаңдаушылық білдіруде. Салыстырмалы түрде таяуда ғана өз тәуелсіздігін алған көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет ретінде Қазақстан үшін өз жолының траекториясын ұғыну маңызды, оның бастауын мемлекеттіліктің қалыптасу кезеңінен емес, Қазақстан аумағында антропо-мәдени және филогенез процестері басталған ежелгі кезеңнен іздеу қажет.

Ұлттың мәдени коды ұлттық бірегейлікпен бір уақытта қалыптасады, бірақ соған қарамастан мәдени кодтың шығу тегі адамзаттың антропологиялық бірлігі, субьмәденет және әмбебап сипатқа ие тілден табылуы керек [1].

Әмбебап мәдени кодты дамыту процесінде одан мәдени бірегейлікті сақтауға бағытталған ұлттың мәдени коды бөлінеді. Мәдени сәйкестілік — бұл процесс: қазіргі дәуірдегі этникалық топтардың, ұлттардың, аймақтардың және жеке тұлғалардың мәдениеті жергілікті деңгейден планетарлық, аймақтық деңгейден жалпы адамзатқа ауысады. Демек, жеке адам, халық, халықтар тобы халықтың рухани негіздерінде тірек табуы керек, дәстүрлі мәдениеттердің ең жақсысын алуы керек, бірақ сонымен бірге оларға өзіндік құндылық мәртебесін бермейді, бірақ мәдениетті жаңа, болашақ мәдениетін құруы керек.

XXI ғасырдың сын-қатерлеріне жауап беретін бүгінгі мәдени міндет өзінің өткенінің жетістіктерін мақтан ету және оларды консервациялау емес, мәдени мұраға сүйену. Адамзаттың қалыптасу қажеттіліктеріне жауап беретін жаңа мәдениетті құру. Басқаша айтқанда, Қазақстанның әлемдік мәдениеттегі орны өткен жетістіктермен емес, қазіргі және болашақпен анықталады. Қазақтардың дәстүрлі мәдениеті адам рухының көріністерінің ортақ қазынасына кіретін мәдениеттің жаңа, әлі де бұрын-соңды болмаған үлгілерін құруда демеу, тірек болуға тиіс. Бұл мәселені зерттеу осы ұзақ процестің өркениеттік негіздері туралы айтуға мүмкіндік береді. Өкінішке орай, әлемдік ғылымда Орталық Азияның далалық аумағы бірде-бір өркениеттік жіктеуішке енгізілмеген, дегенмен

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ikazahstana@mail.ru

қазақстандық археологтардың жетістіктері мәдениеттің жоғары даму деңгейін растайды: мысалы, Қазақстанның барлық аумағында қазылған скиф мәдениетінің ескерткіштері. Сонымен қатар, бұл мәселені теориялық және тарихи тұрғыдан зерделеу Қазақстан аумағының неолит кезеңінен бастап екі әлемдік синхронды өркениеттің – номадтық және отырықшы, сондай-ақ екі жергілікті–тәңірлік (б.з. І мың ж. бұрын) және түркі (б. з. І мың ж. басынан) құрамдас бөлігі болғанын көрсетеді.

XV ғасырдан бастап қазақтардың жалпы түркі суперэтностынан ұлт ретінде бөлінуі орын алды. Осы кезеңнен бастап біз мәдени кодымыздың даму кезеңі туралы айтуға болады. Тәңірлік және түркі өркениеттерін институттандыру және тану мәселесі — бұл біздің бірегейлігімізге ғана емес, сондай-ақ ежелгі және орта ғасырлардағы геосаясаттағы ата-бабаларымыздың зор тарихи рөліне де қатысты мәселе. Бұл идеялардың британдық ғылыми жоба аясында ғана емес, беделді халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда да мақұлданғанын қуантады.

Осыған байланысты осы мақаланың мақсаты қазіргі заманғы қоғамдық-тарихи өзгерістер жағдайында ұлттық кодты сақтау және нығайту проблемаларын әлеуметтік-философиялық талдау, дәстүрлі мәдениет құндылықтары жүйесін және қазіргі заманғы мәдениеттің үздік үлгілерін айқындау және нығайту үшін осындай талдауды қолданудың тиімділігін негіздеу, қазақстандық қоғамның дамуындағы мәдениеттің рөлін анықтау болып табылады.

Ежелгі заманнан бері қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалар іс-әрекеттері жалпы адамзаттық еңбек өнімдеріне айналған қуатты жасампаз энергияның тасымалдаушысы болды. Б.з. д. II мың жылдықта маңызды оқиға болды, яғни қола, мыс және қалайы қорытпасын алу технологиясын ойлап тапты. Қола дәуірінің ерекшелігі: металды, оның ішінде алтынды өндірістік игеру. Мыңжылдық тарих ішінде Алтай, Орталық Қазақстаннан металл алғаш рет ежелгі Қытайға ежелгі металлургиягердің өнімдері келіп түсті, ежелгі Үндістанда, Персияда және Балқанда өз қолданысын тапты. Табиғи-климаттық жағдайлардың өзгеруімен б.з.д. I мың ж. Қазақстанда мекен еткен тайпалардың темірді қолдануының жаңа кезеңі басталады. Дәуірдің ерекшелігі темірден еңбек құралдарын жасау, мал шаруашылығының қалыптасуы болып табылады, соның нәтижесінде көшпенділер мәдениеті әлемдік тәртіптің тұрақты факторына айналды. Қазақстанның көшпелі тайпаларында мемлекеттік жүйе қалыптасып келеді. Ұлы Жібек жолының бағыттары ретке келтірілді. Осылайша, тарихи дәуірлер бір-бірін ауыстыра отырып, Ұлы Далада терең із қалдырды, әлемдік өркениеттің бір бөлігіне айналған қазақтардың жарқын өзіндік мәдениетінің қалыптасуына ықпал етті... Қазақстан Республикасы Еуразиялық құрлық үшін стратегиялық маңызды өңір бола отырып, әлемдік мұхиттардан тең қашықтықта орналасқан, бірақ сонымен бірге географиялық тұрғыдан материктің орталығында орналасқан, Солтүстік Еуропаның дамыған экономикалық аудандарын Шығыс Азияның табысты елдерімен біріктіріп, жүктердің қауіпсіздігі мен сервис сапасына кепілдік бере отырып, көлік-логистикалық формат ұсынды. Олардың сенімді серіктесі және тартымды еліне айналды. Әлемде болып жатқан өзгерістерді көбінесе саяси тектоника деп атайды. Қуатты идеялық және рухани тамырлар ғасырлар бойы, тіпті мыңдаған жылдар бойына тарихқа терең енетін қазіргі өзгермелі әлемде елді сақтап, дамытуы керек. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласында өзінің мәдениетін, ұлттық кодын сақтау қажеттілігін атап өтті [2].

Тұңғыш Президент қоғамды, сондай-ақ әрбір азаматты жаңғыртудың бірқатар негізгі бағыттарын атап көрсетеді. Мен үшінші тармаққа – ұлттық бірегейлікті сақтауға баса назар аударғым келеді. Рухани жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Мұнда екі мәселе бар, біріншіден, бұл ұлттық сана шеңберіндегі өзгеріс, екіншіден, оның кейбір белгілері өзгерген кезде Ұлттық «меннің» ішкі өзегін сақтау. Жалпы бірегейлік және мәдени сәйкестік мәселесі біраз уақыттан бері пайда болды. Алайда, соңғы онжылдықта жаһандану ең үлкен көлем мен қарқындылыққа ие болған кезде ерекше өткір. Бұл жағдайда күн тәртібіне әлемдегі көптеген халықтардың мәдениеттегі жаһандық тенденциялардың шабуылына қарсы ұлттық-мәдени ерекшелігін сақтау мәселесі қойылды. Сонымен қатар, мәдени сәйкестілік XX ғасырдың соңғы онжылдығында, мысалы, ТМД республикаларында қайта жанданған көптеген мемлекеттерде аккредитация аспектісіне ие. Айта кету керек, мәдени сәйкестілік тұрақты және процесс болып табылады: сәйкестік ұғымы адам мен қоғамның, адам мен мәдениеттің жеке басын сәйкестендіру сәтін ғана емес, сонымен бірге адамның, қоғамның, мәдениеттің өзгеруі мен өзгеру мүмкіндігін ашық қалдыратын салыстырмалылық, релятивизм сәтін де белгілейді. Қазіргі дәуірде транзиттік қоғам негізінен әлемнің кез келген елі болып табылады. Глобализм мен жергілікті мәдениеттердің қарама-қайшылығы жеке адамның өзін-өзі анықтауы арқылы шешілуі керек, бұл кезде адам өзінің ішкі

ұмтылыстары бойынша басқа адамдармен бірге болады, ал сыртқы жағынан ол жеке-бірегей туындылар мен мәдени объектілерді жасайды. Сондықтан, бір жағынан жеке бас бостандығына және екінші жағынан әлеуметтік детерминацияға байланысты сәйкестендіру үшін сәйкестендіру тек ішкі және сыртқы мәдениеттің аксиологиялық жақсы үлгілеріне қатысты жүргізілуі керек. Қазақтардың ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары осы үлгілер бола алады. Абайдың даналығы, Әуезовтың қыл қаламы, Жамбыл өлеңдерінің жолы, Құрманғазының сиқырлы үндері. Бұл біздің рухани мәдениетіміздің бір бөлігі ғана. Қазақтар ежелден тарихи заманнан бері көп мәдениетті халық болып келеді деп белгілі мағынада айтуға болады. Қазақтардың тарихы өзіндік ерекшелігі бола отырып, сол уақытта өркениеттердің бір бөлігі болған және олар үшін де, өздері үшін де табысқа жетпеген. Қазақ ойшылдарының жарқын тобының өкілдері қазақ менталитеті мен қазақтың дәстүрлі мәдениетіне тән қасиеттерді: толеранттылықты, мәдени орталықтылықты және басқа да осыған ұқсас әлеуметтік-мәдени бағдарларды айқындап берді. Соңғы онжылдықта көптеген саясаттанушылар, мәдениеттанушылар мультимәдениет саясатының сәтсіздігін, яғни мәдениеттің көптігін айтады. Бұл туралы көптеген пікірлер бар, мен оған кіргім келмейді. Мультимәдениет танушылар мен үстем мәдениетті жақтаушылар арасындағы қарама-қайшылықтарды шешу үшін неғұрлым бейтарап ұғым туралы айту керек. Қазақстанда үстем болып табылатын қазақтардың тарихы мен мәдениеті Қазақстан халқын топтастыра алады деп айтқым келеді.

Жалпыұлттық қасиетті және киелі орындарды сақтауға, сондай-ақ елдің инфрақұрылымын дамытуға мүмкіндік беретін «Қазақстанның киелі географиясы» жобасы бізге рухы жағынан өте жақын. Қазақстанның үлкен кеңістігі қазақтардың бірлігі туралы көптеген даулар мен күмән туғызуы мүмкін.

Бұл мәселені шешудің пәнаралық мәртебесі алға қойылған міндеттерді орындау барысында пәнаралық әдіснамалық және әдістемелік кешенді қолдануды қамтиды. Қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін зерттеудің базалық әдістері: когнитивті-бағалау талдау әдісі, кросс-мәдени-психологиялық зерттеулер әдісі және тарихи дәстүрдің бірлігі қағидаты пайдаланылатын және қолданылатын болады.

Зерттеу әдістері

Осындай күрделі, экзистенциалды маңызды шындықтарды зерттеу әдістері жалпы және арнайы теориялық, сондай-ақ қолданбалы пәндерде бар танымдық құралдар мен әдістердің барлық арсеналына жүгінуді білдіреді.

Негізгі назар феноменологиялық талдауға, тұжырымдамаларды кеңейтуге және жеке санадан тыс заттарды экстраполяциялануға аударылады. А. Шюцтің әлеуметтану саласында табысты жүргізген феноменологиялық зерттеулері мен Ингарденнің өнер саласында жемісті жүзеге асырған феноменологиялық ізденістері тәжірибесіне ие бола отырып, біз Қазақстан тарихының феноменологиялық рефлексиясына, сондай-ақ оның аумағында қалыптасқан бірегей лингвомәдениеттік жағдайға талпыныс жасаймыз. Бұл қолданыстағы жеке басын куәландыратын нақты жүйелік сценарийлердің нақты тақырыптық шеңберін анықтап қана қоймай, сонымен қатар жаңа типтегі жеке басын қалыптастыру қажеттілігін жалпы философиялық түсіну деңгейіне жетуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер

ТМД елдерінің аумағында болып жатқан интеграцияның қазіргі заманғы процестері ғылым мен практиканың алдына жаңа ұрпақтарды ашық қоғамдағы өмірге дайындау үшін жағдай жасау міндетін қояды, оның мақсаты жалғыз білім беру кеңістігін құру болып табылады. Бұл ретте негізгі рөл білім беру жүйесіне беріледі. Қалыптасқан көп мәдениетті қоғамда білім беру кеңістігі көп мәдениетті органы ескере отырып құрылуы керек. Біздің заманымыздың тағы бір жаһандық проблемасы, мәдениетті жою мәселесі, өркендеген жаһандандудың нәтижесі ретінде біз өз мәдениетімізден алыстап бара жатырмыз, бұл тұлғаны қалыптастырудың теріс жағдайларына әкеледі. Осыған байланысты тәрбие және білім беру институттары арқылы жүйелі түрде тарату арқылы мәдени мұраларды іргелі зерттеу және сақтау туралы ереже ұсынылды [1].

Глобализм мен жергілікті мәдениеттердің қарама-қайшылығы адамның жеке басының өзін-өзі анықтауы арқылы шешілуі керек, ол кезде адам өзінің ішкі ұмтылыстары бойынша басқа адамдармен бірге болады, ал сыртқы жағынан ол жеке-бірегей туындылар мен мәдениет объектілерін жасайды. Сондықтан, бір жағынан жеке бас бостандығына және екінші жағынан әлеуметтік детерминацияға

байланысты сәйкестендіру үшін тек ішкі және сыртқы мәдениеттің аксиологиялық жақсы үлгілеріне қатысты жүргізілуі керек. Бұл үлгілер ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар бола алады.

Талдаулар

Атап айтқанда, Қазақстанда мәдени жаһанданудың сын-қатерлеріне жауап ретінде «Мәдени мұра» бағдарламасы болды. Еліміздің Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласында өзінің мәдениетін, ұлттық кодын сақтау қажеттілігін атап өтті [3: 16].

Елбасы қоғамды да, әрбір азаматты да жаңғыртудың бірқатар негізгі бағыттарын айқындайды. Үшінші бөлім – ұлттық бірегейлікті сақтауға баса назар аударғым келеді.

Қазіргі мәдениеттану теориясы, бір жағынан, тең мәдениеттердің көптігі идеясы, екінші жағынан олардың бірегейлігі — мәдени бірлікті құратын, онсыз адамзаттың өмір сүруі мүмкін емес интеграциялық принцип туралы ойлану керек деп санайды. Ең перспективалы — бұл мәдениеттердің теңдік пен серіктестікке, мәдени тұрақтылықты қамтамасыз етуге іргелі құндылық бағдарымен өзара әрекеттесуі. Осыған байланысты мәдени зерттеулердің ғылыми, теориялық және практикалық маңызы жандандырылады, онда елдер мен халықтардың мәдени өзара іс-қимылының қазіргі заманғы процестері, мәдениеттер диалогы осы тектес тарихи тәжірибе контекстінде талданады.

В.Д. Нарожная қазақ топонимдерін зерттей отырып, ұлттық-мәдени кодтың негізін адамдардың материалдық болмысының жағдайымен туындаған қоршаған шындық құрайды деп санайды [4; 85]. Онда этностың менталитеті, оның интеллектуалдық даму деңгейі, дүниетанымы көрініс табады.

Белгілі антрополог О.И. Исмагулов өте қызықты эксперимент жүргізді, оның мәні келесідей [5]. Зайсан көлінің маңында тұратын жастар тобынан қан алынған, ал олардың әкесі, анасы, әжесі, атасы Найман руынан шыққан. Дәл осы нұсқа осындай деректерді пайдалана отырып, Жаңаөзен қаласының ауданында тұратын Адай руынан адамдар тобы үшін де қолданылды. Бұл деректер кейіннен Мәскеудегі Адам институтына жіберілген. Біраз уақыттан кейін, антропологтың айтуынша, ренішті хат келген: "Құрметті Оразақ Ысмағұлұлы, бізде жұмыс көп, ал сіз бір аймақта тұратын адамдардың қанын жіберу арқылы бізді алаңдатысыз". Біздің отандасымыз институт қызметкерлеріне осы екі топтың әртүрлі аймақтарда өмір сүретінін және олардың арасында ешқашан тікелей байланыс болмағанын түсіндірді. Сонымен қатар антрополог О.И. Исмағұлов қазақтардың гендік деңгейде бір халық екенін айтады. Мәдениет бірлігі тұрғысынан XIX ғасырдың 30-шы жылдары орыстың ұлы ақыны А.С. Пушкин Орынборда болған кезінде Пугачев көтерілісі бойынша материалдар жинап, Орал қаласына барып, онда ол Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу туралы қазақ халық аңызын сөзбе-сөз жазып алған. Аңызға айналған ғашықтардың мазары Шығыс Қазақстандағы Аягөз қаласының ауданында орналасқанына назар аударған жөн. Осы екі өңірді мың шақырым бөліп жатса да, Ш. Уәлиханов атап өткендей, қазақ халқының ауыз әдебиеті жоғары дамыған, ол екі өңірді біріктіруге мүмкіндік берді.

Түркістан-Ақтөбе жол бойында Қызылорда қаласының маңында қобыз түріндегі үш бетон плитадан тұратын керемет кешенді көруге болады, оның жоғарғы бөлігі диаметрі, ұзындығы және құрамы бойынша әртүрлі көптеген құбырлармен толтырылған сақинамен біріктірілген. Жел соққан сайын қобыз дыбыс шығарады. Осы жерден үш шақырым жерде Сырдария жағасында Қорқыт Ата мазарының құлпытасы орналасқан. Қорқыт Ата туралы бірнеше сөз айтқым келеді. Көптеген түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне енген аты аңызға айналған тұлға. Жас, батыл жауынгер, түркі әлемінің қорғаушысы. Қартайғанда ажалдан аулақ болуға тырысып, тез аяқты түйеге мініп, мәңгілік өмірді іздеуге аттанды, бірақ қайда барса да, мысалы, Балқаш көліне келіп, Қорқыт Ата бір топ адамдарды көріп: «Құрметті адамдар мұнда не істеп жатырсыздар?», -деп сұрағанында, бір ғана жауап болады: «Иә, біз Қорқыт үшін қабірді дайындап жатырмыз» деген. Қорқынышпен ол әрі қарай жүрді. Аңыз бойынша ол өзінің сапарында қазір Қазақстан Республикасының құрамына енетін өңірлерге барған. Барлық жерде оны бірдей тағдыр күтті. Үмітсіздіктен ол Сырдарияға оралды, бір күні ол түс көріп, егер ол қайық жасап қобыз ойнап өзен бойымен жүзіп кетсе, ол өлмейді деп болжанды. Осы болжамды орындай отырып, ол жүзе отырып қобызда ойнады. Бірде ол қырағылықты жоғалтып, ұйықтап кетіп, өзеннен шыққан жылан оны шағып алды. Бұл оқиғаның қайғылы соңы. Аңыздың, музыкалық аспаптың, құлпытастың және музей кешенінің болуы бұл бейненің ойдан шығарылмағанын және ХХІ ғасырдың тұрғындары үшін біздің барлығымыздың мәңгілік емес екендігімізді, өлместік — ол құдайлардың тағдыры, сондай-ақ біз тек куәгер ғана емес, сонымен қатар осы оқиғаларға қатысушылар және қазіргі қазақтар да осы мәдениеттің мұрагерлері екенін растайды. Қорқыт Ата туралы аңыз оның қобызды жасаушы екенін айтпай толық болмас еді. Бұл

астарлы әңгімеде Қорқыт бала кезінде ағасымен бірге аң аулауға барған. Өзенге жақындаған кезде олар қос аққулардың жүзіп бара жатқанын көреді, ағасы құстарды үркітіп, бірін өлтіреді. Екінші құс досын іздеп, түрлі дыбыстар шығара ұшып жас жігітті толғандырды. Бұл күйінде ол үйге келгенде, қатты ағаштан аспап жасап, ішектерін аттың қылынан жасады. Бұл аспаптан шыққан дыбыстар жылаған аққудың дыбысына ұқсас еді [6].

Аңыз домбыра аспабының тағдырымен байланысты өте ұқсас еді. Жезқазған қаласынан 32 км жерде XIV ғасырда ұрпақтары салған Жошы хан кесенесі орналасқан. Аңыз бойынша, хан аң аулау кезінде қоршауда қалған құлан құлынымен болған, оларды аңшылар өлтіруі керек еді. Оны көрген ақсақ құлан Жошы ханға беттеп оны жекпе-жекке шақырады, ол қабылдап өлім құшады. Шыңғыс ханның жарлығы бойынша, кімде-кім ұлымның қайтыс болғанын айтар болса, сол адамның тамағына қорғасын құятынын, әр кеш сайын бір нәрестеден өлтіретінін айтқан. Жошының өлімі туралы өз еркімен айтқан Найман руынан шыққан Кетбұға жырау халықтың осы қорқынышты тағдырын үзді. Кетбұға үйінде Ақсақ құлан күйін ойнады. Соңында Шыңғыс хан жылап, ұлына не болғанын түсінгенін айтып, жыраудың аузына қорғасын құюды бұйырды. Ал жырау болса: "Мен үндемедім, домбыра айтты", - деген екен. Осылайша, музыкалық аспап халықты үлкен азаптан құтқарды. Осы хабардан кейін Шыңғыс хан бүкіл далаға ор қазып, барлық құландарды өлтіруді бұйырды. Бүгінгі таңда қазақтарда домбыра аспабы, керемет күй, Кетбұға жырау, әдемі мазар, Құлан өзені бар, бірақ құландар жоқ. Мұндай мысалдар көп, мұның өзі қазақтардың өзінің өткеніне ұқыпты қарайтындығын айғақтайды, өйткені мәдени мұра халықтың санасын қалыптастыратын қоректік орта болып табылады. Негізінде, халықтың өзін-өзі тануы мәдениет пен тарихтан ажырай алмайды, әсіресе ол берік мәдени дәстүрге сүйенбей дами алмайды [7].

Қорытынды

Тілді білмеу дәстүрлердің берілуінің жоғалуына әкелетінін және бұл басқа мәдениетті насихаттау екенін бәрі біледі. Сондықтан қазақ тілін барлық мәдениетшілік және мәдениетаралық коммуникациялық процестерге енгізуге ықпал ету қажет. Қазақ мәдениеті көп қырлы қоғамды біріктіруге ықпал етеді және қазақ тілі іргетасқа айналуға тиіс. Сондай-ақ, ұлттық мәдени кодты сақтау және одан әрі дамыту қазақтың дәстүрлі музыкасын саналы, сана-сезімсіз және бейсаналық деңгейде қоғамдық және жеке сананы кодтайтын өнердің ең маңызды түрлерінің бірі ретінде кеңінен тарату негізінде және сонымен бірге қазақтардың ұлттық кодын қолданудың сыртқы ортасы ретінде мәдениетаралық коммуникацияны кеңейту арқылы мүмкін болатындығын ескерген жөн. Бұл үдерісте ең маңыздысы – ұлттық мәдени кодтың институционалдық ресурсы ретінде тәуелсіз мемлекеттілікті сақтау [8].

Осыған байланысты қазақтардың дәстүрлі мәдениеті адам рухының көріністерінің ортақ қазынасына кіретін мәдениеттің жаңа, әлі де бұрын-соңды болмаған үлгілерін құруда демей, тірек болуға тиіс деп айтқымыз келеді. Демек, индивид, халық, халықтар тобы халықтың рухани ұстанымдарынан тірек табуы, мәдениеттің тұтас және нақты түсінігін қалыптастыруға, Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениетінің гуманистік бағдарларын нығайтуға көмектесуі және еліміздің азаматтарының мәдени құрылыстағы өзін-өзі тануының терең процестерін білдіретін оң үрдістердің дамуына және «Мәңгілік ел» жалпы қазақстандық идеясының іске асырылуына ықпал етуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мэндсайхан Д. Личность в культурном пространстве [Электронный ресурс] / Д. Мэндсайхан // Науч.-метод. электрон. журн. «Концепт». — 2016. — Т. 43. — С. 15–19. — Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2016/76405.htm>.
- 2 Послание Президента РК от 12.04.2017 «Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания» // Индустриальная Караганда. — 2017. — 15 апр.
- 3 Нарожная В.Д. Казахские топонимы как отражение национальной картины мира и культурного кода / В.Д. Нарожная // Изв. Чечен. гос. пед. ин-та. — 2019. — Т. 26, № 4 (28). — С. 42–49.
- 4 Abbasova K.Ya. The mutual influence of cultures on the great silk road as a model for the formation of a modern code of national identity / K.Ya. Abbasova // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. — 2021. — Vol. 101, No. 1. — P. 82–88.
- 5 Сугирбаева Г.Д. Динамика краниологических показателей древних и средневековых насельников Казахстана в свете этногенеза казахского народа / Г.Д. Сугирбаева, О. Исмагулов, А.О. Исмагулова, И.О. Надирбеков, М.А. Сатаев // Изв. Самар. науч. центра Российской академии наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки. — 2018. — Т. 20, № 5. — С. 109, 110.

6 Алимбеков Р.Ж. Шегел зерттеушілерінің еңбектеріндегі Қорқыт ата туралы аңыздар және алғашқы деректер / Р.Ж. Алимбеков // Вестник ЗКГУ. — 2020. — № 1 (77). — С. 85–94.

7 Курманғалиева М.С. Легенда и музыка казахского кюя — мир и духовность, выстроенные в логической цепи мироздания / Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность: материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. (22–23 сентября 2021 г.). — Элиста: Международный фонд исследования «Тенгри», 2021. — С. 195–204.

8 Темиргалиев К.А. Проблема культурной идентичности в процессе общественно-исторических трансформаций / К.А. Темиргалиев. — Караганда: Изд-во КГМУ, 2015. — 115 с.

К.А. Темиргалиев, Г.Ж. Джамалиева, Г.З. Оразғалиева

Сохранение и закрепление исторического кода в историко-философском контексте казахской нации

В период становления новых социальных отношений, многие общества, в том числе и казахстанское, в той или иной степени, испытывают проблемы, связанные с целым рядом насущных целей и задач, которые требуют своевременного и основательного разрешения. Одной из них является необходимость формирования нового типа культурной идентичности, которая была бы релевантна духу времени и вместе с тем сохраняла в себе лучшие образцы наследия прошлого. В этой связи возникает необходимость формирования нового типа культурной идентичности, которая, с одной стороны, давала бы образ имманентного самоосмысления народа Казахстана в собственных глазах, а с другой — целостно репрезентировала субъектоспособность Казахстана в качестве полноправного участника процесса мировой политической и межкультурной коммуникации. Статья посвящена мировоззренческому осмыслению культурной идентичности, проблеме сохранения своей культуры, своего национального кода, способствующего формированию позитивных жизненных стратегий у молодых людей, интегрированных в систему образования. В написании данной статьи рассматривались труды философов, социологов и педагогов, которые изучали проблемы культурной идентичности, ценностных ориентаций. Авторами предложен ряд рекомендаций по решению проблем сохранения и упрочения национального кода.

Ключевые слова: национальный код, культура, традиции, идентичность, глобализация, интеграция, коммуникация, модернизация, аксиология, менталитет.

К.А. Temirgaliev, G.Zh. Dzhamaliev, G.Z. Orazgaliev

Preservation and consolidation of the historical code in the historical and philosophical context of the Kazakh nation

In the period of the formation of new social relations, many societies, including Kazakhstan, to one degree or another, are experiencing problems related to a number of pressing goals and objectives that require timely and thorough resolution. One of them is the need to form a new type of cultural identity that would be relevant to the spirit of the times and at the same time preserve the best examples of the heritage of the past. Forming a new type of cultural identity on the one hand, would give an image of the immanent self-reflection of the people of Kazakhstan in their own eyes, and on the other hand, would holistically represent the subjectivity of Kazakhstan as a full participant in the process of world political and intercultural communication. The article is devoted to the ideological understanding of cultural identity, the problem of preserving one's culture, one's national code, which contributes to the formation of positive life strategies among young people integrated into the education system. During the study, the works of philosophers, sociologists, and teachers who studied the problems of cultural identity and value orientations are considered. The article offers a number of recommendations for solving the problems of preserving and strengthening the national code.

Keywords: national code, culture, traditions, identity, globalization, integration, communication, modernization, axiology, mentality.

References

1 Mendsaikhan, D. (2016). Lichnost v kulturnom prostranstve [Identity in cultural space]. *Nauchno-metodicheskii elektronnyi zhurnal «Konsept» – “Concept” Scientific and Methodological Journal*, 43, 15–19. <http://e-koncept.ru/2016/76405.htm> [in Russian].

2 (2017). Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan 12.04.2017 goda Vzgljad v budushchee: Modernizatsiia obshchestvennogo soznaniia [Address of the President of the Republic of Kazakhstan of April 12, 2017 Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity]. *Industrialnaia Karaganda – Industrial Karaganda* [in Russian].

3 Narozhnaia, V.D. (2019). Kazakhskie toponimy kak otrazhenie natsionalnoi kartiny mira i kulturnogo koda [Kazakh toponyms as a reflection of the national picture of the world and the cultural code]. *Izvestiia Chechenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta – Proceedings of Chechen State Pedagogical University*, 26, 4 (28), 42–49 [in Russian].

4 Abbasova K.Ya. (2021). The mutual influence of cultures on the great silk road as a model for the formation of a modern code of national identity. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 101(1), 82–88.

5 Sugirbaeva, G.D., Ismagulov, O., Ismagulova, A.O., Nadirbekov, I.O., & Sataev, M.A. (2018). Dinamika kraniologicheskikh pokazatelei drevnikh i srednevekovykh nasel'nikov Kazakhstana v svete etnogeneza kazakhskogo naroda [Dynamics of craniological indicators of the ancient and medieval inhabitants of Kazakhstan in the light of the ethnogenesis of the Kazakh people] *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk. Sotsialnye, gumanitarnye, mediko-biologicheskie nauki – Journal of Samara Russian Academy of Sciences scientific center. Social, humanitarian, medicobiological sciences*, 20, 5, 109, 110 [in Russian].

6 Alimbekov, R.Zh. (2020). Shetel zertteushilerinin enbekerindegi Qorqyt ata turaly anyzdar zhane algashqy derekter [Traditions and the first information about Korkyt Ata in the works of foreign researchers]. *Vestnik ZKGU – Bulletin of WKU*, 1 (77), 85-94 [in Kazakh].

7 Kurmangalieva, M.S. (2021). Legenda i muzyka kazakhskogo kiuia — mir i dukhovnost, vystroennye v logicheskoi tsepi mirozdaniia [The legend and music of the Kazakh kui - the world and spirituality, built in the logical chain of the universe] *Proceedings from Tengriism and the Epic Heritage of Eurasia: Origins and Modernity: VIII Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (22–23 sentiabria 2021 goda) – 8th International Scientific and Practical Conference*. (pp.195–204). Elista: Mezhdunarodni fond issledovaniia «Tengri» [in Russian].

8 Temirgaliev, K.A. (2015). Problema kulturnoi identichnosti v protsesse obshchestvenno-istoricheskikh transformatsii [The problem of cultural identity in the process of socio-historical transformations]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo meditsinskogo universiteta [in Russian].

Ш.Қ. Уралбаева^{1*}, С.К. Рахимжанова², Т.А. Дронзина³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
³Әулие Климент Охридский атындағы София университеті, Болгария
(E-mail: shopik_8484@bk.ru; rahimzhanova.@mail.ru; dronzina@gmail.com)

Тілдің қалыптасуындағы сабақтастық ұғымының мәні

Мақалада сабақтастық дәуірлер арасындағы тіл жалғасымы мен жеткізілу байланысын айқындайтындығын, ол үздіксіздік пен ажырамастықтың бірлігін көрсететіндігін анықтаған. Сабақтастық үзілген жағдайда тіл адамзат өміріндегі өз қызметін тоқтатындығын және тілдегі сабақтастық арқылы ұлттың өмір сүру формасы, мінез-құлқы, дүниеге қатынасы, мәдениеті, бабалар өмірінің тәжірибесі ұрпақтан-ұрпаққа көшіп отыратындығы пайымдалады. Қазақстан Мәңгілік Ел болу үшін, ұлттық құндылықтар мен ұрпақтар арасындағы ажырамас сабақтастықты сақтау қажет екендігі айқындалады. Тілдегі сабақтастық арқылы өткен мен болашақ арасында бірлік сақталады, жаңашылдыққа да серпін беретіндігі талқыланды.

Кілт сөздер: философия, тіл философиясы, сабақтастық, дүниетаным, ұлт, тіл, мәдениет, адам, әлем, құндылық, ұлттық сана, болмыс.

Кіріспе

Сабақтастық ұғымы тілді бүгінгі күннің ортасымен байланыстырушы, бүгінгі күнге жеткізуші категория болып табылады, ол байланыс пен дамудың ара-қатынасын бейнелейтін ұғым. Сабақтастық ұғымы — адамзат өміріндегі өткен кезеңді, қазіргі заман мен келер болашақты байланыстыратын алтын діңгек, тарих пен тарихты, қоғам мен қоғамды, өмір мен өмірді, тілді ұрпақ өмірімен жалғастырушы, сабақтаушы адамзаттың дамуына ықпал ететін құбылыс. Тіл ұлттың дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік ерекшелігін, шынайы болмысын, келбетін көрсетеді. Тіл адамзат өмірінде, қоғамдық қатынастарда айрықша қызмет атқармақ. Сабақтастық ұғымы тілдің дамуы мен тамыр жаюына ерекше әсер ететін күш және осы шақпен өткен шақты байланыстырушы құндылық. Көне мен бүгінді байланыстырушы сабақтастық ұғымының тілдің жалғастығындағы рөлі айрықша. Адамзат өмірінде тіл қалыптасқан дүние болса, осы тілді ұрпақтан ұрпаққа трансформациялау тәсілі — сабақтастық екендігі айшықталды.

Зерттеу әдістері

Жұмыстың зерттеу әдістері негізі ретінде герменевтикалық, антропологиялық, теориялық зерттеу әдістері пайдаланылған. Зерттеу барысында сипаттау, баяндау, бақылау, жіктеу, салыстыру, индукция, дедукция әдістері қолданылды. Тіл мәселесін зерттеу ең алдымен экзистенциалды тұрғыдан қаралғанын және қаралатынын айта кеткен жөн. Тіл мәселесіне талдау жасалынып, сыни ойлау әдістері де жүзеге асады. Философиялық зерттеу әдістері арқылы объективті зерттеу жүргізілді. Зерттеу жұмысында салыстырмалы мәтіндік талдау, құрлымдық талдау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Ғылыми әдебиеттерде «сабақтастық» ұғымын сарындастық, үндестік, жалғастық сөздерімен байланыстырады. Сабақтастықтың екі типі бар: біріншісі — конструктивті жасаушы, яғни материалдық және рухани құндылықтардың тууымен байланысты. Екіншісі, небір тарихи кезеңдердің сынынан өткен адамзаттың дәстүрлі рухани, мәдени жетістіктерін қорғап, сақтаған позитивті-консервативті тип.

Адамзат өмірінде маңызды болып табылған құндылықтардың бүгінгі күнге жетуі де осы сабақтастықтың нәтижесі, соның арқасында тұлға қандай да бір тәжірибені, ілімді үйренеді, таниды, қабылдайды, сол тәжірибені өзінің өмір-тіршілігіне енгізеді. Осылайша, сабақтастық дегеніміз бір

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: shopik_8484@bk.ru.

қоғамның екінші бір қоғамнан үйренуі, тұлғаның екінші бір тұлғадан немесе бір қоғамның екінші бір қоғамнан үйренуі, қабылдауы және сол үйренгенді өз қызметінде одан әрі өрбітуі.

Тіл мен сабақтастық мәселесі ежелден бері түрлі философиялық мектептердің зерттеу объектісіне айналған. Георг Гегель өз еңбегінде сабақтастық ұғымына толық талдау жасаған. «Сабақтастық, алайда, құндылықтардың жойылмай қалған, сақталған, жалғастырушы, байланыстырушы түрлерінің бірі» деп таниды [1; 165]. Ойшыл өз дүниетанымында сабақтастықты адамның өткені мен бүгінін байланыстыратын жүйелі өзгерістерді сақтаудың көзі жаңа мен ескінің арасындағы объективті, қажетті байланыс түрі ретінде танып, қоғамдық дамудың ең негізгі көзі ретінде деп қарастырды. Қоғамдағы әрбір өзгеріс, ілгері дамудың астарында сабақтастық ұғымы болғандықтан, оның адамзат өміріндегі маңызы айрықша.

Элеазар Баллер осы ұғымды былай деп сипаттайды: «Сабақтастық болмыстың да, танымның да дамуындағы әртүрлі кезеңдер мен сатылардың арасындағы байланыс, оның мәні тұтас бір құбылыстың немесе оның жекелеген қырлары жүйе ретінде өзгерген кезде, яғни бір күйден екінші бір күйге ауысу кезінде қандай да бір элементтерінің сақталып қалуында. Қазіргіні өткен мен келешекке байланыстыра отырып, сабақтастық біртұтас әлеуметтік жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етеді» [2; 7]. Яғни, сабақтастық дегеніміз кез келген ұлтқа тән құндылықтарды жинақтау, сақтау, оған сыни көзқарас білдіру, іріктеп алу және бір ұрпақтан келер ұрпаққа беру үрдісі деп анықтады.

«Философиядағы сабақтастық», «Сабақтастық — дамудың бір сәті тәрізді» деген іргелі еңбектерді жарыққа әкелген отандық классик ғалым З.А. Мұқашев, сабақтастықтың тоқтаса өткен мен бүгінгінің арасындағы байланыс үзіледі деп түсіндіреді.

Ұрпақ өмірінде тілдегі сабақтастық жалғасын тапса ғана, тіл адамзат дамуында өзінің үйлесімді жалғаса алмақ. Қоғамдық өмірде қанша ғасыр өтсе де бабаларымыздың өмірінде құндылықтардың бүгінгі күнге жетуі осы сабақтастықтың үзілмегендігінің нәтижесі. Тіл адамзат өмірінде маңызды құндылықтардың бірі. Сабақтастық үзілген жағдайда тіл жоққа шықпақ.

Тіл — адам баласының барша өмір сүру болмысымен ұштасып жатқан құндылығы, ұлт болмысының түп қазығы, ұлттың рухани тағлымы. Кез келген ұлтты тану үшін, сол ұлттың бойына сіңген ұлттық құндылықтарды тани білуіміз қажет. Ұлт үшін маңызды ұлттық құндылықтардың бірі — тіл. Кез келген ұлт үшін адамзат өмірінде тілдің философиялық мәні айрықша. Тілдің адамзат өміріндегі өзгешелігі қоғамда адамның рухани жетілуіне, кемелденуіне қызмет ететін рухани құндылықтардың бірі.

Сабақтастық өздігінен болмайды. Сабақтастықтың негізінде үздіксіздік және ажырамастық ұғымдары жатыр. «Үздіксіздік» және «ажырамастық» ұғымдары бір-бірімен өте жақын болғанымен, екеуі де өз алдына дербес, бөлек қызмет атқармақ. Борис Бернштейннің пікірі бойынша, «үздіксіздік элементтердің бір-бірімен ұдайы байланыстылығын және олардың арасында осы байланыстарға кедергі боларлықтай кеңістіктік немесе мезгілдік интервалдардың болмауын білдіретін ерекше қасиеттердің жиынтығы болып табылады» [3: 10]. Тиісінше, үздіксіздік дегеніміз сабақтастықтың маңызды да алғашқы қасиеті, ал ажырамастық — жанама, екінші қасиет. Үздіксіздіктің бірнеше түрлері бар, солардың бірі — функционалдық үздіксіздік. Функционалдық үздіксіздік туралы мысал ретінде «ана мен бала», «тіл мен сабақтастық» байланысын қарастыруға болады. Бұлар әртүрлі ұғымдар болғанымен, олардың арасындағы байланыстың мықтылығы соншалықты, екеуін біртұтас құбылыс ретінде қабылдауға болады. Сабақтастық категориясының өмір сүруінде үздіксіздік, ажырамастық ұғымдарының қызметі айрықша. Сабақтастық үздіксіздік, ажырамастық категорияларынан айырылған уақытта өз мәнін жоғалтып, әрі қарай қызмет атқара алмайды.

Ажырамастық — үздіксіз байланысқа тән қасиет, яғни элементтер арасындағы байланыстың бұзылуына қарсы тұру қасиеттерінің жиынтығы. Вячеслав Каировтың пікірі бойынша, «үздіксіздік, ажырамастық ұғымдары сабақтастық ұғымымен өзара байланыстағы элементтердің жиынтығы» [4: 42]. Сабақтастыққа тән қасиеттердің ең бастысы «ажырамастық», «үздіксіздік» болып табылмақ. Адамзат баласы үздіксіз сабақтастықтың нәтижесінде тілдегі құндылықтарды өз өмірінде игереді. Осы тұрғыда сабақтастық ұғымының тілге қандай қатысы бар деген сұрақтың туындауы да заңды.

Тіл ұлтты ұлт ретінде таныттыратын адамзат өмірінде айрықша орын алатын құндылық. «Ұлтты жойғың келсе, оның тіліне балта шап», – дейді. Яғни, тілінен айырылған ұлт мәңгүртке айналмақ. Тілден айырылған ұлт, ұлттық қасиетінен айырылып, өз өмірлерінде өзгеге елге тәуелді болады және ұлттың болмысы бұзылады. Ұлттың замана қиындығына төтеп беріп, басқа ұлттың боданында кетіп қалмау үшін, халықтың бірлігін, ұлттың тұтастығын сақтап қалуда тілдің рөлі айрықша. Ел басында

кандай қиын жағдай болса да тілінен айырылмаған елдер замана қиындығына төтеп беріп, халықтық қасиетін сақтап қалмақ, ұлттың болашағы жарқын болмақ. Тіл ұлтты ұстап біріктіретін құбылыс, тілді қадірлемесе, ұлтсыздыққа тап болмақпыз. Ал, адамзат тағдыры үшін ұлтсыздану қатерлі дерт. Ұлтсызданудың басты себебі – ұлттың өз-өзін қор тұту, өзін-өзі кемсіту, өзінде барын қадірлемеуден туындайды. Өткен тарихымызға ой жүгіртсек, ұлтсыздану нәтижесінде көптеген елдер өздерін шыққан тегімен қоса жоғалтты. Ұлтсыздану ұлттық мүддені мүлде ұмыттырады. Бүгінгі таңда заманымызда ұлттық бірегейлігімізді сақтаудың басты жолы тіл, мәдениет, дәстүр, діл т.б. ұлтты құраушы элементтерден тұратын құндылықтарды сақтау. Демек, ұлт өзінің дәстүрлі мәдениетін, ұлттық символдарын, әсіресе тіл, дін, діл бірегейлігін сақтауға құлшыныс танытуы қажет.

Владимир Плахов «тіл» ұғымына ұрпақтан ұрпаққа берілудің ұдайылығы, сабақтастық тән деп санайды. Егер олай болмаса, яғни тілді сақтап келе жатқан буыннан кейін тілді сақтамайтын ұрпақ келетін болса — ол тілдің жойылуына, жоғалуына апарып соғады. Яғни, тіл ұрпақтан ұрпаққа үздіксіз беріліп, бұл үдеріс қайталанып отырғанда ғана баянды болмақ. Тілдің бүгінгі күнге жетуінің негізі — сабақтастықтың нәтижесі [5: 26]. Қоғамның бүкіл өмір-тіршілігі сабақтастықта болады: әкелердің ісін балалар, ұстаздың жолын шәкірттер жалғастырады, т.с.с., басқаша болуы мүмкін емес. Сабақтастық тізбегі — сабақтастықтың жалқы элементтерінің кезектілігі, сабақтастық үдерісінің тізбек түріндегі формасы. Әрине, кез келген тізбек түбінде үзілуі мүмкін, мысалы қандай бір себептермен, алдыңғы буынның ісін одан әрі жалғастырушы буынның болмай қалуына байланысты тізбектің үзіліп қалуы мүмкін. Ал сабақтастықтың жалғасуы оның үздіксіздігін білдіреді. Ол үзіліп қалатын болса, сабақтастық тоқтайды. Тиісінше, сабақтастықтың негізі — үздіксіздік, ажырамастық яғни сабақтастық не бар, не жоқ, жартылай сабақтастық болмайды.

Сабақтастық әрқашан да уақыт көшімен ілесе жүреді, яғни әрбір буын өзінен басқа екі буынмен жалғастылықта болады: өзіне дейінгі және өзінен кейінгі. Өзіне дейінгіден қабылдайды да, өзінен кейінгіге береді. Осындай көзқарасты Иван Васильевич Суханов ұстанған. Оның пікірі бойынша, «тіл дегеніміздің өзі сабақтастық, уақыт көшіндегі байланыстылық» [6: 32]. Тілдегі сабақтастық ұрпақтар арасында жалғаспақ. Ұрпақтар арасындағы сабақтастықтың бір түрі – тіл.

Ұрпақтар сабақтастығы әр ұрпақтың өзі жеткен жетістіктерді келесі ұрпаққа беруі формасында жүзеге асады, осы жетістіктердің жиынтығы тілдің, дәстүрдің, мәдениет пен өркениеттің өнімі, нәтижесі, яғни мазмұны болып табылады. Макс Вебердің айтуынша, сабақтастық болмаса тіл де, дәстүр де, өркениет те, мәдениет те болмас еді. Сабақтастықтың ең маңызды негізі — осы үдерістің тұрақтылығы, яғни сабақтастылық буындарының тұрақты түрде жалғасып отыруы. Тұрақтылық – тіл, дәстүр мен мәдениеттің дамуында, сабақтастық пен үздіксіздіктің жалғасуында ерекше маңызы бар фактор. Отандық ғылымда сабақтастық мәселесімен шұғылданушы ғалым Мұрат Әуезовтің пікіріне сүйенсек: «Сабақтастық негізінен уақыттағы тұтас өмір. Сондықтан, қоғам саналы түрде өткенмен байланысты белгілі бір тұтастықты игеруге және болашаққа талпыныста сабақтастық заңдарының мәнін түсінуге ұмтылады. Үдемелі сабақтастық дегеніміз өткен ғасырларды қол жеткен жағымды нәтижелердің, сапалы жаңа деңгейлерінің сақталуы және дамуы. Инволюциялық сабақтастық жағдайында бұрынғырақ қол жеткізген бірнеше нәтижелердің немесе басқа белгілер шығысының, белгілі бір объектіні өзгертетін сапалардың сақталуы жоғалып кетуімен бірге жүреді. Осының арқасында сабақтастық жәй абстрактылы категория болуды тоқтатады» [7: 33]. Қоғамда тілдің негізгі қызметін сабақтастық ұғымымен байланыстырады.

Сондықтан тілдің жалғасуында, жойылмауында маңызды қызмет атқаратын категориялардың бірі – сабақтастық, ол ғылыми категория, оның маңыздылығы атқаратын ролінде, яғни өтпелі кезеңдердегі адам баласының басынан өткерген түрлі оқиғаларының бір-бірімен жалғасуында. Себебі, сабақтастық дәуірлер, ғасырлар, жылдар, күндер арасындағы жалғастырушы дәнекер.

Демек, сабақтастық — ұлттық құндылықтарды, тарихты жалғастырушы, адамзатқа бағыт беріп, үлгі көрсетуші. Егер ұрпақтар өмірінде тілдегі сабақтастық орын алмаса тіл өз қызметін тоқтатпақ. Қазақ дүниетанымында «тіл — ұлт айнасы» деген сөз бекер айтылмаған. Тілді сүю дегеніміз, ұлтты сүю және оны бағалау. Ұрпақтар арасында тілдегі сабақтастық болмаса, ата-бабаларымыздың ұрпақ үшін маңызды деп қалдырған құндылықтары да болмаған болар еді. Тілдегі сабақтастықтың үзілмеуі әлеуметтік жағдайларда, мәдени үрдістерде маңызды қызмет атқармақ. Тіл қоғамдағы рухани сабақтастықтың көрнісі.

Өткен бабаларымыз «Ел болам десең бесігіңді түзе», ұрпағыңды тәрбиеле, сананды дұрыста, ұлтқа тән құндылықтарыңды бағала деп өсиет етті. Қазіргі таңда тілдегі сабақтастықта осы құндылықтар сақталды ма?

Философиялық тұрғыдан адамзатты осындай мәселелер мазаламақ. Қазіргі жаһандану заманында ұрпақтар арасындағы сабақтастық өзгеріске ұшырады. Қазақтың «елу жылда ел жаңа» деген ойы қазіргі біздің қоғамдағы жастарымызға айтылса керек. Жаһандану қоғамында санасы, ойлауы, дүниетанымы, құндылықтарды қабылдауы басқа ұрпақ дүниеге келді. Философиядағы деконструкция ілімін негізге ала отырып, тілімізді бағалап, оны ұрпақ өмірімен дұрыс сабақтастыра білуіміз шарт. Ол үшін тіл ұғымын қоғамға сәйкес деконструкциялай шарт. Француз ойшылы Жак Дерриданьң деконструкция ілімі тілді құлатуға, жоюға тырыспайды, керісінше, оның бүге-шігесіне жетіп, қайта тірілтуге бейімдейді. Деконструкция мәтіннің нағыз мазмұнын, мағынасын ашу үшін құрлымын бұзу [8: 300]. Осы ілімді қолдана, тілімізді қазіргі жаһандану қоғамындағы оң үрдістермен үйлестіре отырып, дамыта білуіміз қажет. Бұл үрдіс ұрпақтар өмірінде айрықша орын алуы тиіс.

Бүгінде үш ұрпақ бір отбасының басында ғұмыр кешуде. Жоғарғы буын – ата, орта буын – әке, кіші буын – бала [9: 4]. Испан ойшылы Хосе Ортега-и-Гассет осы үш буынның әрқайсысына отыз жыл уақыт беріледі деп таныған.

Өз өмірінде жинаған құндылықтар жүйесін жоғарғы буын өзінен кейінгі буынға береді. Ең басты мәселе осы сабақтастықты сақтау. Ата буын, аға буын, кіші буын, осылардың әрқайсысын адамзат бір құндылықтар жүйесі ретінде тануы тиіс. Осы үш буын арасындағы сабақтастықтың ел бірлігі үшін атқаратын қызметі айрықша. Аға буынмен жас ұрпақ арасындағы құндылықтарда мықты сабақтастық болуы керек. Әрбір бала атасын өнеге тұтып, әкеден тәрбие алып, осы құндылықтарды өзінен кейінгі ұрпақтарына трансформациялауы тиіс. Әлемнің негізгі құрылымы болып табылған бабалар дүниетанымындағы дүние ағашы ұрпақтар сабақтастығын білдіретін негізгі белгілердің бірі. Адам өміріндегі ұрпақтар сабақтастығының үзілмеуін жайқалып өскен ағаш бейнесінде бейнелейді. Ағаштың көктеп бұтақ жайғаны сияқты, ұрпақ пен ұрпақ өзара сабақтастықтың нәтижесінде өркен жаяды. Ата мен немере, әке мен бала арасында, аға буынмен жас буын ортасында сабақтастық болмайынша рухани жетілу, өркендеу болмайды. Адамның бүгінгі күнге дұрыс қадам басуы оның өткенімен тығыз байланысты. Сондықтан тілдегі сабақтастық ұғымы – ұлттың өркендеу негізі.

Сабақтастық мәселесі қоғамның қай саласын алсақта атқаратын қызметі айрықша. Тіл мен сабақтастық арасындағы үздіксіздіктің нәтижесінде дәстүр жоғалмай, бүгінгі ұрпақтың игілігіне айналады. Сондықтан, тіл мен сабақтастықтың бірлігі өткен тарихымыздың бүгінгі күнге аяқ басуы деп білеміз. Әрбір қоғам үшін тілді жаңғырту маңызды болып табылады. Ұлттық сананы жаңғыртудың бір жолы тіл. Мына жаһандық өзгерістерді бастап кешіріп жатқан қоғамда, өткен құндылықтарды ұмытпай қайта жаңғырту біздің қазіргі қоғамымыздың басты мәселелерінің бірі болып табылмақ. Ата-бабаларымыздың кейінгі ұрпағына тастап кеткен құндылықтарын заман талабына сәйкес қабылдау шарт. Жоқтан бар пайда болмайды, бүгінгі күнгі жетістіктер бұрынғы құндылықтардың арасындағы сабақтастықтың ажырамау нәтижесі. Сондықтан, тілді қазіргі қоғамда сапалы деңгейге көтере отырып, заманға сай жаңғырту негізінде келешек ұрпақтарға жеткізіуіміз шарт.

Тілін дәріптеген елдің іргесі берік, келешегі кемел болған. Елді мәңгірт қылудың басты жолы ол әр ұлттың бойына сіңген ұлттық құндылықтарына балта шабу.

Қандай заманда өмір сүрсекте біз ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпауымыз қажет. Ел үшін маңызды құндылықтарын жоғалтқан елдің болашағы болмайды. Ұлттық құндылықтарды жоққа шығару ол адасушылықтың бір түрі. Тілді халық болып, ұлт болып қалыптастырғанда ғана құндылыққа айналып, оны ұлттың басым көпшілігі өз өмірінде пайдаланатын болады, сөйтіп, ол ұлт үшін өмір сүру қағидасы, тағылым, құндылық көзі болып табылмақ. Осындай құндылықтар сабақтастық арқылы бүгінгі күнге жетпек. Ұлттық тілді жоққа шығару қоғамның тарихи дамуындағы сабақтастықтың бұзылуына әкеп соқтырады. Қазақ халқы бүгінгі күнгі жетістіктеріне бір күнде жеткен жоқ, ертеден қалыптасқан ұлттық құндылықтарымыздың ұрпақтар арасындағы сабақтастығының үзілмеуінің нәтижесінде қол жеткізе білдік. Қазақ халқының басынан өткен қай заманды алсақта, елдің ең басты мұраты — ұлттың дәстүрін, мәдениетін, тілін, дінін сабақтастыратын саналы ұрпақ тәрбиелеу болып табылған. Елдің болашағы үшін ұлттық құндылықтардың атқаратын қызметі айрықша, ал кез келген ұлттық құндылықтарды жоғалту, ол ұлттық келбетімізден айырылумен тең деп білген. Уақыттың ауыр сынағынан өткен қазақ халқының бай да күрделі тілі бар, олар сабақтастықтың үзілмеуінің нәтижесінде бүгінгі күнге дейін халық өмірінде қолданылып келеді. Ұрпақ өткенге көз сала отырып, келешегіне дұрыс бағдар жасай біледі. Қазіргі жаһандану заманында ұрпақ өміріне темірқазық болып отырған ұлттық құндылықтарымыздың арасындағы сабақтастықты

сақтау әрбір қазақ азаматының парызы болып табылмақ. Өйткені, ұлттық құндылық ретінде тіл мәселесінің қоғамдағы орны айрықша.

Қазақтың тілі ұлттық құндылықтары түптеп келгенде, ұрпақтың, тұлғаның, ұлттың басқа елге танылуының басты көрсеткіші, ұлттық өзіндік даралығы, ұлттық сананың сауығуына оң ықпалын тигізетін құндылықтардың бірі.

Сондықтан, адамзат өмірінде қай саланы алып қарасақта, сабақтастық категориясы орасан зор қызмет атқармақ. Қазіргі таңдағы «Қазақ елі — мәңгілік ел» ұлттық идеясын жүзеге асыруда ұрпақтар, ұлттық құндылықтар арасындағы сабақтастықтың үзілмеуі аса маңызды болып табылмақ. Кезінде Көк бөрінің ұлығаны бүкіл даланы қалай оятса, бүгінде Қазақ елінің «Мәңгілік Ел» идеясы — болашақ ұрпақты солай оятуға шақыратын идея. Академик Ғарифолла Есім «Мәңгілік ел» болудың жеті жолын ұсынады: «Біріншіден, қазақ елінің азаматтары тегіс, әсіресе, қазақтар бай, ауқатты болулары керек, қазақ елі еш елден кем болмайтындай бай ауқатты болу керек, ол үшін сананы байытуымыз керек. Сананың бай болуы байлықтың өзегі. Қазақтар ежелден сананы байытудың технологиясын жақсы білген. Олар балаларына Назарбай, Құнанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сұлтан, Бек, Мырза деп ат қойған. Кейіннен кеңестік дәуірде бәрі өзгерді, бай атауы жағымсыз ұғым ретінде айтылды. Енді осы керемет аттарды қайта жаңғыртуымыз керек. Балаға атты үлкен үмітпен қою керек, үміт арманға айналуы керек:

Екіншіден, Қазақ елінің азаматтары, қазақтардың елді Мәңгілік елге айналдыру үшін іскер, креативты болуы шарт. Іскерлік — адамның қасиеті және қабілеті.

Үшіншіден, Дәстүр және халық дәстүрінің маңыздылығы. Дәстүр — ауқымды ұғым, қоғам, тіл, тарих, мәдениет, дін және діл — оның құрамдас бөліктері. Дәстүрсіз ешбір халық ел болмайды. Біз дәстүрді жоғалтып алсақ мәңгілік ел болмаймыз.

Төртіншіден, Мәңгілік ел болашағы тікелей ел өсіміне, демографияға қатысты, бұл да — арнайы әңгімені қажет етпек.

Бесіншіден, Ел бірлігі — буындар арасындағы сабақтастық. Бұл Ата буын, Орта буын, Немере буын арасындағы сабақтастық. Ел бірлігі үш ұрпақтың арасындағы сабақтастықта.

Алтыншыдан, жаңаша, инновациялық ойлау қажет. Адамның ар-ожданы мәселесі. Алдағы күндері еліміздің саясатында ар болуы үшін, болашақ мамандар елін, жерін, ұлтын сүйген азамат болып қалыптасуы үшін бұл мәселені пән ретінде оқытуымыз керек.

Жетіншіден, Мәңгілік ел болу үшін, аса қажетті феномен — жақсы қазақ идеясы. Жақсы қазақ идеясын қалыптастыруымыз керек. Жақсы қазақ инновациялық ұғым, жақсы қазақ ел имиджі. Ел имиджін көтеру үшін жақсы ниетпен еңбектену керек, әрдайым жаңаны табуға тырысу керек. Жақсы қазақ атансақ, еліміз мәңгі болады. Жақсы қазақтың ниеті жақсы болу керек» [10]. Мәңгілік Ел болудың сыры еліміздің әр отбасының ұрпақтар арасындағы сабақтастықты сақтау, береке-бірлікте өмір сүруі, тарихы мен болашағын ұштастыра білетін, білікті де білімді ұрпақ тәрбиелеу, ата-бабаларымыз негізін салып келгенде ұлтқа тән тілді дәріптеу. Сонда ғана біз ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманына қол жеткізе аламыз.

Қорытынды

Ойымызды қорытындылай келе, аға ұрпақ пен болашақ ұрпақтың арасында ешқандай байланыс болмаса, ұлттық құндылықтар арасындағы сабақтастық үзілсе, қоғамның алға жылжып өркендеуі мүмкін емес. Бабалардан қалған құндылықтар ұрпақ дамуына өз септігін тигізбек. Тамырсыз бірде-бір өсімдік болмайтыны сияқты адам баласы да ата-тегімен, оның рухани құндылықтарымен көрінбейтін тамырлар арқылы жалғасқан. Ата мен немере, әке мен бала арасында, аға буынмен жас буын ортасында сабақтастық болмайынша, жетілу, өркендеу, жаңару болмайды, ұлттық сана көркейіп жетілмейді. Сабақтастық тілді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құндылық. Сабақтастық ұлттың өркендеуінің күре тамыры. Сабақтастық дегеніміз басқа тараптан қабылданғанды қайталау, оны одан әрі жалғастыру, сол үдерістің ағымына қатысу, сол үдерісті қолдау және дамыту.

Сабақтастық қоғам мен қоғамды, тарих пен тарихты, өмір мен өмірді, тіл мен мәдениетті жалғастырушы, сабақтаушы. Өзіндік «менін» жоғалтпаған ел қана Мәңгілік Ел болары анық. Қазақ елін мәңгілік ететін — ұрпақтар арасындағы сабақтастық. Сабақтастық бабаларымыздың құндылықтар жүйесінің өзінен кейінгі орта және кіші буынға сабақтасуы. Сабақтастық ғасырлар арасындағы жаңа мен ескіні жалғастырушы байланыс. Адамзат өмірінде сабақтастықтың рөлі зор. Сабақтастық өздігінен болмайды, белгілі бір байланыс болу қажет. Тілдің ұрпақтар өмірінде маңызды орын алып, бүгінгі күнге жетуі ол сабақтастықтың нәтижесі. Сабақтастық болмаған жағдайда тіл адамзат

өміріндегі өз қызметін тоқтатпақ. Тілдегі сабақтастық — бабалар өмірінің діңгегіне айналған ұлттық құндылықтарды бүгінгі ұрпаққа үздіксіз жеткізу. Ұлттық құндылықтар сабақтастығында ұлттың өмір сүру формасы, мінез-құлқы, дүниеге қатынасы, мәдениеті, бабалар өмірінің тәжірбиесі жатыр. Ел болу үшін, ұрпақтар мен ұлттық құндылықтар арасындағы сабақтастықты сақтай білуіміз қажет. Тілді жалғастырушы, байланыстырушы, жеткізуші философиялық ұғым ол — сабақтастық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1974. — 452 с.
- 2 Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие / Э.А. Баллер. — М.: Наука, 1987. — 225 с.
- 3 Бернштейн Б.М. Традиция и социокультурные структуры / Б.М. Бернштейн // Советская этнография. — 1981. — № 2. — С. 10–12.
- 4 Каиров В.М. Традиции и исторический процесс / В.М. Каиров. — М.: Луч, 1994. — 188 с.
- 5 Плахов В.Д. Традиции и общество: опыт философско-социологического исследования / В.Д. Плахов. — М.: Мысль, 1982. — 220 с.
- 6 Суханов И.В. Обычаи, традиции и преемственность поколений / И.В. Суханов. — М.: Политиздат, 1976. — 216 с.
- 7 Ауезов М. Евразийская духовная традиция и преемственность казахской культуры / М. Ауезов // Культура Казахстана: традиции, реальности, поиски: сб. науч. тр. — Алматы, 1998. — С. 31–38.
- 8 Деррида Ж. О грамматологии / Ж. Деррида. — М.: Ad Marginem, 2000. — 512 с.
- 9 Есім Ф. Инновациялық ойлау жүйесі / Ф. Есім // Вестник Казахского национального университета. Серия философии, культурологии, и политологии. — 2013. — № 2(43). — С. 4–8.
- 10 Есім Ф. Қазақ Елін мәңгілік ететін — Жақсы Қазақ [Электрондық ресурс] / Ф. Есім — Қол жеткізу тәртібі: <https://baq.kz>.

Ш.К. Уралбаева, С.К. Рахимжанова, Т.А. Дронзина

Значение понятия преемственности в формировании языка

В статье раскрыта сущность преемственности языка как связующего звена между эпохами, что указывает на единство непрерывности и неразрывности. Предполагается, что в случае прерывания преемственности язык прекращает свою деятельность в жизни человечества и через преемственность в языке из поколения в поколение формы жизни нации, ее поведение, отношение к миру, культура, опыт жизни предков. Для того, чтобы Казахстан стал Мәңгілік Ел, необходимо сохранить национальные ценности и неразрывную преемственность между поколениями. Через преемственность в языке сохраняется единство между прошлым и будущим.

Ключевые слова: философия, философия языка, преемственность, мировоззрение, нация, язык, культура, человек, мир, ценности, национальное сознание, бытие.

Sh.K. Uralbaeva, S.K. Rakimzhanova, T.A. Dronzina

The essence of the concept of continuity in the formation of language

This article reveals continuity as a concept determining the relationship between language continuity and delivery between epochs, which reflects the unity of continuity and indivisibility. In the event of a break in continuity, it is assumed that the language ceases to function in the life of humanity, and through continuity in language, the way of life of the nation, its behavior, attitude to the world, culture, and experience of the life of ancestors are passed down from generation to generation. To become a “Mangilik El”, Kazakhstan needs to preserve national values and inseparable continuity between generations. Through continuity in the language, unity between the past and the future will be preserved, and innovation will also give an impetus.

Keywords: philosophy, philosophy of language, continuity, worldview, nation, language, culture, man, world, values, national consciousness, existence.

References

- 1 Hegel, G.V.F. (1974). Entsiklopediia filosofskikh nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. Moscow: Mysl [in Russian].

- 2 Baller, E.A. (1987). *Sotsialnyi progress i kulturnoe nasledie* [Social progress and cultural heritage]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Bernshtein, B.M. (1981). *Traditsiia i sotsiokulturnye struktury* [Tradition and sociocultural structures]. *Sovetskaia etnografiia — Soviet ethnography*, 2 [in Russian].
- 4 Kairov, V.M. (1994). *Traditsii i istoricheskii protsess* [Traditions and historical process]. Moscow: Luch [in Russian].
- 5 Plakhov, V.D. (1982). *Traditsii i obshchestvo: opyt filosofsko-sotsiologicheskogo issledovaniia* [Traditions and society: the experience of philosophical and sociological research]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 6 Sukhanov, I.V. (1976). *Obychai, traditsii i preemstvennost pokolenii* [Customs, traditions and continuity of generations]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 7 Auezov, M. (1998). *Evraziiskaia dukhovnaia traditsiia i preemstvennost kazakhskoi kultury* [Eurasian spiritual tradition and continuity of Kazakh culture]. *Kultura Kazakhstana: traditsii, realnosti, poiski: sbornik nauchnykh trudov — Culture of Kazakhstan: traditions, realities, searches: a collection of scientific papers*. Almaty [in Russian].
- 8 Derrida, Zh. (2000). *O grammatologii* [About Grammar]. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
- 9 Ecim, G. (2013). *Innovatsiialyq oilau zhuiesi* [Innovative thinking system]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya filosofii, kulturologii, i politologii — Bulletin of the Kazakh National University. Philosophical, cultural, and political series*, 2 (43) [in Kazakh].
- 10 Esim, G. *Qazaq Elin mangilik etetin – Zhaqsy Qazaq* [A good Kazakh is what makes the Kazakh country]. Retrieved from <https://baq.kz> [in Kazakh].

R.M. Sharipova*, D.G. Shormanbayeva, Ye.N. Ivleva, O.M. Khmel'nitskaya

Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: atkchild@gmail.com, yasmına-dinara@mail.ru, eivleva84@mail.ru, olesya_khmel'nitskaya@mail.ru)

Freedom as Social and Philosophical Category (Comparative Analysis of Alash Intellectuals' Ideas and Philosophy of French Existentialists J.P. Sartre and A. Camus)

This article defines approaches to understanding freedom as a social and philosophical category through the spectacle of Kazakh intellectuals of Alash Party and existentialist philosophers from France (A. Camus, J.P. Sartre), performs the comparison and comparative analysis of understanding the phenomenon of freedom. In the history of philosophical thought, the concept of freedom underwent a long evolution; it was a subject of deep scientific sensemaking. This scientific interest has persisted up to the present day. From the research point of view, we obtain not only means helping to make possible a deeper understanding of the phenomenon of freedom, but also an opportunity to understand our modern world. The ideological inspirer, the leader of the Alash party was Alikhan Bukeykhan. This is an outstanding personality in the history of our state, due to him and other representatives of the Kazakh intellectuals; the foundation of independence was laid. Philosophical concepts of French existentialists, J.P. Sartre and A. Camus, in the context of freedom problem cause deep research interest since they not only consider the essence of human freedom but also aspects of freedom manifestations under conditions of social changes.

Keywords: philosophy of freedom, category, independence, necessity, responsibility, Alash Party, existentialism, absurd, justice, life purpose, choice, consciousness.

Introduction

Freedom is one of the main social and philosophical categories in the sensemaking of human existence. The relevance of the topic of freedom as a social and philosophical category is particularly significant at the modern stage of Kazakhstan's society development, during the modernization of public consciousness, the transformation of ideals and norms. As it was noted by the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev: "We are witnessing how the world begins new, fuzzy in many ways, historical cycle. It is impossible to take a place in the leading group while preserving previous consciousness and thinking model. That is why it is important to focus, change ourselves and via adaptation to the changing conditions, to take the best from that is given by the new epoch".

The objective of the research is a search for the basics of freedom in the philosophy of Alash and French existentialists and their descriptions. Research Tasks:

- to analyze and define the basics of freedom in the philosophy of the Alash;
- to analyze and define the basics of freedom in the philosophy of existentialists;
- to compare these basics of freedom in the philosophy of the Alash and philosophy of existentialists;
- to substantiate that modern modernization processes in Kazakhstan society are impossible without an independent, free-thinking personality.

The object of the research is freedom as a social and philosophical category. The subject is gnoseological substantiation of freedom.

Brief characteristics of the structure: this research will attempt to analyze and synthesize the basics of freedom through the spectacle of Kazakh intellectuals of the Alash Party who laid the foundation of Kazakhstan Independence and existentialists A. Camus who defined the special characteristics in understanding the phenomenon of freedom.

Experimental

The methodological basis of the study is the use of historical, sociocultural, and existential approaches developed in the fundamental works of foreign and domestic researchers, which allow us to give the most

* Corresponding author's e-mail: atkchild@gmail.com

complete analysis of the concept of “freedom”, as well as to draw parallels with the modern interpretation of this concept and the degree of its importance in society today. In addition, a set of methods of socio-philosophical theoretical analysis was used, including analysis, synthesis, abstraction, deduction.

The problem of “freedom” has always been at the center of scientific thought. In each period of time, taking into account its features, a whole new definition of the term “freedom” appeared in philosophy. In particular, in the philosophy of existentialism, the semantic meaning of the term varied greatly between scientists [1; 276]. According to the researcher Sofienko Z. “However, a truly philosophical understanding of freedom is the idea of it as an idea, the highest spiritual value” [2; 49].

The philosophical dictionary distinguishes the following definitions of freedom [3; 21]:

freedom coincides with the health of the body, which is determined by Leriche as “life in the silence of organs”. An ill person feels subordinate to his body: he is not free to act voluntarily.

freedom coincides with propensity. A person is free if he can implement his wishes (Epicureanism).

freedom is a possibility to choose.

freedom is an implementation of will. Freedom is not what we do, but how we do that.

freedom as a social category is related to person’s well-being. A country cannot be free if its population lives on the edge.

The creative and scientific intelligentsia of Kazakhstan played a huge role in achieving independence in the late 19th and early 20th centuries. It was they who were the leaders of the political party “Alash” and the Government of Alash, who laid the foundation for Kazakh independence. A number of publications and studies are devoted to the study of their role in the formation of independent Kazakhstan: Asylbekov M. [4; 81], Zhusupbekova M. [5; 11], Zhanbosinova A. [6; 132], the monograph by Amanzholova D. “Alash: historical the meaning of democratic choice” [7; 206]. The monograph is one of the first works in Kazakh historiography, which explores the history of the Alash movement - the movement of Kazakh reformers in the first quarter of the twentieth century. The monograph enriches our understanding of the dramatic fate of national movements. Based on a large number of new sources that were not previously included in the scientific circulation of documents and materials, the author analyzes the origin and development of the liberal tradition in Kazakhstan.

Understanding the course of history inevitably raises questions about the role of this or that person in it: did she change the course of history; whether such a change was inevitable or not; what would have happened without this person? From the obvious truth that it is people who make history, an important problem of the philosophy of history about the relationship between regular and accidental follows, which, in turn, is closely related to the question of the role of the individual. An outstanding person in the history of our state is Alikhan Bukeykhan. The ideological inspirer, the leader of the Alash party, due to him and other representatives of the Kazakh intellectuals, the foundation of the independence was laid.

The Alash Party was established as a force capable of providing Kazakh people with autonomy, which was capable of preventing anarchy that emerged after the events of the October revolution of 1917. The Alash Party offered an up-to-date program of world order renovation, which accounted for Kazakh people's interests, as well as analysis of the geopolitical and social situation. The whole program was united under the movement named “Alash”. The party fought for the abolition of private property for lands and its transfer to common use, with its arranging as non-governmental property. Alash Orda representatives strived to implement human rights for free expression of opinions, personal integrity, the introduction of local governments, court reforms, separation of church from the state. Significant attention was paid to education and science development. They fought for free education, teaching in the national language, establishing schools and universities with the Kazakh language of instruction. Alash Party leader, Alikhan Bukeykhan did not want to put up with the impairment of rights of his people on their land. Due to the high level of gained knowledge, professionalism, ability to managerial reflection, oratorical skill he defended the interests of his homeland and people at the expense of his life. Alikhan Bukeykhan had written that homeland destiny is above all benefits. He constantly turned to his people with the words that the lands, on which we lived, had been received by our forefathers, ancestors, who were blood-related to us, so we had to value them, fight for our land, for our independence. Alikhan Bukeykhan is a hero, one of the founders of the national liberation movement, but he would not achieve such results if he did not continually strive for knowledge. He tirelessly widened his horizons, formed a system of life values, beliefs, and affirmations. It is such people who made a huge contribution to the history and culture of modern Kazakhstan. They started to systematically form beliefs regarding the opportunities and paths of Kazakh formation in Eurasia, and equitable relationship with Russia, democracy, and national autonomy with warranties for minorities. Alikhan Bukeykhan served his people

until last. On September 27, 1937, the Military Collegium of the USSR Supreme Court based on allegation sentenced Alikhan Bukeykhan to the firing squad. At interrogations and in court he assumed all the responsibility for the actions of the Alash Party, trying to protect the participants of the movement. The same day, the Military Court brought the sentence into action. A. Bukeykhan was executed by shooting the same day in Moscow.

Today, Kazakhstan is a free, democratic state, and public relations are regulated by the law, rights of all citizens are respected, cultural progress of the nation is observed. The main message of A. Bukeykhan was to be scrupulous, honest, responsible, compassionate, involved citizens of our country. This decent heritage of A. Bukeykhan, we, Kazakh people, are obliged to bring to and support for the next generations.

Further, we will analyze the philosophy of the French existentialist: J.P. Sartre and A. Camus in the context of the problem of freedom. Their philosophical concepts cause deep research interest since they not only consider the essence of human freedom but also aspects of freedom manifestations under conditions of social changes. From the research point of view, they give us not only means helping to make possible a deeper understanding of the phenomenon of freedom, but also an opportunity to understand our modern world.

Both philosophers J.P. Sartre and A. Camus were born in a difficult time: military events of 1914–1918, their maturity fell on the 1940s, in the second half of their lives the world was exposed to the threat of atomic and hydrogen weapons. Concerns of J.P. Sartre and A. Camus were quite grounded; shocks of unprecedented scale destroyed one spiritual principle of the society after another. A. Camus wrote that modern human faced total ideologies justifying inhuman attitudes towards a person.

J.P. Sartre considered freedom in the context of social reality. In his opinion, human is fated for freedom. Freedom is immanently inherent with human existence, it means every human is a conscious creature and correspondingly he has an understanding of freedom. J.P. Sartre writes, “We are fated to be free, and our freedom, perhaps, is the only thing that cannot be waived by us” [8; 324]. Freedom is a way of consciousness existence. J.P. Sartre states that freedom precedes essentiality. Freedom is the existence of a person, his interests, his creations, and activity choice. Only after a large distance of his life, we can state who this person is and what his content and essence are.

To understand the essence of the phenomenon of freedom, J.P. Sartre introduces the concept of necessity. In the philosophy of J.P. Sartre, necessity is the opposite of freedom. Despite his focal point stating that “existence (freedom) precedes essence”, he acknowledges that necessity (non-freedom) presents in the everyday life of humans. Necessity does not give a creative insight of a person’s essence, enchains him, a person ceases to be an idea. He performs routine, daily actions that do not require conscious choice or any creative act. He believes that either freedom overcomes necessity, or necessity enslaves freedom.

A. Camus interprets freedom to a certain extent similarly. However, A. Camus unlike J.P. Sartre states that transfer from routine, from non-freedom to freedom, to conscious existence is understanding of absurd of his existence by a person (certain the point of no return to previous existence). By A. Camus, freedom is not irresponsibility. Vice versa, each person is responsible for actions made. A. Camus does not speak of legal responsibility; he speaks of freedom as of socially conscious choice, a choice made by a moral side of a person. True freedom is not a constant category, it should be conquered, be fought for. It consists in the ability to fight for your rights, independence, honor and dignity of a person. He states that not the upper classes, layers fight for freedom, and this is understandable. In his paper, A. Camus writes: “Working intellectuals and workers had made freedom real and given strength to go forward to it, until it became a thinking principle, air, without which we could not survive, which we breathed in, without noticing, till the moment, when suddenly having lost it we felt that we were dying” [9; 412].

Human is deeply mistaken about his freedom. He believes that daily actions and rituals, setting goals, and achieving these goals are a certain indicator of freedom, but this is not the case. This is a simple stay in the world, fulfilling obligations and requirements. Once such a mistaken “freedom” can lead to an understanding of the absurdity of human existence. If a person comes to such an understanding, he becomes different. He begins to resist, his system of value orientations changes, and an indestructible desire occurs to live as he had never lived before that moment. Therefore, even in the face of death, a person is not scary, as he has learned the real taste of life, a person dies not entirely: physically, but not spiritually. Spiritually he comprehended the essence of the human stay in this world. He understood the true purpose of a person, which consists in the ability to be and live in the moment, having learned to appreciate everything worldly. A truly free person can understand himself, his wishes, and oppose everything that is wrongful about a person, and his life. This is not anarchy. This is a conscious reality, which encourages a person to think in other cate-

gories, which forms a special system of values. As A. Camus notes, understanding true freedom becomes possible not for everyone, and only in those cases that push us to our limits. A person with a meaningful determination to live contrary to his previous existence causes special piety and requires special protection and assistance, according to A. Camus. In his work, he calls on: “You sneer: well, what does it mean to save a person? However, I will cry you with full force: it means not to mangle him; it means to bet on justice...” [3; 438]. Later, A. Camus comes to interpreting freedom via rebellion. The philosophers wrote these lines with deep pain and disappointment in the social order. Humans must be free. No one (whether power or ideological principles of society, another person, a group of people) has a right to encroach on this freedom. A person remains Human as long as freely makes decisions, freely chooses, and listens to the “weak noise of hope born as a spiritually driven one and supported by millions of one-aloners” [10; 218]. With their humanity and compassion to compatriots, they served the people and inspired them with these qualities.

Results and Discussion

The research group has chosen this topic due to its deep scientific and research interest and relevance. Let us compare basics of freedom in the philosophy Alash and philosophy of the French existentialists;

- historic significance. Despite the short-term existence of the Alash movement, it had tremendous importance for the formation of consciousness of all subsequent generations. Alash Orda intellectuals at the beginning of the century put forward the idea of the sovereignty of Kazakhstan. French existentialism also, as the Alash movement in its time, made immense changes to the ontological basics of the world order;

- causal relationship of emergence. The emergence of the Alash movement and mature French existentialism represented by J.P. Sartre and A. Camus was not groundless; it was a testimony to the depressiveness of social development, ill-being, which wandered along spiritual off-road;

- methodological grounds. Having compared the program of Alikhan Bukeykhan with the theory of French existentialists represented by J.P. Sartre and A. Camus, we believe that it complies with the theory of Sartre “freedom - necessity”;

- principles. Party leader, Alikhan Bukeykhan, just like J.P. Sartre and A. Camus slightly later, fought for the human right for free expression of opinion, personal integrity;

- characteristics of authors. Alikhan Bukeykhan, J.P. Sartre, A. Camus were qualified as moralists, ethical persons capable of affecting the course of history. (Alikhan Bukeykhan - “son of his people”, A. Camus - “conscience of the West”);

- the focal point. Be involved with your history, people.

Alash Orda representatives strived to implement human rights for free expression of opinions, personal integrity, the introduction of local governments, court reforms, separation of church from the state. The main message of A. Bukeykhan was to be scrupulous, honest, responsible, compassionate, involved citizens of our country. An impartial analysis shows that the items of the Alash movement program correspond to democratic provisions, they do not hurt national interests, remove estate privileges. The priorities of the Alash Party included freedom of personality, struggle for independence, the construction of a free, enlightened society.

Representatives of existential philosophy J.P. Sartre, A. Camus, as well as the intellectuals of Alash, pay great attention to the study of human freedom. Moreover, as described above, freedom is understood by J.P. Sartre and A. Camus as an integral attribute of human existence. Freedom is a phenomenon of human existence, to which it is possible to come if you realize the absurdity of human existence. A truly free person can understand himself, his wishes, and oppose everything that is wrongful about a person, and his life. This is not anarchy. This is a conscious reality, which encourages a person to think in other categories, which forms a special system of values. As A. Camus notes, understanding true freedom becomes possible not for everyone, and only in those cases that push us to our limits. A person with a meaningful determination to live contrary to his previous existence causes special respect.

Conclusions

In the history of philosophical thought, the concept of freedom underwent a long evolution; it was a subject of deep scientific sensemaking. This scientific interest has persisted up to the present day. From the research point of view, we have obtained not only means helping to make possible a deeper understanding of the phenomenon of freedom, but also an opportunity to understand our modern world. Freedom is one of the main social and philosophical categories in the sensemaking of human existence.

The relevance of the topic of freedom as a social and philosophical category is particularly significant at the modern stage of Kazakhstan’s society development, during the modernization of public consciousness,

the transformation of ideals and norms. Methodological basis of the research is the use of historic, social-cultural, and existentialist approaches. The scientific novelty of the research consists in a comparative analysis of the philosophy of the Alash movement and the philosophy of French existentialism represented by J.P. Sartre and A. Camus, in the search for integrative gnoseological grounds in understanding the essence of freedom, their transfer, and testing in further research works. Comparative analysis of their programs and theories has a fundamental similarity: a human-oriented approach, an attempt to find decent conditions for human existence in this world. Justice, solidarity, respect for personality, dignity, honor, non-violence are unified grounds in understanding freedom by the philosophers. These thinkers are involved with the future generations; they called on society to change the worldview attitudes towards humans and their dignity. The idea of future justice is awareness of the current injustice.

The true purpose of humans, according to the analysis made, allows concluding that it is the ability to be and live in the moment, having learned to appreciate everything worldly. A truly free person can understand himself, his wishes, and oppose everything wrongful about a person, and his life. This is not anarchy. This is a conscious reality, which encourages a person to think in other categories, which forms a special system of values.

Due to his knowledge, high professionalism, abilities for managerial reflection, oratorical skill he defended the interests of his homeland and people at the expense of his life. Alikhan Bukeykhan had written that homeland destiny is above all benefits. He constantly turned to his people with the words that the lands, on which we lived, had been received by our forefathers, and ancestors, who were blood-related to us, so we had to value them, fight for our land, for our independence. Alikhan Bukeykhan is a hero, one of the founders of the national liberation movement. The thinkers are united in that human becomes a person only when he thinks freely, can freely express his thoughts, and at the same time feel his responsibility to other people and society. Therefore, set by Alikhan Bukeykhan, J.P. Sartre, A. Camus issues of freedom, responsibility, choice, and necessity will always be relevant as long as humanity exists.

The analysis conducted in this research has great practical significance. Definition of the grounds of the phenomenon of freedom, morality, justice, reference points for the future can be used in researching modern political events.

Список литературы

- 11 Приходько С.В. Феномен свободы в философии экзистенциализма / С.В. Приходько // Научные ведомости. Сер. Философия. Социология. Право. — 2013. — № 16 (159). — Вып. 25. — С. 276–278.
- 12 Софиенко М.Б. Свобода как философская проблема / М.Б. Софиенко // Context and Reflection: Philosophy of the World and Human Being. — 2018. — Vol. 7, Is. 3A. — P. 48–55.
- 13 Сайт словарей и энциклопедий [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://academic.ru/>
- 14 Асылбеков М.Х. Об эволюции политических взглядов лидера движения Алаш Алихана Букейхана [Электронный ресурс] / М.Х. Асылбеков // Сервис в России и за рубежом. — 2013. — № 2 — С. 80–90. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-evolyutsii-politicheskikh-vzglyadov-lidera-dvizheniya-alash-alihana-bukeyhana>
- 15 Жусупбекова М.К. Роль алашординцев в становлении независимого Казахстана / М.К. Жусупбекова // Молодой ученый. — 2017 — № 20.1 (154.1). — С. 10–12.
- 16 Жанбосинова А.С. Краткая энциклопедия истории Алаш и Алаш-Орда / А.С. Жанбосинова, ред. С.К. Игибаев, Г.М. Ахметова. — Усть-Каменогорск: Берель, 2013. — 204 с.
- 17 Аманжолова Д.А. Алаш: исторический смысл демократического выбора: моногр. / Д.А. Аманжолова. — Алматы: Таймас, 2013. — 400 с.
- 18 Сартр Ж.П. Экзистенциализм — это гуманизм / В кн. Сумерки богов / Ж.П. Сартр. — М.: Политиздат, 1989. — 344 с.
- 19 Камю А. Творчество и свобода: сб. / А. Камю; пер. с фр. / сост. и предисл. К. Долгова. Комментарий С. Зенкина. — М.: Радуга, 1990. — 608 с.
- 20 Камю А. Избранное: сб. / А. Камю; пер. с фр. / сост. и предисл. С. Великовского. — М.: Радуга, 1989. — 464 с.

Р.М. Шарипова, Д.Г. Шорманбаева, Е.Н. Ивлева, О.М. Хмельницкая

Бостандық әлеуметтік-философиялық категория ретінде (Алаш зиялыларының идеялары мен француз экзистенциалистері Ж.П. Сартр мен А. Камюдің философиясын салыстырмалы талдау)

Мақалада Алаш партиясының қазақ зиялылары мен Францияның экзистенциалист-философтары (Ж.П. Сартр мен А. Камю) тұрғысынан бостандықты әлеуметтік-философиялық санат ретінде түсіну тәсілдері ашылған, бостандық феноменін түсінуде салыстырулар мен салыстырмалы талдау жүргізілген. Философиялық ой тарихында еркіндік ұғымы ұзақ эволюциядан өтті, терең ғылыми түсіну тақырыбы болды. Бұл ғылыми қызығушылық бүгінгі күнге дейін сақталды. Зерттеу тұрғысынан біз еркіндік феноменін терең түсінуге мүмкіндік беретін құралдарды ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманымызды түсінуге мүмкіндік аламыз. Идеялық шабыттандырушы, Алаш партиясының көшбасшысы Әлихан Бөкейхан болды. Бұл біздің мемлекетіміздің тарихындағы көрнекті тұлға, оның және қазақ зиялыларының басқа да өкілдерінің арқасында Тәуелсіздіктің іргетасы қаланды. Француз экзистенциалистері Ж.П. Сартр мен А. Камюдің философиялық тұжырымдамалары адам бостандығының мәнін ғана емес, сонымен бірге қоғамдық өзгерістер жағдайында еркіндіктің көріну аспектілерін қарастыратындықтан бостандық мәселелері контекстінде терең зерттеушілік қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: бостандық философиясы, категория, Тәуелсіздік, қажеттілік, жауапкершілік, Алаш партиясы, экзистенциализм, абсурд, әділдік, өмірдің мәні, тандау, сана.

Р.М. Шарипова, Д.Г. Шорманбаева, Е.Н. Ивлева, О.М. Хмельницкая

Свобода как социально-философская категория (сравнительный анализ идей интеллигенции Алаш и философии французских экзистенциалистов Ж.П. Сартра и А. Камю)

В статье раскрыты подходы к пониманию свободы как социально-философской категории с позиций казахской интеллигенции партии Алаш и философов-экзистенциалистов Франции (А. Камю, Ж.П. Сартр), проводятся сопоставления и сравнительный анализ в понимании феномена свободы. В истории философской мысли понятие «свобода» прошло длительную эволюцию, было предметом глубокого научного осмысления. Этот научный интерес сохранился и до настоящего времени. С исследовательской точки зрения мы получаем не только средства, с помощью которых, возможно, более углубленное понимание феномена свободы, но и возможности понять нашу современность. Идейным вдохновителем, лидером партии Алаш был Алихан Букейхан. Это выдающаяся личность в истории нашего государства, благодаря ему и другим представителям казахской интеллигенции был заложен фундамент Независимости. Философские концепции французских экзистенциалистов Ж.П. Сартра и А. Камю в контексте проблемы свободы вызывают глубокий исследовательский интерес не только потому, что рассматривают сущность человеческой свободы, но и аспекты проявления свободы в условиях социальных изменений.

Ключевые слова: философия свободы, категория, Независимость, необходимость, ответственность, партия «Алаш», экзистенциализм, абсурд, справедливость, смысл жизни, выбор, сознание.

References

- 1 Prikhodko, S.V. (2013). Fenomen svobody v filosofii ekzistencializma [The phenomenon of freedom in the philosophy of existentialism] // *Nauchnye vedomosti. Seriya Filosofiya. Sotsiologiya. Pravo — Scientific bulletin. Philosophy series. Sociology. Right*, 25, 16 (159), 276–278 [in Russian].
- 2 Sofienko, M.B. (2018). Svoboda kak filosofskaya problema [Freedom as a philosophical problem]. Context and Reflection: Philosophy of the World and Human Being. 7, 3A, 48–55 [in Russian].
- 3 Sait slovari i entsiklopedii [The site of dictionaries and encyclopedias]. Retrieved from <https://academic.ru/> [in Russian].
- 4 Asylbekov, M.Kh. (2013). Ob evoliutsii politicheskikh vzgliadov lidera dvizheniya Alash Alikhana Bukeikhana [On the evolution of the political views of the leader of the Alash movement Alikhan Bukeikhan]. *Servis v Rossii i za rubezhom — Service in Russia and abroad*, 2, 80–90. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-evolyutsii-politicheskikh-vzglyadov-lidera-dvizheniya-alash-alikhana-bukeikhan> [in Russian].
- 5 Zhusupbekova, M.K. (2017). Rol alashordintsev v stanovlenii Nezavisimogo Kazakhstana [The role of Alashordins in the formation of independent Kazakhstan]. *Molodoi uchenyi — Young Scientist*, 20.1 (154.1), 10–12 [in Russian].
- 6 Zhanbosnova, A.S. (2013). Kratkaia entsiklopediia istorii Alash i Alash-Orda [A short encyclopedia of the history of Alash and Alash-Orda]. S.K. Igibaev, G.M. Akhmetova (Ed.). Ust-Kamenogorsk: Berel [in Russian].

7 Amanzholova, D.A. (2013). Alash: istoricheskii smysl demokraticeskogo vybora [Alash: the historical meaning of democratic choice]. Almaty: Taimas [in Russian].

8 Sartr, Zh.P. (1989). Ekzistentsializm — eto gumanizm. V knige: Sumerki bogov [Existentialism is humanism. In the book: Twilight of the Gods]. Moscow: Politizdat [in Russian].

9 Kamiu, A. (1990). Tvorchestvo i svoboda: sbornik [Creativity and freedom. Collection]. Compilation and foreword by K. Dolgov. Comment by S. Zenkin. — Moscow: Raduga [in Russian].

10 Kamiu, A. (1989). Izbrannoe: sbornik [Favorites: A collection]. Compiled and Prefixed by S. Velikovsky. Moscow: Raduga [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdiraymova, A.S.** — Candidate of Historical Sciences, Professor, Academy of Logistics and Transport, Almaty, Kazakhstan.
- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Abdrzakova, L.N.** — PhD student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations & World Languages, Almaty, Kazakhstan.
- Abikenov, Zh.O** — PhD, Senior Lecturer of Department of Philosophy and Social Sciences and Humanities, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
- Ahmet Tasagil** — PhD, Professor, Yeditepe University, Istanbul, Turkey.
- Akanov, K.G.** — PhD, Senior Researcher of Department of Eurasianism and Political Studies, Institute of State History of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Akhmetova, I.A.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Alipbayev A.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Alipbekova, G.B.** — Master, Lecturer of Department of History of Kazakhstan and SPD, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Alshykenova, A.T.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Andirzhanova, G.A.** — Doctor of Political Sciences, Professor of Department of International Relations and Governance Scientific and Educational, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
- Arinova, O.T.** — Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Assanova, S.S.** — M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.
- Aubakirova, S.S.** — PhD, Associate Professor of Department of Social Sciences, Journalism and Information, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Balaubayeva B.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baturin, V.S.** — Doctor of Philosophy, Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Bilyalova G.D.** — PhD, Researcher of K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Bonora G.L.** — Professor of Central and Middle Asia Archaeology and Anthropology, Director of the Italian Archaeological Expedition in Kazakhstan, ISMEO — International Association for Mediterranean and East Studies, Rome, Italy.
- Bülent Şenay** — Doctor of History of Religion and Culture, Associate Professor of Department of Philosophy and Religious Studies, Bursa Uludag University, Bursa, Turkey.

-
- Byuzheyeva B.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Dmitriyev, Ye.A.** — M.A., Researcher of Saryarka Archaeological Institute, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Donetskaya, N.A.** — Master of Economic Sciences, Senior Lecturer of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Dronzina, T.A.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria.
- Dukenbaeva, Z.O.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Dzhabayeva, G.N.** — Lecturer at Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Dzhamalieva, G.Zh.** — Candidate of Sociological Sciences, Assistant Professor of Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Dzhumabekov, Zh.A.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Erdenbekova, Zh.S.** — Master of History, Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Galy, Zh.O.** — Senior Lecturer of Department of Theory and History of State and Law, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Gladysheva, A.G.** — Master in History and Civilization, Moscow, Russia.
- Ilyassova, G.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Imangaliyev, A.T.** — PhD student, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Imanjussip R.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Ismagambetova, Z.N.** — Doctor of Philosophical Science, Professor of Religious and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Istavletova A.B.** — Master of Arts, Supervisor of International Relations and Governance Scientific and Educational Department's Diplomatic Club, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
- Ivleva, Ye.N.** — Master of Social Sciences, Senior Lecturer of Department of the Assembly of the People of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Kabyltayeva, S.K.** — PhD, Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kamalov, A.** — Doctor of Historical Sciences, Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan.
- Kapyshev A.K.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of International Relations, History and Social Work, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.
- Karabaeva, A.G.** — Doctor of Philosophical Science, Professor of Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Karipbayev, B.I.** — Doctor of Philosophical Science, Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Karstina, S.G.** — Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Department of Physics and Nanotechnologies, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kasbayeva, G.** — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

-
- Kemberbay, R.A.** — PhD, Senior Lecturer, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kenzhegali, Zh.M.** — PhD, Associate Professor of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Khabdulina, M.K.** — Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Khlebnikov I.D.** — Senior Lecturer of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Khmelnitskaya, O.M.** — Master of Social Sciences, Senior Lecturer of Department of the Assembly of the People of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Kim, R.O.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kiyubek, Zh.Zh.** — PhD student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Klishina M.V.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Kozhamzharova, M.Zh.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of Social Sciences, Journalism and Information, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Kozina, V.V.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kudaibergenov, S.E.** — Master of Cultural Studies, Lecturer of Department of Religious Studies and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kudaibergenova, A.A.** — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kudaybergenova, A.I.** — Doctor of History Sciences, Chief Researcher, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan.
- Kukushkin, I.A.** — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Saryarka Archaeological Institute, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Lapin, N.S.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of Department of Eurasianism and Political Studies, Institute of State History of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Lamanova, A.S.** — Master, Assistant Professor of Department of History of Kazakhstan and SPD, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Loman, N.F.** — Assistant Professor of Department of History of Kazakhstan and SPD, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Manasova, M.M.** — PhD, Assistant Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Mirzabekova, A.Sh.** — Doctor of Philosophical Science, Professor of Department of History of Kazakhstan and Social and Political Disciplines, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Mukanova, G.K.** — Candidate of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Mukataeva L.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of General Education Disciplines, M. Narikbayev KAZGUU University, Nur Sultan, Kazakhstan.
- Myratbekkyzy, B.S.** — Master of History, Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Narymbet, G.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

-
- Nikiforova, S.A.** — Master, Department of History of Kazakhstan and SPD, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Nurbayev, Zh. Y.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Nurmanbetova, D.N.** — Doctor of Philosophical Science, Professor of Department of Philosophy, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Orazgalieva, G.Z.** — Senior Lecturer of Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Rakimzhanova, S.K.** — PhD, Senior Lecturer of Department of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Ramadanova, Zh.D.** — Master of Art criticism, PhD student, Department of Political Science and Socio-Philosophical Disciplines, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Rysbekova, B.B.** — Master, Lecturer of Department of history of Kazakhstan and SPD, Medical University of Karaganda, Kazakhstan.
- Sadykov, T.S.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Sagatova, A.S.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sakabay, T.K.** — Master of History, Senior Lecturer of Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Salimova, R.S.** — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Sarsenbayev, A.B.** — Candidate of Historical Sciences, Professor of Academy of Logistics and Transport, Almaty, Kazakhstan.
- Seifullina, G.R.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Seliverstov S.V.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Serdkhan, A.** — Master of History, Senior Lecturer of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sharipova, R.M.** — Master of Philosophy, Senior Lecturer of Department of the Assembly of the People of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Shormanbayeva, D.G.** — PhD, Senior Lecturer of Department of the Assembly of the People of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Slovakova, V.E.** — PhD student, Department of Historical Theology and Church History, Charles University, Prague, Czech Republic.
- Smagulov, D.C.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Soloschenko, P.P.** — Senior Lecturer of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Stambulov, S.B.** — PhD, Associate Professor of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

-
- Stepkin, A.P.** — Master student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sultangazy G.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of General Education Disciplines, M. Narikbayev KAZGUU University, Nur Sultan, Kazakhstan.
- Tasymova, A.K.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Temirgaliev, K.A.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Tutinova, N.E.** — PhD, Senior Lecturer of Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Uralbaeva, Sh. K.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Utebayeva, A.D.** — Master of History, Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Yeukhanova, S.V.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Yussupov, R.** — Candidate of Philology Sciences, Leading Research Fellow, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov MES RK, Almaty, Kazakhstan.
- Zhabina, Zh.R.** — Doctor of Political Sciences, Professor of Department of International Relations, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.
- Zhakin, S.M.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhaksybaeva, B.B.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Center of Interdisciplinary Education, NARXOZ University, Almaty, Kazakhstan.
- Zharkynbayeva, R.S.** — Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, Associate Professor of Department History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhumatay, S.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhussupova, B.Zh.** — PhD, Assistant Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Ziyazetdinov, R.M.** — Doctor of History, Professor of Department of Socio-Economic and Humanitarian Disciplines, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Russia.